

І. С. ТУРГЕНЄВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

**ВСТУПНА СТАТТЯ
М. К. КЛЕМАНА**

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

**ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ—1937**

ДВОРЯНСЬКЕ ГНІЗДО

I

Весняний світлий день хилився до вечора; невеликі рожеві хмарки стояли високо в ясному небі і, здавалося, не пливли стороною, а відходили в саму глибіню блакиті.

Перед одчиненим вікном гарного дому, в одній з крайніх вулиць губернського міста О... (дія діялася 1842 року), сиділи дві жінки: одна років п'ятдесяти, друга уже стара, сімдесяти років.

Першу з них звали Марією Дмитрівною Калітіною. Її чоловік, колишній губернський прокурор, відомий свого часу ділок, — людина метка і зважлива, жовчна й уперта, — помер років десять тому. Він здобув порядне виховання, вчився в університеті, але, народжений у стані бідному, вчасно зрозумів, що мусить прокласти собі дорогу й збити грошву. Марія Дмитрівна пішла за нього по любові: він був непоганий собою, розумний і, коли хотів, дуже приязний. Марія Дмитрівна (в дівочтві Пестова) ще в дитинстві позбулася батьків, перебула кілька років у Москві, в інституті, і, вернувшись звідтіля, жила за п'ятдесят верст від О... в родовому своєму селі Покровському, з тіткою та з старшим братом. Брат цей незабаром переселився в Петербург на службу і держав і сестру, і тітку в чорному тілі, поки нагла смерть не перервала

його життєвий шлях. Марія Дмитрівна дістала в спадщину Покровське, та недовго жила в ньому; другого таки року після її одруження з Калітіним, який за кілька днів устиг полонити її серце, Покровське було проміняне на інший маєток, далеко дохідніший, але негарний і без садиби, і одночасно Калітін придбав дім у місті О..., де й оселився з дружиною на постійне проживання. Коло дому був великий сад; одним боком він виходив просто в поле, за місто. Отже, — вирішив Калітін, що дуже неполюбляв сільської тиші, — в село таскатися нема чого. Марія Дмитрівна не раз в душі пожалкувала за своїм гарненьким Покровським з веселою річкою, широкими луками і зеленими гаями; але вона ні в чому не перечила чоловікові і схиялася перед його розумом і знанням світу. Коли ж, після п'ятнадцяти років подружнього життя, він помер, лишивши сина і дві дочки, Марія Дмитрівна уже так звикла до свого дому і до міського життя, що сама не захотіла виїхати з О...

Марія Дмитрівна замолоду мала репутацію миленької блондинки; і в п'ятдесят років риси її не були позбавлені приємності, хоча трохи розпухли і спливлися. Вона була більш чула, ніж добра, і до дійшого віку зберегла інститутські звички; вона розпустила себе, легко гнівилася і навіть плакала, коли ламали її навички;

зате вона була дуже ласкава й приязна, коли її всі бажання вволялися і ніхто їй не суперечив. Дім її належав до числа найприємніших у місті. Достаток у неї був дуже добрий, не так спадковий, як набутий чоловіком. Обидві дочки жили з нею; син виховувався в одному з найкращих урядових закладів у Петербурзі.

Стара жінка, що сиділа з Марією Дмитрівною під віконцем, була та сама тітка, сестра її батька, з якою вона перебула колись декілька самотніх років у Покровському. Звали її Марфою Тимофіївною Пестовою. Вона славилась за дивачку, вдачу мала незалежну, говорила всім правду в очі і при вельми убогих засобах поведилася так, неваче в неї водилися тисячі. Вона дуже не любила покійного Калітіна, і скоро її племінниця пішла за нього заміж, віддалилася в своє сільце, де прожила аж десять років у мужика в курній хаті. Марія Дмитрівна її побоювалася. Чорнява і бистроока навіть при старості, маленька, гостроноса, Марфа Тимофіївна ходила живо, держалася рівно і говорила швидко й виразно, тонким і гомінким голоском. Вона завжди ходила в білому чепчику і в білій кофті.

— Ти про що?— спитала вона раптом Марію Дмитрівну.— Про що зітхаєш, матінко моя?

— Так!— промовила та.— Які чудові хмари!

— То тобі їх жалко, чи що?

Марія Дмитрівна нічого не відповіла.

— Чого це Гедеоновський не йде?— проговорила Марфа Тимофіївна, проворно перебираючи спицями (вона в'язала великий вовняний шарф).— Він позітхав би разом з тобою,— а ні, збрехав би щонебудь.

— Як ви завжди суворо про нього висловлюєтесь! Сергій Петрович— поважна людина.

— Поважна!— повторила докірливо стара.

— І який він покійному чоловікові був відданий!— проговорила Марія Дмитрівна:— досі про нього байдуже згадати не може.

— Ще б пак! той його за вуха з болота витяг,— пробурчала Марфа Тимофіївна, і спиці ще швидше заво-

рушилися в її руках.— Має вигляд такого смиренника,— почала вона знову:— глова вся сива, а що рота розкриє, то збреше або обмовить кого. А ще статський совітник! Ну, і те сказати: попович!

— Хто ж без гріха, тіточко? Ця вада в ньому є, звичайно. Сергій Петрович виховання, звичайно, не здобув, по-французькому не говорить; але він, як собі хочете, приемна людина.

— Так, він ручки в тебе все лиже. По-французькому не говорить,— ото біда! Я сама не дуже добре французький „діалект“ знаю. Краще б він ні по-якому не говорив: не брехав би. Та от він, до речі, про вовка помовка, а вовк тут;— додала Марфа Тимофіївна, глянувши на вулицю.— От він ступає, твоя приемна людина. Ач, який довгий, немов лелека!

Марія Дмитрівна поправила свої кучері. Марфа Тимофіївна з усмішкою подивилася на неї.

— Що це в тебе, либонь, сивий волос, матінко моя? Ти посвари свою Пєлажку. Чого вона дивиться?

— Ет, ви, тіточко, завжди...— пробурмотіла здосадою Марія Дмитрівна і застукала пальцями по ручці крісла.

— Сергій Петрович Гедеоновський!— пропищав червонощокий козачок, вискочивши зза дверей.

II

Увійшов чоловік високого зросту, в охайному сюртуці, коротеньких панталонах, сірих замшових рукавичках і двох галстухах—одному чорному зверху, другому білому знизу. Все в ньому дихало звичайністю і пристойністю, починаючи з благообразного обличчя і гладко зачесаних висків до чобіт без закаблуків і без рипу. Він уклонився спочатку господарці дому, потім Марфі Тимофіївні, і, поволі стягнувши рукавички, підійшов до ручки Марії Дмитрівни. Поділувавши її шанобливо і два рази поряд, він сів, не поспішаючи, в крісло і, з усмішкою потираючи самі кінчики пальців, промовив:

— А Лізавета Михайлівна здорові?

— Так,— відповіла Марія Дмитрівна:— вона в саду.

— І Олена Михайлівна?

— Леночка в саду теж. Чи нема чого новенького?

— Як не бути, як не бути,— відказав гість, поволі моргаючи і витягаючи губи.— Гм!.. та от, будь ласка, є новина, предивна: Лаврецький Федір Іванович приїхав.

— Федя!— скрикнула Марфа Тимофіївна.— Та чи ти, часом, не вигадуєш, батечку мій?

— Та ні ж бо, я їх особисто бачив.

— Ну, це ще не доказ.

— Дуже поздоровшали,— продовжував Гедеоновський, удаючи, ніби не чув зауваження Марфи Тимофіївни:— в плечах ще ширші стали і рум'янець на все лице.

— Поздоровшав,— промовила повагом Марія Дмитрівна:— здається, з чого б йому здоровшати?

— Так,— відказав Гедеоновський:— інший, на його місці, і межі люди показатися посоромився б.

— А то чого?— перебила Марфа Тимофіївна:— це що за дурниця? Чоловік вернувся на батьківщину— куди ж йому подітися велите? І хоч би він в чому винен був!

— Чоловік завжди винен, пані, дозволю собі сказати вам, коли жінка негарно поводитися.

— Це ти, батечку, через те кажеш, що сам жонатий не був.— Гедеоновський примушено усміхнувся.

— Дозвольте поцікавитися,— спитав він після недовгої мовчанки:— кому призначається цей миленький шарф?

Марфа Тимофіївна швидко глянула на нього.

— А тому призначається,— відказала вона:— хто ніколи не переносить пліток, не хитрує і не вигадує, коли тільки є на світі така людина. Федю я знаю добре; він тільки тим і винен, що пестував жінку. Ну, та й одружився він по любові, а з тих любовних шлюбів нічого путнього ніколи не виходить,— додала стара, скося глянувши на Марію Дмитрівну і встаючи.— А ти тепер, мій батечку, на кому хочеш зубки точи, хоч на мені; я піду, заважати не буду.— І Марфа Тимофіївна вийшла.

— От вона завжди так,— проговорила Марія Дмитрівна, провівши свою тітку очима:— завжди!

— Роки їхні! Що вдієте!— зауважив Гедеоновський.— От, вони кажуть: хто не хитрує. Та хто теперечки не хитрує? час уже такий. Один мій приятель, вельми шановний і, скажу вам, не малого чину чоловік, не раз, було, казав: що теперечки, мовляв, курка, і та з хитрощами до зерна наближається— все пильнує, як би то збоку підійти. А як подивлюсь я на вас, моя пані, вдача у вас дійсно ангельська; дайте мені, прошу, вашу білосніжну ручку.

Марія Дмитрівна ледве усміхнулась і протягла Гедеоновському свою пухлу руку з відрізаним п'ятим пальчиком. Він дотулився до неї губами, і вона підсунула до нього своє крісло і, злегка нахилившись, спитала півголосом:

— То бачили ви його? Справді він— нічого, здоровий, веселий?

— Веселий, нічого,— відказав Гедеоновський пошепки.

— А не чули ви, де його жінка тепер?

— Останніми часами в Парижі була; тепер, чути, в італійську державу переселилася.

— Це жах, далєбі,— Федине становище; я не знаю, як він терпить. Трапляються, правда, нещасливі пригоди з усяким, алеж його, можна сказати, на всю Європу розголосили. Гедеоновський зітхнув.

— Так, так. Адже вона, кажуть, і з артистами, і з піаністами, і, як там по-їхньому, з левами¹ та із звірями зналася. Сорому позбулася зовсім...

— Дуже, дуже жалко,— проговорила Марія Дмитрівна:— як родичці; адже він мені, Сергію Петровичу, ви знаєте, троюрідний племінник.

— А як же ж, а як же ж. Як мені не знати всього, що до вашого сімейства стосується? Хіба можна!

— Прийде він до нас,— як ви гадаєте?

— Треба сподіватися; а втім, вони, чути, до себе в село збираються.

Марія Дмитрівна звела очі до неба.
— Ах, Сергію Петровичу, Сергію Петровичу, коли я подумаю, як нам, жінкам, треба бути на осторозі!

¹ Тут означає людеї, що мають успіх у світському товаристві.

— Жінка на жінку не подібна, Маріє Дмитрівно. Є, на жаль, такі—вдачі зрадливої... ну, й літа; знов же правила не прищеплені змалку. (Сергій Петрович добув з кишені картату синю хустку і почав її розгортати).— Такі жінки, певна річ, бувають. (Сергій Петрович підніс ріжок хустки по черзі до своїх очей).— Але, взагалі кажучи, коли розмірковувати, себто... Пил у місті надзвичайний,— закінчив він.

— Матап, матап,— скрикнула, вбігаючи до кімнати, гарненька дівчинка років одинадцяти:— до нас Володимир Миколайович верхи їде!

Марія Дмитрівна встала; Сергій Петрович теж встав і уклонився.— Олені Михайлівні найуклінініше поважання,— проговорив він і, відійшовши в куточок для пристойності, почав сякати свій довгий і правильний ніс.

— Який у нього чудовий кінь!— продовжувала дівчинка.— Він щойно був коло фіртки і сказав мені й Лізі, що до ганку під'їде.

Зачувся тупіт копит, і стрункий вершник на гарному гнідому коні показався на вулиці і зупинився перед одчиненим вікном.

III

— Здрастуйте, Маріє Дмитрівно!— скрикнув гомінким і приємним голосом вершник.— Як вам подобається моя нова покупка?

Марія Дмитрівна підійшла до вікна.

— Здрастуйте, Woldemar! Ах, який славний кінь! У кого він його купили?

— У ремонтера...¹ Дорого взяв, розбишака.

— Як його кличуть?

— Орландом... Та це ім'я дурне; я хочу перемінити... Eh bien, eh bien, поп'гаґсон?².. Який невгамовний!

Кінь пирхав, переступав ногами і махав запіненою мордою.

— Леночко, погладьте його, не бійтесь...

Дівчина протягла з вікна руку, але Орланд раптом знісся диба і кинувся вбік. Вершник не розгубився, взяв коня у шенкеля, угрів його гарап-

ником по шиї і, не зважаючи на його опір, поставив його знов перед вікном.

— Prenez garde, prenez garde!— повторяла Марія Дмитрівна.

— Леночко, попестуйте його,— відказав вершник:— я не дам йому сва-волити.

Дівчинка знов протягла руку і боязко доторкнулася до тріпочучих ніздрів Орланда, який безперестанку здригався і гриз удила.

— Bravo!— скрикнула Марія Дмитрівна:— а тепер злізьте і прийдіть до нас.

Вершник по-молодецькому обернув коня, стиснув його шпорами і, пробігши коротким галопом по вулиці, в'їхав у двір. Через хвилину він вбіг, помахуючи гарапничком, з дверей прихожої до вітальні; в той же час на порозі других дверей показалася струнка, висока, чорнява дівчина років дев'ятнадцяти,— старша дочка Марії Дмитрівни, Ліза.

IV

Юнак, з яким ми тількищо познайомили читачів, прозивався Володимиром Миколайовичем Паншиним. Він служив у Петербурзі чиновником для особливих доручень при міністерстві внутрішніх справ. До міста О... він приїхав для виконання тимчасового урядового доручення і зоставався в розпорядженні губернатора, генерала Зонненберга, якому приходився далеким родичем. Батько Паншина, відстановлений штабс-ротмістр, відомий грач, людина з солодкими очима, пом'ятим обличчям і нервовою дриганиною в губах, цілий свій вік терся серед значних людей, входжав до англійських клубів обох столиць і мав славу спритного, не дуже певного, але милого і сердечного чоловічяги. Не зважаючи на всю свою спритність, він був мало не завжди на самій межі злиднів і лишив своєму синові-одинакові маєтність невелику і розхитану. Зате він по своєму дбав про його виховання: Володимир Миколайович говорив французькою мовою прекрасно, англійською добре, німецькою погано. Так

¹ Упсвівоважений на закупівлю коней для кавалерії.

² Ну, ну, мій хлопчику...

¹ Обережніше, обережніше.

воно й слід: порядним людям соромно говорити добре по-німецькому; але вкинути в мову німецьке слівце в деяких, здебільшого веселих, випадках—можна, *c'est mème très chic*¹, як висловлюються петербурзькі парижани. Володимир Миколайович з п'ятнадцяти років уже умів, не ніяковіючи, увійти в першу-ліпшу вітальню, приємно покрутитися в ній і до речі віддалитися. Батько Паншина здобув для сина свого багато зв'язків; тасуючи карти між двома роберами або після вдалого „великого шолому“, він не упускав нагоди закинути словечко про свого „Володьку“ якій-небудь поважній особі, охочій до комерційної гри. З свого боку, Володимир Миколайович під час перебування в університеті, звідки він вийшов з чином дійсного студента, познайомився з деякими значними молодими людьми і став вхожий в найкращі доми. Його скрізь охоче приймали; він був дуже непоганий собою, сміливий, веселий, завжди здоровий і на все готовий; де треба—шанобливий, де можна—зухвалий, чудовий товариш, *un charmant garçon*². Заповітна область розкрилася перед ним. Паншин скоро збагнув таємницю світської науки; він умів перейнятися дійсною пошаною до її правил; умів з напівглузливою важністю займатися дурницями й удавати, що вважає все важливе за дурниці,—танцював чудово, одягався по-англійському. За малий час він здобув славу одного з найчемніших і найспритніших людей у Петербурзі. Паншин був справді дуже спритний,—не згірше за батька; але він був також дуже талановитий. Все йому давалося: він мило співав, вправно малював, писав вірші, дуже непогано грав на сцені. Йому поступило всього на двадцять восьмий рік, а він був уже камер-юнкером і чин мав чималий. Паншин твердо вірив у себе, в свій розум, в свою проникливість; він ішов вперед сміливо й весело, повним махом; життя його йшло як по маслу. Він звик подобатися всім, старому й малому, і вважав, що знає людей, надто

жінок: він добре знав їх буденні хиби. Як людина не чужа мистецтву, він відчував у собі запал, і певне захоплення, і високі пориви, і в наслідок того дозволяв собі всілякі відхилення від правил: гуляв, знайомився з особами, що не належали до світу, і взагалі поводився вільно й просто; але в душі він був холодний. і хитрий, і під час найбуйніших гульбощів його розумне каре очко все пильнувало й підглядало; цей сміливий, цей вільний юнак ніколи не міг забути і захопитися цілком. На честь його треба сказати, що він ніколи не хвалився своїми перемогами. У дім Марії Дмитрівни він попав зараз після того як приїхав до О... і незабаром освійчився в ньому цілком. Марія Дмитрівна за ним дух ронила.

Паншин приязно привітався з усіма, хто був у кімнаті, потиснув руку Марії Дмитрівні й Лізаветі Михайлівні, злегка поллескав Гедеоновського по плечу і, повернувшись на закаблуках, піймав Леночку за голову і поцілував її в лоб.

— І ви не боїтеся їздити на такому лихому коні?—спитала його Марія Дмитрівна.

— Даруйте, він зовсім плохий; а от я скажу вам, чого я боюся: я боюся грати в преферанс з Сергієм Петровичем; вчора у Беленіциних він обіграв мене до останку.

Гедеоновський засміявся тоненьким і улесливим сміхом: він запобігав перед молодим блискучим чиновником з Петербурга, губернаторським улюбленцем. У розмовах своїх з Марією Дмитрівною він часто згадував про визначні здібності Паншина. Отже ж, міркував він, як не похвалити? І в високій сфері життя має поспіх юнак, і служить зразково, і гордо щіп'яні сліду. А втім, Паншина і в Петербурзі мали за путящого чиновника: робота кипіла в нього в руках; він говорив про неї жартома, як воно і слід світській людині, що не надає особливої ваги своїй роботі, але був „виконавець“. Начальники люблять таких підлеглих; він сам не сумнівався в тому, що, коли захоче, буде згодом міністром.

— Ви зволили сказати, що я обіграв

¹ Це навіть дуже шикарно.

² Чарівний хлопець.

вас,—промовив Гедеоновський:—а на тім тижні хто у мене виграв дванадцять карбованців? та ще...

— Розбишака, розбишака,— перебив його Паншин з ласкавою, але трошечки зневажливою недбайливістю і, не звертаючи більше на нього уваги, підійшов до Лізи.

— Я не міг знайти тут увертюру Оберона,— почав він:— Белевіцина тільки хвалилася, що в неї вся класична музика,—на ділі в неї крім польок і вальсів нічого нема; та я вже написав у Москву, і через тиждень ви будете мати цю увертюру. До речі,—казав він далі,—я написав учора новий романс; слова теж мої. Хочете, я вам заспіваю? Не знаю, що з цього вийшло; Беленіцина каже, що дуже милий, але її слова нічого не варті,—я бажаю знати вашу думку. А втім, я думаю, краще після.

— Навіщо ж після?—втрутилася Марія Дмитрівна:—чому ж не тепер?

— Слухаю,—промовив Паншин з якоюсь світлою і солодкою усмішкою, яка у нього і з'являлася і пропадала раптом, підсунув коліном стілець, сів за фортепіано і, взявши кілька акордів, заспівав, виразно відокремлюючи слова, такий романс:

Луна плывет высоко над землею
 Меж бледных туч;
 Но движет с вышины волной
 морскою
 Волшебный луч;
 Моей души тебя признало море
 Своей луной,
 И движется,—и в радости и
 в горе,—
 Тобой одной.
 Тоской любви, тоской немых
 стремлений
 Душа полна;
 Мне тяжело... но ты чужда
 смятений,
 Как та луна.

Другий куплет Паншин проспівав з особливим виразом і силою, в бурхливому акомпаньяменті вчувалися переливи хвилі. Після слів: „мне тяжело...“ він зітхнув злегка, спустив очі і притишив голос—*morendo*.¹ Коли він кінчив, Ліза похвалила мотив, Марія Дмитрівна сказала: чудесно,—а Гедеоновський аж крикнув: чарівно!

¹ Музичний термін, що означає знижений, завмираючий звук.

і поезія, і гармонія однаково чарівні!.. Лєночка з дитячим захопленням подивилася на співця. Одно слово, всім присутнім дуже сподобався твір молодого дилетанта, але за дверима вітальні у прихожій стояв, щойно прийшовши, уже старий чоловік, якому, міркуючи з виразу його похиленого обличчя і рухів плечей, романс Паншина, хоч і дуже милий, не зробив приємності. Підждавши трохи і збивши пил з чобіт товстою носовою хусткою, чоловік цей раптом стулив очі, понуро стиснув губи, зігнув свою, і без того згорблену, спину і поволі увійшов до вітальні.

— А! Христофоре Федоровичу, здрастуйте!—скрикнув поперед усіх Паншин і швидко скочив з стільця.— Я й гадки не мав, що ви тут,—я б при вас нізачо не зважився проспівати свій романс. Я знаю, ви не любляете легкої музики.

— Я не слухіть,—промовив поганою російською мовою чоловік, що увійшов, і, привітавшись з усіма, ніяково став серед кімнати.

— Ви, мусьє Лем,—сказала Марія Дмитрівна:—прийшли дати лекцію музики Лізі?

— Ні, не Лісафет Михайлівні, а Елен Михайлівні.

— А! Ну, що ж—дуже добре. Лєночко, іди наверх з паном Леммом. Старий пішов був услід за дівчиною, але Паншин зупинив його.

— Не йдіть після лекції, Христофоре Федоровичу,—сказав він:—ми з Лізаветою Михайлівною заграємо бетховенську сонату в чотири руки.

Старий пробурчав собі щось під ніс, а Паншин казав далі по-німецьки, погано вимовляючи слова:

— Мені Лізавета Михайлівна показала духовну кантату, яку ви їй піднесли,—прекрасна річ! Ви, будь ласка, не думайте, що я не вмю цінувати серйозну музику,—навпаки: вона іноді нудна, та зате дуже красива.

Старий почервонів до вух, скосякинув оком на Лізу і покvapливо вийшов з кімнати.

Марія Дмитрівна попросила Паншина повторити романс; але він об'явив, що не хоче вражати слух ученого німця, і запропонував Лізі

взятися до бетховенської сонати. Тоді Марія Дмитрівна зітхнула і теж запропонувала Гедеоновському прохотитися з нею по садку.

— Мені хочеться,— сказала вона:— ще поговорити й порадитися з вами про бідного нашого Федю.

Гедеоновський усміхнувся, уклонився, взяв двома пальцями свій капелюх з акуратно покладеними на одній з його крис рукавичками і вишов разом з Марією Дмитрівною. В кімнаті лишилися Паншин і Ліза; вона дістала й розкрила сонату, обоє мовчки сіли за фортепіано. Зверху долітали неголосні звуки гам, граних непевними пальчиками Леночки.

V

Христофор-Теодор-Готліб Лемм народився 1786 року, в королівстві Саксонському, в місті Хемніці, від бідних музикантів. Батько його грав на волторні, мати на арфі; сам він уже на п'ятому році життя вправлявся на трьох різних інструментах. Восьми років він посиротів, а з десяти почав заробляти собі на шматок хліба своїм мистецтвом. Він довго провадив мандрівне життя, грав скрізь— і в трактирах, і на ярмарках, і на селянських весіллях, і на балах; нарешті, попав в оркестр і, підіймаючись чимраз вище й вище, досяг диригентського місця. Виконавець він був досить поганий; але музику знав ґрунтовно. На двадцять восьмому році переселився він в Росію. Його виписав великий пан, який сам ненавидів музику, але держав оркестр із пихи. Лемм прожив у нього років сім як капельмейстер і відійшов від нього з порожніми руками: пан розорився, хотів дати йому на себе вексель, але потім і в тому йому відмовив,— одне слово, не заплатив йому ні копійки. Йому радили виїхати, та він не хотів вернутися додому злидарем з Росії, з великої Росії, цього золотого дна артистів; він зважився лишитися і спробувати свого щастя. Протягом двадцяти років бідний німець пробував свого щастя: побував у всяких панів, жив і в Москві, і в губернських містах, терпів і зносив чимало, зазнав злиднів, бився, як

риба об лід; але думка про повернення на батьківщину не покидала його серед усіх бід, які впали на нього; вона тільки одна його і підтримувала. Доля, одначе, не хотіла потішити його цим останнім і першим щастям: п'ятдесяти років, хворий, до часу одрахлий, застряг він у місті О... і лишився в ньому назавжди, вже остаточно втративши надію покинути ненавидну йому Росію і сяк-так підтримуючи лекціями своє злиденне існування. Зовнішність Лемма не прихияляла до нього. Він був невеликий на зріст, згорблений, з криво випнутими лопатками і втягненим животом, з великими плескатими ступнями, з блідосиніми нігтями на твердих, зігнених пальцях жилавих, червоних рук; лице мав зморшкувате, ямкуваті щоки і стиснені губи, якими він безперестанку ворушив і жував, що при його звичайній мовчазливості справляло враження майже зловісне; сиве його волосся висіло клаптями над невисоким лобом; наче щойно залиті жаринки, глухо тліли його малесенькі, непорушні очка; ступав він важко, на кожному кроці перекидаючи все своє неповоротке тіло. Деякі його рухи нагадували незграбне чепуріння сови в клітці, коли вона почуває, що на неї дивляться, а сама ледве бачить своїми величезними, жовтими, лякливо і дрімливо моргаючими очима. Задавнене, неблаганне горе поклато на бідного музикуса свій нестерпний напечаток, викривило й спотворило його і без того непоказну фігуру; але для того, хто умів не зупинятися на перших вражіннях, щось добре, чесне, щось незвичайне виднілося в цій напівзруйнованій істоті. Поклонник Баха і Генделя, знавець свого діла, обдарований живою уявою і тією сміливістю думки, яка доступна тільки германському племені, Лемм згодом— хто знає?— став би в ряду великих композиторів своєї батьківщини, коли б життя інакше його повело; та не під щасливою зорею він народився! Він багато написав на своєму віку— і йому не пощастило побачити жодного свого твору виданим; не вмів він взятися до діла як слід, уклонитися до речі, поклопотатися вчасно. Колись, давно-дав-

но, один його поклонник і друг, теж німець і теж бідний, видав своїм коштом дві його сонати,—та й ті лишилися цілком у підвалах музичних крамниць; глухо і без сліду провалилися вони, неначе їх уночі хто в річку кинув. Лемм, нарешті, махнув рукою на все; до того ж і літа давалися знати: він зачерствів, здеревів, як пальці його здеревіли. Сам—один з старою кухаркою, взятою з богадільні (він ніколи одружений не був), проживав він в О..., в невеликому дімку, недалеко від Калітінського дому; багато гуляв, читав біблію й збірник протестантських псалмів, та Шекспіра у Шлегелівському перекладі. Він давно нічого не komponував; але, видно, Ліза, найкраща його учениця, вміла його розворушити: він написав для неї кантату, про яку згадав Паншин. Слова цієї кантати він узяв із збірника псалмів; деякі вірші він сам дописав. Її співали два хори,—хор щасливців і хор нещасливців; обидва вони під кінець примирялися і співали разом: „боже милостивий, помилуй нас грішних і віджени від нас усякі лукаві думки і земні надії“.—На заголовному аркуші, вельми старанно написаному і навіть розмальованому, стояло: „Тільки праведні праві. Духовна кантата. Скомпонована і присвячена дівчині Єлизаветі Калітійній, моїй милій учениці, її учителем, Х. Т. Г. Леммом“. Слова: „Тільки праведні праві“ і „Єлизаветі Калітійній“ були оточені промінням. Внизу було дописано: „Тільки для вас. für Sie allein“¹. Через те ж бо Лемм і почервонів і глянув скося на Лізу; йому було дуже боляче, коли Паншин заговорив при ньому про його кантату.

VI

Паншин голосно і сміливо взяв перші акорди сонати (він грав другу руку), але Ліза не починала своєї партії. Він зупинився й подивився на неї. Очі Лізи, просто на нього звернені, виявляли незадоволення; губи її не усміхалися, все лице було суворе, майже сумне.

— Що вам?—спитав він.

— Чому ви не додержали свого слова?—казала вона.—Я вам показала кантату Христофора Федоровича з тією умовою, щоб ви не говорили йому про неї.

— Вибачте, Лізавето Михайлівно,—до слова прийшлося.

— Ви його засмутили—і мене теж. Тепер він і мені довіряти не буде.

— Що скажете робити, Лізавето Михайлівно! З малих літ не можу бачити байдуже німця: так і кортить мене його подратувати.

— Що це ви говорите, Володимире Миколайовичу! Цей німець—бідний, одинокий, прибитий чоловік—і вам його не шкода? Вам хочеться дратувати його?

Паншин збентежився.

— Ваша правда, Лізавето Михайлівно,—промовив він.—А все моя вічна нерозважність винна. Ні, не перечте мені; я себе добре знаю. Багато лиха мені наробила моя нерозважність. Через неї я здобув славу егоїста.

Паншин помовчав. З чого б не починав він розмову, він звичайно кінчав тим, що говорив про самого себе, і це виходило в нього якось мило й лагідно, сердечно, неначе несамохить.

— От і в вашій господі,—казав він далі:—матінка ваша, певна річ, до мене прихильна—вона така добра; ви... а втім, я не знаю вашої думки про мене; зате ваша тіточка просто мене на дух не зносить. Я їй теж, мабуть, образив якимнебудь нерозважним, дурним словом. Адже вона мене не любить, правда?

— Так,—промовила Ліза з невеликою запинкою:—ви їй не подобається.

Паншин швидко провів пальцями по клавішах; ледве помітна усмішка перебігла по його губах.

— Ну, а ви?—промовив він:—я вам теж здаюся егоїстом?

— Я вас ще мало знаю,—відказала Ліза:—але я вас не вважаю за егоїста; я, навпаки, повинна бути вдячна вам...

— Знаю, знаю, що ви хочете сказати,—перебив її Паншин і знов перебіг пальцями по клавішах:—за ноти, за книги, які я вам приношу, за

¹ Для вас самої.

погані малюнки, якими я прикрашаю ваш альбом, і таке інше. Я можу все це робити — і все таки бути егоїстом. Смію думати, що ви не нудьгуєте зо мною і що ви не вважаєте мене за погану людину, але все ж ви думаєте, що я — як пак це сказано? — для дотепного слівця не пожалкую ні вітця, ні приятеля.

— Ви неухажні й забудькуваті, як усі світські люди, — промовила Ліза: — от і все.

Паншин трохи нахмурився.

— Послухайте, — сказав він: — не говорімо більше про мене; давайте грати нашу сонату. Про одне тільки прошу я вас, — додав він, розгладжуючи рукою аркушик зшитка, що лежав на поютрі: — думайте про мене що хочете, називайте мене навіть егоїстом — хай так! але не називайте мене світською людиною! ця назва мені нестерпна... *Anch'io sono pittore*¹. Я теж артист, хоч поганий, і це, а саме те, що я поганий артист, — я вам доведу зараз на ділі. Почнімо ж.

— Що ж, почнімо, — сказала Ліза. Перше *adagio*² пройшло досить добре, хоч Паншин не раз помилявся. Своє і завчене він грав дуже мило, але розбирав погано. Зате друга частина сонати — досить швидко *allegro*³ — зовсім не пішла: на двадцятому такті Паншин, що відстав такта на два, не витримав і сміючись відсунув свій стілець.

— Ні! — скрикнув він: — я не можу сьогодні грати; добре, що Лемм нас не чув: він би знепритомнів.

Ліза встала, закрила фортепіано і обернулася до Паншина.

— Що ж ми будемо робити? — спитала вона.

— Пізнаю вас у цьому запитанні! Ви ніяк не можете сидіти, склавши руки. Що ж, коли хочете, давайте малювати, поки ще не зовсім посутеніло. Ачей, друга муза — муза малювання — як пак її звали? забув... буде до мене прихильніша. Де ваш альбом? Пам'ятаю, там мій пейзаж не кінчений.

Ліза пішла в другу кімнату по альбом, а Паншин, лишившись один, дістав з кишені батистову хустку, потер собі нігті і подивився, якось скося, на свої руки. Вони в нього були дуже гарні й білі; на великому пальці лівої руки носив він гвинтуватий золотий перстень. Ліза вернулася; Паншин сів коло вікна, розгорнув альбом.

— Ага! — скрикнув він: — я бачу, ви почали змальовувати мій пейзаж — і прекрасно. Дуже добре! От тут тільки — дайте но олівець — недосить сильно покладені тіні. Дивіться.

І Паншин розгонисто поклав кілька довгих штрихів. Він раз-у-раз малював один і той самий пейзаж: на першому плані великі розтріпані дерева, оддалік галявину і зубчасті гори на небосхилі. Ліза дивилася через його плече на його роботу.

— У малюнку, та й взагалі в житті, — казав Паншин, згинаючи голову то на правий бік, то на лівий: — легкість і сміливість — перше діло.

В цей момент увійшов до кімнати Лемм і, сухо уклонившись, хотів віддалитися; але Паншин кинув альбом і олівець набік і перегородив йому дорогу.

— Куди ж ви, любий Христофоре Федоровичу? Хіба ви не залишаєтесь чай пити?

— Мені додому, — промовив Лемм понурим голосом: — голова болить.

— Ну, що за дурниці, — лишіться. Ми з вами посперечаємося про Шекспіра.

— Голова болить, — повторив старий.

— А ми без вас взялися були до бетховенської сонати, — казав далі Паншин, приязно взявши його за талю і світло усміхаючись: — але діло зовсім на лад не пішло. Уявіть, я не міг дві ноти поряд взяти правильно.

— Ви б знов заспівав сфій романце лутчі, — відказав Лемм, відводячи руки Паншина, і вийшов.

Ліза побігла услід за ним. Вона догнала його на ганку.

— Христофоре Федоровичу, послухайте, — сказала вона йому німецькою мовою, проводжаючи його до воріт по зеленій короткій травці подвір'я: — я винна перед вами — прустіть мене.

¹ І я теж художник.

² Частина музичного твору, виконувана в повільному темпі.

³ Частина музичного твору, виконувана в швидкому темпі.

Лемм нічого не відповідав.

— Я показала Володимирові Миколайовичу вашу кантату; я була певна, що він її оцінує,—і вона, справді, дуже йому сподобалась.

Лемм зупинився.

— Це пусте,—сказав він по-російськи і потім додав рідною своєю мовою;—але він не може нічого розуміти; як ви цього не бачите? Він дилетант—та й годі!

— Ви до нього несправедливі,—заперечила Ліза:—він усе розуміє і сам майже все може зробити.

— Так, все другий номер, легкий твар, спішна робота. Це подобається, і він подобається, і сам він з того задоволений—ну, і браво. А я не гніваюся; ця кантата і я—ми обое старі дурні; мені трошки соромно, але це пусте.

— Простіть мене, Христофоре Федоровичу,—промовила знову Ліза.

— Пусте, пусте,—повторив він знов по-російському:—ви добра дівчина... а от хтось до вас іде. Прощайте. Ви дуже добра дівчина.

І Лемм прискороною ходою подався до воріт, в які входив якийсь незнайомий йому пан, у сірому пальті і широкому солом'яному капелюсі. Увічливо вклонившись йому (він кланявся усім новим особам у місті О...; від знайомих він відвертався на вулиці—таке вже він поклав собі правило), Лемм пройшов мимо і зник за огорожею. Незнайомець з подивом глянув йому вслід і, вдивившись в Лізу, підійшов просто до неї.

VII

— Ви мене не пізнаєтє,—промовив він, скидаючи капелюха:—а я вас пізнав, дарма що вже вісім років минуло, відколи я вас бачив востанне. Ви були тоді дитиною. Я Лаврецький. Матінка ваша дома? Можна її бачити?

— Мамуня буде дуже рада,—відказала Ліза:—вона чула, що ви приїхали.

— Адже вас, здається, зовуть Єлизаветою?—промовив Лаврецький, беручись по сходах ганку.

— Так.

— Я пам'ятаю вас добре; у вас ще

тоді було таке обличчя, якого не забуваєш; я вам тоді возив цукерки.

Ліза почервоніла і подумала: який він чудний! Лаврецький зупинився на хвилину в прихожій. Ліза увійшла до вітальні, де розлягався голос і регіт Паншина; він розказував якусь міську плітку Марії Дмитрівні і Гедеоновському, що вже встигли вернутися з садка, і сам голосно сміявся з того, що розказував. Коли названо ім'я Лаврецького, Марія Дмитрівна вся сполошилася, зблідла і пішла до нього назустріч.

— Здрастуйте, здрастуйте, мій милий cousin¹!—скрикнула вона розтягненим і майже сльозливим голосом.—Яка я рада, що вас бачу!

— Здрастуйте, моя добра кузино,—відказав Лаврецький і приязно стиснув її протягнену руку:—як вас господь милує?

— Сідайте, сідайте, мій дорогий Федоре Івановичу. Ах, яка я рада! Дозвольте, поперше, познайомити вас з моєю дочкою, Лізою...

— Я вже сам відрекомендувався Лізаветі Михайлівні,—перебив її Лаврецький.

— Мсьє Паншин... Сергій Петрович Гедеоновський... Та сідайте ж! Дивлюся на вас і, справді, аж очам не вірю. Як здоров'я ваше?

— Як самі бачите: процвітаю. Та й ви, кузино,—коли б вас не зурочити—не похудли за ці вісім років.

— Як подумаєш, скільки часу не бачилися,—мрійно промовила Марія Дмитрівна.—Ви звідки тепер? Де ви лишили... тобто, я хотіла сказати,—поквапливо підхопила вона:—я хотіла сказати, чи надовго ви до нас?

— Я приїхав тепер з Берліна,—відказав Лаврецький,—і завтра ж іду в село—мабуть, надовго.

— Ви, певна річ, у Лавриках жити будете?

— Ні, не в Лавриках; а є в мене, верст із двадцять п'ять звідси, сельце: то я туди іду.

— Це сельце, що вам від Глафіри Петрівни дісталось?

— Те саме.

— Даруйте, Федоре Івановичу! У вас у Лавриках такий чудовий дім!

¹ Кузен, двоюрідний брат.

Лаврецький ледве помітно нахму- рив брови.

— Так ... але і в тому селі є ма- ленький флігель, а мені поки більше нічого не треба. Це місце — для мене тепер найзручніше.

Марія Дмитрівна знов так збенте- жилась, що аж випросталась і руки розвела. Паншин прийшов їй до по- мочі і зайшов у розмову з Лавре- цьким. Марія Дмитрівна заспокоїлась, одхилилася на спинку крісла і тільки зрідка вкидала своє словечко; але при тому так жалісливо дивилася на свого гостя, так значучо зітхала і так сумно похитувала головою, що той, нарешті, не витримав і досить прикро спитав її: чи здорова вона?

— Слава богу,— відказала Марія Дмитрівна:— або що?

— Так, мені здалося, що вам не- добре.

Марія Дмитрівна прибрала вигляду поважного й трохи ображеного.— А коли так,— думала вона,— мені бай- дужісінько: видно, тобі, мій батечку, нічого не вадить; інший знидів би з горя, а тебе ще й розперло.— Ма- рія Дмитрівна сама з собою не це- ремонилася; вголос вона говорила делікатніше.

Лаврецький, справді, не схожий був на жертову долі. Від його червоно- щокого, щиро- руського обличчя, з великим білим лобом, трохи тов- стим носом і широкими правильними губами, так і пашіло степовим здо- ров'ям, міцною, довговічною силою. Збудований він був напрочуд,— і бі- ляве волосся кучерявилось на його голові, наче в юнака. Тільки в його очах, блакитних, пукатих і трохи не- порушних, позначалася чи то задума, чи то втома, і голос його лунав якомь налто рівно.

Паншин тим часом далі підтримував розмову. Він заговорив про вигоди цукроварства, про яке недавно про- читав дві французькі брошурки, і з спокійною скромністю почав викла- дати їх зміст, не згадуючи, правда, про них жодним словом.

— Та це ж бо Федя!— розітнувся раптом у сусідній кімнаті, за одхи- леними дверима, голос Марфи Тимо- фіївни:— Федя! справді!— І стара про- ворно увійшла до вітальні. Лаврець-

кий не встиг ще підвестися з стільця, як уже вона обняла його.— Покажи но себе, покажи но,— промовила вона, відхилиючись від його обличчя.— Е! та який же ти славний!— Постарівся, а не споганів зовсім, справді! Та що ти руки в мене цілуєш.— ти мене саму цілуй, коли тобі мої поморщені щоки не огидні. Не бійсь, не спитав за мене: що, мовляв, чи жива тітка? А ти ж у мене на руках народився, шибеник такий! Ну, та байдуже; де тобі було про мене згадати! Тільки ти розумний, що приїхав. А що, ма- тінко моя,— додала вона, звертаючись до Марії Дмитрівни:— почастивала ти його чимнебудь?

— Мені нічого не треба,— поспішно проговорив Лаврецький.

— Ну, хоч чаю напийся, мій ба- теньку. Господи боже мій! Приїхав не знати звідки, і чашки чаю не дадуть. Лізо, піди, поклопочися, та швидше. Я пам'ятаю, маленький він був ненажера страшний, та й тепер, мабуть, поїсти любить.

— Мое шанування, Марфо Тимо- фіївно,— промовив Паншин, набли- жаючись збоку до розхвильованої старої і низько кланяючись.

— Вибачте мені, пане мій,— від- казала Марфа Тимофіївна:— не по- мітила вас на radoщах. На матір ти свою схожий став, на голубоньку,— провадила далі вона, знов звернув- шись до Лаврецького:— тільки ніс у тебе батьківський був, батьківський і лишився. Ну, і надовго ти до нас?

— Я завтра їду, тіточко.

— Куди?

— До себе, у Васильївське.

— Завтра?

— Завтра.

— Ну, коли завтра, то завтра. З богом,— тобі краще знати. Тільки ти, гляди, зайди попрощатися.— Стара поплескала його по щоці.— Не сподівалася я дочекатися тебе; і не те, щоб я вмирати збиралася; ні— мене ще років на десять, мабуть, стане: всі ми, Пестови, живучі; дід твій по- кійний, бувало, двожилиними нас про- зивав; та господь же тебе знав, скільки б ти ще за кордоном про- вештався. Ну, а молодець ти, моло- дець; гадаю, по- давньому десять лудів одною рукою піднімаєш? Твій

VIII

батько покійний, вибач, такий уже химерний був, а добре зробив, що швейцарця тобі найняв; пам'ятаєш, ви з ним навкулачки билися; гімнастикою, чи як, це називається?— Та одначе, чого це я так розкудку-дакалася; тільки пану Паншину (вона ніколи не називала його, як слід було, Паншиним) міркувати перешкодила. А втім, давайте краще чай пити; та на терасу ходім його, голубчика, пити; у нас вершки славні— не те, що у ваших Лондонах та Парижах. Ходім, ходім, а ти, Федюшо, дай мені руку. О! та яка ж вона у тебе товста! Не бійсь, з тобою не впадеш.

Всі встали й пішли на терасу, за винятком Гедеоновського, що тихцем віддалився. Протягом усієї розмови Лаврецького з хазяйкою дому, Паншиним і Марфою Тимофіївною він сидів у куточку, уважно кліпаючи очима і з дитячою цікавістю витягши губи: він поспішався тепер рознести звістку про нового гостя по місту.

* * *

Того самого дня, в одинадцятій годині вечора, от що діялося в домі пані Калітіної. Внизу, на порозі вітальні, вибравши зручний момент, Володимир Миколайович прощався з Лізою і говорив їй, держачи її за руку: „Ви знаєте, хто мене приваблює сюди; ви знаєте, чого я безперестанку їжджу до вашої господи; навіщо тут слова, коли й так усе видно?“ Ліза нічого не відповідала йому і, не усміхаючись, злегка підвівши брови й червоніючи, дивилася на підлогу, але не відбирала своєї руки;— а нагорі, в кімнаті Марфи Тимофіївни, при світлі лампадки, що висіла перед тьмяними старовинними образами, Лаврецький сидів на кріслі, спершись ліктями на коліна і поклавши лице на руки; старенька, стоячи перед ним, зрідка й мовчки гладила його по волоссі. Більше як годину пробув він у неї, попрощавшись з господинею дому; він майже нічого не сказав своїй старовинній добрій приятельці, і вона його не розпитувала... Та й навіщо було говорити, про що розпитувати? Вона й так усе розуміла, вона й так співчувала всьому, чим переповнене було його серце.

Федір Іванович Лаврецький (ми повинні попросити в читача дозволу перервати на час нитку нашої розповіді) походив від старовинного дворянського племені. Родоначальник Лаврецьких виїхав у князювання Василя Темного з Пруссії і йому було надано двісті четвертей землі в Біжецькому-верху. Багато з його нащадків числилися у всяких службах, сиділи під князями і людьми іменитими на далеких воеводствах, та жоден з них не піднявся понад стільника і не придбав великої маєтності. Найбагатший і найвизначніший споміж усіх Лаврецьких був рідний прадід Федора Івановича, Андрій, людина жорстока, зухвала, розумна й лукава. До нинішнього дня не змовк поголос про його самоправство, про скажену його вдачу, божевільну щедрість і зажерливість невиситиму. Він був дуже товстий і високий на зріст, на обличчі смуглявий і безбородий, гаркавив і здавався сонливим; але що він тихіше говорив, то більше тремтіли всі кругом нього. Він і жінку дістав собі до пари. Витрішкувата, з яструб'ячим носом, з круглим жовтим обличчям, циганка родом, запальна і мстива, вона була не ліпша від чоловіка, який мало не заморив її і якою вона не пережила, хоч вічно з ним гризлася. Син Андрія, Петро, Федорів дід, не скидався на свого батька: це був простий степовий пан, досить нерозважливий, крикун і маруда, грубий, але не лихий, хлібосол і мисливець. Йому було понад тридцять років, коли він дістав у спадщину від батька дві тисячі душ в чудовому порядку; але він швидко розпустив, частково продав свій маєток, двораків розпестив. Як таргани, сповзалися звідусіль знайомі й незнайомі дрібні людиці у його широкі, теплі і неохайні палати; все це наїдалося аби чим, але досхочу, напивалося доп'яну і тягло, що могло, вихвалюючи і величаючи ласкавого господаря; і господар, коли був не в настрої, теж величав своїх гостей— дармоїдами і підчихвістами, а без них нудився. Жінка Петра Андрійовича була смиренниця: він узяв її з сусідньої ро-

дні, з батьківського вибору й наказу; звали її Анною Павлівною. Вона ні до чого не втручалася, радо приймала гостей і охоче сама виїжджала, хоч пудритися, як вона казала, було для неї смертю. Поставлять тобі, розказувала вона на старості, повстанний шлик на голову, волосся все зачешуть догори, салом вимажуть, борошном посиплять, залізних шпильок понастромляють,— не відмиєшся потім; а в гості без пудри не можна— образяться,— мұка! — Вона любила кататися на рисаках, у карти готова була грати з ранку до вечора і завжди, бувало, затуляє рукою записаний на неї копійчаний виграш, коли чоловік підходив до грального столу; а весь свій посаг, усі гроші віддала йому в необмежене розпорядження. Вона прижила з ним двох дітей: сина Івана, Федорового батька, і дочку Глафіру. Іван виховувався не дома, а в багатій, старій тітці, князівни Кубенської: вона призначила його своїм спадкоємцем (без того батько б його не пустив); одягала його як ляльку, наймала йому всіляких учителів, приставила до нього гувернера, француза, колишнього абата, учня Жан-Жака Руссо¹, якогось *m - r Contin de Vaucelles*, спритного і тонкого пройду,— саму, як вона висловлювалася, *l'ne fleur*² еміграції,— і кінчила тим, що мало не сімдесяти років виїшла заміж за цього фінь-фльора; перевела на його ім'я усе своє майно і незабаром після того, розум'янена, напахчена амброю *à la Richelieu*, оточена арапченятами, тонконогими психами і крикливими папугами, померла на шовковому кривому диванчику часів Людовіка XV, з емалевою табакеркою роботи Петіто в руках,— і померла, покинута чоловіком: улесливий пан Куртен визнав за краще переїздитися в Париж з її грішми. Іванові почався тільки двадцятий рік, коли цей несподіваний удар (ми говоримо про одруження князівни, не про її смерть) упав на нього; він не захотів лишитися в тітчиному домі, де він з багатого спадкоємця раптом

перетворився в нахлібника; в Петербурзі товариство, в якому він виріс, перед ним закрилося; до служби з малих чинів, трудної і темної, він відчував огиду (все це діялося на самому початку царювання імператора Олександра); довелося йому, мимохіть, вернутися в село, до батька. Брудне, бідне, паскудне здалося йому його рідне гніздо; глушина і кіптява степового життя-буття на кожному кроці його прикро вражали; нудьга його гризла; зате і на нього всі в домі, крім матері, неприязно дивилися. Батькові не подобалися його столичні навички, його фраки, жабо, книжки, його флейта, його охайність, в якій недарма відчувалася йому гидливість; він раз-у-раз скаржився і буркотів на сина.— „Все тут йому не до вподоби,— казав він:— за столом вередує, не їсть, людського запаху, духоти зносити не може, п'яні його дратують, битися при ньому теж не смій, служити не хоче: нема, бачиш, здоров'я; тьху, пещене яке! А все через те, що Волтер у голові сидить“. Старий особливо не любляв Вольтера, та ще „бузувіра“ Дідерота¹, хоч жодного рядка з їхніх творів не прочитав: читати було не його робота. Петро Андрійович не помилявся: справді, і Дідерот і Вольтер сиділи в голові його сина, та й не вони самі— і Руссо, і Рейналь², і Гельвецій³, і багато інших, подібних до них, письменників сиділи йому в голові,— але в самій тільки голові. Колишній навчитель Івана Петровича, відставний абат і енциклопедист⁴, задовольнився тим, що увільняв цілком у свого вихованця всю премудрість XVIII століття, і він так і ходив наповнений нею; вона

¹ Франсуа-Марі Вольтер (1694 — 1778) — французький філософ XVIII віку. Дідро (1713 — 1784) — французький письменник і філософ, визначний представник буржуазної матеріалістичної філософії XVIII віку.

² Рейналь — французький філософ і історик.
³ Гельвецій (1715 — 1771) — французький буржуазний філософ-матеріаліст.

⁴ Енциклопедистами називають письменників і мислителів, що поділяли погляди й ідеї енциклопедії — „Систематичний словник наук, мистецтв і ремесел“, видаваний в XVIII столітті Дідро і Д'Аламбером з участю Вольтера, Рейналя, Гельвеція, Руссо та інших. Словник проводив у своїх статтях нові революційні ідеї.

¹ Руссо Жан-Жак (1712 — 1778) — славетний французький мислитель і письменник.

² „Фінь-фльор“ — найкращий цвіт.

перебувала в ньому, змішавшись з його кров'ю, не пройшовши в його душу, не виявившись твердим переконанням... Та й чи можливо було вимагати переконань від молодого хлопця п'ятдесят років тому, коли ми ще й тепер не доросли до них? Одвідувачам батьківського дому Іван Петрович теж заважав; він ними гидував, вони його боялися; а з сестрою Глафірою, що була на дванадцять років старша від нього, він не поладнав зовсім. Ця Глафіра була чудна істота: негарна, горбата, худа, з широко розкритими, суворими очима і з стисненим тонким ротом, вона обличчям, голосом, незграбними швидкими рухами нагадувала свою бабуню, циганку, жінку Андрія. Завзята, властолюбна, вона й чути не хотіла про заміжжя. Вороття Івана Петровича було їй не до вподоби; поки князівна Кубенська держала його в себе, вона надіялася дістати принаймні половину батьківського маєтку: вона і скупощами скидалася на бабку. Окрім того, Глафіра заздрила братові: він був такий освічений, так добре говорив по-французьки з паризькою вимовою, а вона ледве вміла сказати „бонжур“, та „коман ву порте ву?“¹. Правда, батьки її по-французькому зовсім не розуміли, — та від того їй не було легше. Іван Петрович не знав, куди подітися з туги й нудьги; несповна рік перебув він на селі, та й той видався йому за десять років. Тільки з матір'ю своєю він і розважав душу, і цілими годинами сидів у низьких покоях, слухаючи нехитру балаканину доброї жінки і наїдаючись варення. Сталося так, що серед покоївок Анни Павлівни була одна дуже гарненька дівчина, з ясними, лагідними оченятами і тонкими рисами обличчя; на ім'я Маланка, розумаха і скромниця. Вона з першого разу впала в око Іванові Петровичу, і він полюбив її; він полюбив її боязку ходу, соромливі відповіді, тихий голосок, тиху усмішку; день від дня вона йому здавалася милішою. І вона прив'язалася до Івана Петровича усією силою душі, як тіль-

ки руські дівчата уміють прив'язуватися — і віддалася йому. У поміщицькому сільському домі ніяка таємниця довго триматися не може: незабаром усі дізналися про кохання молодого пана з Маланкою; звістка про те кохання дійшла, нарешті, до самого Петра Андрійовича. Іншим часом він, мабуть, не звернув би уваги на таке малозначне діло; але він давно злостував на сина і зрадив з нагоди привстидати петербурзького розумника і франта. Знявся гвалт, крик і гамір; Маланку зачинили в комору; Івана Петровича покликали до батька. Анна Павлівна теж прибігла на галас. Вона спробувала була угамувати чочовіка, але Петро Андрійович уже нічого не слухав. Яструбом накинувся він на сина, дорікав йому за неморальність, за безбожність, за нещирість; до речі помстився на ньому за всю досаду, що накипіла проти князівни Кубенської, закидав його образливими словами. Спочатку Іван Петрович мовчав і кріпився, та коли батько здумав загрозувати йому ганебною карою, він не витримав. „Бузувір Дідерот знов на сцені, — подумав він. — то пушу ж я його в діло, стривайте; я вас усіх здивую“. І спокійним, рівним голосом, хоча з внутрішнім тремтінням в усіх членах, Іван Петрович об'явив батькові, що він надаремне докоряє йому за неморальність, що хоч він не має наміру виправдувати свою провину, але готовий її виправити, і то тим радніше, що почуває себе вищим від усяких забобонів, — а саме — готовий одружитися з Маланкою. Вимовивши ці слова, Іван Петрович, безперечно, досяг своєї мети: він так здивував Петра Андрійовича, що той аж очі витріщив і занімів на мить; але негайно схаменувся, і як був, у козушку на білячому хутрі і в черевиках на босу ногу, так і кинувся з кулаками на Івана Петровича, який, мов навмисне, того дня зачався à la Titus¹ і надягнув новий англійський синій фрак, чоботи з китичками і елегантні обліплі лосині панталони. Анна Павлівна закричала несамовито і затулила лице руками, а син її побіг

¹ „Бонжур“ — здрастуйте! „Коман ву порте ву?“ — як вам живеться?

¹ На зразок Тита (римського імператора).

через увесь дім, вискочив на двір, кинувся на город, у садок, через садок вихопився на дорогу, і все тікав, не оглядаючись, поки, нарешті, перестав чути за собою тяжкий гуліт батьківських кроків і його посилені, уривані крики ... — Стій, шибенику! — репетував він, — стій! прокляну! — Іван Петрович сховався в сусіднього однодвірця, а Петро Андрійович вернувся додому весь знеможений і спітнілий, оповістив, ледве зводячи дух, що позбавляє сина благословенства й спадщини, звелів попалити всі його дурні книжки, а дівку Маланку негайно заслати в далеке село. Знайшлися добрі люди, відшукали Івана Петровича, сповістили його про все. Присоромлений, розкютований, він поклявся помститися на батькові, і тої ж ночі, підстерігши селянського воза, на якому везли Маланку, відбив її силою, помчав з нею в найближче місто і звінчався з нею. Грошей йому дав сусід, вічно п'яний і дуже добрий відставний моряк, страшенно ласий до всякої, як він висловлювався, благородної історії. Другого дня Іван Петрович написав дошкульно-холодного і чемного листа Петру Андрійовичу, а сам подався в село, де жив його двоюрідний брат Дмитро Пестов, з своєю сестрою, уже знайомою читачам, Марфою Тимофіївною. Він розказав їм усе, об'явив, що має намір їхати в Петербург шукати посади, і впросив їх хоч на час прихистити його жінку. При слові: жінка — він заплакав гірко і, не вважаючи на свою столичну освіту й філософію, принижено, біднячком-русачком поклонився своїм родичам у ноги, і навіть стукнув до підлоги чолом. Пестови, люди жалісливі й добрі, охоче погодилися на його просьбу; він прожив у них зо три тижні, потай дожидаючи відповіді від батька; але відповіді не надійшло, — і надійти не могло. Петро Андрійович, довідавшись про синове одруження, занедужав і заборонив називати при собі ім'я Івана Петровича; тільки мати, нишком від чоловіка, позичила в благочинного і прислала 500 карбованців асигнаціями та образок його жінці; написати вона побажася, але звеліла сказати Івану Пет-

ровичу, через посланого сухобразого мужичка, що вмів ходити по шістдесят верст на добу, щоб він не дуже журився, що, бог дасть, усе налагодиться і батько перемінить гнів на ласку; що і вона більше бажала б собі іншої невістки, та що видно така була божа воля, а що вона послає Маланці Сергіївні своє родительське благословенство. Сухобразий мужичок дістав карбованця, попросив дозволу побачитися з новою панею, якій він доводився кумом, поцілував їй ручку і побіг додому.

А Іван Петрович подався в Петербург з легким серцем. Невідоме майбутнє його дожидало; бідність, може, загрожувала йому, але він покинув ненавидне сільське життя, а головне — не зрадив своїх навчителів, дійсно „пустив у діло“ і виправдав на ділі Руссо, Дідерота, і la Déclaration des droits de l'homme¹. Почуття виконаного обов'язку, торжества, почуття гордоців виповняло його душу; та й розлука з жінкою не дуже лякала його; його більше засмутило б, коли б довелось завжди жити з жінкою. Те діло було зроблене; треба було братися за інші діла. У Петербурзі, всупереч його власним сподіванкам, йому пощастило: князівна Кубенська, — яку мусьє Куртен встиг уже покинути, але яка не встигла ще померти, — щоб чимнебудь загладити свою провину перед племінником, відрекомендувала його усім своїм друзям і подарувала йому п'ять тисяч карбованців — мало не останні свої грошенята — та Леліківський годинник з його вензелем у гірлянді амурів. Не минуло трьох місяців, як уже він дістав посаду при російській місії в Лондоні і на першому, який відпливав, англійському кораблі (за пароплави тоді ще й згадки не було) подався за море. Через кілька місяців дістав він листа від Пестова. Добрий поміщик поздоровляв Івана Петровича з народженням сина, що з'явився на світ у селі Покровському 20 серпня 1807 року і був названий Федором на честь святого мученика Федора Стратілата. Маланія Сергіївна приписувала лише декілька рядків, бо тяжко нездужала;

¹ „Декларація прав людини й громадянина“.

але й тих кілька рядків здивували Івана Петровича: він не знав, що Марфа Тимофіївна навчила його жінку грамоти. А втім, Іван Петрович недовго віддавався солодкому хвилюванню батьківських почувань; він залицявся до одної із знаменитих тогочасних Фрін чи Лаїс (класичні назви ще процвітали за тих часів); Тільзітське замирення було щойно проголошене, і все поспішало розкошувати, все крутилося в якомусь шаленому вихорі; чорні очі сміливої вродливиці запаморочили і його голову. Грошей у нього було дуже мало; але він шасливо грав у карти, заводив знайомства, брав участь у всіх можливих розвагах, одно слово, плив під усіма вітрилами.

IX

Старий Лаврецький довго не міг простити синові його одруження; коли б, переждавши півроку, Іван Петрович з'явився до нього, повинився і кинувся б йому в ноги, він, мабуть, помилував би його, висваривши спочатку гарненько і постукавши по ньому для острашки костуром; але Іван Петрович жив за кордоном і, як видно, і гадки собі не мав. — „Мовчи! не смій!“, правив Петро Андрійович кожного разу жінці, коли та пробувала випросити в нього змилування: „він, щеня, повинен вічно за мене бога молити, що я його не прокляв; небіжчик батько з власних рук забив би його, поганця, і добре б учинив“. Анна Павлівна на такі страшні речі тільки хрестилася крадькома. Щождо дружини Івана Петровича, то Петро Андрійович спочатку і слухати про неї не хотів, і навіть у відповідь на лист Пестова, в якому той згадував про його невістку, звелів йому сказати, що він ніякої нібито своєї невістки не відає, а що закони забороняють держати збіглих дівок, про що він вважає за повинність свою його попередити; але потім, довідавшись про народження внука, пом'якшав, наказав стороною звідатися про здоров'я породіллі і послав їй, теж нібито не від себе, трохи грошей. Феді ще року не минуло, як Анна Павлівна занедужала на смертельну хворобу. За

кілька днів до кону, уже не встаючи з постелі, з боязкими сльозинками на згасаючих очах, об'явила вона чоловікові при сповідачі, що бажає побачитися і попроситися з невісткою, благословити внука. Засмучений старий заспокоїв її і негайно послав власний свій екіпаж по невістку, вперше називаючи її Маланією Сергіївною. Вона приїхала з сином і з Марфою Тимофіївною, яка нізащо не хотіла пустити її саму і не дала б її скривдити. Напівжива з переляку ввійшла Маланія Сергіївна до кабінета Петра Андрійовича. Нянька несла за нею Федю. Петро Андрійович мовчки подивився на неї; вона підійшла до його руки; її тремтючі губи ледве стулилися для беззвучного поцілунку.

— Ну, свидова́ дворянко,—промовив він, нарешті:—здрастуй; ходімо до пані.

Він встав і нагнувся до Феді; дитина усміхнулася і протягла до нього свої бліді рученята. Старого повернуло.

— Ох,—промовив він:—сиротливий! Ублагав ти мене за батька; не покину я тебе, голубенятко.

Маланія Сергіївна, як увійшла в спальню Анни Павлівни, так і стала на коліна коло дверей. Анна Павлівна поманила її до постелі, обняла її, благословила її сина; потім, обернувши висмоктане лютою хворобою лице до свого чоловіка, хотіла була заговорити...

— Знаю, знаю, про що ти просити хочеш,—промовив Петро Андрійович:—не журися: вона лишиться в нас, і Ваньку для неї помилую...

Анна Павлівна з зусиллям піймала чоловікову руку і притулилася до неї губами. Того ж вечора її не стало.

Петро Андрійович додержав свого слова. Він сповістив сина, що для смертної години його матері, для немовляти Федора, він повертає йому своє благословенство, і Маланію Сергіївну залишає у себе в домі. Їй призначили дві кімнати в антресолях; він відрекомендував її своїм шановним гостям, одноокому бригадирові Скурехину і жінці його; подарував їй двох дівок і козачка, щоб мала ким посилатися. Марфа Тимофіївна з нею попрощалася; вона зненавиділа Гла-

фіру і протягом одного дня зо три рази посварилася з нею.

Тяжко й ніяково було спочатку бідній жінці; та згодом вона обтерпілася й звикла до свого тестя. Він теж звик до неї, навіть полюбив її, хоч майже ніколи не говорив з нею, хоч навіть у пестогах його до неї помічалось якесь мимовільне гордування. Найбільше терпіла Маланія Сергіївна від своєї зовиці. Глафіра ще за життя матері встигла потрохи прибрати весь дім до своїх рук: всі, починаючи з батька, їй корилися: без її дозволу грудочки цукру не видавалось; вона воліла б умерти, ніж поділитися владою з другою хазяйкою,—та якою хазяйкою! Одруження брата розгнівило її ще більше, ніж Петра Андрійовича: вона взялася провчити зазнайку, і Маланія Сергіївна з першої ж години зробилася її рабою. Та й де ж їй було боротися з свавільною, гордовитою Глафірою, їй, похилій, завжди несміливій і заляканій, недолугій? Дня не минало, щоб Глафіра не нагадувала їй колишнього її становища, не похвалила б її за те, що вона не забуває, хто вона. Маланія Сергіївна охоче погодилася б з цими нагадуваннями й похвалами, хоч які гіркі вони були... але Федю в неї одібрали: от що її крушило. Посилаючись на те, що вона не може його виховувати, її майже не допускали до нього; Глафіра взялася за цю справу; дитина опинилася в її повному розпорядженні. Маланія Сергіївна з горя почала в своїх листах благати Івана Петровича, щоб він вернувся швидше; сам Петро Андрійович бажав бачити свого сина; та він все тільки одписувався, дякував батькові за дружину, за надслані гроші, обіцяв приїхати незабаром,—і не їхав. Дванадцятий рік¹ викликав його, нарешті, зза кордону. Побачившись уперше після шестирічної розлуки, батько з сином обійнялися і навіть словом не спом'янули про колишні звади; не до того було тоді: вся Росія вставала на ворога, і обидва вони відчули, що руська кров тече в їхніх жилах. Петро Андрійович на свої гроші одягнув

цілий полк ратників. Але війна кінчилась, небезпека минула; Іван Петрович знов занудьгував, знов потягло його в далеч, в той світ, з яким він зрісся і де почував себе дома. Маланія Сергіївна не могла утримати його; вона надто мало для нього значила. Навіть її надії не справдилися; чоловік її теж розміркував, що далеко пристойніше доручити Глафірі виховання Феді. Бідна дружина Івана Петровича не знесла цього несподіваного горя, не знесла другої розлуки: без ремства за кілька день згасла вона. Протягом усього свого життя не вміла вона нічому противитися, і з недугою вона не боролася. Вона вже не могла говорити, уже гробові тіні лягали на її обличчя, але риси її, по-давньому, виявляли терпляче непорозуміння і незмінну лагідність покори; з такою ж німою покірливістю дивилася вона на Глафіру, і як Анна Павлівна на смертельній постелі поцілувала руку Петра Андрійовича, так і вона дотулилася губами до Глафіриної руки, доручаючи їй, Глафірі, свого єдиного сина. Так кінчила свій земний шлях тиха й добра істота, бог знає навіщо вихоплена з рідної землі і ту ж мить кинута, як вирване деревце, корінням на сонце; вона зав'яла, вона пропала без сліду, ця істота, і ніхто не горював за нею. Пожалкували за Маланією Сергіївною її покоївки та ще Петро Андрійович. Старому бракувало її доброго обличчя, її мовчазливої присутності. „Прости — прощай, моя покірнице!“, прошепотів він, кланяючись їй востаннє, в церкві. Він плакав, кидаючи жменю землі в її могилу.

Він сам ненадовго пережив її, не більше як на п'ять років. Взимку 1819 року він тихо скінчився в Москві, куди переїхав з Глафірою і внуком, і заповів поховати себе коло Анни Павлівни та коло „Малаші“. Іван Петрович був тоді в Парижі, для своєї втіхи; він вийшов на відставку скоро після 1815 року. Довідавшись про смерть батька, він вирішив вернутися в Росію. Треба було подумати про впорядкування маєтку, та й Феді, як писала Глафіра, минуло дванадцять років, і настав час серйозно братися за його виховання.

¹ Цебто 1812 — рік війни Росії з Францією.

X

Іван Петрович вернувся в Росію англоманом. Коротко острижене волосся, накрохмалене жабо, довгополий гороховий сюртук з великим числом комірчиків, кислий вираз обличчя, щось прикре й разом байдуже в поводженні, вимова крізь зуби, дерев'яний раптовий регіт, відсутність усмішки, виключно політична й політично-економічна розмова, пристрасть до кривавих ростбівів і портвейну—все в ньому так і тхнуло Великобританією; весь він здавався перейнятий її духом. Але—чудна річ!—перетворившись на англомана, Іван Петрович зробився одночасно патріотом, принаймні він називав себе патріотом, хоча Росію знав погано, не додержувався жодної російської звички і по-російськи говорив чудно: у звичайній розмові мова його, неповоротка і млява, вся рясніла галліцизмами; та ледве розмова заходила про речі важливі, в Івана Петровича ту ж мить з'являлися вислови в такому роді: „оказать новые опыты самоусердия“; „сие не согласуется с самою натурою обстоятельства“ і т. д. Іван Петрович привіз з собою кілька рукописних планів, що стосувалися устрою і поліпшення держави; він дуже був незадоволений з усього, що бачив,—відсутність системи найбільше будила в ньому гнів. При побаченні з сестрою він з перших таки слів сповістив її, що має запровадити корінні реформи, що далі у нього все буде йти за новою системою. Глафіра Петрівна нічого не відказала Івану Петровичу, тільки зуби стиснула й подумала: „А куди ж я ото подінуся?“—Втім, приїхавши в село разом з братом і племінником, вона швидко заспокоїлась. У домі, справді, сталися деякі зміни: нахлібників і дармоїдів негайно вигнано; серед них потерпіли дві старих жінки, одна—сліпа, друга—розбита паралічем, та ще дряглий майор очаківських часів¹, якого, через його справді незвичайну пожадливість, годували самим чорним хлібом та сочевицею.

Також вийшов наказ не приймати колишніх гостей: усіх їх замінив далекий сусід, якийсь білявий золотушний барон, дуже добре вихований і дуже дурний чоловік. З'явилися нові меблі з Москви; завелися плювальниці, дзвіночки, умивальні столики; сніданок почали інакше подавати; іноземні вина вигнали горілку й наливку; людям пошили нові ліvreї; до фамільного герба додано підпис: „in recto virtus“¹... Але по суті влада Глафіри зовсім не змінилася: всі видачі, покупки, як і перше, від неї залежали; вивезений зза кордону камердинер з ельзасців спробував був з нею помірятися—і позбувся посади, не зважаючи на те, що пан був до нього прихильний. Щождо господарства, до керування маєтками (Глафіра Петрівна втручалася і в ці справи), то, не зважаючи на не раз висловлений Іваном Петровичем намір: вдихнути нове життя в цей хаос,—все лишилося по-давньому, тільки оброк де-не-де побільшав, та панщина стала тяжча, та мужикам заборонили звертатися просто до Івана Петровича. Патріот занадто вже зневажав своїх співгромадян. Система Івана Петровича на повну силу свою застосована була тільки до Феді: виховання його справді знало „корінної реформи“: батько виключно віддався йому.

XI

До повороту Івана Петровича зза кордону Федя пробував, як уже сказано, в руках Глафіри Петрівни. Йому не було восьми років, коли мати його кінчилася: він бачив її не щодня і полюбив її пристрасно: спогад про неї, про її тихе й бліде обличчя, про її сумні погляди і боязкі пестоші навіки впечатався в його серце; але він невиразно розумів її становище в домі; він відчував, що між ним і нею існувала перегорода, якої вона не сміла й не могла зруйнувати. Батька він сахався, та й сам Іван Петрович ніколи не пестив його; дідусь зрідка гладив його по голівці і допускав до руки, але називав його

¹ Російське військо здобуло фортецю Очаків під час війни з Туреччиною 1788 року.

¹ В законності чеснотливості.

відлюдком і мав за дурничка. Після смерті Малавії Сергіївни тітка остаточно прибрала його до рук. Федя боявся її, боявся її світлих і зірких очей, її прикрого голосу; він не смів писнути при ній; бувало, він тільки заворухиться на своїм стільці, уже вона й шипить: „Куди? сиди тихо“. Неділями, після обідні, дозволяли йому гратися, тобто давали йому товсту книжку, таємничу книжку, твір якогось Максимовича - Амбодіка, під заголовком „Символи і Емблеми“. В цій книзі містилося близько тисячі почасти вельми загадкових малюнків, з такими ж загадковими тлумаченнями п'ятьма мовами. Купідон з голим і пухлим тілом грав велику роль у цих малюнках. До одного з них, під назвою „Шафран і Радуга“, стосувалося тлумачення: „вплив цього є більший“; проти іншого, що виображав „Летючу чаплю з фіалковою квіткою в роті“, стояв напис: „Тобі всі вони є відомі“. — „Купідон і ведмідь, що лише своє ведмежа“, означали: „Помалу - малу“. Федір розглядав ці малюнки; всі були йому знайомі до найменших подробиць; деякі, завжди одні й ті самі, заставляли його задумуватися і будили його уяву; інших розваг він не знав. Коли настала пора вчити його мов і музики, Глафіра Петрівна найняла за безцінь стару дівчину, шведку з заячими очима, яка сяк-так говорила по-французькому і по-німецькому, поганенько грала на фортепіано, та, опріч того, чудово квасила огірки. В товаристві цієї навчительки, тітки та старої дворової дівчини, Васильївни, перебув Федя аж чотири роки. Бувало, сидить він у куточку з своїми „Емблемами“ — сидить... сидить... у низькій кімнаті пахне гераніумом, тьмяно горить лойова свічка, цвіркун цвірчить одноманітно, неначе нудьгує, маленький стінний годинник поквалливо цокає на стіні, миша крадькома скребеться й гризе зашпалерами, а три старих дівчини, неначе Парки¹, мовчки і швидко ворухать спицями, тіні від рук їх то бігають, то чудно

тремтять у п'їтми, і чудні, також п'їтменні думки рояться в голові дитини. Ніхто б не назвав Федю цікавим хлопчиком: він був досить блідий, але товстий, нескладно збудований і незграбний, — справжній мужик, за висловом Глафіри Петрівни; блідість швидко зникла б з його лица, коли б його частіше випускали на повітря. Учився він непогано, хоч часто лінувався; він ніколи не плакав; зате часами находила на нього дика упертість; тоді ніхто вже не міг з ним справитися. Федя не любив нікого із свого оточення... Горе серцеві, що не любило замолоду!

Таким знайшов його Іван Петрович і, не марнуючи часу, почав застосовувати свою систему. — „Я з нього хочу зробити чоловіка поперед усього, un homme, — сказав він Глафірі Петрівні: — і не тільки чоловіка, а й спартанця“. Виконання свого наміру Іван Петрович почав з того, що одягнув сина по-шотландському: дванадцятилітній хлопечко почав ходити з оголеними литками і з півнячим пером на складаному картузі; шведку заступив молодий швейцарець, що вивчив гімнастику досконало; музику, як заняття негідне мужчини, вигнали назавжди; природничі науки, міжнародне право, математика, столярне ремесло, за порадою Жан-Жака Руссо, і геральдика, для підтримання рицарських почувань. — от що повинен був вивчати майбутній „чоловік“; його будили о четвертій годині ранку, зараз обливали холодною водою і заставляли бігати кругом високого стовпа на мотузці; їв він раз на день по одній страві, їздив верхи, стріляв з арбалета; при всякій нагоді вправлявся, за прикладом батька, в твердості волі і щовечора записував в окрему книжку звіт минулого дня і свої вражіння; а Іван Петрович, з свого боку, писав йому поради французькою мовою, в яких він називав його *mon fils*¹ і говорив йому *vous*². По-російськи Федя казав батькові „ти“, але в його присутності не смів сідати. „Система“ збила з пантелику хлопчика, посіяла плутанину

¹ Парки (міфологіч.) — богині долі у древніх греків; їх змальовували в обр.зі трьох дівчат, що прядли нитку людського життя.

¹ Мій син.

² Ви.

в його голові, притиснула її; але зате на його здоров'я новий спосіб життя дуже добре вплинув: спочатку він схолпив гарячку, але незабаром справився і став молодцем. Батько пишався ним і своєю чудною мовою називав його: син натури, твір мій. Коли Феді минув шістнадцятий рік, Іван Петрович визнав за свою повинність завчасно посіяти в ньому зневагу до жіночої статі,—і молодий спартанець, з несміливістю в душі, з першим пухом на губах, повний соків, сил і крові, уже старався здаватися байдужим, холодним і брутальним.

Але час ішов та й ішов. Іван Петрович більшу частину року пробував у Лавриках (так звався головний його родовий маєток), а взимі приїздив у Москву один, зупинявся в трактирі, ретельно ходив до клубу, ораторствував і розвивав свої плани у вітальнях і більше ніж колинебудь поводився англоманом, буркотуном і державною людиною. Але настав 1825 рік і багато приніс з собою горя. На близьких знайомих і приятелів Івана Петровича впали тяжкі лиха. Іван Петрович поспішив виїхати в село і заперся в своїм домі. Минув ще рік, і Іван Петрович раптом захирів, ослаб, занепав; здоров'я його зрадило. Вільнодумець—почав ходити до церкви і замовляти молебні; європеець—почав паритися в бані, обідати о другій годині, лягати о дев'ятій, засипати під базікання старого ключника; державний муж—спалив усі свої плани, все листування, тремтів перед губернатором і запобігав перед ісправником; чоловік з загартованою волею—пхикав і скаржився, коли в нього вискакував чиряк, коли йому подавали тарілку холодного супу. Глафіра Петрівна знов завладала всім у господі; знов почали ходити затильними дверима прикажчики, бурмістри, прості мужики до „старої колотниці“,—так прозивали її дворові люди. Переміна в Івані Петровичу сильно вразила його сина; йому пішло на дев'ятнадцятий рік, і він починав роздумувати і визволятися спід гніту руки, що його душила. Він і перше помічав розладдя між словами й ділами батька, між

його широкими ліберальними теоріями і черствим, дрібним деспотизмом; але він не сподівався такого раптового зламу. Застарілий егоїст враз показав себе всього. Молодий Лаврецький збирався їхати в Москву, підготуватися до університету,—не сподіване, нове лихо впало на голову Івана Петровича: він осліп, і осліп безнадійно, в один день.

Не довіряючи умінню російських лікарів, він почав клопотатися, щоб йому дозволили виїхати за кордон. Йому відмовили. Тоді він узяв з собою сина й аж три роки проблукав по Росії від одного лікаря до другого, безперестанку переїжджаючи з міста до міста і доводячи до розпачу лікарів, сина, прислугу своєю легкодухістю і нетерплячкою. Зовсім тухтієм, плаксивою і вередливою дитиною вернувся він у Лаврики. Настали гіркі деньочки, натерпілися від нього всі. Іван Петрович затихав тільки поки обідав; ніколи він так жадібно й так багато не їв; решту часу він ні собі, ні іншим не давав спокою. Він молився, нарікав на долю, лаяв себе, лаяв політику, свою систему, гудив усе, чим хвалився й пишався, все, що становив синові за зразок; провадив, що ні в що не вірить, і молився знову; не зносив ні одной хвилинки самотності і вимагав від своїх домашніх, щоб вони невідхідно, вдень і вночі, сиділи коло його крісла і забавляли його оповіданнями, які він раз-у-раз переривав вигуками: „Все ви брешете,—яка вісенітниця!“

Найбільше діставалося Глафірі Петрівні; він ніяк не міг обійтися без неї—і вона до кінця виконувала всі забаганки слабого, хоч іноді не одразу зважувалась відповідати йому, щоб звуком голосу не зрадити злобу, що її душила. Так прорипів він ще два роки і помер в перших днях травня, винесений на балкон, на сонце. „Глаша, Глашка! бульйонцю, бульйонцю, стара дур...“—пробелькотав його дубіючий язик і, не договоривши останнього слова, замовк навіки. Глафіра Петрівна, яка щойно вихопила чашку з бульйоном з рук ключника, зупинилася, подивилася братові в лице, поволі, широко перехрестилася і відійшла мовчки; а син, що був тут таки

теж нічого не сказав, сперся на поруччя балкона і довго дивився в сад, весь запашний і зелений, весь повний блиску в промінні золотого весняного сонця. Йому було двадцять три роки; як страшно, як непомітно швидко пролетіли ці двадцять три роки!.. Життя розкривалося перед ним.

XII

Поховавши батька і доручивши тій самій незмінній Глафірі Петрівні порядкувати господарством і наглядати за прикажчиками, молодий Лаврецький подався в Москву, куди вабило його темне, але сильне почуття... Він був свідомий хиб свого виховання і завзявся по змозі вернути упушене. За останніх п'ять років він багато перечитав і дещо побачив; багато думок перешумувало в його голові; перший-ліпший професор позаздирив би на деякі його знання, але одночасно він не знав багато такого, що кожному гімназистові давним-давно відоме. Лаврецький був свідомий, що він не вільний; він потай відчував себе диваком. Погано пожартував англoman з своїм сином; химерне виховання дало свої плоди. Багато років він несвідомо схилився перед батьком своїм; а коли, нарешті, він розгадав його, діло уже було зроблене, навички вкорінилися. Він не вмів сходитися з людьми; на двадцять третьому році життя, з непогамованою жадобою кохання в присоромленому серці, він ще жодній жінці не смів глянути в очі. З його розумом, ясним і здоровим, але трохи тяжким, з його нахилом до упертості, споглядання й лінощів, йому слід було з ранніх років потрапити в життєвий колбверть, а його продержали в штучній самоті... І от, зачароване коло розірвалося, а він стояв на однім місці, замкнений і стиснений у самому собі. Смішно було в його літа надягти студентський мундир; але він не боявся глузування: його спартанське виховання хоч на те здалося, що розвинуло в ньому зневагу до чужих поговорів,— і він надягнув, не вагаючись, студентський мундир. Він вступив на фі-

зико-математичний відділ. Зоровий, червонощокий, уже з зарослою бородою, мовчазний, він справляв чудне вражіння на своїх товаришів; вони й на думці не мали того, що в цьому суворому мужі, який акуратно приїздив на лекції в широкіх сільських санках парою, таївся мало не хлопчик. Він їм здавався якимось мудрованим педантом, вони його не потребували і не запобігали перед ним, він цурався їх. Протягом перших двох років, що він перебув в університеті, він зійшовся тільки з одним студентом, у якого брав лекції латинської мови. Студент цей, на ім'я Михалевич, ентузіаст і віршописець, широко полюбив Лаврецького і цілком випадково спричинився до важливої зміни в його долі.

Одного разу, в театрі (Мочалов був тоді на вершці своєї слави, і Лаврецький не пропуслав ні одної вистави) побачив він у ложі бельєтажа дівчину,— і хоч жодна жінка не проходила повз його понуру постать, не примусивши здригнутися його серце, ніколи ще воно так сильно не забилося. Спершись ліктями на оксамит ложі, дівчина не ворушилася; чуйне, молоде життя грало в кожній рисі її смуглявого, круглого, миловидого обличчя; виборний розум світився в прекрасних очах, що уважно й лагідно дивилися спід тонких брів, у бистрій усмішці виразистих губ, у самій поставі її голови, рук, шиї; одягнена вона була прегарно. Поруч неї сиділа поморщена й жовта жінка років сорока п'яти, декольте, в чорному тоці, з беззубою усмішкою на напружено заклопотаному й порожньому обличчі, а в заглибленні ложі виднівся літній мужчина, в широкому сюртуці і високому галстусі, з виразом тупої величності і якоїсь улесливої підозрливості в маленьких оченятах, з фарбованими вусами й бакками, незначним величезним лобом і пом'ятими щоками,— за всіма ознаками відстановлений генерал. Лаврецький не відводив очей від дівчини, що вразила його; раптом двері ложі відчинилися і увійшов Михалевич. Поява цього чоловіка, майже єдиного його знайомого в цілій Москві, поява його в товаристві єдиної дівчини, що

захопила всю його увагу, здалася Лаврецькому знаменною й чудною. Поглядаючи далі на ложу, він спостеріг, що всі, хто був у ній, поведилися з Михалевичем як з давнім приятелем. Вистава на сцені перестала цікавити Лаврецького; сам Мочалов, хоч і був того вечора в „піднесенні“, не робив на нього звичайного вражіння. В одному дуже патетичному місці Лаврецький мимохіть глянув на свою вродливицю: вона вся нахилилася вперед; щоки її палені; під впливом його упертого погляду очі її, звернені на сцену, поволі обернулися і зупинилися на ньому... Цілу ніч вживалися йому ті очі. Прорвалася, нарешті, штучно зведена гребля: він і тремтів, і горів, і другого ж таки дня пішов до Михалевича. Він дізнався від нього, що вродливицю звали Варварою Павлівною Короб'їною; що старий і стара, які сиділи з нею в ложі, були батько її і мати, що сам він, Михалевич, познайомився з ними рік тому, під час свого пробування в підмосковному селі, на „кондиції“ у графа Н. З величезною похвалою озвався ентузіаст про Варвару Павлівну.— Це, брате ти мій,— скрикнув він з властивою йому поривчастою співучістю в голосі,— ця дівчина — дивна, геніальна істота, артистка в справжньому розумінні слова, ще й до того дуже добра.— Помітивши з розпитувань Лаврецького, яке вражіння зробила на нього Варвара Павлівна, він сам запропонував йому познайомити його з нею, додавши, що він у них як свій; що генерал людина зовсім не горда, а мати така дурна, що тільки ганчірки не ссе. Лаврецький почервонів, пробурмотів щось невиразне й утік. Аж п'ять день боровся він з своєю несміливістю; шостого дня молодий спартанець надягнув новенький мундир і віддав себе в розпорядження Михалевича, який, будиши своєю людиною, обмежився на тому, що зачесав собі волосся,— і обидва подалися до Короб'їних.

XIII

Батько Варвари Павлівни, Павло Петрович Короб'їн, генерал-майор

на відставці, цілий свій вік пробув у Петербурзі на службі, замолоду мав славу вправного танцюриста і фронтовика, був, через бідність, адьютантом при двох-трьох непоказних генералах, одружився з дочкою одного з них, взявши тисяч двадцять п'ять приданого, до дрібниць збагнув усю премудрість муштри і парадів; тягнув, тягнув лямку і, нарешті, років через двадцять, добився генеральського чину, дістав полк. Отоді б йому спочити і зміцнити, не поспішаючи, свій добробут; він на це й надіявся, та трошки необережно закрував справою: він придумав був новий спосіб пустити в обіг казенні гроші,— спосіб, як виявилось, був чудовий, але він невчасно поспутився: на нього виказали; вийшла гірше ніж неприємна, вийшла погана історія. Сяк-так відкрутився генерал від історії, але кар'єра його лопнула: йому порадили вийти на відставку. Зо два роки потерся він ще в Петербурзі, в надії, чи не наскочить на нього тепленька цивільна посада; але посада на нього не наскакувала; дочка вийшла з інституту, витрати більшали день від дня... Скріпивши серце, зважився він переїхати в Москву на дешевий хліб, найняв на Старій Конюшенній малесенький, низенький дім з сажневим гербом на покрівлі і почав жити московським відстановленим генералом, витрачаючи 2750 карбованців на рік. Москва — місто гостинне, рада приймати кожного стрічного, а генералів і поготів: тяжка, але не без військової виправки, постать Павла Петровича незабаром почала являтися в найкращих московських вітальнях. Його гола потилиця, з косицями фарбованого волосся і засмальцьованою анненською стрічкою на галстусі кольору воронячого крила, стала добре відома всім звудьгованим і блідим юнакам, що понуро тиняються під час танців довкола гральних столів. Павло Петрович зумів поставити себе в товаристві; говорив мало, але, за старою звичкою, в ніс,— певна річ, не з особами чинів високих; обережно грав у карти, дома їв помірно, а в гостях за шістьох. Про дружину його майже нічого сказати: звали її Калліпою

Карлівною; з лівого її ока витікала сльозинка, через що Калліопа Карлівна (до того ж вона була німецького походження) сама мала себе за чутливу жінку; вона завжди чогось боялася, немов не дола, і носила вузькі оксамитові сукні, ток і тьмяні дуті браслети. Єдиній дочці Павла Петровича і Калліопи Карлівни, Варварі Павлівні, щойно минув сімнадцятий рік, коли вона вийшла з...ського інституту, де її вважали коли не за першу вродливицю, то вже напевне за першу розумницю і найкращу музикантку, і де вона дістала шифр¹; їй ще дев'ятнадцяти років не було, коли Лаврецький побачив її вперше.

XIV

Ноги підтиналися в спартанця, коли Михалевич увів його в досить погано прибрану вітальню Короб'їних і відрекомендував господарям. Але почуття несміливості, що найшло на нього, незабаром зникло: у генералі природженна всім росіянам добродушність ще побільшувалася тою особливою привітливостю, яка властива всім трохи заплямованим людям; генеральша якось швидко знітилася; щождо Варвари Павлівни, то вона така була спокійна і самовпевнено ласкава, що всякий у її присутності зараз відчував себе неначе дома; до того ж від усього її чарівного тіла, від усміхених очей, від неповинно-похилих плечей і блідорожевих рук, від легкої і одночасно ніби стомленої ходи, від самого звуку її голосу, повільного, солодкого,—віяло невловимою, як тонкий запах, потаємною принадністю, лагідною, поки ще соромливою, розкішню, чимось таким, що словами переказати трудно, але що зворушувало і збуджувало,—і, певна річ, збуджувало не несміливість. Лаврецький спровадив розмову на театр, на вчорашню виставу; вона негайно сама заговорила про Мочалова і не обмежилась на самих вигуках і зігнаннях, а промовила кілька справедливих і по-жіночому проникливих

¹ Відзнака, яку видавали по скінченні інституту за успіхи.

зауважень про його гру. Михалевич згадав про музику; вона, не церемонячись, сіла за фортепіано і чітко програла кілька шопенівських мазурок, які тоді щойно входили в моду. Настала обідня година; Лаврецький хотів іти, але його не пустили; за столом генерал частував його добрим лафітом, по який генеральський лакей на візнику їздив до Депре. Пізно ввечері вернувся Лаврецький додому і довго сидів, не роздягаючись і затуливши очі рукою, заціпенівши з очарування. Йому здавалося, що він аж тепер розумів, для чого варт жити; всі його гадки, наміри, вся ця бридня і порох, зникли одразу; вся душа його зіллалася в одне почуття, в одне бажання, в бажання щастя, облади, кохання, солодкого жіночого кохання. Від того дня він часто почав ходити до Короб'їних. Через півроку він освідчився Варварі Павлівні і запропонував їй свою руку. Освідчення його було прийняте; генерал давним-давно, мало не напередодні першого завітання Лаврецького, спитав у Михалевича, скільки в нього, Лаврецького, душ; та й Варварі Павлівні, яка під час залицяння молодого хлопця і навіть у самий момент освідчення зберегла звичайний спокій і ясність душі, і Варварі Павлівні добре було відомо, що жених її багатий, а Калліопа Карлівна подумала: *meine Tochter macht eine schöne Partie*¹—і купила собі новий ток.

XV

Отже сватання його було прийняте, але з деякими умовами. Поперше, Лаврецький повинен був негайно покинути університет: хто ж виходить за студента, та й що за чудна думка—поміщиків, багатому, в двадцять шість років, брати лекції, наче школяреві? Подруге, Варвара Павлівна взяла на себе клопіт замовити й закупити придане, вибрати навіть женихові подарунки. У неї було багато практичного розуму, багато смаку і дуже багато любові до комфорту, багато вміння утворити собі цей ком-

¹ Моя дочка робить блискучу партію.

форт. Це вміння особливо вразило Лаврецького, коли, зараз після весілля, він удвох з дружиною виїхав у вигідній каретці, що вона купила, в Лаврики. Як усе, що оточувало його, було обдумане, наперед угадане, передбачене Варварою Павлівною! Які з'явилися в різних затишних куточках чарівні дорожні несесери; які чудові туалетні ящики і кофейники, і як мило Варвара Павлівна сама варила кофе ранками! А втім, Лаврецькому було тоді не до спостережень: він розкошував, упивався щастям; він віддавав йому як дитина... Він і був неповинний, як дитина, цей молодий Алкід¹. Недарма віяло чаром від усього єства його молодій дружини; недарма обіцяла вона почуванню таємну розкіш незазнаних насолод; вона дала більше, ніж обіцяла. Приїхавши у Лаврики, в самому розпалі літа, вона знайшла, що дім брудний і темний, прислуга смішна й застаріла, але не вважала за потрібне навіть натякнути про те чоловікові. Коли б вона мала на думці оселитися в Лавриках надовго, вона б усе в них переробила, починаючи, певна річ, з дому; але думка залишитися в цій степовій глушині ні на мить не спадала їй у голову; вона жила в ній, як у наметі, лагідно зносячи всі невідгоди і втішно кепкуючи з них. Марфа Тимофіївна приїхала побачитися з своїм вихованцем; вона дуже сподобалася Варварі Павлівні, але їй Варвара Павлівна не сподобалась. З Глафірою Петрівною нова хазяйка теж не поладнала; вона б її не турбувала, але старому Короб'їну захотілося запустити руки в справи зятя; керувати маєтком такого близького родича, — казав він, — не соромно навіть генералові. Треба гадати, що Павло Петрович не погребував би зайнятися маєтком і зовсім чужої йому людини. Варвара Павлівна повела свою атаку дуже вміло: не виставляючись наперед, вся ніби поринувши в раювання медових місяців, у сільське тихе життя, в музику й читання, вона поволі довела Глафіру до того, що та одного ранку вбігла, як несамовита, в кабі-

нет Лаврецького і, шпурнувши в'язку ключів на стіл, об'явила, що не може більше господарювати й не хоче залишатися в селі. Належним способом підготований, Лаврецький негайно погодився на її від'їзд. Цього Глафіра Петрівна не сподівалася. „Добре, — сказала вона, і очі її потемніли, — я бачу, що я тут зайва! знаю, хто мене звідси жене, з родового мого гнізда. Тільки ти згадай моє слово, племіннику: не звити ж і тобі гнізда ніде, тинятися тобі до віку. От тобі мій заповіт“. Того ж дня вона виїхала в своє сільце, а через тиждень прибув генерал Короб'їн і, з приємною меланхолією в поглядах і рухах, узяв керування всім маєтком до своїх рук.

У вересні місяці Варвара Павлівна відвезла свого чоловіка в Петербург. Дві зими перебула вона в Петербурзі (на літо вони переселялися в Царське село) в прекрасній, світлій, гарно мебльованій квартирі; багато завели вони знайомств у середніх і навіть найвищих колах громадянства, багато виїжджали й приймали, справляли пречудові музичні й танцювальні вечірки. Варвара Павлівна вабила гостей, як вогонь метеліків. Федорові Івановичу не зовсім подобалося таке безклопітне життя. Дружина радила йому стати на службу; він, пам'ятаючи старого батька, та й виходячи з власних поглядів, не хотів служити, але, щоб догодити Варварі Павлівні, залишався в Петербурзі. А втім, він незабаром догадався, що ніхто не заважає йому бути насамоті, що не дурно в нього найспокійніший кабінет на весь Петербург, що дбайлива дружина навіть готова допомогти йому бути насамоті, — і відтоді все пішло прекрасно. Він узявся знов до власного, на його думку недокінченого, виховання, знов став читати, почав навіть вивчати англійську мову. Чудно було бачити його могутню, широкоплечу постать, вічно зігнуву над писемним столом, його повне, волохате, рум'яне лице, до половини затулене аркушами словника або зшитка. Кожний ранок він проводив за роботою, обідав чудово (Варвара Павлівна була господиня хоч куди), а вечорами вступав у чарівний, па-

¹ Герой грецьких легенд.

хучий, ясний світ, весь населений молодими веселими обличчями,— і осередком того світу була та ж дбайлива господиня—його дружина. Вона втішила його народженням сина, але бідний хлопчик жив недовго, він помер навесні, а влітку, за порадою лікарів, Лаврецький повіз дружину за кордон, на води. Розважитися їй було конче потрібно після такого нещастя, та й здоров'я її потребувало теплого клімату. Літо і осінь вони перебули в Німеччині й Швейцарії, а на зиму, як воно й слід було сподіватися, поїхали до Парижа. У Парижі Варвара Павлівна розцвіла як троянда, і так само швидко і спритно, як у Петербурзі, звилася собі гніздечко. Квартиру вона знайшла гарненьку, в одній із тихих, але модних вулиць Парижа; чоловікові пошила такий шлафрок¹, в якому він ще й не ходив ніколи; найняла шикарну наймичку, чудову куховарку, кмітливого лакея; придбала чудову каретку, прегарне піаніно. Не минало й тижня, як уже вона перебиралася через вулицю, носила шаль, розкривала зонтик і надягала рукавички не згірше від справжньої парижанки. І знайомих вона швидко познаходила. Спочатку до неї їздили самі росіяни, потім почали з'являтися французи, дуже приязні, чемні, не одружені, з прекрасними манерами, з милозвучними прізвищами; всі вони говорили швидко й багато, роз'язно кланялися, приємно мружили очі; білі зуби блищали у всіх під рожевими губами,— і як вони вміли усміхатися! Кожен з них приводив своїх друзів, і *la belle madame de Lavrezki*² незабаром стала відома від *Chaussée d'Antin* до *Rue de Lille*³. За тих часів (діялося це 1836 року) ще не встигло розплодитися плем'я фейлегоністів і хронікерів, яке тепер кишить скрізь, як мурахи в розворушеному мурашнику; але вже тоді з'являвся в салоні Варвари Павлівни якийсь *m - r Jules*, немилі вроди пан, з скандальною репутацією, нахабний і низький, як усі дуелісти і биті люди. Цей *m - r Jules*

був дуже огидний Варварі Павлівні, але вона його приймала, бо він писував у різних газетах і безперестанку згадував про неї, називаючи її то *m - me de L...tzki*, то *m - me de****, *cette grande dame russe si distinguée, qui demeure rue de P...¹*; розказував усьому світові, тобто кільком сотням передплатників, що їм не було ніякого діла до *m - me L...tzki*, яка ця дама, розумом справжня французенка (*une vraie française par l'esprit*)—понад це у французів похвал нема—мила і люб'язна, яка вона надзвичайна музикантка і як вона дивно вальсує. (Варвара Павлівна, справді, так вальсувала, що поривала всі серця за краями своєї легкої відлітаючої одежі)...сдне слово, пускав про неї поголос по світі,—а це ж, щб не кажіть—приємна річ. Дівчина Марс уже зійшла тоді зо сцени, а дівчина Рашель ще не з'являлася; проте Варвара Павлівна невтомно ходила в театри. Вона захоплювалась італійською музикою і сміялася з руїн Сдрі, пристойно позіхала у Французькій Комедії і плакала від гри пані Дорваль у якійнебудь ультра-романтичній мелодрамі; а головне—Ліст у неї грав два рази і такий був милий, такий простий—чудо! В таких приємних відчуттях минула зима, перед кінцем якої Варвара Павлівна була навіть представлена до двору. Федір Іванович теж не нудьгував, хоча життя, інколи, тяжке робилося в нього на плечах,—тяжке, бо порожне. Він читав газети, слухав лекції в *Sorbonne* і *Collège de France*², слідував за дискусіями палат, заходився перекладати відомий учений твір про іригації. „Я не марную часу“, думав він: „все це корисні речі; але на ту зиму треба неодмінно вернутися в Росію і взятися до роботи“. Трудно сказати, чи виразно він усвідомлював, у чому власне полягала ця робота, і бог знає, чи пощастило б йому вернутися в Росію на зиму,—покищо він їхав з дружиною в Баден - Баден... Несподівана пригода зруйнувала всі його плани.

¹ Халат.

² Вродливиця Лаврецька.

³ Назви вулиць у Парижі.

¹ Ця значна російська дама, така елегантна, що живе на вулиці П.

² Університети в Парижі.

XVI

Увійшовши одного разу, коли Варвара Павлівни не було дома, в її кабінет, Лаврецький побачив на підлозі маленький, старанно складений папірчик. Він машинально його підняв, машинально розгорнув і прочитав такі рядки, написані французькою мовою:

„Милий ангел Бетсі! (Я ніяк не можу зважитися назвати тебе *Barbe* або *Варвара—Varvara*). Я марно ждав тебе на розі бульвару; приходь завтра о пів на другу на нашу квартиру. Твій добрий товстун (*ton gros bon-homme de mari*) в цій порі звичайно запорпнується в свої книжки; ми знову заспіваємо ту пісеньку вашого поета Пускіна (*de votre poëte Pouskine*), якої ти мене навчила: „Старий муж, грізний муж!“—Тисячу поцілунків твоїм ручкам і ніжкам. Я жду тебе.

Ернест“.

Лаврецький не зразу зрозумів, що таке він прочитав; прочитав удруге—і голова йому закрутилася, підлога захиталася під ногами, як палуба корабля під час бурі. Він і закричав, і задихнувся, і заплакав в одну мить.

Він збезумився. Він так безоглядно вірив своїй дружині; можливість обману, зради ніколи не спадала йому на думку. Цей Ернест, цей любовник його дружини, був білявий, вродливий хлопчик років двадцяти трьох, з кирпатим носиком і тонкими вусиками, мабуть чи не найвікчемніший з усіх її знайомих. Минуло кілька хвилин, минуло півгодини; Лаврецький усе стояв, стискуючи фатальну записку в руці і безглуздо дивлячись на підлогу; крізь якийсь темний вихор ввижались йому бліді обличчя; болісно замирало серце; йому здавалося, що він падав, падав, падав... і кінця не було. Знайомий, легкий шелест шовкової сукні вивів його із заціпеніння; Варвара Павлівна, в капелюсі й шалі, поквапливо верталася з прогулянки. Лаврецький затремтів увесь і кинувся геть: він відчув, що в цю мить він міг пошматувати її, побити її до неприємності, по-мужицькому, задушити її своїми

руками. Зачудована Варвара Павлівна хотіла зупинити його; він міг тільки прошепотіти: Бетсі,—і вибіг з дому.

Лаврецький взяв карету і звелів везти себе за місто. Всю решту дня і цілу ніч до ранку проблукав він, безперестанку зупиняючись і сплескуючи руками: він то шаленів, то йому робилося неначе смішно, навіть неначе весело. Вранці він змерз і зайшов у поганенький загородний шинок, спитав кімнату і сів на стілець перед вікном. Судорожна позіхота напала на нього. Він ледве держався на ногах, тіло його знемагало,—а він і не відчував втоми,—зате втома давалася взнаки: він сидів, дивився і нічого не розумів; не розумів, що з ним таке сталося, через що він опинився сам-один, із задеревілими членами, з гіркотою в роті, з каменем на грудях, у порожній незнайомій кімнаті; він не розумів, що припустило її, Варю, віддатися цьому французові, і як могла вона, знаючи свою невірність, бути по-давньому спокійною, по-давньому ласкавою і довірливою з ним! „Нічого не розумію!“—шепотіли його засохлі губи. „Хто мені поручиться тепер, що і в Петербурзі...“ І він не кінчив запитання і позіхав знов, тремтячи і кулячись усім тілом. Світлі й темні спогади однаково його мучили; йому раптом спало на думку, що кілька день тому вона при ньому і при Ернесті сіла за фортепіано і проспівала: „Старий муж, грізний муж!“ Він згадав вираз її обличчя, чудний блиск очей і рум'янець на щоках,—і він встав з стільця, він хотів піти, сказати їм: „Ви зо мною даремно пожартували; прадід мій мужиків за ребра вішав, а дід мій сам був мужик“—та й убити їх обох. То раптом йому здавалося, що все, що з ним діється, сон, і навіть не сон, а так, нісенітниця якась; що досить тільки струснутися, оглянутися... Він оглядався і, як яструб рве пазурями пійманого птаха, глибше й глибше впиалася туга в його серце. До всього лиха, Лаврецький через кілька місяців надіявся бути батьком... Минуле, майбутнє, все життя було отруєне. Він вернувся, нарешті, в Париж, зупинився в гостиниці і послав Варварі

Павлівні записку пана Ернеста з таким листом:

„Додана записка вам пояснить усе. До речі скажу вам, що я не пізнав вас: ви, така завжди акуратна, губите такі важливі папери. (Цю фразу бідний Лаврецький готував і лелівав протягом кількох годин). Я не можу більше вас бачити; думаю, що й ви не повинні бажати побачення зо мною. Призначаю вам п'ятнадцять тисяч франків на рік; більше дати не можу. Присилайте вашу адресу в сільську контору. Робіть, що хочете; живіть, де хочете. Бажаю вам щастя. Відповіді не треба“.

Лаврецький написав дружині, що не потребує відповіді... але він ждав, він ждав відповіді, пояснення цього незрозумілого, незбагненого діла. Варвара Павлівна того ж дня прислала йому великого французького листа. Він його доконав; останні його сумніви зникли,—і йому стало соромно, що в нього залишалися ще сумніви. Варвара Павлівна не виправдувалася: вона бажала тільки побачити його, благала не осуджувати її безповоротно. Лист був холодний і напружений, хоч де-не-де виднілися плями від сліз. Лаврецький усміхнувся гірко і звелів сказати через посланого, що все дуже добре. Через три дні його вже не було в Парижі; але він поїхав не в Росію, а в Італію. Він сам не знав, чому він вибрав саме Італію; йому власне було однаково, куди їхати,—аби не додому. Він послав припис своєму бурмістрові щодо жінчиної пенсії, наказуючи йому разом негайно прийняти від генерала Короб'їна всі маєткові справи, не дожидаючи здачі рахунків, і розпорядитися, щоб його превосходительство виїхав з Лавриків; виразно уявляв він собі збентеження, марну величність гнаного генерала, і, не вважаючи на все своє горе, відчув якесь злобне задоволення. Тоді ж попросив він у листі Глафіру Петрівну вернутися в Лаврики і послав на її ім'я довіреність; але Глафіра Петрівна в Лаврики не вернула і сама надрукувала в газетах про знищення довіреності, що було зовсім зайве. Ховаючись у невеликому італійському городку, Лаврецький ще довго не

міг примусити себе не слідкувати за дружиною. З газет він довідався, що вона з Парижа поїхала, як і збиралася, у Баден-Баден; ім'я її незабаром з'явилося у статтейці, підписаній тим самим мсьє Жюлем. У цій статтейці, крізь звичайну веселість, проступало якесь дружнє співчуття; дуже гидко зробилося на душі Федора Івановича, коли він читав цю статтейку. Потім він довідався, що в нього народилася дочка; місяців через два дістав він від бурмістра повідомлення про те, що Варвара Павлівна звеліла вислати собі першу третину свого утримання. Потім почали ходити чимраз гірші чутки; нарешті, з розголосою пролетіла по всіх журналах трагікомічна історія, в якій дружина його грала незавидну роль. Все було скінчене: Варвара Павлівна стала „славетністю“.

Лаврецький перестав слідкувати за нею; але не скоро міг з собою справитися. Інколи така брала його туга по жінці, що він, здавалося, все б віддав, навіть, може... простив би її, аби почути знов її ласкавий голос, відчути знов її руку в своїй руці. Однак, час минав не марно. Він не був народжений страдником; його здорова природа заявила свої права. Багато чого зрозумів він; саме нещастя, що вразило його, не здавалося йому більше несподіваним; він зрозумів свою дружину,—близьку людину аж тоді й зрозумієш цілком, коли з нею розстанешся. Він знову міг учитися, працювати, хоч уже далеко не так запопадливо, як перше: скептицизм, підготований життєвим досвідом, вихованням, остаточно забрався в його душу. Він став вельми байдужий до всього. Минуло років чотири, і він почув у собі силу вернутися на батьківщину, зустрітися з своїми. Не зупиняючись ні в Петербурзі, ні в Москві, прибув він до міста О..., де ми розсталися з ним, і куди ми просимо, тепер прихильного читача вернутися разом з нами.

XVII

Другого ранку, після описаного нами дня, годині о десятих, Лаврецький сховався на ганок Катінінського

дому. Йому назустріч вийшла Ліза, в капелюсі і рукавичках.

— Куди ви? — спитав він її.

— На обідню. Сьогодні неділя.

— А хіба ви ходите на обідню?

Ліза мовчки, з великим подивом, поглянула на нього.

— Вибачте, будь ласка, — промовив Лаврецький: — Я... я не те хотів сказати, я прийшов попрощатися з вами, я через годину їду в село.

— Адже це звідси недалеко? — спитала Ліза.

— Верст двадцять п'ять.

На порозі дверей з'явилася Леночка в супроводі покоївки.

— Глядіть, не забувайте нас, — промовила Ліза і зійшла з ганку.

— І ви не забувайте мене. Та послухайте, — додав він: — ви йдете до церкви: помоліться разом і за мене.

Ліза зупинилась і обернулася до нього.

— З охотою, — сказала вона, просто дивлячись йому в обличчя: — я помолюся і за вас. Ходім, Леночка.

У вітальні Лаврецький застав Марію Дмитрівну саму-одну. Від неї пахтіло одеколоном і м'ятою. У неї, казала вона, боліла голова, і ніч вона перебула неспокійно. Вона прийняла його з звичайною своєю ніжною люб'язністю і поволі розговорилася.

— Чи не правда, — спитала вона його, — який Володимир Миколайович приймний юнак!

— Який це Володимир Миколайович?

— Та Паншин, от що вчора тут був. Ви йому страшенно сподобались; я вам скажу по секрету, топ cher cousin¹, він просто божевільно закоханий у мою Лізу. Що ж? Він хорошого роду, служить прекрасно, розумний, ну, камер-юнкер, і коли на те буде воля божа... я з свого боку, як мати, дуже буду рада. Відповідальність, певна річ, велика; певна річ, від батьків залежить щастя дітей, та й те сказати: досі, гарно чи погано, а все ж я, скрізь я одна, як е: і виховала дітей, вчила їх, усе я... я от і тепер мамзель від пані Болюс виписала...

Марія Дмитрівна заходила опі-

сувати свої турботи, старання, свої материнські почуття. Лаврецький слухав її мовчки і вертів в руках капелюх. Його холодний, тяжкий погляд збентежив розбалакану пані.

— А Ліза як вам подобається? — спитала вона.

— Лізавета Михайлівна чудова дівчина, — відказав Лаврецький, встав, попрощався і зайшов до Марфи Тимофіївни. Марія Дмитрівна незадоволено подивилася йому вслід і подумала: „От іще незграба, мужик! Ну, тепер я розумію, через що його дружина не могла бути йому вірною“.

Марфа Тимофіївна сиділа у себе в кімнаті, оточена своїм штатом. Він складався із п'яти істот, майже однаково близьких її серцеві: з товстоного вченого снігура, якого вона полюбила за те, що він перестав свистати і таскати воду, маленької, дуже лякливої і плохій собачки Роски, сердитого kota Матроса, чорнявої верткої дівчинки років дев'яти, з величезними очима і гострим носиком, яку звали Шурочкою, — і літньої жінки років п'ятдесяти п'яти, в білому чепчику і рудавій куцій кацабайці на темній сукні, на ім'я Настасії Карпівни Огаркової. Шурочка була міщаночка, кругла сирота. Марфа Тимофіївна взяла її до себе з жалощів, як і Роску; і собача, і дівчинку вона знайшла на вулиці; обоє були худі й голодні, обох мочив осінній дощ; за Роскою ніхто не погнався, а Шурочку навіть охоче віддав Марфі Тимофіївни її дядько, п'яний чоботар, що сам не доїдав і племінниці не годував, а бив по голові колодкою. З Настасією Карпівною Марфа Тимофіївна спізналася на богомільлі, в монастирі; сама підійшла до неї в церкві (вона сподобалася Марфі Тимофіївни за те, що, за її висловом, дуже смачно молилася), сама до неї заговорила і запросила її до себе на чашку чаю. Від того дня вона вже не розлучалася з нею. Настасія Карпівна була жінка дуже веселої й лагідної вдачі, вдова бездітна, з бідних дворянок; голову мала круглу, сиву, м'які білі руки, м'яке лице з виразними, добрими рисами і трохи смішним, піддертим носом; вона по-божно шанувала Марфу Тимофіївну,

¹ Мій дорогий кузен.

і та її дуже любила, хоч кепкувала з її ніжного серця: її наділо до всіх молодих людей, і вона мимоволі червоніла, як дівчинка, від найневиннішого жарту. Увесь її капітальчик становив 1200 карбованців асигнаціями; вона жила на гроші Марфи Тимофіївни, але на рівній з нею нозі: Марфа Тимофіївна не стерпіла б улесливості.

— А! Федю! — почала вона, тільки побачила його: — учора ввечері ти не бачив моєї сім'ї: полюбуйся. Ми всі на чай зібралися; це в нас другий, святочний чай. Усіх попестити можеш: тільки Шурочка не дається, а кіт подряпає. Ти сьогодні ідеш?

— Сьогодні. — Лаврецький присів на низький стільчик. — Я вже з Марією Дмитрівною попрощався. Я й Лізавету Михайлівну бачив.

— Клич її Лізою, батечку, яка Михайлівна вона для тебе! Та сиди тихо, а то ти Шуроччин стілець зламаєш.

— Вона на обідню йшла, — провадив далі Лаврецький. — Хіба вона богомільна?

— Так, Федю, дуже. Більше, як я та ти, Федю.

— А ви хіба не богомільні? — зауважила, трохи шепелявлячи, Настасія Карпівна. — І сьогодні: на ранню обідню не пішли, а на пізню підете.

— А от і ні, — ти сама підеш: зледащила я, матінко моя, — відказала Марфа Тимофіївна, — надто чаєм себе розпещую. — Вона говорила Настасії Карпівні *ти*, хоч і жила з нею як з рівнею — недарма ж вона була Пестова: троє Пестових вписані в синодик¹ Івана Васильовича Грізного; Марфа Тимофіївна це знала.

— Скажіть, будь ласка, — почав знову Лаврецький: — мені Марія Дмитрівна щойно говорила про цього... як бо його?.. Паншина. Що це за пан?

— Та яка ж вона лепетуха, прости господи! — пробурчала Марфа Тимофіївна: — мабуть, під секретом тобі сказала, що от, мовляв, який трапляється жених. Шепотілася б із своїм поповичем; ні, видно, їй мало. І ні-

чого ж іще нема, та й слава богу! а вона вже базікає.

— Чого ж слава богу? — спитав Лаврецький.

— А того, що молодець мені не подобається; та й чого тут радіти? — Не подобається він вам?

— Так, не всіх же йому чарувати. Буде з нього й того, що от Настасія Карпівна в нього закохана.

Бідна вдова вся сполошилася.

— Та що це вам, Марфо Тимофіївно, бога ви не боїтеся! — скрикнула вона, і рум'янець вмить розіллється у неї по обличчі і по шиї.

— І знає ж бо, пройда, — перебила її Марфа Тимофіївна: — знає, чим її спокусити: табакерку їй подарував. Федю, попроси в неї табаки понюхати; ти побачиш, табакерка яка славна: на накривці гусар на коні намальований. Ти вже краще, матінко моя, не виправдуйся.

Настасія Карпівна тільки руками відмахувалася.

— Ну, а Ліза, — спитав Лаврецький: — до нього не байдужа?

— Здається, він їй подобається, — а втім, господь її знає! Чужа душа, ти знаєш, темний ліс, а дівоча й поготів. От і Шуроччину душу — спробуй, розбери! Чого вона ховається, а не виходить, відколи ти прийшов?

Шурочка пирхнула погамованим сміхом і вискочила геть, а Лаврецький підвівся з свого місця.

— Так, — промовив він, розставляючи слова: — дівочої душі не розгадаєш.

Він почав прощатися.

— Що ж? хутко ми тебе побачимо? — спитала Марфа Тимофіївна.

— Як доведеться, тіточко; адже тут недалеко.

— Так, адже ти у Васильївське ідеш. Ти не хочеш жити в Лавриках: — ну, це твоє діло; тільки поїдь, поклонися гробові матері твоєї, та й бабиному гробові при цій нагоді. Ти там, за кордоном, всякого розуму набрався, а хто знає, може, вони і відчують у своїх могилках, що ти до них прийшов. Та не забудь, Федю, по Глафірі Петрівні також панафиду відслужити; от тобі й карбованець. Візьми, візьми, це я по ній хочу відслужити панафиду. Я її за життя не

¹ Список страчених Іоаном Грізним, який він сам склав.

любила, а нема що казати, норовиста була дівка. Розумна була; ну, й тебе не скривдила. А тепер іди з богом, а то я тобі набридну.

І Марфа Тимофіївна обняла свого племінника.

— А Лізі за Паншиним не бути, не турбуйся; не такого чоловіка вона варта.

— Та я зовсім і не турбуюся,— відповів Лаврецький і вийшов.

XVIII

Години через чотири після того він їхав додому. Тарантас його швидко котився польовою м'якою дорогою. Тижднів два стояла посуха; тонкий туман розливався молоком у повітрі і заступав далекі ліси; від нього пахло гаром. Багато темнуватих хмарок з невиразно окресленими краями розповзалися по блідоголубому небу, досить сильний вітер мчав сухим, безперервним потоком, не розганяючи спеки. Притулившись головою до подушки і склавши хрестом на грудях руки, Лаврецький дивився, як перебігали віялом загони полів, як поволі мелькали ракити, дивився на дурних ворон і граві, що з тупою підозріливістю поглядали боком на проїжджий екіпаж, на довгі межі, зарослі чорнобиллом, полином і польовою рябиною; він дивився... і ця свіжа, степова сита голина і глушина, це зело, ці довгі горби, яри з приземкуватими дубовими кущами, сірі слобідки, ріденькі берези—вся ця, давно ним не бачена, російська картина наганяла на його душу солодкі і одночасно майже скорботні почування, душила груди його якимсь приємним тягарем. Думки його поволі блукали; обриси їх були такі ж неясні й невиразні, як обриси тих високих, теж неначе заблуканих хмаринок. Згадав він своє дитинство, свою матір, згадав, як вона помирала, як піднесли його до неї, і як вона, притуляючи його голову до своїх грудей, почала була стиха голосити над ним, та глянула на Глафіру Петрівну—і замовкла. Згадав він батька, спочатку бадьорого, з усього незадоволеного, з мідним голосом,—

потім сліпого, плаксивого, з неохайною, сивою бородою; згадав, як він одного разу за столом, випивши зайву чарку вина і заливши собі салфетку підлевою, раптом засміявся і почав, кліпаючи невидючими своїми очима і червоніючи, розказувати про свої перемоги; згадав Варвару Павлівну,—і мимоволі примружився, як мружитья людина від раптового внутрішнього болю, і струснув головою. Потім думка його зупинилася на Лізі.

„От,— подумав він,— нова істота щойно вступає в життя. Славна дівчина, що то з неї вийде? Вона і на вроду гарна. Бліде, свіже обличчя, очі й губи такі серйозні, і погляд чесний й неповинний. Шкода, вона, здається, екзальтована трошки. Зріст славний, і так легко ходить, і голос тихий. Дуже я люблю, коли вона раптом стане, слухає уважно, без усміху, потім задумается і відкине назад своє волосся. Правда, мені самому здається, Паншин її не вартий. Одначе, чим же він поганій? А втім, чого я розмірився? Побіжить і вона тою ж доріжкою, якою всі бігають. Краще я засну“. І Лаврецький стулив очі.

Заснути він не міг, але поринув у дрімливе дорожнє занімннвя. Образи минулого, як перше, не поспішаючи, підіймалися, спливали в його душі, мішаючись і плутаючись з іншими уявленнями. Лаврецький, бог знає чому, почав думати про Роберта Піля¹... про французьку історію... про те, як би він виграє баталію, коли б він був генералом; йому вчувалися постріли й крики... Голова його спадала набік, він розтуляв очі... Ті самі поля, ті самі степові краєвиди; стерті підкови орчикових навпереміну виблискують крізь хвилястий пил; сорочка фурмана, жовта, з червоними ластовицями², надимається од вітру... „Гарний вертаюся я на батьківщину“,— промайнуло у Лаврецького в голові; і він закричав:

¹ Роберт Піль (1788 — 1850) — відомий державний діяч Англії, прихильник вільної торгівлі, боровся за скасування мита на хліб.

² Чотирикутник із різнокольорових кліптів, вставляється під пазвами у селянській сорочці.

„поганяй!“, загорнувся в шинель і тісніше притулився до подушки. Тарантас штовхнуло: Лаврецький випростався і широко розплющив очі. Перед ним на згірку тяглося невелике сільце; трохи праворуч виднівся старий domek, з закритими віконницями й кривим ганочком; на широкому подвір'ї, від самих воріт росла кропива, зелена й густа, як конопля; тут таки стояла дубова, ще міцна комора. Це було Васильївське.

Фурман повернувся до воріт, зупинив коні; лакей Лаврецького підвівся на козлах і, ніби готуючись зіскочити, закричав: гей! Розітнувся хрипкий, глухий гавкіт; але навіть собаки не показалося; лакей знов приготувався зіскочити і знов закричав: гей! Повторився дряглий гавкіт; через хвилину у двір, не знати звідки, виліз чоловік у нанковому кафтані, з білою, як сніг, головою; він подивився, затуляючи очі від сонця, на тарантас, ударив себе раптом обома руками по стегнах, спочатку трохи заметушився на місці, потім кинувся одчиняти ворота. Тарантас в'їхав у двір, зашарудівши колесами по кропиві, і зупинився перед ганком. Білоголовий чоловік, дуже, як видно, в'юнкий, уже стояв, широко й криво розставивши ноги, на останній східці, відстебнув передок, судорожно підсмикнувши догори шкіру і, помагаючи панові зійти на землю, поцілував його в руку.

— Здрастуй, здрастуй, брат,— промовив Лаврецький:— тебе, здається, Антоном звуть? Ти живий ще?

Старий мовчки уклонився і побіг по ключі. Поки він бігав, фурман сидів непорушно, похилившись набік і поглядаючи на зачинені двері; а лакей Лаврецького як скочив, так і лишився в мальовничій позі, закинувши одну руку на козла. Старий приніс ключі і, без ніякої потреби вигинаючись як змія, високо підіймаючи лікті, одчинив двері, посторонився і знов уклонився в пояс.

„От я і дома, от я й вернувся“,— подумав Лаврецький, увіходячи в малесеньку прихожу, тим часом як віконниці з рипінням і стукотом відчинялися одна по одній, і денне світло проходило до спустілих покоїв.

XIX

Невеличкий domek, куди приїхав Лаврецький і де два роки тому померла Глафіра Петрівна, був збудований в минулому столітті з міцного соснового дерева: він на вигляд здавався старим, але міг простояти ще років п'ятдесят або й більше. Лаврецький обійшов усі кімнати і, на велике занепокоєння старих, млявих мух з білим пилом на спині, що непорушно сиділи під одвірками, звелів скрізь повідчиняти вікна: від самої смерті Глафіри Петрівни ніхто не відчиняв їх. Усе в домі лишилося як було: тонконогі білі диванчики у вітальні, оббиті глянсуватим сірим штофом, протерті й продушені, живо нагадували Катерининські часи; у вітальні ж стояло улюблене крісло хазяйки, з високою й рівною спинкою, до якої вона і на старості не прихилилася. На головній стіні висів старовинний портрет Федорового прадіда, Андрія Лаврецького: темне, жовчне обличчя ледве відділялося від почорнілого і пожолобленого тла; невеликі лихі очі похмуро дивилися спід навислих, немов попухлих повік; чорне волосся без пудри щіткою здіймалося над тяжким, поритим лобом. На ріжку портрета висів вінок із запорошених безсмертників. „Самі Глафіра Петрівна плели“, доповів Антін. У спальні стояло високе вузьке ліжко під запоною із стародавньої, дуже добротної смугастої матерії; купа полинялих подушок і стебноване ріденьке укринальце лежали на ліжку, а в головах висів образ Уведення у храм пресвятої богородиці, той самий образ, до якого стара діва, помираючи сама-одна і всіма забута, встання дотулилася вже холонучими губами. Туалетний столик з штучного дерева, з мідними бляхами і кривим дзеркальцем, з почорнілою позолотою, стояв коло вікна. Поряд із спальнею була образна, маленька кімнатка, з великими стінами й тяжким кіотом у кутку; на підлозі лежав стертий, закапаний воском килимок; Глафіра Петрівна клала на ньому земні поклони. Антін пішов з лакеєм Лаврецького відчиняти стайню і сарай; на

Його місце з'явилася стара жінка, мало не перевесниця йому, пов'язана хусткою по самі брови; голова її трусилася, і очі дивилися тупо, але в очах відбивалася догідливість, давня звичка служити безоглядно, і разом з тим — якийсь шанобливий жаль. Вона підійшла поцілувати Лаврецькому руку і стала коло дверей, дожидаючи наказів. Він зовсім не пам'ятав, як її звали, не пам'ятав навіть, чи бачив її колинебудь; виявилось, що її звали Апраксією; років сорок тому та сама Глафра Петрівна зіслала її з панського двора і звеліла їй бути пташницею; втім, вона говорила мало, — неначе вистаріла розум, — а тільки дивилася улесливо. Крім цих двох старих та трьох череватих хлопчиків у довгих сорочечках, Антонових правнуків, жив ще на панському дворі однорукий безтягловий мужичок; він бурмотів, як терерук, і не був здатний ні до чого; не багато корисніший від нього був дряглий собака, що вітав гавкотом вороття Лаврецького: він уже років десять сидів на тяжкому ланцюгу, купленому з наказу Глафріри Петрівни, і ледве-ледве міг ворухитися і волочити свій тягар. Оглянувши дім, Лаврецький вияшов у сад і був з нього задоволений. Він весь заріс бур'яном, лопухами, агрусом і малиною; але в ньому було багато холодку, багато старих лип, які вражали своєю великістю і чудним розпологом гілля; вони були надто тісно посаджені і колись — зо сто років тому — стрижені. Сад кінчався невеликим світлим ставком з лямівкою з високого червоного очерету. Сліди людського життя глухнуть дуже швидко; садиба Глафріри Петрівни не встигла здичавіти, але вже, здавалось, поринула в те тихе дрімання, яким дрімає все на землі, де тільки нема людської неспокоїної зарази. Федір Іванович пройшовся також по селу; баби дивилися на нього з порога своїх хат, підпираючи щоку рукою, мужики здалеку кланялися; діти тікали геть; собаки байдуже гавкали. Йому, нарешті, захотілося їсти; але він дождав своєї прислуги й кухаря аж надвечір; валка з провізією з Лавриків

ще не прибувала, — довелось звернутися до Антона. Антін негайно розпорядився: піймав, зарізав і обпатрав стару курку; Апраксія довго терла і мила її, прала її, як білизну, перше ніж покласти в каструлю; коли вона, нарешті, зварилася, Антін накрив і прибрав стіл, поставив перед тарілкою почорнілу сільничку апліке на трьох ніжках і гранчастий графінчик з круглою скляною затичкою і вузькою шийкою; потім доповів Лаврецькому співучим голосом, що страва готова, — і сам став за його стільцем, обвинувши правий кулак салфеткою і розпускаючи якийсь міцний, древній запах, схожий на запах кипарисового дерева. Лаврецький покуштував супу і дістав курку; шкіра її була вся вкрита великими пухирчиками, товста жила йшла по кожній нозі, м'ясо тхнуло деревиною і лугом. Пообідавши, Лаврецький сказав, що він випив би чаю, коли б... „В сій хвилині подам“, перебив його старий, — і додержав своєї обіцянки. Знайшлася пучка чаю, завинена в клаптик червоного паперу; знайшовся невеликий, але запальний і шумкий самоварчик, знайшовся й цукор в дуже маленьких, неначе обталих грудках. Лаврецький написав чаю з великої чашки; він ще з дитинства пам'ятав цю чашку: гральні карти були намальовані на ній, з неї пили тільки гості, — і він пив з неї, неначе гість. Надвечір прибула прислуга; Лаврецькому не захотілося лягти на тітчи ому ліжку; він звелів постелити собі постіль у їдальні. Погасивши свічку, він довго дивився круг себе і думав невеселу думу; він переживав почуття, знайоме кожній людині, якій доводиться вперше ночувати в давно покинутому людьми місці; йому здавалось, що темрява, яка обступила його звідусіль, не могла звикнути до нового пожиляця, що навіть стіни дому зачудовані. Нарешті, він зітхнув, натягнув на себе укривало і заснув. Антін найдовше залишався на ногах; він довго шептався з Апраксією, охкав півголосом, зо два рази перехрестився; обоє вони не сподівалися, щоб пан оселився в них у Васильївському, коли в нього під

боком був такий славний маєток з чудово опорядженою садибою; вони і гадки не мали, що сама ця садиба була огидна Лаврецькому: вона будила в ньому тяжкі спогади. Нашепотівшись удосталь, Антін взяв палицю, поклатав по вислій, давно безмовній дощі коло комори і тут таки прикорхнув на дворі, нічим не вкривши свою білу голову. Травнева ніч була тиха й ласкава,—і солодко спалося старому.

XX

Другого дня Лаврецький встав досить рано, побалакав з старостою, побував на току, звелів зняти ланцюг з дворового собаки, який тільки погавкав трохи, але навіть не відійшов від своєї халабудки, і, вернувшись додому, поринув у якесь мирне заціпеніння, з якого не виходив цілий день. „От коли я потрапив на саме дно річки“,— сказав він до самого себе не один раз. Він сидів під вікном, не ворухився і наче прислухався до пливу тихого життя, що його оточувало, до рідких звуків сільської глушини. От десь за кропивою хтось виспіває тонким, тонким голосом; комар неначе вторує йому. От він перестав, а комар усе пищить; кризь одностайне, набридливо-жалібне брумчання мух розтинається гудіння товстого джмеля, що раз-у-раз стукається головою в стелю; півень на вулиці закричав, хрипко витягаючи останню ноту; простукотів віз; на селі риплять ворота. „Чого?“ задеренчав раптом баб'ячий голос. „Ох, ти, мій паночку“, каже Антін до дволітньої дівчинки, яку бавить на руках. „Квас неси“, повторює той самий баб'ячий голос,—і раптом знаходить тиша мертва; ніщо не стукне, не шеберхне; вітер листком не ворухне; ластівки линуть без крику одна по одній понад землею, і сумно стає на душі від їх безгомінного льоту. „От коли я на дні річки“, думає знов Лаврецький. „І завжди, повсякчас тихе й повільне тут життя“, думає він: „хто входить у його коло,—скоряйся; тут нема чого хвилюватися, нема чого колотитися; тут тільки тому й добре, хто прокладає свою

стежку не поспішаючи, як орач борозну плугом. І яка сила навколо, яке здоров'я в цій бездіяльній тиші! Ось тут, під вікном, коренатий лопух лізе з густої трави; над ним витягає зоря своє соковите стебло, богородичині сльози ще вище викидають свої рожеві кучері; а там далі, в полях, вилискує жито, і овес уже пішов у стрілку, і ширшає на всю широчінь свою кожен листок на кожному дереві, кожна травка на своєму стеблі. „На жіноче кохання пішли мої найкращі роки“,—думає далі Лаврецький:—„нехай же витверезить мене тут нудьга, нехай заспокоїть мене, підготує до того, щоб і я умів не поспішаючи робити діло“. І він знову починає прислухатися до тиші, нічого не сподіваючись,—і одночасно неначе безперестанку сподіваючись чогось:—тиша обіймає його звідусіль; сонце котиться тихо спокійним синім небом, і хмари тихо пливуть по ньому; здається, вони знають, куди і навіщо вони пливуть. В той самий час, в інших місцях на землі, кипіло, поспішалося, гуркотило життя; тут те саме життя текло нечутно, як вода по болотяних травах; і до самого вечора Лаврецький не міг відірватися від споглядання, як відходить, відпливає це життя; сум за минулим танув у його душі, як весняний сніг,—і чудна річ!—ніколи не було в ньому таке глибоке й сильне почуття рідного краю.

XXI

Протягом двох тижнів Федір Іванович опорядив домок Глафіри Петрівни, розчистив двір, сад; з Лавриків привезли йому вигідні меблі, з міста вино, книжки, журнали; на стайні з'явилися коні; одне слово, Федір Іванович придбав усе потрібне і почав жити—не то поміщиком, не то самотником. Дні його минали одноманітно; але він не нудився, хоч нікого не бачив; він запопадливо й уважно господарював, їздив верхи по околицях, читав. А втім, він читав мало: йому приємніше було слухати оповідань старого Антона. Звичайно Лаврецький сидав з дюлькою і чашкою холодного чаю.

до вікна; Антін ставав коло дверей, заклавши назад руки,— і починав свої повільні оповідання про стародавні часи, про ті казкові часи, коли овес і жито продавали не мірками, а у великих мішках, по дві і по три копійки за мішок; коли на всі сторони, навіть під містом, тяглися непрохідні ліси, незаймані степи. „А тепер“,— скаржився старий, якому вже стукнуло понад вісімдесят років:— „так усе вирубали та поорали, що проїхати ніде“. Також розказував Антін багато про свою пані, Глафіру Петрівну: які вони були розважливі й ошадливі; як якийсь пан, молодий сусід, почав був підсипатися до них, часто став наїжджати,— і як вони для нього зводили надягати навіть свій святковий чепець із стрічками кольору массака¹ і жовту сукню з трю-трю-левантина; але як потім, розгнівавшись на пана сусіда за непристойне питання: „що, мовляв, повинен бути у вас, пані, капітал?“, наказали його до господи не приймати, і як вони тоді ж наказали, щоб усе, після їх смерті, до найменшої шматинки, було передане Федорові Івановичу. І справді, Лаврецький знайшов усе тітчине добро в цілості, не виключаючи святкового чепця зі стрічками кольору массака і жовтої сукні з трю-трю-левантина. Старовинних паперів і цікавих документів, яких сподівався Лаврецький, не знайшлося ніяких, крім одної старої книжки, в яку дідусь його, Петро Андрійович, вписував — то: „Святкування в місті Санктпетербурзі замирення, складеного з Турецькою імперією його сіятельством князем Олександром Олександровичем Прозоровським“; то рецепт грудного декохта² з приміткою: „Це наставлення дано генеральші Прасковії Федоровні Салтиковій від протопресвітера³ церкви Живоначальної Трійці Федора Авксентійовича“; то політичну новину тького роду: „Про тигрів французів щось замовкло“; і тут таки поруч: „у Московських Відомостях показано, що кінчився пан

премієр-майор Михайло Петрович Количев. Чи не Пегра Васильовича Количева син?“ Лаврецький знайшов також кілька старих календарів і сонників і таємничий твір п. Амбодіка; багато спогадів збудили в ньому давно забуті, але знайомі „Символи і Емблеми“. В туалетному столику Глафіри Петрівни Лаврецький знайшов невеликий пакет, зав'язаний чорною стрічкою, запечатаний чорним сургучем і засунений у саму глибину шухляди. У пакеті лежали лицем до лица пастелевий портрет його батька в молодім віку, з м'якими кучерями, розсипаними по лобі, з довгими, м'якими очима і напіврозкритим ротом,— і майже стертий портрет блідої жінки в білій сукні, з білою трояндою в руці,— його матері. З самої себе Глафіра Петрівна ніколи не дозволяла писати портрет. „Я, батечку, Федоре Івановичу“,— казав Лаврецькому Антін:— „хоча і в панських палатах тоді не проживав, а вашого прадідуся, Андрія Опанасовича, пам'ятаю,— як же: мені, коли вони кінчилися, на вісімнадцятий годочок поступило. Раз я з ними в саду стрівся,— то аж жижки затрусилися; проте, вони нічого, тільки спитали, як зовуть,— і до своїх покоїв по носову хусточку послали. Пан був, що й казати,— і старшого понад себе не знав. Бо то була, скажу я вам, у вашого прадідуся чудна така подушечка; з Афнської гори їм чернець ту подушечку подарував. І сказав він йому ото, чернець той: за твою, боярине, гостинність це тобі дарую; носи,— і суду не бійся. Ну, тажеж тоді, батечку, відома річ, які були часи: що пан схотів, то й виробляв. Бувало, хто навіть з панів здумає проти них споритися, то вони тільки подивляться на нього та й скажуть: невисоко літаєш;— це в них було улюблене слово. І жив він, ваш святої пам'яті прадідусь, у палатах дерев'яних малих; а скільки добра після себе залишив, срібла якого, всіляких запасів— всі підвали напхом напхані були! Господар був. Он той графінчик, що ви похвалили,— їх був: з нього горілку заживали. А от дідусь ваш, Петро Андрійович, і палати собі поставив

¹ Темночервоний колір з синявим відблиском.

² Лікувальна настоянка.

³ Старший священник.

муровані, а добра не нажив; все у них пішло внівець; і жили вони гірше за татуса, і нічим себе не угонобляли,— а грошики всі прогайнував, і спогадати його нема чим; ложки срібної після них не лишилося,— і то ще спасибі, Глафіра Петрівна подбала“.

— А чи правда,— перебивав його Лаврецький,— що її старою колотницею прозивали?

— Та хто ж прозивав!— відказував незадоволено Антін.

— А що, батечку,— зважився спитати одного разу старий:— що наша панійка, де тепер, здорові, пробувають?

— Я розлучився з дружиною,— проговорив з напругою Лаврецький:— будь ласка, не питайся про неї.

— Слухаю,— сумно відказав старий.

По впливі трьох тижнів Лаврецький поїхав верхи в О... до Калітніх і перебув у них вечір. Лемм був там; він дуже сподобався Лаврецькому. Хоча, з батькової ласки, він ні на якому інструменті не грав, одначе пристрасно любив музику, музику хорошу, класичну. Паншина того вечора в Калітніх не було. Губернатор послав його кудись за місто. Ліза грала сама-одна і дуже виразливо; Лемм повеселішав, розходився, згорнув папірчик дудочкою і диригував. Марія Дмитрівна спочатку сміялась, дивлячись на нього, потім пішла спати; вона казала, що Бетховен надто хвилював її нерви. Опівночі Лаврецький провів Лемма на квартиру і просидів у нього до третьої години ранку. Лемм багато говорив; зігнена спина його випросталась, очі поширились і заблищали; навіть волосся настобурчилось над лобом. Уже так давно ніхто не ставився до нього приязно, а Лаврецький очевидно цікавився ним, дбайливо і уважно розпитував його. Старою це зворушило; він кінчив тим, що показав гостеві свою музику, загравав і навіть проспівав мертвеним голосом кілька уривків із своїх творів, між іншим, цілу баладу Шіллера: Фрідолін, яку він поклав на музику. Лаврецький похвалив його, усилював дещо повторити і, виїжджаючи, запросив його до себе погостювати на кілька днів. Лемм, що провів його до вулиці, ту ж мить погодився і міцно

стиснув його руку; але, zostавшись сам-один на свіжому й вогкому повітрі, при зорі, що тільки почала займатись, оглянувся, примружився, скулився і, наче винний, побрів у свою кімнатку: „Ich bin wohl nicht klug“ (я не при розумі),—пробубонів він, лягаючи на свою тверду й коротку постіль. Він спробував сказати, що мездужає, коли, через кілька день, Лаврецький заїхав по нього в колясці; але Федір Іванович зайшов до нього в кімнату й умовив його. Найбільше вплинуло на Лемма те, що Лаврецький власне для нього казав привезти до себе в село фортепіано з міста. Вони вдвох поїхали до Калітніх і перебули у них вечір, але вже не так приємно, як останнього разу. Паншин був там, багато розказував про свою подорож, дуже смішно перекиривляв і вдавав поміщиків, яких він бачив; Лаврецький сміявся, але Лемм не виходив із свого кутка, мовчав, тихо ворухився весь, як павук, дивився понуро й тупо, і пожвавішав аж тоді, коли Лаврецький почав прощатися. Навіть сидячи в колясці, старий ще бокував і коливався; але тихе, тепле повітря, легкий вітрець, легкі тіні, запах трави, березових бруньок, мирне сяйво безмісячного зоряного неба, однастайний тупіт і пирхання коней, всі чари дороги, весни, ночі— зійшли в душу бідного німця, і він сам перший заговорив з Лаврецьким.

XXII

Він почав говорити про музику, про Лізу, потім знов про музику. Він неначе повільніше вимовляв слова, коли говорив про Лізу. Лаврецький справив розмову на його твори і, півжартома, запропонував йому написати для нього лібретто.

— Гм, лібретто!— відказав Лемм:— ні, це не для мене; у мене вже нема тої жвавості, тої гри фантазії, яка потрібна для опери; я вже тепер позбувся сил моїх... Та коли б я міг ще щонебудь зробити,— я б задовольнився романсом; певна річ, я бажав би гарних слів...

Він замовк і довго сидів непорушно і звівши очі до неба.

— Наприклад,— промовив він, нарешті:— щонебудь в такому роді: ви, зорі, о, ви, чисті зорі!..

Лаврецький злегка обернувся до нього обличчям і почав дивитися на нього.

— Ви, зорі, чисті зорі,— повторив Лемм...— Ви дивитесь однаково на правих і на винних... але тільки неповинні серцем,— або щонебудь в цьому роді... вас розуміють, тобто ні,— вас люблять. А втім, я не поет, куди мені! Але щонебудь в цьому роді, щонебудь високе.

Лемм відсунув капелюх на потилицю; в тонких сутінках світлої ночі обличчя його здавалося блідшим і молодшим.

— І ви теж,— казав він далі голосом, що поволі стихав:— ви знаєте, хто любить, хто вміє любити, бо ви, чисті, ви одні тільки можете дати розраду... Ні, це все не те! Я не поет,— промовив він:— але щонебудь у цьому роді!..

— Мені шкода, що і я не поет,— зауважив Лаврецький.

— Пусті мрії!— відказав Лемм і забився глибоко в куток коляски. Він закрив очі, неначе збираючись заснути.

Минуло кілька хвилин... Лаврецький прислухався... „Зорі, чисті зорі, коханя“,— шепотів старий.

— Кохання,— повторив у думці Лаврецький, замислився, і тяжко стало у нього на душі.

— Прекрасну ви написали музику на Фрідоліна, Христофоре Федоровичу,— промовив він голосно:— а як ви гадаєте, цей Фрідолін, після того, як граф привів його до дружини, адже він саме тоді і зробився її любовником,— га?

— Це ви так думаєте,— відказав Лемм,— бо, напевне, досвід...— Він раптом замовк і зніяковіло відвернувся. Лаврецький силувано засміявся, теж відвернувся і став дивитися на дорогу.

Зорі вже починали бліднути і небо сіріло, коли коляска під'їхала до ганку будиночка у Васильївському. Лаврецький провів свого гостя в назначену для нього кімнату, вернувся в кабінет і сів перед вікном. У саду співав соловей свою останню, досвітню

пісню. Лаврецький згадав, що і в Калітїних в саду співав соловей; він згадав також тихий рух Лізиних очей, коли, при перших його звуках, вони звернулися до темного вікна. Він почав думати про неї, і серце в ньому затихло. „Чиста дівчина,— промовив він півголосом:— чисті зорі“,— додав він з усміхом і спокійно ліг спати.

А Лемм довго сидів на своїм ліжку з нотним зшитком на колінах. Здавалося, нечувана, солодка мелодія збиралася навідати його, він уже палав і хвилювався, він відчував уже млюсть і солодоці її наближення... але він не дочекався її...

— Не поет і не музикант!— прошепотів він нарешті...

І стомлена голова його тяжко схилилася на подушку.

XXIII

Другого ранку господар і гість пили чай у садку під старою липою.

— Маестро!— сказав, між іншим, Лаврецький:— вам доведеться незабаром komponувати урочисту кантату.

— З якого приводу?

— А з приводу одруження п. Пашина з Лізою. Чи ви помітили, як він учора до неї залицявся? Здається, в них уже все йде на лад.

— Цього не буде!— скрикнув Лемм.

— Чому?

— Тому, що це неможливо. А втім,— додав він трохи перекодя:— на світі все можливе. Надто тут, у вас в Росії.

— Росію ми покищо облишімо; але що ж поганого бачите ви в цьому шлюбі?

— Все погане, все. Лізавета Михайлівна дівчина справедлива, серйозна, з високими почуваннями,— а він... він ди-ле-тант, одним словом.

— А леж вона його кохає?

Лемм встав з лави.

— Ні, вона його не кохає, тобто, вона дуже чиста серцем і не знає сама, що це значить: кохати. Мадам фон-Калітін їй каже, що він хороший юнак, а вона слухається мадам фон-Калітін, бо вона ще зовсім дитина, хоч їй і дев'ятнадцять років: молиться вранці, молиться ввечері,— і це дуже похвально; але вона його не кохає. Вона може любити тільки

прекрасне, а він не прекрасний, тобто, душа його не прекрасна.

Лемм сказав всю цю промову складно і з запалом, походжаючи маленькими кроками туди й сюди перед чайним столиком і бігаючи очима по землі.

— Дорогий маестро! — скрикнув раптом Лаврецький: — мені здається, що ви самі закохані в мою кухню.

Лемм раптом зупинився.

— Будь ласка, — почав він непевним голосом: — не жартуйте так зо мною. Я не безумець: я в темну домовину дивлюся, не в рожеве майбутнє.

Лаврецькому стало жалко старого; він попросив у нього пробачення. Лемм після чаю заграв йому свою кантату, а при обіді, коли сам Лаврецький почав розмову, знов розговорився про Лізу. Лаврецький слухав його з увагою і цікавістю.

— Як ви думаєте, Христофоре Федоровичу, — сказав він нарешті: — адже в нас тепер, здається, все гаразд, весь сад розцвівся... Чи не запросити її сюди на день, разом з її матір'ю і мою старою тіткою, — га? Вам це буде приємно?

Лемм нахилив голову над тарілкою.

— Запросіть, — проговорив він ледве чуто.

— Паншина не треба?

— Не треба, — відказав старий з майже дитячим усміхом.

Через два дні Федір Іванович подався у місто до Калітіних.

XXIV

Він застав усіх дома, але він не зразу об'явив їм про свій намір; він хотів спочатку переговорити насамоті з Лізою. Випадок сприяв йому: їх залишили вдвох у вітальні. Вони розговорилися; вона встигла вже звикнути до нього, — та вона і взагалі нікого не чужалася. Він слухав її, дивився їй в обличчя і в думці повторяв слова Лемма, згоджувався з ним. Трапляється інколи, що два уже знайомих, але не близьких один одному чоловіка, раптом і швидко зближаються протягом кількох хвилин — і свідомість цього зближення ту ж мить виявляється в їх поглядах,

в їх приязних і тихих посмішках, навіть у їх руках. Саме це сталося з Лаврецьким і Лізою. „От віт який“, подумала вона, ласкаво дивлячись на нього, „от ти яка“, подумав і він. А тому він не дуже здивувався, коли вона, трошки одначе запинаючись, об'явила йому, що давно має на серці сказати йому щось, та боїться його розсердити.

— Не бійтеся, кажіть, — промовив він і став перед нею.

Ліза звела на нього свої ясні очі.

— Ви такі добрі, — почала вона і в той самий час подумала: „Так, він справді добрий...“ — ви вибачте мені, я б не повинна сміти говорити про це з вами... але як могли ви... чого ви розлучилися з вашою дружиною?

Лаврецький здригнувся, подивився на Лізу і підсів до неї.

— Дитино моя, — заговорив він: — не доторкайтеся, будь ласка, до цієї рани; руки у вас ніжні, а проте мені буде боляче.

— Я знаю, — продовжувала Ліза, начебто не почувши його слів: — вона перед вами винна, я не хочу її виправдувати; але як же можна розлучати те, що бог поєднав?

— Наші переконання щодо цього різні, Лізавето Михайлівно, — промовив Лаврецький досить гостро: — ми не зрозуміємо один одного.

Ліза поблідла; все тіло її злегка затремтіло, але вона не замовкла.

— Ви повинні простити, — промовила вона тихо: — коли хочете, щоб і вам простили.

— Простити! — підхопив Лаврецький. — Ви б спочатку повинні були дізнатися, за кого ви просите? Простити цій жінці, прийняти її знов до свого дому, її, цю пусту, безсердечну істоту! І хто вам сказав, що вона хоче вернутися до мене? Змилюйтеся, вона зовсім задоволена з свого становища... Та що тут говорити! Імени її ви не повинні вимовляти. Ви надто чисті, ви не можете навіть зрозуміти таку істоту.

— Навіщо ображати? — з напругою проговорила Ліза. Тремтіння її рук робилося помітним. — Ви самі її покинули, Федоре Івановичу.

— Та я ж вам кажу, — відказав з мимовільним вибухом нетерплячості

Лаврецький:—ви не знаєте, яке це створіння!

— То навіщо ж ви одружилися з нею?—прошепотіла Ліза і понурила очі.

Лаврецький швидко підвівся з стільця.

— Навіщо я одружився? Я був тоді молодий і недосвідчений; я помилюся, я захопився гарною зовнішністю. Я не знав жінок, я нічого не знав. Дай вам боже одружитися щасливіше! але, повірте, ні за що не можна ручитися.

— І я можу так само бути нещасною,— промовила Ліза (голос її почав перериватися):—але тоді треба буде скоритися; я не вмю говорити, та коли ми не будемо коритися...

Лаврецький стиснув руки й тупнув ногою.

— Не гнівайтесь, простіть мене,—поквапливо промовила Ліза.

В цю мить увійшла Марія Дмитрівна. Ліза встала і хотіла вийти.

— Стривайте,—несподівано крикнув їй услід Лаврецький.—У мене є до вашої матері і до вас велика просьба: навідайте мене на моїм новосіллі. Ви знаєте, я завів фортепіано: Лемм гостює в мене; бузок тепер цвіте; ви подихаєте сільським повітрям і можете вернутися того ж дня,—чи згодні ви?

Ліза глянула на матір, а Марія Дмитрівна зробила хворобливий вигляд; але Лаврецький не дав їй роззаявити рота і поцілував їй обидві руки. Марія Дмитрівна, що завжди була вразлива на ласку і аж ніяк не сподівалася такої чемності від „ведмедя“, розчулилася душею і погодилася. Поки вона думала, який призначити день, Лаврецький підійшов до Лізи і, все ще схвильований, крідькома шепнув їй: „Спасибі, ви добра дівчина; я винен...“ І її бліде обличчя зачервоніло веселою й соромливою усмішкою; очі її теж усміхнулись,—вона до того моменту боялася, чи не образила вона його.

— Володимир Миколайович з нами може їхати?—спитала Марія Дмитрівна.

— Певна річ,—відказав Лаврецький:—та чи не краще нам бути в своєму родинному колі?

— Таж, здається...—почала Марія Дмитрівна...—а втім, як хочете,—дала вона.

Вирішили взяти Леночку і Шурочку. Марфа Тимофіївна відмовилась їхати.

— Тяжко мені, голубе,—сказала вона:—кості старі ламати; і ночувати в тебе, либонь, нема де: та мені й не спиться в чужій постелі. Нехай ця молодь стрибає.

Лаврецькому вже не вдалося більше побувати насамоті з Лізою; але він так дивився на неї, що їй і гарно робилося, і соромно трошки, і шкода його. Прощаючись з нею, він міцно стиснув їй руку; вона задумалась, залишившись сама.

XXV

Коли Лаврецький вернувся додому, його зустрів на порозі вітальні чоловік високий на зріст і худий, у зятаному синьому сюртуці, з поморщеним, але жвавим обличчям, з розтріпаними сивими баками, довгим рівним носом і невеликими запаленими оченятами. Це був Михалевич, колишній його університетський товариш. Лаврецький спочатку не пізнав його, але гаряче його обняв, коли той назвав себе. Вони не бачилися після Москви. Посипалися вигуки, розпитування; вийшли на світло боже давно заглухлі спогади. Хапливо викурюючи люльку за люлькою, надпиваючи ковтками чай і вимахуючи довгими руками, Михалевич розказав Лаврецькому свої пригоди; в них не було нічого дуже веселого, щастям у заповзяттях своїх він похвалитися не міг,—а він безперестанку сміявся хрипким нервовим реготом. Місяць тому дістав він посаду в приватній конторі багатого відкупника верст за триста від міста О... і, довідавшись про те, що Лаврецький повернувся зза кордону, звернув з дороги, щоб побачитися з давнім приятелем. Михалевич говорив так само поривчасто, як і замолоду, галасував і кипів по-давньому. Лаврецький згадав був про свої обставини, але Михалевич перебив його, поспішно пробуримотівши: „чув, брат, чув,—хто цього міг сподіватися?“—і не-

гайно перевів розмову в обсяг загальних міркувань.

— Я, брат, — промовив він: — завтра мушу їхати; сьогодні ми, ти вже вибач мені, ляжемо пізно. Мені хочеться неодмінно дізнатися, що ти є, які твої думки, переконання, чим ти став, чого життя тебе навчило? (Михалевич дотримувався ще фразеології 30-х років). Щодо мене, я багато в чому змінився, брат: хвили життя впали на мої груди, — хто пак це сказав? — хоча у важливому, істотному я не змінився; я по-давньому вірю в добро, в істину; але я не тільки вірю, — я вірую тепер, егеж — я вірую, вірую. Послухай, ти знаєш, я інколи пишу вірші; в них поезії нема, але є правда. Я тобі прочитаю мою останню п'єсу; в ній я висловив найдорожчі моєму серцеві переконання. Слухай. — Михалевич почав читати свій вірш; він був досить довгий і кінчався такими рядками:

Я новим почуванням віддався,
Як дитина душею розцвів:
Все спалив, перед чим уклонявся,
Уклонився всьому, що палив.

Вимовляючи останні два рядки, Михалевич мало не заплакав; легкі судороги — ознака сильного почуття — перебігли по його широких губах, негарне обличчя його проясніло. Лаврецький слухав його, слухав... дух суперечливості заворушився в ньому: його дратувала завжди готова, завжди кипуча екзальтація московського студента. Чверті години не минуло, як уже спалахнула поміж ними суперечка, одна з тих нескінчених суперечок, на які здатні тільки руські люди. Здалеку, після кількालітньої розлуки, перебутої в двох відмінних світах, не розуміючи виразно ні чужих, ні навіть власних думок, чіпляючись за слова і відказуючи самими словами, почали вони сперечатися про найабстрактніші речі, — і сперечалися так, неначе йшлося про життя й смерть обидвох: галасували й горлали так, що всі люди сполошилися в господі, а бідний Лемм, який від самого приїзду Михалевича замкнувся у себе в кімнаті, не міг нічого зрозуміти й почав навіть чогось невиразно боятися.

— Що ж ти після цього? розчарований? — кричав Михалевич о першій годині ночі.

— Хіба розчаровані такі бувають? — відказував Лаврецький: — ті всі бувають бліді й хворі, — а хочеш, я тебе одною рукою підійму?

— Ну, коли не розчаровані, то скептик, це ще гірше (у вимові Михалевича відчувалася його батьківщина, Україна). А з якого права можеш ти бути скептиком? Тобі в житті не пощастило, нехай так; в цім твоєї вини не було: ти народився з душею пристрасною, люблячою, а тебе силоміць відводили від жінок; перша жінка, яка зустрілася на твоєму шляху, повинна була тебе обдурити.

— Вона й тебе обдурила, — зауважив похмуро Лаврецький.

— Хай так, хай так; я був тут зряддя дім долі; — а втім, що це я брешу, — долі тут нема, стара звичка не точно висловлюватися. Але що ж це доводить?

— Доводить те, що мене з дитинства звихнули.

— А ти себе вправі! — на те ти чоловік, ти мужчина; енергії тобі не позичати ж бо! — Але як би там не було, хіба можна, хіба дозволена річ — окремий, сказати б, факт підносити на ступінь загального закону, невідмінного правила?

— Яке тут правило? — перебив Лаврецький: — я не визнаю...

— Ні, це твоє правило, правило, — і собі перебивав його Михалевич.

— Ти егоїст, от що! — гримів він через годину: — ти бажав самонасолоти, ти бажав щастя в житті, ти хотів жити тільки для себе...

— Що таке самонасолота?

— І все тебе обмануло; все повалилося під твоїми ногами.

— Що таке самонасолота, питаю я тебе?

— І воно повинне було повалитися. Бо ти шукав підпори там, де її найти не можна; бо ти будував свій дім на хибкому піску...

— Говори ясніше, без порівнянь, бо я тебе не розумію.

— Бо, — будь ласка, смійся, — бо нема в тобі віри, нема теплості сердечної; розум, завжди один тільки ко-

гітчий розум... ти, просто, нікчемни... відсталий вольтеріянець — от ти хто!

— Хто, я вольтеріянець?

— Егеж, такий самий, як твій батько, і сам про те не догадуєшся.

— Після цього, — скрикнув Лаврецький: — я маю право сказати, що ти фанатик!

— На жаль, — відказав засмучено Михалевич: — на великий жаль, я нічим не заслужив ще такого високого найменування...

— Я тепер знайшов, як тебе назвати, — кричав той самий Михалевич о третій годині ночі: — ти не скептик, не розчарований, не вольтеріянець, ти — бабак, і ти зловмисний бабак, бабак свідомий, не наївний бабак. Наївні бабаки лежать собі на печі і нічого не роблять, бо не вміють нічого робити; вони й не думають нічого, а ти мисляща людина — і лежиш; ти міг би щонебудь робити — і нічого не робиш; лежиш ситий, горічерева і кажеш: так воно й слід лежати б то, бо все, що люди роблять, — все дурниця й нісенітниця, яка ні до чого не веде.

— Та звідки ти взяв, що я лежу? — казав Лаврецький: — чому ти гадаєш, що в мене такі думки?

— А, крім того, ви всі, вся ваша братія, — продовжував невгамовний Михалевич: — начитані бабаки. Ви знаєте, на яку ніжку німець кульгає, знаєте, що погане в англійців і у французів, — і вам ваше нікчемне знання на користь іде, лінощі ваші ганебні, бездіяльність вашу огидну виправдує. Дехто навіть пишається тим, що я, мовляв, от розумаха — лежу, а ті, дурні, клопочуться. Егеж! — А то є в нас такі панове — а втім, я це кажу не про тебе, — які ціле життя своє проводять у якійсь млосній нудззі, звикають до неї, сидять у ній, як... як гриб у сметані, — підхопив Михалевич і сам засміявся з свого порівняння. — О, ця млосна нудьга — загибель руських людей! Цілий вік свій збирається працювати огидний бабак...

— Та чого ж ти лаєшся? — репетував і собі Лаврецький — Працювати... робити... Скажи краще, що робити, а не лайся, Демосфен полтавський!

— Ач, чого захотів! Цього я тобі не скажу, брат: це всякий сам повинен знати, — відказував з іронією Демосфен. — Поміщик! дворянин! і не знає, що робити! Віри нема, а то б знав; віри нема — і нема одкровення.

— Дай же, принаймні, відпочити, чорт; дай оглядітись, — благав Лаврецький.

— Ні хвилини відпочинку, ні секунди! — відказував з владним рухом руки Михалевич. — Жодної секунди! — Смерть не чекає, і життя чекати не повинне.

— І коли ж, де ж здумали люди збабачитись? — кричав він о четвертій годині ринку, але вже трохи охриплим голосом: — у нас! тепер! в Росії! коли на кожній окремії особі лежить обов'язок, відповідальність велика перед богом, перед народом, перед самим собою! Ми спимо, а час іде; ми спимо...

— Дозволь мені зауважити тобі, — промовив Лаврецький: — що ми зовсім не спимо тепер, а скоріше іншим не даємо спати. Ми, як півні, горлаємо. Слухай но, це либонь вже треті кричать.

Цей жарт розсмішив і заспокоїв Михалевича. „До завтра“, — промовив він з усмішкою, і засунув люльку в кiset. — „До завтра“, — повторив Лаврецький. Але друзі розмовляли ще більш як годину... Правда, голоси їх уже не звучали так гучно, і мова їх була тиха, сумна, добра мова.

Михалевич поїхав другого дня, хоч як утримував його Лаврецький. Федорові Івановичу не вдалося переконати його, щоб він залишився; але наговорився він з ним досхочу. Виявилось, що в Михалевича гроша за душею не було. Лаврецький уже напередодні з жалем помітив у ньому всі ознаки і звички задавненої бідності; чоботи в нього були викривлені, ззаду на сюртуці не вистачало одного гудзика, руки його не знали рукавичок, у волоссі стирчав пух; приїхавши, він ані подумав попросити вмитися, а при вечері їв як акула, роздираючи руками м'ясо і з хрускотом перегризаючи кістки своїми міцними чорними зубами. Виявилось також, що служба не пішла йому на

користь, що всі надії свої він покладав на відкупника, який взяв його тільки на те, щоб мати в себе в конторі „освічену людину“. Не вважаючи на все те, Михалевич не журився і жив собі—цивіком, ідеалістом, поетом, широко дбаючи і вболіваючи над долею людства, над власним покликанням,—і зовсім мало турбуючись про те, як би не померти з голоду. Михалевич одружений не був, але закохувався без ліку і писав вірші на всіх своїх коханок; особливо палко оспівав він одну таємничу „панну“ з чорними кучерями... Ходили, правда, чулки, ніби ця панна була проста єврейка, добре відома багатом кавалерійським офіцерам... але, як подумаєш,—хіба і це не однаково?

З Леммом Михалевич не зійшовся; німця, з незвички, залякали його галасливі промови, його прикрі манери... Горобаха здалеку і одразу чує другого горобаха, але на старості рідко сходиться з ним,—і це зовсім не дивно: йому з ним нема чим ділитися,—навіть надіями.

Перед від'їздом Михалевич ще довго розмовляв з Лаврецьким, пророкував йому загибель, коли він не опам'ятається, благав його серйозно подбати про побут своїх селян, ставив себе за приклад, кажучи, що він очистився в горні бід,—і зараз після цього кілька разів назвав себе щасливою людиною, порівняв себе з птахом небесним, з лілією долини...

— З чорною лілією, в кожному разі,—зауважив Лаврецький.

— Е, брат, не вдавай із себе аристократа,—відказав добродушно Михалевич:—а краще дякуй богові, що і в твоїх жилах тече чесна плебейська кров. Але я бачу, тобі потрібне тепер якенебудь чисте, незнема створіння, що вивело б тебе з твоєї апатії.

— Спасибі, брат,—промовив Лаврецький:—з мене буде цих неземних створінь.

— Мовчи, ц и н и к!—скрикнув Михалевич.

— „Ц и н и к“,—поправив його Лаврецький.

— Саме циник,—повторив спокійно Михалевич.

Навіть сидячи в тарантасі, куди ви-

несли його плоский, жовтий чемодан, такий легкий, що аж чудно було, він ще говорив; закутаний в якийсь іспанський плащ з поруділим коміром і левиними лапами замість застібок, він ще розвивав свої погляди на долю Росії і водив смуглявою рукою в повітрі, неначе розсіваючи насіння майбутнього добробуту. Кони рушили, нарешті... „Пам'ятай мої останні три слова“,—закричав він, вихилившись усім тілом з тарантаса і стоячи на балансі:—„релігія, прогрес, людяність.. Прощай!“ Голова його, з насуненим на очі картузом, зникла. Лаврецький лишився сам-один на ганку—і пильно дивився в далечинь по дорозі, доки тарантас не зник з очей. „Алеж він, либонь, правду каже“,—думав він, вертаючись додому:—„либонь, таки я бабак“. Багато слів Михалевича непереможно увійшли йому в душу, хоч він і сперечався і не погоджувався з ним. Аби тільки чоловік був добрий,—його ніхто перемогти не може.

XXVI

Днів через два Марія Дмитрівна, як обіцяла, прибула з усією своєю молоддю у Васильївське. Дівчатка побігли одразу в сад, а Марія Дмитрівна мляво пройшлася по кімнатах і мляво все похвалила. Візит свій до Лаврецького вона вважала за ознаку великої ласки, мало не за добрий вчинок. Вона привітливо усміхнулася, коли Антін і Апраксія, за давньою дворовою звичкою, підійшли до неї поцілувати руку,—і розмореним голою, у ніс, попросила напитися чаю. На велику досаду Антона, що надів в'язані білі рукавички, чай подав приїжджій пані не він, а найманий камердинер Лаврецького, що не розумів, як казав старий, ніяких порядків. Зате Антін при обіді домігся свого: твердою ногою став він за кріслом Марії Дмитрівни,—і вже нікому не віддав свого місця. Давно небувала поява гостей у Васильївському і стурбувала, і втішила старого: йому було приємно бачити, що з його паном порядні панове знаються. А втім, не тільки він хвилювався того дня: Лемм

хвилювався також. Він налягнув коротенький тютюнового кольору фрак з гострим хвостиком, туго затягнув свою шийну хустку і безперестанку відкашлювався і відходив набік з приємним і привітним виглядом. Лаврецький з задоволенням помітив, що зближення між ним і Лізою продовжувалось: вона, тільки увійшла, приязно протягла йому руку. По обіді Лемм добув з задньої кишені фрака, куди він раз-у-раз сягав рукою, невеликий сувій нотного паперу і, стуливши губи, мовчки поклав його на фортепіано. Це був романс, скомпонований ним напередодні на старомодні німецькі слова, в яких згадувалось про зорі. Ліза зараз сіла за фортепіано і розібрала романс... На жаль, музика була заплутана і неприємно напружена; видно було, що композитор силкувався висловити щось пристрасне, глибоке, але нічого не вийшло: силкування так і лишилося самим силкуванням. Лаврецький і Ліза обоє це відчули,—і Лемм це зрозумів: ні слова не сказавши, поклав він свій романс назад у кишеню і, коли Ліза запропонувала заграти його ще раз, він, на відповідь похитавши тільки головою, значуще сказав: „тепер—годі!“—згорбився, скулився і відійшов.

Надвечір пішли всім товариством ловити рибу. У ставку за садом водилося багато карасів і слизиків. Марію Дмитрівну посадили на крісло коло берега, в затінку, постелили їй килим під ноги, дали найкращу вудочку; Антін, як старий, досвідчений рибалка, запропонував свої послуги. Він старанно насаджував черв'яків, ляпав по них рукою, плював на них і навіть сам закидав вудочку, граціозно нахилившись наперед усім корпусом. Марія Дмитрівна того ж дня сказала про нього Федорові Івановичу таку фразу інститутсько-французькою мовою: „il n'y a plus maintenant de ces gens comme ça comme autrefois“¹. Лемм з двома дівчатками пішов далі, до самої греблі; Лаврецький помістився коло Лізи. Риба брала безперестанку; висмикнуті карасі раз-у-раз блищали в повітрі своїми то золотими, то срібними боками; радісні вигуки дівчаток

не змовкали; сама Марія Дмитрівна розніжено верескнула зо два рази. Найрідше риба брала у Лаврецького і в Лізи; причина була, мабуть, та, що вони менше ніж інші звертали увагу на ловіння і дали поплавцям своїм підпливти до самого берега. Червонястий високий комиш тихо шелестів довкола них, попереду тихо світилася непорушна вода, і розмова в них ішла тиха. Ліза стояла на маленькому плоті; Лаврецький сидів на нахиленому стовбурі верби; на Лізі була біла сукня, переп'ята кругом пояса широкою, теж білою стрічкою; соломяний капелюшок висів у неї на одній руці, другою вона з деякою напругою підтримувала гнучке вудлище. Лаврецький дивився на її чистий, трохи строгий профіль, на закладене за вуха волосся, на ніжні щоки, що засмагли в неї, як у дитини,—і думав: „О, як мило стоїш ти над моїм ставком!“ Ліза не оберталася до нього, а дивилася на воду—і не то мружилась, не то усміхалась. Тінь від близької липи падала на обох.

— А чи знаєте,—почав Лаврецький:—я багато думав про нашу останню розмову з вами і прийшов до такого висновку, що ви надзвичайно добрі.

— Я зовсім не з тим наміром...—відказала була Ліза—і засоромилася.

— Ви добрі,—повторив Лаврецький.—Я кострубата людина, а відчуваю, що всі повинні вас любити. От хоч би Лемм. Він просто закоханий у вас.

Брови в Лізи—не те, щоб нахмурились, а здригнулися; це з нею завжди траплялося, коли вона чула щонебудь неприємне.

— Дуже його мені було жалко сьогодні,—підхопив Лаврецький:—з його невдалим романсом. Бути молодим і не вміти—це можна знести; але постарітися і не спромогтися—це тяжко. І боляче те, що не відчуваєш, коли збуваєшся сили. Старому трудно зносити такі удари!.. Стережіться, у вас клює... Кажуть,—додав Лаврецький, помовчавши трохи,—Володимир Миколайович написав дуже милий романс.

— Так,—відповіла Ліза:—це дрібничка, але непогана.

¹ Тепер більш нема таких слуг, як бувало,

— А як по-вашому,—спитав Лаврецький:— добрий з нього музикант?

— Мені здається, що в нього великі здібності до музики, але він досі віддавав їй мало часу.

— Так. А людина він хороша?

Ліза засміялася і швидко глянула на Федора Івановича.

— Яке чудне запитання!— скрикнула вона, витягла вудочку і далеко закинула її знов.

— Чого ж чудне? Я питаюся про нього у вас, як людина, що недавно сюди приїхала, як родич.

— Як родич?

— Так. Адже я вам, здається, приходжусь дядьком?

— У Володимира Миколайовича добре серце,—заговорила Ліза:— він розумний; татап¹ його дуже любить.

— А ви його любите?

— Він хороша людина; чого ж мені його не любити?

— А!— промовив Лаврецький і змовк. Напівсумний, напівглузливий вираз промайнув у нього на обличчі. Від його упертого погляду Лізі було ніяково, проте вона далі усміхалася.— „Ну, і дай боже їй щастя!“— пробурмотів він, нарешті, неначе сам до себе, і одвернув голову.

Ліза почервоніла.

— Ви помиляєтесь, Федоре Івановичу,— сказала вона:— ви даремно думаете... А хіба вам Володимир Миколайович не подобається?— спитала вона раптом.

— Не подобається.

— Чому ж?

— Мені здається, що саме серця в нього й нема.

Усміх зійшов з обличчя Лізи.

— Ви звикли суворо судити людей,— промовила вона після довгої мовчанки.

— Я не думаю. Яке право маю я суворо судити інших, даруйте, коли я сам потребую вибачливого ставлення до себе? Чи ви забули, що з мене тільки лінивий не сміється?.. А що,— додав він:— додержали ви свого слова?

— Якого?

— Помолилися ви за мене?

— Так, я за вас молилася й молюся

щодня. А ви, будь ласка, не говоріть легковажно про це.

Лаврецький почав запевняти Лізу, що йому це й на думку не спадало, що він глибоко шанує всякі переконання; потім він узявся говорити про релігію, про її значення в історії людства, про значення христіанства...

— Христіанином треба бути,—заговорила дещо силувано Ліза:— не на те, щоб пізнавати небесне... там... земне, а на те, що кожна людина му- сить померти.

Лаврецький, мимоволі здивувавшись, звів очі на Лізу і зустрів її погляд.

— Яке це ви промовили слово!— сказав він.

— Це слово не моє,— відказала вона.

— Не ваше... Але чому ви заговорили про смерть?

— Не знаю. Я часто про неї думаю.

— Часто?

— Так.

— Цього не скажеш, дивлячись на вас тепер: у вас таке веселе, ясне обличчя, ви усміхаєтесь...

— Так, мені дуже весело тепер,— навіщо відказала Ліза.

Лаврецькому закотілося взяти її обидві руки і міцно стиснути їх...

— Лізо, Лізо!— закричала Марія Дмитрівна:— ходи сюди, подивися, якого карася я піймала.

— Зараз, татап,— відповіла Ліза і пішла до неї, а Лаврецький лишився на своїй вербі. „Я говорю з нею так, наче я ще не віджив свого віку“, думав він. Відходячи, Ліза повісила свій капелюшок на гілку; з чудним, майже ніжним почуттям подивився Лаврецький на цей капелюшок, на його довгі, трохи пом'яті стрічки. Ліза незабаром до нього вернулася і знову стала на пліт.

— Чого ж вам здається, що у Володимира Миколайовича серця нема?— спитала вона, кілька хвилин перегодивши.

— Я вам уже сказав, що я міг помилитися; а втім, час усе покаже.

Ліза задумалась. Лаврецький заговорив про своє життя-буття у Васильєвському, про Михалевича, про Антона; він відчував потребу говорити з Лізою, розповісти їй усе, що при-

¹ Мати.

ходило йому до душі: вона так мило, так уважно його слухала; її не часті зауваження і відповіді здавалися йому такими простими й розумними. Він навіть сказав їй це.

Ліза здивувалася.

— Справді? — промовила вона: — а я думала, що в мене, як у моєї покоївки Насті, своїх слів нема. Вона одного разу сказала своєму женихові: тобі повинно бути нудно зо мною; ти мені кажеш усе таке гарне, а в мене своїх слів нема.

„І слава богу!“ подумав Лаврецький.

XXVII

Тим часом вечір наставав, і Марія Дмитрівна висловила бажання вернутися додому. Дівчаток насилу відірвали від ставка, спорядили. Лаврецький оповістив, що проведе гостей до півдороги, і звелів осідлати собі коня. Садовлячи Марію Дмитрівну в карету, він оглядівся за Леммом; але старого віде не могли найти. Він одразу зник, тільки кінчилося ловіння риби. Антін, з дивною для його років силою, пристукнув дверцята і суворо закричав: поганяй, фурмане! Карета рушила. На задніх місцях приміщались Марія Дмитрівна й Ліза; на передніх — дівчатка й покоївка. Вечір стояв теплий і тихий, і вікна з обох боків були спущені. Лаврецький їхав риссю коло карети з боку Лізи, поклавши руку на дверцята, — він кинув на шию коневі, що біг плавко, повіддя — і зрідка перекидався двома трьома словами з молодою дівчиною. Зоря зникла; настала ніч, а повітря ще й потеплішало. Марія Дмитрівна незабаром задрімала; дівчатка й покоївка заснули теж. Швидко й рівно котилася карета; Ліза нахилилася вперед; місяць, що тільки во підвівся, світив їй в обличчя, нічний пахущий вітрець дихав їй в очі і щоки. Їй було добре. Рука її спиралася на дверцята карети коло руки Лаврецького. І йому було добре: він біг верхи серед спокійної нічної теплості, не спускаючи очей з доброго молодого лица, слухаючи молодий, навіть у шепоті дзвінкий голос, що говорив прості, добрі речі; він і не зоглядівся, як проїхав півдороги. Він не захотів бу-

дити Марію Дмитрівну, стиснув злегка руку Лізі і сказав: „Адже ми друзі тепер, правда?“ Вона кивнула головою, він зупинив коня. Карета покотилася далі, звільна колихаючись і пірнаючи; Лаврецький рушив ходюю додому. Чари літньої ночі огорнули його; все навколо здавалося таким несподівано чудним і одночасно таким давно і солодко знайомим: поблизу і вдалені, — а далеко було видно, хоч око багато чого не розуміло з того, що бачило, — все спочивало; молоде розцвітаюче життя відчувалося навіть у цьому супокі. Кінь Лаврецького бадьоро йшов, мірно вихитуючись на правий і на лівий бік; велика чорна тінь його йшла з ним поряд; було щось таємничо-приємне в тупоті його копит, щось веселе й чудне у гомінкому крикові перепелиць. Зорі зникали в якомусь світлому димі; щербатий місяць блищав твердим блиском; світло його розливалось голубим потоком по небу і падало плямою димчастого золота на тонкі хмарки, що проходили поблизу; свіжість повітря викликала легку вогкість на очі, ласкаво обіймала всі члени, лилася вільним струмком у груди. Лаврецький відчував насолоду й радів із своєї насолоди. „Ну, ми ще поживемо, — думав він: — не зовсім ще нас заїла...“ Він не договорив, хто або що... Потім він почав думати про Лізу, про те, що навряд чи вона кохає Паншина; що коли б він зустрівся з нею в інших обставинах, — бог знає, що могло б з того вийти; що вона розуміє Лемма, хоч у неї „своїх“ слів нема. Та й це неправда: в неї є свої слова... „Не говоріть про це легковажно“, згадалося Лаврецькому. Він довго їхав, понуривши голову, потім випростався, поволі промовив:

Все спалив, перед чим уклонявся,
Уклонився всьому, що палив...

але зараз же ударив коня батіжком і біг аж додому.

Злізаючи з коня, він востаннє озирнувся. з мимовільною вдячною усмішкою. Ніч, безгомінна, ласкава ніч, лежала на сугорбах і на долинах; здалеку, з її запашної глибини, бог знає звідки — з неба, чи з землі, — повівало

тихим і лагідним теплом. Лаврецький послав останній уклін Лізі і вибіг на ганок.

Наступний день минув досить мляво. Зранку йшов дощ; Лемм дивився спід лоба і чимраз тісніше й тісніше стуляв губи, неначе зарікався ніколи не розтуляти їх. Лягаючи спати, Лаврецький взяв з собою на постіль цілу купу французьких журналів, що вже більше як два тижні лежали в нього на столі нерозпечатані. Він почав байдуже зривати обгортки й перебігати очима шпальти газет, у яких, правда, не було нічого нового. Він уже хотів покинути їх — і раптом скочив з ліжка, як укушений. У фейлетоні одної з газет відомий уже нам мосьє Жюль об'являв своїм читачам „сумну новину“: вродлива, чарівна москвичка, — писав він, — одна з цариць моди, окраса паризьких салонів, madame de Lavretzki кінчилася майже нагло, — і звістка ця, на жаль, надто левна, шойно надійшла до нього, пана Жюля. Він був, — так писав він далі, — можна сказати, другом покійниці...

Лаврецький одягнувся, вийшов у сад і до самого ранку ходив сюди й туди все по одній алеї.

XXVIII

Другого ранку, при чаї, Лемм попросив Лаврецького дати йому коней вернутися до міста. „Мені час узятися до роботи, тобто до лекцій“, — зауважив старий: — „а то я тут тільки час марную“. Лаврецький не одразу від овів йому: він здавався задуманим. „Добре“, — сказав він, нарешті: — „я з вами сам поїду“. — Без допомоги слуги, кречучи і сердячим, уклав Лемм невеличкий свій чемодан, подер і спалив кілька аркушів нотного паперу. Коні під'їхали до ганку. Виходячи з кабінету, Лаврецький поклав у кишеню вчорашній номер газети. За весь час дороги і Лемм і Лаврецький мало говорили один з одним: кожен був заклопотаний власними думками, і кожен був радий, що другий його не турбує. І розлучилися вони досить сухо, що, правда, часто трапляється між приятелями на Русі. Лаврецький підвіз старого до його домка; той

виліз, дістав свій чемодан і, не протягаючи своєму приятелеві руки (він держав чемодан обіруч перед грудьми), не дивлячись навіть на нього, сказав йому по-російськи: прощайте! — Прощайте, — повторив Лаврецький і звелів фурманові їхати до себе на квартиру. Він наймав, про всяк випадок, квартиру в місті О... Написавши кілька листів і нашвидку пообідавши, Лаврецький подався до Калітних. Він застав у них у вітальні самого Паншина, який об'явив йому, що Марія Дмитрівна зараз вийде, і одразу надзвичайно привітливо й приязно зайшов з ним у розмову. До того дня Паншин поводився з Лаврецьким не те, щоб звисока, а вибачливо; але Ліза, розповідаючи Паншину про свою вчорашню подорож, висловила про Лаврецького як про прекрасну й розумну людину; цього було досить: треба було прихилити до себе „прекрасну“ людину. Паншин почав з компліментів Лаврецькому, з опису захоплення, з яким, як він розказував, вся сім'я Марії Дмитрівни говорила про Васильївське, і потім, своїм звичаєм, спритно перейшовши до самого себе, почав говорити про свої роботи, про погляди свої на життя, на світ і на службу; — сказав зо два слова про майбутнє Росії, про те, як треба губернаторів в руках держати; потім весело покепував з самого себе і додав, що, між іншим, йому в Петербурзі доручили — „de populariser l'idée du cadastre“¹. Він говорив досить довго, з недбалою самовпевненістю розв'язуючи всі труднощі і, як фокусник кулями, бавлячись найважливішими адміністративними й політичними питаннями. Вислови: „от що б я зробив, коли б я був урядом“; „ви, як розумна людина, зараз зо мною погодитесь“ — не сходили у нього з язика. Лаврецький непривітно слухав балаканину Паншина: не подобався йому цей вродливий, розумний і непримушено-елегантний чоловік, з своєю ясною усмішкою, ввічливим голосом, допитливими очима. Паншин хутко догадався, з властивим йому швидким розумінням відчувань другого, що не завдає великої втіхи

¹ Популяризувати ідею поземельного опису.

своєму співрозмовникові; він знайшов якийсь пристойний привід і зник, подумавши, що Лаврецький, може, і прекрасна людина, але несимпатична, „aigri“¹ і „en somme“² трохи смішна.— Марія Дмитрівна з'явилася в супроводі Гедеоновського; потім прийшла Марфа Тимофіївна з Лізою; за ними прийшли всі інші члени сім'ї; потім приїхала і аматорка музики, Беленіцина, маленька, худенька дама, з майже дитячим стомленим і гарним личком, у шелестючій чорній сукні, з строкатим віялом і товстими золотими браслетами; приїхав і чоловік її, червоношока, пухла людина з великими руками й ногами, з білими віями і непорушною усмішкою на товстих губах; у гостях жінка ніколи з ним не говорила, а дома, в хвилини пестощів, називала його своїм поросятчком; Паншин вернувся: дуже стало людно й гамірно в кімнатах. Лаврецькому було не до вподоби, що людей так багато; надто сердила його Беленіцина, яка раз-у-раз дивилася на нього в лорнет. Він би зараз пішов, коли б не Ліза: йому хотілося сказати їй два слова насамоті, але він довго не міг вибрати зручного моменту і задовольнявся тим, що з таємною радістю слідкував за нею очима; ніколи її обличчя не здавалося йому благороднішим і милішим. Вона багато вигравала від сусідства Беленіциної. Та безперестанку совалася на стільці, поводила своїми вузькими плечками, сміялася виніженим сміхом, і то мружилася, то раптом широко розтуляла очі. Ліза сиділа тихо, дивилася просто себе і зовсім не сміялася. Господиня сіла грати в карти з Марфою Тимофіївною, Беленіциним і Гедеоновським, який грав дуже поволі, безперестанку помилявся, кліпав очима і витирав лице хусткою. Паншин прибрав меланхолійного вигляду, висловлювався коротко, значуще і сумно,—точнісінько як художник, що не виявив себе,—але, не вважаючи на просьби Беленіциної, яка дуже з ним кокетувала, не хотів проспівати свій романс: соромився Лаврецького. Федір Іванович теж говорив мало;

особливий вираз його обличчя вразив Лізу, тільки но він увійшов до кімнати; вона ту ж мить відчула, що він має сказати їй щось, але, сама не знаючи чому, боялася розпитати його. Нарешті, переходячи до зали наливати чай, вона мимохіть повернула голову до нього. Він зараз же пішов услід за нею.

— Щоб вам таке?— промовила вона, ставлячи чайник на самовар.

— А хіба ви що помітили?— проговорив він.

— Ви сьогодні не такий, яким я вас бачила досі.

Лаврецький нахилився над столом.

— Я хотів,— почав він:— переказати вам одну звістку, але тепер неможливо.— А втім, прочитайте от, що відзначено олівцем у цьому фейлетоні,— додав він, подаючи їй номер взятого з собою журналу.— Прошу держати це в секреті; я знайду завтра вранці.

Ліза вельми здивувалася... Паншин показався на порозі дверей; вона поклала журнал собі в кишеню.

— Читали ви Обермана, Лізавето Михайлівно?— задумано спитав її Паншин.

Ліза відказала йому мимохідь і пішла із зали нагору. Лаврецький вернувся до вітальні і підійшов до грального стола. Марфа Тим фіївна, розпустивши стрічки чепця й почервонівши, почала йому скаржитися на свого партнера, Гедеоновського, що, як вона казала, ступити не вмів.

— Видно, в карти грати,— говорила вона:— не те, що вигадки вимислювати.

Той далі кліпав очима й витирався. Ліза прийшла у вітальню й сіла в куток; Лаврецький подивився на неї, вона на нього подивилася,— і обом зробилося майже моторошно. Він прочитав нерозуміння і якийсь таємний докір на її обличчі. Поговорити з нею, як би йому хотілося, він не міг; залишатися в одній кімнаті з нею, гостем серед інших гостей,—було тяжко: він вирішив піти. Прощаючись з нею, він встиг повторити, що прийде завтра, і додав, що надіється на її приязнь.

— Приходьте,— відповіла вона з тим самим недомисленим виразом на обличчі.

¹ Неприязний.

² Кінець - кінцем,

Паншин пожвавів після того як Лаврецький пішов; він почав давати поради Гedeоновському, глузливо залицявся до Беленіциної і, нарешті, проспівав свій романс. Але з Лізою він говорив і дивився на неї так само, як перше: значуще й трохи сумно.

А Лаврецький знов не спав цілу ніч. Йому не було сумно, він не хвилювався, він затих весь; але він не міг спати. Він навіть не згадував минулого часу; він просто дивився в своє життя: серце його билося тяжко й рівно, години упливали, він і не думав про сон. Подеколи тільки зринала в нього у голові думка: „та це неправда, це все дурниця“,— і він зупинявся, похилив голову і знов починав дивитися в своє життя.

XXIX

Марія Дмитрівна не дуже ласкаво прийняла Лаврецького, коли він з'явився до неї наступного дня. „Ач, занадився“, подумала вона. Він їй сам по собі не дуже подобався, та й Паншин, під впливом якого вона була, дуже лукаво й недбало похвалив його напередодні. А що вона не мала його за гостя і не вважала за потрібне розважати родича, майже домашню людину, то й півгодини не минуло, як він уже ішов з Лізою в сад у алеї. Леночка й Шурочка бігали на кілька кроків від них по квітнику.

Ліза була спокійна, як звичайно, але більше, ніж звичайно, бліда. Вона дістала з кишені і протягла Лаврецькому дрібненько складений аркуш журналу.

— Це жахливо,— промовила вона.

Лаврецький нічого не відповідав.

— Та, може, це ще й неправда,— додала Ліза.

— Через те я й просив вас не говорити про це нікому.

Ліза пройшла трохи.

— Скажіть,— почала вона:— ви не сумуєте? ні трохи?

— Я сам не знаю, що я відчуваю,— відказав Лаврецький.

— Алеж ви її любили перше?

— Любив.

— Дуже?

— Дуже.

— І вас не засмутила її смерть?

— Вона не тепер для мене померла.

— Це гріх, те, що ви говорите...

Не гнівайтесь на мене. Ви мене називаєте своїм другом, друг все може говорити. Мені, справді, аж страшно... Вчора у вас таке недобре було обличчя... Пам'ятаєте, недавно, як ви скаржилися на неї?— а її вже тоді, може, на світі не було. Це страшно. Неначе вам це за кару послано.

Лаврецький гірко усміхнувся.

— Ви думаєте?.. Принаймні, я тепер вільний.

Ліза злегка здригнулася.

— Годі, не кажіть так. Навіщо вам ваша свобода? Вам не про це тепер треба думати, а про прощення...

— Я давно їй простив,— перебив Лаврецький і махнув рукою.

— Ні, не те,— відказала Ліза й почервоніла.— Ви не так мене зрозуміли. Ви повинні подбати про те, щоб вас простили...

— Хто має мене прощати?

— Хто?— Бог. Хто ж може нас простити, крім бога?

Лаврецький схопив її за руку.

— Ах, Лізавето Михайлівно, повірте,— скрикнув він:— я й так доволі був покараний. Я вже все спокутував, повірте,

— Цього ви не можете знати,— проговорила Ліза півголосом.— Ви забули,— ще недавно, от, коли ви зо мною говорили,— ви не хотіли її прощати...

Обоє мовчки пройшлися по алеї.

— А як же ваша дочка?— спитала раптом Ліза й зупинилася.

Лаврецький стрепенувся.

— О, не турбуйтеся! Я вже послав листи у всі місця. Майбутнє моєї дочки, як ви її... як ви кажете... забезпечене. Не турбуйтеся.

Ліза сумно усміхнулася.

— Але ваша правда,— казав далі Лаврецький:— що мені робити з моєю свободою? Навіщо мені вона?

— Коли ви одержали цей журнал?— промовила Ліза, не відповідаючи на його запитання.

— Другого дня після вашого завітання.

— І невже... невже ви навіть не заплакали?

— Ні. Я був вражений; але відки було взятися сльозам? Плакати за

минулим,—та ж воно в мене все випалене!.. Сам вчинок її не зруйнував моє щастя, а довів мені тільки, що його зовсім ніколи не було. За чим же було плакати? А втім, хто знає?—я, може, був би більш засмучений, коли б я дістав цю звістку на два тижні раніше...

— На два тижні?—відказала Ліза.— Та що ж таке сталося за цих два тижні?

Лаврецький нічого не відповідав, а Ліза раптом почервоніла ще більше, ніж перше.

— Так, так, ви вгадали,— підхопив раптом Лаврецький:— протягом цих двох тижнів я довідався, що значить чиста жіноча душа, і моє минуле ще більше від мене відсунулося.

Ліза зніяковіла і поволі пішла на квітник до Леночки й Шурочки.

— А я задоволений з того, що показав вам цей журнал,— говорив Лаврецький, ідучи за нею слідом:—я уже зник нічого не гаїти від вас, і сподіваюся, що й ви відплатите мені таким самим довір'ям.

— Ви думаете?— промовила Ліза й зупинилася.— В такому разі я б повинна була... та ні! Це неможливо.

— Що таке? Кажіть, кажіть.

— Справді, мені здається, я не повинна... А втім,— дала Ліза і з усмішкою обернулася до Лаврецького:— що за одвертість наполовину? Ви знаєте? я дістала сьогодні листа.

— Від Паншина?

— Так, від нього... Звідки ви знаєте?

— Він просить вашої руки?

— Так,— промовила Ліза і просто й серйозно подивилася Лаврецькому в очі.

Лаврецький і собі серйозно подивився на Лізу.

— Ну, і що ж ви йому відповіли?— промовив він, нарешті.

— Я не знаю, що відповісти,— відказала Ліза і спустила складені руки.

— Як? Адже він його любить?

— Так, він мені подобається; він, здається, гарна людина.

— Ви те саме і в таких самих словах сказали мені три дні тому. Я бажаю знати, чи любите ви його тим сильним, пристрасним почуттям, яке ми звикли називати коханням?

— Як ви розумієте,— ні.

— Ви в нього не закохані?

— Ні. Та хіба це потрібно?

— Як?

— Мамі він подобається,— провадила далі Ліза:— він добрий; я нічого проти нього не маю.

— Проте ви вагаєтесь?

— Так... і, може,— ви, ваші слова тому причиною. Пам'ятаєте, що ви позавчора говорили? Але це легкодухість...

— О, дитино моя!— скрикнув раптом Лаврецький, і голос його затремтів:— не мудруйте лукаво, не називайте легкодухістю крик вашого серця, яке не хоче віддатися без кохання. Не беріть на себе такої страшної відповідальності перед тією людиною, якої ви не любите й якій хочете належати...

— Я слухаю, я нічого не беру на себе,— вимовила була Ліза...

— Слухайте вашого серця; тільки воно вам скаже правду,— перебив її Лаврецький...— Досвід, розум—усе це порох і марнота! Не відбирайте від себе найкращого, єдиного щастя на землі.

— Чи це ви говорите, Федоре Івановичу? Ви самі одружилися з любові—і чи були ви щасливі?

Лаврецький сплеснув руками.

— Ах, не говоріть про мене! Ви й зрозуміти не можете всього того, що молодий, недосвідчений, потворно вихований хлопчик може взяти за кохання! Та й, нарешті, навіщо обмовляти себе? Я щойно вам казав, що я не зазнав щастя... ні! я був щасливий!

— Мені здається, Федоре Івановичу,— промовила, стишивши голос, Ліза (коли вона не погоджувалася з своїм співрозмовцем, вона завжди стишувала голос; до того ж, вона відчувала велике хвилювання):— щастя на землі залежить не від нас...

— Від нас, від нас, повірте мені (він схопив її за обидві руки; Ліза зблідла і майже з острахом, але уважно дивилася на нього):— аби ми не псували самі свого життя. Для інших людей шлюб з любові може бути нещастям; але не для вас, з вашою спокійною вдачею, з вашою ясною душею! Благаю вас, не йдіть заміж без кохання, з почуття обов'язку, зречення, або що... Це те саме без-

вір'я, той самий інтерес,— навіть ще гірший. Повірте мені,— я маю право це говорити: я дорого заплатив за це право. І коли ваш бог...

В цю мить Лаврецький помітив, що Леночка й Шурочка стояли коло Лізи і з німим здивуванням дивились на нього. Він пустив Лізині руки, швидко проговорив: вибачте мені, будь ласка,— і попрямував до дому.

— Про одне тільки прошу я вас,— промовив він, вертаючись до Лізи:— не вирішайте зараз, почекайте, подумайте про те, що я вам сказав. Коли б навіть ви не повірили мені, коли б ви зважилися на шлюб, продиктований розумом,— то і в такому разі не за п. Паншина вам віддаватися: він не може бути вашим чоловіком... Правда ж, ви обцяєте мені не поспішати?

Ліза хотіла відповісти Лаврецькому і ні слова не вимовила,— не тому, що вона зважилася „поспішати“; а тому, що серце в неї занадто сильно билось, і почуття, схоже на страх, перехопило дух.

XXX

Ідучи від Калітіних, Лаврецький зустрівся з Паншиним; вони непривільно поклонились один одному. Лаврецький прийшов до себе на квартиру й зачинився. Він переживав відчуття, навряд чи колинебудь переживані ним. Чи давно він був у стані „мирного заціпеніння“? чи давно почував себе, як він висловлювався, на самому дні річки? Що ж змінило його становище? що винесло його на поверхню? звичайнісінька, неминуча, хоч завжди несподівана випадковість: смерть? Егеж; але він не так думав про смерть дружини, про свою свободу, як про те,— яку відповідь дасть Паншину Ліза. Він почував, що протягом трьох останніх днів він почав дивитися на неї іншими очима; він згадав, як, вертаючись додому і думаючи про неї серед нічної тиші, він казав сам до себе: „коли б...“ Це „коли б“, яке він кав на минуле, на неможливе, здійснилося, хоч і не так, як він гадав,— але самої тільки його свободи було замало. „Вона послухає матері,— думав він:— вона піде за

Паншина; та коли навіть вона не дасть йому згоди,— чи не однаково мені?“ Проходячи перед дзеркалом, він мигцем глянув на своє обличчя і здвигнув плечима.

День пролетів хутко в цих роздумуваннях; настав вечір. Лаврецький пішов до Калітіних. Він ішов швидко, але до дому їхнього наблизився притишеною ходою. Перед ганком стояла дрожка Паншина. „Ну,— подумав Лаврецький,— не буду егоїстом“, і ввійшов у дім. У домі він нікого не зустрів, і в вітальні було тихо; він одчинив двері і побачив Марію Дмитрівну, що грала в пікет з Паншиним. Паншин мовчки йому поклонився, а господарю дому скрикнула:— от несподівако!— і злегка нахмурила брови. Лаврецький сів коло неї й почав дивитися їй у карти.

— Ви хіба вмієте в пікет?— спитала вона його з якоюсь укритою досадою, і тут таки об'явила, що рознеслася.

Паншин налічив дев'яносто й почав чемно й спокійно брати взятки, з сурворм і поважним виразом на обличчі. Так повинні грати дипломати; мабуть, так і він грав у Петербурзі з якимнебудь значним вельможею, якому бажав показати себе людиною статечною і дозрілою. „Сто один, сто два, черва, сто три“,— мірно бринів його голос, і Лаврецький не міг збагнути, чим він звучав: докором чи самозадоволенням.

— Можна бачити Мірфу Тимофіївну?— спитав він, помічаючи, що Паншин ще з більшою гідністю заходився тасувати карти. Художника в ньому вже непомітно було й сліду.

— Я думаю, можна. Воча в себе нагорі,— відповіла Марія Дмитрівна:— довідайтесь.

Лаврецький пішов нагору. І Марфу Тимофіївну він застав за картами: вона грала в дурня з Настасією Карпівною. Роска загавкала на нього; але обидві старі приязно його прийняли, надто Марфа Тимофіївна здавалася в добром настрої.

— А! Федя! Милості просимо,— промовила вона:— сідай, мій батечку. А ми зараз догравмо. Хочеш взрєння? Шурочко, дістань йому слоїк з полуницями. Не хочеш? Ну, то сиди так; а курити— не кури: не могу тютю-

ниська вашого зносити, та й Матрос від нього чхає.

Лаврецький поспішив об'явити, що зовсім не бажає курити.

— Був ти внизу?— провадила далі стара:— кого там бачив? Паншин досі там стирчить? А Лізу бачив? Ні? Вона сюди хотіла прийти... Та от і вона; згадала, а вона й тут.

Ліза увійшла в кімнату і, побачивши Лаврецького, почервоніла.

— Я до вас на хвилину, Марфо Тимофіївно,— почала була вона.

— Чого ж на хвилину?— відказала стара.— Чого це ви всі, молоді дівки, такі непосидючі? Ти бачиш, у мене гість: побалакай з ним, розваж його.

Ліза присіла на край стільця, звела очі на Лаврецького— і відчула, що їй не можна було не дати йому знати, чим кінчилося її побачення з Паншиним. Але як це зробити? Її і соромно було, і ніяково. Чи давно вона познайомилася з ним, з цим чоловіком, що й до церкви рідко коли ходив і так байдуже зносить смерть дружини, і от, уже вона звіряє йому свої таємниці... Правда, він до неї ставиться дуже приязно; вона сама вірить йому, її щось вабить до нього; та проте їй соромно стало, неначе чужий увійшов до її дівочої, чистої кімнатки.

Марфа Тимофіївна стала до помочі.

— Адже, коли ти його розважити не будеш,— заговорила вона:— хго ж його, бідненького, розважить? Я для нього занадто стара, а він для мене занадто розумний, а для Настасії Карпівни він занадто старий; їй тільки молоденьких давай.

— Чим же я можу розважити Федора Івановича?— промовила Ліза.— Коли він хоче, я краще йому щонебудь на фортепіано заграю,— додала вона нерішуче.

— І прекрасно, ти в мене розумна,— відказала Марфа Тимофіївна.— Ідіть, мої милі, наниз; коли кінчите, приходьте; а от я в дурнях залишилась, мені прикро, я відігратися хочу.

Ліза встала. Лаврецький пішов за нею. Ідучи вниз до сходів, Ліза зупинилася.

— Правду кажуть,— почала вона:— що серце людське повне суперечностей. Ваш приклад повинен був зля-

кати мене, зробити мене недієвливою до шлюбів з любові, а я...

— Ви відмовили йому?— перебив Лаврецький.

— Ні; але й не дала згоди. Я йому все сказала, все, що я почувала, і просила його подождати. Задоволені ви?— додала вона з швидкою усмішкою,— і, злегка доторкаючись до поруччя рукою, збігла зі сходів.

— Що мені заграти вам?— спитала вона, підіймаючи віко фортепіано.

— Що хочете,— відказав Лаврецький і сів так, що міг дивитися на неї.

Ліза почала грати і довго не відводила очей від своїх пальців. Вона поглянула, нарешті, на Лаврецького й зупинилася: таким дивним і чудним здалося їй його обличчя.

— Що вам там?— спитала вона.

— Нічого,— відказав він:— мені дуже добре; я радий за вас, я радий вас бачити,— продовжуйте.

— Мені здається,— говорила Ліза через кілька хвилин:— коли б він справді мене любив, він не написав би цього листа; він мусів би відчувати, що я не можу відповідати йому тепер.

— Це неважливо,— промовив Лаврецький:— важливо те, що ви його не любите.

— Перестаньте, що це за розмова! Мені весь час звижається ваша покійна дружина, і ви мені страшні.

— Чи не правда, Вольдемар, як мило грає моя Лізет?— говорила в той самий час Марія Дмитрівна Паншину.

— Правда,— відказав Паншин:— дуже мило.

Марія Дмитрівна ніжно подивилась на молодого свого партнера, але той прибрав ще величнішого і більш заклопотаного вигляду і об'явив чогирадцять королів.

XXXI

Лаврецький не був юнаком; він не міг довго помилятися щодо почуття, яке збудила в ньому Ліза; він остаточно того самого дня переконався в тім, що покохав її. Небагато радості принесло йому це переконання. „Невже,— подумав він,— мені в тридцять п'ять років нема чого іншого робити.

як знов віддати свою душу в руки жінки? Але Ліза не пара тій: вона б не зажадала від мене ганебних жертв; вона не відвернула б мене від моєї роботи; вона б сама запалила мене на чесний, суворий труд, і ми пішли б обоє вперед, до прекрасної мети. Так,—кінчив він свої роздумування:—все це добре, але погано те, що вона зовсім не захоче піти зо мною. Не дарма вона сказала мені, що я їй страшний. Зате й Паншина вона не кохає... Мала втіха!"

Лаврецький поїхав у Васильївське; але й чотирьох днів там не вибув,—так йому здалося нудно. Його мучило, також дождання: повідомлення п. Жюля потреб, вало ствердження, а він не діставав ніяких листів. Він вернувся в місто і просидів вечір у Калітїних. Йому легко було помітити, що Марія Дмитрівна була проти нього настроєна; але йому пощастило трохи власкати їй, програвши їй карбованців п'ятнадцять у пікет,—і він пробув з півгодини майже насамоті з Лізою, не вважючи на те, що мати їй ще напередодні радила не бути надто фамільярною з людиною, „qui a un si grand ridicule"¹. Він знайшов у ній перемену: вона зробилась ніби більш задумана, поремствувала на нього за його відсутність і спитала його—чи не піде він другого дня на обідню? (другого дня була неділя).

— Ідіть,—сказала вона перше, ніж він встиг відповісти:—ми разом помолимося за упокій її душі.—Потім вона додала, що не знає, що їй чинити,—не знає, чи має вона право заставляти Паншина довше ждати її вирішення.

— Чому ж?—спитав Лаврецький.

— Тому,—сказала вона,—що я вже тепер починаю догадуватися, яке буде це вирішення.

Вона об'явила, що голова у неї болить, і подалася до себе нагору, нерішуче протягнувши Лаврецькому кінчики пальців.

Другого дня Лаврецький пішов на обідню. Ліза була вже в церкві, коли він прийшов. Вона помітила його, хоч не обернулася до нього. Вона щиро молилася; тихо світилися її очі,

тихо схилялася й підіймалася її голова. Він відчув, що вона молилася й за нього,—і дивне зворушення сповнило його душу. Йому було і добре, і трохи совісно. Народ, що стояв поважно, рідні обличчя, доладний спів, запах ладану, довге навскісне проміння від вікон, навіть темні стіни й склепіння,—все промовляло до його серця. Давно не був він у церкві, давно не звертався він до бога: він і тепер не вимовив ніяких молитовних слів,—він без слів навіть не молився,—але хоч на мить якщо не тілом, то цілим помислом своїм упав ниць і приник покірливо до землі. Згадалося йому, як у дитинстві він щоразу в церкві доти молився, доки не відчував у себе на чолі ніби чийогось свіжого доторку: це, думав він тоді, ангел-хоронитель приймає мене, кладе на мене печать обрання. Він глянув на Лізу... „Ти мене сюди привела,—подумав він:—доторкнися ж до мене, доторкнися до моєї душі". Вона весь час так само тихо молилася; обличчя її здалося йому радісним, і він знов відчув зворушення, він попросив другій душі—супокою, своїй—прощення...

Вони зустрілися на паперті; вона привітала його з веселою і ласкавою величністю. Сонце яскраво освітлювало молоду траву на церковному подвір'ї, строкаті сукні і хустки жінок; дзвони сусідніх церков гули в височині; горобці цвірінькали по загорожах. Лаврецький стояв з невідкритою головою й усміхався; легкий вітрець піднімав його волосся і кінці стрічок на Лізинім капелюшику. Він посадив Лізу і Леночку, що була з нею, в карету, роздав усі свої гроші жебракам і поволі побрів додому.

XXXII

Трудні настали дні для Федора Івановича. Він був у безрастанній пропасниці. Щоранку йшов він на пошту, з хвилюванням розпечатував листи, журнали,—і ніде не знаходив нічого, що могло б ствердити або спростувати фатальну чутку. Іноді він сам собі робився гидкий: „чого це я,—думав він:—жду, як ворон крові, певної звістки про смерть дружини!" До

¹ З якою сталася така безглузда історія.

Калітіних він ходив щодня; але й там йому не робилося легше: господиня видимо гнівалася на нього, приймала його з ласки; Паншин поводився з ним перебільшено ввічливо; Лемм напустив на себе мізантропію і ледве кланявся йому, а головне: Ліза неваче його уникала. Коли ж їй траплялось залишатися з ним насамоті, в ній, замість колишньої довірливості, помітно було замішання; вона не знала, що сказати йому, і він сам почував няковість. Ліза за кілька днів стала не та, якою він її знав: в її рухах, голосі, навіть у сміхові позначалася прихована тривога, небувала перше нерівність. Марія Дмитрівна, як справжня егоїстка, ні про що не догадувалась; але Марфа Тимофіївна починала приглядатися до своєї улюбленниці. Лаврецький не раз дорікав собі за те, що показав Лізі одержаний ним номер журналу: він не міг не признатися, що в його душевному стані було щось відразливе для чистого почуття. Він гадав також, що зміна в Лізі походила від її боротьби з собою, від її сумнівів: яку відповідь дати Паншину? Одного разу вона принесла йому книжку, роман Вальтер-Скотта, який вона сама в нього попросила.

— Ви прочитали цю книжку?—проговорив він.

— Ні; мені тепер не до книжок,— відказала вона і хотіла відійти.

— Заждіть хвилинку; я з вами так давно не був насамоті. Ви неваче мене боїтесь.

— Так.

— Чого ж, змилуйтесь?

— Не знаю.

Лаврецький помовчав.

— Скажіть,—почав він:—ви ще не зважилися?

— Що ви хочете сказати?—промовила вона, не зводячи очей.

— Ви розумієте мене...

Ліза раптом спалахнула.

— Не питайте мене ні про що,— промовила вона жваво:—я нічого не знаю; я сама себе не знаю...

І вона ту ж мить вийшла.

Наступного дня Лаврецький приїхав до Калітіних по обіді і застав у них всі приготування до всенощної. В кутку ідальні, на чотирикутному

столі, покритому чистою скатеркою, уже стояли прихилені до стіни невеликі образи в золотих оправках, з маленькими тьмяними алмазами на вінцях. Старий слуга, в сірому фраку і черевиках, пройшов, не поспішаючи й не стукаючи закаблуками, через усю кімнату, поставив дві воскових свічки в тонких свічниках перед образами, перехрестився, поклонився й тихо вийшов. У неосвітленій вітальні не було нікого. Лаврецький походив по ідальні, спитав—чи не іменинниця хто? Йому відказали пошепки, що ні, а що всенощну замовили на бажання Лізавети Михайлівни та Марфи Тимофіївни; що хотіли були чудотворний образ підняти, але що він виїхав за тридцять верст до слабого. Незабаром прибув разом з дячками і священник, людина вже немолода, з великою лисиною, і голосно кашлянув у прихожій; дами ту ж мить рядком потяглися з кабінету і підійшли до нього благословитися; Лаврецький мовчки їм поклонився; і воїй йому поклонилися мовчки. Священник постояв трохи, ще раз відкашлявся і спитав неголосно басом:

— Звелите починати?

— Починайте, батюшко,—відказала Марія Дмитрівна.

Він почав одягатися; дячок у стихарі улесливо попросив вуглика; запахло ладаном. З прихожої вийшли покоївки й лакеї і стали збитою купкою перед дверима. Роска, що ніколи не сходила згори, раптом з'явилася в ідальні: її почали виганяти—вона злякалася, завертілася й сіла; лакей підхопив її і виніс. Всенощна почалася. Лаврецький притулився в куточку; відчуття його були чудні, майже сумні; він сам не міг розібрати до ладу, що він відчував. Марія Дмитрівна стояла попереду всіх, перед кріслами; вона хрестилася виніжено-недбало, по-панськи—то оглядалася, то раптом зводила очі вгору: їй було нудно. Марфа Тимофіївна здавалася заклопотаною; Настасія Карпівна клала земні поклони і вставала з якимось скромним і лагідним шумом; Ліза, як стала, так і не рухалася з місця і не ворушилась; по зосередженому виразу її

обличчя можна було догадатися, що вона пильно й палко молилася. Знаменуючись до хреста по скінченні всенощної, вона теж поцілувала велику червону руку священика. Марія Дмитрівна запросила його напитися чаю; він скинув епітрахіль, прибрав трохи світського вигляду і разом з дамами перейшов у вітальню. Почалася розмова, не дуже жвава. Священик випив чотири чашки, безперестанку витираючи хусткою свою лисину, розказав, між іншим, що купець Авошников пожертвував сімсот карбованців на позолоту церковного „кумпола“, і порадив певний засіб проти ластовиння. Лаврецький сів був коло Лізи, але вона поводитися строго, майже суворо, і ні разу не поглянула на нього. Вона неначе умисне його не помічала; якась холодна, велична екзальтація найшла на неї. Лаврецькому чомусь весь час хотілося усміхнутись і сказати щонебудь смішне; але на серці в нього була ніяковість, і він пішов, нарешті, не знаючи, що думати... Він відчував: щось було в Лізі, до чого він доступитися не міг.

Другого разу Лаврецький, сидячи у вітальні і слухаючи улесливу тяжку балаканину Гедеоновського, раптом, сам не знаючи чому, обернувся і побачив глибокий, уважний, допитливий погляд в очах Лізи... Він був звернений на нього, цей загадковий погляд. Лаврецький цілу ніч потім про нього думав. Він любив не як хлопчик, не випадало йому зітхати й нудити світом, та й сама Ліза не такого роду почуття будила; але кохання для всякого віку має свої страждання,—і він зазнав їх повно.

XXXIII

Одного разу Лаврецький, своїм звичаєм, сидів у Калітіних. Після м'ясогарячого дня настав такий прекрасний вечір, що Марія Дмитрівна, не вважаючи на свою відразу до протягів, звеліла повідчиняти всі вікна й двері в сад і заявила, що в карти грати не буде, що в таку годину в карти грати гріх, а треба милуватися природою. З гостей був тільки Паншин. Настроений вечором і не

бажаючи співати перед Лаврецьким, але скоряючись припливу художницьких відчужень, він вдався в поезію: прочитав добре, хоч надто свідомо і з непотрібними тонкощами, кілька поезій Лермонгова (тоді Пушкін не встиг ще знов увійти в моду)—і раптом, неначе йому стало соромно своєї ширості, почав, з приводу відомої „Думи“, докоряти і дорікати молодому поколінню; при чому не упустив нагоди з'ясувати, як би він усе повернув по-своєму, коли б влада у нього була в руках. „Росія,—казав він,—відстала від Європи; треба підігнати її. Запевняють, що ми молоді:—це дурниця; до того ж у нас винахідливості нема; сам Хомяков признається в тому, що ми навіть пастки на мишей не вигадали. Отже, ми мимохіть повинні запозичитися в інших. Ми хворі,—каже Лермонтов,—я згоден з ним; але ми хворі через те, що тільки наполовину зробилися європейцями; чим ми забилися, тим ми й лікуватися повинні („le cadastre“ подумав Лаврецький).—У нас,—казав він далі,—найкращі голови—les meilleures têtes—давно в цьому переконалися; всі народи по суті однакові; запроваджуйте тільки добрі установи—та й більше нічого не треба. Правда, можна пристосовуватися до сучасного народного побуту; це наше діло, діло людей... (він мало не сказав: державних) служачих; але в разі потреби, не турбуйтеся: установи перероблять навіть цей побут“. Марія Дмитрівна зворушено підтакувала Паншину. „От який,—думала вона,—розумний чоловік у мене розмовляє“. Ліза мовчала, притулившись до вікна; Лаврецький мовчав теж; Марфа Тимофіївна, що грала в куточку в карти з своєю приятелькою, бурмотіла собі щось під ніс. Паншин походжав по кімнаті і говорив гарно, але з притаєною злістю; здавалося, він гудив не ціле покоління, а кілька відомих йому людей. У саду Калітіних, у великому кущі бузка, жив соловей; його перші вечірні звуки розлягалися в перервах красномовної промови; перші зорі світилися на рожевому небі, над непорушними верховинами лип. Лаврецький підвівся і почав від-

повідати Паншину; зав'язалася суперечка. Лаврецький обстоював молодість і самостійність Росії; віддавав себе, своє покоління на жертву,—але заступався за нових людей, за їх переконання й бажання; Паншин заперечував роздратовано й гостро, заявив, що розумні люди повинні все переробити, захопився нарешті до такої міри, що, забувши своє камерюнкерство і чиновницьку кар'єру, назвав Лаврецького відсталим консерватором, навіть натякнув— правда, дуже невиразно— на його фальшиве становище в товаристві. Лаврецький не розсердився, не підніс голосу (він згадав, що Михалевич теж називав його відсталим— тільки вольтер'янцем)—і спокійно розбив Паншина на всіх пунктах. Він довів йому неможливість скоків і зарозумілих переробок з високостей чиновницької самосвідомості— переробок, не виправданих ні знанням рідної землі, ні дійсною вірою в ідеал, бодай негативний; навів, як приклад, своє власне виховання, вимагав насамперед признання народної правди і смиренства перед нею,— того смиренства, без якого і сміливість проти неправди неможлива; не відхилився, нарешті, від заслуженого, на його думку, докору в легковажному марнуванні часу й сили.

— Все це дуже добре!— скрикнув, нарешті, з досадою Паншин:— от ви вернулися в Росію,— що ж ви збираєтеся робити?

— Орати землю,— відповів Лаврецький:— і старатися якомога краще її орати.

— Це дуже похвально, безперечно,— відказав Паншин:— і мені оповідали, що ви вже великі зробили успіхи на цім полі; але згодьтеся, що не кожен здатний на такого роду роботу...

— Une nature poétique¹— заговорила Марія Дмитрівна:— певна річ, не може орати... et puis², наше поклонання, Володимире Миколайовичу, робити все en grand³.

Це було занадто навіть для Пан-

шина: він зам'явся— і зам'яв розмову. Він спробував справити її на красу зоряного неба, на музику Шуберта— все якось не клеїлося; він кінчив тим, що запропонував Марії Дмитрівні заграти з нею в пікет.— „Які у такий вечір?“— нетвердо відказала вона, одначе звеліла принести карти.

Паншин з тріскотом розірвав нову колоду, а Ліза і Лаврецький, неначе змовившись, обоє встали і помістилися коло Марфи Тимофіївни. Їм зробилося раптом так гарно обом, що вони навіть побоялися залишитися вдвох,— і разом з тим вони відчули обоє, що почуття ніякості, яке вони зазнали останніми днями, зникло і не вернеться більше. Старенька поплескала крадькома Лаврецького по щоці, лукаво примружилась і кілька разів похитала головою, примовляючи пошепки: „Вишпетив розумаху, спасибі“. Все затихло в кімнаті; чути було тільки легеньке тріскотіння воскових свічок, та інколи стукіт руки по столу, та вигук або лічіння очок,— та широкою хвилею вливалася у вікна, разом з росяною прохолодою, потужна, зухвало дзвінка, пісня солов'я.

XXXIV

Ліза не вимовила жодного слова за весь час суперечки між Лаврецьким і Паншином, але уважно дослухалася до неї і вся була на боці Лаврецького. Політика її цікавила дуже мало; але самовпевнений тон світського чиновника (він ніколи ще так не виказувався) її відштовхував; його зневага до Росії її образила. Лізі й на думку не спадало, що вона патріотка; але їй було до душі з руськими людьми; руський склад розуму її тишив: вона, не церемонячись, цілими годинами розмовляла з старостою материного маєтку, коли він приїздив до міста, і розмовляла з ним як з рівнею, без ніякої панської ласки. Лаврецький все це відчував; він не відповідав би самому Паншину; він говорив тільки для Лізи. Одне одному вони нічого не сказали, навіть очі їх рідко ззиралися; але обоє вони зрозуміли, що тісно зійшлися цього вечора, зрозуміли, що й люблять і не люблять

¹ Поетична натура.

² І потім.

³ У великому масштабі.

одне й те саме. В одному тільки вони різнилися; але Ліза потай сподівалася привернути його до бога. Вони сиділи коло Марфи Тимофіївни і, здавалося, слідкували за її грою; та вони й справді за нею слідкували,— а тим часом у кожного з них серце росло в грудях, і нічого для них не пропадало: для них співав соловей, і зорі горіли, дерева тихо шепотіли, заколисані і сном, і розкішно літа, і теплом. Лаврецький весь віддавався хвилі, що поняла його — і радів; але слово не вимовить того, що діялося в чистій душі дівчини: воно було таємницею для неї самої; нехай же воно лишиться і для всіх таємницею. Ніхто не знає, ніхто і не бачив і не побачить ніколи, як, не кликав до життя й розцвіту, наливається й стигне зерно в лоні земному.

Пробило десяту годину. Марфа Тимофіївна подалася до себе нагору з Настасією Карпівною; Лаврецький і Ліза пройшлися по кімнаті, стали перед одчиненими дверима саду, глянули в темну далечінь, потім одне на одного — і усміхнулися; так, здається, взялися б вони за руки, наговорилися б досхочу. Вони вернулися до Марії Дмитрівни і до Паншина, у яких пікет зтягнувся. Останній „король“ кінчився, нарешті, і господиня встала, крекчучи і охкаючи, в обкладеного подушками крісла; Паншин узяв капелюх, поцілував у Марії Дмитрівни руку, зауважив, що деяким щасливцям тепер ніщо не заважає спати або милуватися ніччю, а йому прийдеться до ранку просидіти над дурними паперами, непривітно попрощався з Лізою (він не сподівався, що у відповідь на його освідчення вона попросить підождати, — і тому він сердився на неї) — і пішов. Лаврецький вийшов услід за ним. Біля воріт вони розійшлися; Паншин збудив свого фурмана, штовхнувши його кінцем палиці в шию, сів на дροжку і покотив. Лаврецькому не хотілося йти додому: він вийшов з міста в поле. Ніч була тиха й ясна, хоч місяця не було; Лаврецький довго блукав по росяній траві; вузька стежка попала йому; він пішов нею. Вона привела його до довгої огорожі, до фіртки; він спробував, сам не знаючи

навіщо, штовхнути її: вона стиха рипнула і відчинилася, неначе дожидала доторку його руки. Лаврецький опинився в саду, ступив кілька кроків по липовій алеї і раптом став зачудований: він пізнав сад Калітіних.

Він ту ж мить увійшов у чорну пляму тіні, що падала від куща густої ліщини, і довго стояв непорушно, дивуючись і здвигаючи плечима.

„Це не дарма“, подумав він.

Все було тихо навколо; від дому не долинали ніякого звуку. Він обережно пішов вперед. От, на поворотці алеї, весь дім раптом глянув на нього своїм темним фасом; у двох тільки вікнах нагорі блимало світло; у Лізи горіла свічка за білою завісою, та у Марфи Тимофіївни в спальні перед образом світилася червоним вогником лампадка, відбиваючись рівним сявом на злоті оправі; внизу двері на балкон широко зяяли, одчинені нароствір. Лаврецький сів на дерев'яний ослін, підперся рукою й почав дивитися на ці двері та на Лізине вікно. У місті пробило північ; у домі маленькій годинник тонко продзвонив дванадцять; сторож дрібно покалатав по дошці. Лаврецький нічого не думав, нічого не сподівався; йому мило було почувати себе поблизу Лізи, сидіти в її садку на лавці, де й вона сиділа не один раз... Світло зникло в Лізиній кімнаті. „Добраніч, моя мила дівчино“, прошепотів Лаврецький, так само сидючи непорушно і не зводячи очей з потемнілого вікна.

Раптом світло з'явилося в одному з вікон першого поверху, перейшло в друге, в третє... Хтось ішов з свічкою по кімнатах. „Невже Ліза? Не може бути!..“ Лаврецький підвівся... Майнула знайома постать, і у вітальні з'явилася Ліза. У білій сукні, з нерозплетеними косами по плечах, вона поволі підійшла до стола, нахилилася над ним, поставила свічку і чогось пошукала; потім, обернувшись обличчям до саду, вона наблизилася до одчинених дверей, і вся біла, легка, струнка зупинилася на порозі. Дрож перебіг по тілу Лаврецького.

— Лізо! — зірвалося ледве чути з його уст.

Вона здригнулась і почала вглядатися в темряву.

— Лізо!—повторив Лаврецький голосніше і вийшов із затінку алеї.

Ліза злякано витягла голову і відсахнулася назад: вона пізнала його. Він назвав її втретє і простяг до неї руки. Вона відійшла від дверей і вступила в сад.

— Ви?—промовила вона. — Ви тут?

— Я... я... вислухайте мене,—прошепотів Лаврецький і, скопивши її руку, повів її до лавки.

Вона йшла за ним, не противлячись; її бліде обличчя, непорушні очі, всі її руки виказували невимовне здивування. Лаврецький посадив її на лавку і сам став перед нею.

— Я не думав прийти сюди,—почув він:—мене привело... я... я... я люблю вас,—вимовив він з мимовільним жахом.

Ліза поволі глянула на нього; здавалося, вона аж у цій хвилині зрозуміла, де вона і що з нею. Вона хотіла підвестися; не могла і затулила обличчя руками.

— Лізо,—вимовив Лаврецький:—Лізо,—повторив він і схилювся їй до ніг...

Її плечі почали злегка здригатись, пальці блідих рук дужче притиснулися до обличчя.

— Що вам?—промовив Лаврецький і почув тихе ридання. Серце його заохолонуло... Він зрозумів, що означали ці сльози. — Невже ви мене любите?—прошепотів він і доторкнувся до її колін.

— Встаньте,—почувся її голос:—встаньте, Федоре Івановичу. Що це ми робимо з вами?

Він встав і сів коло неї на лавку. Вона вже не плакала і уважно дивилась на нього своїми вогкими очима.

— Мені страшно; що це ми робимо?—повторила вона.

— Я вас люблю,—проговорив він знов:—я готовий віддати вам все життя моє.

Вона знов здригнулася, неначе її що вколело, і звела очі до неба.

— Це все в божій руці,—промовила вона.

— Але ви мене любите, Лізо? Ми будемо щасливі?

Вона спустила очі; він тихо притягнув її до себе, і голова її впала йому на плече... Він відхилив трохи

свою голову і доторкнувся до її блідих уст.

* * *

Через півгодини Лаврецький стояв уже перед фірткою саду. Вона була зачинена, і він мусів перескочити через огорожу. Він вернувся до міста і пішов по сонних вулицях. Почуття несподіваної, великої радості сповняло його душу; всі сумніви в ньому замерли. „Щезни, минуле, темний привиде,—думав він:—вона мене кохає, вона буде моя“. Раптом йому почулося, що в повітрі, над його головою, розіллалися якісь дивні, переможні звуки; він став: звуки загрімili ще розкішніше; співучим, сильним потоком струмилися вони,—і в них, здавалося, говорило й співало все його щастя. Він оглянувся: звуки линули з двох верхніх вікон невеликого дому.

— Лемм!—скрикнув Лаврецький і побіг до дому.—Лемм! Лемм!—повторив він голосно.

Звуки замерли, і постать старого, у шлафроку, з розхристаними грудьми і розтріпаним волоссям, показалася у вікні.

— Ага!—проговорив він поважно:—це ви?

— Христофоре Федоровичу, що це за чудава музика! Бога ради, впустіть мене.

Старий, ні слова не мовлячи, величним рухом руки кинув з вікна ключ від дверей на вулицю. Лаврецький проворно вибіг нагору, увійшов до кімнати і хотів був кинутися до Лемма; але той владно показав йому на стілець, уривчasto сказав російською мовою: „Садитесь і слухайте“; сам сів за фортепіано, гордо і строго глянув кругом і загравав. Давно Лаврецький не чув нічого подібного: солодка, пристрасна мелодія з першого звуку огортала серце; вона вся сяяла, вся томилася натхненням, щастям, красою; вона росла й танула; вона доторкалася до всього, що є на землі дорогого, таємного, святого; вона дихала невмирущим смутком і линула вмирати в небо. Лаврецький випростався й стояв, похолонувши, блідий від захвату. Ці звуки так і впиналися в його душу, щойно глибоко

зворушену щастям кохання; вони самі палали коханням. „Повторіть“, проси: отів він, тільки пролунав останній акорд. Старий кинув на нього орлиний погляд, постукав рукою по грудях і, проговоривши поволі рідною своєю мовою: „це я зробив, бо я великий музикант“, знов загравав свою чудову композицію. У кімнаті не було свічок; дзвінко трепотіло чутке повітря; маленька, бідна кімнатка здавалася храмом, і високо і натхненно здіймалася в сріблястій півтемряві голова старого. Лаврецький підійшов до нього і обняв його. Спочатку Лемм не відповів на його обійми, навіть відхилив його ліктем; довго, не ворущачись жодним членом, дивився він так само строго, майже грубо, і тільки зо два рази промукав: ага! Нарешті, його преображене обличчя заспокоїлось, опустилося, і він, відповідаючи на палкі привітання Лаврецького, спочатку усміхнувся трохи, потім заплакав, стиха схлипуючи, як дитина.

— Це дивно, — сказав він, — що ви саме тепер прийшли; але я знаю, все знаю.

— Ви все знаєте? — промовив зніякло Лаврецький.

— Ви мене чули, — відказав Лемм: — хіба ви не зрозуміли, що я все знаю?

Лаврецький до ранку не міг заснути: він цілу ніч просидів на ліжку. І Ліза не спала: вона молилася.

XXXV

Читач знає, як виріс і розвивався Лаврецький; скажемо кілька слів про виховання Лізи. Їй минув десятий рік, коли батько її помер; але він мало віддавав їй уваги. Завалений справами, завжди заклопотаний найбільшешенням свого достатку, жовчний, прикрий, нетерплячий, він не скупуючи давав гроші на учителів, гувернерів, на одягу і інші потреби дітей; але терпіти не міг, як він висловлювався, „няньчитися з писклятами“, — та й ніколи йому було няньчитися з ними: він працював, морочився з ділами, спав мало, зрідка грав у карти, знов працював; він сам себе порівнював з конем, запряженим у молотарку.

„Хутенько життя моє проскочило“, промовив він на смертній постелі, з гіркою усмішкою на висохлих губах. Марія Дмитрівна власне не багато більше від чоловіка віддавала часу Лізі, хоч вона й хвалилася перед Лаврецьким, що сама одна виховала дітей своїх: вона одягала її як лялечку, при гостях гладила її по голівці і називала в очі розумненькою і душкою — та тільки й того: ліниву пані стомлювала всяка постійна турбота. За життя батька Ліза була на руках гувернантки, дівчини Моро з Парижа; а коли він помер, перейшла під нагляд Марфи Тимофіївни. Марфу Тимофіївну читач знає; а дівчина Моро була малесенька, зморщена істота з пташачими руками і з пташачим розумцем. Замолоду вона жила дуже нерозважно, а на старість у неї лишилося тільки дві пристрасті — до ласощів та до карт. Коли вона була сита, не грала в карти і не лепетала, — лице у неї ту ж мить набирало виразу майже мертвого: сидить, бувало, дивиться, дихає — і так і видно, що ніякої думки не перебігає в голові. Її навіть не можна було назвати доброю: аджеж не буває добрих птахів. Чи то в наслідок легковажно перебутої молодості, чи від паризького повітря, яким вона надихалася з дитинства, — у ній гніздилося щось подібне до загального дешевенького скептицизму, що виказувався звичайно словами: „tout ça c'est des bêtises“¹. Вона говорила неправильним, але суто паризьким жаргоном, не ширила пліток і не вередувала, — чого ж більше можна бажати від гувернантки? На Лізу вона мала небагато впливу: тим дужчий був вплив на неї її няні, Агафії Власівни.

Доля цієї жінки була незвичайна. Вона походила з селянської родини; шістнадцяти років її віддали за мужика; але від своїх сестер-селянок вона відрізнялася дуже сильно. Батько її років двадцять був старостою, нажив грошей багато і пестив її. Вродлива вона була надзвичайно, перша чепуруха на всю околицю, розумна, красномовна, смілива. Її пан, Дмитро Пестов, батько Марії Дмитрівни, лю-

¹ Все це дурниці.

дина скромна й лагідна, побачив її одного разу на молотінні, поговорив з нею і палко в неї закохався. Вона незабаром повдовіла; Пестов, хоча і одружений був, взяв її до себе в покої, одяг її по-дворовому. Агафія одразу привичаїлася до нього свого становища, неначе вона цілий вік свій інакше не жила. Вона побілішала, погладшала; руки в неї під мусліновими рукавами зробилися „пшеничні“, як у купчихи; самовар не сходив зі столу; крім шовку та оксамиту, вона ні в чому ходити не хотіла, спала на пухових перинах. Років п'ять тяглося це блаженне життя, але Дмитро Пестов помер; вдова його, пані добра, шануючи пам'ять покійника, не хотіла учинити з своєю суперницею нечесно, тим більше, що Агафія ніколи перед нею не заносилася; проте віддала її за скотаря і зіслала з очей геть. Минуло зо три роки. Раз якось, гарячого літнього дня, пані заїхала до себе на обору. Агафія почастивала її такими добрими холодними вершками, так скромно себе поводи́ла, і сама була така охайна, весела, всім задоволена, що пані простила її і дозволила ходити в покої; а місяців через шість так до неї прив'язалася, що настановила її економкою і доручила їй все господарство. Агафія знову вбилася в силу, знов поситішала і побілішала; пані на неї зовсім звірилася. Так минуло ще з п'ять років. Нещастя вдруге впало на Агафію. Чоловік її, якого вона вивела на лакея, запив, почав пропадати з дому і кінчив тим, що вкрав шість панських срібних ложок і заховав їх — до слушного часу — в жінчину скриню. Це виявилось. Його знов повернули в скотарі, а на Агафію покладали гнів; з дому її не вигнали, але розжалували з економки на швачку і звелили їй замість чепця обв'язувати голову хусткою. На загальне здивування, Агафія з покірливим смиренством прийняла удар, що впав на неї. Їй уже було тоді понад тридцять років, діти в неї всі помирали, і чоловік жив недовго. Настав їй час схаменутися: вона схаменулася. Вона зробилася дуже мовчазна й богомільна, не обминала жодної утрени, жодної обідні, рідко здарувала всі свої гарні сукні. П'ятнадцять років

прожила вона тихо, лагідно, статечно, ні з ким не посварившись, усіх слушаючи. Чи нагрубіянить їй хто — вона тільки вклониться й подякує за науку. Пані давно її простила, і гнів зняла з неї, і з своєї голови чепець подарувала; але вона сама не захотіла зняти своєї хустки і все ходила в темній сукні; а після смерті пані вона стала ще тихша й нижча. Руська людина боїться й прив'язується легко; але пошану її заслужити трудно: дається вона не скоро й не кожному. Агафію всі в домі дуже шанували; ніхто й не згадував про колишні гріхи, неначе їх разом з старим паном у землю поховали.

Зробившись чоловіком Марії Дмитрівни, Калітін хотів був доручити Агафії хатне господарство; але вона відмовилася „зради спокуси“, він прикрикнув на неї; вона низько уклонилася й вийшла геть. Розумний Калітін розумів людей: він і Агафію зрозумів і не забув її. Перебравшись до міста, він, за її згодою, узяв її за няньку до Лізи, якій щойно поступило на п'ятий рік.

Лізу спочатку злякало серйозне й строге обличчя нової няні; але вона незабаром звикла до неї й дуже полюбила. Вона сама була серйозна дитина; риси її нагадували виразне й правильне обличчя Калітіна; тільки очі в неї були не батьківські; вони світилися тихою увагою й добрiстю, що рідко трапляється в дітей. Вона ляльками не любила бавитися, сміялась не голосно і не довго, поводи́лася статечно. Вона задумувалася не часто, але майже завжди не дарма; помовчавши трохи, вона звичайно кінчала тим, що зверталася до когонебудь старшого з запитанням, яке показувало, що голова її працювала над новим враженням. Вона дуже хутко перестала гаркати і вже на четвертому році говорила зовсім виразно. Батька вона боялася; почуття її до матері було неозначене, — вона не боялася її й не горнулася до неї; а втім, вона й до Агафії не горнулася, хоч тільки її одну й любила. Агафія з нею не розлучалася. Чудно було бачити їх удвох. Бувало, Агафія, вся в чорному, з темною хусткою на голові, з помарнілим, як віск прозорим,

але досі ще прекрасним і виразистим обличчям, сидить рівно і в'яже панчошу; коло ніг її, на маленькому кріселку, сидить Ліза і теж трудиться над якоюнебудь роботою або, поважно знявши ясні оченята, слухає, що розказує їй Агафія; а Агафія розказує їй не казки: розміреним і рівним голосом розказує вона життя пречистої діви, життя пустельників, угодників божих, святих мучениць; каже вона Лізі, як жили святі в пустелях, як спасалися, голод терпіли та злидні,— і царів не боялися, Христа визнавали; як їм птахи небесні їжу носили, і звірі їх слухали; як на тих місцях, де кров їх падала, квіти виростили. — „Жовтофіолі?“ — спитала одного разу Ліза, яка дуже любила квіти... Агафія говорила з Лізою велично й смиренно, неначе вона сама відчувала, що не їй би вимовляти такі високі й святі слова. Ліза її слухала — і образ всюдисудого, всезнаючого бога з якоюсь солодкою силою впечатувався в її душу, сповняв її чистим, уклінним страхом, а Христос ставав їй чимось близьким, знайомим, мало не рідним; Агафія й молитися її вивчила. Іноді вона будила Лізу раненько, вдосвіта, прихапцем її одягала і брала з собою тайком на утреню; Ліза йшла за нею навшпиньки, ледве дихаючи; холод і півтемрява ранку, свіжість і порожнява церкви, сама таємничість цих несподіваних відлук, обережне повернення додому, в ліжечко,— вся ця мішанина забороненого, чудного, святого вражала дівчинку, проходила в саму глибину її ества. Агафія ніколи нікого не осуджала і Лізу не сварила за пустощі. Коли вона бувала чим незадоволена, вона тільки мовчала, і Ліза розуміла це мовчання; з швидкою прозірливістю дитини вона так само добре розуміла, коли Агафія була незадоволена іншими — чи то Марією Дмитрівною, чи самим Калітіним. Щось зо три роки ходила Агафія за Лізою; дівчина Моро заступила її місце; але легковажна французенка з своїми сухими манерами та вигуком *tout ça c'est des bêtises* — не могла витруїти з Лізино серця її коханої няні: посіяне насіння пустило занадто глибоке коріння. До того ж Агафія, хоч і пере-

стала ходити за Лізою, лишилася в домі і часто бачилася з своєю вихованкою, яка їй вірила по-давньому.

Агафія, одначе, не поладнала з Марфою Тимофіівною, коли та переїхала в Калітінський дім. Сувора величисть колишньої „спідничниці“ не подобалась нетерплячій і свавільній старій. Агафія відпросилася на богомілля і не вернулася. Ходили невиразні чутки, ніби вона подалася в розкольніцький монастир. Але слід, що вона залишила в душі Лізи, не стерся. Ліза по-давньому ішла на обідню, як на свято, молилася з насолодою, з якимось стриманим і соромливим поривом, з чого Марія Дмитрівна потай чимало дивувалася, та й сама Марфа Тимофіівна, хоч нічого не забороняла Лізі, проте старалася стримати її заповідливість і не дозволяла їй бити зайві земні поклони: не дворянська, мовляв, це навичка. Вчилася Ліза добре, тобто старанно; особливо блискучими здібностями, великим розумом її бог не нагородив; без труду їй нічого не давалося. Вона добре грала на фортепіано; але тільки Лемм знав, чого їй це коштувало. Читала вона небагато; у неї не було „своїх слів“, але були свої думки, і йшла вона своєю дорогою. Недарма вона була подібна до батька: він теж не питав у інших, що йому робити. Так росла вона — спокійно, нехапливо, так дійшла дев'ятнадцятилітнього віку. Вона була дуже мила, сама того не знаючи. В кожному її русі виявлялася мимовільна, трохи незграбна грація; голос її бринів сріблом нерушеної молодості, найменше відчуття задоволення викликало привабливу усмішку на її устах, надавало глибокого блиску і якоїсь таємної ласкавості її світючим очам. Вся перейнята почуттям обов'язку, страхом образити когонебудь, з серцем добрим і лагідним, вона любила всіх і нікого особливо; вона любила тільки бога захоплено, боязко, ніжно. Лаврецький перший порушив її тихе внутрішнє життя.

Така була Ліза.

XXXVI

Наступного дня, годині о дванадцятій, Лаврецький пішов до Каліті-

них. На дорозі він зустрів Паншина, який промчав повз нього верхи насунивши капелюх на самі брови. У Калітних Лаврецького не прийняли—вперше з того часу, як він з ними познайомився. Марія Дмитрівна „спочивали“,—так доповів лакей; у „них“ голова боліла. Марфи Тимофіївни і Лізавети Михайлівни не було дома. Лаврецький походив коло саду, в невиразній надії зустрітися з Лізою, але не побачив нікого. Він вернувся через дві години й дістав ту саму відповідь, при чому лакей якось скося подивився на нього. Лаврецькому здалося непристойним навідуватися того самого дня втретє—і він вирішив поїхати у Васильївське, де в нього без того були діла. На дорозі він укладав всякі плани, один кращий від другого; але в селіці його тітки на нього напав смуток; він зайшов у розмову з Антоном; у старого, як на те, все невеселі думки в голові були. Він розповів Лаврецькому, як Глафіра Петрівна перед смертю сама себе за руку вкусила,—і помовчавши, зітхнув і сказав: „кожен чоловік, пане-батечку, сам собі на з'їдень даний“. Було вже пізно, коли Лаврецький пустився в поворотний путь. Вчорашні звуки огорнули його, образ Лізи став у його душі в цілій своїй лагідній ясності; він розчулився від думки, що вона його кохає,—і підїхав до свого міського домка, заспокоєний і щасливий.

Перше, що вразило його, коли він увійшов у прихожу, був запах пахучі¹, вельми йому огидний; тут таки стояли якісь високі скрині і баули. Обличчя камердинера, що² вискочив до нього назустріч, здалося йому чудним. Не усвідомлюючи собі своїх вразень, переступив він поріг вітальні... Йому назустріч з дивана підвелася дама в чорній шовковій сукні з воланами і, піднісши батистову хусточку до блідого обличчя, переступила кілька кроків, нахилила старанно розчісану запашну голову—і упала йому в ноги... Аж тепер він пізнав її: ця дама була його дружина.

Дух йому перехопило... Він придувся до стіни.

— Теодор, не проганяйте мене!—

сказала вона французькою мовою, і голос її мов ножем різонував його по серці.

Він дивився на неї безглуздо, і проте одразу мимохіть помітив, що вона і побіліла, і обрзкла.

— Теодор!— продовжувала вона, зрідка скидаючи очима і обережно ламаючи свої дивно гарні пальці з рожевими, лощеними нігтями:— Теодор, я перед вами винна, глибоко винна,— скажу більше, я злочинниця; але ви вислухайте мене; каяття мене мучить; я стала сама собі осоружна, я не могла більше зносити свого становища; скільки разів я думала звернутися до вас, але я б'ялася вашого гніву; я зважилася розірвати всякий зв'язок з минулим... puis, j'ai été si malade¹,— я була така слаба,—додала вона і провела рукою по лобі й по щоці,— я скористалася з того, що розійшлася чутка про мою смерть, я покинула все; не зупиняючись, день і ніч поспішала я сюди; я довго вагалася стати перед вас, мого суддю — *paraître devant vous, mon juge*; але я зважилася, нарешті, згадавши вашу незмінну добрість, їхати до вас; я довідалася про вашу адресу в Москві. Повірте,— продовжувала вона, поволі підіймаючись з підлогою і сідаючи на самий край крісла:— я часто думала про смерть і я б знайшла в собі доволі мужності, щоб позбавити себе життя— ах, життя тепер для мене нестерпний тягар!— але думка про мою дочку, про мою Адочку мене зупиняла; вона тут, вона спить у сусідній кімнаті, бідна дитина! Вона стомилася— ви її побачите: вона принаймні перед вами невинна,— а я така нещасна, така нещасна!— скрикнула пані Лаврецька й обіллялася слізьми.

Лаврецький, нарешті, опам'ятався; він відійшов від стіни й повернувся до дверей.

— Ви йдете?— з розпачем проговорила його дружина:— о, це жорстоко!— Не сказавши мені жодного слова, жодного навіть докору... Ця зневага мене вбиває, це жахливо!

Лаврецький зупинився.

— Що ви хочете чути від мене?— вимовив він беззвучним голосом.

¹ Пахощі.

² Потім, я була така слаба.

— Нічого, нічого, — жваво підходила вона: — я знаю, я не маю права нічого вимагати; — я не божевільна, повірте; — я не надюся, я не смію надіятися на ваше прощення; — я тільки насмілюся просити вас, щоб ви наказали мені, що мені робити, де мені жити? — Я як рабиня, виконаю ваш наказ, хоч який він буде.

— Мені нічого вам наказувати. — відповів тим самим голосом Лаврецький: — ви знаєте, — між нами все скінчене... і тепер більше, ніж колибудь. — Ви можете жити, де вам до вподоби; — і коли вам мало вашої пенсії...

— Ах, не кажіть таких жахних слів, — перебила його Варвара Павлівна: — пожалійте мене, хоч... хоч заради цього ангела... — І, сказавши ці слова, Варвара Павлівна швидко вибігла в другу кімнату і ту ж мить вернулася з маленькою, дуже гарно одягнутою дівчинкою на руках. Великі, русьві кучері падали їй на гарненьке рум'яне личко, на великі, чорні, заспані очі; вона і усміхалася, і жмурилася від вогню, і впиралася пухлою ручкою в шию матері.

— *Ada, vois, c'est ton père*¹, — проговорила Варвара Павлівна, відводячи від її очей кучері і кріпко цілуючи її: — *grie le avec moi*².

— *C'est ça papa*³ — залепетала дівчина, гаркавлячи.

— *Oui, mon enfant, n'est ce pas, que tu l'aimes?*⁴

Але це вже було над силу Лаврецькому.

— У якій це мелодрамі є зовсім така сцена? — пробурмотів він і вийшов.

Варвара Павлівна постояла якийсь час на м.сці, злегка повела плечима, віднесла дівчинку до другої кімнати, роздягла і поклала її спати. Потім вона дістала книжку, сіла коло лампи, підождала з годину і, нарешті, сама лягла в ліжку.

— *Eh bien, madame?*⁵ — спитала, наймичка, французенка, вивезена нею з Парижа, знімаючи з неї корсет.

— *Eh bien, Justine*¹, — відказала вона: — він дуже постарівся, але мені здається, що він такий же добрий, як перше. Подайте мені рукавички на ніч, приготуйте на завтрашній день сіру сукню до верху; та не забудьте баранячих котлет для Ади... Правда, їх тут трудно знайти, але треба постаратися.

— *A la guerre, comme la guerre*², — відказала Жюстіна і загасила свічку.

XXXVII

Більш як дві години блукав Лаврецький по вулицях міста. Згадалася йому ніч, перебута в околицях Парижа. Серце в нього надривалося, і в голові, порожній і неначе приголомшеній, кружляли все одні думки, темні, недоладні, лихі.

„Вона жива, вона тут“, шепотів він із здивуванням, що раз-у-раз виникало знов. Він почував, що втратив Лізу. Жовч його душила; занадто несподівано впало на нього це нещастя. Як міг він так легко повірити дурній балаканині фейлетона, клаптикові паперу? „Ну, я б не повірив, — подумав він: — яка була б різниця? Я б не знав, що Ліза мене кохає; вона сама б цього не знала“. Він не міг віігнати в д себе образу, голосу, поглядів своєї дружини... і він проклинав себе, проклинав усе на світі.

Змучений, прийшов він перед ранком до Лемма. Довго він не міг достукатися; нарешті, у вікні показалася голова старого в ковпаку, кисла, зморщена, уже зовсім не схожа на ту натхненню-сувору голову, яка двадцять чотири години тому з усієї висоти своєї художницької величності владно глянула на Лаврецького.

— Чого вам треба? — спитав Лемм: — я не можу щоначі грати, я декокт випив. — Але, видно, обличчя в Лаврецького було дуже чудне: старий зробив собі з руки над очима козинок, вглянувся у свого нічного відвідача і впустив його.

Лаврецький увійшов до кімнати і впав на стілець; старий став перед

¹ Адо, дивись, це твій батько.

² Проси його зо мною.

³ То це татко?

⁴ Егеж, дитино моя. Правда ти його любиш?

⁵ Ну, як, мадам?

¹ Так, Жюстіна.

² На війні, як на війні.

ним, запнувши поли свого строка-того, дрантвого халата, кулячись і жуючи губами.

— Моя дружина приїхала,— проговорив Лаврецький, підвів голову, і раптом сам мимоволі засміявся.

На обличчі Лемма позначилося здивування, але він навіть не усміхнувся, тільки тісніше загорнувся в халат.

— Адже ви не знаєте,— продовжував далі Лаврецький:— я уявляв собі... я прочитав у газеті, що її вже нема на світі.

— О-о,— це ви недавно прочитали?— спитав Лемм.

— Недавно.

— О-о,— повторив старий і високо підняв брови.— І вона приїхала?

— Приїхала. Вона тепер у мене; а я... я нещасна людина.

І він знов усміхнувся.

— Ви нещасна людина,— поволі повторив Лемм.

— Хриstoffоре Федоровичу,— почав Лаврецький:— візьметесь ви передати записку?

— Гм. Можна дізнатися, кому?

— Лізав...

— А, так, так, розумію. Добре. А коли треба буде передати записку?

— Завтра, якомога раніше.

— Гм. Можна послати Катрін, мою кухарку. Ні, я сам піду.

— І принесете мені відповідь?

— І принесу відповідь.

Лемм зітхнув.

— Так, мій бідний, молодий друже; ви, справді, нещаслива молода людина.

Лаврецький написав два слова Лізі: він повідомив її про те, що приїхала дружина, просив її призначити йому побачення,— і кинувся на вузький диванчик, обличчям до стіни; а старий ліг на постіль і довго перевертався, кашляючи і ковтаючи свій декокт.

Настав ранок; обидва вони встали. Чудними очима подивилися вони один на одного. Лаврецькому хотілося в цю мить убити себе. Кухарка Катрін принесла їм поганого кофе. Пробыло восьму годину. Лемм надягнув капелюх і, сказавши, що лекцію він дає у Калітіних о десятій годині, але

що знайде пристойний привід, пішов. Лаврецький знов кинувся на диванчик, і знов зо дна його душі заворушився гіркий сміх. Він думав про те, як дружина вигнала його з дому; він уявляв собі становище Лізи, закривав очі і закидав руки за голову. Нарешті, Лемм вернувся і приніс йому клаптик паперу, на якому Ліза накреслила олівцем такі слова: „Ми сьогодні не можемо бачитися; може— завтра ввечері. Прощайте“. Лаврецький сухо й неуважно подякував Леммові і пішов до себе додому.

Він застав дружину за сніданком; Ада, яка в буклях, у біленькому платтячку з блакитними стрічками, їла баранячу колетку. Варвара Павлівна зразу встала, скоро Лаврецький увійшов до кімнати, і з покорою на обличчі підійшла до нього. Він попросив її пройти за ним до кабінету, зачинив за собою двері і почав ходити туди й сюди; вона сіла, скромно поклала одну руку на другу і почала слідкувати за ним своїми досі ще прекрасними, хоч злегка підмальованими очима.

Лаврецький довго не міг заговорити: він відчував, що не володів собою; він бачив добре, що Варвара Павлівна зовсім його не боялася, а вдала, що от-от знепритомніє.

— Слухайте, пані,— почав він нарешті, тяжко дихаючи і подеколи стискаючи зуби:— нам нема чого прикидатися одно перед одним; я у ваше каяття не вірю; та коли б воно й було шире, зійтися знову з вами, жити з вами— мені неможливо.

Варвара Павлівна стулила губи й примружилась. „Це огида,— подумала вона:— кінець! я для нього навіть не жінка“.

— Неможливо,— повторив Лаврецький і застебнувся до верху.— Я не знаю, навіщо ви побажали завітати сюди: мабуть, у вас грошей більше не стало.

— О! ви ображаєте мене,— прошепотіла Варвара Павлівна.

— Як би там не було— ви все ж, на жаль, моя дружина. Не можу ж я вас прогнати... і от що я вам пропоную. Ви можете сьогодні ж, коли маєте бажання, їхати в Лаврики; живіть там; там, ви знаєте, гарний дім.

ви будете діставати все потрібне, і, крім того, пенсію... Згодні ви?

Барвара Павлівна піднесла вишивану хустку до обличчя.

— Я вам уже сказала,— промовила вона, нервово сіпаючи губами:— що я на все буду згодна, що б ви не побажали зробити зо мною; на цей раз залишається мені спитати у вас: чи дозволите ви мені, принаймні, подякувати вам за вашу великодушність?

— Без подяки, прошу вас, так краще,— поспішно проговорив Лаврецький.— Отже,— продовжував він, наближаючись до дверей:— я можу сподіватися...

— Завтра ж я буду в Лавриках,— промовила Барвара Павлівна, шанобливо встаючи з місця.— Але, Федоре Івановичу... (Теодором вона його більше не називала).

— Чого ви бажаєте?

— Я знаю, я ще нічим не заслужила свого прощення; чи можу я сподіватися, принаймні, що згодом...

— Ех, Барваро Павлівно,— перебив її Лаврецький:— ви розумна жінка, алеж і я не дурень; я знаю, що цього вам зовсім непотрібно. А я давно вам простив, але м.ж нами завжди була безодня.

— Я зумію скоритися,— відказала Барвара Павлівна і похилила голову.— Я не забула своєї провини; я б не здивувалася, коли б довідалася, що ви навіть зрадили на звістку про мою смерть,— лагідно додала вона, злегка показуючи рукою на номер журналу, що лежав на столі, забутий Лаврецьким.

Федір Іванович здригнувся: фейлетон був відзначений олівцем. Барвара Павлівна ще з більшою покірливістю подивилася на нього. Вона була дуже гарна в цей момент. Сіра паризька сукня красиво огортала її гнучкий, майже сімнадцятилітній стан; її тонка, ніжна шия, оточена білим комірчиком, груди, що рівно дихали, руки без браслетів і перснів,— вся її постаць, від лискучого волосся до кінчика ледве виставленого черевика, була така елегантна...

Лаврецький скинув на неї злісними очима, мало не скрикнув: „brava!“¹,

мало не вдарив її кулаком по тім'ї— і вийшов. Через годину він уже виїхав у Васильївське, а через дві години Барвара Павлівна звеліла найняти собі найкращу карету в місті, надягла простий солом'яний капелюшок з чорним вуалем і скромну мантилю, доручила Аду Жюстїні і поїхала до Калітїних; розпитавши прислугу, вона дізналася, що чоловік її їздив до них щодня.

XXXVIII

День приїзду дружини Лаврецького до міста О..., невеселий для нього день, був також тяжким днем для Лізи. Не встигла вона зійти вниз і привітатися з матір'ю, як уже під вікном розітнувся кїнський тупїт, і вона з таємним острахом побачила Паншина, що в'їжджав у двір. „Він приїхав рано для остаточної розмови“,— подумала вона— і не помилилася; покругившись у вітальні, він попросив її піти з ним у сад і зажадав вирішення своєї долі. Ліза набралася духу й сказала йому, що не може бути його дружиною. Він вислухав її до кінця, стоячи до неї боком і насунувши на лоба капелюх; увічливо, але зміненим голосом спитав її: чи це останнє її слово, і чи не спричинився він чимнебудь до такої зміни в її думках? потім притиснув руку до очей, коротко й уривчасто зітхнув і відсмикнув руку від обличчя.

— Я не хотїв іти уторованою дорогою,— проговорив він глухо:— я хотїв знайти собі подругу, до якої поривається серце; але, видно, так не повинно бути. Прощай, мріє!— Він низько вклонився Лізі й вернувся в дїм.

Вона сподівалася, що він зараз і поїде; але він пішов у кабінет до Марії Дмитрівни і з годину просидїв у неї. Виходячи, він сказав Лізі: „Votre mère vous appelle; adieu à jamais!“... сїв на коня і від самого ганку помчав навзаводи. Ліза увійшла до Марії Дмитрівни і застала її в сльозах: Паншин розповїв їй про своє нещастя.

— За віщо ти мене вбила? За віщо

¹ Bravo!

¹ Ваша мати вас кличе; прощайте назавжди.

ти мене вбила?—так почала свої скарги засмучена вдова.—Кого тобі ще треба?—Чим він тобі не чоловік?—Камер-юнкер! не інтересан! Він у Петербурзі з першою-ліпшою фрейліною міг би одружитися. А я ж ото, я ж ото надіялася! І чи давно ти до нього змінилася? Відкинебудь цю хмару навiano, не сама собою прийшла! Чи не той, часом, дурень? От найшла порадирика!

— А він ото, мій голубчик,— продовжувала Марія Дмитрівна:— який він шанобливий, навіть у самій скорботі який уважний! Обіцяв не покидати мене. Ах, я цього не знесу! Ах, у мене голова смертельно розболілася! Пошли до мене Палашу. Ти вб'еш мене, коли не обдумаєшся,—чуєш!—І, назвавши її зо два рази невдячною, Марія Дмитрівна відіслала Лізу.

Вона пішла в свою кімнату. Та не встигла вона ще відпочити від розмови з Паншиним і з матір'ю, як на неї знов упала гроза, і з такого боку, звідки вона найменше її сподівалася. Марфа Тимофіївна увійшла до неї в кімнату і в ту ж мить з грюкотом зачинила за собою двері. Обличчя старої було бліде, чеpecь сидів на боці, очі її блищали, руки, губи тремтіли. Ліза здивувалась: вона ніколи ще не бачила своєї розумної й розважливої тітки в такому стані.

— Чудово, панночко,— почала Марфа Тимофіївна трепетним і уривчастим шепотом:—чудово! у кого це ти тільки вивчилася, матінко моя!.. Дай мені води: я говорити не можу.

— Заспокойтесь, тіточко; що вам?— говорила Ліза, подаючи їй склянку води.—Адже ви самі, здається, не полюбляли пана Паншина.

Марфа Тимофіївна відставила склянку.

— Пити не можу: зуби собі останні повибиваю. Який там Паншин? До чого тут Паншин? А ти краще мені скажи, хто тебе навчив побачення ночами призначати — га? матінко моя?

Ліза зблідла.

— Ти, будь ласка, не здумай відмовлятися,— провадила Марфа Тимофіївна.—Шурочка сама все бачила й мені сказала. Я їй заборонила розказувати, а вона не збреше.

— Я й не відмовляюся, тіточко,— ледве чутно промовила Ліза.

— А-а! То от як, матінко моя, ти побачення йому призначила, тому старому гріховоді, смиренникові тому? — Ні.

— Як же так?

— Я зійшла наниз, у вітальню, по книжку; він був у саду — і покликав мене.

— І ти пішла? Чудово. Та ти любиш його, чи що?

— Люблю,— відповіла тихим голо- сом Ліза.

— Матінко моя! вона його любить!—Марфа Тимофіївна зірвала з себе чеpecь.—Одруженого чоловіка! Любить? га? любить!

— Він мені казав,— почала Ліза...

— Що він тобі казав, соколик отакій, що - о?

— Він мені казав, що дружина його померла.

Марфа Тимофіївна перехрестилася.—Царство їй небесне,—прошепотіла вона:—пуста була молодичка — не тим би згадати. От як: удівець він, виходить. Та він, я бачу, на всі руки. Одну жінку з світа звів та й до другої. Який тишко? Тільки от що я скажу тобі, племіннице: за наших часів, як я молода була, дівам за такі витівки гірко приходилось. Ти не гнівайся на мене, матінко моя; за правду тільки дурні гніваються. Я й відмовити йому звеліла сьогодні. Я його люблю, але цього я йому ніколи не прощу. Ач, удівець! Дай мені води... А що ти Паншина з носом відіслала, за це ти в мене молодець; тільки не сиди ти ночами з цією козячою пороною, з чоловіками; не смути мене, стару! А то ж бо я не тільки пестувати — я й кусатися вмю... Удівець!

Марфа Тимофіївна пішла, а Ліза сіла в куточок і заплакала. Гірко їй стало на душі; не заслужила вона такої зневаги. Не веселощами являлось їй кохання: вдруге плакала вона від учорашнього вечора. У її серці шойно народилося те нове, несподіване почуття, а вже як тяжко приплатилася вона за нього, як грубо доторкнулися чужі руки до її заповітної таємниці! Соромно, і гірко, і боляче було їй: але ні сумніву, ні страху в ній не

було,—і Лаврецький зробився їй ще дорожчий. Вона вагалася, поки сама себе не розуміла; але після того побачення, після того поцілунку— вона вже вагатися не могла; вона знала, що кохає,—і покохала чесно, не жартома, прив'язалася міцно, на ціле життя—і не боялася загрози; вона відчувала, що насильство не розірве цього зв'язку.

XXXIX

Марія Дмитрівна дуже стурбувалася, коли їй доповіли, що приїхала Варвара Павлівна Лаврецька; вона навіть не знала—чи прийняти її: вона боялася образити Федора Івановича. Нарешті, цікавість перемогла. Що ж?—подумала вона: адже вона теж рідна,—і, сівши в крісло, сказала лакеєві: проси! Минула хвилинка; двері одчинилися; Варвара Павлівна швидко, ледве чутною ногою наблизилася до Марії Дмитрівни і, не даючи їй встати з крісла, майже стала перед нею на коліна.

— Дякую, тіточко,—почала вона зворушеним і тихим голосом по-російськи:—дякую; я не надіялася на таку ласку з вашого боку; ви добрі, як ангел.

Сказавши ці слова, Варвара Павлівна несподівано завладала однією рукою Марії Дмитрівни і, злегка стиснувши її в своїх білоділових рукавичках, улесливо піднесла її до рожевих і повних губ. Марія Дмитрівна зовсім стерялася, побачивши таку гарну, чудово одягнену жінку майже в ногах у себе; вона не знала, що їй робити: і руку своєю вона у неї відібрати хотіла, і посадити вона її бажала, і сказати їй щонебудь ласкаве; вона кінчила тим, що підвелася і поцілувала Варвару Павлівну в гладкий і пахучий лоб. Варвара Павлівна вся зомліла під тим поцілунком.

— Здрастуйте, bonjour,—сказала Марія Дмитрівна:—Звичайно, я не уявляла... а втім, я, звичайно, рада вас бачити, ви розумієте, мила моя,—не мені бути суддею між жінкою й чоловіком...

— Мій чоловік ні в чому не винен,—перебила Варвара Павлівна:—тільки я винна.

— Це дуже похвальні почуття,—відказала Марія Дмитрівна:— дуже. Давно ви приїхали? Бачили ви його? та сядьте ж, будь ласка.

— Я вчора приїхала,—відповіла Варвара Павлівна, смиренно сідаючи на стілець:—я бачила Федора Івановича, я говорила з ним.

— А! Ну, і що ж він?

— Я боялася, що мій раптовий приїзд збудить у ньому гнів,—провадила Варвара Павлівна:—але він не позбавив мене своєї присутності.

— Тобто, він не... Так, так, розумію,—промовила Марія Дмитрівна.— Він тільки на вигляд трохи грубий, а серце в нього м'яке.

— Федір Іванович не простив мене, він не хотів мене вислухати. Але він був такий добрий, що визначив мені Лаврики місцем проживання.

— А! прекрасний маєток!

— Я завтра ж іду туди, щоб уволити його волю; але я вважала за свій обов'язок побувати перше у вас.

— Дуже, дуже вам вдячна, моя мила. Рідних ніколи забувати не слід. А чи знаєте, я дивуюсь, як ви добре говорите по-російськи. *C'est étonnant!*

Варвара Павлівна зітхнула.

— Я занадто довго пробула за кордоном, Маріє Дмитрівно, я це знаю; але серце в мене завжди було руське, і я не забувала своєї батьківщини.

— Так, так; це найкраще. Федір Іванович вас, одначе, зовсім не сподівався... Так; повірте моїй досвідченості: *la patrie avant tout!* Ах, покажіть, будь ласка, що це у вас за гарненька мантилья?

— Вам вона подобається?—Варвара Павлівна проворно спустила її з плечей.—Вона дуже простенька, від *madame Baudran*³.

— Це одразу видно. Від *madame Baudran*. Як мило і з яким смаком! Я певна, що ви привезли з собою багато чудових речей. Я б хоч подивилася...

— Весь мій туалет до ваших послуг, кохана тітонько. Якщо дозволите, я можу дещо показати вашій

¹ Це дивно.

² Батьківщина насамперед.

³ Від пани Бодран (паризька кравчиха).

камеристці. Зо мною служниця з Парижа, — дивна швачка.

— Ви дуже добрі, моя мила, але, справді, мені совісно.

— Совісно... — повторила з докором Варвара Павлівна. — Хочете ви мене ущасливити — розпоряджайте мною, як своєю власністю.

Марія Дмитрівна розтала.

— Vous êtes charmante¹, — проговорила вона. — Та чого ж ви не знімаєте вашого капелюшка, рукавичок?

— Як? ви дозволяєте? — спитала Варвара Павлівна і злегка, неначе з розчуленням, склала руки.

— Певна річ; адже ви обідаєте з нами, я сподіваюся. Я... я вас познайомлю з моєю дочкою. — Марія Дмитрівна трохи зніяковіла. „Ну! нехай так!“ — подумала вона. — Вона сьогодні чогось нездорова в мене.

— О, ma tante², які ви добрі! — скрикнула Варвара Павлівна і піднесла хустку до очей.

Козачок доповів, що прийшов Гедеоновський. Старий балакун увійшов, віддаючи поклони і усміхаючись. Марія Дмитрівна відрекомендувала його своїй гості. Він спочатку був сконфузився; але Варвара Павлівна так кокетливо-шанобливо обійшлася з ним, що в нього вухка розгорілася, і вигадки, плітки, милі речі медом потекли з його уст. Варвара Павлівна слухала його, стримано усміхалася і сама поволі розговорилась. Вона скромно розповідала про Париж, про свої подорожі, про Баден; зо два рази розсмішила Марію Дмитрівну і кожен раз потім злегка зігхала і неначе в думці дорікала собі за недоречні веселощі; випросила дозвіл привести Аду; скинувши рукавички, показувала своїми гладкими, вимитими милом à la guimauve³ руками, — як і де нашивати волани, рюші, мережева, шу; обіцяла принести склянку з новими англійськими пахощами Victoria's Essence⁴, і зраділа як дитина, коли Марія Дмитрівна погодилася прийняти її на подарунок; схлипнула на згадку про те, яке почуття вона зазнала, коли вперше почула росій-

ські дзвони; „так глибоко вразили вони мене в саме серце“, — промовила вона.

В цю мить увійшла Ліза.

З ранку, від самої тої хвилини, коли вона, вся похолонувши з жаху, прочитала записку Лаврецького, Ліза готувалася до зустрічі з його дружиною; вона передчувала, що побачить її. Вона зважилася не уникати її, на кару за свої, як вона називала їх, злочинні надії. Раптовий злам у її долі вразив її до глибини; за дві яких-небудь години її обличчя помарніло; але вона й сльозинки не зронила. „Так і треба!“ — говорила вона сама до себе, хвилюючись і насилу гамуючи в душі якісь гіркі, лихі пориви, що її саму лякали. — „Ну, треба йти!“ — подумала вона, тільки не дізналася, що приїхала Лаврецька, і вона пішла... Довго стояла вона перед дверима вітальні, перше ніж зважилася відчинити їх; з думкою: „я перед нею винна“ — переступила вона поріг і приневолила себе подивитися на неї, приневолила себе усміхнутися. Варвара Павлівна пішла їй назустріч, тільки не побачила її, і схилилась перед нею злегка, а проте шанобливо.

— Дозвольте мені рекомендувати себе, — заговорила вона улесливим голосом: — ваша татап така вибачлива до мене, що я надіюся, що й ви будете... добрі. — Вираз обличчя Варвари Павлівни, коли вона сказала це останнє слово, її хитра усмішка, холодний і разом з тим лагідний погляд, рух її рук і плечей, навіть її сукня, все її ество — викликали таке почуття відрази в Лізі, що вона нічого не могла їй відказати і через силу простягла їй руку. „Ця панночка гидує мною“ — подумала Варвара Павлівна, міцно стискаючи холодні Лізині пальці, і, обернувшись до Марії Дмитрівни, промовила півголосом: mais elle est délicieuse!⁵ Ліза злегка спалахнула: глузування, образа почувилася їй в цьому вигукую; але вона вирішила не вірити своїм вражінням і сіла край вікна, за п'яльці. Варвара Павлівна і тут не дала їй спокою: підійшла до неї, почала хвалити її смак, її майстерність... Сильно

¹ Ви чудові.

² Тіточка.

³ Алтен (рослина з мальвових).

⁴ Есенція Вікторії.

⁵ Та вона чудова!

і болісно забилося серце в Лізи: вона ледве перемогла себе, ледве всиділа на місці. Їй здавалося, що Варвара Павлівна все знає і, потай тріумфуючи, кепкує з неї. На щастя її, Гедеоновський заговорив з Варварою Павлівною і відвернув її увагу. Ліза схилилася над п'яльцями і крадькома назирала за нею. „Цю жінку,—думала вона:—кохав він“. Але вона в ту ж мить вигнала з голови навіть думку про Лаврецького: вона боялася втратити владу над собою; вона відчувала, що голова в неї тихо йшла обертом. Марія Дмитрівна заговорила про музику.

— Я чула, моя мила,—почала вона:—ви дивна віртуозка.

— Я дарно не грала,—відказала Варвара Павлівна, негайно сідаючи за фортепіано, і шпарко перебігла пальцями по клавішах.—Зведите?

— Зробіть ласку.

Варвара Павлівна майстерно заграла блискучий і трудний етюд Герца. У неї було багато сили й спритності.

— Сільфіда! — скрикнув Гедеоновський.

— Надзвичайно!—підтвердила Марія Дмитрівна.—Ну, Варваро Павлівно, признаюсь,—промовила вона, вперше називаючи її на ймення:—здивували ви мене; вам хоч концерти давати. Тут у нас є музикант, старий, німець, дивак, дуже вчений; він Лізу вчить: той просто від вас збожеволіє.

— Лізавета Михайлівна теж музикантша?—спитала Варвара Павлівна, злегка обернувши до неї голову.

— Так, вона грає непогано і любить музику; та що це значить проти вас? Але тут є ще один юнак; от з ким ви повинні познайомитися. Це—артист в душі і komponує дуже мило. Тільки він може вас цілком оцінити.

— Юнак?—проговорила Варвара Павлівна.—Хто він такий? Бідний якийнебудь?

— Даруйте,—перший кавалер у нас, та не тільки в нас—et à Pétersbourg¹. Камер-юнкер, в найкращому товаристві прийнятий. Ви, певно, чули про нього: Паншин, Володимир Ми-

колайович. Він тут з казенного доручення... майбутній міністр, даруйте!

— І артист?

— Артист в душі, і такий чемний. Ви його побачите. Він весь цей час дуже часто в мене бував; я запросила його на сьогоднішній вечір; сподіваюся, що він приїде,—додала Марія Дмитрівна з коротким зітханням і гіркою усмішкою набік.

Ліза зрозуміла значення цієї усмішки; але їй було не до того.

— І молодий?—повторила Варвара Павлівна, злегка модулюючи з тону в тон.

— Двадцять восьми років — і дуже вродливий. Un jeune homme accompli¹,—даруйте.

— Зразковий, можна сказати, юнак,—зауважив Гедеоновський.

Варвара Павлівна раптом заграла гомінкий Штраусовський вальс, який починався такою сильною й швидкою треллю, що Гедеоновський аж здригнувся; в самій середині вальсу вона раптом перейшла в сумний мотив і кінчила арією з „Лучії“: Fra rose²... Вона зміркувала, що весела музика не пасує до її становища. Арія з „Лучії“ з наголосами на сентиментальних нотках; дуже зворушила Марію Дмитрівну.

— Яка душа!—проговорила вона півголосом до Гедеоновського.

— Сільфіда!—повторив Гедеоновський і звів очі до неба.

Настав час обіду. Марфа Тимофіївна зійшла згори, коли вже суп стояв на столі. Вона дуже непривітно обійшлася з Варварою Павлівною, відповідала півсловами на її запобігання, не дивилася на неї. Варвара Павлівна сама незабаром зрозуміла, що від цієї старої пугтя не доб'ється, і перестала заговорювати з нею; зате Марія Дмитрівна стала ще ласкавіша з своєю гостею: неввічливість тітки її розсердила. А втім, Марфа Тимофіївна не тільки на Варвару Павлівну не дивилася: вона і на Лізу не дивилася, хоч очі аж блищали у неї. Вона сиділа, мов кам'яна, вся жовта, бліда, зі стуленими губами—і не їла нічого. Ліза здавалася спокійною; і справді: в неї на душі тихше стало;

¹ Чудовий юнак.

² Скоро по тому.

¹ І в Петербурзі.

чудна нечутливість, нечутливість за-судженого найшла на неї. При обіді Варвара Павлівна говорила мало: вона наче знов сторопіла і розпустила по обличчі своєму вираз скромної меланхолії. Тільки Гедеоновський пожвавлював розмову своїми оповіданнями, хоч раз-у-раз боязко поглядав на Марфу Тимофіївну і пирхав,—пирхання нападало на нього кожен раз, коли він в її присутності збирався брехати,—але вона йому не заважала, не перебивала його. Після обіду виявилось, що Варвара Павлівна дуже любить преферанс; Марії Дмитрівні це так сподобалося, що вона аж розчулилася і подумала собі: „який же, одначе, дурень, певно, Федір Іванович! не вмів таку жінку зрозуміти!“

Вона сіла грати в карти з нею і з Гедеоновським, а Марфа Тимофіївна повела Лізу до себе наверх, сказавши, що вона на себе не схожа, що в неї, мабуть, болить голова.

— Так, у неї страшенно голова болить,—промовила Марія Дмитрівна, звертаючись до Варвари Павлівни і заводячи очі вгору.—У мене самої такі бувають мігрені...

— Дивіться! — відказала Варвара Павлівна.

Ліза увійшла до тітчиної кімнати і знеможено впала на стілець. Марфа Тимофіївна довго, мовчки дивилася на неї, тихенько стала перед нею на коліна — і почала, так само мовчки, цілувати навпереміну її руки. Ліза подалася вперед, почервоніла — і заплакала, але не підвела Марфи Тимофіївни, не прийняла своїх рук: вона відчувала, що не мала права відняти їх, не мала права перешкодити старій виявити своє каяття, співчуття, попросити у неї вибачення за вчорашне; і Марфа Тимофіївна не могла націлуватися цих бідних, блідих, безсилих рук — і безмовні сльози лилися з її очей і очей Лізи; а кіт Матрос муркав у широкому кріслі коло клубка з панчишкою, довгасте полум'я лампадки ледве-ледве блимало й ворушилося перед образом,— і в сусідній кімнаті, за дверима, стояла Настасія Карлівна і теж крадькома витирала собі очі згорнутою в клубочок картатою носовою хусткою.

XL

А тим часом унизу, в вітальні, ішов преферанс; Марія Дмитрівна вигравала і була в доброму настрої. Лакей увійшов і доповів, що приїхав Паншин.

Марія Дмитрівна впустила карти з рук і засовалася на кріслі; Варвара Павлівна подивилася на неї з півусмішкою, потім звела очі на двері. З'явився Паншин, у чорному фракку, у високих англійських комірцях, застебнутий до верху. „Мені було тяжко послухатися; але ви бачите, я приїхав“: от що говорило його непосміхнене, щойно поголене обличчя.

— Змилюйтеся, Вольдемар,—скрикнула Марія Дмитрівна:— перше ви без попередження входили!

Паншин відповів Марії Дмитрівні самим лише поглядом, увічливо вклонився їй, але до ручки не підійшов. Вона відрекомендувала його Варварі Павлівні; він відступив на крок, уклонився їй так само увічливо, але з відтінком елегантності й поваги, і сів коло картярського стола. Преферанс незабаром кінчився. Паншин звідався про Лізавету Михайлівну, дізнався, що вона трохи нездужає, висловив співчуття; потім він заговорив з Варварою Павлівною, дипломатично обдумуючи і вирубаючи кожне слово, шанобливо вислухуючи її відповіді до кінця. Але величність його дипломатичного тону не впливала на Варвару Павлівну, не передавалася їй. Навпаки: вона з веселою увагою дивилася йому в обличчя, говорила розв'язно, і тонкі її ніздрі злегка тремтіли, як від стриманого сміху. Марія Дмитрівна почала вихвалити її талант; Паншин чемно, скільки давали йому змогу комірці, нахилив голову, об'явив, що „він був у цьому наперед упевнений“— і завів мову мало не про самого Меттерніха¹. Варвара Павлівна примружила свої оксамитні очі і, сказавши півголосом: „аджеж ви теж артист, *un solitège*“²,— до-

¹ Меттерніх (1773—1859)— австрійський міністр, найвизначніший діяч європейської реакції в першій половині XIX віку.)

² Товариш.

дала ще тихше: „venez!“¹—і хитнула головою в той бік, де було фортепіано. Це одно кинуте слово: venez!— моментально, немов чарами, змінило всю зовнішність Паншина. Заклопотана постава його зникла; він усміхнувся, пожвавішав, розстебнув фрак і, повторюючи: „Який з мене артист! от ви, я чув, артистка справжня“,— попрямував услід за Варварою Павлівною до фортепіано.

— Звеліть йому проспівати романс: як місяць пливе,— скрикнула Марія Дмитрівна.

— Ви співаєте?— промовила Варвара Павлівна, освітивши його ясним і бистрим поглядом.— Сідайте.

Паншин почав відмовлятися.

— Сідайте,— повторила вона, наполегливо постукавши по спинці стільця.

Він сів, кашлянув, відтяг комірі і проспівав свій романс.

— Charmant!²— проговорила Варвара Павлівна:— ви дуже гарно співаєте, vous avez du style³,— повторить. Вона обійшла кругом фортепіано і стала прямо напроти Паншина. Він повторив романс, надаючи мелодраматичного тремтіння своєму голосові. Варвара Павлівна пильно дивилася на нього, спершись ліктями на фортепіано і держачи свої білі руки врівень своїх уст. Паншин скінчив.

— Charmant, charmante idée⁴,— сказала вона з спокійною упевненістю знавця.— Скажіть, ви написали щонебудь для жіночого голосу, для mezzo-soprano⁵?

— Я майже нічого не пишу,— відказав Паншин:— адже я це тільки так, між ділом... а хіба ви співаєте?

— Співаю.

— О! заспівайте нам щонебудь,— проговорила Марія Дмитрівна.

Варвара Павлівна відвела рукою волосся від зчервонілих щік і струснула головою.

— Наші голоси повинні пасувати один до одного,— промовила вона, звертаючись до Паншина:— заспіваймо дует. Чи ви знаєте: Son ge-

loso, або La ci darem, або Mira la bianca luna?¹

— Я співав колись Mira la bianca luna,— відказав Паншин:— та давно, забув.

— Пусте, ми зробимо репетицію півголосом. Пустіть мене.

Варвара Павлівна сіла за фортепіано. Паншин став коло неї. Вони проспівали півголосом дует, при чому Варвара Павлівна кілька разів його поправляла, потім проспівали голосно, потім два рази повторяли: Mira la bianca lu... u... una. Голос у Варвари Павлівни втратив свіжість, але вона орудувала ним дуже вправно. Паншин спочатку не смів і злегка фальшував, потім увійшов в азарт, і якщо співав не бездоганно, то ворушив плечима, вихитував цілим тулубом і підіймав часами руку, як справжній співак. Варвара Павлівна заграла дві-три Тальберговські² речі й кокетливо „сказала“ французьку ариєтку. Марія Дмитрівна аж не знала, як висловити своє задоволення; вона хотіла кілька разів послати по Лізу; Гедеоновський теж не знаходив слів і тільки головою хитав,— але раптом несподівано позіхнув і ледве встиг затулити рот рукою. Позіхання це не укрилося від Варвари Павлівни і вона раптом повернулася спиною до фортепіано, промовила: „assez de musique comme ça“³; будемо розмовляти,— і склала руки хрестом. „Oui, assez de musique“⁴— весело повторив Паншин і зав'язав з нею розмову— жваву, легку, французькою мовою. „Зовсім, як у найкращому паризькому салоні“,— думала Марія Дмитрівна, слухаючи їх ухильні і верткі речі. Паншин був цілком задоволений; очі його сяяли, він усміхався; спочатку він проводив рукою по обличчю, хмурих брови й уривчасто зітхав, коли йому траплялося зустрітися очима з поглядом Марії Дмитрівни; але потім він зовсім забув про неї і віддався цілком насолоді напівсвітської, напівхудожньої балаканини. Варвара Павлівна

¹ „Я рівний“, „Дамо їй“, „Дивиться блідий місяць“ (італійськ.).

² Тальберг (1812—1871)—піаніст і композитор.

³ Досить музики.

⁴ Егеж, досить музики.

¹ Ідіть.

² Чудово.

³ У вас є стиль.

⁴ Прекрасно, прекрасна ідея.

⁵ Мейццо-сопрано.

показала себе великою філософкою: на все в неї приходила готова відповідь; вона ні над чим не вагалася, не сумнівалася ні в чому; помітно було, що вона багато й часто розмовляла з розумними людьми всяких розборів. Всі її думки, почування оберталися навколо Парижа. Паншин справив розмову на літературу: виявилось, що вона, так само, як і він, читала тільки французькі книжки: Жорж - Санд¹ обурювала її, Бальзака² вона шанувала, хоч він її стомлював, в Сю і Скрібі³ бачила великих серцезнавців, любила до божевілля Дюма і Феваль⁴; в душі вона над ними всіма давала перевагу Поль-де-Коку⁵, але, певна річ, навіть імени його не назвала. Власне кажучи, література її не дуже цікавила. Варвара Павлівна дуже вміло обминала все, що могло хоч трохи нагадати її становище; про кохання в її розмовах і згадки не було; навпаки, від них більше віяло суворістю до захоплень пристрастей, розчаруванням, покорою. Паншин сперечався з нею; вона з ним не погоджувалась... але, чудна річ! — в той самий час, як з уст її виходили слова засуду, часто суворого, звук цих слів голубив і нестив, і очі її говорили... що саме говорили ці чудові очі, — трудно було сказати; але то були не строгі, не ясні і солодкі речі. Паншин старався зрозуміти їх таємне значення, старався сам говорити очима, але він відчував, що в нього нічого не виходило; він був свідомий, що Варвара Павлівна, як справжня закордонна левиця, стояла вище від нього, а тому він і не зовсім владав собою. У Варвари Павлівни була звичка під час розмови ледве-ледве

доторкатися до рукава свого співбесідника; ці моментальні доторкання дуже хвилювали Володимира Михайловича. Варвара Павлівна вміла легко сходитися з усяким; двох годин не минуло, як уже Паншину здавалося, що він знає її цілий вік, а Ліза, та сама Ліза, яку він все ж любив, яку він напередодні просив бути його дружиною, — зникла ніби в тумані. Подали чай; розмова стала ще більш непримушена. Марія Дмитрівна подзвонила до козачка і звеліла сказати Лізі, щоб вона зійшла наниз, якщо її голова стало легше. Паншин, почувши ім'я Лізи, почав розводитися про самопожертви, про те, хто більше здатний на жертви — мужчина чи жінка. Марія Дмитрівна одразу захвилювалася, почала говорити, що жінка більше здатна, заявила, що вона це в двох словах доведе, заплуталася і кінчила якимось досить невдалим порівнянням. Варвара Павлівна взяла потний зшиток, до половини закрилась ним і, нахилившись до Паншина, покушуючи бісквіт, з спокійною усмішечкою на губах і в погляді, півголосом промовила: „elle n'a pas inventé la poudre, la bonne dame“¹. Паншин трохи злякався і здивувався сміливості Варвари Павлівни; але він не зрозумів, скільки зневаги до нього самого крилося в цій несподіваній одвертості, і, забувши ласку і відданість Марії Дмитрівни, забувши обіди, якими вона його годувала, гроші, які вона йому позичала, — він з такою самою усмішечкою і таким самим голосом відказав (нещасний!): „je crois bien“² — і навіть не „je crois bien“, а — „j'crois ben!“

Варвара Павлівна скинула на нього приязними очима і встала. Ліза увійшла; Марфа Тимофіївна даремно її затримувала: вона зважилася витримати іспит до кінця. Варвара Павлівна пішла їй назустріч разом з Паншином, на обличчі якого знов з'явився дипломатичний вираз.

— Як ваше здоров'я? — спитав він Лізу.

— Мені тепер краще, дякую, — відповіла вона.

¹ Жорж - Санд (1804 — 1876) — французька письменниця.

² Бальзак (1799 — 1850) — французький романист, основоположник реалістичного роману.

³ Сю Ежен (1804 — 1857) — французький письменник. У своїх романах він викривав аристократів і духівництво і боронив інтереси нижчих класів. Скріб (1791 — 1861) — французький драматург.

⁴ Олександр Дюма (батько) (1803 — 1870) — французький романист. Уславився історичними пригодницькими романами з двірського життя. Феваль Поль — французький романист. Романи його належать до легкої бульварної літератури.

⁵ Поль - де - Кок — французький письменник, автор бульварних романів.

¹ Вона не вигадала пороху, ця мила дама.

² Я думаю.

— А ми тут трохи зайнялися музикою; шкода, що ви не чули Варвари Павлівни. Вона співає чудово, en artiste consommée¹.

— Ходить во сюди, та chère²,— зачувся голос Марії Дмитрівни.

Варвара Павлівна в ту ж мить, з покірливістю дитини, підійшла до неї і сіла на невеличкий табурет у неї в ногах. Марія Дмитрівна покликала її для того, щоб залишити хоч на часинку свою дочку з Паншиним; вона ще потай сподівалася, що та схаменеться. Крім того, їй до голови спала думка, яку їй неодмінно захотілося висловити.

— Знаєте,— шепнула вона Варварі Павлівні:— я хочу спробувати помирити вас з вашим чоловіком; не ручуся за успіх, але спробую. Він мене, знаєте, дуже шанує.

Варвара Павлівна поволі звела очі на Марію Дмитрівну і гарно склала руки.

— Ви були б моєю спасителькою, та tante³,— проговорила вона сумним голосом:— я не знаю, як дякувати вам за всі ваші ласки; але я занадто винна перед Федором Івановичем; він простити мене не може.

— Та хіба ви... справді...— почала була з цікавістю Марія Дмитрівна...

— Не питайте мене,— перебила її Варвара Павлівна і понурилася.— Я була молода, легковажна... А втім, я не хочу виправдуватися.

— Ну, а проте, чому ж не спробувати? Не втрачайте надії,— відказала Марія Дмитрівна і хотіла поплескати її по щоці, але глянула їй в обличчя і сторопіла. „Скромна, скромна,— подумала вона:— а таки справді левиця“.

— Ви нездужаєте?— говорив тим часом Паншин Лізі.

— Так, я нездорова.

— Я розумію вас,— промовив він після досить довгої мовчанки.— Так, я розумію вас.

— Як?

— Я розумію вас,— повторив значуще Паншин, який просто не знав, що сказати.

Ліза зніяковіла, а потім подумала: „Нехай!“ Паншин прибрав таємничого вигляду і змовк, суворо поглядаючи набік.

— Одначе, вже, здається, одинадцять годину пробило,— зауважила Марія Дмитрівна.

Гості зрозуміли натяк і почали прощатися. Варвара Павлівна мусіла обіцяти, що приїде обідати другого дня і привезе Аду; Гедеоновський, що мало не заснув, сидючи в кутку, висловив бажання провести її додому. Паншин урочисто попрощався з усіма, а на ганку, підсаджуючи Варвару Павлівну в карету, стиснув їй руку і закричав їй услід: au revoir!¹ Гедеоновський сів з нею поруч; вона цілу дорогу бавилася тим, що ставила, ніби ненавмисно, кінчик своєї ніжки на його ногу; він ніяковів, говорив їй компліменти; вона хихотіла й посилала йому бісики очима, коли світло від вуличного ліхтаря западало в карету. Вальс, який вона грала, дзвенів у неї в голові, хвилював її; де б вона не була, досить їй було тільки уявити вогні, бальну залу, швидке кружіння й звуки музики— і душа в ній так і займалася, очі чудно мерхли, усмішка блукала на губах, щось граціозно-вакхічне розливалось по всім тілі. Приїхавши додому, Варвара Павлівна легко вискочила з карети— тільки левиці уміють так вискакувати— обернулася до Гедеоновського і раптом зареготалась дзвінким реготом просто йому в ніс.

„Ласкава особа,— думав статський світник, пробираючись до себе на квартиру, де дожидав його слуга з склянкою оподельдоку,— добре, що я статечна людина... тільки— чого ж вона сміялась?“

Марфа Тимофіївна цілу ніч просиділа в головах у Лізи.

XLI

Лаврецький перебув півтора дня у Васильївському і майже весь час проблукав по околицях. Він не міг залишатися довго на одному місці: журба точила його; він переживає

¹ Досконала артистка.

² Моя мила.

³ Тіточко.

¹ До побачення.

усі муки безнастанних, бурхливих і безсилих поривів. Згадав він почуття, що огорнуло його душу на другий день після приїзду в село; згадав свої тогочасні наміри і сильно обурився на себе. Що могло відірвати його від того, що він визнав за свою повинність, за єдине завдання свого майбутнього? Жадоба щастя—знов таки жадоба щастя!—„Видно, Михайлович правду казав“,—думав він.—„Ти захотів удруге зазнати щастя в житті,—говорив він сам до себе:—ти забув, що і те розкіш, незаслужена ласка, коли воно хоч раз навідає людину. Воно не було повне, воно було облудне, скажеш ти; та об'яви ж свої права на повне, справжнє щастя! Оглянься, хто круг тебе раює, хто розкошує? Он мужик іде на косовицю; може, він задоволений з своєї долі... Що ж? захотів би ти помінятися з ним? Згадай свою матір: які вікчемно малі були її бажання, і яка випала їй доля? Ти, видно, тільки похвалився перед Паншином, коли сказав йому, що приїхав у Росію на те, щоб орати землю; ти приїхав тягатися на старості за дівчатками. Прийшла звістка, що ти вільний, і ти все кинув, все забув, ти побіг, мов той хлопчик за метеликом“. Образ Лізи безнастанно увижався йому посеред його роздумувань; він насилу виганяв його, як і інший невідчепний образ, інші, безтурботно-лукаві, гарні і ненавидні риси. Старий Антін спостеріг, що панові чогось бракує; зітхнувши кілька разів за дверима та кілька разів на порозі, він зважився підійти до нього, порадив йому напитися чогонебудь тепленького. Лаврецький закричав на нього, звелів йому вийти, а потім перепросив його; але Антін від того ще більше засмутився. Лаврецький не міг сидіти у вітальні; йому і так ввижалося, що прадід Андрій зневажливо дивиться з полотна на недолугого свого нащадка.—„Ех, ти! не високо літаєш!“ здавалося, говорили його набік скручені губи. „Невже ж,—думав він,—я не переможу себе,—піддамся цій... дурниці?“ (Тяжко ранені на війні завжди називають „дурницею“ свої рани. Не дурити себе людині—не жити їй на землі). „Хлопчак я, чи що, справді? Ну, так: побачив зблизка,

в руках майже держав можливість щастя на ціле життя—воно раптом зникло; алеж і в лотереї—коли б повернулось колесо ще трошки, то бідняк, мабуть, став би багатцем. Не буде, той не буде—край. Візьмуся до роботи, зіцпивши зуби, та й звелю собі мовчати; адже мені не первина брати себе в руки. І навіщо я втік, чого сиджу тут, встромивши, як той страус, голову в куц? Страшно біді в очі глянути—дурниця!“—Антоне!—закричав він голосно:—скажи зараз запрягати коні в тарантас.—„Так,—подумав він знову,—треба звеліти собі мовчати, треба взяти себе в тісні руки“...

Ось такими міркуваннями намагався розрадити себе Лаврецький у своєму горі; але воно було велике й сильне; і навіть Апраксія, що позбулася від старості не так розуму, як усякого почуття, і та похитала головою й сумно подивилася йому вслід, коли він сів у тарантас, щоб їхати до міста. Коні бігли швидко; він сидів непорушно і рівно, і непорушно дивився вперед на дорогу.

XLII

Ліза напередодні написала Лаврецькому, щоб він завітав до них увечері; але він спочатку заїхав до себе на квартиру. Він не застав дома ні дружини, ні дочки; від прислуги він довідався, що вона пішла з нею до Калітіних. Ця звістка і вразила його, і розлютила. „Видно, Варвара Павлівна наважилася не давати мені жити“, подумав він з злісним хвилюванням на серці. Він почав ходити сюди й туди, безперестанку відштовхуючи руками й ногами дитячі іграшки, книжки, всякі жіночі речі, що наvertsалися йому на очі; він покликав Жюстіну і звелів їй прибрати весь цей „мотлох“.—Oui, monsieur¹, сказала вона з гримасою і почала прибирати кімнату, граціозно, нахиляючись і кожним своїм рухом даючи Лаврецькому відчувати, що вона вважає його за неотесаного ведмеля. За ненависто дивився він на її потріпане, але й досі ще „пікантне“, глузливе, паризьке обличчя, на її білі наруківнички, шовковий фартух і легкий чепчик. Він відіслав її нарешті

¹ Добре, пане.

і, після довгих вагань (Варвара Павлівна досі не верталася), зважився піти до Калітіних,—не до Марії Дмитрівни (він нізащо не увійшов би в її вітальню, в ту вітальню, де була його дружина), а до Марфи Тимофіївни; він згадав, що затильні сходи з дівочого ганку провадили просто до неї. Лаврецький так і зробив. Випадок допоміг йому: він на подвір'ї зустрів Шурочку; вона провела його до Марфи Тимофіївни. Він застав її, проти її звичаю, саму-одну; вона сиділа в куточку, простоволоса, згорблена, склавши хрестом на грудях руки. Побачивши Лаврецького, стара дуже сполошилася, швидко встала і почала ходити туди й сюди по кімнаті, неначе шукаючи свого чепця.

— А, от ти, от,—заговорила вона, уникаючи його погляду і метушливо бігаючи:—ну, здрастуй. Ну, що ж? Що ж робити! Де ти був учора? Ну, вона приїхала; еге ж. Ну, треба вже так... якнебудь.

Лаврецький опустився на стілець.

— Ну, сідай, сідай,—провадила стара.—Ти просто наверх пройшов? Ну, так, певна річ. Що ж? ти на мене прийшов подивитися? Спасибі.

Старенька помовчала; Лаврецький не знав, що сказати їй; але вона його розуміла.

— Ліза ... так, Ліза щойно тут була,—провадила далі Марфа Тимофіївна, зв'язуючи й розв'язуючи шнурки свого ридикиюля.—Вона трохи нездужає. Шурочко, де ти? Ходи сюди, матінко моя, чого це ти посидіти не можеш? І в мене голова болить. Мабуть, від он того, від співу, та від музики.

— Від якого співу, тіточко?

— Та як же; тут уже ці вони, як ото вони по-вашому, дуєти пішли. Та все по-італійському: чі-чі та ча-ча, справжні сороки. Почнуть воти виводити, то так аж за душу тягнуть. Паншин отой, та от твоя. І як це все скоро уладналося; таки справді, по-рідному, без церемоній. А втім, і те сказати: пес—і той пристановища шукає; не пропадати ж, гаразд, що люди не женуть.

— Все ж, признаюся, я цього не сподівався,—відказав Лаврецький:—тут сміливість потрібна була велика.

— Ні, серце моє, це не сміливість,

це розрахунок. Та господь з нею! Ти її, кажуть, у Лаврики посилаєш, правда?

— Так, я віддаю цей маєток Варварі Павлівні.

— За гроші питала?

— Покищо ні.

— Ну, це не забариться. А я тебе аж тепер розглянула. Чи ти здоровий?

— Здоровий.

— Шурочко!—скрикнула раптом Марфа Тимофіївна:—піді но, скажи Лізаветі Михайлівні—тобто, ні, спитай у неї... адже вона нанизу?

— Нанизу.

— Ну от; то спитай її: куди, мовляв, вона мою книжку поділа? вона вже знає.

— Слухаю.

Старенька знов заметушилася, почала висувати шухляди в комоді. Лаврецький сидів непорушно на своїм стільці.

Раптом почувалася легка хода по сходах—і увійшла Ліза.

Лаврецький встав і уклонився; Ліза зупинилася коло дверей.

— Лізо, Лізочко,—заклопотано заговорила Марфа Тимофіївна:—куди ти мою книжку, книжку куди поклала?

— Яку книжку, тітонько?

— Та книжку, боже мій! А втім, я тебе не кликала. Ну, однаково. Що ви там нанизу робите? От і Федір Іванович приїхав. Як твоя голова?

— Нічого.

— Ти все кажеш: нічого. Що у вас там нанизу,—знов музика?

— Ні—в карти грають.

— Та вона ж на всі руки. Шурочко, я бачу, тобі по садку бігати хочеться. Іди.

— Та ні, Марфо Тимофіївно...

— Без розмов, будь ласка, іди. Настасія Карпівна в сад пішла сама; ти з нею побудь. Догоди старій.—Шурочка вийшла.—Та де ж це мій чепець? Куди це він подівся, справді?

— Дозвольте, я пошукаю,—промовила Ліза.

— Сиди, сиди; в мене самої ноги ще не повідпадали. Мабуть, він у мене там, у спальні.

І скинувши спід лоба очима на Лаврецького, Марфа Тимофіївна вийшла. Вона лишила була двері одчинені; але раптом вернулася до них і зачинила їх.

Ліза прихилилася до спинки крісла й тихо звела собі руки на обличчя; Лаврецький лишився, де був.

— От як ми повинні були побачитися,—промовив він нарешті.

Ліза прийняла руки від обличчя.

— Так,—сказала вона глухо:—ми скоро були покарані.

— Покарані,—проговорив Лаврецький.—А ви ж за віщо „покарані“?

Ліза звела на нього свої очі. Ні горя, ні тривоги вони не виказували: вони здавалися менші й тьмяніші. Обличчя її було бліде; злегка розтулені губи теж поблідли.

Серце в Лаврецького здригнулося від жалощів і кохання.

— Ви мені написали: все скінчене,—прошепотів він:—так, усе скінчене—перше, ніж почалося.

— Це все треба забути,—проговорила Ліза:—я рада, що ви прийшли; я хотіла вам написати, але так краще. Тільки треба швидше користуватися цими хвилинами. Нам обом залишається виконати наш обов'язок. Ви, Федоре Івановичу, повинні примиритися з вашою дружиною.

— Лізо!

— Я вас прошу зробити це; тільки цим можна загладити... все, що було. Ви подумайте—і не відмовте мені.

— Лізо, бога ради,—ви вимагаєте неможливого. Я готовий зробити все, що ви скажете; але тепер примиритися з нею!.. Я згоден на все, я все забув; та не можу ж я приволити своє серце... Змилюйтеся, це жорстоко!

— Я й не вимагаю від вас... того, що ви говорите; не живіть з нею, якщо ви не можете; але примиріться,—відказала Ліза і знов звела руку на очі.—Згадайте вашу дочку; зробіть це для мене.

— Добре,—проговорив крізь зуби Лаврецький:—це я зроблю, припустім; цим я виконаю свій обов'язок. Ну, а ви—в чому ж ваш обов'язок полягає?

— Про це я знаю.

Лаврецький раптом стрепенувся.

— Чи не збираєтесь ви часом піти за Паншина?—спитав він.

Ліза ледве помітно всміхнулася.

— О, ні!—промовила вона.

— Ах, Лізо, Лізо!—скрикнув Лав-

рецький:—які б ми могли бути щасливі!

Ліза знов глянула на нього.

— Тепер ви самі бачите, Федоре Івановичу, що щастя залежить не від нас, а від бога.

— Так, бо ви...

Двері з сусідньої кімнати швидко відчинилися, і Марфа Тимофіївна увійшла з чепцем в руці.

— Насилу знайшла,—сказала вона, стаючи між Лаврецьким і Лізою.—Сама його заподіла. От що значить старість ото, біда! А втім, і молодість не краща. Що, ти сам з дружиною в Лаврики поїдеш?—додала вона, обернувшись до Федора Івановича.

— З нею в Лаврики? я? Не знаю,—промовив він, переговоривши трохи.

— Ти наниз не зайдеш?

— Сьогодні—ні.

— Ну, добре, як знаєш; а тобі, Лізо, я думаю, треба б наниз піти. Ой, батечку мій, я й забула снігуреві корму насипати. Та от, зачекайте, я зараз...

І Марфа Тимофіївна вибігла, не надягнувши чепця.

Лаврецький швидко підійшов до Лізи.

— Лізо!—почав він благаючим голосом:—ми розлучаємося назавжди, серце мое розривається,—дайте мені вашу руку на прощання.

Ліза підвела голову. Її стомлений, майже погаслий погляд зупинився на ньому.

— Ні,—промовила вона і відвела назад уже простягнену руку:—ні, Лаврецький (вона вперше так його називала), не дам я вам своєї руки. Навіщо? Відійдіть, прошу вас. Ви знаєте, я вас люблю... так, я люблю вас,—додала вона з напругою:—але ні... ні.

І вона піднесла хустку до своїх уст.

— Дайте мені, принаймні, цю хустку.

Двері рипнули... Хустка покотилася по колінах Лізи. Лаврецький підхопив її, перше ніж вона впала на підлогу, швидко засунув її в бічну кишеню і, обернувшись, зустрівся очима з Марфою Тимофіївною.

— Лізочко, мені здається, тебе мати кличе,—промовила стара.

Ліза ту ж мить встала і вийшла.

Марфа Тимофіївна сіла в свій ку-

точок. Лаврецький почав прощатися з нею.

— Федю,— сказала вона раптом.

— Що, тіточко?

— Ти чесна людина?

— Як?

— Я питаю тебе: чесна ти людина?

— Сподіваюся, що так.

— Гм. А дай мені слово честі, що ти чесна людина.

— Будь ласка. Але навіщо це?

— Та я вже знаю, навіщо. Та й ти, мій голубе, як подумаєш гарненько,— адже ти не дурний,— сам зрозумієш, навіщо я це у тебе питаю. А тепер прощай, батечку. Спасибі, що навідав; а слово сказане пам'ятай, Федю, та поцілуй мене. Ох, серце моє, тяжко тобі, знаю: алеж і всім не легко. Вже як я, бувало, задрала мухам; от, думала я, кому добре на світі пожити; та почула якось, уночі, як муха в паука в лапках співає,— ні, думаю, і на них є лиха година. Що вдієш, Федю; а слово своє, проте, пам'ятай. Іди, іди.

Лаврецький вийшов з затильного ганку і вже наближався до воріт... Його наздогнав лакей.

— Марія Дмитрівна казали просити вас до неї завітати,— доповів він Лаврецькому.

— Скажи, брат, що я не можу тепер...— почав був Федір Іванович.

— Казали притьмом просити,— провадив далі лакей:— казали сказати, що вони самі - одні.

— А хіба гості поїхали?— спитав Лаврецький.

— Точно так,— відказав лакей і усміхнувся.

Лаврецький здвигнув плечима і пішов слідом за ним.

XLIII

Марія Дмитрівна сиділа сама в себе в кабінеті, на вольтерівському кріслі, і нюхала одеколон; склянка води з флер-д'оранжем стояла коло неї на столику. Вона хвилювалася і немов боялася.

Лаврецький увійшов.

— Ви бажали мене бачити,— сказав він, непривітно кланяючись.

— Так,— відказала Марія Дмитрівна і надпила трохи води.— Я дізналася,

що ви прийшли просто до тіточки; я звеліла вас просити до себе: мені треба переговорити з вами. Сідайте, будь ласка.— Марія Дмитрівна передихнула.— Ви знаєте,— продовжувала вона:— ваша дружина приїхала...

— Це я знаю,— промовив Лаврецький.

— Ну, так, тобто, я хотіла сказати: вона до мене приїхала, і я прийняла її; от про що я хочу говорити з вами, Федоре Івановичу. Я, слава богу, заслужила, можу сказати, пошану від усіх, і нічого непристойного нізачо в світі не заподію. Хоч я і передбачала, що це буде вам неприємно, проте я не зважилася не прийняти її, Федоре Івановичу; вона мені родичка—по вас: зрозумійте моє становище, яке ж я мала право не прийняти її в дім,— згодьтеся?

— Ви даремно хвилюєтеся, Маріє Дмитрівно,— відказав Лаврецький:— ви дуже добре зробили; я ні трохи не серджуся. Я зовсім не збираюся позбавляти Варвару Павлівну можливості бачити своїх знайомих; сьогодні я не увійшов до вас тільки тому, що не хотів зустрітися з нею—та й усе.

— Ах, як мені приємно чути це від вас, Федоре Івановичу,— скрикнула Марія Дмитрівна:— а втім, я завжди цього сподівалася від ваших благородних почувань. А що я хвилююся—це не дивно: я жінка і мати. А ваша дружина... звичайно, я не можу судити вас з нею—це я їй самій сказала; але вона така мила дама, що, крім приємності, нічого дати не може. Лаврецький усміхнувся і повертів капелюхом.

— І ось що я вам хотіла ще сказати, Федоре Івановичу,— провадила Марія Дмитрівна, злегка посуваючись до нього:— коли б ви бачили, як вона скромно поводить себе, яка шаноблива! Справді, це аж зворушує. А коли б чули, як вона про вас говорить! Я, каже, перед ним кругом винна; я, каже, не вміла цінувати його, каже; це, каже, ангел, а не людина. Справді, так і каже: ангел. Каяття у неї таке... Я, їй - богу, і не бачила ніколи такого каяття!

— А що, Маріє Дмитрівно,— промовив Лаврецький:— дозвольте поцікавитися: кажуть, що Варвара Пав-

лівна у вас співала; під час свого каяття вона співала,—чи як?..

— Ах, як вам не соромно так говорити! Вона співала і грала для того тільки, щоб догодити мені, бо я невідступно її просила про це, майже наказувала їй. Я бачу, що їй тяжко, так тяжко; думаю, чим би її розважити,—та й чула ж я, що талант у неї такий прекрасний!—Змилуйтесь, Федоре Івановичу, вона зовсім пригноблена, спитайте хоч Сергія Петровича; прибита жінка, tout-à-fait¹, що це ви?

Лаврецький тільки плечима здвигнув.

— А потім, що це у вас за ангелятко, ця Адочка, що за краса!—Яка вона мила, яка розумненька; по-французьки як говорить; і по-російськи розуміє—мене тітонькою назвала. І знаєте, щоб ото бокувати, як майже всі діти її віку бокують,—зовсім цього нема. На вас така схожа, Федоре Івановичу, що жах. Очі, брови...—ну,—ви, викапаний ви. Я маленьких таких дітей не дуже люблю, признатися; але у вашу дочку просто закохалася.

— Маріє Дмитрівно,—вимовив раптом Лаврецький:—дозвольте вас спитати, навіщо ви все це мені говорите?

— Навіщо?—Марія Дмитрівна знов понюхала одеклон і надпила води.—А на те, Федоре Івановичу, я це кажу, що... адже я вам родичка, я вам найщиріше співчуваю... я знаю, серце у вас предобре. Послухайте, mon cousin,—я все ж таки жінка досвідчена і не буду говорити на вітер: простіть, простіть вашу дружину.—Очі Марії Дмитрівни раптом сповнились слізьми.—Подумайте: молодість, недосвідченість... ну, може, поганий приклад, не було такої матері, щоб наставила її на добру путь. Простіть її, Федоре Івановичу. Вона доволі покарана.

Сльози закапали по щках Марії Дмитрівни; вона не втирала їх: вона любила плакати. Лаврецький сидів, як на голках. „Боже мій,—думав він:—що ж це за мука, що за день мені випав сьогодні!“

— Ви не відповідаєте,—заговорила знов Марія Дмитрівна:—як я повинна

вас зрозуміти? Невже ви можете бути такі жорстокі? Ні, я цьому вірити не хочу. Я почуваю, що мої слова вас переконали, Федоре Івановичу, бог вас нагородить за вашу добрість, а ви прийміть тепер з рук моїх вашу дружину...

Лаврецький мимохить встав з стільця; Марія Дмитрівна теж встала і, хутенько зайшовши за ширми, вивела звідти Варвару Павлівну. Бліда, напівжива, з опущеними очима, вона, здавалося, зреклася вської власної думки, вської волі—віддалася вся в руки Марії Дмитрівни.

Лаврецький відступив на крок назад.

— Ви були тут!—скрикнув він.

— Не винуйте її,—покwapно промовила Марія Дмитрівна:—вона нізачо не хотіла лишатися, але я звеліла їй лишитися, я посадила її за ширми. Вона запевняла мене, що це ще більше вас розсердить; я й слухати не хотіла; я краще від неї знаю. Прийміть же з рук моїх вашу дружину; ходіть, Варю, не бійтесь, припадіть до вашого чоловіка (вона шарпнула її за руку)—і мое благословенство...

— Почекайте, Маріє Дмитрівно,—перебив її Лаврецький глухим, але глибоко вражаючим голосом.—Ви, напевне, любите чутливі сцени (Лаврецький не помилявся: Марія Дмитрівна ще з інституту зберегла велику любов до певної театральності); вони вас тішать; але іншим від них погано приходиться. А втім, я з вами говорити не буду: в цій сцені не ви головна дієва особа. Чого ви хочете од мене, пані?—додав він, звертаючись до дружини.—Хіба я не зробив для вас, що міг? Не кажіть мені, що не ви вигадали це побачення; я вам не повірю,—і ви знаєте, що я вам вірити не можу. Чого ж ви хочете? Ви розумні,—ви нічого не робите без мети. Ви повинні зрозуміти, що жити з вами, як я жив перше,—я не можу; не через те, що я на вас гніваюся, а через те, що я став іншою людиною. Я сказав вам це ще на другий день після вашого повернення, і ви самі, в цей момент, в душі зо мною згодні. Але ви бажаєте піднести себе в очах людей; вам мало жити в мене

¹ Цілком.

в домі, ви бажаєте жити зо мною під одною покрівлею — чи ж не правда?

— Я бажаю, щоб ви мене простили,— проговорила Варвара Павлівна, не зводячи очей.

— Вона бажає, щоб ви її простили,— повторила Марія Дмитрівна.

— І не для себе, для Ади,— шепнула Варвара Павлівна.

— Не для неї, для вашої Ади,— повторила Марія Дмитрівна,

— Прекрасно. Ви цього хочете? — виговорив з напругою Лаврецький.— Гаразд, я й на це згоден.

Варвара Павлівна скинула на нього бистрим поглядом, а Марія Дмитрівна скрикнула:— Ну, слава богу! — знов потягла Варвару Павлівну за руку.— Прийміть же тепер від мене...

— Заждіть, кажу вам,— перебив її Лаврецький.— Я згоден жити з вами, Варваро Павлівно,— продовжував він:— тобто, я вас привезу в Лаврики і проживу з вами, скільки сили стане, а потім поїду і буду найжджати. Ви бачите, я вас обманювати не хочу; та не вимагайте більше нічого. Ви б самі засміялися, коли б я уволів бажання шановної нашої родички і пригорнув би вас до свого серця, почав би запевняти вас, що ... минулого не було, що зрубане дерево знов зацвіте. Але я бачу: треба скоритися. Ви це слово не так зрозумієте... це все одно. Повторяю, я буду жити з вами... або, ні, я цього обіцяти не можу... Я зійдуся з вами, буду вас знов вважати за свою дружину...

— Дайте ж їй принаймні на тому руку,— промовила Марія Дмитрівна, в якій давно висохли сльози.

— Я досі не обманював Варвари Павлівни,— відказав Лаврецький:— вона мені повірить і так. Я її відвезу в Лаврики; і пам'ятайте, Варвара Павлівно: я буду вважати, що ви зламали нашу умову, скоро ви виїдете звідти. А тепер дозвольте мені піти.

Він уклонився обом дамам і швидко вийшов.

— Ви не берете її з собою! — крикнула йому вслід Марія Дмитрівна.

— Облиште його,— шепнула їй Варвара Павлівна і зараз обняла її, почала дякувати, цілувати її руки, називати її своєю спасителькою.

Марія Дмитрівна вибачливо при-

ймала її ласки, але в душі вона не була задоволена ні Лаврецьким, ні Варварою Павлівною, ні всією сценою, яку вона підготувала. Зворушливості вийшло мало; Варвара Павлівна, на її думку, повинна була кинутися чоловікові в ноги.

— Як це ви мене не зрозуміли? — товкмачила вона:— адже я вам сказала: припадіть.

— Так краще, мила тіточко, не турбуйтеся — все гаразд,— повторяла Варвара Павлівна.

— Ну, та й він же — холодний, як лід,— зауважила Марія Дмитрівна.— Правда, ви не плакали, алеж я перед ним розливалась. У Лавриках зачинити вас хоче. Що ж,— і до мене вам не можна буде їздити? Усі мужчини бездушні,— сказала вона на закінчення і значуще похитала головою.

— Зате жінки вміють цінувати добрість і великодушність,— промовила Варвара Павлівна і, поволі ставши на коліна перед Марією Дмитрівною, обійняла її повний стан руками і притулилася до неї обличчям. Обличчя це вишком усміхалося, а в Марії Дмитрівни знов закапали сльози.

А Лаврецький пішов до себе, замкнувся у кімнатці свого камердинера, кинувся на диван і пролежав так до ранку.

XLIV

Наступного дня була неділя. Дзвони на ранню обідню не розбудили Лаврецького — він не стуляв очей цілу ніч — але нагадали йому іншу неділю, коли він, на бажання Лізи, ходив до церкви. Він поквапно встав: якийсь таємний голос говорив йому, що він і сьогодні побачить її там. Він нечутно вийшов з дому, звелів переказати Варварі Павлівні, яка ще спала, що він вернеться на обід, і великими кроками попростував туди, куди кликав його одноманітно-сумний дзвін. Він прийшов рано: майже нікого ще не було в церкві; дячок на крилосі читав часи; зрідка перериваний кашлем, голос його мірно гув, то спадаючи, то надимаючись. Лаврецький примістився недалеко входу. Богомольці приходили поодиноці, зупинялися, хрестилися, кланялися на всі боки; кроки їх дзвеніли в порожнявій тиші.

виразно озиваючись під склепінням. Дрягла бабуся у старезному капоті з каптуром стояла на колінах біля Лаврецького й широко молилася; її беззубе, жовте, поморщене обличчя виказувало напружене розчулення; червоні очі невідривно дивилися вгору, на образи іконостаса; кошава рука безперестанку виходила з капота і поволі й твердо клала великий, широкий хрест. Мужик з густою бородою і понурим обличчям, розкудланій і зім'ятий, увійшов до церкви, одразу став на обидва коліна і ту ж мить почав покvapливо хреститися, закидаючи назад голову і струшуючи нею після кожного поклону. Таке гірке горе виказувалося в його обличчі, в усіх його рухах, що Лаврецький зважився підійти до нього і спитати його, що з ним. Мужик полохливо й суворо відсахнувся, подивився на нього... „Син помер“, проговорив він скоромовкою, — і знов почав класти поклони... „Що їм може замінити розраду, яку дає їм церква?“ — подумав Лаврецький, — і сам спробував молитися; але серце його обважніло, зробилося жорстоким, і думки були далеко. Він усе ждав Лізи, — та Ліза не приходила. Церква почала сповнятися народом; її все не було. Обідня почалася, диякон уже прочитав євангелію, задзвонили до „достоїнно“; Лаврецький поступився трохи вперед — і раптом побачив Лізу. Вона прийшла раніше від нього, але він її не помітив: притулившись у проміжку між стіною і крилосом, вона не оглядалася, не ворушилася. Лаврецький не звів з неї очей до самого кінця обідні: він прощався з нею. Народ почав розходитися, а вона все стояла; здавалось, вона дожидала, поки піде Лаврецький. Нарешті, вона перехрестилася востаннє і пішла, не обертаючись; з нею була тільки покоївка. Лаврецький вийшов услід за нею з церкви і надгогнав її на вулиці; вона йшла дуже швидко, нахиливши голову і спустивши вуаль на обличчя.

— Здрастуйте, Лізавето Михайлівно, — сказав він голосно, з силуваною розв'язністю: — можна вас провести?

Вона нічого не сказала; він пішов обік неї.

— Задоволені ви мною? — спитав

він її, притишивши голос. — Ви чули, що вчора сталося?

— Так, так, — промовила вона пошепки: — це добре.

І вона пішла ще швидше.

— Ви задоволені?

Ліза тільки головою кивнула.

— Федоре Івановичу, — почала вона спокійним, але немічним голосом: — я хотіла вас просити: не приходьте більше до нас, вижджайте якомога швидше; ми можемо після побачитись, — колинебудь, через рік. А тепер, зробіть це для мене; виконайте мою просьбу, бога ради.

— Я вас завжди готовий слухати, Лізавето Михайлівно; — та невже ми так маємо розлучитися? невже ви мені не скажете жодного слова?..

— Федоре Івановичу, от ви тепер ідете біля мене... А вже ви так далеко, далеко від мене. І не тільки ви, а...

— Договорюйте, прошу вас! — скрикнув Лаврецький: — що ви хочете сказати?

— Ви почуєте, може... але що б не було, забудьте... ні, не забувайте мене, пам'ятайте про мене.

— Мені вас забути...

— Доволі, прощайте. Не йдіть за мною.

— Лізо, — почав був Лаврецький...

— Прощайте, прощайте! — повторила вона, ще нижче спустила вуаль і майже бігом пустилася вперед.

Лаврецький подивився й услід і, понуривши голову, подався назад вулицею. Він наткнувся на Лемма, який теж ішов, насунувши капелюх на ніс і дивлячись собі під ноги.

Вони мовчки подивилися один на одного.

— Ну, що скажете? — проговорив, нарешті, Лаврецький.

— Що я скажу? — похмуро відказав Лемм: — нічого я не скажу. Все вмерло, і ми вмерли (Alles ist todt und wir sind todt). Адже вам праворуч іти?

— Праворуч.

— А мені ліворуч. Прощайте.

* * *

Наступного ранку Федір Іванович з дружиною поїхав у Лаврики. Вона йшла попереду, в кареті, з Адою і Жюстіною; він позаду — в тарантасі..

Гарненька дівчинка цілу дорогу не відходила від вікна карети; її дивувало все: мужики, баби, хати, колодязі, дуги, дзвіночки і сила гайвороння. Жюстіна поділяла її дивування; Варвара Павлівна сміялася з їхніх зауважень і вигуків. Вона була в гарному настрої; перед від'їздом з міста О... вона мала розмову з своїм чоловіком.

— Я розумію ваше становище, — сказала вона йому: — і він, з виразу її розумних очей, міг переконатися, що вона розуміла його становище цілком, — але ви віддасте мені хоч ту справедливість, що зо мною легко жаветься; я не буду вам нав'язуватись, заважати вам; я хотіла забезпечити майбутнє Ади; більше мені нічого непотрібно.

— Так, ви досягли усіх ваших цілей, — промовив Федір Іванович.

— Я про одне тільки мрію тепер: закопатись назавжди в глушині; я буду вічно пам'ятати ваші благодіяння...

— Фе! Годі вам, — перебив він її.

— І зумію шанувати вашу незалежність і ваш спокій, — докінчила вона свою приготовлену фразу.

Лаврецький їй низько вклонився. Варвара Павлівна зрозуміла, що чоловік в душі дякував їй.

Другого дня надвечір прибули вони в Лаврики; через тиждень Лаврецький поїхав у Москву, лишивши дружині тисяч п'ять на прожиток, — а другого дня після від'їзду Лаврецького з'явився Паншин, якого Варвара Павлівна просила не забувати її в самоті. Вона його прийняла якнайкраще, і до пізньої ночі у високих кімнатах дому та в саду лунали звуки музики, співу і веселих французьких розмов. Три дні прогостював Паншин у Варвари Павлівни; прощаючись з нею і міцно стискаючи її прекрасні руки, він обіцяв дуже хутко вернутися — і додержав своєї обіцянки.

XLV

У Лізи була окрема, невеличка кімнатка на другому поверсі дому її матері, чиста, світла, з білим ліжечком, з вазонами по кутках і перед вікнами, з маленьким писемним столиком, купкою книжок і розп'яттям на стіні.

Кімнатка ця називалась дитячою; Ліза родилася в ній. Вернувшись із церкви, де її бачив Лаврецький, вона старанніше, ніж звичайно, опорядила все у себе, звідусіль позмітала пил, переглянула й перев'язала стрічечками всі свої зшитки й листи від приятельок, позамикала всі шухляди, полила квіти і доторкнулась рукою до кожної квітки. Все це вона робила не поспішаючи, тихо, з якоюсь просвітленою й тихою дбайливістю на обличчі. Вона зупинилася, нарешті, посеред кімнати, поволі оглянулася і, підійшовши до столу, над яким висіло розп'яття, стала на коліна, поклати голову на стиснуті руки і лишилася непорушною.

Марфа Тимофіївна увійшла і застала її в цій позі. Ліза не помітила її приходу. Стара вийшла навшпиньки за двері й кілька разів голосно кашлянула: Ліза моторно підвелася й витерла очі, на яких сяяли світлі, незронені сльози.

— А ти, я бачу, знов прибирала свою келійку, — промовила Марфа Тимофіївна і низько нахилилася до вазона з молодію трояндою: — як славно пахне!

Ліза задумано подивилась на свою тітку.

— Яке це ви вимовили слово! — прошепотіла вона.

— Яке слово, яке? — жваво підхопила стара: — що ти хочеш сказати? Це жак, — заговорила вона, раптом скинувши чепець і сівши на Лізиному ліжечку: — це мені над силу; четвертий день сьогодні, як я наче в казані киплю; я не можу більше удавати, що нічого не помічаю, — не можу бачити, як ти бліднеш, сохнеш, плачеш, не можу, не можу!

— Та що вам, тіточко? — промовила Ліза: — я нічого...

— Нічого? — скрикнула Марфа Тимофіївна: — це ти іншим кажи, а не мені! Нічого! а хто щойно стояв на колінах? у кого вії ще мокрі від сліз? Нічого! Та ти подивися на себе, що ти зробила з своїм обличчям, куди очі свої поділа? — Нічого! хіба я не все знаю?

— Це мине, тіточко; дайте час.

— Мине, та коли? Господи боже, мій владико! Невже ти так його покохала? Адже він старий, Лізочко.

Ну, я не сперечаюся, він хороша людина, не кусається; але що ж таке? всі ми хороші люди; не тільки світа, що в вікні, цього добра завжди буде багато.

— Я вам кажу, все це мине, все це вже минуло.

— Слухай, Лізочко, що я тобі скажу,— промовила раптом Марфа Тимофіївна, садовлячи Лізу коло себе на ліжко і поправляючи то її волосся, то косинку.— Це тобі тільки так, з опалу здається, що на твоє горе нема ради. Ех, серце мое, тільки на смерть ліків нема! Ти от тільки скажи собі: „Не піддамся, мовляв, я,— ну його!..“ і сама потім дивом дивуватимеш,— як воно добре, швидко минає. Ти тільки потерпи.

— Тіточко,— відказала Ліза:— воно вже минуло, все минуло.

— Минуло! де там минуло! От у тебе аж носик загострився, а ти кажеш: минуло. Добре минуло!

— Так, минуло, тіточко, якщо ви тільки захочете мені допомогти,— вимовила з раптовим запалом Ліза і кинулася на ший Марфи Тимофіївни.— Мила тіточко, будьте мені другом, допоможіть мені; не гнівайтесь, зрозумійте мене...

— Та що таке, що таке, матінко моя? Не лякай мене, будь ласка; я зараз закричу, не дивися так на мене; кажи швидше, що таке!

— Я... я хочу...— Ліза сховала своє обличчя на грудях Марфи Тимофіївни...— Я хочу йти в монастир,— проговорила вона глухо.

Стара так і підскочила на ліжку.

— Перехрестися, матінко моя, Лізочко, опам'ятайся: що тобі таке, бог з тобою,— пролететала вона нарешті:— ляж, голубочко, засни трошечки: це все в тебе від безсоння, серце моє.

Ліза підвела голову; щоки її падали.

— Ні, тіточко,— промовила вона:— не говоріть так; я зважилась, я молилась, я просила поради в бога; все скінчилося, скінчилося моє життя з вами. Така наука недарма; та я вже не вперше про це думаю. Щастя до мене не йшло: навіть коли в мене були надії на щастя, серце в мене завжди щеміло. Я все знаю, і свої

гріхи, і чужі, і як татонько багатство нажив, я знаю все. Все це відмолити, відмолити треба. Вас мені шкода, шкода матусі, Леночки; та нічого не вдієш; почуваю я, що мені не життя тут; я вже з усім попросалася, всьому в домі поклонилася востаннє, кличе мене щось; тоскно мені, хочеться мені замкнутися навіки. Не утримуйте мене, не відмовляйте, допоможіть мені, бо я сама піду...

Марфа Тимофіївна з жахом слухала свою племінницю.

„Вона хвора, марить,— думала вона:— треба послати по лікаря; та по якого? Гедеоновський недавно хвалив якогось; він завжди бреше, а може, цим разом і правду сказав“.

Та коли вона переконалася, що Ліза не хвора й не марить, коли на всі її заперечення Ліза раз-у-раз відповідала одне й те саме, Марфа Тимофіївна злякалася й засмутилася не на жарт.

— Адже ти не знаєш, голубочко ти моя,— почала вона її умовляти:— яке життя по тих монастирях! Адже тебе, мою рідну, олією конопляною зеленою годувати почнуть, білизну на тебе надягнуть грубу-грубезну; по холоду ходити примусять; адже ти всього того не знаєш, Лізочко. Це все в тобі Агашині сліди; це вона тебе з пуття збила. Алеж вона почала з того, що пожила, і собі на втіху пожила; поживи й ти. Дай мені принаймні померти спокійно, а там роби, що хочеш. І хто ж це бачив коли, щоб через отаку, через козячу бороду, прости господи, через мужчину— в монастир йти? Ну, коли тобі так тоскно, поїдь, помолися угодникові, молебень відправ, та не надягай ти чорного каптура на свою голову, батечку ти мій, матінко ти моя...

І Марфа Тимофіївна гірко заплакала.

Ліза потішала її, витирала її сльози, сама плакала, але лишилася невблаганною. З розпачу Марфа Тимофіївна спробувала вдатися до погрози: все сказати матері... але й це не допомогло. Тільки в наслідок невідступних просьб старої Ліза погодилася відкласти виконання свого наміру на півроку; зате Марфа Тимофіївна повинна була дати їй слово, що сама допоможе їй і виклопоче згоду Марії

Дмитрівни, якщо через шість місяців вона не змінить свого вирішення.

* * *

Коли настали перші холоди, Варвара Павлівна, не вважаючи на свою обіцянку закопатися в глушині, запасшись грошиками, переселилася в Петербург, де найняла скромну, але милену квартиру, що вишукав для неї Паншин, який ще раніше від неї покинув О... ську губернію. В останній час свого перебування в О... він зовсім позбувся приязні Марії Дмитрівни; він раптом перестав до неї їздити і майже не виїжджав з Лавриків. Варвара Павлівна його поневолила, саме поневолила; іншим словом не можна висловити її необмежену, безповоротну, безвідмовну владу над ним.

Лаврецький прожив зиму в Москві, а навесні наступного року дійшла до нього звістка, що Ліза постриглася в Б... му монастирі, в одному з найдальших країв Росії.

ЕПІЛОГ

Минуло вісім років. Знов настала весна... Але скажемо перше кілька слів про долю Михалевица, Паншина, пані Лаврецької,— і розстанемося з ними. Михалевиц, після довгих мандрів, попав, нарешті, на справжнє своє діло: він дістав посаду старшого наглядача в урядовій школі. Він дуже задоволений своєю долею, і вихованці в нього „закохані“, хоча й передражнюють його. Паншин дослужився великого чину і націляється вже на директора; ходить трохи зігнувшись: мабуть, Володимирський хрест на шию, яким його вшановано, відтягає його вперед. Чинownik у ньому здобув рішучу перемогу над художником; його досі ще молодяве обличчя пожовкло, волосся порідшало, і він уже не співає, не малює, але потай займається літературою; написав комедійку, на зразок „прислів'їв“,— а як тепер усі, хто пише, неодмінно „виводять“ когонебудь або щонебудь, то й він вивів у ній кокетку і читає її нишком двом чи трьом дамам, у яких має ласку. Проте, він не одружився, хоча не один раз випадала

йому на те прекрасна нагода: в тому винна Варвара Павлівна. Щодо неї, то вона по-давньому завжди живе в Парижі: Федір Іванович дав їй на себе вексель і відкупився від неї, від можливості другого несподіваного наїзду. Вона пристаріла й потовщала, але досі ще мила й елегантна. У кожної людини є свій ідеал; Варвара Павлівна знайшла свій— у драматичних творах пана Дюма-сина. Вона невтомно ходить у театр, де виводяться на сцену сухотні і сентиментальні камелії; бути пані Дош здається їй верхом людського щастя: вона одного разу заявила, що не бажає для своєї дочки кращого талану. Треба сподіватися, що доля врятує mademoiselle Ada від такого щастя: з рум'яної, пухлої дитини вона обернулася на квологруду бліденьку дівчинку; нерви її вже розладнані. Число закоханців Варвари Павлівни зменшилося, але вони не перевелися; деяких вона, мабуть, збереже до кінця свого життя. Найзавзятішим із них останніми часами був якийсь Закурдало-Скубірніков, з відстановлених гвардейських прудиусів, людина років тридцяти восьми, надзвичайно міцної будови тіла. Французькі відвідувачі салону пані Лаврецької називають його „le gros taureau de l'Ukraine“¹; Варвара Павлівна ніколи не запрошує його на свої модні вечірки, але він має в неї необмежену ласку.

Отже... минуло вісім років. Знов повіяло з неба осяйним щастям весни; знов усміхнулася вона землі й людям; знов під її пестуванням все зацвіло. Місто О... мало змінилося протягом цих восьми літ, але дім Марії Дмитрівни неначе помолодшав: його недавно пофарбовані стіни білили привітно, і шибки одчинених вікон рум'яніли й блищали проти сонця, що заходило; з цих вікон линули на вулицю радісні, легкі звуки дзвінких молодих голосів, безнастанного сміху; цілий дім, здавалося, кипів життям і переливався веселощами через вікна. Сама господиня дому давно вже зійшла з світу: Марія Дмитрівна померла років через два після постригу

¹ Товстий український вівл.

Лізи; і Марфа Тимофіївна не надовго пережила свою племінницю; поряд спочивають вони на міському кладовищі. Не стало й Настасії Карпівни; вірна бабуся протягом кількох років щоденно ходила молитися над тілом своєї приятельки... Настав час, і її кісточки теж лягли в сиру землю. Але дім Марії Дмитрівни не перейшов у чужі руки, не вийшов з її роду, гніздо не зруйнувалося: Леночка, що перетворилася на струнку, гарну дівчину, і її жених — білявий гусарський офіцер; син Марії Дмитрівни, який щойно одружився в Петербурзі й разом з молодю дружиною приїхав на весну в О...; сестра його дружини, шістнадцятилітня інститутка з червонорожевими щоками і ясними оченятами; Шурочка, що теж виросла й покращала, — от яка молодь сповняла сміхом і гомоном стіни Калітінського дому. Все в ньому змінилось, все стало під лад новим поселцям. Безбороді дворові хлопці, скализуби і базіки, заступили колишніх статечних дідів; там, де колись велично походжала розгодована Роска, два лягавих пси шалено вовтузилися й скакали по диванах; на стайні завелися сухоробрі іноходці, баскі голобельники, завзяті орчиківі коні з плетеними гривами, донські верхові коні; години сніданку, обіду, вечері переплуталися й змішалися; пішли, за висловом сусідів, „порядки нечувані“.

Того вечора, про який зайшла у нас мова, пожильці Калітінського дому (старшому з них, Леноччиному женихові, було всього двадцять чотири роки) завели не складну, але, міркуючи по їх одностайному реготанню, дуже для них втішну гру: вони бігали по кімнатах і ловили один одного; пси теж бігали й гавкали, і канарки, що висіли в клітках перед вікнами, навперебій горлали, збільшуючи загальний гамір дзвінкою ляскотнею свого завзятого щebetання. В самий розпал цієї голосної потіхи до воріт під'їхав забруднений гарантас, і чоловік років сорока п'яти, в дорожній одежі, вийшов з нього і зупинився здивований. Він постояв деякий час непорушно, окинув дім уважними очима, увійшов через фіртку на двір і поволі вийшов на ганок.

У прихожій ніхто його не зустрів; але двері до зали швидко розчинилися, — з них, вся розчервонівшись, вихопилась Шурочка — і моментально, услід за нею, з дзвінким криком вибігла вся молода ватага. Вона раптом зупинилася й затихла, побачивши незнайомого; але ясні очі, зведені на нього, дивилися так само ласкаво, свіжі обличчя не перестали сміятися. Син Марії Дмитрівни підійшов до гостя і привітно спитав його, чого йому треба.

— Я Лаврецький, — промовив гість.

Одностайний крик розлігся йому на відповідь — і не тому, що вся ця молодь дуже зраділа з приїзду далекого, майже забутого родича, а просто тому, що вона готова була гомоніти й радіти при всякій нагоді. Лаврецького зараз обступили; Леночка, як давня знайома, перша назвала себе, запевнила його, що ще б трошки — і вона неодмінно впізнала б його, і відрекомендувала рещту товариства, називаючи кожного, навіть жениха свого, зменшеними іменами. Вся юрба рушила через ідальню до вітальні. Шпалери в обох кімнатах були інші, але меблі заціліли; Лаврецький пізнав фортепіано; навіть п'яльці коло вікна стояли ті самі і так само — і мало не з тим самим незакінченим шиттям, як вісім років тому. Його посадили на спокійне крісло; всі статечно посідали круг нього. Питання, вигуки, оповідання посипалися навперейми.

— А давно ми вас не бачили, — наївно зауважила Леночка: — Варвару Павлівну теж не бачили.

— Ще б пак! — покwapно підхопив її брат. — Я тебе в Петербург повіз, а Федір Іванович весь час жив на селі.

— Так, адже з того часу й мама померла.

— І Марфа Тимофіївна, — промовила Шурочка.

— І Настасія Карпівна, — відказала Леночка: — і мосьє Лемм...

— Як? і Лемм помер? — спитав Лаврецький.

— Так, — відповів молодий Калітін: — він виїхав звідси в Одесу; кажуть, хтось його туди знадив; там він і помер.

— Ви не знаєте, — музики після нього не лишилося?

— Не знаю; явряд.

Всі замовкли й перезирнулися. Хмарка смутку вилетіла на всі молоді обличчя.

— А Матроска живий,— заговорила раптом Леночка.

— І Гедеоновський живий,— додав її брат.

При імені Гедеоновського одразу розлігся одностайний сміх.

— Так, він живий і вигадує подавньому,— продовжував син Марії Дмитрівни:— і уявіть, от ця дзига (він показав на інститутку, сестру своєї дружини) вчора йому перцю в табакерку насипала.

— Як він чхав!— скрикнула Леночка,— і знов задзвенів її нестримний сміх.

— Ми про Лізу недавно мали вісті,— промовив молодий Калітін,— і знов кругом усе притихло:— їй добре, здоров'я її тепер поправляється потрохи.

— Вона й досі в тому самому монастирі?— спитав не без зусилля Лаврецький.

— У тому самому.

— Вона вам пише?

— Ні, ніколи; до нас через людей вісті доходять.— Настала раптова, глибока мовчанка; от, „тихий ангел пролетів“,— подумали всі.

— Чи не хочете ви в сад?— звернувся Калітін до Лаврецького:— він дуже гарний тепер, хоч ми його й запустили трошки.

Лаврецький вийшов у сад, і перше, що впало йому в очі,— була та сама лавка, на якій він колись перебув з Лізою кілька щасливих, неповторних хвилин; вона почорніла, покривилася; але він пізнав її, і душу його охопило те почуття, якому нема рівного ні солодкістю, ні гіркістю,— почуття живого смутку за зниклою молодістю, за щастям, яке колись мав. Разом з молоддю пройшовся він по алях: липи трохи пристаріли й вирости за останні вісім років, тінь їх стала гуща; зате всі кущі підвищились, малинник вбився в силу, ліщина зовсім заглухла; і звідусіль пахтіло свіжим дроком, лісом, травою, бузком.

— От де добре було б пограти в чотири кутки,— скрикнула раптом

Леночка, увійшовши на невелику зелену галявину, оточену липами:— нас, до речі, п'ятеро.

— А Федора Івановича ти забула?— зауважив її брат.— Чи ти себе не лічиш?

Леночка трохи почервоніла.

— Та хіба Федір Іванович, у його віці, може...— почала вона.

— Будь ласка, грайте,— покvapливо підхопив Лаврецький:— не звертайте уваги на мене. Мені самому буде приємніше, коли я буду знати, що я вам не заважаю. А розважати вам мене нема чого; у нас, старих, є заняття, якого ви ще не знаєте і якого жодна розвага замінити не може: спогади.

Молоді люди вислухали Лаврецького з привітною і ледве-ледве глузливою шанобливістю,— неначе їм учитель лекцію прочитав,— і раптом посипали від нього всі геть, вбігли на галявину; четверо стали коло дерев, один на середині— і почалась веремія.

А Лаврецький вернувся в дім, увійшов в ідальню, наблизився до фортепіано і доторкнувся до одної з клавіш: розітнувся неголосний, але чистий звук і таємно затремтів у нього в серці: цією нотою починалася та натхненна мелодія, якою, давно колись, тої ж самої щасливої ночі, Лемм, покійний Лемм, так захопив його. Потім Лаврецький перейшов у вітальню і довго не виходив з неї; в цій кімнаті, де він так часто бачив Лізу, виразніше виникав перед ним її образ; йому здавалося, що він відчував кругом себе сліди її присутності; але туга за нею була томлива і не легка: в ній не було тиші, яку навіває смерть. Ліза ще жила десь, глухо, далеко; він думав про неї як про живу, і не пізнавав дівчини, яку колись кохав, в тому невиразному, блідому привиді, одягнутому в чернечу одягу, оточеному димними хвилями ладану! Лаврецький сам себе не пізнав би, коли б міг так глянути на себе, як він в думці глянув на Лізу. Протягом цих восьми років стався, нарешті, злам у його житті, той злам, якого багато людей не знає, але без якого не можна лишитися порядною людиною до кінця: він дійсно перестав думати про власне

щастя, про власну користь. Він затих і — навіщо таїти правду? — постарівся не тільки обличчям і тілом, постарівся душею; зберегти до старості серце молоде, як каже дехто, і трудно, і майже смішно; той уже може бути задоволений, хто не втратив віри в добро, постійності волі, охоти до діяльності. Лаврецький мав право бути задоволеним: він зробився справді гарним хазяїном, справді вивчився орати землю і працював не для себе тільки; він, скільки міг, забезпечив і зміцнив побут своїх селян.

Лаврецький вийшов з дому в сад, сів на знайому йому лаву — і на цьому дорогому місці, перед лицем того дому, де він востаннє марно простягав свої руки до заповітного келиха, в якому кипить і грає золоте вино насолоди, — він, самотній, безхатній мандрівець, під веселі вигуки молодого покоління, що вже замінило його, — оглянувся на своє життя. Журно стало йому на серці, але не тяжко й не сумно: жалкувати йому було за чим, соромитися — нічого. „Грайте, веселіться, ростіть, молоді сили“, — думав він, і не було гіркості в його думках: — „життя у вас попереду, і вам легше буде жити, вам не доведеться, як нам, шукати своєї дороги, боротися, падати і вставати серед мороку; ми турбувалися про те, як би заціліти — і скільки з нас не заціліло! — а вам треба діло робити, працювати, — і благословенство нашого брата, старих людей, буде з вами. А мені, після сьогоднішнього дня, після них відчуттів, залишається

віддати вам останній уклін — і хоч засмучено, але без заздрощів, без ніяких темних почувань сказати, перед кінцем, перед дожидаючим богом: „Здрастуй, одинока старість! Догорай, непотрібне життя!“

Лаврецький тихо встав і тихо пішов; його ніхто не помітив, ніхто не затримував; веселі крики ще дужче розлягалися в саду за зеленою суцільною стіною високих лип. Він сів у тарантас і звелів погоничеві їхати додому і не гнати коні.

* * *

„Та й кінець?“ — питає, може, незадоволений читач. — „А що ж сталося потім з Лаврецьким? З Лізою?“ Але щоді сказати про людей, які ще живі, але вже зійшли з життєвого шляху, навіщо вертатися до них? Кажуть, Лаврецький навідав той далекий монастир, куди сховалася Ліза — побачив її. Перебираючись з крилоса на крилос, вона пройшла близько повз нього; пройшла рівною, поквалливо-смирною ходою черниці — і не глянула на нього; тільки вії оберненого до нього ока ледве-ледве здригнулися, тільки ще нижче нахилила вона своє скудле обличчя — і пальці стиснених рук, перевиті чотками, ще міцніше притиснулися один до одного. Що подумали, що відчули обоє? Хто дізнається? Хто скаже? Є такі хвилини в житті, такі почування... На них можна тільки вказати — і пройти мимо.

1858 р.

НА ПЕРЕДОДНІ

I

У затінку високої липи, на березі Москви - ріки, недалеко від Кунцова, одного з найгарячіших літніх днів 1853 року, лежало на траві два юнаки. Один, на вигляд років 23-х, високий на зріст, чорнявий, з гострим і трохи кривим носом, високим лобом і стриманою усмішкою на широких губах, лежав на спині і задумано дивився в далечінь, злегка примруживши свої невеликі сірі оченята; другий лежав на грудях, підперши обома руками кучеряву біляву голову, і теж дивився кудись у далечінь. Він був на три роки старший від свого товариша, але здавався далеко молодшим: вуса його ледве засіялися, і на підборідді кучерявився легкий пух. Було щось як у дитини миловиде, щось привабливо-гарне в дрібних рисах його свіжого круглого обличчя, в його солодких карих очах, гарних опуклих губках і білих ручках. Все в ньому дихало щасливою веселістю здоров'я, дихало молодістю — безтурботністю, самовпевненістю, пещеністю, чаром молодості. Він і поводив очима, і усміхався, і підпирив голову, як це роблять хлопчики, які знають, що на них охоче задивляються. На ньому було просторе біле пальто, подібне до блузи; блакитна хустка обіймала його тонку шию, пом'ятий солом'яний капелюх валявся на траві коло нього.

Проти нього його товариш здавався старим, і ніхто б не подумав, дивлячись на його нескладну постать, що і він розкошує, що і йому добре. Він лежав незграбно; його велика, доверху широка, донизу загострена голова незграбно сиділа на довгій шиї; незграбність позначалася навіть у поставі його тулуба, щільно охопленого коротким чорним сюртучком, його рук, його довгих ніг з піднятими колінами, подібних до задніх ніжок трав'яного коника. А проте не можна було не пізнати в ньому добре вихованої людини; відбиток „порядності“ помічався в усій його неповороткій постаті, і обличчя його, негарне й навіть трохи смішне, виказувало звичку думати і добрість. Звали його Андрієм Петровичем Берсеневим; його товариш, білявий юнак, прозивався Шубіним, Павлом Яковичем.

— Чому ти не лежиш, як я, на грудях?—почав Шубін.—Так далеко краще. Особливо коли підіймеш ноги і стукаєш каблуками одним до другого—от так. Трава під носом: набридне визиратися на краєвид—дивись на якунебудь черевату кузочку, як вона повзе по зелинці, або на мураха, як він метушиться. Справді—так краще. А то ти прибрав тепер якоїсь псевдо-класичної пози—точнісінько танцівниці в балеті, коли вона спирається ліктями на картоннускелю. Ти згадай, що ти тепер маєш повне

право відпочивати. Це ж не жарт: вийти третім кандидатом! Відпочиньте, сер; перестаньте напружуватися, розкидайте свої члени!

Шубін сказав всю цю промову в ніс, півліниво, півжартівливо (пещені діти говорять так з друзями сім'ї, які привозять їм цукерки), і, не дочекавшись відповіді, продовжував:

— Мене найбільше вражають мурахи, жуки і інші панове комахи їх дивною серйозністю: бігають сюди й туди з такими величними фізіономіями, неначе і їх життя щось важить! Подумайте собі, людина, цар природи, істота вища, на них дивиться, а їм байдуже: ще, чого доброго, якийсь комар сяде на ніс цареві природи і почне вживати його собі на їжу. Це ображає. А з другого боку, чим їх життя гірше від нашого життя? І чому ж їм не величатися, коли ми дозволяємо собі величатися? Ану бо, філософе, розв'яжи мені це завдання! Чого ж ти мовчиш? Га?

— Що... — промовив, стрепенувшись, Берсенев.

— Що! — повторив Шубін.— Твій друг висловлює перед тобою глибокі думки, а ти його не слухаєш.

— Я милувався на краєвид. Подивись, як ці поля гаряче блищать проти сонця! (Берсенев трохи шепеляєв).

— Пишний пущено колір,— промовив Шубін.— Одне слово, натура! Берсенев похитав головою.

— Тобі ще більше ніж мені слід було б захоплюватися всім цим. Це ж з твоєї галузі: ти артист.

— Ні, це не з моєї галузі,— відказав Шубін і надагнув капелюх на потилицю.— Я м'ясар; мое діло— м'ясо, м'ясо ліпити, плечі, ноги, руки, а тут і форми нема, викінчення нема—розлізлося на всі боки... Спробуй, піймай!

— Алеж і тут краса,— зауважив Берсенев.— До речі, кінчив ти свій барельєф?

— Який?

— Дитину з козлом!

— До чорта! до чорта! до чорта!— скрикнув з протягом Шубін.— Подивився на справжніх, на старих, на антики, та й розбив свою мізерію. Ти показуєш мені на природу і кажеш: „І тут краса“. Певна річ, скрізь краса,

навіть і в твоєму носі краса, та за всякою красою не навганяєш. Старі — ті за нею і не гналися; вона сама сходила в їх утвори, звідкіля — бог знає, з неба, чи що. Їм цілий світ належав; нам так широко сягати не приходиться: короткі руки. Ми закидаємо вудку на одному місечку та й пильнуємо. Клюне, браво! а не клюне...

Шубін висунув язика.

— Стривай, стривай,— заперечив Берсенев.— Це парадокс. Коли ти не будеш співчувати красі, любити її скрізь, де спіткаєш, то вона тобі і в твоєму мистецтві не дасться. Якщо прекрасний краєвид, прекрасна музика нічого не промовляють до твоєї душі, я хочу сказати, якщо ти їм не співчуваєш...

— Ех, ти, співчувальник!— бовкнув Шубін і сам засміявся з нововигаданого слова, а Берсенев замислився.— Ні, брат,— продовжував Шубін:— ти розумник - філософ, третій кандидат московського університету, з тобою сперечатися страшно, особливо мені, недовченому студентові, але я тобі от що скажу: крім свого мистецтва, я люблю красу тільки в жінках... в дівчатах, та й то знедавна...

Він перевернувся на спину й заклав руки за голову.

Кілька хвилин минуло в мовчанці. Тиша південної спеки тяжіла над осяйною, заснулою землею.

— До речі, про жінок,— заговорив знов Шубін.— Чому це ніхто не візьме Стахова в руки?— Ти бачив його в Москві?

— Ні.

— Зовсім збожеволів старий. Сидить цілими днями у своєї Августини Христіанівни, нудиться страшенно, а сидить. Видивляються одне на одного, таке безглуздя... Аж бридко дивитися. От дивна річ! Якою родиною бог благословив цього чоловіка — ні, давай йому Августину Христіанівну! Я нічого не знаю гидкішого від її качиної фізіономії! Цими днями я вилпив її карикатуру, в дантанівській манері. Дуже вийшло непогано. Я тобі покажу.

— А Єлени Миколаївни бюст,— спитав Берсенев:— посувається?

— Ні, брат, не посувається. Від цього обличчя можна впасти в роз-

пач. Подивився: лінії чисті, суворі, прямі; здається, не трудно вхопити подібність. Та ба... Не дається, як скарб у руки. Зауважив ти, як вона слухає? Жодна риса не зрушиться, тільки вираз погляду безнастанно міняється, а від нього міняється вся постать. Що тут скажеш робити скульпторові, та ще й поганому? Дивна істота... чудна істота,—додав він після недовгої мовчанки.

— Так, вона дивна дівчина,— повторив за ним Берсенев.

— А дочка Миколи Артемовича Стахова! От після цього і говори про кров, про породу. І цікаво те, що вона дійсно його дочка, схожа на нього, і на матір схожа, на Анну Василівну. Я Анну Василівну поважаю від щирого серця, вона моя добродійниця; алеж вона курка... звідкіля ж узялася ця душа у Єлени? Хто запалив цей вогонь? От знов тобі завдання, філософе!

Але „філософ“, як і перше, нічого не відповідав. Берсенев, взагалі, не грішив великомовністю, і коли говорив, висловлювався незграбно, з припинками, без потреби розводячи руками; а цим разом якась особлива тиша найшла на його душу, тиша, схожа на втому і на смуток. Він недавно переселився за місто після довгої й трудної роботи, що забирала в нього по кілька годин на день. Бездіяльність, ласкавість і чистота повітря, свідомість досягненої мети, химерна й недбала розмова з приятелем, несподівано викликаний образ милої істоти, всі ці різноманітні і разом чомусь подібні вражіння злилися в ньому в одне загальне почуття, яке і втихомирювало його, і хвилювало, і знесилювало... Він був дуже нервовий юнак.

Під липою був холодок і спокій; мухи й бджоли, що залітали в коло її тині, здавалося, брумчали тихше; чиста дрібна трава смарагдового кольору, без золотих вилисків, не коливалася; високі стебелця стояли непорушно, мов зачаровані; як мертві, висіли маленькі грона жовтих квітів на долішніх гілках липи. Солодкий запах з кожним віддихом виходив у саму глибину грудей, але груди ним охоче дихали. Вдалені, за річкою,

до обрію все блискотіло, все горіло; зрідка перебігав там вітрець і дробив і підсилював блискотання: променистий відпар колихався над землею. Птахів не було чути: вони не співають в спеку; але коники сюрчали скрізь, і приємно було слухати цей гарячий звук життя, сидячи в прохідоді, в спокої: він клонив на сон і будив мрії.

— Чи ти помітив,—почав раптом Берсенев, допомагаючи своїй мові рухами рук:—яке чудне почуття збуджує в нас природа? Все в ній таке повне, таке ясне, я хочу сказати, таке задоволене собою, і ми це розуміємо і милуємося з цього, і водночас вона, принаймні в мені, завжди будить якийсь неспокій, якусь тривогу, навіть сум. Що це значить? Чи ми дужче усвідомлюємо перед нею, перед її лицем, всю нашу неповноту, нашу неясність, чи нам мало того вдоволення, якого з неї досить, а іншого, тобто я хочу сказати, того, чого нам треба, у неї нема.

— Гм,—відказав Шубін:—я тобі скажу, Андрію Петровичу, яка всьому цьому причина. Ти описав відчуття самотньої людини, яка не живе, а тільки дивиться та мліє. Чого дивитися? Живи сам і будеш молодеч. Скільки ти не стукай до природи в двері, не озветься вона зрозумілим словом, бо вона німа. Буде бриніти й вити, мов та струна, а пісні від неї не сподівайся. Жива душа—та озветься, і переважно жіноча душа. А тому, благородний друже мій, раджу тобі придбати подругу серця, і всі твої тоскні відчуття вмиль зникнуть. От що нам „треба“, як ти кажеш. Адже ця тривога, цей смуток, адже це, просто, свого роду голод. Дай шлункові справжню їжу, і все враз прийде до ладу. Займи своє місце в простороні, будь тілом, братику мій. Та й що таке, до чого „природа“? Ти послухай сам: кохання... яке сильне, гаряче слово! Природа... який холодний, шкільний вислів! А тому (Шубін заспівав): „Хай живе Марія Петрівна!“ або ні,—додав він,—не Марія Петрівна, ну, та однаково! Ву ме компрене.

Берсенев підвівся й сперся підборіддям на складені руки.

— Навіщо насміхання,—проговорив він, не дивлячись на свого товариша: — навіщо кпини? Так, твоя правда: кохання—велике слово, велике почуття... Та про яке кохання говориш ти?

Шубін теж підвівся.

— Про яке кохання? Про яке хочеш, аби воно було. Признаюся тобі, на мою думку, зовсім немає різних родів кохання. Коли ти покохав...

— З цілої душі,—підхопив Берсенев.

— Авжеж, це само по собі розуміється: душа не яблуко: її не розділиш. Коли ти покохав, ти й правий. А я не думав кпити. У мене на серці тепер така ніжність, так воно злагідніло... Я хотів тільки з'ясувати, чому природа, по-твоєму, так на нас діє. Тому що вона будить в нас потребу кохання, і не має сили задовольнити її. Вона нас тихо жене в інші живі обійми, а ми її не розуміємо і чогось сподіваємося від неї самої. Ах, Андрію, Андрію, прекрасне це сонце, це небо, все, все довкола нас прекрасне, а ти сумуєш; та коли б ти в цю мить держав у своїй руці руку коханої жінки, коли б ця рука і вся ця жінка були твої, коли б ти навіть дивився її очима, відчував не своїм, одиноким, а її почуттям,—не смуток, Андрію, не тривогу будила б у тобі природа, і не став би ти помічати її краси; вона б сама раділа й співала, вона б вторувала твоєму гімнові, бо ти в неї, в німу, вклав би тоді язик!

Шубін схопився на ноги й пройшовся разів зо два сюди й туди, а Берсенев нахилив голову, і обличчя його вкрилося легким рум'янцем.

— Я не зовсім згоден з тобою,—почав він.—Не завжди природа намагає нам на... кохання. (Він не зразу вимовив це слово). Вона також загрожує нам: вона нагадує про страшні... так, про недоступні таємниці. Чи не вона має поглинути нас; чи не безнастанно вона поглинає нас? У ній і Життя і Смерть, і Смерть у ній так само голосно говорить, як і Життя.

— І в коханні Життя й Смерть,—перебив Шубін.

— А потім,—провадив Берсенев:—коли я, приміром, стою навесні в лісі, в зеленій гушавині, коли мені вчуваються романтичні звуки Оберонового рогу (Берсеневу стало трохи ніяково, коли він вимовив ці слова),—хіба й це...

— Жадоба кохання, жадоба щастя, більше нічого!—перехопив Шубін.—Знаю і я ці звуки, знаю і я те зворушення і сподівання, які находять на душу від шатою лісу, в його надрах, або ввечері, в чистих полях, коли заходить сонце і річка димиться за кущами. Але і від лісу, і від річки, і від землі, і від неба, від усякої хмаринки, від усякої травки я сподіваюся, я хочу щастя, я у всьому чую його наближення, чую його заклик! „Мій бог—бог світлий і веселий!“ Я так був почав колись один вірш; признайся: гарний перший вірш, та другого ніяк добрати не міг. Щастя! щастя! поки життя не минуло, поки всі наші члени в нашій владі, поки ми йдемо не з гори, а на гору! Сто чортів!—продовжував Шубін з раптовим поривом:—ми молоді, не потвори, не дурні: ми здобудемо собі щастя!

Він струснув кучерями і самовпевнено, майже зухвало, глянув угору, на небо. Берсенев звів на нього очі.

— Нібито нема нічого над щастя?—промовив він тихо.

— А наприклад?—спитав Шубін і зупинився.

— Та от, наприклад, ми з тобою, як ти кажеш, молоді, ми гарні люди, припустім; кожен з нас бажає для себе щастя... Та чи таке це слово: „щастя“, яке може з'єднати, запалити нас обох, примусити нас подати один одному руку? Хіба не егоїстичне, я хочу сказати, хіба не роз'єднуюче це слово?

— А ти знаєш такі слова, що еднають?

— Так; і їх чимало: і ти їх знаєш.

— Ану? які це слова?

— Та хоча б мистецтво,—бо ти художник,—батьківщина, наука, свобода, справедливість.

— А любов?—спитав Шубін.

— І любов еднаюче слово; але не та любов, якої ти тепер прагнеш: не любов—насолада, любов—жертва.

Шубін насупився.

— Це добре для німців; а я хочу любити для себе; я хочу бути номером першим.

— Номером першим, — повторив Берсенев. — А мені здається, поставити себе номером другим — все призначення нашого життя.

— Коли всі так будуть чинити, як ти радиш, — промовив з жалісною гримасою Шубін: — ніхто на землі не буде їсти ананасів: всі іншим їх віддавати будуть.

— Значить, ананаси не потрібні; а втім, не бійся, завжди знайдуться очі навіть хліб від чужого рота віднімати.

Обидва приятелі помовчали.

— Я цими днями знов зустрів Інсарова, — почав Берсенев: — я запросив його до себе; я неодмінно хочу його познайомити з тобою... і з Стаховими.

— Який це Інсаров? Ах, так, той серб чи болгарин, про якого ти мені казав? Патріот отой? Чи не він, часом, навівяв тобі всі ці філософічні думки?

— Можливо.

— Незвичайний він індивідуум, чи що?

— Так.

— Розумний? Обдарований?

— Розумний?.. так. Обдарований? не знаю, не думаю.

— Ні? Що ж у ньому визначного?

— От побачиш. А тепер, я гадаю, нам час іти. Анна Василівна нас, либонь, чекає. Котра ото година?

— Третя. Ходім. Як душно! Ця розмова в мені всю кров запалила. І в тебе була хвилина... я не дарма артист: я на все кмітливий. Признайся, цікавить тебе жінка?

Шубін хотів заглянути в обличчя Берсеневу, але він одвернувся і вийшов спід липи. Шубін пішов услід за ним, граціозно перехильці переступаючи своїми маленькими ніжками. Берсенев рухався незграбно, високо підіймав на ході плечі, витягав шию: а проте він здавався більш порядною людиною, ніж Шубін, більше джентльменом, сказали б ми, якби це слово не було в нас таке затягане.

II

Молоді люди зішли до Москви-ріки і пішли понад її берегом. Від води віяло свіжістю, і тихий плескіт невеликих хвиль голубив слух.

— Я б знов викупався, — заговорив Шубін: — та боюся спізнитись. Подивися на річку: вона неначе нас надить. Давні греки у ній признали б німфу. Та ми не греки, о, німфо! ми — грубошкірі скіфи.

— У нас є русалки, — зауважив Берсенев.

— Іди ти з своїми русалками! Навіщо мені, скульпторові, ці витвори заляканої холодної фантазії! ці образи, народжені в задумливій хаті, в мороку зимових ночей! — Я потребу світла, простору... Коли ж, боже мій, поїду я до Італії? Коли...

— Тобто, ти хочеш сказати, на Україну?

— Сором тобі, Андрію Петровичу, дорікати мені за необдумані дурощі, в яких я, і без того, гірко каюся. Ну, так, я вчинив як дурень: безмежно добра Анна Василівна дала мені грошей на подорож до Італії, а я подався до хохлів, їсти галушки, і...

— Не договорюй, будь ласка, — перебив Берсенев.

— І все ж я скажу, що ці гроші не були витрачені марно. Я побачив там такі типи, особливо жіночі... Звичайно, я знаю: поза Італією нема рятунку!

— Ти поїдеш в Італію, — промовив Берсенев, не обертаючись до нього: — і нічого не зробиш. Будеш усе тільки крилами вимахувати і не полетиш. Знаємо ми вас!

— Адже Ставассер полетів... І не тільки він. А не полечу, — значить, я пінгвін морський, без крил. Мені душно тут, в Італію хочу, — провадив Шубін: — там сонце, там краса...

Молода дівчина, в широкому солом'яному капелюсі, з рожевим зонтиком на плечі, показалася в цю мить на стежці, якою йшли приятелі.

— Але що я бачу? І тут до нас назустріч іде краса! Привіт смиренного митця чарівній Зої! — крикнув раптом Шубін, театралью розмахнувши капелюхом.

Молода дівчина, до якої стосувався цей вигук, зупинилася, посварилася на нього пальцем і, допустивши до себе обох приятелів, проговорила дзвінким голосом і ледве помітно гаркавлячи:

— Чого ж ви це, панове, обідати не йдете? — Стіл накрито.

— Що я чую? — заговорив, сплещнувши руками, Шубін. — Невже ви, чудова Зоя, в таку спеку зважилися йти нас шукати? Чи так я повинен зрозуміти значення вашої мови? Скажіть, невже? Або ні, краще не вимовляйте цього слова: каяття вб'є мене в одну мить.

— Ах, перестаньте, Павле Яковичу, — відказала, не без досади, дівчина: — чому ви ніколи не говорите зо мною серйозно? Я розсерджуся, — додала вона з кокетливою гримаскою й надула губки.

— Ви не розсердитесь на мене, ідеальна Зое Микитівно: ви не захочете вкинути мене в темну безодню безтямного розпачу. А серйозно я говорити не вмю, бо я не серйозна людина.

Дівчина здвигнула плечем і звернулася до Берсенєва.

— От він завжди так: поводитьсь зо мною як з дитиною, а мені вже вісімнадцять років минуло. Я вже велика.

— О, боже! — простогнав Шубін і закотив очі під лоба, а Берсенєв усміхнувся мовчки.

Дівчина тупнула ніжною.

— Павле Яковичу! Я розгніваюся... Неліпе пішла була зо мною, — продовжувала вона: — та лишилася в саду. Її спека злякала, а я не боюся спеки. Ходімо.

І вона пішла вперед по стежці, злегка вихитуючи своїм тонким станом при кожному кроці і відкидаючи гарненькою ручкою, одягненою в чорну митенку, м'які, довгі кучері від обличчя.

Приятелі пішли за нею (Шубін то безмовно притискав руки до серця, то підіймав їх вище голови) і, через кілька хвилин, опинилися перед одною з численних дач, що оточували Кунцово. — Невеликий дерев'яний domeк з мезоніном, пофарбований рожевою фарбою, стояв посеред саду і якось

наївно виглядав споза зелені дерев. Зоя перша відчинила фіртку, вбігла в сад і закричала: „привела мандрівців!“ Молода дівчина з блідим і виразистим обличчям підвелася з лави поблизу доріжки, а на порозі дому показала дама у ліловій шовковій сукні і, піднявши вишивану батистову хусточку над головою, щоб захиститися від сонця, усміхнулася розморено й мляво.

III

Анна Василівна Стахова, з роду Шубіна, семи років лишилася круглою сиротою й спадкоємицею чималого маєтку. В неї були родичі дуже багаті і дуже бідні; бідні по батькові, багаті по матері: сенатор Волгін, князі Чикурасови. Князь Ардаліон Чикурасов, призначений до неї за опікуна, віддав її в найкращий московський пансіон, а коли вона вийшла з пансіону, взяв її до себе в дім. Він жив одкрито й справляв узимку бали. Майбутній чоловік Анни Василівни, Микола Артемович Стахов, завоював її на одному з цих балів, де вона була в „чарівній рожевій сукні з куафюрою з маленьких троянд“. Вона берегла цю куафюру... Син відстановленого капітана, що був ранений дванадцятого року і дістав вигідну посаду в Петербурзі, Микола Артемович Стахов шістнадцяти років вступив до юнкерської школи і вийшов у гвардію. Він був гарний на вроду, добре складений, і його вважали чи не за найкращого кавалера на вечірках середньої руки, які він одвідував переважно: у великий світ йому не було дороги. Замолоду плекав він дві мрії: зробитися флігель-адъютантом і вигідно одружитися; з першою мрією він незабаром розлучився, та зате ще міцніше держався другої. Через те він щозими їздив у Москву. Микола Артемович порядно говорив французькою мовою й мав славу філософа, бо не був гуль'єєм. Бувши тільки прапорщиком, він уже любив завзято посперечатися, наприклад, про те, чи можна людині протягом всього свого життя об'їздити землю, чи можна їй знати, що діється на дні морському — і завжди держався тої думки, що — не можна.

Миколі Артемовичу минуло двадцять п'ять років, коли він „підчепив“ Анну Василівну; він вийшов у відставку й поїхав на село господарювати. Сільське життя йому хутко набридло, а маєток був чиншовий; він оселився в Москві, в домі дружини. Замолоду він ні в які гри не грав, а тут прихопився до лото, а коли заборонили лото, до „ералашу“. Дома він нудьгував;— зійшовся з удовою німецького походження й пробував у неї майже весь час. На літо 53-го року він не переїхав до Кунцова; він лишився в Москві, нібито для того, щоб користуватися мінеральними водами; на ділі йому не хотілося розлучитися зі своєю вдовою. А втім, він і з нею розмовляв мало, а також більше сперечався про те, чи можна передбачати погоду і т. д. Одного разу хтось назвав його *frondeur*; ця назва дуже йому сподобалася. „Так“, думав він, самовдоволено опускаючи кутки губ і похитуючись, „мене задовольнити не легко; мене не обдурити“. Фрондерство Миколи Артемовича полягало в тому, що він почує, наприклад, слово: нерви, і скаже: „а що таке нерви?“ або хтонебудь згадає при ньому про успіхи астрономії, і він скаже: „а ви вірите в астрономію?“ А коли він хотів остаточно знищити супротивника, він казав: „все це самі фрази“. Треба признатися, що багатьом особам такого роду заперечення здавалися (і досі здаються) незаперечними; але Микола Артемович і на думці не мав, що Августина Христіанівна в листах до своєї кухни, Феодолінди Петерзілус, називала його: *Mein Pinselchen*¹.

Дружина Миколи Артемовича, Анна Василівна, була маленька й худенька жінка з тонкими рисами обличчя, схильна до хвилювання й смутку. В пансіоні вона вчилася музики й читала романи, потім те все покинула; почала гарно вбиратися, і це облишила; заходилася була виховувати дочку, і тут ослабла і передала її на руки гувернантки; кінчилося тим, що вона тільки й робила, що сумувала й тихо хвилювалася. Народження Єлени Миколаївни розладнало її здо-

ров'я, і вона вже не могла більше мати дітей; Микола Артемович натякав на це, виправдуючи свою знайомість з Августиною Христіанівною.

Невірність чоловіка дуже смутила Анну Василівну; надто боляче їй було те, що він одного разу обманюю подарував своїй німкені пару сірих коней з її, Анни Василівни, власного заводу. В очі вона йому ніколи не докоряла, але крадькома скаржилася на нього по черзі усім своїм, навіть дочці. Анна Василівна не любила виїжджати; їй було приємно, коли в неї сидів гість і розповідав щонебудь; в самоті вона одразу занедажувала. Серце в неї було дуже любляче й лагідне: життя її хутко перемолело.

Павло Якович Шубін приходився їй троюродним племінником. Батько його служив у Москві. Брати його вчилися в кадетських корпусах; він був наймолодший, улюбленець матері, тендітний будовою тіла: він лишився дома. Його призначали в університет і насилу підтримували в гімназії. Змалку почав він виявляти нахил до скульптури; тяжкотілий сенатор Волгін побачив якось одну його статуєтку в його тітки (йому було тоді років шістнадцять) і заявив, що хоче опікуватися молодим талантом. Раптова смерть батька Шубіна мало не змінила усієї будуччини молодого хлопця. Сенатор, протектор талантів, подарував йому гіпсовий бюст Гомера та й тільки; але Анна Василівна допомагала йому грішми, і він, сяк-так, дев'ятнадцяти років вступив в університет, на медичний факультет. Павло не відчував ніякого потягу до медицини, але той штат студентів, що існував тоді, ні на який інший факультет не давав можливості вступити; до того ж він надіявся повчитися анатомії. Але він не вивчився анатомії; на другий курс він не перейшов і, не діждавшись іспиту, вийшов з університету, маючи намір віддатися виключно своєму покликанню. Він працював запопадливо, але уривками; вештався по околицях Москви, ліпив і малював портрети селянських дівок, сходився з усякими людьми, молодими й старими, високого й низького розбору, італійськими формівниками і російськими художниками, слухати не

¹ Мій дурничок.

хотів про академію й не визнавав жодного професора. Талант він мав безперечний; його почали знати по Москві. Мати його, природжена парижанка, хорошого роду, добра й розумна жінка, вивчила його французької мови, клопоталася й дбала про нього вдень і вночі, пишалася ним і, вмираючи ще в молодім віку від сухот, вблагала Анну Василівну взяти його до себе на руки. Йому тоді вже поступило на двадцять перший рік. Анна Василівна уволила її останнє бажання: він займав невелику кімнату у флігелі дачі.

IV

— Ходімо ж їсти, ходімо,— проговорила жалісним голосом господина, і всі рушили в їдальню.— Сядьте коло мене, Zoé,— промовила Анна Василівна,— а ти, Héloïse, розважай гостя, а ти, Paul, будь ласка, не пустуй і не дратуй Zoé. У мене голова болить сьогодні.

Шубін знов звів очі до неба: Zoé відповіла йому півусмішкою. Ця Zoé, або, кажучи докладніше, Зоя Микитівна Мюллер, була миленька, трохи косоока російська німкеня з роздвоєним на кінці носиком і червоними малесенькими губками, білява, пухленька. Вона дуже непогано співала російські романси, чистенько грала на фортепіано всілякі, то веселенькі, то зворушливі штучки; одягалася зі смаком, але якось по-дитячому і занадто вже охайно. Анна Василівна взяла її в компаньйонки до своєї дочки і майже завжди держала її при собі. Єлена на це не скаржилася: вона зовсім не знала, про віщо їй говорити з Зоєю, коли їй траплялося лишитися з нею насамоті.

Обід тягнувся досить довго; Берсенев розмовляв з Єленою про університетське життя, про свої наміри й надії; Шубін прислухався й мовчав, із перебільшеною жадобою, зрідка скидаючи комічно-сумовитими поглядами на Зою, яка відповідала йому все тою ж флегматичною усмішкою. По обіді Єлена з Берсенеvim і Шубіним пішли в сад; Зоя подивилася їм услід і, злегка здвигнувши плечиком, сіла за фортепіано. Анна Василівна проговорила була:

— Чому ж ви не йдете теж гуляти?— але, не дїждавшись відповіді, додала:— заграйте мені щонебудь таке сумне...

— La dernière pensée de Weber?¹— спитала Зоя.

— Ах, так, Вебера,— промовила Анна Василівна, сіла в крісла, і сльоза навернулася на її вію.

Тим часом Єлена повела обох приятелів у альтанку з акацій, з дерев'яним столиком посередині і лавами кругом. Шубін оглянувся, підстрибнув кілька разів і, промовивши пошепки: „почекайте“, побіг до себе в кімнату, приніс грудку глини й почав ліпити фігуру Зої, похитуючи головою, бурмочучи й посміхаючись.

— Знов давні жарти,— промовила Єлена, глянувши на його роботу, і звернулася до Берсенєва, з яким провадила далі розмову, почату при обіді.

— Давні жарти!— повторив Шубін.— Коли ж бо об'єкт дуже невичерпний! Сьогодні особливо вона мене дратує.

— А то ж чому?— спитала Єлена.— Можна подумати, що ви говорите про якунебудь лиху, неприємну стару жінку. Гарненька, молоденька дівчинка...

— Звичайно,— перебив її Шубін:— вона гарненька, дуже гарненька; я певен, що всякий прохожий, глянувши на неї, неодмінно мусить подумати: от би з ким чудово... польку протанцювати; я також певен, що вона це знає, і що це їй приємно... Навіщо ж ці соромливі гримаски, ця скромність? Ну, та ви знаєте, що я хочу сказати,— додав він крізь зуби.— А втім, вам тепер інше на думці.

І, зламавши фігуру Зої, Шубін почав похапливо й наче з досадою ліпити й м'яти глину.

— Отже, ви бажали б бути професором?— спитала Єлена Берсенєва.

— Так,— відказав той, затискаючи між коліна свої червоні руки.— Це моя улюблена мрія. Звичайно, я дуже добре знаю все, чого мені бракує для того, щоб бути гідним такого високого... я хочу сказати, що я занадто мало підготований; але я сподіваюся здобути дозвіл поїхати

¹ Останню думу Вебера.

за кордон; перебуду там три - чотири роки, якщо треба, і тоді...

Він зупинився, понурився, потім швидко скинув очима і, ніяково усміхаючись, поправив волосся. Коли Берсенев говорив з жінкою, мова його робилася ще повільніша, і він ще більше шепелявив.

— Ви хочете бути професором історії?— спитала Єлена.

— Так, або філософії,— додав він тихше:— якщо це буде можливо.

— Він уже тепер сильний, як чорт, у філософії,— зауважив Шубін, проводячи глибокі риси нігтем по глині:— навіщо йому за кордон їхати?

— І ви будете цілком задоволені з вашого становища?— спитала Єлена, підпершись ліктем і дивлячись йому просто в обличчя.

— Цілком, Єлено Миколаївно, цілком. Яке ж може бути краще покликання? Даруйте, піти слідами Тимофія Миколайовича... Сама думка про подібну діяльність сповняє мене радістю й ніяковістю, так... ніяковістю, якої... яка походить від свідомості моїх малих сил. Покійний батько благословив мене на це діло... Я ніколи не забуду його останніх слів.

— Ваш батько помер цієї зими?

— Так, Єлено Миколаївно, в лютому.

— Кажуть,— провадила далі Єлена,— він залишив визначний твір в рукопису; чи то правда?

— Так, залишив. Це була чудова людина. Ви б полюбили його, Єлено Миколаївно.

— Я цього певна. А який зміст цього твору?

— Зміст цього твору, Єлено Миколаївно, переказати вам у кількох словах трохи важко. Мій батько був людина дуже вчена, шеллінгіанець, він уживав висловів не завжди зрозумілих...

— Андрію Петровичу,— перебила його Єлена:— вибачте моє неучтво, що таке означає: шеллінгіанець?

Берсенев злегка усміхнувся.

— Шеллінгіанець— це означає послідовник Шеллінга, німецького філософа, а в чому полягала наука Шеллінга...

— Андрію Петровичу!— скрикнув раптом Шубін:— бога ради! Чи не

хочеш ти, часом, прочитати Єлені Миколаївні лекцію про Шеллінга? Змилуйся!

— Зовсім не лекцію,— пробурмотів Берсенев і почервонів:— я хотів...

— А чому ж би й не лекцію,— підхопила Єлена.— Нам з вами лекції дуже потрібні, Павле Яковичу.

Шубін звів очі на неї й раптом заготовився.

— Чого ж ви смієтеся?— спитала вона непривітно і майже різко.

Шубін замовк.

— Ну, годі, не гнівайтесь,— промовив він, перегодовши.— Я винен. Але справді, що за охота, даруйте, тепер, в таку погоду, під цими деревами, балакати про філософію? Краще говоримо про солов'їв, про троянди, про молоді очі й усмішки.

— Так; і про французькі романи, про жіноче лахміття,— провадила Єлена.

— Хай уже й про лахміття,— відказав Шубін:— якщо воно гарне.

— Хай так! А як нам не хочеться говорити про лахміття? Ви величаєте себе вільним митцем, навіщо ж ви зазіхаєте на волю інших? І дозвольте вас спитати, при такому напрямі думок навіщо ви нападаєте на Зою? З нею дуже добре говорити про лахміття і про троянди.

Шубін раптом спалахнув і підвівся з лави.

— А, от як?— почав він непевним голосом.— Я розумію ваш натяк; ви мене відсилаєте до неї, Єлено Миколаївно! Іншими словами, я тут зайвий.

— Я не думала відсилати вас звідси.

— Ви хочете сказати,— продовжував запально Шубін:— що я не вартий іншого товариства, що я їй до пари, що я такий же пустий, і нікчемний, і неглибокий, як ця солодкава німкенечка? Чи так?

Єлена нахмурила брови.

— Ви не завжди були про неї такої думки, Павле Яковичу,— зауважила вона.

— А, докір! докір тепер!— скрикнув Шубін.— Ну, так, я не криюся, була хвилина, саме одна хвилина, коли ці свіжі, банальні личка... Та коли б я захотів віддячити вам докором і нагадати вам... Прощайте,— додав він раптом:— я готовий забрехатися.

І, вдаривши рукою по зліпленій у формі голови глині, він вибіг з альтанки й пішов до себе в кімнату.

— Дитина, — проговорила Єлена, поглянувши йому вслід.

— Художник, — промовив з тихою усмішкою Берсенев. — Всі митці такі. Треба їм прощати їх примхи. Це їх право.

— Так, — відказала Єлена: — але Павло досі ще нічим не здобув собі цього права. Що він зробив досі? Дайте мені руку і ходім по алеї. Він перешкодив нам. Ми говорили про твоє вашого батька.

Берсенев узяв руку Єлени і пішов з нею по садку, але почата розмова, занадто рано перервана, не відновилася; Берсенев знов почав викладати свої погляди на професорське звання, на майбутню свою діяльність. Він поволі йшов поряд з Єленою, незграбно виступав, незграбно підтримував її руку, зрідка штовхав її плечем, і ні разу не глянув на неї; але мова його текла легко, якщо не зовсім вільно; він висловлювався просто й вірно, і в очах його, що поволі блукали по стовбурах дерев, по піску доріжки, по траві, світвся тихий захват благородних почуттів, а в заспокоєному голосі чути було радість людини, яка свідомо, що їй вдається висловлюватися перед іншою дорогою їй людиною. Єлена слухала його уважно і, обернувшись до нього наполовину, не відводила погляду від його злегка зблідлого обличчя, від очей його, приязних і лагідних, хоча вони й уникали зустрічі з її очима. Душа її розкрилася, і щось ніжне, справедливе, гарне не то вливалось в її серце, не то виростало в ньому.

V

Шубін не виходив з своєї кімнати до самої ночі. Уже зовсім засутиєно, шербатий місяць стояв високо на небі, молочний шлях забілів і зорі зарявіли, коли Берсенев, попрощавшись з Анною Василівною, Єленою й Зоєю, підійшов до дверей свого приятеля. Вони були замкнені; він постукав.

— Хто там? — почувся голос Шубіна.

— Я, — відказав Берсенев.

— Чого тобі?

— Пустити мене, Павле, годі капризувати; як тобі не соромно?

— Я не каприжую, я сплю і мені спиться Зоя.

— Облиш, будь ласка. Ти не дитина. Пустити мене. Мені треба з тобою поговорити.

— Ти не наговорився ще з Єленою?

— Та годі ж бо, годі; пусти мене!

Шубін відповідав удаваним хрипінням, Берсенев здвигнув плечима і подався додому.

Ніч була тепла і якимось особливо безгормінна, неначе все кругом прислухалося й чатувало; і Берсенев, огорнений непорушною млою, мимоволі зупинявся і теж прислухався й чатував. Легкий шерех, подібний до шелесту жіночої сукні, знімався подеколи у верхівках близьких дерев і збуджував у Берсеневі відчуття солодке й моторошне, відчуття навістраху; мурашки пробігали по його щоках, очі холодували від раптової сльози: йому б хотілося виступати зовсім нечутно, ховатися, крастися. Гострий вітрець набіг на нього збоку: він ледве-ледве здригнувся й завмер на місці; сонний жук звалився з гілки і стукнувся об дорогу; Берсенев тихо скрикнув: А! і знов зупинився. Але він почав думати про Єлену, і всі ці хвилини відчуття зникли одразу: лишилося тільки живе вражіння нічної свіжості й нічної прогулянки; всю душу його зайняв образ молоді дівчини. Берсенев ішов, похнюпивши голову, і пригадував її слова, її запитання. Тупіт швидкої ходи зачувся йому ззаду. Він припав вухом: хтось біг, хтось наздоганяв його; зачувся уриваний віддих, і раптом перед ним, з чорного кола тіні, що падала від великого дерева, без капелюха на розтріпаному волоссі, весь блідий при світлі місяця, виринув Шубін.

— Я радий, що ти пішов цією дорогою, — через силу промовив він: — я б цілу ніч не заснув, коли б я не наздогнав тебе. Дай мені руку. Адже ти додому йдеш?

— Додому.

— Я тебе проведу.

— Та як же ти підеш без капелюха?

— Нічого. Я й галстух скинув. Тепер тепло.

Приятелі ступили кілька кроків.

— Правда, я був дуже дурний сьогодні?—спитав несподівано Шубін.

— Одверто кажучи, так. Я тебе зрозуміти не міг. Я тебе такого ніколи не бачив. І чого ти розсердився, змилуйся! Через які дурниці?

— Гм,—мукнув Шубін.—От як ти висловлюєшся—а мені не до дурниць. Бачиш,—додав він:—я повинен тобі зауважити, що я... що... Думай про мене, що хочеш... я... ну, так! я закоханий в Єлену.

— Ти закоханий в Єлену!—повторив Берсенев і зупинився.

— Так,—з примушеною недбалістю продовжував Шубін.—Це тебе дивує? Скажу тобі більше. До сьогоднішнього вечора я міг надіятися, що й вона згодом мене покохає. Але сьогодні я переконався, що мені надіятися нема чого. Вона покохала іншого.

— Іншого? Кого ж?

— Кого? Тебе!—скрикнув Шубін і вдарив Берсенева по плечах.

— Мене!

— Тебе,—повторив Шубін.

Берсенев відступив крок назад і став непорушно. Шубін пильно подивився на нього.

— І це тебе дивує? Ти скромний юнак. Але вона тебе кохає. За це можеш бути певний.

— Які дурниці ти мелеш!—вимовив нарешті з досадою Берсенев.

— Ні, не дурниці. А втім, чого ж ми стоїмо? Ходімо вперед. На ході легше. Я її давно знаю і добре її знаю. Я не можу помилитися. Ти припав їй до серця. Був час, я їй подобався; але, поперше, я для неї надто легковажний юнак, а ти істота серйозна, ти морально й фізично охайна людина, ти... стривай, я не кінчив, ти сумлінно-помірний ентузіаст, справжній представник тих жерців науки, якими¹ так справедливо

¹ В цьому місці в Тургенєва сказано так: "... котрими—нет, не котрими,—коими столь справедливо гордиться"... і т. д. Слово "коими" характерне для пишномовного стилю "жерців науки". Віддати це слово з лексикою "жерців науки", а отже й товку іронію давої репліки в українському перекладі не пощастило. (Прим. редактора).

пишається клас середнього російського дворянства! А, подруге, Єлена цими днями застала мене, що я цілував руки в Зої.

— У Зої?

— Так, у Зої. Що скажеш діяти? У неї плечі такі гарні.

— Плечі?

— Так, плечі, руки, чи не однаково? Єлена застала мене серед цих вільних занять по обіді, а перед обідом я при ній ганив Зою. Єлена, на жаль, не розуміє усієї природності таких суперечностей. Тут ти нагодився: ти віриш... у що, пак, ти віриш?... ти червонієш, ніяковієш, сумуєш за Шіллером, за Шеллінгом (а вона все шукає визначних людей), от ти й перемиг, а я, нещасливий, стараюся жартувати... і... тим часом...

Шубін раптом заплакав, одійшов набік, присів на землю і схопив себе за волосся.

Берсенев наблизився до нього.

— Павле,—почав він:—що це за дитячі вигадки? Змилуйся! Що з тобою сьогодні? Бог знає, яка дурниця спала тобі в голову, і ти плачеш. Мені, далєбі, здається, що ти прикидаєшся.

Шубін підвів голову.—Сльози блищали на його щоках у місячному промінні, але обличчя його усміхалось.

— Андрію Петровичу,—заговорив він:—ти можеш думати про мене що хочеш. Я навіть ладен погодитися, що в мене тепер істерика, але я, їй-богу, закоханий в Єлену, і Єлена тебе кохає. А втім, я обіцяв провести тебе додому й додержу своєї обіцянки.

Він встав.

— Яка ніч! срібляста, темна, молода! Як добре тепер тим, кого кохають! Як їм весело не спати! Ти будеш спати, Андрію Петровичу?

Берсенев нічого не відповідав і прискорив ходу...

— Куди ти квапишся?—продовжував Шубін.—Повір моїм словам—такої ночі в твоєму житті вдруге не буде—а дома дожидає тебе Шеллінг. Правда, він став тобі сьогодні в пригоді; та ти проте не поспішай. Співай, коли вмієш, співай ще голосніше; якщо не вмієш, скинь капелюх, за-

кинь голову й усміхайся до зірок.— Вони всі на тебе дивляться, на одного тебе: зорі тільки те й роблять, що дивляться на закоханих людей,—через те вони такі чудові. Адже ти закоханий, Андрію Петровичу?.. Ти не відповідаєш мені... Чому ти не відповідаєш?—заговорив знову Шубін.— О, коли ти почуваш себе щасливим—мовчи, мовчи! Я базікаю, бо я бідолаха, я нелюб, я фокусник, артист, фігляр: але яку безмовну насолоду пив би я у цих нічних струмках, під цими зорями, під цими алмазами, коли б я знав, що мене кохають!.. Берсенев, ти щасливий?

Берсенев усе мовчав і швидко йшов рівною дорогою. Попереду, між деревами, замигтіли вогні селяця, в якому він жив; воно все складалося з десятка невеличких дач. На самому його початку, праворуч від дороги, під двома широковерхими березами, була крамничка, вікна в ній уже всі зачинені, але широка смуга світла падала віялом з одчинених дверей на притоптану траву і біла вгору по деревах, виразно освітлюючи білястий слід суцільного листя. Дівчина, з вигляду покоївка, стояла в крамниці сплизою до порога і торгувалася з хазяїном: спід червоної хустки, яку вона накинула собі на голову і придержувала оголеною рукою коло підборіддя, ледве виднілася її кругла щічка й тонка шийка. Молоді люди вступили в смугу світла... Шубін глянув у середину крамниці, зупинився й покликав: „Аннушка!“ Дівчина хутко обернулася. Показалося вродливе, трошки широке, але свіже обличчя з веселими карими очима й чорними бровами. „Аннушка!“ повторив Шубін. Дівчина вдивилася в нього, злякалася, засоромилася— і, не кінчивши купівлі, зійшла з ганочка, моторно шмигнула вбік і, ледве-ледве озирнувшись, пішла через дорогу ліворуч. Крамар, людина пухла й байдуха до всього на світі, як усі позаміські дрібні крамарі, кркнув і позіхнув їй услід, а Шубін звернувся до Берсенєва з словами: „це... це... от... бачиш... тут є в мене знайома сім'я... то це в них... ти не подумай...“ і, не докінчивши мови, побіг за дівчиною.

19. І. С. Тургенєв

— Витри, принаймні, свої сльози,— крикнув йому Берсенев і не міг утриматися від сміху. Та коли він вернувся додому, на обличчі його не було веселого виразу; він не сміявся більше. Він ні на одну мить не повірив тому, що сказав йому Шубін, але слово, ним вимовлене, запало глибоко йому в душу. „Павло мене морочив“, думав він... „але вона колинебудь покохає... Кого покохає вона?“

У Берсенєва в кімнаті стояло фортепіано, невелике й не нове, але з м'яким і приємним, хоч і не зовсім чистим тоном. Берсенев присів до нього й почав брати акорди. Як усі російські дворяни, він замолоду вчився музики і, як майже всі російські дворяни, грав дуже погано; але він пристрасно любив музику. Власне кажучи, він любив в ній не мистецтво, не форми, в яких вона виявляється (симфонії й сонати, навіть опери нагнали на нього нудьгу), а її стихію: любив ті невиразні й солодкі, безпредметні і всеосяжні відчуття, які будяться в душі від поєднання й переливів звуків. Більше як годину не відходив він від фортепіано, багато разів повторюючи одні й ті самі акорди, невміло шукаючи нові, зупиняючись і завмираючи на зменшених септимах. Серце в ньому нило, і очі не раз сповнилися сльозми. Він не соромився їх: він проливав їх у темряві. „Правду каже Павло“, думав він, „я передчуваю: цей вечір не повториться“. Нарешті він устав, завітв свічку, накинув халат, дістав з полиці другий том історії Гогенштауфенів, Раумера— і, зітхнувши разів зо два, пильно взявся до читання.

VI

Тим часом Єлена вернулася в свою кімнату, сіла перед одчиненим вікном і сперлася головою на руки. Проводити щовечєра з чверть години коло вікна своєї кімнати стало у неї звичкою. Вона розмовляла сама з собою в цей час, обдумувала події минулого дня. Їй недавно минув двадцятий рік. На зріст вона була висока, обличчя мала бліде й смугляве, великі сірі

очі під круглими бровами, оточені дрібнесеньким ластовинням, лоб і ніс зовсім прямі, стулений рот і досить гостре підборіддя. Її темноруса коса спускалася низько на тонку шию. У всій її істоті, у виразі обличчя, уважному й трохи полохливому, в ясному, але мінливому погляді, в усмішці, неваче напруженій, у голосі, тихому й нерівному, було щось нервово, електричне, щось поривчате й тороплене, одно слово, щось таке, що не могло всім подобатися, що навіть відштовхувало декого. Руки в неї були вузькі, рожеві, з довгими пальцями, ноги теж вузькі; вона ходила швидко, майже бігцем, трохи нахилиючись наперед. Вона росла дуже чудно; спочатку обожувала батька, потім пристрасно прив'язалася до матері, і збайдужніла до обох, надто до батька. Останніми часами вона поводитися з матір'ю як з слабкою бабусею; а батько, що пишався нею, поки вона мала славу незвичайної дитини, почав її боятися, коли вона виросла, і говорив про неї, що вона якась запальна республіканка, бог знає в кого вдалася! Безсилість будила в ній обурення, дурість гнівила, неправди вона не прощала „во віки віків“; вимоги її ні перед чим не відступали, навіть молитви не раз мішалися з докором. Досить було чоловікові позбутися її пошани,— а суд вирікала вона скоро, часто за надто скоро,— і він уже перестав існувати для неї. Всі вражіння прикро лягали в її душу: нелегко давалося їй життя.

Гувернантка, якій Анна Василівна доручила „докінчити“ виховання своєї дочки,— виховання, зауважимо в дужках, навіть не почате знудьгованою панією,— була росіянка, дочка збіднілого хабарника, інститутка, дуже чула, добра і брехлива істота; вона раз-у-раз закохувалася й кінчила тим, що п'ятдесятого року (коли Єлені минуло 17 років) пішла заміж за якогось офіцера, який одразу її покинув. Гувернантка ця дуже любила літературу і сама понисувала віршички; вона приохотила Єлену до читання, але читання само її не задовольняло: вона з дитинства прагнула діяльності, діяльного добра;

старці, голодні, слабі її цікавили, тривожили, мучили; вона бачила їх уві сні, розпитувала про них всіх своїх знайомих; милостиню вона подавала дбайливо, з мимовільною поважністю, майже з хвилюванням. Всі утилені тварини, худі двірні пси, засуджені на смерть кошенята, горобці, що випали з гнізда, навіть комхи й гади, мали в Єлені опіку й охорону: вона сама годувала їх, не гидувала ними. Мати не заважала їй; зате батько дуже гнівався на свою дочку за її, як він висловлювався, дурне панькання, і запевняв, що від псів та котів у хаті ступити ніде. „Леночка“, кричав він їй бувало: „іди швидше, павук муху ссе, визволяй сердешну!“ І Леночка, вся стурбована, прибігала, визволяла муху, розліплювала їй лапки. „Ну, тепер дай себе покусати, коли ти така добра“, іронічно казав батько; та вона його не слухала. На десятому році Єлена познайомилася з убогою дівчинкою Катєю і потай ходила до неї на побачення в садок, приносила їй ласощі, дарувала їй хустки, гривенички— іграшок Катя не брала. Вона сідала обік неї на суху землю, в глушині, за кущем кропиви; з почуттям радісного смиренства їла її черствий хліб, слухала її оповідань. У Каті була тітка, лиха стара жінка, яка її часто била; Катя її ненавиділа і завжди говорила про те, як вона втече від тітки, як буде жити на всій божій волі; з таємною повагою і острахом слухала Єлена ці невідомі, нові слова, пильно дивилася на Катю, і все в ній тоді — її чорні, швидкі, майже звірячі очі, її загорілі руки, глухий голосок, навіть її подертий одяг.— здавалося Єлені чимось особливим, мало не священним. Єлена верталася додому і довго потім думала про старця, про божу волю; думала про те, як вона виріже собі палицю з ліщини, і торбину вчепить, і втече з Катєю, як вона буде мандрувати по дзорогах у вінку з волошок: вона одного разу бачила Катю в такому вінку. Коли в той час входив хтонебудь з рідних до кімнати, вона сахалася й дивилася вовком. Одного разу вона в дощ бігала на побачення з Катєю і забруднила собі сукню: батько побачив

її і назвав задріпанкою, селянкою. Вона спалахнула вся—і страшно, і чудно стало їй на серці. Катя часто виспівувала якусь напівдику, солдатську пісеньку; Єлена вивчилася у неї цієї пісеньки... Анна Василівна підслухала її й обурилася.

— Відки ти набралася цієї гидоти?— спитала вона свою дочку.

Єлена тільки подивилася на матір і ні слова не сказала: вона відчула, що скоріше дасть роздерти себе на шматки, аніж зрадить свою таємницю, і знов стало їй і страшно й солодко на серці. А втім, знайомість її з Катєю тяглася недовго: бідна дівчинка занедужала на гарячку і через кілька днів померла.

Єлена дуже сумувала й довго ночами заснути не могла, коли дізналася про смерть Каті. Останні слова убогої дівчинки безнастанно бриніли у неї у вухах, і їй самій здавалося, що її кличуть...

А роки йшли та йшли.— Швидко й нечуто, як весняні струмки, упливала молодість Єлени, в бездіяльності зовнішній, у внутрішній боротьбі й тривозі. Товаришок у неї не було: з усіх дівчат, що ходили до Стахових, вона не здружилася ні з одною. Батьківська влада ніколи не тяжіла над Єленою, а коли їй минуло шістнадцять років, вона стала майже зовсім незалежна; вона зажила власним своїм життям, але життям самотнім. Її душа і розгоралася, і погасала самотно, вона билася, як той птах у клітці, а клітки не було: ніхто не утискав її, ніхто її не втримував, а вона поривалася й нудьгувала. Вона інколи сама себе не розуміла, навіть боялася самої себе. Все, що оточувало її, здавалося їй не то безглуздом, не то незрозумілим. „Як жити без любові? а любити нема кого!“ думала вона, і страшно робилося їй від цих дум, від цих відчужень. Вісімнадцяти років вона мало не вмерла від злісної пропасниці; зворушений до основи, весь її організм, від природи здоровий і міцний, довго не міг справитися: останні сліди недуги зникли нарешті, але батько Єлени Миколайович довго ще не без злості говорив про її нерви. Інколи їй спадало на думку, що вона бажає чогось,

чого ніхто не бажає, про що ніхто не думає в цілій Росії. Потім вона втихла, навіть сміялася з себе, безтурботно проводила день по дневі, та раптом щось сильне, безнайменне, з чим вона завладати не вміла, так і закипало в ній, так і просилося вихопитися назовні. Гроза минала; не злетівши, падали стомлені крила; але ці поривання не минали їй дурно. Хоч як старалася вона не зрадити того, що в ній діялося, туга схвильованої душі позначалася навіть на її зовнішньому спокої, і родичі її часто мали право здивигати плечима, дивуватися й не розуміти її „дивниць“.

Того дня, з якого почалося наше оповідання, Єлена довше ніж звичайно не відходила від вікна. Вона багато думала про Берсенева, про свою розмову з ним. Він їй подобався; вона вірила в щирість його почувань, в чистоту його намірів. Він ніколи ще так не говорив з нею, як того вечора. Вона згадала вираз його несміливих очей, його усмішки—і сама усміхнулася й задумалася, але вже не про нього. Вона почала дивитися „в ніч“ крізь одчинене вікно. Довго вона дивилася на темне, низько нависле небо; потім вона встала, рухом голови відкинула від обличчя волосся і, сама не знаючи навіщо, простягла до нього, до цього неба, свої оголені, похололі руки; потім вона їх зронила, стала на коліна перед своїм ліжком, притулилася обличчям до подушки і хоч з усієї сили намагалася не піддатися почуттю, що наринувало на неї, заплакала якимись чудними, нерозуміючими, але палючими слізьми.

VII

Другого дня, годині о дванадцятій, Берсенев з поворожним візником поїхав у Москву. Йому треба було одержати на поші гроші, купити деякі книжки та, до речі, йому хотілось побачитися з Інсаровим і переговорити з ним. Берсеневу, під час останньої розмови з Шубіним, спало на думку запросити Інсарова до себе на дачу. Та він не швидко знайшов його; з попередньої своєї квартири він переїхав на другу, до якої дїста-

тися було не легко: вона була на чорному дворі неподобного кам'яного будинку, побудованого на петербурзький манер між Арбатом і Поварської. Марно Берсенев тинявся від одного брудного ганочка до другого, марно волав то до двірника, то до „когонебудь“. Двірники і в Петербурзі стараються уникати очей одвідувачів, а в Москві поготів: ніхто не озвався до Берсенева; тільки цікавий кравець, в одному жилеті і з мотком сірих ниток на плечі, висунув мовчки з високої кватирки своє невиразне й неголене обличчя з підбитим оком, та чорна безрога коза, що вилізла на купу гною, обернулася, промекала жалібно і ще швидше зажувала свою жуйку. Якась жінка у старому салоні і стоптаних чоботях змилювалася, нарешті, над Берсеневим і показала йому квартиру Інсарова. Берсенев застав його дома. Він наймав кімнату в того самого кравця, який так бай-дуже поглядав з кватирки на клопіт заблуканої людини,— велику, майже зовсім порожню кімнату з темнозеленими стінами, трьома квадратними вікнами, малесеньким ліжечком в однім кутку, шкіряним диванчиком у другім і величезною кліткою, поцепенною під саму стелю; в цій клітці колись жив соловей. Інсаров пішов назустріч Берсеневу, скоро той переступив поріг дверей, але не скрикнув: „а, це ви!“ або: „господи! а то ж яким світом?“ не сказав навіть: „здрасуйте“, а просто стиснув йому руку і підвів його до єдиного стільця, що був в кімнаті.

— Сядьте,— сказав він і сам присів на край стола.

— У мене, ви бачите, ще безладдя,— додав Інсаров, показуючи на купу паперів і книжок на підлозі:— ще не придбав усього потрібного. Ніколи ще було.

Інсаров говорив по-російськи зовсім правильно, кріпко й чисто вимовляючи кожне слово; але його гортанний, щоправда, приймний голос, бринів чимось не російським. Іноземне походження Інсарова (він був болгарин) ще виразніше позначалося на його зовнішньому вигляді: це була молода людина, років двадцяти п'яти, худорлява і жилива, з запалими

грудьми, з вузлуватими руками; риси обличчя мав він виразні, ніс горбоватий, чорне аж сине пряме волосся, невеликий лоб, невеликі, з пильним поглядом, поглиблені очі, густі брови; коли він усміхався, прекрасні білі зуби показувалися на мить спід тонких, шорстких, занадто чітко окреслених уст. Одягнений він був у старенький, але охайний сюртучок, застібнутий на всі гудзики.

— Чого ви з старої вашої квартири виїхали?— спитав його Берсенев.

— Ця дешевша; до університету ближче.

— Алеж тепер вакації... І що вам за охота жити в місті влітку? Найняли б дачку, коли вже зважилися переїздити.

Інсаров нічого не відповів на це зауваження й подав Берсеневу люльку, примовивши: „вибачте, цигарок і сигар не маю“. Берсенев закурив люльку.

— От я,— провадив далі він:— найняв собі домок біля Кунцова. Дуже дешево й дуже зручно. Навіть зайва є кімната нагорі.

Інсаров знов нічого не відказав.

Берсенев затягнувся.

— Я навіть думав,— заговорив він знову, пускаючи дим тонким струмком:— що коли б, приміром, знайшовся штонебудь... ви, приміром, так думав я... хто б захотів... хто б погодився приміститися в мене там нагорі... як би це добре було! Як ви гадаєте, Дмитре Никаноровичу?

Інсаров скинув на нього своїми невеликими оченятами.

— Ви мені пропонуєте жити у вас на дачі?

— Так, у мене нагорі там є зайва кімната.

— Дуже вам вдячний, Андрію Петровичу, але, я гадаю, засоби мої мені не дають змоги.

— Тобто як же не дають змоги?

— Не дають змоги жити на дачі. Мені дві квартири держати неможливо.

— Алеж я...— почав був Берсенев і зупинився.— Вам від цього ніяких зайвих витрат не було б,— продовжував він.— Тутешня квартира лишилася б, припустімо, за вами; зате там усе дуже дешево; можна було б на-

віть так улаштуватися, щоб обідати, приміром, разом.

Інсаров мовчав, Берсеневу стало ніяково.

— Принаймні, завітайте до мене колинебудь,— почав він, перегодивши трохи.— Від мене близесенько живе сім'я, з якою мені дуже хочеться вас познайомити. Яка там є чудова дівчина, коли б ви знали, Інсаров! Там також живе один мій близький приятель, людина з великим талантом; я певен, що ви з ним зійдетеся. (Росіянин любить частувати — коли нема чим іншим, то своїми знайомими).— Справді, приїздіть. А ще краще, переселяйтеся до нас, справді. Ми могли б разом працювати, читати... Я, ви знаєте, вивчаю історію, філософію. Все це вас цікавить. У мене й книжок багато.

Інсаров став і перейшов по кімнати.

— Дозвольте дізнатися, — спитав він, нарешті: — скільки ви платите за вашу дачу?

— Сто карбованців сріблом.

— А скільки в ній усіх кімнат?

— П'ять.

— Отже, за розрахунком, припало б за одну кімнату двадцять карбованців?

— За розрахунком... Та, змилюйтесь, вона мені зовсім непотрібна. Просто, стоїть порожня.

— Можливо; але слухайте, — додав Інсаров з рішучим і водночас простодушним рухом голови: — Я тільки в такому разі можу скористатися вашим запрошенням, коли ви згодні взяти з мене гроші, скільки припадає. Двадцять карбованців дати я спроможуся, тим більше, що, як ви кажете, я буду там робити заощадження на всьому іншому.

— Звичайно; та справді, мені совісно.

— Інакше не можна, Андрію Петровичу.

— Ну, як хочете; тільки який же ви упертий!

Інсаров знов нічого не відказав.

Молоді люди умовилися про день, коли Інсаров мав переселитися. Покликали хазяїна; але він спочатку прислав свою дочку, дівчинку років семи, з величезною строкатою хусткою на голові; вона уважно, мало не з жахом, вислухала все, що їй

сказав Інсаров, і пішла мовчки; услід за нею з'явилася її мати, в останніх днях вагітності, теж з хусткою на голові, тільки малесенькою. Інсаров пояснив їй, що він переїздить на дачу коло Кунцова, але залишає квартиру за собою і доручає їй усі свої речі; кравчиха теж неначе злякалася і вийшла. Нарешті, прийшов хазяїн; цей спочатку ніби все зрозумів і тільки задумано проговорив „коло Кунцова?“ а потім раптом одчинив двері і закричав: „За вами хватьора, чи як?“ Інсаров його заспокоїв. „Бо треба знати“, — повторив кравець суворо і зник.

Берснев подався додому, дуже задоволений успіхом свого запрошення.

Інсаров провів його до дверей з приязною, в Росії мало вживаною ввічливістю і, zostавшись сам, обережно скинув сюртук і заходився розкладати свої папери.

VIII

Увечері того самого дня Анна Василівна сиділа в своїй вітальні і збиралася плакати. Крім неї, в кімнаті був її чоловік, та ще якийсь Увар Іванович Стахов, троюрідний дядько Миколи Артемовича, відстановлений корнет років 60-ти, людина опасиста до непорушності, з сонливими жовтими оченятами і безбарвними товстими губами на жовтому пухлому обличчі. Він від самої відставки постійно жив у Москві на проценти з невеликого капіталу, що залишила йому жінка з купчих. Він нічого не робив і навряд чи думав, а якщо й думав, то держав свої думки при собі. Тільки раз у житті він схвилювався і виявив діяльність, а саме: він прочитав у газетах про новий інструмент на всевітній лондонській виставці: „контробомбардон“ і побажав виписати собі цей інструмент, навіть питав, куди послати гроші і через яку контору? Увар Іванович ходив у просторому сюртуці тютюнового кольору і з білою хусткою на ший, їв часто й багато, і тільки в скрутних випадках, тобто щоразу, коли йому приходилося висловити якунебудь думку, судорожно ворушив пальцями правої руки в по-

вітрі, спочатку від великого пальця до мізинця, потім від мізинця до великого пальця, через силу примовляючи: „воно б треба... якнебудь, теє...“

Увар Іванович сидів у кріслах коло вікна і дихав напружено, Микола Артемович ходив широкими кроками по кімнаті, засунувши руки в кишені; обличчя його виявляло незадоволення.

Він зупинився, нарешті, і похитав головою.

— Так,—почав він:—за наших часів молоді люди були інакше виховані. Молоді люди не дозволяли собі манкірувати старшим. (Він вимовив *ман* в ніс, по-французьки). А тепер я тільки дивлюся й дивуюся. Може, я не маю рації, а вони мають; можливо. Проте в мене є свій погляд на речі: не йолопом же я народився. Як ви про це гадаєте, Уваре Івановичу?

Увар Іванович тільки подивився на нього і пограв пальцями.

— Єлену Миколаївну, приміром,— провадив далі Микола Артемович:—Єлену Миколаївну я не розумію, дійсно. Я для неї недосить високої душі. Її серце таке широке, що обіймає всю природу, до найменшого таргана або жаби, словом, все, крім рідного батька. Ну, прекрасно; я це знаю і вже не лізу. Бо тут і нерви, і вченість, і ширяння в небо, це все не про нас. Але пан Шубін... правда, він артист дивний, надзвичайний, я цього не заперечую; однак манкірувати старшому, людині, якій він все таки, можна сказати, не за одно повинен дякувати,—цього я, признаюся, *dans mon gros bon sens*¹, дозволити не можу. Я від природи не вимогливий, ні; але на все є міра.

Анна Василівна подзвонила з хвилюванням. Увійшов козачок.

— Чого ж Павло Якович не йде,— промовила вона.—Чого це я його докликатися не можу?

Микола Артемович здвигнув плечима.

— Даруйте, та навіщо ви хочете його покликати? Я цього зовсім не вимагаю, не бажаю навіть.

— Як навіщо, Миколо Артемовичу?

Він вас потурбував; може, перешкодив вашому лікуванню. Я хочу поговорити з ним. Я хочу знати, чим він міг вас розгнівати.

— Я вам повторюю, що я цього не вимагаю. І що за охота... *devant les domestiques*¹...

Анна Василівна злегка зашарілася.

— Даремно ви це кажете, Миколо Артемовичу. Я ніколи... *devant... les domestiques... Иди, Федюшко, та гляди, зараз приведи сюди Павла Яковича. Козачок вийшов.*

— І зовсім це все непотрібне,— промовив крізь зуби Микола Артемович, і знов почав ходити по кімнаті.—Я зовсім не до того вів.

— Даруйте, Paul повинен попросити у вас пробачення.

— Даруйте, навіщо мені його пробачення? І щб таке пробачення? Це все фрази.

— Як навіщо? його нарозумити треба.

— Нарозумте його ви самі. Він вас швидше послухає. А я на нього не в претензії.

— Ні, Миколо Артемовичу, ви сьогодні, відколи приїхали, не в настрої. Ви навіть на мої очі помарніли останніми часами. Я боюся, що курс лікування вам не помагає.

— Курс лікування мені конче потрібний,— зауважив Микола Артемович:—у мене з печінкою погано.

В цей момент увійшов Шубін. Він здавався стомленим. Легка, ледве-ледве глузлива усмішка грала на його губах.

— Ви мене питали, Анно Василівно?—промовив він.

— Так, звичайно, питала. Даруй, Paul, це жах. Я тобою дуже незадоволена. Як ти можеш манкірувати Миколі Артемовичу?

— Микола Артемович вам скаржився на мене?—спитав Шубін і з такою самою усмішкою на губах глянув на Стахова.

Той відвернувся й спустив очі.

— Так, скаржився. Я не знаю, чим ти перед ним завинив, але ти повинен зараз перепросити, бо його здоров'я дуже тепер розладнане, і, нарешті,

¹ При всім моїм здоровім розумі.

¹ Перед прислугою.

ми всі в молодім віку повинні шанувати своїх благодійників.

„Ех, логіка!“ подумав Шубін і звернувся до Стахова:

— Я готовий перепросити вас, Микола Артемовичу,— промовив він з чемним півпоклоном:— якщо я вас справді чимнебудь образив.

— Я зовсім... не для того,— відказав Микола Артемович, все так само уникаючи поглядів Шубіна.— А втім, я охоче вам прощаю, бо, ви знаєте, я невимоглива людина.

— О, це не підлягає ніякому сумніву!— промовив Шубін.— Але дозвольте поцікавитися: чи знає Анна Василівна, в чому саме полягає моя провина?

— Ні, я нічого не знаю,— зауважила Анна Василівна і витягла шию.

— О, боже мій!— поквапливо скрикнув Микола Артемович:— скільки разів уже я просив, благав... скільки разів казав, які мені осоружні всі ці розмови й сцени! Колись-не-колись прийдеш додому, хочеш спочити,— кажуть: родинне коло, intérieu, будь сім'янином;— а тут сцени, неприємності. Хвилини нема спокою. Мимоволі пойдеш до клубу або... або куди-небудь. Чоловік живий, у нього фізика, вона має свої вимоги, а тут...

І, не докінчивши початої мови, Микола Артемович швидко вийшов геть і гримнув дверима. Анна Василівна подивилася йому вслід.

— До клубу!— гірко прошепотіла:— не до клубу ви йдете, вітрогоне! В клубі нема кому дарувати коней власного заводу— та ще сірих!— Улюбленої моєї масті! Так, так, легковажна людино,— додала вона, підносячи голос:— не до клубу ви йдете. А ти, Paul,— провадила вона далі, встаючи:— як тобі не соромно? Здається, не маленький. От тепер у мене голова заболіла. Де Зоя, не знаєш?

— Здається, в себе нагорі. Розважлива ця лисичка в таку негоду завжди в свою нірку ховається.

— Ну, будь ласка! будь ласка!— Анна Василівна пошукала кругом себе.— Чарочки моєї з натертим хреном ти не бачив? Paul, зроби ласку, більше не сердь мене.

— Де вас розсердити, тіточко! Дайте мені вашу ручку поцілувати!

А хрін ваш я бачив у кабінеті на столику.

— Дарія його вічно денебудь забуде,— промовила Анна Василівна і вийшла, шелестячи шовковою сукнею.

Шубін хотів був піти за нею, але зупинився, почувши за собою повільний голос Увара Івановича.

— Не так би тебе, жовтодзюба... треба було,— говорив з перервами відстановлений корнет.

Шубін підійшов до нього.

— А за що ж би мене треба було, достохвальний Уваре Івановичу?

— За що? Молодий ти, то шануй. Еге ж.

— Кого?

— Кого? Звісно, кого. Скалиш зуби!

Шубін схрестив руки на грудях.

— Ах ви, представник хорошого принципу,— скрикнув він:— чорноземна ви сила, фундамент ви громадського будинку!

Увар Іванович заграв пальцями.

— Годі, брат, не спокушай.

— Отже,— провадив далі Шубін:— немолодий, здається, дворянин, а скільки в ньому таїться щасливої, дитячої віри! Шанувати! Та чи знаєте ви, стихійна ви людино, за віщо Микола Артемович гнівається на мене? Адже я з ним сьогодні цілий ранок перебув у його німкені: адже ми сьогодні вгрьох співали: „Не відходь від мене“. От би ви послушали. Вас, здається, це бере. Співали ми, пане, співали,— ну, й нудно мені стало; бачу я: діло погане, ніжності багато. Я й почав дратувати обох. Добре вийшло. Спочатку вона на мене розсердилась; а потім на нього; а потім він на неї розсердився і сказав їй, що він тільки дома щасливий і що в нього там рай, а вона йому сказала, що він моралі не має.— А я їй сказав: Ах! по-німецьки; він пішов, а я лишився; він приїхав сюди, в рай тобто, а в раю йому нудно. От він і почав бурчати. Ну, хто тепер, по-вашому, винен?

— Звичайно, ти,— відказав Увар Іванович.

Шубін видивився на нього.

— Насмілюся спитати у вас, шановний ричарю,— почав він улесливим голосом:— ці загадкові слова ви

були ласкаві вимовити в наслідок якогонебудь зусилля вашої здібності мислити, чи під впливом моментальної потреби утворити коливання в повітрі, зване звуком?

— Не спокушай, кажу!— простогнав Увар Іванович...

Шубін засміявся і вибіг з кімнати.

— Гей!— скрикнув, через чверть години після того, Увар Іванович:— тее... чарку горілки.

Козачок приніс горілки й закуску на підносі. Увар Іванович поволі взяв з підносу чарку й довго, із збільшеною увагою дивився на неї, неначе не розуміючи гаразд, що в нього таке в руці. Потім він подивився на козачка й спитав: чи не Ваською його звать? Потім він прибрав стурбованого вигляду, випив горілку, закусив і поліз до кишені по носову хустку. Але козачок уже давно відніс піднос і графін на місце, і недоїдки оселедця з'їв, і вже встиг заснути, прикорхнувши до панського пальта, а Увар Іванович все тримав хустку перед собою на розчепіренних пальцях і з тою ж збільшеною увагою поглядав то у вікно, то на підлогу й стіни.

ІХ

Шубін вернувся до себе у флігель і розгорнув був книжку. Камердинер Миколи Артемовича обережно ввійшов у його кімнату і подав йому невелику трикутну записку, запечатану великою гербовою печаткою. „Я сподіваюся,— було в цій записці:— що ви, як чесна людина, не дозволите собі натякнути ані жодним словом на відомий вам вексель, про який була сьогодні вранці мова. Вам відомі мої відносини і мої правила, мізерність суми й інші обставини; нарешті, є родинні таємниці, які треба шанувати, і родинний спокій є такі святощі, що їх тільки êtres sans соєг¹, до яких я не маю причини вас зачисляти, не визнають! (Цю записку верніть). М. С.“

Шубін написав внизу олівцем: „Не турбуйтеся, я ще хусток з кишень не тягаю“; вернув записку камерди-

нерові і знову взявся до книжки. Але вона незабаром випорснула в нього з рук. Він годивився на почервоніле небо, на дві молоді могутні сосни, що стояли окремо від решти дерев, подумав: „удень сосни синяві бувають, а які вони чудово-зелені увечері!“ і пішов у сад, з таємною надією зустріти там Єлену. Він не помилився. Попереду, на дорозі між кущами, майнула її сукня. Він наздогнав її і, порівнявшись з нею, промовив:

— Не дивіться в мій бік, я не вартий.

Вона перебігла по ньому очима, ледве усміхнулась і пішла далі, в глибину саду. Шубін пішов слідом за нею.

— Я прошу вас не дивитися на мене,— почав він:— а заговорюю з вами: суперечність очевидна! Та це байдуже. Мені не первина. Я щойно згадав, що я ще не попрохав у вас, як слід, пробачення за мою дурну вчорашню вихватку. Ви не гніваєтесь на мене, Єлено Миколаївно?

Вона зупинилася і не відразу відказала йому— не тому, що вона сердилась, а її думки були далеко.

— Ні,— сказала вона нарешті:— я зовсім не гніваюсь.

Шубін закусив губу.

— Яке заклопотане... і яке байдуже обличчя!— пробурмотів він.— Єлено Миколаївно,— казав він далі, підвищивши голос:— дозвольте мені розказати вам маленький анекдот. У мене був приятель, а в того приятеля був теж приятель, який спочатку поводився як слід порядній людині, а потім запив. От якось рано-вранці мій приятель зустрічає його на вулиці (а вже вони, вважайте, роззнайомилися), зустрічає його та й бачить, що він п'яний. Мій приятель взяв та й відвернувся від нього. А той підійшов, та й каже: „Я б не розсердився, каже, коли б ви не поклонилися, та навіщо відвертатися? Може, це я з горя. Земля мені пером!“

Шубін замовк.

— Та й усе?— спитала Єлена.

— Усе.

— Я вас не розумію. На що ви натякаєте? Щойно ви говорили мені, щоб я не дивилася у ваш бік.

¹ Безсердечні істоти.

— Так, а тепер я вам розказав, як негарно відвертатись.

— Та хіба я...— почала була Єлена.

— А хіба ні?

Єлена злегка зашарілася і протягла Шубіну руку. Він міцно стиснув її.

— От ви мене неначе піймали на поганому почуванні,— сказала Єлена:— а ваша підозра несправедлива. Я й на думці не мала цуратися вас.

— Нехай так, нехай так. Але признайтеся, що у вас цієї хвилини тисяча думок у голові, з яких ви мені ні одної не звірите. Що? хіба не правду я сказав?

— Може бути.

— Та чого ж це? чого?

— Мої думки мені самій неясні,— промовила Єлена.

— То саме їх і довіряти іншому,— підхопив Шубін.— Але я вам скажу, в чому річ. Ви погані думки про мене.

— Я?

— Так, ви. Ви уявляєте, що в мені все наполовину удаване, бо я художник; що я не здатний не тільки ні на яке діло,— в цьому ви, мабуть, маєте рацію,— але навіть ні на яке справжнє, глибоке почуття; що я й плакати щиро не можу, що я базіка і пліткар,— і все тому, що я художник. Які ж ми, після цього, нещасливі, богом занедбані люди! Ви, приміром, я побожитися ладен, не вірите в мое каяття.

— Ні, Павле Яковичу, я вірю в ваше каяття, і в ваші сльози я вірю; та мені здається, що навіть ваше каяття вас забавляє, та й сльози теж.

Шубін здригнувся.

— Ну, я бачу, це, як висловлюються лікарі, невигойний казус, casus incurabilis. Тут залишається тільки похилити голову та й скоритися. А тим часом, господи! невже це правда, невже ж я все собою зайнятий, коли поряд живе така душа? І знати, що ніколи не проникнеш в цю душу, ніколи не довідаєшся, чого вона сумує, чого вона радіє, що в ній бурує, чого їй хочеться, куди вона йде... Скажіть,— промовив він, після недовгої мовчанки:— ви ніколи, нізачо, ні в якому разі не покохали б художника?

Єлена подивилася йому просто в очі.

— Не думаю, Павле Яковичу; ні.

— Щоб й треба було довести,— проговорив з комічним розпачем Шубін.— Після цього, я гадаю, мені краще не заважати вашій самотній прогулянці. Професор спитав би вас: а на підставі яких даних ви сказали: ні? Але я не професор, я дитина, на ваш погляд; але від дітей не відвертаються, пам'ятайте. Прощайте. Земля мені пером!

Єлена хотіла була зупинити його, але подумала й теж сказала:

— Прощайте.

Шубін вийшов з двору. На недалекій відстані від дачі Стахових зустрівся йому Берсенев. Він ішов швидкою дорогою, нахиливши голову і зсунувши капелюх на потилицю.

— Андрію Петровичу!— крикнув Шубін.

Той зупинився.

— Иди, иди,— казав далі Шубін:— я тільки так, я тебе не затримую,— і проберися просто в сад; там ти знайдеш Єлену. Вона, здається, тебе дожидає... когось вона дожидає в кожному разі... Розумієш ти силу цих слів: вона дожидає! А знаєш, брат, яка дивна річ? Уяви, ось уже два роки, як я живу з нею в одному домі, я в неї закоханий, і тільки тепер, хвилину тому, не те що зрозумів, а побачив її. Побачив і диву дався. Не поглядай на мене, будь ласка, з цією нібито ущипливою усмішкою, яка мало пасує до твоїх поважних рис. Ну, так, розумію, ти хочеш нагадати мені про Аннушку. Що ж? Я не відмовляюся. Нашому братові Аннушки до пари. Хай же живуть Аннушки й Зої і навіть самі Августини Христіанівни! Ти йди до Єлени тепер, а я піду... ти думаєш до Аннушки? Ні, брат, гірше: до князя Чикурасова. Є такий меценат з казанських татар, подібний до Волгіна. Бачиш ти цей зазивний лист, ці літери: R. S. V. P.? І в селі мені нема спокою! Addio.

Берсенев вислухав тираду Шубіна мовчки і неначе ніяковіючи трошки за нього; потім він увійшов на двір Стаховської дачі. А Шубін справді поїхав до князя Чикурасова, якому наговорив, з дуже приятним виглядом, дуже зухвалих прикростей. Меценат з казанських татар реготався, гості

меценатові сміялись, а нікому не було весело і, розійшовшись, усі злостували. Так два мало знайомих пана, зустрівшись на Невському, раптом оскирять один перед одним зуби, удавано зщулять очі, ніс і щоки, і одразу ж, минувши один одного, вертають собі попередній байдужий або понурий, здебільшого гемороїдальний вираз.

Х

Єлена приязно зустріла Берсенева уже не в саду, а у вітальні, і одразу, майже нетерпляче, відновила вчорашню розмову. Вона була сама: Микола Артемович нишком зник кудись. Анна Василівна лежала нагорі з мокрою пов'язкою на голові. Зоя сиділа коло неї, акуратно розправивши спідницю і склавши на колінах ручки; Увар Іванович спочивав у мезоніні на широкому і вигідному дивані, що дістав назвище: „Самосон“. Берсенев знову згадав про свого батька: він свято шанував його пам'ять. Скажем і ми кілька слів про нього.

Власник восьмидесяти двох душ, яких він звільнив перед смертю, ілюмінат, старий геттінгенський студент, автор рукописного твору про „Прояви або прообразування Духу в Світі“,—твору, в якому шеллінгіанізм, сведенборгіанізм і республіканізм змішалися найоригінальнішим способом,—батько Берсенева привіз його до Москви ще хлопчиком, зараз після смерті його матері, і сам узявся за його виховання. Він готувався до кожної лекції, трудився надзвичайно сумлінно і зовсім без успіху: він був мрійник, книжник, містик, говорив запинаючись, глухим голосом, висловлювався темно й кучеряво, здебільшого порівняннями, уникав навіть сина, якого любив пристрасно. Не дивина, що син тільки лупав очима під час його лекцій, і не посувався наперед ні на волосинку. Старий (йому було близько п'ятидесяти років, він одружився дуже пізно) догадався, нарешті, що діло не йде на лад, і віддав свого Андрюшу в пансіон. Андрюша почав учитися, але спід батьківського нагляду не вийшов: батько навідував його безнастанно,

набридаючи господареві своїми навчаннями й розмовами; доглядачі теж тяжилися некликаним гостем: він раз-у-раз приносив їм якісь, як вони казали, хитромудрі книжки про виховання. Навіть школярі почували себе ніяково, побачивши смагляве й рябе обличчя старого, його жуду постать, завжди одягнену в якийсь гострополий сірий фрак. Школярі й гадки не мали тоді, що цей понурий пан, який ніколи не усміхався, з журавлиною ходою й довгим носом—уболював і побирався за кожним із них майже так само, як за власним сином. Він одного разу надумав порозмовляти з ними про Вашингтона: „Молоді вихованці!“ почав він, але при перших звуках його чудного голосу молоді вихованці розбіглися. Чесний геттінгенець жив не на трояндах: він був завжди пригноблений ходом історії, різноманітними питаннями й міркуваннями. Коли молодий Берсенев вступив в університет, він іздив з ним на лекції; але вже здоров'я починало зраджувати його. Події 48-го року вразили його до глибини (треба було всю книжку переробити!), і він помер узимку 53-го року, не дїждавшись виходу сина з університету, але задалегідь привітавши його як кандидата і благословивши його на слугування науці. „Передаю тобі світач“,—говорив він йому за дві години до смерті:—„я держав його поки міг, не випускай і ти цього світача до кінця“.

Берсенев довго говорив з Єленою про свого батька. Ніяковість, яку він відчував при ній, зникла, і шепелявив він не так сильно. Розмова перейшла на університет.

— Скажіть,—спитала його Єлена:—поміж вашими товаришами були визначні люди?

Берсенев згадав слова Шубіна.

— Ні, Єлено Миколаївно, сказати вам по правді, не було між нами жодної визначної людини. Та й де там! Був, кажуть, час у московському університеті! Тільки не тепер. Тепер це школа—не університет. Мені було тяжко з моїми товаришами,—додав він, притишивши голос.

— Тяжко?..—прошепотіла Єлена.

— А втім,— провадив далі Берсенев: — я повинен зробити застереження. Я знаю одного студента,— що правда, він не мого курсу,— це, дійсно, визначна людина.

— Як його зовуть?— жваво спитала Єлена.

— Інсаров, Дмитро Никанорович. Він болгарин.

— Не росіянин?

— Ні— не росіянин.

— Чого ж він живе в Москві?

— Він приїхав сюди вчитися. І знаєте, з якою метою він вчиться? У нього одна думка: визволення його батьківщини. І доля його незвичайна. Батько його був досить заможний купець з Тирнова. Тирнов тепер невеличке місто, а за старих часів це була столиця Болгарії, коли ще Болгарія була незалежним королівством. Торгував він у Софії, мав стосунки з Росією: сестра його, рідна тітка Інсарова, досі живе в Києві, в заміжжі за старшим учителем історії в тамтешній гімназії. 1835 року, тобто вісімнадцять років тому, стався жадливий злочин: мати Інсарова раптом зникла безвісті: через тиждень її знайшли зарізану.

Єлена здригнулася. Берсенев зупинився.

— Кажіть, кажіть далі,— проговорила вона.

— Був поголос, що її викрав і забив турецький ага; її чоловік, батько Інсарова, дізнався правди, хотів помститися, але він тільки ранив кинжалом агу... Його розстріляли.

— Розстріляли? без суду?

— Так. Інсарову тоді поступило на восьмий рік. Він лишився на руках у сусіди. Сестра довідалася про долю братової сім'ї і побажала мати племінника в себе. Його привезли в Одесу, а звідтіля в Київ. У Києві він прожив аж дванадцять років. Тому він так добре говорить по-російськи.

— Він говорить по-російськи?

— Як ми з вами. Коли йому минуло двадцять років (це було на початку 48-го року), він побажав в'їхатися на батьківщину. Був у Софії і Тирнові, цілу Болгарію виходив, перебув у ній два роки, вивчився знов рідної мови. Турецький уряд переслідував його, і він, мабуть, протягом цих двох

років наражався на великі небезпеки; я одного разу побачив у нього на шії широкий шрам, мабуть, слід рани; але він про це говорити не любить. Він теж, свого роду, мовчальник. Я пробував його розпитувати,— та де там! Відповідає загальними фразами. Він страшенно впертий. 50-го року він знов приїхав у Росію, в Москву, з наміром здобути повну освіту, зійтися з росіянами, а потім, коли він вийде з університету...

— Що ж тоді?— перебила Єлена.

— А що бог дасть. Трудно наперед угадувати.

Єлена довго не спускала очей з Берсенева.

— Ви дуже зацікавили мене своїм оповіданням,— промовила вона.— Який він на вроду, цей ваш, як ви його назвали... Інсаров?

— Як вам сказати? по-моєму, не поганий. Та от ви самі його побачите.

— А то ж як?

— Я його приведу сюди, до вас. Він післязавтра переїжджає в наше сільце й буде жити зо мною на одній квартирі.

— Невже? Та чи захоче він прийти до нас?

— Ще б пак! Він дуже буде радий.

— Він не гордий?

— Він? Ні трохи. Тобто, коли хочете, він гордий, тільки не в тому розумінні, як ви думаєте. Грошей він, приміром, ні в кого не позичить!

— А він бідний?

— Та не багатий. Їздивши в Болгарію, він зібрав деякі крихти, що залишилися від батьківського майна, і тітка йому допомагає; але все це дрібниці...

— У нього, мабуть, багато характеру,— зауважила Єлена.

— Так. Це залізна людина. І одночасно, ви побачите, в ньому є щось дитяче, щире, не вважаючи на всю його зосередженість і навіть потаєність. Щоправда, його щирість— не наша поганенька щирість, щирість людей, яким таїти зовсім нема чого... Та' от я його до вас приведу.

— І не несміливий він?— спитала знов Єлена.

— Ні, не несміливий. Тільки самолюбні люди несміливі.

— А хіба ви самолюбні?

Берсенев зняковів і розвів руками.
— Ви будите в мені цікавість,— провадила Єлена.— Ну, а скажіть, не помстився він над цим турецьким агою?

Берсенев усміхнувся.

— Мстяться тільки в романах, Єлено Миколаївно; до того ж, за дванадцять років цей ага міг померти.

— Одначе, пан Інсаров нічого про це вам не казав?

— Нічого.

— Чого він їздив у Софію?

— Там батько його жив.

Єлена замислилася.

— Визволити свою батьківщину!— промовила вона.— Ці слова навіть вимовити страшно, такі вони великі...

В цю мить увійшла до кімнати Анна Василівна, і розмова увалася.

Чудні відчуття хвилювали Берсенєва, коли він вертався додому того вечора. Він не кається в своєму намірі познайомити Єлену з Інсаровим, йому здавалося дуже природним те глибоке вражіння, яке зробили на неї його оповідання про молодого болгарина... чи не сам він старався підсилити це вражіння! Але таємне і темне почуття приховано гніздилося в його серці; він сумував недобрим смутком. Проте цей смуток не завадив йому взятися до Історії Гогенштауфенів і почати читати її з тої самої сторінки, на якій він зупинився напередодні.

XI

Через два дні Інсаров, як обіцяв, з'явився до Берсенєва з своїми речами. Слуги в нього не було, але він без ніякої допомоги опорядив свою кімнату, порозставляв меблі, повитирав порох і позамітав підлогу. Найдовше морочився він з писемним столом, що ніяк не хотів уміститися в призначений для нього простінок; але Інсаров, з властивою йому мовчазною наполегливістю, домігся свого. Влаштувавшись, він попросив Берсенєва взяти з нього десять карбованців наперед і, озброївшись грубою палицею, подався оглядати околиці свого нового житла. Він вернувся години через три і, на запрошення Берсенєва поділитися з ним його трапезу, відповів, що він не відмовляється обідати з ним сьо-

годні, але що він уже переговорив з хазяйкою дому і буде далі діставати свою їжу від неї.

— Даруйте!— відказав Берсенєв:— вас погано годуватимуть; ця баба зовсім готувати не вміє. Чому ви не хочете обідати зо мною? ми б витрати пополовині ділили.

— Мої засоби не дозволяють мені обідати так, як ви обідаєте,— відказав з спокійною усмішкою Інсаров.

В цій усмішці було щось таке, що не дозволяло наполягати: Берсенєв слова не додав. По обіді він запропонував Інсарову повести його до Стахових; але той відповів, що має намір присвятити цілий вечір на листування з своїми болгарями, і тому просить його відкласти візит до Стахових до другого дня. Берсенєв уже перше знав незламність волі Інсарова, та тільки тепер, перебуваючи з ним під одним дахом, він міг остаточно переконатися в тому, що Інсаров ніколи не міняв ніякого свого вирішення, так само як ніколи не відкладав виконання даної обіцянки. Берсенєву, як корінному росіянинові, ця, більш ніж німецька, акуратність спочатку здавалася дещо дикою, трошки навіть смішною, але він незабаром звик до неї, і кінчилося тим, що вона почала здаватися йому коли не гідною пошани, то принаймні дуже зручною.

Другого дня після свого переселення Інсаров встав о четвертій годині ранку, оббігав майже усе Кунцово, викупався в річці, випив склянку холодного молока і взявся до роботи; а роботи в нього було чимало: він вивчав і російську історію, і право, і політичну економію, перекладав болгарські пісні й літописи, збирав матеріали про східне питання, складав російську граматику для болгар, болгарську для росіян. Берсенєв зайшов до нього і поговорив з ним про Феєрбаха: Інсаров слухав його уважно, відповідав рідко, але розумно; з заперечень його видно було, що він старався з'ясувати для самого себе, чи треба йому вивчати Феєрбаха, чи можна обійтися без нього. Берсенєв скерував потім розмову на його роботу й спитав: чи не покаже він йому щонебудь? Інсаров прочитав

Йому свій переклад двох чи трьох болгарських пісень і побажав знати його думку. Берсенев сказав, що переклад правильний, але недосить живий. Інсаров узяв його зауваження до відома. Від пісень Берсенев перейшов до сучасного становища Болгарії, і тут він вперше помітив, яка відбувалася зміна в Інсарові на саму згадку про його батьківщину: не те, щоб обличчя його розгоралося, або голос підвищувався — ні, але все ество його неначе міцніло й поривалося вперед, обрис губ позначався виразніше й невблаганніше, а в глибині очей займався якийсь глухий невгасимий вогонь. Інсаров не любив широко говорити про власну свою подорож на батьківщину, але про Болгарію взагалі розмовляв охоче з кожним. Він говорив, не поспішаючи, про турків, про їх утиски, про горе й повеніряння своїх співгромадян, про їх надії; зосереджена обдуманість єдиної і давньої пристрасті чулася в кожному його слові.

„А чого доброго“, — подумав тим часом Берсенев, — „турецький ага, мабуть, заплатив йому за смерть матері й батька“.

Інсаров не встиг ще замовкнути, як двері одчинились і на порозі з'явився Шубін.

Він увійшов до кімнати якось занадто вільно й добродушно; Берсенев, який знав його добре, одразу зрозумів, що його щось муляло.

— Рекомендуюся без церемоній, — почав він з ясним і одвертим виразом обличчя: — мое прізвище Шубін; я приятель ось цього юнака. (Він показав на Берсенева). Адже ви пан Інсаров, правда?

— Я Інсаров.

— То дайте ж руку і будьмо знайомі. Не знаю, чи говорив вам Берсенев про мене, а мені він багато говорив про вас. Ви тут оселилися? Чудово! Не гнівайтеся на мене, що я так пильно на вас дивлюся. Я скульптор, і передбачаю, що незабаром попрошу у вас дозволу зліпити вашу голову.

— Моя голова до ваших послуг, — промовив Інсаров.

— Що ж ми робимо сьогодні, га? — заговорив Шубін, раптом сідаючи

на низенький стілець і спираючись обома руками на широко розсунені коліна. — Андрію Петровичу, чи є якийнебудь план на нинішній день у вашого благородія? Погода славна; сіном і сухими суницями пахне так... неначе грудний чай п'єш. Треба було б вигадати якийнебудь фокус. Покажемо новому обивателю Кунцова всі його численні красоти. („А його муляє“, далі думав собі Берсенев). Ну, чого ж ти мовчиш, мій друже Гораціо? Розтули свої віщі уста. Створимо ми фокус, чи ні?

— Я не знаю, — зауважив Берсенев: — як Інсаров. Він, здається, збирається працювати.

Шубін повернувся на стільці.

— Ви хочете працювати? — спитав він якось у ніс.

— Ні, — відповів той: — нинішній день я можу присвятити прогулянці.

— А! — промовив Шубін. — Ну й прекрасно. Ідїть, друже мій Андрію Петровичу, прикрийте капелюхом вашу мудру голову, та й ходімо куди очі дивляться. Наші очі молоді — бачать далеко. Я знаю трактирчик поганенький, де нам дадуть обідець препаскудний; а нам буде дуже весело. Ходімо.

Через півгодини вони всі троє ішли берегом Москви-ріки. У Інсарова був досить чудний, вухатий картуз, від якого Шубін впав у не зовсім природний захват. Інсаров виступав, не поспішаючи, дивився, дихав, говорив і усміхався спокійно: він віддав цей день приємному і насолоджувався цілком. — „Розважливі хлопчики так гуляють у неділю“, — шепнув Шубін Берсеневу на вухо. Сам Шубін дуже пустував, вибігав наперед, ставав у пози відомих статуй, перекидався на траві: спокій Інсарова не те, щоб дратував його, а примушував його ламатися. — „Чого ти так метушишся, французе?“ — зо два рази зауважив йому Берсенев. — „Та я француз, напівфранцуз“, — відказував йому Шубін: „а ти держи середину між жартом і сурйозом, як казав мені один трактирний слуга“. Хлопці повернули геть від річки і пішли вузьким і глибоким рівчаком між двома стінами золотого високого жита; блакитнава тїнь падала на них

від одної з цих стін; променисте сонце, здавалося, пливло по верхівках колосся; жайворонки співали, перепелиці кричали; скрізь зеленіли трави; теплий вітрець ворухив і піднімав їх листя, хитав голівками квітів. Після довгих мандрювань, відпочинків, базікання — (Шубін пробував навіть грати в довгої лози з якимось перехожим беззубим мужичком, який усе сміявся, що з ним не виробляли пани) — хлопці добрели до „поганенького“ трактирчика. Слуга мало не збив кожного з них з ніг, і справді нагодував їх дуже поганим обідом з якимось забалканським вином, щоб, правда, не заважало їм веселитися від щирого серця, як прорікав Шубін; сам він веселився голосніше за всіх — і менше за всіх. Він пив за здоров'я „незрозумілого“, але великого Венеліна, за здоров'я болгарського короля Крума, Хрума або Хрома, що жив „мало не за Адамових часів“.

— У дев'ятому столітті, — поправив його Інсаров.

— У дев'ятому столітті? — скрикнув Шубін. — О, яке щастя!

Берсенев зауважив, що серед усіх своїх пустощів, вихваток і жартів Шубін все неначе екзаменував Інсарова, неначе вивіряв його і хвилювався внутрішньо, — а Інсаров залишався весь час спокійним і ясним.

Нарешті, вони повернули додому, переодяглися і, щоб уже не виходити з колії, в яку потрапили з ранку, вирішили піти того ж вечора до Стахових. Шубін побіг наперед повідомити про їх прихід.

XII

— Ір ой Інсаров зараз сюди завітає! — урочисто скрикнув він, входячи у вітальню Стахових, де тієї хвилини були тільки Єлена та Зоя.

— Wer?¹ — спитала по-німецьки Зоя. Захоплена несподівано, вона завжди висловлювалася рідною мовою. Єлена випросталась. Шубін подивився на неї з грайливою усмішкою на губах. Їй стало прикро, але вона нічого не сказала.

— Ви чули, — повторив він: — пан Інсаров сюди йде.

— Чула, — відказала вона: — і чула, як ви його назвали. — Дивуюся вам, справді. Нога пана Інсарова ще тут не була, а ви вже вважаєте за потрібне ламатися.

Шубін раптом зів'яв.

— Ваша правда, завжди ваша правда, Єлено Миколаївно, — пробурмотів він: — та це я тільки так, їй-богу. Ми цілий день з ним разом гуляли, і він, я запевняю вас, чудова людина.

— Я про це вас не питала, — промовила Єлена і встала.

— Пан Інсаров молодий? — спитала Зоя.

— Йому сто сорок чотири роки, — відповів з досадою Шубін.

Козачок доповів про прихід двох приятелів. Вони увійшли. Берсенев відрекомендував Інсарова. Єлена попросила їх сісти й сама сіла, а Зоя пішла нагору: треба було повідомити Анну Василівну. Почалася розмова досить незначна, як усі перші розмови. Шубін спостерігав мовчки з куточка, але спостерігати не було чого. У Єлені він помічав сліди стриманої досади проти нього, Шубіна — та й годі. Він дивився на Берсенєва і на Інсарова і, як скульптор, порівнював їх обличчя. Обидва, думав він, не гарні на вроду; у болгарина характерне, скульптурне обличчя; от тепер воно добре освітілося; у великороса проситься більше в малювання: ліній нема, фізіономія є. А, мабуть, і в того і в того закохатися можна. Вона ще не кохає, але покохає Берсенєва, вирішив він собі на думці. — Анна Василівна з'явилась у вітальню, і розмова набрала характеру зовсім дачного, саме дачного; не сільського. То була розмова дуже різноманітна числом обговорюваних предметів; але коротенькі, досить тоскні паузи переривали її що три хвилини. Під час одної з цих пауз Анна Василівна звернулася до Зої. Шубін зрозумів її німий натяк і скривив кислу пику, а Зоя сіла за фортепіано, заграла і проспівала всі свої штучки. Увар Іванович показався був за дверей, але повернувшись пальцями і відступив. Потім подали чай; потім пройшлися

¹ Хто?

всім товариством по саду... Надворі посутеніло, і гості пішли.

Інсаров, дійсно, справив на Єлену менше вражіння, ніж вона сама сподівалася, або, кажучи точніше, він зробив на неї не те вражіння, якого сподівалася вона. Їй сподобалася його одвертість і непримушеність,—і обличчя його їй сподобалося; але вся постать Інсарова, спокійно-тверда і буденно-проста, якось не годилася з тим образом, який утворився у неї в голові від оповідань Берсенєва. Єлена, сама того не усвідомлюючи, сподівалася чогось більш „фатального“. Але, думала вона, він сьогодні говорив дуже мало, я сама вична—я не розпитувала його, почекаєм до другого разу... а очі в нього виразисті, чесні очі. Вона відчувала, що їй не схилитися перед ним хотілось, а подати йому по-дружньому руку, і вона дивувалася: не такими уявляла вона собі людей, подібних до Інсарова, „героїв“. Це останнє слово нагадало їй Шубіна, і вона, вже лежачи в постелі, спалахнула й розсердилась.

— Як вам сподобалися ваші нові знайомі?—спитав, вертаючи додому, Берсенєв у Інсарова.

— Вони мені дуже сподобалися,—відказав Інсаров:—особливо дочка. Славна, мабуть, дівчина. Вона хвилюється, але в ній це гарне хвилювання.

— Треба буде до них ходити частіше,—зауважив Берсенєв.

— Так, треба,—промовив Інсаров і нічого більше не сказав до самого дому. Він одразу зачинився в своїй кімнаті, але свічка горіла в нього довго ще по півночі.

Берсенєв не встиг ще прочитати сторінку з Раумера, коли жменя кинутого дрібного піску стукнула об шибки його вікна. Він мимоволі здригнувся, одчинив вікно і побачив Шубіна, зовсім сполотнілого.

— Який же ти невгамовний! нічий ти метелик!—почав був Берсенєв.

— Тсс...—перебив його Шубін:—я прийшов до тебе крадькома, як Макс до Агати. Мені неодмінно треба сказати тобі два слова насамоті.

— Та увійди ж до кімнати.

— Ні, не треба,—відказав Шубін

і сперся ліктями на підвіконня:—так веселіше, більше на Іспанію схоже. Поперше, вітаю тебе: твої акції піднеслися. Твоя хвалена, надзвичайна людина провалилася. За це я тобі ручитися можу. А щоб тобі довести мою безсторонність, слухай: от формулярний список пана Інсарова. Талантів ніяких, поезії не ма, здібностей до роботи безліч, пам'ять велика, розум не різноманітний і не глибокий, але здоровий і живий, сухість і сила, і навіть дар слова, коли мова йде про його, між нами сказати, страшенно нудну Болгарію. Що? ти скажеш, я несправедливий? Ще зауваження: ти з ним ніколи на ти не будеш, і ніхто з ним на ти не бував; я, як артист, йому огидний, і тим пишаюся. Сухість, сухість, а всіх нас на порошок розтерти може. Він з своєю землею зв'язаний—не те, що наші порожні сосуди, які лащатся до народу: увільняйся, мовляв, у нас, жива вода! Зате й завдання його легше, зрозуміліше: досить тільки турків виперти, велика штука! Але всі ці властивості, слава богу, не подобаються жінкам. Чару нема, шарму; не те, що в нас з тобою.

— До чого ти мене приплів?—пробурмотів Берсенєв.—І щодо решти, ти не маєш рації: ти йому зовсім не огидний, і з своїми земляками він на ти... я це знаю.

— Це інша річ! Для них він герой, а, признатися, я собі героїв інакше уявляю: герой не повинен уміти говорити: герой мукає, як бугай; зате двигне рогом—стіни валяться. І він сам не повинен знати, навіщо він двигает, а двигает. А втім, може, за наших часів потрібні герої іншого калібру.

— Чого тебе Інсаров так цікавить?—спитав Берсенєв.—Невже ти тільки для того прибіг сюди, щоб описати мені його владу?

— Я прийшов сюди,—почав Шубін:—бо мені дома дуже було сумно. — Он як! Чи не хочеш ти, часом, знов заплакати?

— Смійся! Я прийшов сюди, бо я ладен лікти собі кусати, бо розпач мене гризе, досада, ревності...

— Ревності! до кого?

— До тебе, до нього, до всіх. Мене

мучить думка, що коли б я раніше зрозумів її, коли б я вмiло взявся за діло... Та що казати! Кінчиться тим, що я буду все смiятися, дурити, ламатися, як вона каже, а тоді візьму та й повiшуся.

— Ну, повiситись ти не повiсишся,— зауважив Берсенев.

— Такої ночі, певна річ, ні; але дай нам тільки дожити до осені. Такої ночі люди вмирають теж, тільки від щастя. Ах, щастя! Кожна витягнена через дорогу тiнь від дерева так, здається, і шепче тепер: „Знаю я, де щастя... Хочеш, скажу?“ Я б покликав тебе гуляти, та ти тепер під впливом прози. Спи, і хай сняться тобі математичні фігури!— А в мене душа розривається. Ви, панове, бачите, що людина смiється, значить, по-вашому, їй легко; ви можете довести їй, що вона самiй собі суперечить, значить, вона не страждає... Бог з вами!

Шубiн швидко вiдiйшов від вікна. „Авнушка!“ хотів був крикнути йому услiд Берсенев, але втримався: на Шубiні, дiйсно, свого образу не було. Хвилини через дві Берсеневу навіть почувися ридання: він встав, одчинив вікно; скрiзь було тихо; тільки десь далеко, якийсь, мабуть, проїжджий мужичок тяг: Степ Моздокський.

XIII

Протягом перших двох тижнів після переселення Інсарова в сусiдство Кунцова, він не більше як чотири або п'ять разів завітав до Стахових; Берсенев ходив до них через день. Єлена завжди йому була рада, завжди зав'язувалася між ним і нею жива й цікава розмова, і все таки він вертався додому часто с сумним обличчям. Шубiн майже не показувався; він з гарячковою дiяльністю віддався своєму мистецтву: або сидів, зачинившись у себе в кімнаті, і вихоплювався звiдти в слугі, весь вимощений глиною, або пробував у Москві, де в нього була студія, куди приходили до нього моделі й італійські формiвники, його приятелі й учителі. Єлена ні разу не поговорила з Інсаровим так, як їй хотiлося б; коли його не було, вона готувалася

розпитати його про багато речей, але коли він приходив, їй ставало соромно своїх приготувань. Навіть спокій Інсарова її бентежив: їй здавалося, що вона не має права змушувати його висловлюватися, і вона зважилася ждати.—Поруч з усім тим вона почувала, що з кожним його завітанням, хоч би які незначні були сказані між ними слова, він приваблював її чимраз більше; але їй не довелося залишитися з ним насамоті— а щоб зблизитися з людиною, треба хоч раз порозмовляти з нею віч-на-віч. Єлена багато говорила про нього з Берсеневим. Берсенев розумів, що Інсаров вразив уяву Єлени, і радів, що його приятель не провалився, як казав Шубiн. Він із запалом, до найменших подробиць, розказував їй усе, що знав про нього (ми часто, коли самі хочемо сподобатися іншій людині, вихваляємо в розмові з нею наших приятелів, майже ніколи при тому не усвідомлюючи, що ми тим самих себе хвалимо), і тільки зрідка, коли бліді щоки Єлени злегка червоніли, а очі світлішали й ширшали, той поганий, уже ним пережитий, смуток щемив йому серце...

Одного разу Берсенев прийшов до Стахових не в звичайній порі, годині об одинадцятій ранку. Єлена вийшла до нього в залу.

— Уявіть собі,—почав він з примушеною усмішкою:—нащ Інсаров пропав.

— Як пропав?—проговорила Єлена.

— Пропав.—Позавчора ввечері пішов кудись, і відтоді його нема.

— Він не сказав вам, куди він пішов?

— Ні.

Єлена опустила на стілець.

— Він, мабуть, до Москви поїхав,—промовила вона, стараючись показати себе байдужою і одночасно сама дивуючись тому, що вона старається показати себе байдужою.

— Не думаю,—відказав Берсенев.—Він пішов не сам.

— З ким же?

— До нього, позавчора, перед обідом, прийшло двоє якихось людей, мабуть, його земляки.

— Болгари? чому ви так думаєте?

— А тому, що, скільки я міг чути,

вони говорили з ним мовою, мені невідомою, але слов'янською... От ви всі кажете, Єлено Миколаївно, що в Інсарові таємничого мало: що ж може бути більш таємничого, ніж це завітання! Уявіть! увійшли до нього— і давай кричати й сперечатися, та так дико, злісно... І він кричав.

— І він?

— І він. Кричав на них. Вони не наче скаржилися один на одного. І коли б ви глянули на цих одвідачів! Обличчя смагляві, з широкими вилицями, тупі, з яструбиними носами, років кожному понад сорок, одягнені погано, в поросі, спітнілі, на вигляд ремісники — не ремісники, і не пани... бог знає, що за люди.

— І він з ними подався?

— З ними. Нагодував їх, та й пішов з ними. Хазяйка мені розказувала, — вони вдвох цілий величезний горщик каші з'їли. Так, каже, наввипередки й ковтали, наче ті вовки.

Єлена злегка усміхнулася.

— Ви побачите, — промовила вона: — все це кінчиться чимнебудь дуже прозаїчним.

— Дай боже! Тільки даремно ви ужили цього слова. В Інсарові нема нічого прозаїчного, хоча Шубін і запевняє...

— Шубін! — перебила Єлена й здвинула плечем. — Але признайтеся, що ці два пани, які ковтали кашу...

— І Фемістокл їв напередодні Саламінського бою, — з усмішкою зауважив Берсенев.

— Так: та зате другого дня й був бій. — А ви все ж дайте мені знати, коли він вернеться, — додала Єлена і спробувала перемінити розмову, — але розмови не виходило.

З'явилася Зоя і почала ходити по кімнаті навшпиньки, даючи тим знати, що Анна Василівна ще не покинулася.

Берсенев пішов.

Того ж дня, увечері, принесли від нього записку Єлені.

„Вернувся“, писав він їй: „загорілий і в поросі по самі брови; але навщо й куди їздив, не знаю; чи не дізнаєтеся ви?“

— Чи не дізнаєтеся ви? — прошепотіла Єлена. — Хіба він говорить зо мною?

XIV

Наступного дня, годині о другій, Єлена стояла в саду перед невеликою хижкою, де в неї виховувалося двоє двірних цуценят. (Садівник знайшов їх покинутих під тином і привів їх до панночки, про яку йому сказали пралі, що вона, мовляв, всяку звірину й скотину жалує. Він не помилюся в надії; Єлена дала йому четвертак). Вона заглянула в хижку, впевнилася, що цуценята живі й здорові, і що солону їм постелили свіжу, обернулася і мало не скрикнула: просто до неї, алеєю, ішов Інсаров, сам - один.

— Здрастуйте, — промовив він, наближаючись до неї і скидаючи картуз. Вона помітила, що він справді сильно засмаг за останні три дні. — Я хотів прийти сюди з Андрієм Петровичем, та він чогось забарився, от я й пішов без нього. Дома у вас нікого нема: всі сплять або гуляють, я й прийшов сюди.

— Ви неначе виправдуєтесь, — відповіла Єлена. — Це зовсім непотрібно. Ми всі дуже раді вас бачити... Сядьмо тут на лаві, у холодку.

Вона сіла. Інсаров помістився коло неї.

— Вас, здається, дома не було в цей час? — почала вона.

— Так, — відповів він: — я ходив... Вам Андрій Петрович казав?

Інсаров глянув на неї, усміхнувся і почав бавитися картузом. Усміхаючись, він швидко кліпав очима і випинав уперед губи, що надавало йому дуже добродушного вигляду.

— Андрій Петрович, мабуть, вам також сказав, що я пішов з якимись... неподобними людьми, — промовив він, все усміхаючись.

Єлена трохи зніяковіла, але ту ж мить відчула, що Інсарову треба завжди казати правду.

— Так, — сказала вона рішуче.

— Що ви подумали про мене? — спитав він її раптом.

Єлена звела на нього очі.

— Я подумала... — промовила вона: — я подумала, що ви завжди знаєте, що робите, і що ви нічого поганого не можете зробити.

— Ну, й спасибі вам за це. От

бачите, Єлено Николаївно,—почав він, якось довірливо підсідаючи до неї:—наших тут невелика купка; є між нами люди мало освічені; але всі щиро віддані спільній справі. На жаль, без сварок не можна, а мене всі знають, вірять мені; от і покликали мене розібрати одну сварку. Я й пішов.

— Далеко звідси?

— Я за шістдесят верст їздив, у Троїцький посад. Там, при монастирі, теж є наші. Принаймні, не дарма турбувався: поладнав справу.

— І трудно вам було?

— Трудно. Один був затявся. Грошей не хотів віддати.

— Як? За гроші була сварка?

— Так; та й гроші невеликі. А ви що думали?

— І ви для таких дурниць за шістдесят верст їздили? Три дні згаяли?

— То не дурниці, Єлено Николаївно, коли свої землі замішані. Тут відмовитися — гріх. От ви, я бачу, навіть цуценяттам не відмовляєте допомоги, і я вас хвалю за це. А що я час ото марнував: це не біда. Потім падоху. Наш час не нам належить.

— Кому ж?

— А всім, хто нас потребує. Я вам усе це так ні сіло, ні впало розказав, бо мені дорога ваша думка. Я уявляю, як Андрій Петрович вас здивував!

— Вам дорога моя думка,—промовила Єлена півголосом:—чому?

Інсаров знов усміхнувся.

— Тому, що ви хороша панночка, не аристократка... ото й усе.

Настала невелика мовчанка.

— Дмитре Никаноровичу,—сказала Єлена:—чи ви знаєте, що ви вперше зо мною такі одверті?

— Як це? Мені здається, я завжди говорив вам усе, що думав.

— Ні, це вперше, і я дуже цьому рада,—і я теж хочу бути одвертою з вами. Можна?

Інсаров засміявся й сказав:

— Можна.

— Застерігаю вас, що я дуже цікава.

— Пусте, кажіть.

— Мені Андрій Петрович багато розказував про ваше життя, про вашу

молодість. Мені відома одна подія, одна жахлива подія... Я знаю, що ви їздили потім до себе на батьківщину... Не відповідайте мені, бога ради, якщо моє запитання вам здається нескромним, але мене мучить одна думка... Скажіть, чи зустрілися ви з тою людиною...

Дух перехопило в Єлені. Їй стало і соромно, і страшно своєї сміливості. Інсаров дивився на неї пильно, злегка примруживши очі і доторкаючись пальцями до підборіддя.

— Єлено Николаївно,—почав він, нарешті, і голос його був тихіший, ніж звичайно, що майже злякало Єлену:—я розумію, про яку людину ви щойно згадали. Ні, я не зустрівся з нею, і слава богу! Я не шукав її. Я не шукав її не тому, що не визнавав за собою права вбити її,—я б дуже спокійно убив її,—а тому, що тут не до своєї особистої помсти, коли йдеться про народну, загальну помсту... або ні, це слово не підходить... коли йдеться про визволення народу. Одно стало б на заваді другому. Свого часу і те не втече... І те не втече,—повторив він і похитав головою.

Єлена подивилася на нього збоку.

— Ви дуже любите свою батьківщину?—вимовила вона несміливо.

— Це ще невідомо,—відказав він.—От,—коли хтонебудь з нас помре за неї, тоді можна буде сказати, що він її любив.

— Отже, коли б вас позбавили змоги вернутися до Болгарії,—провадила далі Єлена:—вам було б дуже тяжко в Росії?

Інсаров понурився.

— Мені здається—я б цього не зніс,—проговорив він.

— Скажіть,—почала знов Єлена:—трудно вивчитися болгарської мови?

— Ні трохи. Росіянинові соромно не знати по-болгарськи. Росіянин повинен знати всі слов'янські мови. Хочете, я вам принесу болгарські книжки? Ви побачите, як це легко. Які в нас пісні! не гірші від сербських. Та от стривайте, я вам перекладу одну. В ній говориться про... Та чи ви знаєте хоч трошки нашу історію?

— Ні, я нічого не знаю,— відповіла Єлена.

— Стривайте, я вам принесу книжку. Ви з неї хоч про головні факти довідаєтесь. То слухайте ж пісню... А втім, я вам краще принесу написаний переклад. Я певний, ви полюбите нас: ви всіх утиснених любите... Коли б ви знали, яка наша країна багата! А тим часом її топчуть, її шматують,— підхопив він з мимовільним рухом руки, і обличчя його потемніло:— у нас все відібрали, все: наші церкви, наші права, наші землі; як отару, ганяють нас погані турки, нас ріжуть...

— Дмитре Никаноровичу!— скрикнула Єлена.

Він зупинився.

— Вибачте мені. Я не можу говорити про це спокійно. Але ви оце питали мене, чи люблю я свою батьківщину? Що ж інше можна любити на землі? Що одно незмінне, що вище від усіх сумнівів, чому не можна не вірити, після бога? І коли ця батьківщина потребує тебе... Зауважте: останній мужик, останній жебрак у Болгарії і я,— ми бажемо одного. У всіх у нас одна мета. Зрозумійте, яку це дає певність і силу!

Інсаров замовк на мить, і знов заговорив про Болгарію. Єлена слухала його з пожираючою, глибокою й сумною увагою. Коли він скінчив, вона ще раз спитала його:

— То ви нізачо не лишилися б у Росії?

А коли він пішов, вона довго дивилася йому вслід. Він цього дня став для неї іншою людиною. Не таким вона провожала його, яким зустріла його дві години тому.

Відтоді він почав ходити чимраз частіше й частіше, а Берсенев чимраз рідше. Між обома приятелями зайшло щось чудне, що вони обидва добре відчували, але назвати не могли, з'ясувати боялися. Так минув місяць.

XV

Анна Василівна любила сидіти дома, як уже читач знає; але інколи, зовсім несподівано, виявлялося в ній непереможне бажання чогонесбудь незвичайного, якоїнебудь дивовижної

partie de plaisir¹; і що трудніша була ця partie de plaisir, що більше потребувала вона приготувань і збирання, то більше хвилювалася сама Анна Василівна, тим їй було приємніше. Коли це находило на неї взимку— вона наказувала найняти дві-три ложі поряд, забирала всіх своїх знайомих і виряжалася в театр, або навіть у маскарад; влітку— вона їхала за місто, кудинесбудь далі. Другого дня вона скаржилася, що в неї голова болить, крєктала й не вставала з постелі, а місяцях по двох у ній знов займалася жадоба „надзвичайного“. Те саме сталося й тепер. Хтось згадав при ній про кра:у Царицина, і Анна Василівна раптом об'явила, що вона післязавтра збирається їхати в Царицино.— Знялася тривога в домі: посланець погнався в Москву по Миколу Артемовича; з ним помчав і ключник купувати вина, паштети і всяку їжу; Шубіну вийшов наказ найняти візника з коляскою (одної карети було мало) і приготувати підставних коней; козачок два рази бігав до Берсенєва та Інсарова і заїс їм запрошення, писані спочатку по-російськи, потім по-французьки Зоєю. Сама Анна Василівна клопоталася про дорожній туалет паночок. Тім часом partie de plaisir мало не розстроїлася: Микола Артемович прибув з Москви в кислому і недобророзичливому— фрондерському— настрої (він досі ще гнівався на Августину Христіанівну) і, дізнавшись, в чому справа, рішуче об'явив, що він не поїде;— що мчати з Кунцова в Москву, а з Москви в Царицино, а з Царицина знов у Москву, а з Москви знов у Кунцово— безглуздя,— і, нарешті, додав він, нехай мені спершу доведуть, що на одному пункті земної кулі може бути веселіше, ніж на іншому пункті, тоді я поїду. Цього йому ніхто, певна річ, довести не міг, і Анна Василівна, не маючи солідного кавалера, уже готова була зрєктися partie de plaisir, та згадала про Увара Івановича, і з горя послала по нього у його кімнатку, кажучи, „тонучий і соломинки хапається“. Його збудили; він зійшов.

¹ Весела прогулянка.

наниз, вислухав мовчки запрошення Анни Василівни, поворушив пальцями і, на загальне здивування, дав згоду. Анна Василівна поцілувала його в щоку і назвала миленьким; Микола Артемович усміхнувся зневажливо і сказав: *quelle bourde!*¹ (він любив при нагоді уживати „шикарних“ французьких слів)—а другого ранку, о сьомій годині, карета і коляска, навантажені до самого верху, викотилися з подвір'я Стахівської дачі. У кареті сиділи дами, покоївка і Берсенев; Інсаров умістився на козлах; а в колясці були Увар Іванович і Шубін. Увар Іванович сам рухом пальця підкликав до себе Шубіна; він знав, що той буде дратувати його цілу дорогу, але між „чорноземною силою“ і молодим художником існував якийсь чудний зв'язок і лайлива одвертість. А втім, цим разом Шубін дав своєму товстому другові спокій: він був мовчазний, неуважний і лагідний.

Сонце вже високо стояло на безхмарній блакиті, коли екіпажі підкотилися до руїн Царицинського замку, похмурих і грізних навіть опівдні. Все товариство зійшло на траву і одразу рушило в сад. Попереду йшли Єлена й Зоя з Інсаровим; за ними з виразом повного щастя на обличчі виступала Анна Василівна під руку з Уваром Івановичем. Він засапався і йшов перехильці, новий солом'яний капелюх різав йому лоб і ноги горіли в чоботях, проте і йому було добре; Шубін і Берсенев завершували похід. „Ми будемо, братику, в резерві, немов якісь ветерани“, — шепнув Берсеневу Шубін. „Там тепер Болгарія“, — додав він, показавши бровами на Єлену.

Погода була чудова. Все навколо цвіло, брумчало й співало; вдалені сяяли води ставків; святочне, світле почуття огортало душу. „Ах, гарно! ах, гарно!“—безперестанку повторяла Анна Василівна; Увар Іванович мотав на знак згоди головою у відповідь на її захоплені вигуки і раз навіть промовив: „Що й казати!“ Єлена зрідка перекидалася словами з Інсаровим; Зоя притримувала двома пальчиками край широкого капелюшка,

кокетливо виносила спід рожевої ба-режевої сукні свої маленькі ніжки, одягнені в світлосірі черевички з тупими носками, і поглядала то вбік, то назад. „Еге!“—скрикнув раптом півголосом Шубін: „Зоя Микитівна неначе оглядається. Піду но я до неї. Єлена Миколаївна тепер мене зневажає, а тебе, Андрію Петровичу, поважає, що на одно виходить. Піду; доволі я киснув. А тобі, мій друже, раджу ботанізувати; в твоєму становищі це найкраще, що ти придумати можеш; воно й з наукового погляду корисна річ. Прощай!“ Шубін підбіг до Зої, підставив їй руку кренделем і, сказавши: „*Ihre Hand, Madame!*“, підхопив її і пустився з нею вперед. Єлена зупинилася, підклікала Берсенєва і теж взяла його руку, але й далі говорила з Інсаровим. Вона питала в нього, як його мовою зветься конвалія, клен, дуб, липа... (Болгарія! подумав бідний Андрій Петрович).

Раптом попереду зачувся крик; всі підвели голови. Цигарниця Шубіна летіла в кущ, кинута рукою Зої. „Заждіть, я вам за це віддячу!“—скрикнув він, поліз у кущ, знайшов там цигарницю і вернувся був до Зої; та не встиг він до неї наблизитись, як уже знов його цигарниця летіла через доріжку. Разів із п'ять повторилася ця витівка, він все реготав і грозився, а Зоя тільки нишком усміхалася і щулилася, як кішечка. Нарешті, він піймав її пальці і так їх потиснув, що вона пискнула і довго потім дмухала на руку, удавано гнівалася, а він їй наспівував щось на вухо.

— Пустуни, молодий народ,—весело зауважила Анна Василівна Уварові Івановичу.

Той пограв перстами.

— Яка ото Зоя Микитівна? — сказав Берсенев Єлені.

— А Шубін? — відказала вона.

Тим часом усе товариство підійшло до альтанки, відомої під назвою Милонидової, і зупинилося, щоб помилуватися видовищем царицинських ставків. Вони тяглися один за одним на кілька верст; суцільні ліси темніли за ними. Мурава, що вкри-

¹ Яка дурниця!

¹ Вашу руку, мадам,

вала весь схил горба до головного ставка, надавала їй воді незвичайно яскравого, смарагдового кольору. Ніде, навіть коло берега, не слухала хвиля, не біліла піна; навіть жмури не перебігали по рівній гладкій воді. Здавалося, застигла маса скла тяжко й ясно вляглася у величезній купелі, і небо пірнуло до неї на дно, і очеряві дерева непорушно визиралися в її прозорому лоні. Всі довго й мовчки милувалися краєвидом; навіть Шубін притих, навіть Зоя задумалась. Нарешті, всі одностайно захотіли покататися по воді. Шубін, Інсаров і Берсенев побігли вниз по траві наввипередки. Вони відшукали великий розмальований човен, знайшли веслярів і покликали дам. Дами зійшли до них; Увар Іванович обережно зійшов за дамами. Поки він входив у човен, поки сідав, багато було сміху. „Глядіть, пане, не потопіть нас“,— зауважив один із веслярів, молодий кирпатий парубок в олександрійській сорочці.— Ну, ну, перебендя!— проговорив Увар Іванович. Човен відплив. Молоді хлопці взялися були за весла, але гребти умів з них тільки Інсаров. Шубін запропонував заспівати хором якоїнебудь російської пісні, і сам затягнув: „Вниз по матушке“... Берсенев, Зоя, і навіть Анна Василівна підхопили (Інсаров не вмів співати), але вийшло різноголосся, на третьому вірші співці заплуталися; тільки Берсенев пробував продовжувати баса: „Ничего в волнах не видно...“,— але теж невдовзі зняковів. Веслярі перемигнулися і мовчки вищирили зуби.— Що?— звернувся до них Шубін:— Видно, пани й співати не вміють?— Хлопець в олександрійській сорочці тільки головою мотнув.— То зажди ж, кирпатий,— відказав Шубін,— ми тобі покажемо. Зоя Микитівно, заспівайте нам: *Le lac*, Нідермейера. Не гребіть, ви!— Мокрі весла піднеслися в повітря, як крила, і так і завмерли, дзвінко ронячи краплі; човен проплив ще трохи й зупинився, ледь-ледь закружлявши на воді, як лебідь. Зоя поцеремонилась... *Allons!*— ласкаво промовила Анна Василівна... Зоя скинула капелюшок і заспівала:

О, *lac*, *l'appée à peine a fini sa carrière*¹.
 Її невеликий, але чистий голосок так і помчав по дзеркалі ставка; далеко в лісах озивалося кожне слово; здавалося, і там хтось співав чітким і таємничим, але не людським, не тутешнім голосом. Коли Зоя скінчила, голосне браво розітнулося з одної надбережної альтанки і звідтіля вискочило кілька червонопиких німців, що приїхали „по кне й пувати“ в Царицино. Деякі з них були без сюртуків, без галстухів і навіть без жилетів, і так несамовито кричали: *bis!* що Анна Василівна звеліла швидше від'їхати на другий кінець ставка. Але, перше ніж човен пристав до берега, Уварові Івановичу ще раз пощастило здивувати своїх знайомих: спостерігши, що в одному місці лісу луна особливо виразно повторяла кожний звук, він раптом почав кричати перепелицею. Спочатку всі здригнулися, але ту ж мить відчули справжнє задоволення, тим більше, що Увар Іванович кричав дуже вірно й подібно. Це додало йому охоти, і він спробував нявчати; але нявчання виходило у нього не так добре; він крикнув ще раз перепелицею, подивився на всіх і замовк. Шубін кинувся його цілувати: він відштовхнув його. В цю мить човен пристав до берега, і все товариство вийшло.

Тим часом фурман з лакеєм і покоївкою принесли кошики з карети і приготували обід на траві під старими липами. Всі посідали навколо розстеленої скатерки і взялися до паштетів та інших страв. У всіх апетит був чудовий, а Анна Василівна раз-у-раз припрошувала й умовляла своїх гостей, щоб більше їли, запевняючи, що на повітрі це дуже здорово; вона зверталася з такими словами до самого Увара Івановича. „Будьте спокійні“,— промукав він їй з напханим ротом. „Дав же господь такий славний день!“— повторяла вона безперестанку. Її не можна було пізнати: вона неначе на двадцять років помолодшала. Берсенев зауважив їй це. „Так, так“,— сказала вона:— „була і я, за моїх часів, хоч куди; з ряду б мене не викинули“. Шубін приєднався

¹ Озеро.

¹ О, озеро! Рік щойно закінчив свою путь...

до Зої і невпинно наливав їй вина; вона відмовлялася, він її частував і кінчав тим, що сам випивав склянку і потім знов її частував; він також запевняв її, що бажає схилити свою голову до неї на коліна; вона ніяк не хотіла дати йому „таку велику волю“. Єлена здавалася серйознішою за всіх, але на серці в неї був чудовий спокій, якого вона давно не знала. Вона відчувала себе без краю доброю, і їй все хотілося мати коло себе не одного тільки Інсарова, а й Берсенева... Андрій Петрович невиразно розумів, що це означало, і зітхав крадькома.

Час упливав; вечір надходив. Анна Василівна раптом сполошилася. „Ой, матінко моя, як пізно“,— заговорила вона. „Спожито, попито, панове; пора й бороду витирати“. Вона заметушилася, і всі заметушилися, встали й пішли до замку, де були екіпажі. Проходячи повз ставки, всі зупинилися, щоб востаннє помилуватися на Царицино. Скрізь горіли яскраві, передвечірні фарби; небо жевріло, листя мінливо блищало, збурене вітерцем, що раптом зірвався; розтопленим золотом струмилися великі води; виразно відділялися від темної зелені дерев червонясті башточкі і альтанки, де-не-де розкидані по саду. „Прощай, Царицино, не забудемо ми сьогоднішньої подорожі!“— промовила Анна Василівна... Але в цю мить і неначе для того, щоб ствердити її останні слова, сталася чудна подія, яку—справді—не так легко було забути.

А саме: не встигла Анна Василівна послати своє прощальне привітання Царицину, як раптом за кілька кроків од неї, за високим кущем бузка, зачулися безладні вигуки, регіт і крики—і ціла юрба розтріганих мужчин, тих самих аматорів співу, які так заповідливо плескали Зої, висипала на доріжку. Панове аматори, здавалося, були дуже напідпитку. Вони зупинилися, побачивши дам; але один з них, величезний на зріст, з волячою шиєю і волячими запаленими очима, відокремився від своїх товаришів і, незграбно кланяючись і похитуючись на ході, наблизився до скам'янілої з переляку Анни Василівни.

— Бонжур, мадам,—проговорив він хрипким голосом:— як ваше здоров'я?

Анна Василівна подалася назад.

— А чого ви,—провадив далі велетень поганого російською мовою:— не хотів співати bis, коли наш компані кричав bis, і браво і форо?

— Так, так, чого?—зачулося в рядах „компанії“.

Інсаров ступнув був наперед, але Шубін зупинив його і сам заслонив Анну Василівну.

— Дозвольте,—почав він:—шановний незнайомий, висловити вам те щире здивування, яке будять в усіх нас ваші вчинки. Ви, скільки я можу зміркувати, належите до саксонської галузі кавказького племені; отже, ми повинні думати, що ви знаєте світські звичаї, а тим часом ви зайшли в розмову з дамою, якій ви не були відрекондовані. Повірте, іншим часом я, особливо, був би дуже радий заприятитися з вами, бо помічаю в вас такий феноменальний розвиток мускулів: biceps, triceps і deltoidaeus, що, як скульптор, вважав би за справжнє щастя, щоб ви були моїм натурщиком; але цим разом дайте нам спокій.

„Шановний незнайомий“ вислухав усю промову Шубіна, зневажливо скрутивши голову набік і вперши руки в боки.

— Я нічого не розумію, що ви говорите таке,—промовив він нарешті.— Ви думає, може, я швець, або годинникар? Е! Я офіцер; я чиновник, так.

— Я не сумніваюся в цьому,—почав був Шубін...

— А я от що кажу,—провадив незнайомий, відхилиючи його своєю могутньою рукою, як гілку з дороги,—я кажу: чого ви не співав bis, коли ми кричав bis? А тепер я зараз, цею хвилиною піду собі, тільки от треба, щоп ця фрейлейн, не ця мадам, ні, ця не треба, а от ця, або ця (він показав на Єлену й Зою), дала мені einen Kuss, як ми кажемо по-німецьки, поцілуйшик, так. Що ж? це дрібниця.

— Дрібниця, einen Kuss,—це дрібниця,—зачулося знову в рядах компанії.

— Ih! der Sakramenter!¹—прогово-

¹ Проклятий!

рив, захлинаючись від сміху, один уже зовсім отетерілий німець.

Зоя вхопилася за руку Інсарова, але він видерся в неї і став просто перед цибатим нахабою.

— Будь ласка, ідіть геть,— сказав він йому не голосним, але різким голосом.

Німець тяжко зареготав.

— Як геть? От це і я люблю! Хіба я теж не можу гуляйт? Як це геть! Чому геть?

— Тому, що ви насмілилися турбувати даму,— проговорив Інсаров і раптом зблід:— тому, що ви п'яні.

— Як!—Я п'яний? Чуєть? Hören Sie das, Herr Provisor?¹ Я офіцір, а він сміє... Тепер я вимагаю Satisfaction.— Einen Kuss will ich².

— Якщо ви зробите ще крок,— почав Інсаров...

— Ну? І що тоді?

— Я вас кину у воду.

— У воду? Herr Je!³ Та й тільки? Ну, подивомся, це дуже цікаво, як це у воду...

Пан офіцір підняв руки й подався вперед, але раптом сталося щось надвничайне: він крєкнув, весь величезний тулуб його похитнувся, піднісся від землі, ноги брикнули в повітрі, і не встигли дами скрикнути, не встиг ніхто зрозуміти, яким способом це сталося, як пан офіцір, усією своєю масою, з тяжким сплеском бебєхнув у ставок і ту ж мить зник під водою, що аж заклуботалася.

— Ай! — одностайно верєскнули дами.

— Mein Gott!⁴— почувлося з другого боку.

Минула хвилина... і кругла голова, вся облїплена мокрим волоссям, показала над водою; вона пускала бульки, ця голова; дві руки судорожно борсалися коло самих її губ...

— Він утопиться, врятуйте його, врятуйте!—закричала Анна Василівна Інсарову, що стояв на березі, розставивши ноги й глибоко дихаючи.

— Випливе,— проговорив він з неважливою і безжальною недбайли-

вістю.— Ходім,— додав він, взявши Анну Василівну за руку:— ходім, Уварє Івановичу, Єлено Миколаївно.

— А... а... о... о...— розлігся в цей момент зойк нещасливого німця, що встиг ухопитися за надбережний очерет.

Всі рушили вслїд за Інсаровим, і всім довелося пройти повз саму „компанію“. Але, позбувшись свого водія, гультяї привишкли і ні словечка не вимовили; один тільки, найхоробрїший з них, пробурмотів, похитуючи головою: „Ну, це, одначе... це, бог знає, що... після цього“; а другий навіть шапку скинув. Інсаров здавався їм дуже грізним, і не дарма: щось недобре, щось небезпечне виступало в нього на обличчі. Німці кинулися витягати свого товариша, і той тільки но опинився на твердій землі, почав сльозливо лаятися і кричати вслїд цим „російським пройдиєтам“, що він скаржитися буде, що він до самого його превосходительства графа фон-Кізеріц піде...

Але „російські пройдиєвити“ не звертали уваги на його вигуки і якомога швидше поспїшали до замку. Всі мовчали, поки йшли садком, тільки Анна Василівна злегка охкала. Та ось вони наблизилися до екіпажів, зупинилися, і нестримний, невгауший сміх знявся серед них, мов серед небожителів Гомера. Перший, верєскливо, як божевільний, зайшовся Шубін, за ним горохом заторохтів Берсенєв, там Зоя розсипалася тонким бісером, Анна Василівна теж раптом так і лягла, навіть Єлена не змогла не усміхнутися, навіть Інсаров не витримає, нарешті. Але голосніше за всіх, і довше за всіх, зовсім несамовито реготав Увар Іванович; він реготав, аж у боці колело, аж чхав, аж душився. Притихне трохи, та проговорить крізь сльози: „я... думаю... що це ляпнуло?... а це... він... плазма...“ І разом з останнім, судорожно видушеним словом, новий вибух реготу стрясав цілу його постать. Зоя його ще більше заохочувала: „Я, каже, бачу, ноги в повітрі“...— Так, так,— підхопить Увар Іванович:— ноги, ноги... а тоді ляп! а це він п-п-плазма...— „Та й як вони це примудрилися?

¹ Чуєте ви це, пане провізорє?

² Задоволення.—Я хочу поцілунок!

³ Господи, Ісусє!

⁴ Мій боже!

Адже німець отой втрое Сільший за них був? — спитала Зоя. — А я вам скажу, — відказав, витираючи очі, Увар Іванович: — я бачив: однією рукою за попереk, ногу підставив, та... як ляп!.. Я чую: що це?.. а це він плазма...“

Уже екіпажі давно рушили, уже Царицинський замок зник з очей, а Увар Іванович ще не міг заспокоїтися. Шубін, що знову з ним поїхав у колясці, присоромив його, нарешті.

А Інсарову було совісно. Він сидів у кареті проти Єлени (на козлах примостився Берсенев) і мовчав; вона теж мовчала. Він думав, що вона його засуджує; а вона не судила його. Вона дуже злякалася в першій хвилині; потім її вразив вираз його обличчя; потім вона весь час роздумувала. Їй не було зовсім ясно, про що роздумувала вона. Почуття, яке вона зазнала протягом дня, зникло; цього вона була свідома, але воно змінилось чимось іншим, чого вона покищо не розуміла. *Partie de plaisir* тяглася занадто довго: вечір непомітно перейшов у ніч. Карета швидко мчала, то здовж достигаючих полів, де повітря було душевне й запашне і пахло хлібами, то здовж широких лук, і раптова їх свіжість біла легкою хвилею по обличчі. Небо неначе димувало по краях. Нарешті вплив місяць, тьмяний і червоний. Анна Василівна дрімала; Зоя вихилилася з вікна і дивилася на дорогу. Єлені спало нарешті на думку, що вона більше як годину не говорила з Інсаровим. Вона звернулася до нього з незначним запитанням: він ту ж мить радісно відповів їй. У повітрі почали кружляти якісь невиразні звуки; здавалося, неначе вдалені говорили тисячі голосів: Москва летіла їм назустріч. Попереду замигтіли вогники; їх ставало чимраз більше й більше; нарешті під колесами загуркотіло каміння. Анна Василівна прокинулася; всі заговорили в кареті, хоч ніхто вже не міг чути, про що йшла мова: так сильно гуркотіла бруківка під двома екіпажами й тридцятьма двома кінськими ногами. Довгим і нудним здався переїзд з Москви до Кунцова; всі спали або мовчали, попрутулявшись головами до різних

куточків; тільки Єлена не стуляла очей: вона не зводила їх з темної постаті Інсарова. На Шубіна найшов смуток; вітрець повівав йому в очі і дратував його; він загорнувся в комір шинелі і мало був не заплакав. Увар Іванович безпечно хропів, гойдаючись на правий і на лівий бік. Екіпажі зупинилися нарешті. Два лакеї винесли Анну Василівну з карети; вона зовсім розклеїлася і, прощаючись зі своїми супутниками, об'явила їм, що вона ледве жива; вони почали їй дякувати, а вона тільки повторила: „Ледве жива“. Єлена стиснула (уперше) руку Інсарова, і довго не роздягалася, сидючи під вікном; а Шубін знайшов час шепнути Берсеневу, коли той ішов додому:

— Ну, як же не герой: у воду п'яних німців кидає!

— А ти й того не зробив, — відказав Берсенев і подався додому з Інсаровим.

Зоря вже займалася в небі, коли обидва приятелі вернулися на свою квартиру. Сонце ще не сходило, але вже заграв холодок, сива роса вкрила трави, і перші жайворонки дзвеніли високо-високо у півтемній повітряній безодні, звідкіля, як одинокі око, дивилася велика остання зірниця.

XVI

Єлена, невдовзі після знайомства з Інсаровим, почала (вп'яте або вшосте) щоденник. Ось уривок з цього щоденника:

Червня... Андрій Петрович мені приносить книжки, але я їх читати не можу. Признатися йому в тому — соромно; віддати книжки, сказати неправду, що читала — не хочеться. Мені здається, це його засмутить. Він все за мною помічає. Він, здається, дуже до мене прив'язаний. Дуже гарна людина Андрій Петрович.

... Чого мені хочеться? Чому у мене так тяжко на серці? Так тоскно? Чому я із заздрістю дивлюся на пролітаючих птахів? Здається, полетіла б з ними, полетіла — куди, не знаю, тільки далеко, далеко звідси! І чи не грішне це бажання? У мене тут мати, батько, родина. Хіба я не

люблю їх? Ні! я не люблю їх так, як хотілося б любити. Мені страшно вимовити це, але це правда. Може, я велика грішниця; може, через те мені так сумно, через те мені нема спокою. Якась рука лежить на мені і душить мене. Неначе я в тюрмі, і от-от зараз на мене поваляться стіни. Чому ж інші цього не відчують? Кого ж я буду любити, коли я до своїх байдужа? Видно, татко правду каже: він дорікає мені, що я люблю тільки псів та котів. Треба про це подумати. Я мало молюся; треба молитися... А здається, я б уміла любити!

... Я ще досі несмілива з паном Інсаровим. Не знаю чому; я, здається, не молоденька, а він такий простий і добрий. Інколи в нього дуже серйозне обличчя. Йому, мабуть, не до нас. Я це відчуваю, і мені ніби совісно забирати в нього час. Андрій Петрович—інша річ. Я з ним готова балакати хоч цілий день. Але й він мені завжди говорить про Інсарова. І які страшні подробиці! Я його бачила сьогодні вночі з кинжалом в руці. І ніби він мені каже: „Я тебе вб'ю і себе вб'ю“. Які дурниці!

... О, якби хтонебудь мені сказав: от що ти повинна робити! Бути доброю—цього мало; робити добро... так... це головне в житті. Але як робити добро? О, якби я могла опанувати себе! Не розумію, чому я так часто думаю про пана Інсарова. Коли він приходить, і сидить, і слухає уважно, а сам не старається, не клопочеться, я дивлюся на нього, і мені приємно—та й годі; а коли він піде, я все пригадую його слова, і досаду на себе і навіть хвилююся... сама не знаю чого. (Він погано говорить по-французьки, і не соромиться—це мені подобається). Втім, я завжди багато думаю про нових знайомих. Розмовляючи з ним, я раптом згадала нашого буфетника Василя, що витягнув з хати під час пожежі безногого діда і сам мало не загинув. Татко назвав його молодцем, мама дала йому п'ять карбованців, а мені хотілося йому в ноги поклонитися. І в нього було просте, навіть дурне обличчя, і він потім зробився п'яницею.

... Я сьогодні подала гріш одній

жебраці, а вона мені каже: чого ти така сумна? А я й гадки не мала, що в мене сумний вигляд. Я думаю, це від того походить, що я сама, все сама, з усім своїм добром, з усім своїм злом. Нікому протягти руку. Хто підходить до мене, того непотрібно; а кого б хотіла... той іде стороною.

... Я не знаю, що з'омною діється сьогодні,—голова моя плутається, я готова впасти на коліна і просити, і благи змилювання. Не знаю, хто і як, але мене неначе убивають, і внутрішньо я кричу, я обурена; я плачу і не можу мовчати... Боже мій! боже мій! втихомир у мені ці пориви! Ти один це можеш, все інше безсиле: ні мої нікчемні милості, ні заняття, нічого, нічого, нічого мені допомогти не може. Пішла б куди-небудь за наймичку, справді: мені було б легше.

Навіщо молодість, навіщо я живу, для чого в мене душа, для чого все це?

... Інсаров... пан Інсаров,—я, справді, не знаю, як писати,—як перше, цікавить мене. Мені хочеться знати, що в нього там, у душі? Він, здається, такий одвертий, такий доступний, а мені нічого не видно. Інколи він дивиться на мене якимись допитливими очима... чи це тільки моя фантазія? Поль мене весь час дратує—я сердита на Поля. Чого йому треба? Він в мене закоханий... та мені не треба його кохання. Він і в Зою закоханий. Я до нього несправедлива; він мені вчора сказав, що я не вмю бути несправедливою наполовину... Це правда. Це дуже погано.

Ах, я почуваю, людині потрібне нещастя, або бідність, або хвороба. А то, чого доброго, зазнаєшся.

... Навіщо Андрій Петрович розказав мені сьогодні про тих двох болгар! Він ніби навмисне розказав мені це. Яке мені діло до пана Інсарова? Я сердита на Андрія Петровича.

... Беруся за перо і не знаю, як почати. Як несподівано він сьогодні заговорив зо мною в саду! Який він був ласкавий і довірливий! Як це хутко зробилося! Неначе ми—давні, давні друзі, і аж тепер пізнали один одного. Як могла я не розуміти його

досі! Який він тепер мені близький! І от що дивно: я тепер далеко спокійніша стала. Мені смішно: вчора я гнівлася на Андрія Петровича, на нього, я навіть назвала його пан Інсаров, а сьогодні... От, нарешті, правдива людина: от на кого звіритися можна. Цей не каже неправди; це перша людина, яку я зустрічаю, яка не каже неправди: всі інші неправду кажуть, скрізь неправда. Андрій Петрович, милий, добрий, за що ж я вас ображаю? Ні! Андрій Петрович, може, вченіший за нього, може, навіть розумніший... Але, я не знаю, він проти нього такий маленький. Коли то й говорить про свою батьківщину, він росте, росте, і обличчя його кращає, і голос як сталь, і нема, здається, тоді на світі такої людини, щоб він перед нею очі спустив. І він не тільки говорить — він робив і буде робити. Я його розпитаю... Як він раптом повернувся до мене й усміхнувся мені!.. Тільки брати так усміхаються. Ах, яка я задоволена! Коли він прийшов до нас уперше, я зовсім не думала, що ми так швидко зійдемося. А тепер мені навіть подобається, що я першого разу зосталася байдужа... Байдужа! Хіба я тепер не байдужа?

... Я давно не відчувала такого внутрішнього спокою. Так тихо в мені, так тихо. І записувати нема чого. Я його часто бачу, от і все. Що ще записувати?

... Поль зачинився, Андрій Петрович почав рідше ходити... бідний! мені здається, він... А втім, цього бути не може. Я люблю говорити з Андрієм Петровичем: ніколи ні слова про себе, все про щонебудь путяще, корисне. Не те, що Шубін. Шубін гарно вбранний, як метелик, та милується на своє вбрання; цього метелики не роблять. А втім, і Шубін, і Андрій Петрович... я знаю, що я хочу сказати.

... Йому приємно до нас ходити, я це бачу. Але чому? що він знайшов у мені? Правда, в нас уподобання схожі: і він, і я, ми обоє віршів не любимо: обоє не розуміємося в мистецтві. Але наскільки він ліпший від мене! Він спокійний, а я у вічній тривозі; у нього є дорога, є мета — а я, куди я йду? де мое гніздо? Він

спокійний, але всі його думки далеко. Прийде час, і він покине нас назавжди, піде до себе туди, за море. Що ж? Дай боже йому! А я, все таки, буду рада, що я його знала, поки він тут був.

Чому він не росіянин? Ні, він не міг бути росіянином.

І мама його любить, каже: скромна людина. Добра мама! Вона його не розуміє. Поль мовчить: він догадався, що мені його натяки неприємні, але він до нього ревнує. Злий хлопчик! І яким правом? Хіба я колинебудь...

Все це дурниці! Навіщо мені все це на думку спадає?

... Алеж чудно, що я досі, до двадцяти років, нікого не кохала? Мені здається, що у Д. (буду називати його Д., мені подобається це ім'я: Дмитро) тому так ясно на душі, що він весь віддався своїй справі, своїй мрії. І чого йому швилюватися? Хто віддався весь... весь... весь... тому горя мало, той уже ні за що не відповідає. Не я хочу: *те* хоче. До речі, і він, і я, ми однакові квіти любимо. Я сьогодні зірвала троянду. Одна пелюстка впала, він її підняв... Я йому віддала всю троянду.

... Д. до нас ходить часто. Вчора він просидів цілий вечір. Він хоче вчити мене по-болгарськи. Мені з ним добре, як дома. Краще, ніж дома.

... Дні летять... І добре мені, і чогось моторошно, і богові дякувати хочеться, і сльози не далеко. О, теплі, світлі дні!

... Мені все по-давньому легко, і тільки зрідка, зрідка, трошки сумно. Я щаслива... Чи щаслива я?

... Довго не забуду вчорашньої подорожі. Які чудні, нові, страшні вражіння! Коли він раптом узяв цього велетня і шпурнув його, мов м'ячик, у воду, я не злякалася... але він мене злякав. І потім — яке обличчя зловісне, майже жорстоке! Як він сказав: впливе! Це мене перевернуло. Отже, я його не розуміла. І потім, коли всі сміялися, коли я сміялася, як мені було боляче за нього! Він соромився, я це відчувала, він мене соромився. Він мені це сказав потім у кареті, в темряві, коли я старалася його розглянути й боялася його. Так, з ним жартувати не можна, і заступитися

він уміє. Але навіть ж ця злоба, ці тремтючі губи, ця отрута в очах! Чи, може, інакше не можна? Не можна бути мужчиною, бійцем, і зостатися лагідним і добрим? Життя річ жорстока, сказав він мені недавно. Я повторила це слово Андрієві Петровичу; він не погодився з Д. На чийому боці правда? А як почався цей день! Як мені було добре йти з ним поруч, навіть мовчки... Але я рада тому, що сталося. Видно, так треба було.

... Знов неспокій... Я трохи нездужаю.

... Я всі ці дні нічого не записувала у цей зшиток, бо писати не хотілося. Я відчувала: що б я не написала, все буде не те, що в мене на душі... А що в мене на душі? Я мала з ним велику розмову, яка мені не одно відкрила: Він мені розказав свої плани (до речі, я тепер знаю, чого в нього рава на шиї... Боже мій! коли я подумаю, що він уже був засуджений на смерть, що він ледве врятувався, що його поранено...). Він передчуває війну і радіє їй. І проте я ніколи не бачила Д. таким сумним. За чим він... він!.. може сумувати? Татко з міста вернувся, застав нас обох, і якомсь чудно подивився на нас. Андрій Петрович прийшов: я помітила, що він дуже став худий і блідий. Він докоряв мені, ніби я завадто вже неприязливо й недбало поводжуся з Шубіним. А я зовсім і забула за Поля. Побачу його, подбаю загладити свою провину. Мені тепер не до нього... і ні до кого в світі. Андрій Петрович говорив зо мною з якимось жалем. Що все це означає? Чого так темно навколо мене і в мені? Мені здається, що навкруги і в мені діється щось загадкове, що треба знайти слово...

... Я не спала цілу ніч, голова болить. Навіщо писати? Він сьогодні пішов так скоро, а мені хотілося поговорити з ним... Він неначе уникає мене. Так, він мене уникає!

... Слово знайдене, світло освітло мене! Боже! змилуйся надо мною... Я закохана!

XVII

Того самого дня, коли Елена вписувала це останнє, фатальне слово до свого щоденника, Інсаров сидів у Бер-

сенева в кімнаті, а Берсенев стояв перед ним, з виразом подиву на обличчі. Інсаров щойно сказав йому про свій намір другого ж таки дня переїхати в Москву.

— Даруйте!—скрикнув Берсенев:—тепер настає найкращий час. Що ви будете робити в Москві? Що за несподівана думка! Чи ви дістали яку-небудь звістку?

— Я ніякої звістки не діставав,—відказав Інсаров,—але, на мою думку, мені не можна тут залишатися.

— Та як це можна...

— Андрію Петровичу,—проговорив Інсаров:—будьте ласкаві, не наполягайте, прошу вас. Мені самому тяжко розлучатися з вами, та нічого не вдієш.

Берсенев пильно подивився на нього.

— Я знаю,—промовив він, нарешті:—вас не переконаєш. Отже, це справа вирішена?

— Зовсім вирішена,—відповів Інсаров, встав і вийшов.

Берсенев пройшовся по кімнаті, взяв капелюх і подався до Стахових.

— Ви маєте сповістити мені щось,—сказала йому Елена, тільки по вони лишилися вдвох.

— Так... по чому ви догадалися?

— Це однаково. Кажіть, що таке? Берсенев переказав їй рішення Інсарова.

Елена зблідла.

— Що це значить?—вимовила вона через силу.

— Ви знаєте,—промовив Берсенев,—що Дмитро Никанорович не любить давати звіт про свої вчинки. Але я думаю... Сядьмо, Елено Михайлівно, ви неначе трошки нездужаєте.. Я, здається, можу догадатися, яка власне причина цього раптового від'їзду.

— Яка, яка причина?—повторила Елена, міцно стискаючи, і сама того не помічаючи, руку Берсенева у своїй похололій руці.

— От бачите,—почав Берсенев з сумною усмішкою:—як би це вам з'ясувати? Доведеться мені вернутися до нинішньої весни, до того часу, коли я ближче познайомився з Інсаровим. Я тоді зустрівся з ним в одного родича; у того родича була дочка дуже гарненька. Мені здалось, що Інсаров до неї не байдужий, і я ска-

зав йому це. Він засміявся і відповів мені, що я помилявся, що серце його не потерпіло, але що він негайно виїхав би, коли б щонебудь подібне з ним сталося, бо він не хоче,—це були його власні слова,—для задоволення особистого почуття зрадити свою справу і свій обов'язок. „Я болгарин“, сказав він: „і мені руського кохання не потрібно“...

— Ну... і що ж... ви тепер...—прошепотіла Єлена, мимоволі відвертаючи голову, як людина, що сподівається удару, але їй далі не випускаючи захопленої руки Берсенєва.

— Я думаю,—промовив він, і сам притишив голос:—я думаю, що тепер здійснилося те, що я тоді помилково мав на думці.

— Тобто... ви думаете... не мучте мене!—вихопилося раптом у Єлени.

— Я думаю,—поквапливо підхопив Берсенєв:—що Інсаров покохав тепер одну дівчину росіянку і, згідно з даним словом, зважується втікати.

Єлена ще міцніше стиснула його руку і ще нижче нахилила голову, неначе бажаючи сховати від чужого погляду рум'янець сорому, що залив раптовим полум'ям все обличчя її шию.

— Андрію Петровичу, ви добрі, як ангел,—проговорила вона:—алеж він прийде попроситися?

— Так, я думаю, напевно він прийде, бо не захоче виїхати...

— Скажіть йому, скажіть...

Але тут дівчина не витримала: сльози ринули у неї з очей, і вона вибігла з кімнати.

„То от як вона його любить“,—думав Берсенєв, поволі вертаючись додому. „Я цього не сподівався; я не сподівався, що це вже таке сильне. Я добрий, каже вона“,—роздумував він далі... „Хто скаже, з яких почувань і мотивів я розповів усе це Єлені? Але не з добрості, не з добрості. Все прокляте бажання переконатися, чи справді кинжал стремить у рані... Я повинен бути задоволений,—вони кохають одне одного, і я їм допоміг... „Майбутній посередник між наукою і російською публікою“, називає мене Шубін; видно, мені судилося бути посередником. А коли я помилився? Ні, я не помилився...“

Гірко було Андрієві Петровичу, і не йшов йому до голови Раумер.

Другого дня, годині о другій, Інсаров прийшов до Стахових. Як на те, саме тоді у вітальні Анни Василівни сиділа гостя, сусідка-протопопиця, дуже хороша і поважна жінка, але мала вона маленьку неприємність з поліцією за те, що надумала в саму спеку викупатися в ставку, близько дороги, що нею часто проїжджала якась пишна генеральська родина. Присутність сторонньої особи була перше навіть приємна Єлені, в якій обличчя стало як біле біле, скоро вона почула ходу Інсарова; але серце в неї завмерло на думку, що він може попрощатися, не поговоривши з нею насамоті. А він здавався збентеженим і старався не дивитися їй в очі. „Невже він зараз буде прощатися?“—думала Єлена. Дійсно, Інсаров звернувся був до Анни Василівни; Єлена поквапливо встала й поклала його вбік, до вікна. Протопопиця здивувалася і спробувала обернутись, але вона так туго затяглася, що корсет рипів на ній при кожному русі. Вона лишилася непорушною.

— Послухайте,—поквапливо проговорила Єлена:—я знаю, чого ви прийшли; Андрій Петрович сказав мені про ваш намір, але я прошу вас, я вас благаю не прощатися з нами сьогодні, а прийти завтра сюди якомога раніше, годині в одинадцятій. Мені треба сказати вам два слова.

Інсаров мовчки нахилив голову.

— Я вас не буду затримувати... Ви мені обіцяєте?

Інсаров знов поклонився, але нічого не сказав.

— Леночко, ходи сюди,—промовила Анна Василівна:—подивися: який у матушки чудовий ридикюль.

— Сама вишивала,—зауважила протопопиця.

Єлена відійшла від вікна.

Інсаров залишався у Стахових не більше як чверть години. Єлена назирала за ним потай. Він топтався на місці, як перше не знав, куди подіти очі, і пішов якось чудно: раптом—наче зник.

Повільно минув цей день для Єлени; ще повільніше проляглась довга, довга ніч. Єлена то сиділа на ліжку,

обнявши коліна руками й поклавши на них голову, то підходила до вікна, притулялася гарячим лобом до холодного скла, і думала, думала, до звемошіння думала все одні й ті самі думи. Серце в неї не то скам'яніло, не то зникло з грудей; вона його не відчувала, але в голові тяжко билися жили, і волосся її пекло, і губи сохли. „Він прийде ... він не попросився з мамою ... він не обмане... Невже Андрій Петрович правду сказав? Бути не може... Він словами не обіцяв прийти... Невже я назавжди з ним розлучилася?..“ От які думки не покидали її... саме не покидали: вони не приходили, не верталися,— вони безперестанку колихалися в ній, як туман. „Він мене кохає!“— займалося раптом у цілому її естві, і вона пильно дивилася в темряву; нікому не видна таємна усмішка розтуляла її уста... але вона ту ж мить струшувала головою, підіймала до тім'я складені пальці рук, і знов, як туман, колихалися в ній попередні думи. Перед ранком вона роздяглася й лягла в постіль, але заснути не могла. Перше огненне проміння сонця вдарило в її кімнату ... „О, якщо він мене кохає!“— скрикнула вона раптом і, не соромлячись світла, що освітіло її, розкрила свої обійми ...

Вона встала, вдяглася, зійшла наніз. Ще ніхто не прокидався в домі. Вона пішла в сад; але в саду так було тихо, і зелено, і свіжо, так довірливо цвірінькали пташки, так радісно дивилися квіти, що їй моторошно стало. „О!“— подумала вона:— „коли це правда, нема жодної травки щасливішої від мене,— та чи правда це?“ Вона вернулася в свою кімнату і, щоб якнебудь збути час, почала міняти сукню. Але все у неї падало і валилося з рук, і вона ще сиділа, напівроздягнена, перед своїм туалетним дзеркальцем, коли її покликано чай пити. Вона зійшла вниз; мати помітила її блідість, але сказала тільки: „яка ти сьогодні цікава“, і, окинувши її очима, додала: „Ця сукня дуже тобі до лица; ти її завжди надягай, коли захочеш кому сподобатись“. Єлена нічого не відповіла й сіла в куточок. Тим часом пробило дев'яту годину; до одинадцятої лишалося ще дві години. Єлена взялася за книжку, потім за шиття,

потім знов за книжку; потім вона дала собі слово пройтися сто раз по одній алеї, і пройшлася сто раз; потім вона довго дивилася, як Анна Василівна пасьянс розкладала... та глянула на годинник: ще десятої не було. Шубін прийшов у вітальню. Вона намагалася заговорити з ним і перепросила, сама не знаючи за що... Кожне її слово не те щоб тяжко їй давалося, але збуджувало в ній самій якесь здивування. Шубін нахилився до неї. Вона сподівалася насмішки, звела очі й побачила перед собою сумне й приязне обличчя. Вона всміхнулася цьому обличчю. Шубін теж всміхнувся їй, мовчки, і тихенько вийшов. Вона хотіла втримати його, але не зразу згадала, як покликати його. Нарешті пробило одинадцяту годину. Вона почала ждати, ждати, ждати й прислухатися. Вона вже нічого не могла робити; вона перестала навіть думати. Серце в ній віджило і почало битися голосніше, чимраз голосніше, і дивна річ! час неначе помчав швидше. Минуло чверть години, минуло ще кілька хвилин, на думку Єлени, і раптом вона здригнулася: годинник пробив не дванадцять, він пробив годину. „Він не прийде, він поїде, не попросившись...“ Ця думка, разом з кров'ю, так і кинулася їй у голову. Вона відчула, що дух їй перехоплює, що вона зараз зариває... Вона побігла в свою кімнату і впала лицем на складені руки, на постіль.

Півгодини пролежала вона нерухомо. Крізь її пальці на подушку лилися сльози. Вона враз підвелася й сіла; щось чудне сподіялося в ній: обличчя її змінилося, вогкі очі самі собою висохли й зблищали, брови насунулися, губи стиснулися. Минуло ще півгодини. Єлена востаннє припала вухом: чи не долине до неї знайомий голос? встала, надягла капелюшок, рукавички, накинула мантілю на плечі і, непомітно вислизнувши з дому, пішла швидкою дорогою по дорозі, що вела до квартири Берсенева.

XVIII

Єлена йшла, схиливши голову і непорушно дивлячись уперед. Вона нічого не боялася, вона ні про що не

думала, вона хотіла ще раз побачитися з Інсаровим. Вона йшла, не помічаючи, що сонце давно сховалося, заслонене важкими чорними хмарами, що вітер поривно шумів між деревами і клубив її сукню, що курява раптом знімалася і мчала штовпом по дорозі... Буйний дощик закрапав, вона і його не помічала; але він пішов чимраз частіше, чимраз дужче, блиснула блискавка, грім ударив. Єлена стала, подивилася навкруги... На її щастя, недалеко від того місця, де спобігла її гроза, була стара занехаяна капличка над розваленим колодязем. Вона добігла до неї і увійшла під низенький дашок. Дощ линув потоками; небо кругом облягли хмари. З німим одчаєм дивилася Єлена на густу сітку швидко падаючих крапель. Остання надія побачитися з Інсаровим зникла. Стара жінка-жебракка увійшла до каплички, струснулася, проговорила, уклонившись: „від дощу, матінко“, і, крякчучи й охкаючи, присіла на приступок коло колодязя. Єлена сягнула рукою до кишені: стара помітила цей рух, і обличчя її, зморщене й жовте, але колись гарне, повеселішало. „Спасибі тобі, голубонько, рідна“,— почала вона. В кишені в Єлени не знайшлося гаманця, а стара простигала вже руку...

— Грошей у мене нема, бабусю,— сказала Єлена:— а от, візьми, на віщось знадобиться.

Вона подала їй свою хустку.

— О-ох, вродливице ти моя,— проговорила жebraчка:— та навіщо ж мені хусточка твоя? Хіба внучці подарувати, коли заміж ітима. Дай тобі господи за твою добрість!

Розлігся удар грому.

— Господи Ісусе Христе,— пробурмотіла жebraчка й перехрестилася тричі.— Та, либонь, я вже тебе бачила,— додала вона, перегодовивши трохи.— Либонь, ти мені Христову милостинню подавала?

Єлена вдивилася в стару й пізнала її.

— Так, бабусю,— відповіла вона.— Ти ще мене спитала, чого я така сумна.

— Так, голубко, так. Тим то я тебе пізнала. Та ти й тепер наче в притузі живеш. От і хусточка твоя мокра,

певне, від сліз. Ох, ви, молоденькі, всім одна журба, горе велике!

— Яка ж журба, бабусю?

— Яка? Ех, панночко мила, не годиться тобі зо мною, старою, лукавити. Знаю я, за чим ти тужиш: не сирітське твоє горе. Адже й я була молода, серденько, митарства ці я теж проходила. Еге ж. А я тобі, за твою добрість, от що скажу: попався тобі чоловік хороший, не вітрогон, ти вже тримайся одного; дужче від смерті тримайся. Уже коли бути, то бути; а не бути, видно така божа воля. Еге ж. Ти чого на мене дивуєшся? адже я й ворожка. Хочеш, занесу з твоєю хусточкою все твоє горе? Занесу, та й годі. Ач, дощик ріденький пішов; ти зачекай ще, а я піду. Мене йому не первина мочити. Пам'ятай же, голубко: була журба, загула журба, і згадки про неї нема. Господи, помилуй!

Жebraчка підвелася з приступочка, вийшла з каплички і полпенталась своєю дорогою. Єлена здивовано подивилася їй услід. „Що це означає?“— прошепотіла вона мимоволі.

Дощик сіявся чимраз дрібніше й дрібніше, сонце заграло на мить. Єлена збиралася покинути свій притулок... Раптом, за десять кроків від каплички, вона побачила Інсарова. Закутаний плащем, він ішов тою самою дорогою, якою прийшла Єлена; здавалося, він поспішав додому. Вона сперлася рукою на старе поруччя ганочка, хотіла покликати його, але голос зрадив її... Інсаров уже проходив мимо, не підводячи голови...

— Дмитре Никаноровичу!— промовила вона, нарешті. Інсаров раптом зупинився, оглядівся... В першій хвилині він не пізнав Єлени, але ту ж мить підійшов до неї.

— Ви! ви тут!— скрикнув він.

Вона відступила, мовчки, в каплицю. Інсаров пішов услід за Єленою.

— Ви тут?— повторив він.

Вона все мовчала, і тільки дивилася на нього якимось довгим, ласкідним поглядом. Він спустив очі.

— Ви йшли від нас?— спитала вона його.

— Ні... не від вас.

— Ні?— повторила Єлена і постаралась усміхнутися.— От як ви до-

Держуєте ваших обіцянок? Я вас дожидала зранку.

— Я вчора, згадайте, Єлено Миколаївно, нічого не обіцяв.

Єлена знов ледве всміхнулася і провела рукою по обличчі. І обличчя, і рука були дуже бліді.

— Ви, значить, хотіли поїхати, не попрощавшись з нами?

— Так,— суворо й глухо промовив Інсаров.

— Як? Після нашого знайомства, після цих розмов, після всього... Значить, коли б я вас тут не зустріла випадково (голос Єлени задзвенів і вона замовкла на мить)... то ви так і поїхали б, і руки б мені не стиснули востаннє, і вам не було б жалко?

Інсаров відвернувся.

— Єлено Миколаївно, будь ласка, не кажіть так. Мені й без того не весело. Повірте, мені дуже тяжко було звжитися. Коли б ви знали...

— Я не хочу знати!— з переляком перебила Єлена:— навіщо ви йдете... Видно, так треба. Видно, ми повинні розлучитися. Ви без причини не захотіли б засмутити ваших друзів. Та хіба так розлучаються друзі? Адже ми друзі з вами, правда?

— Ні,— сказав Інсаров.

— Як?..— промовила Єлена. Лице її вкрилося легким рум'янцем.

— Я саме тому й вижджаю, що ми не друзі. Не примушуйте мене сказати те, чого я не хочу сказати, чого я не скажу.

— Ви перше були зо мною одверті,— з легким докором вимовила Єлена.— Пам'ятаєте?

— Тоді я міг бути одвертим— тоді мені таїти було нічого; а тепер...

— А тепер?— спитала Єлена.

— А тепер... А тепер я повинен відійти. Прощайте.

Коли б у цю мить Інсаров підвів очі на Єлену, він помітив би, що обличчя її тим більше світлішало, чим більше він сам хмурився й темнів; але він уперто дивився на підлогу.

— Ну, прощайте, Дмитре Никаноровичу,— почала вона.— Але принаймні, як ми вже зустрілися, дайте мені тепер вашу руку.

Інсаров простяг був руку.

— Ні, і цього я не можу,— промовив він і відвернувся знов.

— Не можете?

— Не можу. Прощайте.

І він пішов до виходу з каплиці.

— Подождіть іще трошки,— сказала Єлена.— Ви неначе боїтесь мене. А я хоробріша від вас,— додала вона з раптовим легким тремтінням на всім тілі.— Я можу Вам сказати... хочете?.. чого ви мене тут застали? Знаєте, куди я йшла?

Інсаров здивовано подивився на Єлену.

— Я йшла до вас.

— До мене?

Єлена закрила обличчя.

— Ви хотіли примусити мене сказати, що я вас люблю,— прошепотіла вона:— от... я сказала.

— Єлена!— скрикнув Інсаров.

Вона прийняла руки, глянула на нього, і впала йому на груди. Він міцно обняв її і мовчав. Йому не треба було говорити їй, що він її любить. З одного його поклику, з цього моментального перетворення всієї людини, з того, як здіймалися й опускалися ці груди, до яких вона так довірливо пригорнулася, як дотулялися кінці його пальців до її волосся, Єлена могла зрозуміти, що її кохають. Він мовчав, і їй не треба було слів. "Він тут, він кохає... чого ж іще?" Тиша раювання, тиша спокійної пристані, досягненої мети, та небесна тиша, яка навіть смерті надає і змісту, і краси, сповнила її всю своєю божественною хвилею. Вона нічого не бажала, бо вона мала все. "О, мій брате, мій друже, мій милий!.." шепотіли її губи, і вона сама не знала, чиє то серце, чи його, чи її, так солодко билосся й тануло в її грудях.

А він стояв непорушно, він огортав своїми міцними обіймами це молоде життя, що віддалося йому, він відчував на грудях цей новий, незмірно дорогий тягар; глибоке зворушення, почуття вдячності невимовної розбило на порох його тверду душу, і ніколи ще незнані сльози навернулися на його очі.

А вона не плакала: вона повторяла тільки: "О, мій друже! о, мій брате!"

— То ти підеш зо мною скрізь?— говорив він їй через чверть години, як перше огортаючи й підтримуючи її своїми обіймами.

— Есюди—на край землі. Де ти будеш, там я буду.

— І ти себе не обманюєш, ти знаєш, що батьки твої ніколи не дадуть згоди на наш шлюб?

— Я себе не обманюю; я це знаю.

— Ти знаєш, що я бідний, майже злидар?

— Знаю.

— Що я не росіянин, що мені не судилося жити в Росії, що тобі доведеться розірвати всі свої зв'язки з батьківщиною, з рідними?

— Знаю, знаю.

— Ти знаєш також, що я присвятив себе справі важкій, невдячній, що мені... що нам доведеться не тільки наражатися на небезпеки, але й злидні терпіти, може, й зневагу?

— Знаю, все знаю... Я тебе люблю.

— Що ти повинна будеш відстати від усіх своїх звичок, що там, сама-одна, серед чужих, ти, може, примушена будеш працювати...

Вона поклала йому руку на губи.

— Я кохаю тебе, мій любий.

Він почав палко цілувати її вузьку, рожеву руку. Єлена не віднімала її від його уст, і з якоюсь дитячою радістю, з сміхотливою цікавістю дивилася, як він вкривав поцілунками то саму руку, то пальці...

Раптом вона почервоніла і сховала своє обличчя на його грудях.

Він ласкаво підвів її голову і пильно подивився їй в очі.

— То здрастуй же,— сказав він їй:— моя дружино перед людьми і перед богом!

XIX

Через годину Єлена з капелюшком в одній руці, з мантилею в другій поволі входила у вітальню дачі. Волосся її злегка розвилосся, на кожній щоді виднілася маленька рожева пляма, усмішка не хотіла зійти з її уст, очі стулялися і, напівзакриті, теж усміхалися. Вона ледве переступала від утоми, і їй була приємна ця втома: та і все їй було приємне. Все здавалося їй мимим і ласкавим.

Увар Іванович сидів край вікна; вона підійшла до нього, поклала йому руку на плече, потяглася трохи і якось мимохіть засміялася.

— Чого?— спитав він, здивувавшись.

Вона не знала, що сказати. Їй хотілося поділувати Увара Івановича.

— Плазма!— промовила вона на решті.

Але Увар Іванович навіть бровою не повів і так само здивовано дивився на Єлену. Вона зронила на нього і мантилью і капелюшок.

— Милый Уваре Івановичу,— проговорила вона:— я спати хочу, я стомилася,— і вона знов засміялась і впала на крісла коло нього.

— Гм,— крекнув Увар Іванович і заграв пальцями.— Це треба б, еге ж...

А Єлена дивилася навколо себе й думала: „З усім цим я незабаром повинна розлучитися... і чудно: нема в мені ні страху, ні сумніву, ні жалю... Ні, мамі жалко!“ Потім знов виникла перед нею капличка, пробринів знов його голос, вона відчула круг себе його руки. Серце її радісно, але немічно ворухнулося: утома щастя лежала на ньому. Згадалася їй стара жебрачка. „Справді, занесла вона мое горе“,— подумала вона.— „О, яка я щаслива! як незаслужено! як скоро!“ Їй досить було б дати собі крихітку волі, і полилися б у неї солодкі, нескінченні сльози. Вона стримувала їх тільки тим, що посміювалась. Яку поставу вона не прибирала, їй здавалося, що вже краще і зручніше не може бути: неначе її колисали. Усі рухи її були повільні й лагідні; куди поділася її покvapливисть, її незграбність? Увійшла Зоя: Єлена подумала, що вона не бачила чарівнішого личка; Анна Василівна увійшла: щось коцьнуло Єлену, але як ніжно вона обняла свою добру матір і поцілувала її в лоб коло волосся, вже злегка посивілого! Потім вона пішла в свою кімнатку: як там їй усе всміхнулося! З яким почуттям соромливого торжества й покори сіла вона на своє ліжечко, на те саме ліжечко, де три години тому вона перебула такі гіркі хвилини!

„А тим часом я вже тоді знала, що він мене любить“,— подумала вона:— „та й перше... Ой, ні! ні! це гріх“. „Ти моя дружина“...— прошепотіла вона, затулившись руками, і кинулась на коліна.

Надвечір вона стала задумана. Смутком обійняв її на думку, що вона не хутко побачиться з Інсаровим. Він не міг, не викликаючи підозри, залишитися у Берсенева, і тому от як вони з Єленою вирішили: Інсаров повинен був вернутися в Москву і приїхати до них у гості разів зо два до осені, а вона обіцяла писати йому листи і, коли буде можна, призначити йому побачення, денебудь коло Кунцова. На чай вона зійшла у вітальню і застала там усіх своїх і Шубіна, який пильно подивився на неї, тільки по вона з'явилася; вона хотіла заговорити з ним приязно, по-давньому, та боялася його проникливості, боялася самої себе. Йй здавалося, що він не дарма понад два тижні не турбував її спокою. Незабаром прийшов Берсенев і переказав Анні Василівні поклін від Інсарова разом з пробаченням його за те, що він вернувся в Москву, не освідчивши їй своєї пошани. Ім'я Інсарова вперше протягом дня було вимовлене перед Єленою; вона відчула, що зашарілася, вона зрозуміла одночасно, що їй слід було висловити жаль з приводу несподіваного від'їзду такого доброго знайомого; але вона не могла примусити себе до нещирості і сиділа непорушно й безмовно, тим часом як Анна Василівна охкала й горювала. Єлена старалася держатися коло Берсенева; вона його не боялась, хоч він і знав частину її таємниці, вона рятувалася під його крильце від Шубіна, що все поглядав на неї— не глузуливо, але пильно. На Берсенева протягом вечора теж находило чудування: він сподівався, що побачить Єлену сумнішою. На щастя її, між ним і Шубіним зав'язалася суперечка про містечтво; вона відсунулася і, неначе крізь сон, слухала їх голоси. Потроху, не тільки вони, а й уся кімната, все, що оточувало її, здавалося їй ніби сном— все: і самовар на столі, і коротенький жилет Увара Івановича,

і гладкі нігті Зої, і олійний портрет великого князя Константина Павловича на стіні: все відходило, все вкривалося туманною поволокою, все переставало існувати. Тільки шкода їй було їх усіх. „Для чого живуть?“— думала вона.

— Ти спати хочеш, Леночко?— спитала її мати.

Вона не чула запитання матері.

— Напівсправедливий натяк, кажеш ти?..— Ці слова, різко вимовлені Шубіним, раптом привернули увагу Єлени.— Даруй,— казав він далі:— в цьому самий смак і є. Справедливий натяк викликає сум— це не по-християнськи, до несправедливого людина байдужа— це безглуздя, а від напівсправедливого вона і досаду почуває, і нетерпіння. Приміром, коли я скажу, що Єлена Миколаївна закохана в одного з нас, якого сорту це буде натяк? га?

— Ах, мсьє Поль,— проговорила Єлена:— я б хотіла показати вам мою досаду, та їй-право не можу. Я дуже стомилася.

— Чому ж ти не ляжеш?— промовила Анна Василівна, яка ввечері сама завжди дримала і тому охоче посилала спати інших.— Попрощайся зо мною, та й іди з богом, Андрій Петрович вибачить.

Єлена поцілувала свою матір, уклонилася всім і пішла. Шубін провів її до дверей.

— Єлено Миколаївно,— шепнув він їй на порозі:— ви топчете мсьє Поля; ви без жалю ходите по ньому, а мсьє Поль благословляє вас, і ваші ніжки, і черевики на ваших ніжках, і підшви ваших черевиків.

Єлена здвигнула плечем, знехотя простягла до нього руку— не ту, яку цілував Інсаров— і, вернувшись до себе в кімнату, одразу роздяглась, лягла й заснула. Вона спала глибоким, безтурботним сном... так навіть діти не сплять: так спить тільки дитина, що одужала, коли мати сидить біля її колисочки і дивиться на неї, і дослухається до її подиху.

XX

— Зайди до мене на хвилинку,— сказав Берсеневу Шубін, тільки по

той попросився з Анною Василівною:—я маю дещо тобі показати.

Берсенеv пішов до нього у флігель. Його вразила велика кількість студій, статуеток і бюстів, обкутаних мокрими полотнами і розставлених по всіх кутках кімнати.

— Та, ти, я бачу, працюєш не на жарт,— зауважив він Шубіну.

— Алеж треба щонебудь робити,— відказав той.— В одному не щастить, треба спробувати іншого. А втім, я, як корсиканець, більше думаю про вендетту, ніж про чисте мистецтво. Trema, Bisanzia!¹

— Я тебе не розумію,— промовив Берсенеv.

— А от, зажди. От, будь ласка, подивіться, любий друже і добродійнику, на мою помсту номер 1-ий.

Шубін розкутав одну фігуру, і Берсенеv побачив надзвичайно схожий, чудовий бюст Інсарова. Риси обличчя були схоплені Шубіним правильно до найменшої подробиці, і виразу він їм надав гарного: чесного, благородного і сміливого.

Захват охопив Берсенева.

— Та це просто чудо!— скрикнув він.— Вітаю тебе. Хоч на виставку! Чого ти називаєш цей чудовий твір помстою?

— А того, сер, що я хочу піднести цей, як ви висловились, чудовий твір, Єлені Миколаївні в день її іменин. Розумієте ви цю алегорію? Ми не сліпі, ми бачимо, що коло нас діється, але ми джентльмени, шановний пане, і мстимося по-джентльменському.

— А от,— додав Шубін, розкутуючи другу фігурку:— як художник, за новітніми естетиками, має завидне право втілювати в собі всілякі мерзенства, роблячи з них вінець створіння, то ми, роблячи цей вінець, номер другий, мстилися вже зовсім не як джентльмени, а просто en capaille².

Він вправно стягнув полотно, і перед очима Берсенева стала статуетка в дантанівській манірі, теж Інсарова. Зліше й дотепніше годі було щось вигадати. Молодий болгарин був по-

казаний бараном, що став на задні ніжки й нахилив роги для удару. Тупа величність, завзяття, упертість, незграбність, обмеженість так і відбилися на фізіономії „подружжя овець тонкорунних“, а тим часом подібність була така разюча, безсумнівна, що Берсенеv мусів зареготатися!

— Що? смішно?— промовив Шубін:— впізнав іроя? На виставку теж радиш послати? Це, братику ти мій, я сам собі на свої іменини подарую... Ваше високоблагородіє, дозвольте загнути колінце! І Шубін підстрибнув разів зо три, б'ючи себе ззаду підлогами полотна і нап'яв ним статуетку.

— Ох, ти, великодушний,— почав Шубін:— кого пак в історії вважали за особливо великодушного? Ну, дарма! А тепер,— провадив він, урочиство й сумно розкутуючи третю, величеньку масу глини:— ти уздриш щось, що доведе тобі смиренні мудрості і прозорливості твого друга. Ти переконаєшся в тому, що він, знов таки як справжній митець, відчуває потребу й користь дати ляпаса собі самому. Дивись.

Полотно піднеслося, і Берсенеv побачив дві поруч і близько поставлені голови, що наче зрослися до купи... Він не одразу добрав, що воно, але, придивившись, пізнав в одній з них Аннушку, в другій самого Шубіна. А втім, це були більше карикатури, ніж портрети. Аннушка була показана гарною, груботелесою дівкою з низьким лобом, запухлими очима і задирливо-кирпатим носом. Її великі губи нахабно всміхалися; все обличчя виявляло хітливості, безтурботності і одчайдушності, не без добродушності. Себе Шубін показав виснаженим, схудлим жуіром, з позападалими щюками, з безсило повислими патлами рідкого волосся, з безглуздим виразом у згаслих очах, із загостреним, як у мерця, носом.

Берсенеv відвернувся з огидою.

— Гарна парочка, брат?— промовив Шубін.— Може, з ласки своєї скомпонуєш гідний підпис? До перших двох штук я вже підвиси придумав. Під бюстом буде накреслено: „Герой, що збирається врятувати свою

¹ Тремти, Візантіє!

² Як каналі.

батьківщину". Під статуеткою: „Стережіться, ковбасники!" А під цією штукаю — як ти думаєш? — „Майбутнє художника Павла Яковича Шубіна"... Добре?

— Облиш, — відказав Берсенев. — Варто було марнувати час на таку... — Він не одразу добрав відповідне слово.

— Гидоту, хочеш ти сказати? Ні, брат, вибач, коли що має на виставку йти, то ця група.

— Дійсно гидоту, — повторив Берсенев. — Та й що за дурниця? У тобі зовсім нема тих завдатків подібного розвитку, якими досі, на великий жаль, так щедро обдаровані наші артисти. Ти, просто, наклепав сам на себе.

— Ти гадаєш? — похмуро проговорив Шубін. — Якщо в мені їх нема і якщо вони до мене прищепляться, то в цьому буде винна... одна особа. Чи ти знаєш, — додав він, трагічно нахмуривши брови: — що я вже пробував пити?

— Брешеш?!

— Пробував, їй-богу, — відказав Шубін і раптом усміхнувся і прояснів: — та несмачно, брат, в горло не лізе, і голова потім як барабан. Сам великий Луціхін — Харлампій Луціхін, перша московська, а на думку декого, великоросійська пелька, — об'явив, що з мене пуття не буде. Мені, як він каже, пляшка нічого не промовляє.

Берсенев замахнувся був на групу, але Шубін зупинив його.

— Годі, брат, не бий; це як наука придатне, як страшило.

Берсенев засміявся.

— Ну, в такому разі помилую твоє страшило, — промовив він: — і хай живе вічне, чисте мистецтво!

— Хай живе! — підхопив Шубін. — З ним і те, що добре, краще, і погане не біда!

Приятелі міцно потиснули один одному руку і розійшлися.

XXI

Першим відчуттям Єлени, коли вона прокинулася, був радісний переляк. „Невже? невже?" — питала вона себе, і серце її завмирало від щастя. Спогади налинули на неї... вона потонула

в них. Потім її знов огорнула та блаженна, захоплена тиша. Але протягом ранку Єлену поволі обійняв неспокій, а в дальші дні їй стало і тоскно і нудно. Правда, вона тепер знала, чого вона хотіла, але від того їй не було легше. Те незабутнє побачення викинуло її назавжди з старої колії: вона вже не стояла в ній, вона була далеко, а тим часом навколо все відбувалося звичайним ладом, все йшло своєю чергою, неначе нічого не змінилось; попереднє життя як перше рухалося, як перше сподіваючись на участь і допомогу Єлени. Вона спробувала почати листа до Інсарова, але їй це не вдалося: слова виходили на папері не то мертві, не то неправдиві. Щоденник свій вона закінчила: вона під останнім рядком провела велику рису. То було минуле, а вона всіма помислами своїми, всім еством відійшла в майбутнє. Їй було тяжко. Сидіти з матір'ю, яка ні про що не догадувалась, вислухувати її, відповідати їй, говорити з нею — здавалося Єлені чимось злочинним; вона відчувала в собі присутність якогось фальшу, вона була обурена, хоч червоніти їй не було чого; не раз здіймалося в її душі майже непереможне бажання виповісти все, нічого не потаївши, а там хай буде все. „Для чого", — думала вона, — „Дмитро не тоді ж таки, не з тієї каплички повів мене, куди хотів? Хіба не сказав він мені, що я його дружина перед богом? Навіщо ж я тут?" Вона раптом почала сахатися всіх, навіть Увара Івановича, який більше ніж колинебудь чудувався і грав перстами. Уже ні ласкавим, ні милим, ні навіть сном не здавалося їй все навколишнє: воно, як кошмар, душило їй груди непорушним, мертвим тягарем; воно неначе і дорікало їй, і гнівалося, і знати про неї не хотіло... Ти, мовляв, таки наша. Навіть її бідні плеканці, пригнічені птахи і звірі, дивилися на неї, — принаймні так видавалося їй, — недовірливо й вороже. Їй робилося совісно й соромно своїх почувань. „Адже це все ж таки мій дім", — думала вона, — „моя родина, моя батьківщина..." — „Ні, це більше не твоя батьківщина, не твоя родина", — казав їй інший голос. Страх огортав її, і вона досадувала на свою

легкодухість. Біда щойно починалась, а вже в неї терпець уривався... Чи те вона обіцяла?

Не швидко вона опанувала себе. Але минув тиждень, другий... Елена трохи заспокоїлась і звикла до нового свого становища. Вона написала дві маленьких записочки до Інсарова, і сама віднесла їх на пошту: вона б нізачо, і з соромливості, і з гордощів, не зважилася звиритися покоївці. Вона починала вже виглядати його самого... але замість нього, одного чудового ранку, прибуб Микола Артемович.

XXII

Ще ніхто в домі відстановленого гвардії, поручика Стахова не бачив його таким кислим і zarazом таким самовпевненим і величним, як того дня. Він увійшов до вітальні в пальті і капелюсі, увійшов поволі, широко розставляючи ноги і стукаючи каблучками; наблизився до дзеркала і довго дивився на себе, з спокійною суворістю похитуючи головою й кусаючи губи. Анна Василівна зустріла його з видимим хвилюванням і таємною радістю (вона його інакше ніколи не зустрічала); він навіть капелюха не скинув, не привітався до неї і мовчки дав Елені поцілувати свою замшеву рукавичку. Анна Василівна почала його розпитувати про курс лікування—він нічого не відповів їй; з'явився Увар Іванович,—він глянув на нього і сказав: „ба!“ З Уваром Івановичем він взагалі поведився непривітно й згорда, хоча визнавав у ньому „сліди справжньої, Стаховської крові“. Відомо, що майже всі російські дворянські фамілії переконані в існуванні виключних, породистих особливостей, тільки їм властивих: нам не раз довелося чути просторікування „поміж своїми“ про „подсаласкинські“ носи і „перепрівські“ потилиці. Зоя увійшла і присіла перед Миколою Артемовичем. Він кркнув, сів у крісла, звелів дати собі кофе, і аж тоді скинув капелюха. Йому принесли кофе; він випив чашку і, подивившись по черзі на всіх, промовив крізь зуби: „sortez, s'il vous plait“¹ і, звернувшись до дру-

жини, додав: „et vous, madame, restez, je vous prie“¹.

Усі вийшли, крім Анни Василівни, У неї голова затрусилася від хвилювання. Урочиста поведінка Миколи Артемовича її вразила. Вона сподівалася чогось надзвичайного.

— Що таке!—скрикнула вона, тільки но двері зачинилися.

Микола Артемович кинув байдужий погляд на Анну Василівну.

— Нічого особливого, що це у вас за манера зараз прибирати вигляду якоїсь жертви?—спитав він, без ніякої потреби спускаючи кутки губ на кожному слові.—Я тільки хотів вас попередити, що в нас сьогодні буде обідати новий гість.

— Хто такий?

— Курнатовський, Григорій Андрійович. Ви його не знаєте. Обер-секретар у сенаті.

— Він буде сьогодні в нас обідати?

— Так.

— І ви тільки для того, щоб мені це сказати, звеліли всім вийти?

Микола Артемович знов кинув на Анну Василівну погляд, цим разом уже іронічний.

— Вас це дивує? Заждіть дивуватися.

Він замовк. Анна Василівна теж помовчала трохи.

— Я бажала б, — заговорила вона...

— Я знаю, ви мене завжди вважали за „імморальну“ людину, — почав раптом Микола Артемович.

— Я!—з подивом пробурмотіла Анна Василівна.

— І, може, ви й маєте рацію. Я не хочу заперечувати, що, дійсно, я вам іноді давав справедливий привід до незадоволення— („сірі коні!“ промайнуло в голові Анни Василівни),—хоч ви самі повинні погодитися, що при відомому вам стані вашої конституції...

— Та я вас зовсім не виню, Миколо Артемовичу.

— C'est possible². В кожному разі я не хочу себе виправдувати. Мене виправдає час. Але я вважаю за свій обов'язок запевнити вас, що знаю свої зобов'язання і вмію дбати і... про ко-

¹ Вийдіть, будь ласка.

¹ А ви, мадам, залишіться, прошу вас.

² Можливо.

ристь довіреної мені... довіреної мені родини.

„Що все це означає?“ — думала Анна Василівна. (Вона не могла знати, що напередодні, в англійському клубі, в кутку диванної кімнати, знялася суперечка про нездібність росіян промовляти спічі. „Хто в нас уміє говорити? Назвіть когонебудь!“ — скрикнув один із тих, що сперечалися. — Та хоч би Стахов, приміром, — відповів другий і показав на Миколу Артемовича, який стояв поблизу і мало не писнув від приємності).

— Приміром, — продовжував Микола Артемович: — дочка моя Єлена. Як ви думаєте, чи не час їй нарешті ступити твердою ногою на шлях... піти заміж, я хочу сказати. Всі ці мудрування і філантропії добрі, але до певної міри, до певного віку. Час їй покинути свої тумани, вийти з товариства всяких артистів, школярів і якихось чорногорців, і зробитися як усі.

— Як я повинна зрозуміти ваші слова? — спитала Анна Василівна.

— А от, будь ласка, слухайте, — відказав Микола Артемович, все так само опускаючи губи. — Скажу вам просто, без натяків: я познайомився, я заприятелював з цим юнаком, паном Курнатовським, сподіваючись, що він стане моїм зятем. Смію думати, що, побачивши його, ви не будете винуватити мене в необ'єктивності або нерозважливості. (Микола Артемович говорив і сам милувався з своєї красномовності). Освіти чудової, він правознавець, манери прекрасні, тридцять три роки, обер-секретар, колецький совітник, і Станіслав на шії. Ви, сподіваюся, віддасте мені справедливість, що я не належу до числа тих *pères de comédie*¹, які мріють тільки про чини; але ви самі мені говорили, що Єлені Миколаївні подобаються ділові, поважні люди: Григорій Андрійович перший у своїй галузі ділок; тепер, з другого боку, дочка моя дуже любить великодушні вчинки: то знайте ж, що Григорій Андрійович; тільки досяг можливості, ви розумієте мене, можливості жити в достатку на своє утримання, зараз зрікся на

користь своїх братів щорічної суми, яку призначав йому батько.

— А хто його батько? — спитала Анна Василівна.

— Батько його? — Батько його теж відомо в своєму роді людина, моральності дуже високої, un vrais stoïcien¹, відстановлений, здається, майор, всіма маєтками графів Б... керує.

— А! — промовила Анна Василівна.

— А! Що: а? — підхопив Микола Артемович. — Невже й ви заразилися забобонами?

— Та я нічого не сказала, — почала була Анна Василівна...

— Ні, ти сказали: а!.. Як би не було, я вважав за погрібне вас попередити про мій напрям думок і смію думати... смію надіятися, що пан Курнатовський буде прийнятий à bras ouverts². Це не якийнебудь чорногорець.

— Певна річ; треба буде тільки Ваньку кухаря покликати, страву наказати додати.

— Ви розумієте, що це не моя журба, — проговорив Микола Артемович, встав, надягнув капелюх, і, посвистуючи (він від когось чув, що посвистувати можна тільки у себе на дачі і в манежі), пішов гуляти в сад. Шубін подивився на нього з віконця свого флігеля і, мовчки, висунув йому язик.

О четвертій годині без десяти хвилин до ганку Стаховської дачі під'їхала візницька карета, і людина ще молода, гарна на вроду, просто й елегантно одягнена, вийшла з неї і звеліла доповісти про себе. Це був Григорій Андрійович Курнатовський.

От що, між іншим, писала другого дня Інсарову Єлена:

„Привітай мене, милий Дмитре, у мене жених. Він вчора у нас обідав: татко познайомився з ним, здається, в англійському клубі і покликав його. Певна річ, він приїздив учора не як жених. Але добра мама, якій батенько звирив свої надії, шепнула мені на вухо, що це за гість. Зовуть його Григорій Андрійович Курнатовський. Він служить обер-секретарем при сенаті. Опишу тобі спочатку його зовнішній вигляд. Він невеликий на зріст, мен-

¹ Справжній стоїк.

² З розкритими обіймами.

¹ Комедійних татусів.

ший від тебе, добре збудований: риси в нього правильні, він коротко острижений, має великі баки. Очі в нього невеликі (як у тебе), карі, швидкі, губи плескати, широкі: на очах і на губах постійна усмішка, офіціальна якась; неначе вона в нього вартує. Поводиться він дуже просто, говорить виразно, і все в нього виразне: він ходить, сміється, їсть, неначе діло робить. „Як вона його вивчила!“ — думаєш ти, може, в цій хвилині... Так; для того, щоб описати тобі його. Та і як же не вивчати свого жеїха! В ньому є щось залізне... і тупе, і пусте одночасно — і чесне; кажуть, він, справді, дуже чесний. Ти у мене теж залізний, та не так, як цей. За столом він сидів коло мене; проти нас сидів Шубін. Спочатку мова зайшла про якісь комерційні підприємства: кажуть, він на них розуміється і мало був не кинув своєї служби, щоб узяти в руки велику фабрику. От не догадався! Потім Шубін заговорив про театр; пан Курнатовський об'явив, і — я повинна признатися — без фальшивої скромності, що він у мистецтві нічого не тямить. Це мені тебе нагадало... але я подумала: ні, ми з Дмитром все ж таки інакше не розуміємо мистецтва. Цей неначе хотів сказати: я не розумію його, та воно й непотрібне, але в добре впорядкованій державі дозволяється. До Петербурга і до *сomme il faut* він, правда, досить байдужий: він раз навіть назвав себе пролетарем. Ми, каже, чорноробочі! Я думала: коли б Дмитро це сказав, мені б це не сподобалось, а цей нехай собі говорить! нехай хвалиться! Зо мною він був дуже ввічливий; але мені все здавалося, що зо мною розмовляє дуже, дуже ласкавий начальник. Коли він хоче похвалити кого, він каже, що в он того є а с а д и — це його улюблене слово. Він повинен бути самовпевнений, роботящий, здібний до саможертви (ти бачиш: я безстороння), тобто до пожертвування своїх вигід, але він великий деспот. Біда попастися йому в руки! За столом заговорили про хабарі...

— Я розумію, — сказав він: — що дуже часто той, хто бере хабара, не винен; він інакше вчинити не міг. А

проте, коли він попався, треба його роздушити.

Я скрикнула.

— „Роздушити невинного!“

— „Так, заради принципу.“

— „Якого?“ — спитав Шубін.

Курнатовський чи зняковів чи здивувався, і сказав:

— Цього нема чого пояснити.

„Батенько, який, здається, молиться на нього, підхопив, що, звичайно, нема чого, і, на прикрість мені, розмова ця припинилась. Увечері прийшов Берсенев і зайшов з ним у страшенну суперечку. Ніколи я ще не бачила, щоб наш добрий Андрій Петрович так хвилювався. Пан Курнатовський зовсім не заперечував, що науки, університети і т. д. — речі корисні... а тим часом я розуміла обурення Андрія Петровича. Той дивиться на все це як на гімнастику якусь. Шубін підійшов до мене після столу і сказав: от цей і хтось інший (він твого імени вимовити не може) — обидва практичні люди, а подивіться, яка різниця: там справжній живий, життям даний ідеал; а тут навіть не почуття обов'язку, а просто службова чесність і діловитість без змісту. Шубін розумний, і я для тебе запам'ятала його слова; а по-моєму, що ж спільного між вами? Ти віриш, а той ні, бо тільки в самого себе вірити не можна.

„Він поїхав пізно, але матуся встигла сповістити мене, що я йому сподобалась, що батенько захоплений. Чи не сказав він, часом, про мене, що і в мене є засади? А я мало не відповіла мамі, що мені дуже жалко, але що в мене вже є муж. Чому тебе батенько так не любить? З мамою ще можна було б якнебудь...

„О, мій милий! Я тобі так докладно описала цього пана на те, щоб заглушити мою тугу. Я не живу без тебе, я безнастанно тебе бачу, чую... Я жду тебе, тільки не в нас, як ти хотів, — уяви, як нам буде тяжко й ніяково! — а знаєш, де я тобі писала — в тім гаю... О, мій милий! Як я тебе люблю!“

XXIII

Тижнів через три після першого завітання Курнатовського, Анна Васи-

лівна, на велику радість Єлени, переселилася в Москву, у свій великий дерев'яний дім коло Пречистенки, дім з колонами, білими лірами й вінками над кожним вікном, з мезоніном, будівлями, палісадником, величезним зеленим подвір'ям, колодязем на подвір'ї і собачою халабудою біля колодязя. Анна Василівна ніколи так рано не верталася з дачі; але того року її від перших осінніх холодів обсіли флюси; Микола Артемович, з свого боку, кінчивши курс лікування, занудьгував за жінкою; до того ж Августина Христіанівна поїхала погостювати до своєї кузини в Ревель; до Москви прибула якась іноземна сім'я, що показувала пластичні пози, *des poses plastiques*, опис яких у Московських Відомостях дуже зацікавив Анну Василівну. Одне слово, виявилось, що даліше перебування на дачі було незручне і навіть, як казав Микола Артемович, стояло на заваді виконанню його „попередніх накреслень“. Останні два тижні здалися дуже довгими Єлені. Курнатовський приїздив два рази, неділями; в інші дні він був зайнятий. Він приїздив власне для Єлени, але розмовляв більше з Зоєю, якій він дуже сподобався. „*Das ist ein Mann!*“¹ думала вона, дивлячись на його смагляве й мужнє обличчя, слухаючи його самовпевнені, вибачливо-ласкаві речі. На її думку, ні в кого не було такого чудового голосу, ніхто не вмів так гарно вимовити: „я мав за чес-с-ть“, або „я вельми задоволений“. Інсаров не був у Стахових, але Єлена бачила його раз крадькома в невеликому гаю над Москвою-рікою, де вона призначила йому побачення. Вони ледве встигли сказати кілька слів одне одному. Шубін вернувся в Москву разом з Анною Василівною; Берсенев на кілька днів пізніше.

Інсаров сидів у себе в кімнаті, і втретє перечитував листи, доставлені йому з Болгарії з „оказією“; поштою їх боялися посилати. Він був дуже стурбований ними. Події швидко розвивалися на Сході; заняття князівств російським військом хвилювало всіх; гроза росла, чувся вже подих близь-

кої неминучої війни. Кругом займалася пожежа, ніхто не міг передбачити, куди вона піде, де зупиниться; старі образи, давні надії—все заворушилося. Серце Інсарова сильно билосся: і його надії здійснювалися. Та чи не зарано? чи не даремно? думав він, стискаючи руки. Ми ще не готові.—Та хай так! Треба буде їхати.

Щось злегка зашуміло за дверима, вони швидко одчинилися—і до кімнати увійшла Єлена.

Інсаров затремтів весь, кинувся до неї, упав перед нею на коліна, обняв її стан, і міцно пригорнувся до нього головою.

— Ти мене не чекав?—заговорила вона, ледве зводячи дух. (Вона швидко збігла по сходах). Милий! милий!—вона поклала йому обидві руки на голову й оглянулася.— То от де ти живеш? Я тебе швидко знайшла. Дочка твого хазяїна мене провела. Ми позавчора переїхали... Я хотіла тобі написати, та подумала, краще я сама піду. Я до тебе на чверть години. Встань, зачини двері.

Він підвівся, сквапно зачинив двері, вернувся до неї і взяв її за руки. Він не міг говорити: радість його душила. Вона з усмішкою дивилася йому в очі... в них було стільки щастя... вона засоромилася.

— Почекай,—сказала вона, ласкаво відбираючи в нього руки,—дай мені капелюшок зняти.

Вона розв'язала стрічки капелюшка, скинула його, спустила з плечей мантилю, причепурила волосся, і сіла на маленький, старенький диванчик. Інсаров не ворухився і дивився на неї, як зачарований.

— Сядь же,—промовила вона, не зводячи на нього очей і показуючи йому на місце біля себе.

Інсаров сів, але не на диван, а на підлогу коло її ніг.

— На, скинь з мене рукавички,—промовила вона нервним голосом. Їй робилося страшно.

Він заходився спочатку розстібати, потім стягати одну рукавичку, стягнув її до половини, і жадібно припав губами до тонкої й ніжної кисти, що забіліла під нею. Єлена здригнулася й хотіла відхилити його другою

¹ От це мужчина!

рукою, він почав цілувати другу руку. Єлена потягла її до себе, він відкинув голову, вона подивилася йому в обличчя, нагнулася — і уста їх з'єдналися...

Минула мить... Вона випручилась, встала, шепнула: „ні, ні“, і швидко підійшла до писемного столу.

— Адже я тут хазяйка, для мене не повинно бути в тебе таємниці,— проговорила вона, намагаючись здаватися безтурботною й стаючи до нього спиною.— Скільки паперів! Це що за листи?

Інсаров наморщив брови.

— Ці листи?— промовив він, встаючи з підлоги.— Ти можеш їх прочитати.

Єлена повертіла їх в руці.

— Їх так багато, і вони так дрібно написані, а я зараз повинна йти... Бог з ними! Не від суперниці?.. Та вони й не по-російськи,— додала вона, перебираючи тонкі аркушки.

Інсаров наблизився до неї і доторкнувся до її стану. Вона раптом обернулася до нього, ясно йому всміхнулася й сперлася на його плече.

— Ці листи з Болгарії, Єлено; друзі мені пишуть, вони мене кличуть.

— Тепер? Туди?

— Так... тепер. Поки ще час, поки проїхати можна.

Вона раптом кинула йому обидві руки кругом шиї.

— Адже ти мене візьмеш з собою? Він пригорнув її до серця.

— О, моя мила дівчино, о, моя героїне, як ти вимовила це слово! Та чи не гріх, не божевілля мені, мені, бездомному, одинокому, кликати тебе з собою... І куди ж?..

Вона затулила йому рота.

— Тсс... або я розсерджусь і ніколи більше не прийду до тебе. Хіба не все вирішено, не все кінчено між нами? Хіба я не твоя дружина? Хіба дружина розлучається з чоловіком?

— Дружини не йдуть на війну,— промовив він з напівсумною усмішкою.

— Так; коли вони можуть лишитися. А хіба я можу лишитися тут?

— Єлено, ти ангел!.. Але подумай, мені, може, доведеться виїхати з Москви... через два тижні. Мені вже не можна думати ні про університетські лекції, ні про закінчення роботи.

— Що ж такого?— перебила Єлена.— Ти повинен незабаром їхати? Та хочеш, я тепер таки, зараз, цю хвилину, лишуся в тебе, з тобою назавжди, і додому не вернуся? хочеш? Поїдемо зараз, хочеш?

Інсаров з подвоєною силою взяв її в свої обійми.

— То нехай же бог покарає мене,— скрикнув він:— коли я роблю погане діло! Віднинішнього дня ми з'єдналися навкі!

— Я залишаюсь?— спитала Єлена.

— Ні, моя чиста дівчино; ні, мій скарб! Ти сьогодні вернешся додому, але будь готова. Це діло не можна одразу зробити; треба гарненько все обдумати. Тут потрібні гроші, паспорт...

— Гроші в мене є,— перебила Єлена:— вісімдесят карбованців.

— Ну, це небагато,— зауважив Інсаров:— а все знадобиться.

— Та я можу дістати, я позичу, я попрошу в мами... Ні, я в неї просити не буду... Та можна годинник продати... В мене серги є, два браслети... мереживо.

— Не в грошах річ, Єлено; паспорт, твій паспорт, як з цим бути?

— Так... як з цим бути? А неодмінно потрібний паспорт?

— Неодмінно.

Єлена усміхнулася.

— Що мені на думку спало! Пам'ятаю, я була ще маленька... У нас утекла покоївка. Її піймали, простили, і вона довго жила в нас... а проте всі її називали: Тетяна-втікачка. Не думала я тоді, що і я, може, буду втікачка, як вона.

— Єлено, як тобі не соромно!

— Або що? Певна річ, краще поїхати з паспортом. Та коли не можна...

— Це ми все влаштуємо після, після, зажди,— промовив Інсаров.— Дай мені тільки оглядітися, дай подумати. Ми про все переговоримо з тобою як слід. А гроші є й у мене.

Єлена відгорнула рукою волосся, що падало на його лоб.

— О, Дмитре! як нам весело буде їхати вдвох!

— Так,— сказав Інсаров:— а там, куди ми приїдемо...

— Що ж?— перебила Єлена.— Хі-

ба вмирати вдвох теж не весело? та ні, навіщо вмирати? Ми будемо жити, ми молоді. Скільки тобі років? Двадцять шість?

— Двадцять шість.

— А мені двадцять... Ще багато часу попереду. А ти хотів утекти від мене? Тобі не треба було кохання росіянки, болгарине! Подивимось тепер, як ти мене спекаєшся! Але що було б з нами, коли б я тоді не пішла до тебе!

— Єлено, ти знаєш, щод змушувало мене віддалятися.

— Знаю, ти покохав і злякався. Та невже ти не догадувався, що і тебе кохали?

— Честю клянуся, Єлено, ні.

Вона швидко й несподівано його поцілувала.

— От за це ж то я тебе й люблю. А тепер прощай!

— Ти не можеш більше лишатися? — спитав Інсаров.

— Ні, мій милий. Ти думаєш, мені легко було вийти самій? Чверть години давно минуло.— Вона надягла мантилю і капелюшок.— А ти приходь до нас завтра ввечері. Ні, після-завтра. Буде невільно, нудно, та нічого не вдієш: принаймні побачимось. Прощай. Випусти мене.— Він обняв її востаннє.— Ай! дивися, ти мій ланцюжок зламав. О, мій незграбний! Ну, дарма. Тим краще. Я піду на Кузнецький міст, віддам його полагодити. Коли мене питають, я скажу, що я була на Кузнецькому мості.— Вона взялася за ручку дверей.— До речі, я тобі й забула сказати: мусьє Курнатовський, мабуть, цими днями повсватається до мене. Але я зроблю йому... от що.— Вона приставила великий палець лівої руки до кінчика носа й поворушила рештою пальців в повітрі.— Прощай. До побачення. Тепер я дорогу знаю... А ти не марнуй часу...

Єлена прочинила трошки двері, прислухалася, обернулася до Інсарова, кивнула головою і випорснула з кімнати.

З хвилину стояв Інсаров перед зачиненими дверима і теж прислухався. Двері внизу на двір грюкнули. Він підійшов до дивана, сів і затулив очі рукою. З ним ще ніколи нічого по-

дібного не траплялося. „Чим заслужив я таку любов?“— думав він.— „Чи це не сон?..“

Але тонкий запах резеди, залишений Єленою в його бідній, темній кімнатці, нагадував її завітання. Разом з ним, здавалося, ще лишалися в повітрі і звуки молодого голосу, і шум легких, молодих кроків, і теплота, і свіжість молодого незайманого тіла.

XXIV

Інсаров вирішив підождати ще докладніших відомостей, а сам почав лагодитися до від'їзду. Справа була дуже трудна. Власне перешкоди йому не було ніяких перешкод: досить було виправити паспорт,— але що робити з Єленою? Дістати їй паспорт законним шляхом було неможливо. Повінчатися з нею таємно, а потім з'явитися до батьків... „Вони тоді пустять нас“,— думав він. „А коли ні? Ми все таки поїдемо. А якщо вони будуть скаржитися... якщо... Ні, краще постаратися дістати якнебудь паспорт“.

Він вирішив порадитися (певна річ, нікого не називаючи) з одним своїм знайомим, відставозленим або усуненим прокурором, досвідченим і старим докою у всяких секретних справах. Поважна ця людина жила не близько: Інсаров їхав до неї цілу годину на поганому візку, ще й до того не застав її дома; а вертаючись назад, промок до кісток, бо несподівано набігла злива.

Другого ранку Інсаров, не зважаючи на досить сильний біль голови, вдруге подався до відставного прокурора. Відставний прокурор вислухав його уважно, понюхуючи табаку з табакерки, оздобленої зображенням повногруді німфи, і скося поглядаючи на гостя своїми лукавими, теж табачного кольору, очима; вислухав і зажадав „більшої виразності у викладі фактичних даних“, а помітивши, що Інсаров неохоче заходив у подробиці (він і приїхав до нього, перемігши себе), обмежився порадою озброїтися насамперед „пеньондзами“ і попросив побувати вдруге, „коли у вас“, додав він, нюхаючи табаку

над розкритою табакеркою: „прибуде довірливості і убуде — недовірливості“ (він говорив на о). „А пачпорт“, — провадив далі він, ніби сам до себе: „діло рук людських: ви, приміром, ідете: хто вас знає, чи ви Марія Бредіхіна, чи Кароліна Фогельмейер?“ Почуття огиди ворухнулося в Інсарові, але він подякував прокуророві і обіцяв заглянути через кілька днів.

Того ж вечора він поїхав до Стахових. Анна Василівна зустріла його ласкаво, поремствувала на нього, що він зовсім їх забув, і, помітивши його блідість, спитала про його здоров'я; Микола Артемович ні слова йому не сказав, тільки подивився на нього з задумано-недбалою цікавістю; Шубін повівся з ним неприємно, але Єлена здивувала його. Вона його ждала: вона для нього надягла ту саму сукню, яка була на ній у день їх першого побачення в каплиці; але вона так спокійно його привітала, і така була чемна і безтурботно весела, що, дивлячись на неї, ніхто б не подумав, що доля цієї дівчини вже вирішена, і що тільки таємна свідомість щасливого кохання оживляла її риси, надавала легкості й краси всім її рухам. Вона наливала чай замість Зої, жартувала, говорила; вона знала, що за нею буде назирати Шубін, що Інсаров не зуміє надягти маски, не зуміє прикинутися байдужим, і озброїлася задалегідь. Вона не помилилася: Шубін не спускав з неї очей, а Інсаров був дуже мовчазний і похмурий протягом цілого вечора. Єлена почувала себе такою щасливою, що їй захотілося подратувати його.

— Ну, що? — спитала вона його раптом: — план ваш посувається?

Інсаров звіяковів.

— Який план? — промовив він.

— А ви забули? — відповіла вона, сміючись йому в лице: тільки він міг зрозуміти значення цього щасливого сміху: — ваша болгарська хрестоматія для росіян?

— Quelle bourde! — пробурмотів крізь зуби Микола Артемович.

Зоя сіла за фортепіано. Єлена ледве помітно здвигнула плечем і показала Інсарову очима на двері, неначе пу-

скаючи його додому. Потім вона з паузою два рази доторкнулася пальцем до стола і подивилася на нього. Він зрозумів, що вона йому призначала побачення через два дні, і вона швидко усміхнулася, коли побачила, що він її зрозумів. Інсаров устав і почав прощатися: він почував, що нездужає. З'явився Курнатовський. Микола Артемович схопився, підніс праву руку вище голови і м'яко опустив її на долону обер-секретаря. Інсаров залишився ще на кілька хвилин, щоб подивитися на свого суперника. Єлена, крадькома, лукаво похитала головою, хазяїн не вважав за потрібне познайомити їх, і Інсаров пішов, востаннє переглянувшись з Єленою. Шубін подумав, подумав — і завзято почав сперечатися з Курнатовським про юридичне питання, в якому нічого не тямив.

Інсаров не спав цілу ніч і вранці відчув, що йому погано; проте він заходився упорядковувати свої папери й писати листи; але голова в нього була тяжка і якимось заплутана. Перед обідом у нього почався жар: він нічого їсти не міг. Жар швидко збільшився надвечір; з'явилася ломота в усіх членах і стала тяжко боліти голова. Інсаров ліг на той самий диван, де так недавно сиділа Єлена; він подумав: „по заслузі я покараний, навіщо їздив до того старого шахрая“, і спробував заснути... Але вже недуга завладала ним. З страшною силою забилися в нього жили, гаряче спалахнула кров, мов птахи закружляли думки. Він знепритомнів. Як розчавлений, навзгак лежав він, і раптом йому поверзлося, що хтось над ним тихо регоче й шепче; він над силу розкрив очі, світло від нагорілої свічки черкнуло по них, мов ножем... Що це? старий прокурор перед ним, у халаті з тармалами, підперезаний фуляром, як він бачив його напередодні... „Кароліна Фогельмейер“, — бурмоче беззубий рот. Інсаров дивиться, а старий ширшає, пухне, росте, вже він не людина — він дерево... Інсарову треба лізти по стрімких суках. Він чіпляється, падає грудьми на гострий камінь, а Кароліна Фогельмейер сидить напочепки,

як торговка, і белькоче: пиріжки, пиріжки, пиріжки,— а там тече кров, і шаблі виблискують нестерпно... Єлена! і все зникло в багровому хаосі.

XXV

— До вас прийшов якийсь, хто його знає, слюсар, чи що, який,— говорив другого вечора Берсеневу його слуга, що суворо поводився з паном і відзначався скептичним напрямком розуму:— хоче вас бачити.

— Поклич,— промовив Берсенев.

Увійшов „слюсар“. Берсенев пізнав кравця, хазяїна квартири, де жив Інсаров.

— Чого тобі?— спитав він його.

— Я до вашої милості,— почав кравець, поволі переставляючи ноги і подеколи вимахуючи правою рукою з захопленим трьома останніми пальцями обшлагом.— Наш пожилиць, хто його знає, дуже хворий.

— Інсаров?

— Авжеж, наш пожилиць. Хто його знає, вчора ще зранку був на ногах, ввечері тільки пити попросив, наша хазяйка йому й воду носила, а вночі забелькотав, нам ото чути; бо перегородка; а сьогодні вранці вже й без мови, лежить, як поліно, а жар від нього, боже мій! Я подумав, хто його знає, помре, чого доброго; у квартал, думаю, треба дати знати. Аджеж він сам-один; та хазяйка мені каже: „Піди, мовляв, ти до того пожилця, що в нього наш на дачу наймався: може, він тобі що скаже, або сам прийде“. От я до вашої милості й прийшов, бож нам не можна, тобто...

Берсенев схопив картуз, упхав кравцеві в руку карбованця і ту ж мить помчав з ним на квартиру Інсарова.

Той лежав на дивані без пам'яті, не роздягнений. Обличчя його страшно змінилося. Берсенев зараз наказав хазяїнові з хазяйкою роздягти його і перенести на постіль, а сам кинувся до лікаря й привіз його. Лікар прописав разом п'явки, мушки, каломель і звелів пустити кров.

— Є небезпека?— спитав Берсенев.

— Так, велика,— відповів лікар.— Страшенне запалення в легенях; періпневмонія в повному розвитку; може,

і мозок вражений, а суб'єкт молодий. Його ж сили тепер проти нього діють. Запізно послали, а втім, ми все зробимо, що велить наука.

Лікар був ще сам молодий і вірив у науку.

Берсенев лишився на ніч. Хазяїн і хазяйка виявилися добрими й навіть кмітливими людьми, скоро знайшовся чоловік, який почав їм говорити, що треба було робити. Прийшов фельдшер і почалося медичне катування.

Над ранок Інсаров очнувся на кілька хвилин, пізнав Берсенєва, спитав: „я, здається, нездужаю?“; подивився навколо себе з тупим і млявим подивом тяжко хворого і знов знепритомнів. Берсенев приїхав додому, передягся, взяв з собою деякі книжки і вернувся на квартиру Інсарова. Він вирішив оселитися в нього, принаймні на перший час. Він обгородив його ліжко ширмами, а собі улаштував місечко коло дивана. Не весело й не швидко мидув день. Берсенев відлучився тільки для того, щоб пообідати. Настав вечір. Він засвітив свічку з абажуром і почав читати. Тихо було кругом. У хазяїв за перегородкою чути було то погамований шеліт, то позіхання, то зітхання... Хтось у них чхнув, і його пошепки висварили; за ширмами чути було тяжкий і нерівний подих, зрідка перериваний коротким стоном та тоскним метанням голови по подушці... Чудні найшли на Берсенєва думи. Він був у кімнаті людини, над головою якої смерть висала на ниточці, людини, яку, він це знав, кохала Єлена... Згадалася йому та ніч, коли Шубін надтогнав його і сказав йому, що вона його кохає, його, Берсенєва! А тепер... „Що мені тепер робити?“— питав він самого себе. „Чи повідомити Єлену про його недугу? Чи підождати? Ця звістка сумніша від тої, яку я ж їй приніс колись: чудно, як доля мене все ставить третім поміж ними!“ Він вирішив, що краще підождати. Погляд його упав на стіл, вкритий купами паперів... „Чи здійснить він свої задуми?“— подумав Берсенев. „Невже все зникне?“ І шкода йому робилося молодого погибаючого життя, і він давав собі слово його врятувати...

Ніч була погана. Хворий часто марив. Кілька разів уставав Берсенев із свого диванчика, наближався навшпиньки до постелі і сумно прислухався до його незв'язного белькотання. Раз тільки Інсаров вимовив несподівано виразно: „я не хочу, я не хочу, ти не повинна“... Берсенев здригнувся і подивився на Інсарова: обличчя його, страдницьке й мертвенне одночасно, було непорушне, і руки лежали безвладно... „Я не хочу“,—повторив він ледве чутно.

Лікар приїхав уранці, похитав головою і прописав нові ліки.

— Ще далеко до кризи,—сказав він, надягаючи капелюх.

— А після кризи?—спитав Берсенев.

— Після кризи? Кінець буває двоякий: aut Caesar, aut nihil¹.

Лікар поїхав. Берсенев пройшовся кілька разів по вулиці; йому потрібне було чисте повітря. Він вернувся і взявся за книжку. Раумера уже він давно скінчив: він тепер вивчав Грота.

Раптом двері тихо рипнули, і обережно всунулася в кімнату голівка хазяйської дочки, закутана, як звичайно, тяжкою хусткою.

— Тут,—заговорила вона півголосом:—та панночка, що тоді мені гривеничок...

Голівка хазяйської дочки раптом зникла, і на місце її з'явилася Єлена.

Берсенев схопився мов опечений; але Єлена не ворухнулася, не скрикнула... Здавалося, вона все зрозуміла в одну мить. Страшна блідість вкрила її обличчя; вона підійшла до ширм, заглянула за них, сплеснула руками і скам'яніла. Ще мить, і вона б кинулася до Інсарова, але Берсенев зупинив її.

— Що ви робите?—промовив він трепечущим шепотом.—Ви його завапастити можете.

Вона захиталася. Він підвів її до диванчика і посадив її.

Вона подивилася йому в обличчя, потім обвела його поглядом, потім дивилася на підлогу.

— Він умирає?—спитала вона так байдуже і спокійно, що Берсенев злякався.

— Бога ради, Єлено Миколаївно,—почав він:—що ви це кажете? Він хворий, правда,—і досить небезпечно... Але ми його врятуємо: за це я вам ручуся.

— Він не при пам'яті?—спитала вона так само, як перше.

— Так, він тепер не при пам'яті... Це завжди буває на початку таких хвороб, але це нічого не значить, нічого,—запевняю вас. Випийте води.

Вона звела на нього очі,—і він зрозумів, що вона не чула його відповідей.

— Якщо він помре,—проговорила вона все таким самим голосом:—і я помру.

Інсаров у цю мить простогнав злегка; вона затремтіла, схопила себе за голову, потім почала розв'язувати стрічки коло капелюшка.

— Що це ви робите?—спитав її Берсенев.

Вона не відповіла.

— Що ви робите?—повторив він.

— Я залишуся тут.

— Як... надовго?

— Не знаю, може, на цілий день, на ніч, назавжди... не знаю.

— Бога ради, Єлено Миколаївно, опам'ятайтесь. Я, певна річ, ніяк не міг сподіватися вас тут побачити; але я, проте... гадаю, що ви зайшли сюди на малий час. Згадайте, вас можуть кинутися дома...

— Та й що?

— Вас шукатимуть... Вас знайдуть...

— Та й що?

— Єлено Миколаївно! Ви бачите... Він вас тепер захистити не може.

Вона похилила голову, неначе задумалась, піднесла хустку до губ, і судорожні ридання, з вражаючою силою, раптом вибухли з її грудей... Вона кинулася лицем на диван, старалася заглушити їх, але все її тіло підіймалося й билосся, як щойно спіймана пташка.

— Єлено Миколаївно... бога ради...—повторяв над нею Берсенев.

— А! Що таке?—зачувся раптом голос Інсарова.

Єлена випросталась, а Берсенев так і завмер на місці... Перегодивши трохи, він підійшов до ліжка. Голова Інсарова, як і перше, безвладно лежала на подушці; очі були заплющені.

¹ Або — цезар, або — ніщо.

— Він марить?— прошепотіла Єлена.

— Здається,— відповів Берсенев:— але це дарма; це теж завжди так буває, особливо коли...

— Коли він занедужав?— перебила Єлена.

— Позавчора; від учора я тут. Здайтеся на мене, Єлено Миколаївно. Я не відійду від нього; всі засоби будуть ужиті. Якщо треба, ми скличемо консиліум.

— Він помре без мене,— скрикнула вона, ламлячи руки.

— Я вам даю слово повідомляти вас щодня про хід його недуги, і коли б настала справжня небезпека...

— Присягніться мені, що ви негайно пошлете по мене, коли б то не було, вдень, вночі; пишіть записку просто до мене... Мені однаково тепер. Чи ви чуєте? Обіцяєте ви це зробити?

— Обіцяю, перед богом.

— Присягніться.

— Присягаюся.

Вона враз схопила його руку, і, перше ніж він встиг її висмикнути, припала до неї губами.

— Єлено Миколаївно... що ви це,— пробелькотав він.

— Ні... ні... не треба...— вимовив невіразно Інсаров і тяжко зітхнув.

Єлена підійшла до ширм, стиснула хустку зубами і довго-довго дивилася на хворого. Безмовні сльози потекли по її щоках.

— Єлено Миколаївно,— сказав їй Берсенев:— він може очутитися, пізнати вас; бог знає, чи добре це буде. До того ж я щохвилини сподіваюся лікаря...

Єлена взяла капелюшок з диванчика, надягнула його й зупинилася. Очі її сумно блукали по кімнаті. Здавалося, вона згадувала...

— Я не можу піти,— прошепотіла вона нарешті.

Берсенев стиснув їй руку.

— Присилуйте себе,— промовив він:— заспокойтесь; ви лишаєте його під моєю опікою. Я сьогодні ж увечері зайду до вас.

Єлена глянула на нього, промовила:

— О, мій добрий друже!— заридала і вибігла з кімнати.

Берсенев прихилився до дверей. Почуття болісне й гірке, не позба-

влене якоїсь чудної відроди, стисло йому серце. „Мій добрий друг!“ подумав він і повів плечем.

— Хто тут?— почувся голос Інсарова.

Берсенев підійшов до нього.

— Я тут, Дмитре Никаноровичу. Що вам? Як ви себе почуваете?

— Самі?— спитав слабій.

— Сам.

— А вона?

— Хто вона?— промовив майже з переляком Берсенев.

Інсаров помовчав.

— Резеда,— шепнув він, і очі його знов закрилися.

XXVI

Інсаров аж вісім день перебував між життям і смертю. Лікар приїздив безнастанно, цікавлячись, знов же як людина молода, тяжким хворим. Шубін почув про небезпечне становище Інсарова і навідав його; з'явилися його земляки—болгари; серед них Берсенев пізнав обидві чудні постаті, що здивували його своїми несподіваними відвідинами на дачі; всі висловлювали щире співчуття, деякі пропонували Берсеневу заступити його коло постелі хворого; але він не хотів погодитися, пам'ятаючи обіцянку, дану Єлені. Він щодня її бачив і крадькома передавав їй— часом на словах, часом у маленькій записочці— всі подробиці перебігу недуги. З яким сердечним завмиранням вона його дожидала, як вона його вислухувала й розпитувала! Вона сама весь час поривалася до Інсарова; але Берсенев благав її цього не робити: Інсаров рідко бував сам. Першого дня, коли вона дізналася про його недугу, вона сама мало не занедужала; вона, тільки но вернулася, зачинилася у себе в кімнаті; але її покликали на обід, і вона з'явилася в ідальню з таким обличчям, що Анна Василівна злякалася і хотіла неодмінно покласти її в постіль. Єлені, однак, пощастило перемогти себе. „Якщо він помре“, повторяла вона, „і мене не стане“. Ця думка її заспокоїла і надала їй сили здаватися байдужою. А втім, ніхто її надто не турбував: Анна Василівна морочилася

з своїми флюсами; Шубін працював люто; Зоя віддавалася меланхолії й збиралася прочитати Вертера; Микола Артемович дуже був незадоволений частими завітаннями „школяра“, тим більше, що його „заміри“ щодо Курнатовського посувалися пиняво: практичний обер-секретар чудувався і вичікував. Єлена навіть не дякувала Берсеневу: є послуги, за які жалко й соромно дякувати. Тільки раз, у четверте своє побачення з ним (Інсаров дуже погано перебув ніч, доктор натякнув на консилиум), тільки в це побачення вона нагадала йому про його запрягання. „Ну, в такому разі, ходімо“, сказав він їй. Вона встала і пішла була одягатися. „Ні“, промовив він, „підождімо ще до завтра“.

Надвечір Інсарову полегшало.

Вісім днів тривала ця мука. Єлена здавалася спокійною, але нічого не могла їсти, не спала ночами. Тупий біль стояв у всіх її членах; якийсь сухий, гарячий дим, здавалося, сповняв її голову. „Наша панночка як свічка тане“, говорила про неї її покоївка.

Нарешті, дев'ятого дня, злам відбувся. Єлена сиділа у вітальні біля Анни Василівни, і, сама не розуміючи, що робить, читала їй Московські Відомості; Берсенев увійшов. Єлена глянула на нього (який швидкий і несміливий, і проникливий, і тривожний був перший погляд, що вона на нього щоразу кидала!) і одразу догадалася, що він приніс добру звістку. Він усміхався; він злегка кивав їй. Вона підвелася йому назустріч.

— Він очутився, він урятований, він через тиждень буде зовсім здоровий, — шепнув він їй.

Єлена простягла руки, неначе відхиляючи удар, і нічого не сказала, тільки губи її затремтіли, і все обличчя зашарілося. Берсенев заговорив з Анною Василівною, а Єлена пішла до себе, впала на коліна і почала молитися, дякувати богам... Легкі, світлі сльози полилися з очей. Вона раптом відчула крайню втому, покляла голову на подушку, шепнула: „сердешний Андрій Петрович!“ і ту ж мить заснула, з мокрими віями й щокми. Вона давно вже не спала й не плакала.

XXVII

Слова Берсенева справдилися тільки почасти: небезпека минулася, але сили Інсарова відновлялися поволі, і доктор говорив про глибокий і загальний розлад цілого організму. Проте хворий залишив постіль і почав ходити по кімнаті; Берсенев переїхав до себе на квартиру; але він щодня заходив до свого, все ще слабого, приятеля, і щодня, як перше, давав знати Єлені про стан його здоров'я. Інсаров не смів писати до неї і тільки здаля, у розмовах з Берсеневим, натякав на неї; а Берсенев, з удаваною байдужістю, розказував йому про свої завітання до Стахових, стараючись, однак, дати йому наздогад, що Єлена була дуже засмучена і що тепер вона заспокоїлася. Єлена теж не писала Інсарову; їй інше було в голові.

Одного разу, Берсенев тількищо сказав їй з веселим обличчям, що лікар уже дозволив Інсарову з'їсти котлетку, і що він, мабуть, незабаром вийде, — вона задумалася, понурилася...

— Вгадайте, що я хочу сказати вам, — промовила вона. Берсенев зняковів. Він її зрозумів.

— Мабуть, — відповів, він, глянувши вбік: — ви хочете мені сказати, що ви бажаєте його бачити.

— Так.

— То що ж. Це вам, я думаю, дуже легко. „Фе!“ подумав він: „яке у мене огидне почуття на серці!“

— Ви хочете сказати, що я вже перше... — промовила Єлена, — але я боюся... тепер він, ви кажете, рідко буває сам.

— Цьому не трудно зарадити, — відказав Берсенев, все не дивлячись на неї. — Попередити я його, певна річ, не можу; але дайте мені записку. Хто вам може заборонити написати йому, як доброму знайомому, якому ви співчуваєте? Тут нема нічого такого, за що можна було б осудити... Призначіть йому... тобто, напишіть йому, коли ви будете...

— Мені совісно, — прошепотіла Єлена.

— Дайте записку, я віднесу.

— Цього не треба, а я хотіла вас попросити... не гнівайтесь на мене,

Андрію Петровичу... не приходьте завтра до нього!

Берсенев закусив губу.

— А! Так, розумію, дуже добре, дуже добре.—І додавши два-три слова, він швидко вийшов.

„Тим краще, тим краще“, думав він, поспішаючи додому. „Я не дізнався нічого нового, але тим краще. Що за охота тулитися до краєчка чужого гнізда? Я ні в чому не каюся, я зробив, що мені сумління наказувало, але тепер годі. Хай їм! Не дарма мені говорив батько: ми з тобою, брат, не сибарити, не аристократи, не улюбленці долі й природи, ми навіть не мученики,— ми трудівники, трудівники і трудівники. Надягай же свій шкіряний фартух, трудівнику, та ставай за свій робочий верстат, у своїй темній майстерні! А сонце нехай іншим сяє! І в нашому глухому житті є свої гордощі і своє щастя!“

Другого ранку Інсаров дістав з міської пошти коротеньку записку: „Дожидай мене“, писала йому Єлена: „і звели всім відмовляти. А. П. не прийде“.

XXVIII

Інсаров прочитав записку Єлени і одразу почав опоряжати свою кімнату, попросив хазяйку винести склянки з ліками, скинув шlafрок, надягнув сюртук. Від знесилення і від радощів у нього голова тьмарилася і серце билосся. Ноги у нього підітнулися: він сів на диван і почав дивитися на годинник. „Через чверть дванадцять“, сказав він собі: „раніш дванадцятої вона ніяк прийти не може; буду думати про щонебудь інше чверть години, бо не витерплю. Раніш дванадцятої вона ніяк не може“...

Двері одчинилися, і в легкій шовковій сукні, вся бліда і вся свіжа, молода, щаслива, увійшла Єлена і з неголосним, радісним криком упала йому на груди.

— Ти живий, ти мій,—повторяла вона, обіймаючи й голублячи його голову. Він завмер увесь, він задихався від цієї близькості, від цих доторків, від цього щастя.

Вона сіла коло нього, і пригорну-

лася до нього, і почала дивитися на нього тим сміхотливим і пестливим, і ніжним поглядом, який світиться в самих тільки жіночих люблячих очах.

Її обличчя раптом посмутніло.

— Як ти змарнів, мій сердешний Дмитре,—сказала вона, і погладила рукою його щоку:—яка в тебе борода!

— І ти змарніла, моя бідна Єлено,—відказав він, ловлячи губами її пальці.

Вона весело струснула кучерями.

— Це байдуже. Подивись, як ми поправимося! Гроза налетіла, як того дня, коли ми зустрілися в каплиці, налетіла й перейшла. Тепер ми будемо живі!

Він відповів їй самою усмішкою.

— Ах, які дні, Дмитре, які жорстокі дні! Як це люди переживають тих, кого вони люблять! Я наперед кожен раз знала, що мені Андрій Петрович скаже, справді: моє життя падало й підіймалося разом з твоїм. Здрастуй, мій Дмитре!

Він не знав, що сказати їй. Йому хотілося кинутися їй у ноги.

— Ще що я спостерегла,—казала далі вона, відгортаючи назад його волосся,—(я багато робила спостережень весь цей час, на дозвіллі) коли людина дуже, дуже нещаслива,—з якою дурною увагою вона стежить за всім, що коло неї діється! Я, їй-право, інколи задивлялася на муху, а в самої на душі такий холод і жах! Але це все минуло, минуло, правда? Все ясне попереду, правда?

— Ти для мене попереду,—відповів Інсаров:—для мене ясно.

— А для мене! А пам'ятаєш ти, тоді, коли я в тебе була не востанне... ні! не востанне,—повторила вона, мимоволі здригаючись:—а коли ми говорили з тобою, я, сама не знаючи чому, згадала про смерть; я й на думці не мала тоді, що вона на нас чигала. Алеж ти здоровий тепер?

— Мені далеко краще, я майже здоровий.

— Ти здоровий, ти не вмєр. О, яка я щаслива!

Настала невелика мовчанка.

— Єлено?—спитав її Інсаров.

— Що, мій милий?

— Скажи мені, чи не спадало тобі на думку, що ця недуга послана нам за кару?

Єлена серйозно глянула на нього.

— Ця думка мені в голову спадала, Дмитре. Та я подумала: за віщо ж я буду покарана? Яку повинність я переступила, проти чого погрішила я? Може, совість у мене не така, як у інших, але вона мовчала; чи, може, я проти тебе винна?—Я тобі стану на заваді, я зупиню тебе...

— Ти мене не зупиниш, Єлено, ми підемо разом.

— Так, Дмитре, ми підемо разом, я піду за тобою... Це мій обов'язок. Я тебе люблю... іншого обов'язку я не знаю.

— О, Єлено! — промовив Інсаров: — які незламні кайдани кладе на мене кожне твоє слово!

— Навіщо говорити про кайдани? — перехопила вона. — Ми з тобою вільні люди. Так, — провадила далі вона, задумано дивлячись на підлогу, а одною рукою, як і перше, гладячи його волосся: — багато я зазнала останніми часами, чого й не уявляла ніколи! Коли б мені прорік хтонебудь, що я, панночка, добре вихована, буду виходити з дому сама - одна, вигадуючи різні причини, і куди ж виходити! до молодого чоловіка на квартири, — як би я обурилась! І це все справдилось, і я ніякого не відчуваю обурення. Йй - богу, — додала вона і обернулася до Інсарова.

Він дивився на неї з виразом такого безмежного кохання, що вона тихо опустила руку з його волосся на його очі.

— Дмитре, — почала вона знов: — адже ти не знаєш, адже я тебе бачила там, на цій страшній постелі... я бачила тебе у пазурях смерті, не при пам'яті...

— Ти мене бачила?

— Так.

Він помовчав.

— І Берсєнев був тут?

Вона кивнула головою.

Інсаров нахилився до неї.

— О, Єлено! — прошепотів він: — я не смію дивитися на тебе.

— Чому? Андрій Петрович такий добрий! Я його не соромилась. І чого мені соромитись? Я готова сказати

цілому світові, що я твоя... А Андрію Петровичу я довіряю, як братові.

— Він мене врятував! — скрикнув Інсаров. — Він надзвичайно благородна, найдобріша людина!

— Так... І чи знаєш ти, що я йому за все повинна дякувати? Чи знаєш ти, що він перший мені сказав, що ти мене любиш? І коли б я могла все розповісти... Так, він надзвичайно благородна людина.

Інсаров подивився пильно на Єлену.

— Він закоханий в тебе, правда?

Єлена спустила очі.

— Він мене любив, — промовила вона півголосом.

Інсаров міцно стиснув їй руку.

— О, ви, росіяни, — сказав він: — золоті у вас серця! І він, він доглядав мене, він не спав цілі ночі... І ти, ти, мій ангел... Ні докору, ні вагання... і це все мені, мені...

— Так, так, усе тобі, бо тебе люблять. Ах, Дмитре! Як це чудно! Я, здається, тобі вже говорила про це, — та однаково, мені приємно це повторити, а тобі буде приємно це слухати, — коли я тебе побачила вперше...

— Чого в тебе на очах сльози? — перебив її Інсаров.

— У мене? сльози? — Вона втерла очі хусткою. — О, дурний! Він ще не знає, що і від щастя плачуть. То я хотіла сказати: коли я побачила тебе вперше, я в тобі нічого особливого не знайшла, йй - право. Я пам'ятаю, спочатку Шубін мені далеко більше сподобався, хоч я ніколи його не любила, а щодо Андрія Петровича, — о! тут була хвилинка, коли я подумала: чи не він, часом? А ти — нічого; зате... потім... потім... так ти в мене серце обірuch і взяв!

— Пожалій мене... — промовив Інсаров. Він хотів підвестися і зараз же опустився на диван.

— Що тобі? — дбайливо спитала Єлена.

— Нічого... я ще трохи кволий... Мені це щастя ще над силу.

— То сиди тихо. Будьте ласкаві, не ворухіться, не хвилюйтесь, — додала вона, насваряючись на нього пальцем. — І навіщо ви ваш шлагфрок скинули? Зарано ще вам прибиратися! Сидіть, а я вам буду казки казати. Слухайте й мовчіть. Після вашої

недуги вам шкодить багато розмовляти.

Вона почала говорити йому про Шубіна, про Курнатовського, про те, що вона робила протягом двох останніх тижнів, про те, що, міркуючи по газетах, війна неминуча, і що, значить, скоро він одужає зовсім, треба буде, не марнуючи ні хвилини, знайти спосіб від'їхати. Вона говорила все це, сидючи з ним поруч, спираючись на його плече...

Він слухав її, то бліднучи, то червоніючи... він кілька разів хотів зупинити її, і раптом випростався.

— Єлено,— сказав він їй якимось чудним і різким голосом:— залиш мене, іди собі.

— Як,— промовила вона з подивом.— Ти погано себе почувашь?— додала вона жваво.

— Ні... мені добре... але, будь ласка, залиши мене.

— Я тебе не розумію. Ти мене проганяєш?.. Що це ти робиш?— промовила вона раптом: він схилився з дивана майже до підлоги, і привик губами до її ніг.— Не роби цього, Дмитре... Дмитре...

Він підвівся.

— То залиши мене! От бачиш, Єлено, коли я занедужав, я не одразу втратив притомність, я знав, що я на краю загибелі; навіть у гарячці, в маренні, я розумів, я невиразно відчував, що це смерть до мене йде, я прощався з життям, з тобою, з усім, я розлучався з надією... І раптом це відродження, це світло після темряви, ти... ти... коло мене, у мене... твій голос, твій подих... Це мені над силу! Я відчуваю, що люблю тебе палко, я чую, що ти сама називаєш себе моею, я ні за що не відповідаю... Іди...

— Дмитре...— прошепотіла Єлена, і сховала в нього на плечі голову. Вона аж тепер його зрозуміла.

— Єлено,— казав далі він:— я тебе кохаю, ти це знаєш, я життя своє готовий віддати за тебе... навіщо ж ти прийшла до мене тепер, коли я немічний, коли я не владаю собою, коли вся кров моя запалена... ти моя, кажеш ти... ти мене кохаєш...

— Дмитре,— повторила вона, і спалахнула вся, і ще тісніше до нього пригорнулася.

— Єлено, змилуйся надо мною— іди, я відчуваю, я можу вмерти— я не витримаю цих поривів... вся душа моя поривається до тебе... подумай, смерть мало не розлучила нас... і тепер ти тут, ти в моїх обіймах... Єлено...

Вона затремтіла вся.

— То візьми ж мене...—прошепотіла вона ледве чутно.

XXIX

Микола Артемович ходив, нахмуривши брови, сюди й туди по своєму кабінету. Шубін сидів коло вікна і, поклавши ногу на ногу, спокійно курил сигару.

— Перестаньте, будь ласка, ходити з кутка в куток,— промовив він, струшуючи попіл з сигари.— Я все чекаю, що ви заговорите, стежу за вами— шия в мене заболіла. До того ж у вашій ході є щось напружене, мелодраматичне.

— Вам аби тільки базикати,— відповів Микола Артемович.— Ви не хочете зрозуміти моє становище: ви не хочете зрозуміти, що я звик до цієї жінки, що я прив'язався до неї, нарешті; що відсутність її мене повинна мучити. От уже жовтень надворі, зима перед носом... Що вона може робити в Ревелі?

— Мабуть, панчохи плете... собі; собі— не вам.

— Смійтесь, смійтесь... а я вам скажу, що я подібної жінки не знаю. Ця чесність, ця некорисливість...

— Подала вона вексель до суду?— спитав Шубін.

— Ця некорисливість,— повторив, підвищивши голос, Микола Артемович:— це гідне подиву. Мені кажуть, на світі є мільйон інших жінок, а я скажу: покажіть мені цей мільйон.— Покажіть мені цей мільйон, кажу я: ces femmes— qu'on me les montre!¹ І не пише, от що мене убиває!

— Ви красномовні, як Піфагор,— зауважив Шубін:— та знаєте, що б я вам порадив?

— Що?

— Коли Августина Христіанівна повернеться... ви розумієте мене?

¹ Цих жінок — нехай мені їх покажуть!

— А так; то що?

— Коли ви її побачите... Ви стежите за розвитком моєї думки?

— Ну, так, так.

— Спробуйте її побити: що з того вийде?

Микола Артемович відвернувся обурений.

— Я думав, він мені справді щось путнє порадить! Та чого від нього сподіватися. Артист, людина без засад...

— Без засад! А от, кажуть, ваш фаворит, пан Курнатовський, людина з засадами, вчора вас на сто карбованців сріблом обіграв. Це вже неделкатно, згодьтеся.

— Ну, то що? Ми грали на гроші. Звичайно, я міг би сподіватися... Але його так мало уміють цнувати в цьому домі...

— Що він подумав: де наше не пропадало! — перехопив Шубін:— тесьт він мені чи ні—це ще таїться в урні долі, а сто карбованців добре людині, яка хабарів не бере.

— Тесьт?.. Якій я в чорта тесьт? Vous rêvez, mon cher¹. Певна річ, всяка інша дівчина зраділа б такому женихові. Поміркуйте самі: людина метка, розумна, самотужки в люди вийшов, у двох губерніях лямку тягнув...

— В ...їй губернії губернатора дурив,— зауважив Шубін.

— Дуже можливо. Видно, так і слід було. Практик, ділок...

— І в карти добре грає,— знов зауважив Шубін.

— А так, і в карти добре грає. Але Елена Миколаївна! Хіба її можливо зрозуміти? Бажав би я знати, де та людина, яка узялася б збанути, чого вона хоче? То вона весела, то нудиться; помарніє раптом так, що не дивився б на неї, а тоді враз поправиться, і все те без ніякої видимої причини...

Увійшов лакей немилої вроди з чашкою кофе, посудом для вершків і сухарями на підносі.

— Батькові подобається жених,— провадив далі Микола Артемович, вимаючи сухарем:— а дочці яке до того діло! Це було гарно колись, за

патріархальних часів, а тепер ми це все перемінили. Nous avons changé tout ça. Тепер панночка розмовляє, з ким їй хочеться, читає, що їй хочеться; ходить сама-одна по Москві без лакея, без наймички, як у Парижі; і все це прийнято. Цими днями я питаю: де Елена Миколаївна? Кажуть, вийшли. Куди? Невідомо. Що це—порядок?

— Візьміть же вашу чашку, та пустіть слугу,— промовив Шубін,— самі ж ви кажете, що не треба— devant les domestiques¹,— додав він півголосом.

Лакей спід лоба глянув на Шубіна, а Микола Артемович взяв чашку, налив собі вершків і загорнув штук десять сухарів.

— Я хотів сказати,— почав він, тільки лакей вийшов:— що я нічого в цьому домі не важу. От і все. Бо за наших часів усі міркують по зовнішньому вигляду: іноді людина і пуста, і дурна, та велично поводитьсь— її поважають; а інша, може, має таланти, які могли б... могли б дати велику користь, але через скромність...

— Ви державна людина, Миколенько?— спитав Шубін тоненьким голосом.

— Годі дурника строїти!— крикнув спересердя Микола Артемович.— Ви забуваєтеся! От вам новий доказ, що я в цьому домі нічого не важу, ні... чо... го!

— Анна Василівна вас утискає... бідолашний! — промовив, потягуючись, Шубін.— Єх, Миколо Артемовичу, гріх вам та мені! Ви б краще якийнебудь подарунок для Анни Василівни приготували. Цими днями її вродження, а ви знаєте, як вона цінує найменшу ознаку уваги з вашого боку.

— Так, так,— поквапливо відповів Микола Артемович:— дуже вам вдячний, що нагадали. А так, а так; неодмінно. Та от, є в мене одна річ: фермуарчик, я його цими днями купив у Розеншграуха; тільки не знаю ото, чи годиться?

— Адже ви його для тої, для ревельської жительки купили?

¹ Ви мрієте, мій любий

¹ Перед прислугою.

— Тобто... я... так... я думав...

— Ну, в такому разі напевно годиться.

Шубін підвівся з стільця.

— Куди б нам сьогодні ввечері, Павле Яковичу, га?—спитав його Микола Артемович, приязно заглядаючи йому в очі.

— Та ж ви в клуб поїдете?

— Після клубу... після клубу.

Шубін знов потягнувся.

— Ні, Миколо Артемовичу, мені треба завтра працювати. До іншого разу.—І він вийшов.

Микола Артемович нахмурився, пройшовся разів зо два по кімнаті, дістав з бюро оксамитну шабатурку з „фермуарчиком“, і довго його оглядав і витирав фуляром. Потім він сів перед дзеркалом і почав старанно розчісувати своє густе чорне волосся, з повагою на обличчі нахилиючи голову то на правий бік, то на лівий, підпираючи щоку язиком і не спускаючи очей з проділя. Хтось кашлянув за його спиною: він оглянувся і побачив лакея, який приносив йому кофе.

— Ти чого?—спитав він його.

— Миколо Артемовичу!—промовив не без певної урочистості лакей:—ви наш пан!

— Знаю: що ж далі?

— Миколо Артемовичу! Ви, будь ласка, на мене не розгнівайтесь; тільки я, будши змалку у вашої милості на службі, з рабського, значить, усердя повинен вашій милості донести...

— Та що таке?

Лакей пом'явся на місці.

— От пан кажуть,—почав він:—що пан не знають, куди панночка Єлена Миколаївна відлучаються. Я про те звістився.

— Що ти плетеш, дурню?!

— На все ваша воля,—а тільки я їх запозавчора бачив, як вони в один дім увиходили.

— Де? Що? який дім?

— У...ому заулку коло Поварської. Недалечко звідси. Я і в двірника спитав, що, мовляв, у вас тут, які по-жильці?

Микола Артемович затупотів ногами.

— Мовчи, негіднику! Як ти смієш?..

Єлена Миколаївна, з добрості своєї, по бідних ходить, а ти... Геть, дурню! Зляканий лакей кинувся був до дверей.

— Стій!—скрикнув Микола Артемович.—Що тобі двірник сказав?

— Та ні... нічого не сказав. Каже, сту... студент.

— Мовчй, негіднику! Слухай, мерзотнику, якщо ти хоч уві сві кому-небудь про це проговорись...

— Змилуйтесь!..

— Мовчи! Якщо ти хоч писнеш... якщо хтонебудь... якщо я дізнаюся... Ти в мене і під землею місця не знайдеш! Чуєш? Забирайся!

Лакей зник.

„Господи, боже мій! Що це означає?“ подумав Микола Артемович, лишившись насамоті: „що мені сказав цей бовдур? Га? Треба буде одначе довідатися, який це дім і хто там живе... Самому піти. От до чого дійшло, нарешті!.. Un laquais! Quelle humiliation!“¹

І повторивши голосно: un laquais! Микола Артемович зачинив фермуар у бюро і пішов до Анни Василівни. Він застав її в постелі, з пов'язаною щокою. Але її страдницький вигляд тільки роздратував його, і він дуже швидко довів її до сліз.

XXX

Тим часом хмара, що збиралася на Сході, вдарила грозою. Туреччина оголосила Росії війну; час, призначений для очищення князівств, уже минув; уже недалекий був день Синопського погрому. Останні листи, одержані Інсаровим, невідступно кликали його на батьківщину. Здоров'я його досі ще не поправилося: він кашляв, почував себе слабим, відчував легкі припадки пропасниці; але він майже не сидів дома. Душа його зайнялася: він уже не думав про недугу. Він безперестанку роз'їздив по Москві, бачився кралькома з різними особами, писав цілими ночами, пропадав цілими днями; хазяїнові він об'явив, що незабаром виїжджає, і задалегідь подарував йому свої незмудрі меблі. Єлена теж готувалася до

¹ Лакей! Яка образа!

від'їзду. Одного сльотавого вечора вона сиділа в своїй кімнаті і, підрублюючи хусточки, з мимовільним смутком дослухалася до завивання вітру. Її покоївка увійшла й сказала їй, що батенько в маминій спочивальні і кличе її туди... „Мама плачуть“, шепнула вона услід Єлені, „а батько гніваються“...

Єлена злегка здвинула плечима і увійшла в спочивальню Анни Василівни. Добродушна дружина Миколи Артемовича напівлежала у відкидному кріслі і нюхала хустку з одеколоном; сам він стояв коло каміна, застібнутий на всі гудзики, у високому, твердому галстусі і туго накрохмалених комірцях, невиразно нагадуючи своєю поставою якогось парламентського оратора. Ораторським рухом руки показав він своїй дочці на стілець, і, коли та, не зрозумівши його руху, запитливо подивилася на нього, він промовив з повагою, але не повертаючи голови: „прошу вас сісти“. (Микола Артемович завжди говорив дружині *ви*, дочці—коли траплялося щось екстраординарне).

Єлена сіла.

Анна Василівна сльозливо висякалася. Микола Артемович заклав праву руку за борт сюртука.

— Я вас покликав, Єлено Миколаївно,— почав він після довгої мовчанки:— для того, щоб з'ясувати деякі речі, або, краще сказати, для того, щоб зажадати від вас пояснень. Я вами незадоволений... або ні: це занадто мало сказано; ваша поведінка робить прикрість, ображає мене— мене і вашу матір... вашу матір, яку ви тут бачите.

Микола Артемович уживав тільки басових нот свого голосу. Єлена мовчки подивилася на нього, потім на Анну Василівну, і зблідла.

— Був час,— почав знову Микола Артемович:— коли дочки не дозволяли собі дивитися згорда на своїх батьків,— коли батьківська влада держала під трепетом непокірних. Цей час минув, на жаль, так, принаймні, багато хто думає, але, повірте, ще існують закони, які не дозволяють... не дозволяють... одне слово, ще існують закони. Прошу вас звернути на це увагу: закони існують!

— Але, батеньку,— почала була Єлена...

— Прошу вас не перебивати мене. Вернімося думкою до минулого. Я й Анна Василівна виконали свій обов'язок. Я і Анна Василівна нічого не шкодували для вашого виховання: ні витрат, ні турбот. Що корисного взяли ви для себе з усіх цих турбот, цих витрат—це інше питання; але я мав право думати... я з Анною Василівною мали право думати, що ви, принаймні, свято будете додержувати тих правил моральності... які ми вам, як нашій єдиній дочці... *que nous vous avons inculqués*, які ми вам прищепили. Ми мали право думати, що ніякі нові „ідеї“ не доторкнуться до цих, так би мовити, заповітних святощів. І що ж? Не кажу вже про легковажність, властиву вашій статі, вашому вікові... але хто міг сподіватися, що ви до такої міри забудетесь...

— Батеньку,— промовила Єлена:— я знаю, що ви хочете сказати...

— Ні, ти не знаєш, що я хочу сказати!— скрикнув фальцетом Микола Артемович, раптом зрадивши і величність парламентської постави, і повільну поважність мови, і басові ноти:— ти не знаєш, зухвале дівча...

— Бога ради, *Nicolas*,— пролепетала Анна Василівна:— *vous me faites mourir*¹.

— Не кажіть мені цього, *que je vous fais mourir*². Анно Василівно! Ви собі і уявити не можете, що ви зараз почувете! Приготуйтеся до найгіршого, попереджаю вас!

Анна Василівна так і зомліла.

— Ні,— провадив Микола Артемович, звернувшись до Єлені:— ти не знаєш, що я хочу сказати!

— Я винна перед вами,— почала вона...

— А! нарешті!

— Я винна перед вами,— продовжувала Єлена:— в тому, що давно не призналася...

— Та чи знаєш ти,— перебив її Микола Артемович:— що я можу знищити тебе одним словом?

Єлена звела на нього очі.

— Так, пані, одним словом! Нема

¹ Ви мене вбиваєте.

² Що я вас убиваю.

чого дивитися! (Він склав руки хрестом на грудях). Дозвольте вас запитати, чи відомий вам один дім в...м. заулку, коло Поварської? Ви ходили в цей дім? (Він тупнув ногою). Відповідай же, негіднице, і не думай хитрувати! Люди, люди, лакеї, пані, de vils laquais¹, бачили вас, як ви входили туди,—до вашого...

Єлена вся спалахнула, і очі її заблискотіли.

— Мені нема чого хитрувати,— промовила вона:— так, я ходила в цей дім.

— Чудово! чуєте, чуєте, Анно Василівно. І ви, напевне, знаєте, хто в ньому живе?

— Так, знаю: мій чоловік.

Микола Артемович витріщив очі.

— Твій...

— Мій чоловік,—повторила Єлена.— Я замужем за Дмитром Никановичем Інсаровим.

— Ти?.. замужем?..—ледве проговорила Анна Василівна.

— Так, мамо... Простіть мене... Два тижні тому ми звінчалися таємно.

Анна Василівна впала в крісла; Микола Артемович відступив на два кроки.

— Замужем! За цим голодранцем, чорногорцем! Дочка стовбового дворянина Миколи Стахова пішла за волоцюгу, за різночинця! Без батьківського благословенства! І ти думаєш, що я це так залишу? що я не буду скаржитися? що я дозволю тобі... що ти... що... В монастир тебе, а його в каторгу, в арештантські роти! Анно Василівно, будьте ласкаві, скажіть їй зараз, що ви позбавляєте її спадщини!

— Миколо Артемовичу, бога ради,—простогнала Анна Василівна.

— І коли, яким способом це зробилося? Хто вас вінчав? де? як? боже мій! Що скажуть тепер всі знайомі, весь світ! І ти, безсоромна облуднице, могла після такого вчинку жити під батьківською стріхою! Ти не побоялася... грому небесного?

— Батеньку,— промовила Єлена (вона вся тремтіла з ніг до голови, але голос її був твердий):— ви можете чинити зо мною все, що хочете, але

даремно ви закидаєте мені безсоромність і облудність. Я не хотіла... засмучувати вас заздалегідь, але я мимоволі цими днями сама б усе вам сказала, бо ми на тому тижні виїжджаємо звідси з чоловіком.

— Виїжджаєте? Куди це?

— На його батьківщину, в Болгарію.

— До турків!— скрикнула Анна Василівна і знепритомніла.

Єлена кинулася до матері.

— Геть!— загорлав Микола Артемович, і схопив дочку за руку:— геть, негідна!

Але в цю мить двері спочивальні відчинились і показалася бліда голова, з блискучими очима; то була голова Шубіна.

— Миколо Артемовичу!— крикнув він на весь голос:— Августина Христіанівна приїхала й кличе вас!

Микола Артемович розлютовано обернувся, насварився на Шубіна кулаком, зупинився на хвилину і швидко вийшов з кімнати.

Єлена упала в ноги матері й обняла її коліна.

* * *

Увар Іванович лежав на своїй постелі. Сорочка без коміра, з великою застібкою, охоплювала його гладку шию і розходилася широкими, вільними брижами на його майже жіночих грудях, залишаючи на видноті великий кипарисовий хрест і ладанку. Легка ковдра вкривала його просторі члени. Свічка тьмяно горіла на нічному столику, коло кухля з квасом, а в ногах Увара Івановича, на ліжку, сидів, похнюпившись, Шубін.

— Так,— задумано казав він:— вона заміжня і збирається їхати. Ваш племінничок галасував і горлав на всю госпуду, зачинився, для секрету, в спочивальню, а не тільки лакеї та покоївки,— фурмани все чути могли. Він і тепер сам не свій, зо мною мало не побився, з батьківським прокльоном носить, як ведмідь з колодою; та не в ньому сила. Анна Василівна в розпачі, але її далеко більше смутить від'їзд дочки, ніж її заміжжя.

Увар Іванович пограв пальцями.

¹ Нікчемні лакеї.

— Мати,— проговорив він:— ну... та й той.

— Племінник ваш,— провадив Шубін:— нахваляється і митрополітові, і генерал-губернаторові, і міністрові скарги подати, а кінчиться тим, що вона поїде. Кому весело свою рідну дочку занапашати! Побундючиться та й попустить хвоста.

— Права... не мають,— зауважив Увар Іванович і надпив з кукля.

— Так, так. А яка зніметься по Москві хмара осуду, поговорів, розмов! Вона їх не злякалася... А втім, вони не досягають до неї. Виїздить вона— і куди! аж страшно подумати! В яку далечинь, в яку глушину! Що з нею станеться там? Я дивлюся на неї, неначе вона вночі, в хуртовину, в тридцять градусів морозу, із заїзду виїжджає. Розлучається з батьківщиною, з родиною; а я її розумію. Кого вона тут покидає? Кого бачила? Курнатовських та Берсєневих, та таких, як я; і це ще кращі. За чим тут жалкувати? Одне погано, кажуть, її чоловік,— чорт його знає, язик якось не повертається на це слово,— кажуть, Інсаров кров'ю кашляє; це погано. Я його бачив цими днями: обличчя, хоч зараз ліпи з нього Брута... Ви знаєте, хто був Брут, Уваре Івановичу?

— Що знати? людина.

— Ото ж то: „людина він був“. Так, обличчя чудове, а нездорове, дуже нездорове.

— Воювати воно... однаково,— промовив Увар Іванович.

— Воювати однаково, правда: ви сьогодні зовсім справедливо висловлюєтесь; коли ж бо жити неоднаково. А тим часом їй з ним пожити захочеться.

— Діло молоде,— озвався Увар Іванович.

— Так, молоде, славне, сміливе діло. Смерть, життя, боротьба, занепад, тріумф, любов, свобода, батьківщина... добре, добре. Дай боже всякому! Це не те, що сидіти по шию в болоті, та старатися вдавати, що тобі байдуже, коли тобі, справді таки, по суті байдуже. А там— натягнені струни, дзвени на весь світ або порвись!

Шубін похилив голову на груди.

— Так,— провадив далі він після довгої мовчанки:— Інсаров її вартий. А втім, що за дурниця! Ніхто її не вартий. Інсаров... Інсаров... Навіщо фальшиве смиренство? Ну, правда, він молодець, він постоїть за себе, хоч досі робив те саме, що й ми, грішні, та хіба ми таке вже нікчемне дрантя? Ну, хоч я, хіба я дрантя, Уваре Івановичу? Хіба бог мене так уже тяжко скривдив? Ніяких здібностей, ніяких талантів мені не дав? Хто знає, може, ім'я Павла Шубіна буде згодом славне ім'я? От, у вас на столі лежить мідний гріш. Хто знає, може колинебудь, через сто років, ця мідь піде на статую Павла Шубіна, поставлену на його честь вдячними нащадками?

Увар Іванович сперся на лікоть і подивився на розпаленого художника.

— Далека пісня,— сказав він нарешті, погравши, як звичайно, пальцями:— про інших мова, а ти... тее... про себе.

— О, великий філософе землі руської!— скрикнув Шубін.— Кожне ваше слово— шире золото, і не мені,— вам слід поставити статую, і за це беруся я! От, як ви тепер лежите, в цій позі,— про яку не знаєш, чого в ній більше— лінощів чи сили?— так я вас і виллю. Справедливим докором вразили ви мій егоїзм і мое самолюбство! Так! так! Нема чого говорити про себе: нема чого хвалитися. Нема ще в нас нікого, нема людей, куди не глянь. Все— або дрібнота, гризуни, гамлетики, самоїди, або темрява й глушина підземна, або товчії, пусті балакуни, та палиці барабанні! А то от ще які бувають: до ганєбних тонкощів самі себе вивчили, мацають безперестанку пульс кожному своєму відчужанню і доповідають самим собі: от що я, мовляв, почуваю, от що я думаю. Корисна, потрібна робота! Ні, якби були поміж нами путящі люди, не пішла б від нас ця дівчина, ця чуйна душа, не випорснула б, як риба в воду! Що ж це, Уваре Івановичу? Коли ж наша настане пора? Коли в нас народяться люди?

— Зажди,— відказав Увар Іванович:— будуть.

— Будуть? Грунт! чорноземна сила! ти сказав: будуть? Дивіться ж, я за-

пишу ваше слово. Та навіщо ж ви тасите свічку?

— Спати хочу. Прощай.

XXXI

Шубін сказав правду: несподівана звістка про шлюб Єлени мало не звела з світу Анну Василівну. Вона заведужала. Микола Артемович зажадав від неї, щоб вона не пускала своєї дочки до себе на очі; він неначе зрадив з нагоди показати себе в повному значенні хазяїна дому, у всій силі голови родини; він безперестанку галасував і гримав на людей, раз-у-раз приговорюючи: „я вам доведу, хто я такий, я вам дамся взнаки — заждіть!“ Поки він сидів дома, Анна Василівна не бачила Єлени і задовольнялася присутністю Зої, яка дуже старанно їй usługувала, а сама думала: „Diesen Insaroff vorziehen — und wem!“¹ Та тільки Микола Артемович виїжджав (а це траплялося досить часто: Августина Христіанівна справді вернулася), Єлена приходила до своєї матері — і та, довго, мовчки, плачучи дивилася на неї. Цей німий докір глибше від усякого іншого западав у серце Єлени. Не каютя почувала вона тоді, а глибокі, нескінченні жалощі, схожі на каютя.

— Матусю, любя матусю! — повторяла вона, цілуючи їй руки: — що ж було робити? Я не винна, я покохала його, я не могла зробити інакше. Винуйте долю: вона мене звела з людиною, яка не подобається батенькові, яка забирає мене від вас.

— Ох! — перебивала її Анна Василівна: — не гагадуй мені про це. Як я згадаю, куди ти хочеш їхати, серце в мене так і покотиться!

— Мила матусю, — відказувала Єлена: — потішайте себе хоч тим, що могло бути й гірше: я могла б умерти.

— Та я й так не надіюся більше тебе бачити. Або ти позбудешся життя там, денебудь, під наметом (Анні Василівні Болгарія уявлялася чимось подібним до сибірських тундр), або я не знесу розлуки...

¹ Цьому Інсарову дати перевагу — і надким!!

— Не говоріть цього, добра матусю, ми ще побачимось, бог дасть. А в Болгарії такі самі міста, як і тут.

— Які там міста! Там війна тепер іде: тепер там, я думаю, куди не піди, скрізь із гармат стріляють... Скоро ти їхати збираєшся?

— Скоро... якщо тільки батенько... Він хоче скаржитися, він грозиться розлучити нас.

Анна Василівна звела очі до неба.

— Ні, Леночко, він не буде скаржитися. Я б сама нізачо не погодилася на цей шлюб, радніше вмерла б, та зробленого не переробиш, а я не дам ганьбити свою дочку.

Так минуло кілька днів. Нарешті, Анна Василівна набралася духу, і одного вечора зачинилася з своїм чоловіком насамоті в спочивальні. Все в домі притихло й принишло. Спочатку нічого не було чути; потім загук голос Миколи Артемовича, потім зав'язалася суперечка, знялися крики, почувалися навіть стогони... Уже Шубін разом з покоївками і Зоєю збирався знову прийти до помочі, але гомін у спочивальні почав потроху вщухати, перейшов у розмову, і замовк. Тільки зрідка чути було неголосні схлипування — і ті припинилися. Задзвеніли ключі, почувалося рипіння бюра, яке відчиняли... Двері відчинилися, і з'явився Микола Артемович. Суворо подивився він на всіх зустрічних і подався в клуб; а Анна Василівна покликкала до себе Єлену, кріпко обняла її, обіллявшись гіркими сльозами, промовила:

— Все гаразд, він не буде підіймати історії, і нічого тепер тобі не заважає виїхати... покинути нас.

— Ви дозволите Дмитрові прийти подякувати вам, — спитала Єлена свою матір, коли та трохи заспокоїлася.

— Підожди, серце, не можу я тепер бачити нашого розлучника. Перед від'їздом встигнемо.

— Перед від'їздом, — сумно повторила Єлена.

Микола Артемович погодився „не підіймати історії“, але Анна Василівна не сказала своїй дочці, яку ціну він визначив за свою згоду. Вона не сказала їй, що обіцяла заплатити всі його борги та з рук у руки дала

йому тисячу карбованців сріблом. Крім того, він гостро заявив Анні Василівні, що не бажає зустрічатися з Інсаровим, якого по-давньому величав чорногорцем, а приїхавши в клуб, без ніякої потреби заговорив про шлюб Єлени—з своїм партнером, відставним інженерним генералом. „Ви чули“, промовив він з удаваною недбалістю: „дочка моя, з дуже великої вченості, пішла заміж за якогось студента“. Генерал подивився на нього крізь окуляри, промукав: „Гм!“ і спитав його, що він грає?

XXXII

А день від'їзду наближався. Листопад уже кінчався, минали останні строки. Інсаров давно скінчив усі свої приготування до подорожі, і палав бажанням якомога швидше податися з Москви. І лікар його квапив: „вам потрібний теплий клімат“, говорив він йому: „ви тут не поправитесь“. Нетерпіння мучило і Єлену; її турбувала блідість Інсарова, його змарнілий вигляд. Вона часто, мимоволі лякаючись, дивилася на його змінені риси. Становище її в батьківському домі робилося нестерпним. Мати голосила над нею, як над мертвою, а батько поводився з нею зневажливо-непривітно: близькість розлуки потай мучила і його, але він вважав за свою повинність, повинність ображеного батька, таїти свої почуття, свою слабкодухість. Анна Василівна побажала, нарешті, побачитися з Інсаровим. Його провели до неї нишком, через затильний ганок. Коли він увійшов до неї в кімнату, вона довго не могла заговорити з ним, не могла навіть наважитися поглянути на нього; він сів коло її крісла і з спокійною шанобливістю дожидав першого її слова. Єлена сиділа поблизу і держала в руці своїй материну руку. Анна Василівна звела, нарешті, очі, промовила: „хай вас бог судить, Дмитре Никаноровичу...“ і зупинилася: докори завмерли на її устах.

— Та ви хворі,— скрикнула вона:— Єлено, він у тебе хворий.

— Я нездужав, Анно Василівно,— відповів Інсаров:— і тепер ще не зо-

всім поправився... Але я надіюся, рідне повітря мене уздоровить остаточно.

— Так... Болгарія!— пролепетала Анна Василівна і подумала: „боже мій, болгарин, смертений, голос як з бочки, очі як кулаки, трясця трясця, скортук на ньому з чужих плечей, жовтий, як ромен,— і вона його дружина, вона його любить... та це сон якийсь“... Але вона ту ж мить схаменулася.— Дмитре Никаноровичу,— промовила вона:— ви неодмінно... неодмінно повинні їхати?

— Неодмінно, Анно Василівно.

Анна Василівна подивилася на нього.

— Ох, Дмитре Никаноровичу, не дай вам боже зазнати те, що я тепер зазнаю... Але ви обіцяєте мені берегти її, любити її... Бідувати ви не будете, поки я жива!

Сльози заглушили її голос. Вона розкрила свої обійми, і Єлена та Інсаров припали до неї.

* * *

Фатальний день настав нарешті. Вирішено було, щоб Єлена попрощалася з батьками—дома, а поїхала в дорогу—з квартири Інсарова. Від'їзд був призначений на дванадцятю годину. За чверть години до строку прийшов Берсенев. Він гадав, що застане в Інсарова його земляків, які захотять його провести; та вони вже всі наперед виїхали; виїхали також і відомі читачеві дві таємничі особи (вони були свідками при одруженні Інсарова). Кравець зустрів з поклоном „доброго пана“; він, мабуть, з горя, а може й з радощів, що меблі йому лишалися, дуже випив; жінка незабаром його вивела. В кімнаті уже все було прибрано; чемодан, перев'язаний мотузкою, стояв на підлозі. Берсенев задумався: багато споминів перейшло йому до душі.

Дванадцятю годину давно пробило, і візник привів уже коней, а „молоді“ все не з'являлися. Нарешті почувлася покvapлива хода на сходах, і Єлена увійшла в товаристві Інсарова й Шубіна. У Єлени очі були червоні: вона покинула матір свою непритомною; прощання було дуже тяжке. Єлена

вже більше як тиждень не бачила Берсенева: останніми часами він рідко ходив до Стахових. Вона не сподівалася його зустріти, скрикнула: „ви! дякую!“ і кинулася йому на шию; Інсаров теж його обійняв. Настала тоскна мовчанка. Що могли сказати ці троє людей? що відчували ці три серця? Шубін зрозумів, що треба живим звуком, словом перервати цю тоскну мовчанку.

— Зібралося знов наше тріо,— заговорив він:— востаннє! Скорімося велінням долі, спогадаймо минуле добрим словом, і з богу на нове життя! „З богом, в далеку дорогу“,— заспівав він... і зупинився. Йому раптом стало соромно й ніяково. Гріх співати там, де лежить покійник; а в цей момент, у цій кімнаті, умирало те минуле, про яке він згадав, минуле людей, що зібралися в неї. Правда, воно вмирало, щоб відродитися до нового життя... а все ж умирало.

— Ну, Єлено,— почав Інсаров, звертаючись до дружини:— здається, все? За все заплачено, все впаковано. Лишається тільки цей чемодан винести. Хазяїн!

Хазяїн увійшов до кімнати разом з дружиною й дочкою. Він вислухав, злегка вихитуючись, наказ Інсарова, скинув чемодан собі на плечі і швидко побіг вниз по сходах, гупаючи чобітьми.

— Тепер, за руським звичаєм, сісти треба,— сказав Інсаров.

Всі посідали: Берсенев примістився на старому диванчику; Єлена сіла коло нього; хазяйка з дочкою прикорхнули на порозі. Всі змовкли; всі усміхалися напружено, і ніхто не знав, чого він усміхається; кожному хотілося щось сказати на прощання, і кожний (крім, певна річ, хазяйки та її дочки: ті тільки очі витріщали), кожний відчував, що в такі моменти дозволено сказати тільки щось банальне, що всяке значуще, або розумне, або просто сердечне слово було б чимось недоречним, майже фальшивим. Інсаров підвівся перший і почав хреститися... „Прощай, наша кімнатко!“ скрикнув він.

Зазвучали поцілунки, дзвінки, але

холодні поцілунки розлуки, недоказані побажання на дорогу, обіцянки писати, останні, напівздавлені прощальні слова...

Єлена, заплакана, вже сідала в повіз; Інсаров дбайливо вкривав її ноги килимом; Шубін, Берсенев, хазяїн, його жінка, дочка з незмінною хусткою на голові, двірник, сторонній ремісник у смугастому халаті— всі стояли коло ганку, коли раптом у двір увігналися багаті санки, запряжені баским рисаком, і з санок, струшуючи сніг з коміра шинелі, вискочив Микола Артемович.

— Застав ще, хвалити бога,— скрикнув він і підбіг до повозу.— От тобі, Єлено, наше останнє батьківське благословенство,— сказав він, нахилившись під балчук, і, діставши з кишені сюртука маленький образок, зашитий в оксамитну торбиночку, надягнув її на шию. Вона заридала й почала цілувати його руки, а візник тим часом витяг з передка санок півпляшки шампанського і три бокали.

— Ну!— сказав Микола Артемович,— а в самого сльози так і капали на бобровий комір шинелі:— треба провести... і побажати...— Він почав наливати шампанське; руки його тремтіли, піна підіймалася через вінця і падала на сніг. Він узяв один бокал, а два інші подав Єлені та Інсарову, який уже встиг уміститися коло неї.— Дай боже вам...— почав Микола Артемович і не міг договорити— і випив вино; ті теж випили.— Тепер треба було б вам, панове,— додав він, звертаючись до Шубіна й Берсенева,— але в цю мить візник рушив коней. Микола Артемович побіг поряд з повозом.— Гляди ж, пиши нам,— говорив він уривчастим голосом. Єлена висунула голову, промовила: „прощайте, батеньку, Андрію Петровичу, Павле Яковичу, прощайте всі, прощай, Росіє!“ і відкинулася назад. Візник махнув батою, засвітав; повіз, зарипівши полозами, повернув направо— і зник.

XXXIII

Був ясний квітневий день. По широкій лагуні, що відокремлює Вене-

щю від вузької смуги наливного морського піску, званої Лідо, бігла острогруда гондола, мірно погойдуючись від кожного поштовху гондольєра, що налягав на довге весло. Під низенькою її стелею, на м'яких шкіряних подушках, сиділи Єлена та Інсаров.

Риси обличчя Єлени не дуже змінилися, відколи вона виїхала з Москви; але вираз їх став інший: він був вдумливіший і строгіший і очі дивилися сміливіше. Все її тіло розцвіло, і волосся, здавалося, пишніше й густіше лежало вздовж білого лоба і свіжих щік. В самих тільки губах, коли вона не усміхалася, позначалася ледве помітною рисою таємна, безнастанна турбота. В Інсарова, навпаки, вираз обличчя лишився той самий; але риси його страшно змінилися. Він схуд, постарів, зблід, згорбився; він майже безперестанку кашляв коротким сухим кашлем, і запалі очі його блищали чудним блиском. На дорозі з Росії, Інсаров пролежав майже два місяці хворий у Відні, і аж наприкінці березня приїхав з дружиною у Венецію: він звідти надіявся проїхати через Зару у Сербію, в Болгарію; інші шляхи були йому закриті. Війна вже кипіла на Дунаї; Англія й Франція оголосили Росії війну, всі слов'янські землі хвилювалися й лагодилися до повстання.

Гондола пристала до внутрішнього краю Лідо. Єлена і Інсаров пішли вузькою піщаною стежкою, обсадженою сухотними деревцями (їх щороку садять, і вони вмирають щороку) на зовнішній край Лідо, до моря.

Вони пішли берегом. Адріатика котила перед ними свої каламутно-сині хвилі; вони пінилися, шипіли, набігали і, збігаючи назад, залишали на піску дрібні мушлі і клапті морських трав.

— Яке сумне місце! — зауважила Єлена. — Я боюся, чи не занадто тут холодно для тебе; але я догадуюсь, навіщо ти хотів сюди приїхати.

— Холодно! — відказав з бистрою, але гіркою усмішкою Інсаров. — Добрий з мене буде солдат, коли мені холодно боятися. А приїхав я сюди... я тобі скажу навіщо. Я дивлюся на

це море, і мені здається, що звідси ближче до моєї батьківщини. Адже вона там, — додав він, простягнувши руки на схід. — От і вітер звідтіля тягне.

— Чи не прижене цей вітер той корабель, якого ти дожидаєш? — сказала Єлена: — он біліє парус, чи то не він часом?

Інсаров подивився в морську далечінь, куди показувала йому Єлена.

— Рендіч обіцяв за тиждень все нам улаштувати, — зауважив він. — На нього, здається, звіритися можна... Чи чула ти, Єлено, — додав він з раптовим запалом: — кажуть, бідні далматські рибалки пожертвували свої олив'яні грузила, — ти знаєш, ті тягарі, від яких невода на дно падають, — на кулі! Грошей у них не було, вони тільки й живуть з рибальства, але вони з радістю віддали своє останнє добро й голодають тепер. Що за народ!

— Aufgepasst!¹ — крикнув позаду них гордовитий голос. Розлігся глухий тупіт кінських копит, і австрійський офіцер, в короткій сірій туніці і зеленому картузі, пробіг конем повз них... Вони ледве встигли посторонитися.

Інсаров похмуро подивився йому вслід.

— Він не винен, — промовила Єлена: — ти знаєш, у них тут нема іншого місця, щоб виїжджати коней.

— Він не винен, — відказав Інсаров: — та кров він мені розворушив своїм криком, своїми вусами, своїм картузом, усім своїм виглядом. Вернімося.

— Вернімося, Дмитре. До того ж тут справді дме. Ти не остерігся після своєї московської хвороби, і приплатився за це у Відні. Треба тепер бути обережнішим.

Інсаров помовчав, тільки така ж гірка, як перше, усмішка перебігла по його губах.

— Хочеш? — казала далі Єлена: — покатаємося по Canal Grande. Адже ми, відколи тут, не бачили як слід Венеції. А ввечері поїдемо в театр: у мене є два квитки в ложу. Кажуть, нову оперу ставлять. Хочеш, ми сьогоднішній день віддамо одне одному, забудемо про політику, про

¹ Стережись!

війну, про все, будемо знати тільки одне: що ми живемо, дихаємо, думаємо разом, що ми з'єдналися назавжди ... Хочеш?

— Ти цього хочеш, Елено,— відказав Інсаров:— значить, і я цього хочу.

— Я це знала,— зауважила усміхаючись Елена.— Ходім, ходім.

Вони вернулися до гондоли, сіли й звеліли везти себе, не поспішаючи, по Canal Grande.

* * *

Хто не бачив Венеції у квітні, той навряд чи знає всю невимовну красу цього чарівного міста. Сумирність і лагідність весни личать Венеції, як яскраве сонце літа— пишній Генуї, як золото і пурпур осені великому старикові— Римові. Подібно як весна, краса Венеції і зворушує, і будить бажання; вона хвилює і дратує недосвідчене серце, як обіцянка близького, незагадкового, але таємничого щастя. Все в ній світле, зрозуміле, і все огорнене дрімливою поволокою якоїсь закоханої тиші: все в ній мовчить, і все привітливє; все в ній жіночне, починаючи з самого імени; не даремно їй одній тільки дано назву Прекрасної. Громадища палаців, церков стоять легкі й чудові, як ладний сон молодого бога; є щось казкове, щось чарівно-чудне в зеленосірому блиску і шовковистому лелінні німої хвилі каналів, в безгомінному бігові гондол, у відсутності брутальних міських звуків, грубого гуркоту, ляскоту й гамору. „Венеція вмирає, Венеція спустіла“, кажуть вам її жителі; але, може, саме цієї останньої принади, принади зов'язання в самому розцвіті і тріумфі краси, бракувало їй. Хто її не бачив, той її не знає: ні Каналетті, ні Гварді (не кажучи вже про новітніх художників)— не здоліють передати цієї сріблястої ніжності повітря, цієї недосязної і близької далечини, цієї дивної гармонії найпрекрасніших обрисів і танучих фарб. Старому, розбитому життю нема чого їхати до Венеції: вона буде йому гірка, як спогад про нездійснені мрії юнацьких днів; але со-

лодка вона буде тому, в кому киплять іще сили, хто відчуває себе в гаразді; нехай він принесе своє щастя під її зачаровані небеса, і хоч би яке воно було променисте, воно ще раз позолотить його нів'януцим сійвом.

* * *

Гондола, в якій сиділи Інсаров і Елена, поволі минула Riva dei Schiavoni, палац дожів, Піадзетту, і увійшла у Великий Канал. З обох боків потяглися мармурові палаці; вони, здавалося, тихо пливли стороною, ледве даючи очам обійняти й зрозуміти всі свої чари. Елена відчувала себе глибоко щасливою: на блакиті її неба стояла одна темна хмарка— і вона віддалялася: Інсарову було далеко краще того дня. Вони допливли до стрімкої арки Ріальто і вернулися назад. Елена боялася холоду церков для Інсарова; але вона згадала про академію delle Belle Arti¹ і звеліла гондольєрові їхати туди. Вони швидко обійшли всі зали цього невеликого музею. Не будши ні знавцями, ні дилетантами, вони не зупинялися перед кожною картиною, не примушували себе: якісь світлі веселощі несподівано вайшли на них. Їм раптом усе здалося дуже втшним. (Діти добре знають це почуття). На великий скандал трьох відвідувачів англійців, Елена реготалася до сліз з святого Марка Тінторета, що стрибає з неба, як жаба в воду, щоб урятувати катованого раба; Інсаров теж впав у захват перед спиною і литками того енергійного мужа в зеленій хламіді, що стоїть на першому плані Тіціанівського Вшестя і підіймає руки услід Мадонні; зате сама Мадонна— прекрасна, сильна жівка, що спокійно й велично йде в доно багатця— вразила і Інсарова і Елену; сподобалась їм також сувора й свята картина старого Чіма де-Канельяно. Виходячи з академії, вони ще раз озирнулися позад себе на англійців з довгими заячими зубами й вислими баками— і засміялися; побачили свого гондольєра з кучою курткою й ко-

¹ Академія мистецтв.

роткими панталонами — і засміялися; побачили торговку з купкою сивого волосся на самім вершку голови — і засміялися ще дужче; подивилися нарешті одне одному в лице — зайшлися сміхом, а тільки сіли в гондолу — міцно-міцно стиснули одне одному руки. Вони приїхали в готель, побігли в свою кімнату і звеліли подати собі обідати. Веселість не покидала їх і за столом. Вони частували одне одного, пили за здоров'я московських приятелів, плескали камерієрові за смачну рибну страву, і все вимагали від нього живих *frutti di mare*¹, камерієре кулився і човгав ногами, а виходячи від них, похитував головою і раз навіть шепнув, зітхнувши: *poverttil* (бідненькі!). По обіді вони пішли в театр.

В театрі ставили оперу Верді, досить поганеньку, сказати по правді, але яка вже встигла облетіти всі європейські сцени, оперу, добре відому і нам, росіянам — „Травіату“. Сезон у Венеції минув, і всі співаки не підносилися над середнім рівнем; кожен кричав, скільки ставало сили. Роль Віолетти виконувала артистка без репутації і, міркуючи по байдужому ставленні до неї публіки, мало люблена, але не позбавлена хисту. Це була молода, не дуже гарна, чорноока дівчина з не зовсім рівним і вже розбитим голосом. Одягнена вона була до наївності строкато й погано: червона сітка вкривала її волосся, сукня з полинялого блакитного атласу тиснула їй груди, товсті шведські рукавички сягали до гострих ліктів; та й де ж було їй, дочці якогонебудь бергамського пастуха, знати, як одягаються паризькі камелії і держатися на сцені вона не вміла; але в її грі було багато правди і невихитруваної простоти, і співала вона з тією особливою вогненністю виразу й ритму, яка дається тільки італійцям. Єлена й Інсаров сиділи вдвох у темній ложі, біля самої сцени; пустотливий настрій, який найшов на них в академії *delle Belle Arti*, досі ще не минав. Коли батько нещасливого юнака, що попався в тенета спокушительки, з'явився на сцені в горо-

ховому фракку і розкуйовдженому білому паріку, розкрив криво рот і, сам заздалегідь ніяковіючи, пустив сумне басове тремоло, вони обоє мало не приснули... Але гра Віолетти вплинула на них.

— Цій бідній дівчині майже не плешуть, — сказала Єлена: — а я ти сячу разів даю їй перевагу над якоюнебудь самовпевненою другорядною славетністю, яка ламалася б і викривлялася б і все була б на ефект. Цій наче самій не до жартів; подивися, вона не помічає публіки.

Інсаров припав до краю ложі й пильно подивився на Віолетту.

— Так, — промовив він: — вона не жартує: смертю пахне.

Єлена замовкла.

Почався третій акт. Завіса знялася... Єлена здригнулася, побачивши цю постіль, ці завішені гардини, склянки з ліками, заслонену лампу... Згадалось їй недавнє минуле... „А майбутнє... а теперішнє?“ майнуло у неї в голові. Наче навмисне, у відповідь на удаваний кашель акторки розітнувся в ложі глухий, справжній кашель Інсарова... Єлена нишком глянула на нього і ту ж мить надала своїм рисам виразу безтурботного й спокійного; Інсаров її зрозумів, і сам почав усміхатися і ледве чутно підтягати співам.

Але він скоро притих. Гра Віолетти робилася чимраз краща, чимраз вільніша. Вона відкинула все стороннє, все непотрібне і знайшла себе: рідке, найвище щастя для художника! Вона раптом переступила ту рису, яку визначити неможливо, але за якою живе краса. Публіка стрепенулася, здивувалася. Негарна дівчина з розбитим голо- . сом почала брати її в руки, здобувати владу над нею. Але вже і голос співачки не бринів як розбитий: він зігрівся і зміцнів. З'явився „Альфредо“; радісний крик Віолетти мало не зняв тої бурі, ім'я якій *fanatismo*, і перед якою ніщо всі наші північні завивання... Мить — і публіка знов завмерла. Почався дует, найкращий номер опери, в якому пощастило композиторові висловити весь жаль безумно загубленої молодості, останню боротьбу розпачливого й безсило- . го кохання. Захоплена, піднесена поду-

¹ Ідомі морські черепашки.

вом загального співчуття, з слізьми художницької радості і справжнього страждання на очах, співачка віддалася хвилі, що пойняла її, обличчя її перетворилося, і перед грізним привидом смерті, що раптом наблизилася, з таким, до неба досягаючим, поривом благання вихопилася у неї слова: „Lascia mi vivere ... morir si giovane“ (дай мені жити... умерти такій молодій!), що весь театр залящав від шалених оплесків і захоплених вигуків.

Єлена вся похолола. Вона почала тихо шукати своєю рукою руку Інсарова, знайшла її і стиснула її міцно. Він відповів на її стискання, але ні вона не подивилася на нього, ні він на неї... Це стискання не було подібне на те, яким вони, кілька годин тому, привітали одне одного в гондолі.

Вони попливли у свій готель знову по Canal Grande. Ніч уже настала, ясна, лагідна ніч. Ті самі палаци потяглися їм назустріч, але вони здавалися іншими. Ті з них, які освілював місяць, золотаво білили, і в самій цій білості неначе зникали подробиці прикрас і обриси вікон і балконів; вони чіткіше вирізнялися на будинках, залитих легкою млою рівної тіні. Гондоли з своїми маленькими червоними вогниками, здавалося, ще безгомінніше й швидше бігли; таємничо блищали їх сталеві гребені, таємничо здіймалися й спускалися весла над срібними рибками стурбованого струменя; подекуди, коротко й неголосно, вигукували гондольєри (вони тепер ніколи не співають); інших звуків майже не було чути! Готель, де жили Інсаров і Єлена, був на Riva dei Schiavoni; не доїжджаючи до неї, вони вийшли з гондоли і пройшлися кілька разів кругом майдану святого Марка, під арками, де перед малесенькими кофейнями юрмилася сила гуляючого народу. Ходити вдвох з коханою людиною в чужому місті, серед чужих, якое особливо приємно: все здається прекрасним і значущим, всім зичиш добра, спокою і такого самого щастя, яким сповнений сам. Але Єлена вже не могла безтурботно віддаватися своєму щастю: серце її, глибоко схвильоване недавніми вра-

жіннями, не могло заспокоїтися; а Інсаров, проходячи повз палац дожів, показав, мовчки, на жерла австрійських гармат, що виглядали спід долішніх склепінь, і насунув капелюх на брови. До того ж він відчував себе стомленим — і, глянувши востаннє на церкву святого Марка, на її куполи, де під місячним промінням на блакитнавому свинці займалися плями фосфоричного світла, вони поволі вернулися додому.

* * *

Кімнатка їх виходила вікнами на широку лагуну, що стелилася від Riva dei Schiavoni до Джіудеккі. Майже напроти їх готелю височіла гостроверха башта святого Георгія; праворуч, високо в повітрі, виблискувала золота куля Догани — і пишно вбрана, як наречена, стояла найкраща церква, Redentore, Палладія; ліворуч чорніли мачти і реї кораблів, труби пароплавів; де-не-де висів, як велике крило, напівзгорнений парус, і вимпели ледве ворушилися. Інсаров сів край вікна, але Єлена не дала йому довго милуватися краєвидом; в нього раптом почався жар, його огорнуло якоесь жерущє знесилля. Вона поклатла його в ліжку і, діждавшись поки він заснув, тихенько вернулася до вікна. О, яка тиха й ласкава була ніч, якою голубиною мирністю дихало блакитне повітря, як усяке страждання, всяке горе мусіло замовкнути й заснути під цим ясним небом, під цим святим, неповинним промінням! „О, боже! — думала Єлена: — навіщо смерть? навіщо розлука, хвороба і сльози? або навіщо ця краса, це солодке почуття надії, навіщо заспокійлива свідомість тривкого пристановища, незмінної охорони, безсмертної опіки? Що ж значить це усміхнене, благословляюче небо, ця щаслива, відпочиваюча земля? Невже це все тільки в нас — а поза нами — вічний холод і безгоміння? Невже ми самі... самі... а там, скрізь — у всіх цих недосяжних безоднях і глибинах, — все, все нам чуже? Навіщо ж тоді ця жадоба і радість молитви? („Morir si giovane“¹ заву-

¹ Вмерти такою молодою.

чало у неї в душі)... Невже ж не можна ублагати, відвернути, врятувати... О, боже! неможливо не можна вірити в чудо?" Вона покляла голову на стиснені руки. „Досить?" шепнула вона. „Невже досить уже! Я була щаслива, не тільки хвилинами, не годинами, не цілими днями — ні, цілими тижнями підряд. А яким правом?" Їй стало страшно свого щастя. „А коли цього не можна? — подумала вона. — Коли це не дається дурно? Адже це було небо... а ми люди, бідні, грішні люди... *Morig si giovane...* О, темний привиде, віддалися! Не для мене тільки потрібне його життя!"

„А якщо це — кара“, подумала вона знов: „якщо ми повинні тепер внести повну плату за нашу провину? Моя совість мовчала, вона тепер мовчить, та хіба це доказ неповинності? О, боже, неможливо ми такі злочинні! Невже ти, що створив цю ніч, це небо, захочеш покарати нас за те, що ми любили? А коли так, коли він винен, коли я винна, — дала вона з мимовільним поривом: — то дай йому, о боже, дай нам обох померти принаймні чесною, славною смертю — там, на рідних його полях, а не тут, не в цій глухій кімнаті“.

„А горе бідної, самотньої матері? спитала вона себе, і сама збентежилася, і не знайшла відповіді на своє запитання. Єлена не знала, що щастя кожної людини стоїть на нещасті іншої, що навіть її вигода й користь потребують, як статуя — п'єдесталу, невигоди, некористі і незручності інших.“

„Рендіч!“ пролетів крізь сон Інсаров.

Єлена підійшла до нього навшпиньки, нахилилася над ним і витерла піт з його обличчя. Він покидався трохи на подушці і затих.

Вона знов підійшла до вікна, і знову взяли її думки. Вона почала сама себе умовляти й запевняти себе, що нема причин боятися. Їй навіть стало соромно своєї слабкодухості. „Хіба є небезпека? хіба йому не краще?“ шепнула вона. „Адже коли б ми не були сьогодні в театрі, мені б усе це й на думку не спало“. В цю мить вона побачила високо над водою

білу чайку: її, мабуть, сполохав рибалка, і вона летіла мовчки, нерівним летом, ніби виглядаючи місце, де б їй спуститися. „От, коли вона полетить сюди“, подумала Єлена: „це буде добра ознака...“ Чайка закружляла на місці, склала крила — і, мов підстрелена, з жалісним криком упала кудись далеко за темний корабель. Єлена здригнулася, а потім їй стало соромно, що вона здригнулася, і вона, не роздягаючись, прилягла на постіль коло Інсарова, який дихав тяжко й часто.

XXXIV

Інсаров прокинувся пізно, з глухим болем у голові, з почуттям, як він висловився, неподобного безсилля в усьому тілі. Проте він встав.

— Рендіч не приходив? — було його перше запитання.

— Ні ще, — відповіла Єлена й подала йому останній номер „*Osservatore Triestino*“, в якому багато говорилося про війну, про слов'янські землі, про князівства. Інсаров почав читати; вона заходила готувати для нього кофе... Хтось постукав у двері.

„Рендіч“, подумали обоє, але той, хто стукав, проговорив по-російському: „можна увійти?“ Єлена й Інсаров перезирнулися здивовано, і, не дждавшись їх відповіді, увійшов до кімнати елегантно одягнений чоловік, з маленьким, гостреньким обличчям і жвавими очима. Він весь сяяв, неначе щойно виграв величезні гроші або почув надзвичайно приємну новину.

Інсаров підвівся з стільця.

— Ви не пізнаєте мене, — заговорив незнайомий, розв'язно підходячи до нього й чемно кланяючись Єлені. — Лупояров, пам'ятаєте, ми в Москві зустрілися у Є...х?

— Так, у Є...х, — вимовив Інсаров.

— Як же, як же! Прошу вас познайомити мене з вашою дружиною. Пані, я завжди глибоко шанував Дмитра Васильовича... (він поправився:) Никанора Васильовича, — і дуже щасливий, що маю, нарешті, честь з вами познайомитися. Уявіть, — провадив він, звернувшись до Інса-

рова:—я тільки но вчора ввечері дізнався, що ви тут. Я теж стою в цьому готелі. Що це за місто, ця Венеція—поезія, та й годі. Одне страшенно погано: прокляті австріяки на кожному кроці!—ой, ті австріяки! До речі, ви чули, на Дунаї стався рішучий бій: триста турецьких офіцерів забито, Сілістрію здобуто, Сербія уже оголосила себе незалежною. Правда, ви, як патріот, мусите бути надзвичайно раді? У мені самому слов'янська кров так і кипить! Проте я раджу вам буги обережнішим; я певен, що за вами стежать. Шпигунство тут страшенне! Вчора підходить до мене якась підозріла людина й питає: „чи я росіянин?“ Я їй сказав, що я данець... А тільки ви, мабуть, нездужаєте, любий Никаноре Васильовичу. Вам треба полікуватися; пані, ви повинні полікувати вашого чоловіка. Я вчора, немов божевільний, бігав по палацах і по церквах—адже ви були в палаці дожів? Яке багатство скрізь! Особливо ця велика зала, і місце Маріно Фаліеро; так і стоїть: *desaritati pro crimibus*¹. Я був і в знаменитих в'язницях: от де душа моя обурилася,—я, ви, може, пам'ятаєте—завжди любив вивчати соціальні питання і повставав проти аристократії—от куди б я привів оборонців аристократії: в ці в'язниці; справедливо сказав Байрон: „I stood in Venice on the bridge of sighs“²; а втім, і він був аристократ. Я завжди був за прогрес. Молоде покоління все за прогрес. А які англо-французи? Подивимось, чи багато вони зроблять: Бустрапа і Пальмерстон. Ви знаєте, Пальмерстон зробився першим міністром. Ні, що не кажіть, російський кулак не жарт. Страшений шахрай цей Бустрапа! Хочете, я вам дам *les Châtiments de Victor Hugo*³—дивна річ! *L'avenir le gendarme de Dieu*⁴—сміливо трошки сказано—але сила, сила. Добре також сказав князь Вяземський: „Європа каже: Баш-Кадик-Лар, очей не зводячи з Сінопа“. Я люблю поезію. У мене

також є остання книжка Прудона, у мене все є. Не знаю, як ви, а я радий, що війна; аби тільки додому не покликали, а я збираюся звідси у Флоренцію, в Рим; у Францію не можна—то я думаю в Іспанію—жінки там, кажуть, напрочуд, тільки злидні й комах багато. Махнув би в Каліфорнію, нам, росіянам, усе легко, та я одному редакторові дав слово вивчити докладно питання про торгівлю в Середземному морі. Ви скажете, справа нецікава, спеціальна, але нам потрібні, потрібні спеціалісти, досить ми філософствували, тепер потрібна практика, практика... А ви дуже слабкі, Никаноре Васильовичу, я вас, може, стомлюю, та дарма, я ще посиджу трошки...

І дозго ще торохтів отак Лупояров і, ідучи, обіцяв навідатись.

Змучений несподіваним завіганням, Інсаров ліг на диван.

— От,—гірко промовив він, глянувши на Єлену:—от ваше молоде покоління! Інший величається й хизується, а в душі такий самий свистун, як цей пан.

Єлена не заперечувала своєму чоловікові: в цю мить її далеко більше турбувала кволість Інсарова, ніж стан всього молодого покоління Росії... Вона сіла коло нього, взяла роботу. Він закрив очі і лежав непорушно, весь блідий і схудлий. Єлена глянула на його гостро обкреслений профіль, на його витягнені руки, і раптовий страх стиснув їй серце.

— Дмитре...—почала вона.

Він стрепенувся.

— Що? Рендіч приїхав?

— Ні ще... але як ти думаєш—у тебе жар, ти таки трохи нездужаєш, чи не послати по лікаря?

— Тебе цей торохтій налякав. Не треба. Я відпочину трохи і все минеться. Ми по обіді знов поїдемо... кудинебудь.

Минуло дві години... Інсаров весь час лежав на дивані, але заснути не міг, хоч не розгуляв очей. Єлена не відходила від нього; вона зронила роботу на коліна і не ворушилась.

— Чому ти не спиш?—спитала вона його нарешті.

— А от, зажди.—Він узяв її за руку

¹ Злочинці, страчені через відрубання голови.

² Я стояв у Венеції на мосту зітхань.

³ „Кари“ В. Гюго.

⁴ Майбутнє—жандарм бога.

й поклав її собі під голову.— От так ... добре. Розбуди мене зараз, тільки Рендіч приїде. Коли він скаже, що корабель готовий, ми негайно поїдемо ... Треба все поскладати.

— Поскладати недовго,— відповіла Єлена.

— Що цей чоловік балакав про бій, про Сербію,— промовив, перегодовивши трохи, Інсаров.— Мабуть, усе вигадав. Але треба, треба їхати. Гаяти часу не можна ... Будь готова.

Він заснув і все затихло в кімнаті.

Єлена прихилилася головою до спинки крісла і довго дивилася у вікно. Погода зіпсувалася; вітер зірвався. Великі білі хмари швидко мчали по небу, тонка мачта гоїдалася в далечині, довгий вимпел з червоним хрестом безперестанку знімався вгору, падав і знімався знову. Маятник старовинного годинника стукав тяжко, з якимось сумним шипінням. Єлена заплющила очі. Вона погано спала цілу ніч; потрохи й вона заснула.

Чудний їй привидівся сон. Її здалося, що вона пливе в човні по Царининському ставку з якимись незнайомими людьми. Вони мовчать і сидять непорушно, ніхто не гребе, човен посувається сам. Єлені не страшно, але нудно: їй хотілося б довідатися, що це за люди, і чого вона з ними? Вона дивиться, а ставок ширшає, береги зникають,— уже це не ставок, а неспокійне море: величезні блакитні, мовчазні хвилі величю гоїдають човен; щось гримляче, грізне, підіймається з дна; невідомі супутники раптом схоплюються, кричать, махають руками ... Єлена пізнає їх обличчя; її батько серед них. Але якийсь білий вихор налітає на хвилі ... все закружляло, змішалася ...

Єлена оглядається; як перше все біле навколо; але це сніг, сніг, нескінченний сніг. І вона вже не в човні, вона їде, як з Москви, у повозі; вона не сама: поруч неї сидить маленька істота, закутана в старенький салоп. Єлена вдивляється: це Катя, її бідна товаришка. Страшно стає Єлені. Хіба вона не вмерла? думає вона.

— Катю, куди це ми з тобою їдемо?

Катя не відповідає й загортається в свій салопчик; вона мерзне. Єлені теж холодно; вона дивиться вздовж

дороги: місто видніється в далечині, крізь снігову куряву. Високі білі башти з срібними верхами ... Катю, Катю, це Москва? Ні, думає Єлена, це Соловецький монастир: там багато, багато маленьких тісних келій; неначе у вулику; там душно, тісно,— там Дмитро замкнений. Я повинна його визволити ... Раптом сива, зяюча прірва розкривається перед нею. Повіз падає, Катя сміється. Єлено, Єлено! чути голос з безодні.

„Єлено!“ розітнулося виразно коло неї. Вона швидко підвела голову, обернулася й обімліла: Інсаров, білий як сніг, сніг її сну, підвівся до половини з дивана і дивився на неї великими, ясними, страшними очима. Волосся його розсипалося по лобі, губи чудно розтулилися. Жах, змішаний з якимось тоскним розчуленням, позначився на його обличчі, що раптом страшно змінилося.

— Єлено!— вимовив він:— я вмираю.

Вона з криком упала на коліна й пригорнулася до його грудей.

— Всьому кінець,— повторив Інсаров:— я вмираю ... Прощай, моя бідна! Прощай, моя батьківщино !..

І він навзнік перекинувся на диван.

Єлена вибігла з кімнати, почала кликати на допомогу, камер'єре кинувся по лікаря. Єлена припала до Інсарова.

В цю мить на порозі дверей з'явився чоловік, широкоплечий, засмалений, в грубому байковому пальті і в клейонковому низькому капелюсі. Він зупинився, зачудований.

— Рендіч!— скрикнула Єлена:— це ви! Подивіться, бога ради, йому не добре! Що з ним? Боже, боже! Він учора виїздив, він тількищо говорив зо мною ...

Рендіч нічого не сказав і тільки посторонився. Мимо нього швидко прошмигнула маленька постать у парюку і окулярах: це був лікар, що жив у тому самому готелі. Він наблизився до Інсарова.

— Сеньйора,— сказав він через якусь мить:— пан іноземець помер— il signore forestiere e morto¹— від аневризму, поєднаного з хворобою легенів.

¹ Пан іноземець помер.

XXXV

Другого дня, в тій самій кімнаті, коло вікна стояв Рендіч; перед ним, закутавшись у шаль, сиділа Єлена. В сусідній кімнаті в труні лежав Інсаров. Обличчя Єлени було і налякане і безживне; на лобі, між бровами, з'явилися дві зморшки: вони надавали напруженого виразу її непорушним очам. На вікні лежав розпечатаний лист Анни Василівни. Вона кликала свою дочку в Москву, хоч на місяць, скаржилася на свою самотність, на Миколу Артемовича, кланялася Інсарову, питала про його здоров'я і просила його пустити дружину.

Рендіч був далмат, моряк, з яким Інсаров познайомився під час своєї подорожі на батьківщину і якого він відшукав у Венеції. Це був чоловік суворий, грубий, сміливий і відданий слов'янській справі. Він зневажав турків і ненавидів австрійців.

— Скільки часу ви маєте лишатися у Венеції?—спитала його італійською мовою Єлена. І голос її був без життя, як і обличчя.

— День, щоб навантажитися і не викликати підозри, а тоді просто в Зару. Не втішу я наших земляків. Його вже давно чекали: на нього надіялися.

— На нього надіялися,—повторила машинально Єлена.

— Коли ви його ховаєте?—спитав Рендіч.

Єлена не відразу відказала:

— Завтра.

— Завтра? я лишуся; я хочу кинути жменю землі в його могилу. Треба ж і вам допомогти. А краще було б йому лежати у слов'янській землі.

Єлена подивилася на Рендіча.

— Капітан,—сказала вона:—візьміть мене з ним і перевезіть нас по той бік моря, геть звідсіля. Можлива це річ?

Рендіч задумався.

— Можлива, тільки клопітна. Треба буде морочитися з тутешнім проклятим начальством. Але нехай, ми все це влаштуємо, поховаємо його там; як же я вас назад одвезу?

— Вам не треба буде одвозити мене назад.

— Як? Де ж ви залишитесь?

— Я вже знайду собі місце; тільки візьміть нас, візьміть мене.

Рендіч потер тим'я.

— Як знаєте, але все це дуже великий клопіт. Піду спробую: а ждять мене тут години через дві.

Він пішов. Єлена перейшла в сусідню кімнату, прихилилася до стіни і довго стояла, немов скам'яніла. Потім вона стала на коліна, але молитися не могла. В її душі не було докорів; вона не сміла питати бога, чому не змилювався, не пожалів, не зберіг, навіть покарав понад провину, якщо й була провина? Кожен з нас винен уже тим, що живе, і нема такого великого мислителя, нема такого благодійника людства, що за користь, яку чинить, міг би надіятися на те, що має право жити... Але Єлена молитися не могла, вона скам'яніла.

Тої самої ночі широкий човен відплив від готелю, де жили Інсарови. У човні сиділа Єлена з Рендічем і стояв довгий ящик, вкритий чорним сукном. Вони йшли, може, годину і припливли, нарешті, до невеликого кораблика з двома мачтами, який стояв на якорі коло самого виходу з гавані. Єлена й Рендіч зійшли на корабель; матроси внесли ящик. З півночі зірвалася буря, але вранці рано корабель уже минув Лідо. Протягом дня буря розбуїнувалася з страшною силою, і досвідчені моряки в конторах „Ллойда“ хитали головами й не сподівалися нічого доброго. Адріатичне море між Венецією, Трієстом і далматським берегом надзвичайно небезпечно.

Тижнів через три після від'їзду Єлени з Венеції Анна Василівна дістала в Москві такого листа:

„Милі мої рідні, я назавжди прощаюся з вами. Ви мене більше не побачите. Вчора помер Дмитро. Все кінчилося для мене. Сьогодні я виїжджаю з його тілом у Зару. Я його поховаю, і щод з мною буде, не знаю! Але вже мені нема іншої батьківщини, крім батьківщини Д. Там готується повстання, збираються на війну; я піду в сестри-жалібниці; буду доглядати хворих, ранених. Я не знаю, що з мною буде, але я й після смерті Д.

буду вірна його пам'яті, справі цілого його життя. Я вивчилася болгарської й сербської мови. Мабуть, я всього цього не знесу—тим краще. Я прийшла на край безодні й повинна впасти. Нас доля з'єднала не дарма; хто знає, може, я його занапастила; тепер його черга потягти мене за собою. Я шукала щастя—і знайду, може, смерть. Видно, так треба було; видно, була провина... Але смерть все прикриває й примиряє,— правда? Простіть мені всі прикrostі, які я вам заподіяла: не моя була на те воля. А вернутися в Росію—навіщо? Що робити в Росії?

„Прийміть мої останні поцілунки й благословенства і не судіть мене. Є“.

* * *

З того часу минуло вже близько п'яти років, і ніякої звістки не приходило більше про Єлену. Даремні були всі листи, запитання; даремно сам Микола Артемович, після замирення, їздив у Венецію, в Зару; у Венеції він дізнався про те, що вже знає читач, а в Зарі ніхто не міг дати йому певних відомостей про Ревдіча й корабель, який він найняв. Ходили темні чутки, нібито, кілька років тому, море, після сильної бурі, викинуло на берег труну, в якій найшли труї чоловіки... За іншими, більш вірогідними відомостями, труни цієї зовсім не викидало море, а привезла її і поховала коло берега іноземна дама, що приїхала з Венеції; деякі додавали, що цю даму бачили потім у Герцеговині при війську, яке тоді збиралося; описували навіть її одяг, чорний з голови до ніг. Як би там не було, слід Єлени зник назавжди й безповоротно, і ніхто не знає, чи жива вона ще, чи укривається десь; чи вже кінчилася маленька гра життя, кінчилося її легке шумування, і настала черга смерті. Трапляється, що людина, прокидаючись, з мимовільним страхом питає себе: неже мені вже 30... 40... 50... років? Як це життя так швидко минуло? Як це смерть так близько насунулася? Смерть, як рибалка, що піймав рибу у свій невід і залишає її на час у воді: риба ще

плаває, але невід на ній, і рибалка вихопить її—коли захоче.

* * *

Що сталося з іншими дієвими особами нашої оповіді?

Анна Василівна ще жива: вона дуже постарілася після нещастя, що впало на неї, скаржитися менше, але далеко більше сумує. Микола Артемович теж постарівся й посивів й розлучився з Августинсю Христіанівною... Він тепер гудить усе іноземне. Ключниця його, гарна жінка років тридцяти, росіянка, ходить у шовкових сукнях і носить золоті персні й сережки. Курнатовський, як людина з темпераментом, і як енергійний брюнет, охочий до вродливих блондинок, одружився з Зоєю; вона в нього у великій покорі і навіть перестала думати німецькою мовою. Берсенев у Гейдельберзі: його казенним коштом послали за кордон; він був у Берліні, у Парижі і не марнує часу; з нього вийде путящий професор. Учена публіка звернула увагу на дві його статті: Про деякі особливості старогерманського права в справі судових кар, і—Про значення міського начала в питанні цивілізації; шкода тільки, що обидві статті написані мовою трохи важкою і рясніють іноземними словами. Шубін у Римі; він цілком віддався своєму мистецтву, і його вважають за одного з найвизначніших молодих скульпторів, від якого можна багато сподіватися. Строгі туристи вважають, що він недосить добре вивчив античне мистецтво, що в нього нема „стилю“, і причисляють його до французької школи; від англійців і американців у нього безліч замовлень. Останніми часами багато розголосу наробила одна його Вакханка; російський граф Бобошкін, відомий багач, збирався купити її за тисячу скуді, але натомість дав три тисячі іншому скульпторові. французові *pur sang*¹ за групу: „Молода селянка, що вмирає від кохання на грудях Генія Весни“. Шубін зрідка листується з Уваром Івановичем, який один тільки

¹ Чистокровному.

ні трохи і ні в чому не змінився. „Пам'ятаєте“, писав він йому недавно: „що ви мені сказали тої ночі, коли став відомий шлюб бідної Єлени, коли я сидів на вашому ліжку і розмовляв з вами? Пам'ятаєте, я питав вас тоді, чи будуть у нас люди? і ви мені відповіли: „будуть“. О, чорноземна

сило! І от тепер, я, звідсіля, з моєї „прекрасної далечини“, знову вас питаю:— ну, що ж, Уваре Івановичу, будуть?“

Увар Іванович пограв перстами і вступив у далечність свій загадковий погляд.

1859 р.

ПОВІСТІ И ОПОВІДАННЯ

ТРИ ПОРТРЕТИ

„Сусідство“ становить одну з найважливіших неприємностей сільського життя. Я знав одного вологодського поміщика, який, при всякій нагоді, повторяв такі слова: „слава богу, у мене нема сусідів“—і, признаюся, не міг не заздрити цьому щасливому смертному. Мое селце знаходиться в одній з найвелелюдніших губерній Росії. Я оточений великою силою сусідоньків, починаючи з добромисних і поважних поміщиків, одягнених у просторі фраки і ще просторіші жилети,—і кінчаючи запеклими гультяями, що ходять у венгерках з довгими рукавами і так званім „фімським“ вузлом на спині. Серед усіх цих дворян випадково знайшов я, проте, одного дуже милого чоловіка: він перше служив у війську, потім вийшов на відставку і оселився до віку в селі. Він розказував, що служив два роки в П-му полку; але я зовсім не розумію, як ця людина могла виконувати який-небудь обов'язок, не то що протягом двох років, а бодай протягом двох днів. Він був народжений „для життя мирного, для тиші сільської“, тобто для лінивого, безтурботного життя. Він мав великі і невичерпні принади. Він мав дуже порядний маєток: недбаючи занадто про господарство, проживав з десять тисяч карбованців на рік, дістав собі прекрасного кухаря (мій

приятель любив добре попоїсти); також виписував собі з Москви найновіші французькі книжки й журнали. По-російському він читав тільки донесіння свого управителя, і то йому завдавало багато труда. Він з ранку (коли не виїжджав на полювання) до обіду і при обіді не залишав халата; перебирав якінебудь художні малюнки, або йшов на стайню, чи до молотильного сараю і пересміювався з бабами, які при ньому вимахували ціпами, як говориться, спроквола. По обіді мій друг одягався перед дзеркалом дуже старанно і їхав до якогонебудь сусіда, обдарованого двома або трьома гарненькими дочками; безтурботно і миролюбно залицявся до одної з них, бавився з ними у піжмурки, вертався додому досить пізно і одразу засипав богатирським сном. Він нудьгувати не міг, бо ніколи не сидів зовсім без ніякого діла; а на вибір занять не був вибагливий і, як дитина, тішився найменшою дрібницею. З другого боку—особливого прив'язання до життя він не відчував і, бувало, коли доводилося перебігати вовка або лиса,—пускав свого коня щодуху по таких ярах, що я досі збагнути не можу, як він собі сто разів не скрутив в'язів. Він належав до числа тих людей, про яких ми мимоволі думаємо, що вони самі собі не знають ціни, що за їх зверхньою байдужістю

криються сильні й великі пристрасті; але він засміявся б вам просто в лице, коли б міг догадатися, що ви такої думки про нього; та й, признатися, я сам гадаю, що коли і було в мого приятеля замолоду якенебудь, бодай невиразне, але сильне поривання до того, що дуже мило називають „чимось вищим“, то це поривання давним-давно в ньому угамувалося і зацитькалось. Він був досить товстий і тишився чудовим здоров'ям. За наших часів не можна не любити людей, що мало дбають про самих себе, бо їх надзвичайно рідко... а мій приятель мало чи не забув про свою особу. А втім, я, здається, вже занадто багато говорю про нього, — і моя балаканина тим більш не до речі, що не він є предметом мого оповідання. Його звали Петром Федоровичем Лучиновим.

Одного осіннього дня з'їхалося нас чоловік п'ять завзятих мисливців у Петра Федоровича. Цілий ранок ми перебули в полі, зацькували двох вовків і силу зайців і вернулися додому в тому чарівно-приємному настрої, який находить на кожну порядну людину після вдального полювання. Смеркалося. Вітер розгулявся у темних полях і шумливо колихав оголені верхівки берез та лип навколо дому Лучинова. Ми приїхали, позлізали з коней... На ганку я став і оглянувся: по сірому небі тяжко повзли довгі хмари; темнобурий чагарник крутився на вітрі і жалбно шумів; жовта трава безсило й сумно пригиналася до землі; зграї дроздів перелітали по рябинах, обсипаних яскраво-пунцовими кетягами; в тонких і ламких гілках берез, висвистуючи, стрибали синиці; на селі хрипко гавкали собаки. Мені стало сумно... зате я з справжньою відрадою увійшов до ідальні. Віконниці були зачинені; на круглому столі, вкритому білою як свіг скатеркою, серед кришталевих графінів, наповнених червоним вином, горіло вісім свічок у срібних свічниках; в каміні весело палав вогонь — і старий, дуже приемний на вигляд ключник, з величезною лисиною, одягнений по-англійському, стояв у шанобливій непорушності перед другим столом, на якому

вже красувалася велика супова чаша, оповита легкою, пахучою парою. У сінях ми пройшли повз іншу поважну людину, заклопотану заморожуванням шампанського — „за строгими правилами мистецтва“. — Обід був, як годиться в таких випадках, надзвичайно приемний; ми реготали, розказували про події, що сталися на полюванні, і з захопленням згадували про дві знамениті „погонки“. Досить сито поївши, розложилися ми в широких кріслах коло каміна; на столі з'явився великий срібний келих, і через хвилинку швидко полум'я запаленого рому ознайомило нас, що хазяїн має приемний намір „сотворити п'ялянку“. Петро Федорович був людина не позбавлена смаку; він, приміром, знав, що ніщо не впливає так убійчо на фантазію, як рівне, холодне і педагогічне світло ламп — тому звелів лишити в кімнаті тільки дві свічки. Чудні півтіні трепетали по стінах, утворені химерною грою вогню в каміні і полум'ям п'ялянки... тиха, надзвичайно приемна відрада замінила в наших серцях трохи буйну веселість, що панувала при обіді.

Розмови мають свою долю — як книги (за латинським прислів'ям), як усе на світі. Наша розмова того вечора була якась особливо різноманітна і жвава. Від окремих випадків підіймалася вона до досить важливих загальних питань, легко і непримушено верталася до щоденностей життя... Побалакавши чимало, ми раптом усі замовкли. В цей час, кажуть, пролітає тихий ангел.

Не знаю, чого мої товариші застигли, але я замовчав через те, що мої очі зупинилися раптом на трьох запорошених портретах у чорних дерев'яних рамах. Фарби стерлися і де-не-де полушилися, але обличчя можна було ще розібрати. На середньому портреті була намальована жінка молодого віку в білій сукні з мережевими лямівками, у високій зачісці восьмидесятих років. Праворуч від неї, на зовсім чорному тлі виднілося кругле і товсте обличчя доброго російського поміщика років двадцяти п'яти, з низьким і широким лобом, тупим носом і простосердою усмішкою. Французька напудрована зачіска

вельми не пасувала до виразу його слов'янського обличчя. Художник намалював його в кафтані червоного кольору з великими стразовими гудзиками; в руці держав він якусь небувалу квітку. На третьому портреті, писаному іншою, вправнішою рукою, був намальований чоловік років тридцяти, в зеленому мундирі катеринських часів, з червоними відлогами, у білому камзолі, в тонкому батистовому галстуху. Одною рукою спирався він на палицю з золотою голівкою, другу заклав за камзол. Його смугляве худорляве обличчя дихало зухвалою гордовитістю. Тонкі довгі брови майже зросталися над чорними, як смола, очима: на блідих, ледве помітних губах грала недобра усмішка.

— Чого це ви задивилися на ці обличчя?—спитав мене Петро Федорович.

— Так!—відповів я, подивившись на нього.

— Хочете вислухати ціле оповідання про ці три особи?

— Зробіть ласку,—відповіли ми в один голос.

Петро Федорович встав, узяв свічку, підніс її до портретів і голосом людини, що показує диких звірів, „панове!“ проголосив він: „ця дама—годованка мого рідного прадіуса, Ольга Іванівна NN, прозвана Лучиновою; померла років сорок тому, дівчиною. Цей пан“—показуючи на портрет чоловіка в мундирі—„гвардії сержант, Василь Іванович Лучинов теж, що помер з волі божої тисяча сімсот дев'яностого року, а цей пан, якому я не маю честі бути родичем,—такий Павло Афанасійович Рогачов; він ніде, скільки я знаю, не служив. Будьте ласкаві звернути увагу на дірку, що на грудях у нього, на самому місці серця. Ця дірка, як ви бачите, правильна, тригранчаста, мабуть, не могла з'явитися випадково...“—Тепер,—провадив він своїм звичайним голосом:—будьте ласкаві сісти, озбройтеся терпінням і слухайте.

— Панове!—почав він:—я походжу від досить старовинного роду. Я своїм походженням не пишаюся, бо мої предки були всі страшенні моталиги.

А втім, цей докір не стосується до мого прадіда, Івана Андрійовича Лучинова,—навіпаки: він мав славу людини надзвичайно ошадливої і навіть скупой—принаймні в останні роки свого життя. Він перебув свою молодість у Петербурзі і був свідком царювання Єлісавети. У Петербурзі він одружився і мав од своєї жінки, а моєї прабабусі, четверо дітей—трьох синів, Василя, Івана та Павла (мого рідного діда), і одну дочку, Наталію. Крім того, Іван Андрійович прийняв до своєї сім'ї дочку одного далекого родича, круглу безіменну сироту, Ольгу Іванівну, про яку я вже вам казав. Піддані мого дідуса, мабуть, знали про його існування, бо висилали йому (коли не траплялося особливого нещастя) вельми невеличкий оброк—але ніколи в очі його не бачили. Сельце Лучинівка, не сподобившись бачити свого пана, процвітало,—коли враз, одного чудового ранку, тяжка колимага в'їхала в село і зупинилася перед хатою старости. Мужики, стурбовані такою небувалою подією, збіглися й побачили свого пана, пані і всіх їх дітей, крім старшого Василя, що лишився в Петербурзі. З того пам'ятного дня і до самої своєї смерті Іван Андрійович не виїздив з Лучинівки. Він збудував собі дім, той самий, в якому я тепер маю приємність розмовляти з вами; збудував також церкву і почав жити поміщиком. Іван Андрійович був людина величезного зросту, худий, мовчазний і вельми повільний в усіх своїх рухах; ніколи не ходив у халаті, і ніхто, крім його камердинера, не бачив його не напудрованим. Іван Андрійович звичайно ходив заклавши руки за спину, поволі повертаючи голову на кожному кроці. Щодня гуляв він по довгій липовій алеї, яку сам власноручно насадив—і перед смертю мав приємність користуватися тінню цих лип. Іван Андрійович був надзвичайно скупий на слова; доказом його мовчазливості може бути та надзвичайна обставина, що він протягом двадцяти років не сказав жодного слова своїй дружині Анні Павлівні. Взагалі, його ставлення до Анни Павлівни було дуже чудне. Вона порядкувала всім хатнім госпо-

дарством, при обіді сиділа завжди коло свого чоловіка—він нещадно покарав би того, хто наслідився б сказати їй одне зневажливе слово,— а тим часом сам з нею ніколи не говорив, не доторкався до її руки. Анна Павлівна була боязка, бліда, затуркана жінка; щодня молилася в церкві на колінах і ніколи не усміхалася. Подейкували, що вони перше, тобто до приїзду в село, жили у великій злагоді; говорили також, що Анна Павлівна порушила свої подружні обов'язки, що чоловік довідався про її провину... Як би не було, але Іван Андрійович, навіть помираючи, не примирився з нею. Під час останньої його недуги, вона не відходила від нього: але він, здавалося, її не помічав. Одної ночі, Анна Павлівна сиділа в спальні Івана Андрійовича: його мучило безсоння—лампада горіла перед образом; слуга мого дідуся, Юдіч, про якого я вам згодом скажу два слова, вийшов. Анна Павлівна встала, перейшла через кімнату і, ридаючи, кинулася на коліна перед ліжком чоловіка, хотіла щось сказати—протягла руки... Іван Андрійович подивився на неї—і немичним голосом, але твердо закричав: „хлопче!“ Слуга увійшов, Анна Павлівна поспішно встала і, хитаючись, вернулася на своє місце.

Діти Івана Андрійовича надзвичайно його боялися. Вони вирости в селі і були свідками того, як чудно поводився Іван Андрійович з своєю дружиною. Вони всі палко любили Анну Павлівну, але не сміли виявити свою любов. Вона сама неначе їх чужалася... Ви пам'ятаєте, панове, мого діда: він до самої смерті завжди ходив навшпиньки і говорив пошепки... що́ то звичка! Мій дід і брат його, Іван Іванович, були люди прості, добрі, сумирні і сумні; моя grand'tante¹ Наталія вийшла, як ви знаєте, заміж за грубого й дурного чоловіка і до смерті любила його безмовною, рабською, овечою любов'ю—але не такий був брат їх Василь. Я вам, здається, казав, що Іван Андрійович лишив його в Петербурзі. Йому було тоді років дванадцять. Батько доручив

його опіці одного далекого родича, людини вже немолодої, нежонатой, страшного волтеріанця.

Василь виріс, став на службу. Він був невеликий на зріст, але добре збудований і надзвичайно вдатний: прекрасно говорив французькою мовою і славився своїм умінням битися на шпагах. Його мали за одного з блискучих юнаків початку царювання Катерини. Батько мій мені часто говорив, що він знав не одну бабусю, яка без сердечного зворушення згадати не могла про Василя Івановича Лучинова. Уявіть собі чоловіка, обдарованого незвичайною силою волі, пристрасного і промітного, терп'ячого і сміливого, потаєнного надзвичайно і—як казали всі його сучасники—чарівно милого в поведженні. В ньому не було ні совісті, ні доброти, ні чесності, хоча ніхто не міг назвати його злою людиною. Він був самолюбний—але умів таїти своє самолюбство і палко любив незалежність. Коли, бувало, Василь Іванович, усміхаючись, ласкаво примружить чорні очі, коли захоче очарувати когонебудь, кажуть, неможливо було йому опиратися—і навіть люди, упевнені в тому, що душа його суха й холодна, не раз піддавалися чаруючій силі його впливу. Він старанно служив самому собі і інших примушував працювати на свою ж користь і завжди в усьому мав успіх, бо ніколи не губився, не гидував лестоцями, як засобом досягти своєї мети, і умів бути облесливим.

Років через десять після того як Іван Андрійович оселився в селі, приїхав він на чотири місяці в Лучинівку блискучим гвардійським офіцером,— і за цей час встиг закрутити голову навіть понурого старика, батька свого. Чудно! Іван Андрійович з насолодою слухав оповідання свого сина про деякі його перемоги. Брати його німували перед ним і дивувалися на нього, як на істоту вищу. Та й сама Анна Павлівна, мабуть, полюбила його більше ніж усіх інших дітей, так щиро їй відданих.

Василь Іванович приїхав у село, поперше, для того, щоб побачитися з родичами; але, подруге, і для того, щоб дістати якомога більше грошей

¹ Двоюрідна бабуся.

від батька. Він жив пишно і гостинно в Петербурзі і наробив силу боргів. Нелегко йому було перемогти скупощі батька, і хоча Іван Андрійович дав йому в одні його приїзд, мабуть, далеко більше грошей, ніж усім іншим своїм синам протягом двадцяти років, що вони прожили в батьківському домі, але Василь тримався відомого руського правила: „як брати, то брати!“ У Івана Андрійовича був слуга, на прізвище Юдіч, такий самий високий, худий і мовчазний, як його пан. Кажуть, цей Юдіч був почасти причиною чудного поведження Івана Андрійовича з Анною Павлівною: кажуть, він викрив заборонений зв'язок моєї прабабусі з одним із найкращих приятелів мого прадіда. Напевне Юдіч глибоко каявся у своїй недоречній послугі, бо трудно уявити собі добрішу людину. Пам'ять його досі свято шанують усі мої дворові люди. Юдіч мав необмежену довіру мого прадіда. Тоді поміщики мали гроші, але не віддавали їх на зберігання в ошадні установи, а самі ховали їх у скринях, під підлогами і т. д. Іван Андрійович держав усі свої гроші у великій кованій скрині, що стояла у нього під узголов'ям. Ключ від цієї скрині був відданий Юдічу. Щовечора, лягаючи спати, Іван Андрійович при собі наказував відчиняти цю скриню, постукував палицею по черзі по всіх туго напханих мішках, а щосуботи сам з Юдічем розв'язував мішки й старанно перелічував гроші. Василь провідав про всі ці штуки і в ньому спалахнуло бажання потурбувати заповітну скриню. Протягом п'яти-шести днів він улашкавив Юдіча, тобто довів бідного старого до того, що той за молодим паном — як говориться — дух ронив. Підготувавши його належним способом, Василь прикинувся заклопотаним і повурим, довго не хотів відповідати на розпитування Юдіча і нарешті сказав йому, що він програвся і що заповіді собі смерть — якщо не достане денебудь грошей. Юдіч заридав, кинувся перед ним на коліна, просив згадати бога, не губити себе. Василь, не мовлячи й слова, зачинився в своїй кімнаті. Через кілька часу почув він, що хтось обережно до нього стукає; він од-

чинив двері й побачив на порозі Юдіча, блідого, тремтячого, з ключем в руці. Василь одразу все зрозумів. Спочатку він довго відмовлявся, Юдіч плачучи повторяв: „будь ласка, пане! візьміть“... Василь, нарешті, погодився. Було це в понеділок. Василь спало на думку замінити вийняті гроші битими черепками. Він надіявся на те, що Іван Андрійович, постукуючи по мішках палицею, не зверне великої уваги на ледве помітну неподібність звуку — а до суботи він надіявся дістати і покласти назад гроші в скриню. Надумано — зроблено. Батько, справді, нічого не помітив. Але до суботи Василь грошей не дістав: він надіявся на взяті гроші обіграти одного багатого сусіда — та, замість того, сам усе програв. Тим часом настала субота; дійшла черга і до мішків, напханих черепками. Уявіть собі, панове, здивування Івана Андрійовича!

— Це що значить? — заgrimів він. Юдіч мовчав.

— Ти вкрав ці гроші?

— Ні.

— То хтонебудь ключ у тебе брав?

— Я нікому не віддавав ключа.

— Нікому? А коли нікому — то ти злодій. Признавайся!

— Я не злодій, Іване Андрійовичу.

— Звідки ж узялися ці черепки, чорт забирай! То ти так мене дуриш? Востаннє кажу тобі — признавайся!

Юдіч понурив голову і склав руки за спиною.

— Гей, люди! — закричав Іван Андрійович несамовито. — Палиць!

— Як? мене ... карати? — прошепотів Юдіч.

— От тобі на! та чим же ти кращий за інших? Ти злодій! Ну, Юдіч! не сподівався я од тебе такого шахрайства!

— Я посивів на вашій службі, Іване Андрійовичу, — промовив з напругою Юдіч.

— А мені яке діло до твого сивого волосся! Бодай тебе чорт узяв з твоею службою!

Люди увійшли.

— Візьміть но його, та гарненько!

У Івана Андрійовича поблідли й затрусилася губи. Він ходив по кімнаті, як дикий звір у тісній клітці.

Люди не сміли виконати його наказу.

— Чого ж ви стоїте, хамові діти? Чи то мені самому за нього братися, чи що?

Юдіч пішов був до дверей...

— Стійте,—закричав Іван Андрійович.—Юдіч, встанне кажу тобі, прошу тебе, Юдіч, признайся.

— Не можу,—простогнав Юдіч.

— То беріть же його, старого підлипайла,—загримів шалений старик.

Катування почалося...

Двері раптом одчинилися і увійшов Василь. Він був, мабуть, ще блідший за батька, руки його тремтіли, верхня губа піднялася і показала ряд білих і рівних зубів.

— Я винен,—сказав він глухим, але твердим голосом.—Я взяв ці гроші.

Люди зупинилися.

— Ти! як? ти, Васька! без згоди Юдіча?

— Ні!—сказав Юдіч:—за мою згодою. Я сам віддав ключ Василеві Івановичу. Паночку, Василю Івановичу! навіщо ви турбувалися?

— То от хто злодій!—закричав Іван Андрійович.—Спасибі, Василю, спасибі! А тебе, Юдіч, я все таки не помилюю. Чому ти мені зараз у всьому не признався? Гей, ви! чого ж ви стали? чи вже й ви моєї влади не визнаєте? А з тобою я справляюся, голубчику!—додав він, звертаючись до Василя.

Люди знов були взялися до Юдіча.

— Не займайте його!—прошепотів Василь крізь зуби. Слуги його не послухалися.—Назад!—закричав він і кинувся на них... Вони відсахнулися.

— А! бунтувати!—простогнав Іван Андрійович і, піднявши палицю, пішов за сина.

Василь відскочив, схопився за ручку шпаги і добув її до половини. Всі затремтіли. Анна Павлівна, почувши томін, злякана, бліда, показала в дверях.

Страшно змінилося обличчя Івана Андрійовича. Він захитався, упустив палицю і тяжко опустився на крісло, затулївши лице обома руками. Ніхто не ворушився, всі стояли як врослі, не виключаючи й Василя. Конвульсійно стискав він сталеву ручку шпаги, очі його блищали понурим, злісним блиском...

— Ідть усі... усі геть,—промовив

тихим голосом Іван Андрійович, не відводячи рук від обличчя.

Вся юрба вийшла. Василь зупинився на порозі, потім раптом струснув головою, обняв Юдіча, поцілував руку матері... і через дві години його вже не було в селі. Він виїхав у Петербург.

Увечері того самого дня Юдіч сидів на ганку дворової хати. Люди обступили його, жалували його і гірко докоряли панові.

— Годі, діти,—сказав він їм на-решті:—годі... чого ви його гудите? він і сам, либонь, батько наш, своїй сміливості не радий...

У наслідок цієї події Василь уже більше не бачився з своїм батьком. Іван Андрійович помер без нього, і помер, мабуть, з такою тугою на серці, якої не дай боже зазнавати будькому з нас. Василь Іванович, тим часом, виїжджав, веселився по-своєму і гайнував гроші. Як він добував ці гроші, не можу напевно сказати. Дістав він собі слугу француза, спритного і промітного хлопця, якогось Бурсьє. Цей француз пристрасно до нього прив'язався і помагав йому у всіх його численних витівках. Я не збираюся вам розповідати докладно про все, що витворяв мій grand'oncle¹; він відзначався такою безмежною сміливістю, такими змійними хитрощами, таким незбагненно холодним серцем, таким промітним і тонким розумом, що, признаюся, я розумію необмежену владу цієї розлусної людини над най-благороднішими душами...

Незабаром після смерті батька Василь Іванович, не вважаючи на свою спритність, був викликаний на дуель одним ображеним чоловіком. Він бився, тяжко ранив свого суперника і мусів виїхати з столиці: йому наказали безвиїзно жити в своєму маєтку. Василеві Івановичу було тридцять років. Ви легко можете собі уявити, панове, з якими почуваннями цей чоловік, що звик до столичного, блискучого життя, їхав на батьківщину. Кажуть, він на дорозі часто виходив з брички, кидався лицем у сніг і плакав. Ніхто в Лучинівці не пізнавав колишнього веселого, притного Василя Івановича. Він ні з ким

¹ Дворянський дід.

не говорив, з ранку до вечора їздив на полювання, з очевидною неохотою зносив несміливі пестоші своєї матері і без жалю глузував з братів, з їх жінок (вони вже обидва встигли поженитися)...

Я вам досі, здається, нічого не сказав про Ольгу Івановну. Немовлятком привезли її в Лучинівку; вона мало не вмерла на дорозі. Ольга Іванівна була вихована, як говориться, в пошані до бога і до батьків... Треба признатися, що Іван Андрійович і Анна Павлівна—обое поведилися з нею як з дочкою. Але в ній таїлася мала іскра того вогню, який так яскраво палав у душі Василя Івановича. Тим часом, як справжні діти Івана Андрійовича не сміли й думати про причини чудної безмовної незгоди між їх батьками,—Ольгу з дитячих років тривожило й мучило становище Анни Павлівни. Подібно як Василь, вона любила незалежність; всякі утиски її обурювали. Вона всіма силами душі прив'язалася до своєї благодійниці; старого Лучинова вона ненавиділа і не раз, сидячи за столом, зводила на нього такі понурі погляди, що навіть слугі, який подавав страви, робилося моторошно. Іван Андрійович не помічав усіх тих поглядів, бо взагалі не звертав ніякої уваги на свою сім'ю.

Спочатку Анна Павлівна намагалася викоринити в ній цю зненависть—але деякі сміливі запитання Ольги примусили її замовчати зовсім. Діти Івана Андрійовича дуже любили Ольгу, і стара її любила теж, хоч досить холодною любов'ю.

Довголітнє горе здавило в цій бідній жінці всякий слід веселості, всяке сильне почуття; нічого так не доводить чарівної люб'язності Василя, як те, що він навіть матір свою примусив палко полюбити себе. Вияви дитячої ніжності не були в душі того часу, а тому не дивно, що Ольга не сміла виявити свою відданість, хоч завжди з особливою пошаною цілувала руку Анни Павлівни увечері, прощаючись з нею. Читати й писати вона ледве вміла. Через двадцять років російські дівчата почали почитувати такі романи, як Пригоди маркіза Глаголя,—Фанфан і Лолота,—

Олексій, або Хатинка в лісі;—почали вчитися на клавикордах і співати пісень на зразок такої, колись дуже відомої:

„Мужчини на свете
Как мұхи к вам льнут“—і т. ін.,

але в сімдесятих роках (Ольга Іванівна народилася 1757 року) наші сільські красуні не мали уявлення про всі ці удосконалення. Трудно нам тепер собі уявити російську панночку того віку; правда, ми можемо по наших бабусях міркувати про міру освіченості дворянок катерининських часів; але як відрізнити те, що поволі до них прищепилося протягом їх довгого життя,—від того, чим вони були замолоду?

Ольга Іванівна трохи говорила французькою мовою—але з сильною руською вимовою; за її часів емігрантів ще зовсім не було. Одне слово, попри всі свої добрі властивості, вона все ж була порядною дикункою—і, мабуть, у простоті серця свого, власними руками не раз карала якунебудь нещасливу покоївку...

За кілька часу до приїзду Василя Івановича, Ольгу Іванівну посватали за сусіда—Павла Афанасійовича Рогачова, дуже добру й чесну людину. Природа забула наділити його жовчю. Власні люди не слухали його, забиралися іноді всі, від першого до останнього, і залишали бідного Рогачова без обіду... але ніщо не могло порушити спокій його душі. Він з дитячих років відзначався тим, що був товстий і незграбний, ніде не служив, любив ходити до церкви й співати на крилосі. Подивіться, панове, на це добре, кругле обличчя; пригляньтесь до цієї тихої, ясної усмішки... правда, вам самим стає відрадно? Батько його рідко коли наїжджав у Лучинівку і святами привозив з собою Павлуся, якого маленькі Лучинові всіляко мучили. Павлуся виріс, почав сам їздити до Івана Андрійовича, закохався в Ольгу Іванівну і запропонував їй руку й серце—не особисто їй, а її благодійникам. Благодійники погодились. Їм і на думку не спало спитати Ольгу Іванівну: чи подобається їй Рогачов? Тоді, як казала бабуся,—„таких розкошів не водилося“. А втім, Ольга незабаром звикла до свого жениха:

не можна було не прив'язатися до цього лагідного, вибачливого створіння. Виховання Рогачов не здобув ніякого; по-французькому вмів тільки сказати „бонжур“—і потай вважав навіть це слово за непристойне. Та ще й якийсь веселун навчив його такої, нібито французької, пісні: „Соню, Соню! Ке-вуле-ву-де-муа—я вас кохаю—ме-же-не-пе-па“... Цієї пісеньки він завжди співав півголосом, коли був веселий. Батько його теж був людина добра невимовно; вічно ходив у довгому нанковому сюртуку, і що йому не казали—на все з усмішкою притакував. Від часу заручин Павла Афанасійовича, обидва Рогачови—батько й син—клопоталися страшенно; переробляли свій дім, прибудовували всякі „галдареї“, приязно розмовляли з робітниками, частували їх горілкою. До зими не встигли кінчити всіх будинків—відклали весілля до літа; влітку помер Іван Андрійович—відклали весілля до майбутньої весни; взимку приїхав Василь Іванович. Йому відрекомендували Рогачова; він прийняв його непривітно й недбало і пізніше так залякав його своїм гордовитим поведженням, що бідний Рогачов тремтів, як лист, на саму його появу, мовчав і силувано усміхався. Василь одного разу мало не замучив його цілком—запропонувавши йому парі, що він, Рогачов, не може перестати усміхатися. Бідний Павло Афанасійович мало не заплакав, так зніяковів, але—дійсно!—усмішка, дурна, напружена усмішка не хотіла зійти з його спітнілого обличчя! А Василь поволі бавився кінчиками своєї шийної хустки і поглядав на нього занадто вже зневажливо. Батько Павла Афанасійовича дізнався також про прибуття Василя і через кілька днів—для „більшої ваги“—подався в Лучинівку з наміром: „привітати милого гостя з прибуттям до рідних палестин“. Афанасій Лукич славився на весь окіл своїм красномовством—тобто умінням не запинаючись виголосити досить довгу і мудро складену промову, з легкою домішкою книжних словець. Та ба! Цього разу він не підтримав своєї слави: зніяковів далеко більше від сина свого, Павла Афанасійовича;

пробурмотів щось дуже невиразне, і хоч зроду не пив горілки, але тут, „для контенансу“, випивши чарочку (він застав Василя за сніданком)—хотів був, принаймні, крехнути з певною самостійністю і не видав ані найменшого звуку. Ідучи додому, Павло Афанасійович шепнув своєму батькові: „Що, батечку?“ Афанасій Лукич з досадою відповів йому, так само пошепки: „І не говори!“

Рогачови почали рідше їздити в Лучинівку. А втім, Василь застрахав не тільки їх: в братах своїх, в їх жінках, навіть у самій Анні Павлівні будив він тоскну, мимовільну ніяковість... вони почали всіляко уникати його; Василь не міг цього не помітити, але, як видно, не збирався перемінити своє поведження з ними, коли раптом на початку весни він зробився знов такою ж чемною, милою людиною, якою його перше знали...

Першим проявом цієї раптової зміни був несподіваний приїзд Василя до Рогачових. Афанасій Лукич, особливо, добре таки перелякався, побачивши коляску Лучинова, але переляк його зник дуже хутко. Ніколи Василь не був чемніший і веселіший. Він взяв молодого Рогачова попід руку, пішов з ним оглядати будівлі, розмовляв з теслярами, давав їм поради, робив сам наруби сокирою, звелів собі показати заводських коней Афанасія Лукича, сам ганяв їх на корді—і взагалі своєю привітною чемністю довів добрих степняків до того, що вони обидва не раз його обняли. Дома Василь теж за кілька днів по-давньому закрутив усім голови: придумав усякі смішні гри, дістав музикантів, накликав сусідів і сусідок, розказував старим бабусям дуже весело й смішно міські плітки, злегка залицявся до молодих, вигадував небувалі розваги, фейерверки і т. д., словом оживив усе і всіх. Сумний, похмурий дім Лучинових повернувся раптом на якесь гомінке, блискуче, зачароване житло, про яке почали говорити всі в околиці. Ця раптова зміна здивувала багатьох, всіх звеселила; почали ходити всякі поголоски; обізнані люди говорили, що Василя Івановича до того часу крушила якась таємна турбота, що в нього з'явилася

змога вернутися в столицю... але до справжньої причини переродження Василя Івановича не добрався ніхто.

Ольга Іванівна, панове, була дуже непогана з себе. А втім, її краса полягала більше в незвичайній ніжності і свіжості тіла, в спокійній принадливості рухів, ніж у бездоганній правильності обрисів. Природа надарила її певною самобутністю; її виховання— вона виросла сиротою— розвинуло в ній обережність і твердість. Ольга не належала до числа тихих і млявих панночок; але одне тільки почуття в ній вистигло зовсім: зненависть до благодійника. А втім, і інші, більш жіночі пристрасті могли спалахнути в душі Ольги Іванівни з незвичайною, хворобливою силою... але в ній не було ні того гордого холоду, ні тої стислої кріпоти душі, ні тієї самолюбної зосередженості, без яких всяка пристрасть зникає дуже швидко. Перші пориви таких напівдіяльних, напівпасивних душ бувають інколи надзвичайно бурхливі; але вони зраджують самі себе дуже хутко, особливо коли діло дійде до безжального застосування прийнятих правил; вони бояться послідовності... І тим часом, панове, признаюсь вам одверто: на мене жінки такого роду роблять величезне вражіння... (На цім слові оповідач випив склянку води.— Дурниці, дурниці! подумав я, дивлячись на його кругле підборіддя:— на тебе, милий друже, ніщо в світі не робить „величезного вражіння“...)

Петро Федорович провадив:— Панове, я вірю в кров, в породу. В Ользі Іванівні було більше крові, ніж, наприклад, у нареченій її сестрі— Наталії. В чому ж виявлялася ця „кров“, спитаєте ви мене?— та в усьому: в обрисах рук, уст, у звукові голосу, в погляді, в ході, в зачісці,— у складках сукні, нарешті. У всіх цих дрібницях крилося щось особливе, хоч я повинен признатися, що та... як би висловитися?.. та distinction¹, яка дісталася Ользі Іванівні, не привернула б уваги Василя, коли б він зустрівся з нею в Петербурзі. Але в селі, в глушині, вона не тільки збудила його увагу— але навіть і взагалі була єди-

ною причиною тієї зміни, про яку я говорив попереду.

Поміркуйте самі: Василь Іванович любив брати насолоду з життя; він не міг не нудьгувати в селі; брати його були добрі хлопці, але дуже обмежені люди: він нічого не мав з ними спільного; сестра його Наталя протягом трьох років прижила з своїм чоловіком четверо дітей; між нею і Василем була ціла безодня... Анна Павлівна ходила до церкви, молилася, постилася і готувалася до смерті. Лишал ся тільки Ольга, свіжа, боязка, миленька дівчинка... Василь її спочатку не помітив... та й хто звертає увагу на вихованку, на сироту, на годованку?.. Раз, на самому початку весни, ішов він по садку і паличкою збивав головки цикорій, цих дурненьких жовтих квіточок, які так рясно перші з'являються на ледве зеленіючих луках. Він гуляв по саду, перед домом, підвів голову— і побачив Ольгу Іванівну. Вона сиділа бочком край вікна і задумано гладила смугасте котеня, що, муркаючи і мружачись, угніздилося на її колінах і з великим задоволенням підставляло свій носик весняному, уже досить яскравому сонцю. На Ользі Іванівні була біла ранішня сукня з короткими рукавами; її голі, блідорожеві, не зовсім розвинені плечі й руки дихали свіжістю і здоров'ям; невеликий чепчик обережно стискав її густі, м'які шовковисті кучері; обличчя злегка палало: вона недавно прокинулася. Її тонка й гнучка шия так мило подавалася вперед; так чарівно недбало, так соромливо відпочивав її незатягнений стан, що Василь Іванович (великий знавець) мимоволі зупинився і задивився. Йому раптом спало на думку, що не слід залишати Ольгу Іванівну в її дівочому невіданні; що з неї може згодом вийти дуже мила і дуже люб'язна жінка. Він підкрався до вікна, став навшпиньки і безмовно поцілував білу і гладку руку Ольги Іванівни, трохи нижче ліктя. Ольга скрикнула й схопилася з місця, котеня задерло хвіст і скочило в сад, Василь Іванович з усмішкою утримав її за руку... Ольга почервоніла вся до вух; він почав жартувати над її переляком... кликав її гуляти з собою; але-

¹ Вишуканість.

раптом Ольга Іванівна помітила недбалість свого наряду — і „швидше швидкої лані“ вибігла в другу кімнату.

Того самого дня Василь поїхав до Рогачових. Він раптом повеселішав і прояснів духом. Василь не полюбив Ольгу, ні — словом „любов“ жартувати не треба... Він знайшов собі заняття, поставив перед собою завдання і радів радістю діяльної людини. Він і не згадав про те, що вона — вихованка його матері, наречена іншого; він ні на мить не дурив себе; він дуже добре знав, що їй не бути його дружиною... Може, його виправдувала пристрасть — правда, не благородна, не висока, але, все таки, досить сильна і болісна пристрасть. Певна річ, він закохався не як дитина; він не поринав у безпредметний захват; він дуже знав, чого він хотів і чого він поривався.

Василь Іванович цілком був здібний в найменший час привчити до себе іншу, навіть упереджену або боязку людину. Ольга незабаром перестала його сахатися. Василь Іванович увів її в новий світ. Він виписав для неї клавікорди, давав їй лекції музики (він сам порядно грав на флейі), читав їй книжки, довго розмовляв з нею... Голова закрутилася у бідної степнячки. Василь цілком підкорив її. Він умів говорити з нею про те, що доти їй було чужим, і говорити мовою їй зрозумілою. Ольга потроху звикала висловлювати перед ним свої почуття; він допомагав їй, підказував їй слова, яких вона не знаходила, не залякував її; то утримував, то заохочував її поривання... Василь взявся за її виховання не з безкорисливого бажання збудити й розвинути її здібності: він, просто, хотів її трохи до себе наблизити і знав, до того ж, що недосвідчену, несміливу, але самолюбну дівчину легше привабити розумом, ніж серцем. Якби Ольга була навіть створінням незвичайним, Василь ніяк не міг би цього помітити, бо він поводився з нею як з дитиною; але ви вже знаєте, паче, що Ольга нічим особливим не відзначалася. Василь старався, по зможі, впливати на її уяву, і часто ввечері вона розставалася з ним з таким вихором нових образів, слів і думок у голові, що не могла заснути до

зорі і, тоскно зітхаючи, безперестанку прикладала гарячі щоки до холодних подушок, або вставала, підходила до вікна і лякливо й жадібно дивилася в темну далечінь. Василь виповняв кожну мить її життя: ні про кого іншого вона думати не могла. Рогачова вона незабаром перестала навіть помічати. Василь, як людина спритна й хитра, в його присутності не говорив з Ольгою; але або смішив його самого до сліз, або вигадував якунебудь галасливу гру, прогулянку верхи, катання вночі по річці з факелами й музикою — одне слово, не давав опам'ятатися Павлові Афанасійовичу. Проте, не вважаючи на всю хитрість Василя Івановича, Рогачов невиразно відчув, що він, жених і майбутній чоловік Ольги, начебто став для неї чужою людиною... але в наслідок безмежної своєї доброти боявся засмутити її докором, хоч справді любив її і дорожив її прив'язанням. Насамоті з нею він не знав, що заговорити, і тільки старався всіляко прислужуватися. Минуло два місяці. В Ользі зникла, нарешті, всяка самотійність, всяка воля; плохий і мовчазний Рогачов не міг бути їй опорою; вона навіть не хотіла противитися чарові і з завмираючим серцем безоглядно віддалася Василеві...

Ольга Іванівна, напевне, зазнала тоді радощів кохання, але ненадовго. Хоча Василь — не маючи іншої роботи — не тільки не покинув її, але навіть прив'язався до неї і дбайливо її леліав, та сама Ольга до такої міри розгубилася, що навіть в коханні не знаходила щастя, і все ж не мала сили відірватися від Василя. Вона почала всього боятися, не сміла думати; не розмовляла ні про що; перестала читати, туга її гризла. Іноді щастило Василеві захопити її і примусити забути всіх і все; але другого ж дня він знаходив її бліду, безмовну, з похололими руками, з безглуздою усмішкою на губах... Настав досить трудний час для Василя; але ніякі труднощі залякати його не могли. Він весь зосередився, як досвідчений грач. Він нітрохи не міг поклатися на Ольгу Іванівну: вона безперестанку себе зраджувала, блідла, червоніла й плакала... її нова роль була їй надсилу.

Василь працював за двох; в його буйній і галасливій веселості тільки до-свідчений спостережник міг би помітити гарячкову напруженість; він бавився братами, сестрами, Рогачовими, сусідами, сусідками — як пішаками; завжди був на осторозі, не упускав жодного погляду, жодного руху, хоча здавався найбезтурботнішою людиною; щоранку ставав до бою і щовечора святкував перемогу. Він нітрохи не тяжівся такою страшною діяльністю; спав чотири години на добу, їв дуже мало і був здоровий, свіжий і веселий. Тим часом день весілля наближався; Василь встиг переконати самого Павла Афанасійовича в тому, що треба його відкласти; потім послав його в Москву по покупки, а сам листувався з петербурзькими приятелями. Він клопотався не так з жалю до Ольги Іванівни, як з охоти і любові до клопоту й тривоги... До того ж — Ольга Іванівна почала йому надокучати, і він уже не раз, після несамовитого вибуху пристрасті, поглядав на неї, як, бувало, на Рогачова. Лучинов завжди залишався загадкою для всіх; в самій холодності його неблаганної душі ви відчували чудне, майже південне полум'я, і в найшаленішому розпалі пристрасті від цієї людини дмухало холодом. При інших він, як перше, підтримував Ольгу Іванівну; але на самоті він бавився нею, як кіт мишею, або лякав її софізмами, або тяжко і образливо нудьгував, або, нарешті, знов кидався їй у ноги, поривав її, як вихор трісочку... і не прикидався тоді закоханим... але дійсно сам замирав.

Одного разу досить пізно ввечері Василь сидів сам-один у себе в кімнаті і уважно перечитував останні листи, які одержав з Петербурга — коли раптом двері тихенько зарипіли і увійшла Палашка, покоївка Ольги Іванівни.

— Чого тобі треба? — спитав її Василь досить суворо.

— Панночка просять вас до себе.

— Телер не можу. Іди... Ну, чого ж ти стоїш? — провадив він, побачивши, що Палашка не виходила.

— Панночка звеліли сказати, що дуже, мовляв, треба.

— Та щб там таке?

— Пан самі побачать...

Василь став, з досадою кинув листи в шухляду і пішов до Ольги Іванівни. Вона сиділа одна, в кутку, — бліда й непорушна.

— Чого ви бажали? — спитав він її не зовсім привітно.

Ольга подивилася на нього і, здригаючись, закрила очі.

— Що вам? Що тобі, Ольго?

Він узяв її за руку... Рука Ольги Іванівни була холодна, як лід... Вона хотіла заговорити... і голос її завмер. Бідна жінка не мала жодного сумніву щодо свого становища.

Василь трохи збентежився. Кімната Ольги Іванівни була за кілька кроків від спальні Анни Павлівни. Василь обережно сів коло Ольги, цілував і грів її руки, пошепки її умовляв. Вона слухала його і мовчки злегка здригалася. У дверях стояла Палашка і тихенько втирала сльози. У сусідній кімнаті тяжко й мірно стукав маятник і чути було подих сонного. Заціпеніння Ольги Іванівни перейшло, нарешті, в сльози й глухі ридання. Сльози — мов гроза: після них людина завжди тихшає. Коли Ольга Іванівна заспокоїлась трохи і лише зрідка судорожно схлипувала як дитина, Василь став перед нею на коліна й пестощами, ніжними обцянками заспокоїв її цілком, дав їй напитися, приспав її і пішов. Цілу ніч він не роздягався, написав два-три листи, спалив два-три папери, дістав золотий медальйон з портретом жінки чорнобрової і чорноокої, з лицем похитливим і сміливим, довго розглядав її риси і в задумі ходив по кімнаті. Другого ранку, за чаєм, він з надзвичайним незадоволенням побачив почервонілі розпухлі очі і бліде, стурбоване обличчя бідної Ольги. Після сніданку запропонував він їй прогулятися з ним по садку. Ольга пішла за Василем, як слухняна овечка. Коли ж, години через дві, вона вернулася з саду, на ній образу людського не було; вона сказала Анні Павлівні, що нездужає, і лягла в постіль. Під час прогулянки Василь, з належним каяттям, об'явив їй, що він таємно звичаний — він був такий самий холод-стак, як я. Ольга Іванівна не зомліла —

зомлівають тільки на сцені; але раптом скам'яніла, хоч сама не тільки не надіялася вийти за Василя Івановича, але навіть якось боялася про це думати. Василь почав їй доводити доконечність розлуки з ним і шлюбу з Рогачовим. Ольга Іванівна дивилася на нього з німим жахом. Василь говорив холодно, діловито, резонно; винував себе, каювся — але кінчив усі свої міркування такими словами: „минулого не вернеш; треба діяти“. Ольга розгубилася зовсім; їй було страшно, соромно; безнадійний, тяжкий розпач огорнув її; вона хотіла смерті — і з тугою дожидала вирішення Василя.

— Треба у всьому признатися матінці,— сказав він їй нарешті.

Ольга змертвіла; ноги у неї підтнулися.

— Не бійся, не бійся,— повторяв Василь: — здайся на мене, я тебе не покину... я все владнаю... надійся на мене.

Бідна жінка подивилася на нього з любов'ю... так, з любов'ю і глибокою, хоча уже безнадійною відданістю.

— Я все, все уладнаю,— сказав їй на прощання Василь...— і востанне поцілував її похололі руки.

Другого ранку Ольга Іванівна шойно встала з постелі — двері її одчинилися... і Анна Павлівна з'явилася на порозі. Її підтримував Василь. Мовчки добралася вона до крісла і сіла мовчки. Василь став коло неї. Він здавався спокійним; брови його зсунулися і губи злегка розкрилися. Анна Павлівна, бліда, обурена, розгнівана, збиралася говорити, але голос зраджував її. Ольга Іванівна з жахом обвела поглядом свою благодійницю — свого кохувача; страшно завмерло в ній серце... вона з криком упала серед кімнати на коліна і затулила собі обличчя руками... „Значить, правда... правда?“ прошепотіла Анна Павлівна і нахилилася до неї... „Відповідайте ж!“ продовжувала вона, жорстоко схопивши Ольгу за руку.

— Матінко! — розітнувся мідяний голос Василя. — Ви обіцяли мені не обржати її.

— Я хочу... признавайся ж... признавайся... правда? правда?

— Матінко... згадайте... — промовив поволі Василь.

Це одно слово сильно вразило Анну Павлівну. Вона прихилилася до спинки крісла і заридала.

Ольга Іванівна тихенько підвела голову й хотіла була кинутися в ноги старій, але Василь утримав її, підвів і посадив на друге крісло. Анна Павлівна все плакала і шепотіла незв'язані слова...

— Слухайте, матінко,— заговорив Василь: — не засмучайте себе! ще можна лихові зарадити... Якщо Рогачов...

Ольга Іванівна здригнулася і випросгалась.

— Якщо Рогачов,— провадив Василь, значущо глянувши на Ольгу Іванівну: — думає собі, що можна безкарно знеславити чесну сім'ю...

Ользі Іванівні стало страшно.

— У моїм домі,— простогнала Анна Павлівна.

— Заспокійтесь, матінко. Він скористався її недосвідченстю, її молодістю, він... ви щось хочете сказати? — додав він, побачивши, що Ольга поривається до нього...

Ольга Іванівна упала в крісло.

— Я зараз їду до Рогачова. Я примушу його женитися сьогодні ж таки. Будьте певні, я не дозволю йому збиткуватися над нами...

— Але... Василю Івановичу... ви... — прошепотіла Ольга.

Він довго й непривітно подивився на неї. Вона замовкла знов.

— Матінко, дайте мені слово не турбувати її до мого приїзду. Подивіться — вона ледве жива. Та й вам треба відпочити. Надійтесь на мене: я відповідаю за все; в кожному разі, підждіть мого повернення. Повторяю вам — не засмучайте ні її, ні себе — і здайтесь на мене.

Він наблизився до дверей і зупинився.

— Матінко,— сказав він: — Ходімо зо мною, лишіть її саму, прошу вас.

Анна Павлівна встала, підійшла до ікони, поклала земний поклін і поволі пішла за сином. Ольга Іванівна мовчки і непорушно провела її очима. Василь швидко вернувся, схопив її за руку, шепнув їй на вухо: „надійтесь на мене і не викрийте нас“, —

і зараз вийшов...— „Бурсьє“,—закричав він, сходячи хутко вниз по сходах.— „Бурсьє!..“

Через чверть години він уже сидів у колясці з своїм слугою.

Того дня старого Рогачова не було дома. Він поїхав у повітове місто набирати мухояру на кафтани своїй челяді. Павло Афанасійович сидів у себе в кабінеті і роздивлявся на колекцію полинялих метеликів. Підвівши брови й витягнувши губи, він обережно перевертав шпилькою крихіткі крильця „вічного сфінкса“, коли раптом відчув у себе на плечі велику, але тяжку руку. Він оглянувся— перед ним стояв Василь.

— Здрастуйте, Василю Івановичу,— промовив він не без деякого здивування.

Василь подивився на нього і сів перед ним на стілець.

Павло Афанасійович усміхнувся був... та глянув на Василя, опустився, розкрив рот і склав руки.

— А скажіть чо, Павле Афанасійовичу,— заговорив раптом Василь:— чи хутко ви збираєтеся справити весіллячко?

— Я?... хутко... звичайно... я, з мого боку... а втім, як ви і ваша сестричка... я, щодо мене, готовий хоч завтра.

— Прекрасно, прекрасно. Ви людина дуже нетерпляча, Павле Афанасійовичу.

— Як?

— Слухайте,— додав Василь Іванович, встаючи:— я все знаю; ви мене розумієте, і я вам наказую негайно, завтра таки одружитися з Ольгою.

— Дозвольте, дозвольтє,— відказав Рогачов, не встаючи з місця:— ви мені наказуєте? Я сам просив руки Ольги Іванівни, і мені нема чого наказувати... признаюсь, Василю Івановичу, я вас щось не розумію.

— Не розумієш?

— Ні, їй-право, не розумію.

— Даеш ти мені слово одружитися з нею завтра?

— Та змилуйтесь, Василю Івановичу... чи не ви самі не раз відклали наше весілля? Без вас воно давно вже відбулося б. І тепер я і не думаю відмовлятися. Щоб ж значать ваші погрози, ваші наполегливі вимоги?

Павло Афанасійович утер піт з лица.

— Даеш ти мені слово? говори: згода чи ні?—повторив поволі Василь.

— Будь ласка... даю, але...

— Добре. Пам'ятай же... А вона у всьому призналася?

— Хто признався?

— Ольга Іванівна.

— Та в чому призналася?

— Та чого ви передо мною прикидаєтеся, Павле Афанасійовичу? Адже я вам не чужий.

— В чому я прикидаюся? я вас не розумію, не розумію, ніяк не розумію. В чому могла Ольга Іванівна признатися?

— В чому? Ви мені набридли! Звісно, в чому.

— Побий мене бог...

— Ні, я тебе вб'ю—коли ти з нею не одружишся... розумієш?

— Як!...—Павло Афанасійович скочив і став перед Василем.— Ольга Іванівна... ви кажете...

— Хитрий, братику, ти, хитрий, признаюсь,—Василь з усмішкою поплескав його по плечі:— дарма, що на вигляд сумирний...

— Боже мій, боже!.. Ви мене з розуму зводите... Що ви хочете сказати, з'ясуйте, бога ради!

Василь нагнувся до нього й шепнув йому щось на вухо.

Рогачов скрикнув:—Як?... я?

Василь тупнув ногою.

— Ольга Іванівна? Ольга?

— Так... ваша наречена...

— Моя наречена... Василю Івановичу... вона... вона... та я ж її і знати не хочу,—закричав Павло Афанасійович.—Та бог з нею! за кого ви мене маєте? Обманути мене—мене обманути... Ольго Іванівно, не гріх вам, не совісно вам... (Сльози бризнули у нього з очей).—Спасибі вам, Василю Івановичу, спасибі... А я її і знати тепер не хочу! не хочу! не хочу! і не кажіть... Ах, батечку мій!—от до чого я дожився! Добре ж, добре!

— Годі вам жартувати,—сказав спокійно Василь Іванович.—Пам'ятайте, ви мені дали слово: завтра весілля.

— Ні, цього не буде! Годі, Василю Івановичу, знов таки скажу вам—за кого ви мене маєте? забагато честі: красно дякую. Вибачте.

— Як хочете! — відказав Василь. — Діставайте шпагу.

— Як шпагу... навіщо шпагу?

— Навіщо? А от навіщо.

Василь добув свою французьку, тонку, гнучку шпагу і злегка зігнув її до підлоги.

— Ви хочете... зо мною... битися?..

— Еге ж.

— Але, Василю Івановичу, змилуйтеся, зрозумійте мое становище. Як же я можу, поміркуйте самі, після того, що ви мені сказали... я чесна людина, Василю Івановичу, я дворянин.

— Ви дворянин, ви чесна людина, — то будь ласка битися зо мною.

— Василю Івановичу!

— Ви, здається, боїтеся, пане Рогачов?

— Я зовсім не боюся, Василю Івановичу. Ви думали залякати мене, Василю Івановичу. От, мовляв, я його полякаю, він настрашиться, він на все одразу й погодиться... Ні, Василю Івановичу, я такий самий дворянин, як і ви, хоча виховання столичного не здобув, дійсно, і залякати вам мене не вдасться, вибачте.

— Дуже добре, — відказав Василь: — де ж ваша шпага?

— Єрошка! — закричав Павло Афанасійович.

Увійшов слуга.

— Дістань мені шпагу — там — ти знаєш, на горіщі... швидше...

Єрошка вийшов. Павло Афанасійович раптом надзвичайно зблід, швидко скинув шлафрок, надягнув кафтан рудого кольору з стразовими великими гудзиками... намотав на шию галстух... Василь дивився на нього і перебирав пальцями правої руки.

— То що ж? битися нам, Павле Афанасійовичу?

— Битися, то битися, — відказав Рогачов і покvapно застebнуv камзол.

— Ей, Павле Афанасійовичу, послухайся моєї ради: женися... що тобі... А я, повір мені...

— Ні, Василю Івановичу, — перебив його Рогачов. — Ви мене, я знаю, або вб'єте, або покалічите; але честі своєї я губити не хочу... вмирати, то вмирати.

Єрошка увійшов і трепетно подав Рогачову стареньку шпагу у шкіряних, потрісканих піхвах. За тих часів

всі дворяни носили шпаги при пудрі; але степові поміщики пудрувалися разів зо два на рік. Єрошка відійшов до дверей і заплакав. Павло Афанасійович виштовхав його геть з кімнати.

— Одначе, Василю Івановичу, — зауважив він дещо збентежено: — я не можу зараз з вами битися: дозвольте відкласти нашу дуель до завтра; батька нема дома; та й справи мої, про всяк випадок, не завадять упорядкувати.

— Ви, я бачу, знов починаєте боїтися, ласкавий пане.

— Ні, ні, Василю Івановичу; але поміркуйте самі...

— Слухайте, — закричав Лучинов: — ви мене починаєте доводити до гніву... Або дайте мені слово зараз женитися, або бийтесь... або я вас приб'ю палицею, як боягуза, розумієте?

— Ходімо в сад, — відповів крізь зуби Рогачов.

Але раптом двері одчинилися, і стара няня Єфімовна, вся розтріпана, увігналася в кімнату, упала перед Рогачовим на коліна, схопила його за ноги...

— Батечку ти мій! — заводала вона: — дитинко ти моя... що ти таке задумав? не занести нас бідолашних, батечку! Адже він тебе заб'є, голубчику ти мій! Та звели нам тільки, звели, ми його, шибеника такого, шапками закидаємо... Павле Афанасійовичу, дитинко ти моя, бійся бога!

У дверях показалося багато блідих і стурбованих облич... показалося навіть руда борода старости...

— Пустити мене, Єфімовна, пусти! — пробурмотів Рогачов.

— Не пушту, рідненький, не пушту. Що тобі таке, батечку, що тобі? Та що скаже Афанасій Лукич? Та він нас усіх з білого світу зжене... А ви чого стоїте? Візьміть но непрошеного гостя попід ручки та випровадьте його геть з дому, щоб і духу його не було.

— Рогачов! — грізно скрикнув Василь Іванович.

— Ти збожеволіла, Єфімовна, ти мене ганьбиш, змилуйся... — проговорив Павло Афанасійович. — Іди, іди собі з богом, і ви забирайтеся геть, чуете?..

Василь Іванович швидко підійшов до одчиненого вікна, дістав невеликий срібний свищик—злегка свиснув...

Бурсьє озвався невдалеку. Лучинов зараз звернувся до Павла Афанасійовича.

— Чим же ця комедія закінчиться?

— Василю Івановичу, я приїду до вас завтра—що мені робити з цією божевільною бабою...

— Е! та я бачу, з вами нема чого довго розмовляти,—сказав Василь і підняв швидко палицю...

Павло Афанасійович рвонувся, відштовхнув Єфімовну, схопив шпагу й кинувся через другі двері в сад.

Василь кинувся услід за ним. Вони вбігли обидва в дерев'яну альтанку, мудро розмальовану на китайський кшталт, зачинилися, і добули шпаги. Рогачов колись вчився фехтування; але тепер ледве зміг почати як слід. Леза схрестилися. Василь видимо бавився шпагою Рогачова. Павло Афанасійович задихався, бліднув і збентежено дивився в обличчя Лучинову. Тим часом у саду розлягалися крики; юрба народу бігла до альтанки. Раптом Рогачов почув страшний старечий зойк... він пізнав голос батька. Афанасій Лукич, без шапки, з розтріпаним волоссям, біг попереду всіх, з усієї сили махаючи руками...

Сильним і несподіваним поворотом леза вибив Василь шпагу з руки Павла Афанасійовича.

— Женися, брат,—сказав він йому:— годі тобі блазнувати!

— Не женюсь,—прошепотів Рогачов, закрив очі і весь затрусився.

Афанасій Лукич почав ламатися в двері альтанки.

— Не хочеш?—закричав Василь.

Рогачов похитав заперечливо головою.

— Ну, то чорт же з тобою!

Бідний Павло Афанасійович упав мертвий: шпага Лучинова устромилася йому в серце... Двері затріщали, старий Рогачов увігнався в альтанку, але Василь уже встиг вискочити у вікно...

Через дві години увійшов він в кімнату Ольги Іванівни... Вона з жахом кинулася йому назустріч... Він мовчки поклонився їй, добув шпагу і проколов, на місці серця—портрет Павла Афанасійовича. Ольга скрикнула і упала на підлогу непритомна... Василь пішов до Анни Павлівни. Він застав її в божниці.— „Матінко“,—сказав він:— „я помстився“.— Бідна стара здригнулася і продовжувала молитися.

Через тиждень Василь поїхав в Петербург—і через два роки вернувся в село, розбитий паралічем, без мови. Він уже не застав серед живих ні Анни Павлівни, ні Ольги—і помер незабаром сам на руках у Юдіча, який годував його, як дитину, і один умів розуміти його незв'язний лепет.

1846 р.

М У М У

На одній з далеких вулиць Москви, в сірому будинку з білими колонами, антресолю і покривленим балконом жила колись пані, вдова, оточена численною дворнею. Сини її служили в Петербурзі, дочки повиходили заміж; вона виїжджала рідко і в самоті доживала останні роки своєї скупі і нудної старості. День її, нерадісний і сльотавий, давно минув; але й вечір її був чорніший від ночі.

Із числа усієї її челяді найприкметнішою людиною був двірник Гарасим, чоловік дванадцяти вершків зросту, богатырської будови тіла і глухонімий з народження. Пані взяла його з села, де він жив один, у невеликій хатинці, окремо від братів, і де його вважали мало не за найсправнішого тяглого мужика. Обдарований надзвичайною силою, він працював за чотириох — робота горіла в його руках, і весело було дивитися на нього, коли він або орав і, налягаючи величезними долонями на соху, здавалося, сам-один, без допомоги конячини, розгинав пругкі груди землі, або на Петра і Павла так усе валив косою, що хоч би молодий березовий лісок стинати з коріння геть, або моторно й безнастанно молотив триаршинним ціпом, і як важель спускалися й підіймалися довгасті і тверді м'язи його плечей. Постійне мовчання надавало урочистій величності його невтомній роботі. Славний він був

мужик, і коли б не його нещастя, кожна дівчина охоче пішла б за нього заміж... Аж ось Гарасима привезли в Москву, купили йому чоботи, пошили кафтан на літо, на зиму кожух, дали в руку мітлу й лопату і настановили його дворником.

Дуже не сподобалося йому спохатку його нове життя. З дитинства звик він до польових робіт, до сільського побуту. Відчужений нещастям своїм від людського товариства, він виріс німий і могутий, як дерево росте на плідючій землі... Переселений до міста, він не розумів, що з ним таке діється, — нудьгував і чудувався, як чудується молодий здоровий бик, якого щойно взяли з поля, де соковита трава росла йому по живіт, — взяли, поставили на вагон залізниці — і от, огортаючи його сите тіло то димом з іскрами, то хвилястою парою, мчать його тепер, мчать з гуркотом і брязкотом, а куди мчать — бог відає! Робота Гарасима на новій його службі здавалася йому жартом після тяжкої селянської праці; за півгодини все в нього було готове, і він знов то зупинявся посеред двора і дивився, роззявивши рога, на всіх перехожих, неначе бажуючи домогтися від них розв'язання загадкового свого становища, то раптом ішов кудинебудь в куточок і, далеко відкинувши мітлу й лопату, кидався на землю лицем і цілими годинами ле-

жав на грудях непорушно, як пійманий звір. Але до всього зникає людина, і Гарасим зник, нарешті, до міського життя. Діла у нього було небагато; весь обов'язок його полягав у тому, щоб чисто утримувати двір, два рази на день привезти бочку з водою, натягати й наколоти дров для кухні й дому, та чужих не пускати і ногами вартувати. І треба сказати, щиро виконував він свої обов'язки: на подвір'ї у нього ніколи ні трісок не валялося, ні сміття; чи застрягне в негоду денебудь з бочкою віддана під його опіку розбита шкапа-водовозка, він тільки двигне плечем—і не тільки воза, а й коняку зіпхне з місця; чи візьметься він дрова колоти, сокира так і дзвонить у нього, як скло, і летять на всі боки тріски й поліна; а щодо чужих, то після того як він одного разу вночі, піймавши двох злодіїв, стукнув їх лобом до лоба, та так стукнув, що хоч у поліцію їх потім не веди, всі в околі дуже стали поважати його; навіть денні перехожі, зовсім уже не шахраї, а просто незнайомі люди, побачивши грізного двірника, відмахувалися й кричали на нього, так начебто він міг чути їх крики. З усією іншою челяддю Гарасим був у взаєминах не те щоб приятельських,—вони його побоювалися,—а близьких; він мав їх за своїх. Вони вміли з ним порозумітися знаками, і він їх розумів, точно виконував всі накази, але права свої теж знав, і вже ніхто не смів сідати на його місце в застіллю. Взагалі Гарасим був вдачі строгої й серйозної, любив у всьому лад; навіть півні при ньому не сміли битися—а то біда! побачить, зараз схопить за ноги, покрутить разів десять на повітрі колесом і кине в різні боки. На подвір'ї у пані водилися також гуси; але гуска, як відомо, птиця велична й розсудлива; Гарасим поважав їх, ходив за ними і годував їх; він сам скидався на стачного гусака. Йому приділили над кухнею комірчину; він опорядив її собі сам, по своїй уподобі, спорудив у ній ліжко з дубових дощок на чотирьох колодах—справді богатирське ліжко; сто пудів можна було покласти на ньо-

го—не погнулося б; під ліжком була міцна скриня; в куточку стояв столик, такої ж міцної будови, а коло столика—стілець на трьох ніжках, та такий міцний і приземкуватий, що сам Гарасим, бувало, підіймає його, упустиць і усміхнеться. Комірчина запиралася на замок, що трохі нагадував своїм виглядом калач, тільки чорний; ключ від цього замка Гарасим завжди тримав при собі на пояску. Він не любив, щоб до нього ходили.

Так минув рік, по скінченні якого з Гарасимом сталася невелика пригода.

Стара пані, у якій він жив за двірника, у всьому додержувалася старовинних звичаїв і прислугу держала численну: в домі в неї були не тільки пралі, швачки, столярі, кравці й кравчихи, був навіть один лимар, його ж вважали й ветеринарним лікарем і лікарем для людей, був домашній лікар для пані, був, нарешті, один черевичник, на ім'я Капітон Клімов, п'яниця гіркий. Клімов вважав себе за людину скривджену і неоцінену, людину освічену і столичну, якій не в Москві б жити, без діла, в якому-небудь глухому закутку, і коли пив, як він сам висловлювався, відбиваючи слово від слова й стукаючи себе в груди, то пив саме з горя. От зайшла одного разу про нього мова у пані з її головним ключником, Гаврилом, людиною, якій, міркуючи тільки по її жовтих оченятах і качиному носі, сама доля, здавалося, визначила бути начальством. Пані скаржилася на зіпсованість Капітона, якого напередодні тількищо відшукали десь на вулиці.

— А що, Гаврило,—заговорила раптом вона,—чи не женити нам його, як ти думаєш? Може, він зробиться статечнішим.

— Чому ж не женити! можна,—відповів Гаврило:—і дуже навіть буде добре.

— Так, тільки хто ж за нього піде?

— Певна річ. А втім, на те ваша воля. Все ж він, сказаги, на щонебудь може бути потрібний; з десятка його не викинеш.

— Здається, йому Татьяна подобається?

Гаврило хотів був щось відповісти, та стулив губи.

— Так!.. хай посватає Татъяну,— вирішила пані, з насолодою понюхуючи табаку:— чуеш?

— Чую,— промовив Гаврило і вийшов.

Вернувшись у свою кімнату (вона знаходилася у флігелі і була майже вся захарашена кованими скринями), Гаврило спочатку вислав геть свою жінку, а потім сів коло вікна й задумався. Несподіваний наказ пані його видимо спантеличив. Нарешті, він встав і звелів покликати Капітона. Капітон прийшов... Але перше, ніж ми перекажемо читачам їх розмову, не зайво буде розказати в кількох словах, хто була ця Татъяна, з якою доводилося Капітонові дружитися, і чому наказ пані збентежив ключника.

Татъяна, що виконувала, як ми сказали вище, роботу пралі (втім, їй, як вправній і вченій пралі, доручали тільки тонку білизну), була жінка років двадцяти восьми, маленька, худа, білява, з родимками на лівій щоці. Родимки на лівій щоці на Русі вважають за погану ознаку—прізвість нещасливого життя... Татъяна не могла похвалитися своєю долею. З першої молодості її держали в чорному тілі: працювала вона за двоє, а ласки ніякої ніколи не бачила; одягали її погано; утримання вона діставала дуже маленьке; родини в неї все одно що не було: один якийсь старий ключник, залишений за непридатністю в селі, доводився їй дядьком, та інші дядьки у неї мужиками були,—ото й усе. Колись її вважали красунею, але краса з неї дуже швидко зійшла. Вдачі вона була вельми сумірної, або, краще сказати, заляканої; сама до себе вона була цілком байдужа, інших—боялася смертельно; думала тільки про те, як би роботу вчасно кінчити, ніколи ні з ким не говорила і тремтіла на саме ім'я пані, хоч та її майже в очі не знала. Коли Гарасима привезли з села, вона мало не завмерла з жаху, побачивши його величезну постать, всіляко старалася не зустрічатися з ним, навіть мружилася, бувало, коли їй траплялося пробігати повз нього, поспішаючи з дому в пральню. Гарасим спочатку не звер-

тав на неї великої уваги, потім став посміюватися, коли вона йому стрічалася, потім і задивлятися на неї почав, нарешті, і зовсім очей з неї не зводив. Сподобалась вона йому: чи то лагідним виразом обличчя, чи неспівністю рухів—бог його знає! От одного разу пробиралася вона по подвір'ї, обережно піднімаючи на розтопирчених пальцях накрохмалену кофту пані... хтось раптом сильно схопив її за лікоть; вона обернулася і так і скрикнула: за нею стояв Гарасим. Безглуздо сміючись і ласкаво мукаючи, протягав він їй пряникового півника, з сухоліткою на хвості й крилах. Вона хотіла була відмовитися, але він силоміць упхав їй пряника в руку, похитав головою, пішов геть і, обернувшись, ще раз промукав їй щось дуже приязне. З того дня він уже не давав їй спокою: куди, бувало, вона піде, він уже там, іде їй назустріч, усміхається, мукає, махає руками, стрічку раптом витягне за пазухи і встромить їй, мітлюю перед нею стежку промете. Бідна дівка просто не знала, як їй поводитися і що робити. Незабаром усі в домі дізналися про витівки німого двірника; глузування, прикладки, ущипливі словечка посипалися на Татъяну. Проте, з Гарасима глузувати не всі наважувалися: він жартів не любив; та, і їй при ньому давали спокій. Рада не рада, а попала дівка під його захист. Як усі глухонімі, він був дуже кмітливий і дуже добре розумів, коли з нього або з неї сміялися. Одного разу, при обіді, кастелянша, начальниця Татъяни, почала її, як говориться, шпівяти і до того її довела, що та, бідна, не знала куди очі подіти і мало не плакала з досади. Гарасим раптом підвівся, простягнув свою величезну ручиську, наклав її на голову кастелянші і з такою понурою лютістю подивився їй в обличчя, що та так і пригнулася до самого стола. Всі змовкли. Гарасим знов узявся за ложку і знов почав сьорбати щі. „Ач, глухий чорт, дідько!“—пробурмотіли всі півголосом, а кастелянша встала та пішла в дівочу. А то, іншого разу, помітивши, що Капітон, той самий Капітон, про якого тількищо була мова, якось надто приязно розбала-

жався з Татьяною, Гарасим підкликав його до себе пальцем, відвів у каретний сарай, та ухопивши за кінець дишло, що стояло в кутку, легко, але красномовно насварився ним на нього. Відтоді вже ніхто не заговорював з Татьяною. І все те миналося йому безкарно. Правда, кастелянша, тільки прибігла в дівочу, зараз зомліла і, взагалі, так хитро поводитися, що того ж самого дня пані дізналася про грубий вчинок Гарасима; але химерна стара тільки засміялася кілька разів, тяжко образивши тим кастеляншу, примусила її повторити, як, мовляв, він пригнув тебе своєю важкою ручкою, і другого дня вислала Гарасимові карбованця. Вона його жалувала, як вірного й сильного сторожа. Гарасим таки дуже її побоювався, та проте надіявся на її ласку і збирався вже йти до неї з просьбою, чи не дозволить вона йому оженитися з Татьяною. Він тільки ждав нового кафтана, що обіцяв йому ключник, щоб у пристойному вигляді стати перед пані, коли раптом цій самій пані спало на думку віддати Татьяну за Капітова.

Читач тепер легко сам зрозуміє, чому ключник Гаврило так збентежився після розмови з панею. „Пані, — думав він, сидючи край вікна, — звичайно, любить Гарасима (Гаврило добре це знав, і тому він сам йому потурав), все ж він істота безсловесна; не доповісти ж пані, що от Гарасим, мовляв, до Татьяни залицяється. Та й, нарешті, воно й справедливо, який він чоловік? А з другого боку, досить цьому, господи прости, полісунів довідатися, що Татьяну віддають за Капітона, аджеж він усе в хаті переламає, йй-право. Адже з ним не розмовишся; аджеж його, чорта того, погрішив я грішний, ніяким способом не вгамуєш... йй-право...“

Поява Капітона перервала нитку Гаврилових думок. Легковажний швець увійшов, закинув руки назад і, непримущено прихилившись до виступу стіни коло дверей, поставив праву ніжку хрест на хрест перед лівою і струснув головою. От, мовляв, я. Чого ви хотіли?

Гаврило подивився на Капітона і взявся стукати пальцями по лутці вікна. Капітон тільки примружив

трохи свої олив'яні очка, але не спустив їх, навіть усміхнувся злегка і погладив рукою своє біляве волосся, що так і стобурчилося на всі боки. Ну, так я, мовляв, я. Чого дивишся?

— Гарний, — проговорив Гаврило і помовчав. — Гарний, що й казати!

Капітон тільки плечиками здвигнув. „А ти, либонь, кращий?“ — подумав він у собі.

— Ну, подивися на себе, ну, подивися, — провадив з докором Гаврило: — ну, на кого ти схожий?

Капітон обвів спокійним поглядом свій затяганий і обірваний сюртук, свої залатані штани, з особливою увагою подивився на свої діряві чоботи, надто на той, на носок якого так елегантно спиралася його права ніжка, і знов пильно дивився на ключника.

— Або що?

— Що? — повторив Гаврило. — Що? Ще ти кажеш: що? На чорта ти схожий, погрішив я грішний, от на кого ти схожий.

Капітон швидко закліпав очима.

„Лайтеся, мовляв, лайтеся, Гаврило Андрійовичу“, сказав він знов сам до себе.

— Отжеж, ти знов п'яний був, — почав Гаврило: — отже знов? Га? ну, відповідай же.

— Через слабість здоров'я міцних напоїв заживав дійсно, — відповів Капітон.

— Через слабість здоров'я!.. Мало тебе карають, — от що. А в Пітері ще був у науці... Багато ти там навчився. Тільки хліб дурно їси.

— В цьому разі, Гаврило Андрійовичу, один мені суддя: сам господь бог, і більше ніхто. Той один знає, яка я людина на цім світі є і чи справді дурно хліб їм. А коли міркувати щодо пияцтва, то в цьому разі винен не я, а більше один товариш; сам він мене зманив, та й споліткував, пішов тобто, а я...

— А ти лишився, гусак, на вулиці. Ах, ти, шибайголова! Ну, та річ не в тім, — провадив ключник, — а от що. Пані... — тут він помовчав, — пані бажають, щоб ти оженився. Чуєш? Вони гадають, що ти статечнішим будеш, оженившись. Розумієш?

— Що ж тут розуміти?

— Ну, так. По-моєму, краще б тебе гаразд до рук прибрати. Ну, та це вже їх діло. Що ж? ти згоден?

Капітон оскалився.

— Одруження — річ добра для людини, Гаврило Андрійовичу; і я, що до мене, з великою моєю уподобою і приємністю.

— Ну, так — відказав Гаврило і подумав: — що й казати, акуратно говорить людина. Тільки он що, — провадив він уголос: — дівчину тобі підшукали не до ладу.

— А яку, дозвольте подікавитися...

— Татьяну.

— Татьяну?..

І Капітон витріщив очі і відділився від стіни.

— Ну, чого ж ти сполохнувся?.. Хіба вона тобі не до вподоби?

— Де там не до вподоби, Гаврило Андрійовичу! — дівка вона нічого, працювата, спокійна дівка... Алеж ви самі знаєте, Гаврило Андрійовичу, аджеж той бо, полісун, мара ота степова, адже він до неї...

— Знаю, брат, усе знаю, — з досадою перепинив його ключник: — алеж...

— Та змилуйтеся, Гаврило Андрійовичу! адже він мене вб'є, їй-богу, вб'є, як муху якунебудь розплющить, адже у нього рука, ви ж подивіться, будь ласка, що в нього за рука; адже у нього, просто, Мініна і Пожарського рука. Адже він, глухий, б'є і не чує, як б'є! Наче уві сні кулачичками має. І вгамувати його немає ніякої можливості; чому? бо, ви самі знаєте, Гаврило Андрійовичу, він глухий, ще й до того дурний, як пень. Адже це якийсь звір, ідол, Гаврило Андрійовичу, — гірше ідола... осика якась: за що ж я тепер від нього терпіти мушу? певна річ, мені вже тепер про все байдуже: обтерпився, обвик до лиха, обсмальцювався, як коломенський горщик, — проте ж я таки людина, а не якийнебудь, справді, нікчемний горщик.

— Знаю, знаю, не розписуй...

— Господи боже мій! — з запалом провадив швець: — коли ж кінець? коли, господи! Горобаха я, горобаха безпричальна! Доля ж моя, доля ж моя, як подумаєш! В молодих літах був я битий через німця хазяїна, в найкращий сустан життя мого битий

від свого ж брата, нарешті, в дійшлому віці, от до чого дослужився...

— Ех ти, личана душа, — промовив Гаврило. — Чого розводишся, їй-право!

— Як чого, Гаврило Андрійовичу! Не биття я боюся, Гаврило Андрійовичу. Нехай мене пан скарає в хаті та дасть мені при людях привітання, і все я в числі людей, а тут он від кого доводиться...

— Ну, забирайся геть, — нетерплячє перебив його Гаврило.

Клімов відвернувся і поплентався геть.

— А коли б його не було, — крикнув йому услід ключник, — ти сам згоден?

— Поволяюся, — відказав Капітон і вийшов.

Красномовство не покидало його навіть у крайніх випадках.

Ключник кілька разів пройшовся по кімнаті.

— Ну, покличте тепер Татьяну, — промовив він нарешті.

Через кілька хвилин Татьяна увійшла ледве чутно й зупинилася край порога.

— Що звеліть, Гаврило Андрійовичу? — промовила вона тихим голосом.

Ключник пильно поглянув на неї.

— Ну, — промовив він: — Танюша, хочеш заміж іти? пані тобі жениха знайшла.

— Слухаю, Гаврило Андрійовичу. А кого вони мені за жениха призначають? — додала вона нерішуче.

— Капітона шевця.

— Слухаю.

— Він легковажна людина, — це правда. Але пані в цьому разі на тебе надіється.

— Слухаю.

— Одна біда... адже ця глуха тетеря, Гараська, адже він до тебе залицяється. І чим ти цього ведмедя до себе причарувала? Та ж він уб'є тебе, чого доброго, ведмідь отой.

— Уб'є, Гаврило Андрійовичу, безпріємно уб'є.

— Уб'є... Ну, це ми побачимо. Як то ти кажеш: уб'є. Хіба він має право тебе вбивати, поміркуй сама.

— А не знаю, Гаврило Андрійовичу, чи має, чи ні.

— От яка! адже ти йому отак нічого не обіщала...

— Що, прошу?

Ключник помовчав і подумав:

— Безгласна ти душа!—Ну, добре,— додав він:—ми ще поговоримо з тобою, а тепер іди, Танюша; я бачу, ти справді смиренниця.

Татьяна повернулася, сперлася легенько об одвірок і вийшла.

„А, може, пані завтра й забуде про цей шлюб,— подумав ключник:—чого я розтурбувався? Бешкетника того ми скрутимо; коли щось до чого, в поліцію знати дамо...“—Устінья Федорівна!— крикнув він голосно до своєї жінки:—поставте но самоварчик, моя шановна...

Татьяна майже цілий той день не виходила з пральні. Спочатку вона поплакала, потім витерла сльози і, як перше, взялася до роботи. Капітон до пізньої ночі просидів у шинку з якимось приятелем похмурого вигляду і докладно йому розказував, як він у Пітері проживав у одного пана, що всім би був добрий, та до порядків був уважливий і до того ж одною помилкою трошечки прогрішався: у хміль дуже вкидався, а щодо жіночої статі, то просто у всі прикмети входив... Похмурий товариш тільки йому притакував; та коли Капітон заявив, нарешті, що він, з однієї причини, мусить завтра таки смерть собі заподіяти, похмурий товариш зауважив, що пора спати. І вони розійшлися грубо і мовчки.

Тим часом сподіванки ключника не справдилися. Пані так зацікавила думка про Капітонове одруження, що вона навіть уночі тільки про це розмовляла з одною із своїх компаньйонку, яка проживала у неї в домі виключно на випадок безсоння і, як нічний візник, спала вдень. Коли Гаврило увійшов до неї після чаю із звідомленням, першим її запитанням було: а як наше весілля, іде? Він, певна річ, відказав, що йде якнайкраще і що Капітон сьогодні ж до неї прийде з поклоном. Пані чогось нездужала; вона недовго займалася справами. Ключник вернувся до себе в кімнату і скликав нараду. Справа, дійсно, потребувала окремого обміркування. Татьяна не суперечила, звичайно, але

Капітон об'явив усім до слуху, що в нього одна голова, а не дві і не три... Гарасим суворо й швидко на всіх поглядав, не відходив від дверей дівочої і, здавалося, догадувався, що починається щось для нього недобре. Зібрані (серед них був старий буфетник, на прізвище Дядя Хвіст, до якого всі з пошаною зверталися по пораду, хоча тільки й чули від нього, що: он воно як, так! так, так, так),—почали з того, що про всяк випадок, для безпечності, зачинили Капітона в комірчину з водоочисною машиною і почали думати сильну думу. Звичайно, легко було вдатися до сили; але сохрانیть-боже! Зчиниться галас, пані стурбується—біда! Що діяти? Думали, думали і видумали нарешті. Не раз помічали, що Гарасим дуже не любив п'яниць... Сидячи за ворітьми, він щоразу, бувало, з обуренням відвертався, коли повз нього непевною ходою і з козирком картуза на вусі проходив хтонебудь, що хильнув через край. Вирішили навчити Татьяну, щоб вона прикинулася п'яною і пройшла, похитуючись і погойдуючись, коло Гарасима. Бідна дівка довго не давала згоди, але її умовили; до того ж вона сама бачила, що інакше вона не спекається свого поклонника. Вона пішла. Капітона випустили з комірчини: діло, все ж таки, близько його обходило. Гарасим сидів на стовбчику коло воріт і тикав лопатою в землю... З усіх кутків, спідштор за вікнами дивилися на нього...

Хитрощі вдалися якнайкраще. Побачивши Татьяну, він спочатку, своїм звичаєм, з ласкавим муканням закивав головою; потім придивився, упустив лопату, схопився, підійшов до неї, наблизив своє обличчя до самого її обличчя... Вона від страху ще більше захиталася і заплющила очі... Він схопив її за руку, помчав через увесь двір і, увійшовши з нею до кімнати, де засідала нарада, пхнув її просто до Капітона. Татьяна так і завмерла... Гарасим постояв, подивився на неї, махнув рукою, усміхнувся і пішов, тяжко ступаючи, в свою комірчину. Цілу добу не виходив він звідти. Форейтор Антипка розказував потім, що він крізь щілинку бачив, ніби Гарасим, сидячи на ліжку і при-

клавши до щоки руку, тихо, мірно і лише зрідка мукаючи—співав, тобто похитувався, заплющував очі і трусив головою, як візники або бурлаки, коли вони затягають своїх журних пісень. Антипці зробилося моторошно, і він відійшов від щілини. А коли другого дня Гарасим вийшов з комірчини, в ньому великої переміни не можна було спостерегти. Він тільки став ніби похмурніший, і на Татяну і на Капітона не звертав і найменшої уваги. Того ж вечора вони обое з гусьми під пахвою пішли до пані і через тиждень поженилися. В день весілля Гарасим не змінив своєї поведінки ні в чому; тільки з річки він приїхав без води: він якось на дорозі розбив бочку; а на ніч у стайні він так завзято чистив і тер свою коняку, що та хиталася, як билинка на вітрі, і перевалювалася з ноги на ногу під його залізними кулаками.

Все це діялося весною. Минув ще рік, протягом якого Капітон остаточно спився і, як людина, зовсім ні до чого не придатна, був висланий з валкою в далеке село, разом з своєю жінкою. В день від'їзду він спочатку дуже храбривав і запевняв, що куди б його не послали, хоч туди, де баби сорочки перуть та правики на небо кладуть, він однаково не пропаде,—але потім засмутився, почав скаржитися, що його везуть до неосвічених людей, і так ослаб; нарешті, що навіть власної шапки на себе надягнути не міг; якась добра душа насунула її йому на лоб, поправила козирок і зверху її приплескала. А коли все було готове і мужики вже держали віжки в руках і ждали тільки слова: „з богом!“, Гарасим вийшов із своєї комірчини, наблизився до Татяни і подарував їй на спогад червону бавовняну хустку, яку купив для неї, може, з рік тому. Татяна, що з великим спокоєм терпіла до тієї хвилини всі тяжкі пригоди свого життя, тут не витерпіла, заплакала і, сідаючи на воза, по-християнському тричі поцілувалася з Гарасимом. Він хотів провести її до застави і пішов спочатку поряд з її возом, та раптом зупинився на Кримському Броду, махнув рукою і подався здовж річки.

Діялося надвечір. Він ішов поволі

і дивився на воду. Раптом йому здалося, ніби щось вовтузиться у твані коло самого берега. Він нахилився і побачив невеличке щеня, біле з чорними плямами, яке, не зважаючи на всі намагання, ніяк не могло вилізти з води, борсалось, зривалось і тремтіло всім своїм мокреньким і худеньким тілом. Гарасим подивився на нещасне собаченя, підхопив його однією рукою, запхав його собі за пазуху і пустився, широко ступаючи, додому. Він увійшов у свою комірчину, поклав врятоване щеня на ліжку, прикрив його своїм тяжким сіряком, побіг спочатку на стайню по солому, потім до кухні і приніс чашечку молока. Обережно відкинувши сіряк і розстеливши солому, поклав він молоко на ліжку. Бідному собаченяті було всього тижнів зо три, очі в нього прорізалися недавно; одне око навіть здавалося трошки більшим за друге; воно ще не вміло пити з чашки і тільки тремтіло й мружилось. Гарасим взяв його легенько двома пальцями за голову і нахилив його мордочку до молока. Собачка раптом почала пити жадібно, пирхаючи, трусячись і захлинаючись. Гарасим дивився, дивився, та як засміється раптом... Цілу ніч він морочився з нею, укладав її, обтирав і заснув, нарешті, сам коло неї якимось радісним і тихим сном.

Жодна мати так не доглядає своєї дитини, як доглядав Гарасим своєї плеканиці. (Собака була сучкою). Попервах вона була дуже немічна, недолуга і негарна, але поволі виправилась і вирівнялась, а місяців через вісім, завдяки невсипущому піклуванню свого рятівника, перетворилася в дуже ладну собачку іспанської породи, з довгими вухами, пухнатим хвостом трубою й великими вирізистими очима. Вона палко прив'язалася до Гарасима і не відставала від нього ні на крок, весь час ходила за ним, виляючи хвостиком. Він і кличку їй дав—німі знають, що мукання їх повертає до себе увагу інших—він назвав її Муму. Всі люди в домі її полюбили і кликали Мумунєю. Вона була надзвичайно розумна, до всіх лашилася, але любила тільки Гарасима. Гарасим сам любив її без пам'яті...

і йому було неприємно, коли інші її гладили: чи то він боявся за неї, чи ревнував до неї—бог відає! Вона його будила ранками, сіпаючи його за полу, приводила до нього за повід стару водовозку, з якою жила у великій приязні, з поважним обличчям ішла разом з ним на річку, стерегла його мітел і лопат, нікого не підпускала до його комірчини. Він умисне для неї прорізає отвір у своїх дверях, і вона неначе відчувала, що тільки в Гарасимовій комірчині вона була повна хазяйка, і тому, увійшовши до неї, зараз з задоволенням виглядом скакала на ліжку. Вночі вона не спала зовсім, але не гавкала без розбору, як інша дурна дворнячка, що, сидячи на задніх лапках і підвівши морду і зажмуривши очі, гавкає просто з нудьги, так, на зорі, і звичайно три рази підряд—ні! тонкий голос Муму ніколи не розтинався дурно: або чужий близько підходив до огорожі, або донебудь знімався підозрілий шум або шелест... Словом, вона стерегла чудово. Правда, був ще крім неї на дворі старий пес, жовтий на колір, з бурими плямами, на ім'я Вовчок, але того ніколи, навіть уночі, не спукали з цепу, та й він сам зовсім не потребував волі—такий був дряглий;—лежав собі, скрутившись у своїй халабуді, і лише зрідка пускав хрипкий, майже нечутний гавкіт, який одразу ж і уривав, ніби сам відчуваючи цілковиту його непотрібність. До панського дому Муму не ходила і, коли Гарасим носив у покої дрова, завжди лишалася позаду і нетерпляче його дожидала коло ганку, нашорошивши вуха і повертаючи голову то праворуч, то раптом ліворуч, на найменший стукіт за дверима.

Так минув ще рік. Гарасим все був за двірника і дуже був задоволений своєю долею, коли раптом сталася одна несподівана подія... а саме: одного чудового літнього дня пані з своїми нахлібницями походжала по вітальні. Вона була весела, сміялася й жартувала; нахлібниці сміялися і жартували теж, але великої вітих вони не відчували: в домі не дуже любили, коли на пані находила весела година, бо, поперше, вона тоді вимагала від усіх негайного і повного

співчуття і гнівалася, якщо в когонебудь обличчя не світилося задоволенням, а, подруге, ці напади у неї тривали недовго і звичайно кінчалися похмурим і кислим настроєм. Того дня вона якось щасливо встала; на картах їй випало чотири валети: здійснення бажань (вона завжди гадала ранками)—і чай їй здався незвичайно смачним, за що покоївка дістала на словах похвалу і грішми гривеника. З солодкою усмішкою на зморщених губах гуляла пані по вітальні і підійшла до вікна. Перед вікном був палісадник, і на самій середній клумбі, під кушем троянди, лежала Муму і старанно гризла кістку. Пані побачила її.

— Боже мій!—скрикнула вона раптом:—що це за собака?

Нахлібниця, до якої звернулася пані, заметалася, бідненька, з тим тоскним неспокоєм, який звичайно огортає підвладну людину, коли вона ще не знає гаразд, як їй зрозуміти вигук начальника.

— Н... н...е знаю,—пробубоніла вона:—здається, німого...

— Боже мій,—перепинила її пані:—та це ж милесенька собачка! звеліть її привести. Давно вона у нього? Як же це я її не бачила досі?.. Звеліть її привести.

Нахлібниця ту ж мить пурхнула в прихожу.

— Хлопче, хлопче!—закричала вона,—приведіть швидше Муму! Вона в палісаднику.

— А, її Муму кличуть,—промовила пані:—дуже гарне ім'я.

— Ах, дуже!—відказала нахлібниця. Швидше, Степане!

Степан, дужий хлопець, що служив за лакея, кинувся стрімголов у палісадник і хотів був схопити Муму, але та спритно вивернулася спід його пальців і, задерши хвоста, чкурнула шодуху до Гарасима, який тоді біля кухні вибивав і витрушував бочку, перевертаючи її в руках, як дитячий барабан. Степан побіг за нею вслід, почав ловити її коло самих ніг її хазяїна; але моторна собачка не давалася чужому в руки, стрибала і видиралася. Гарасим дивився з усмішкою на всю ту метушню; нарешті, Степан з досадою підвівся і поспішно

розтлумачив йому на мигах, що пані, мовляв, звеліла привести твою собаку до себе. Гарасим трохи здивувався, проте підкликав Муму, підняв її з землі і передав Степанові. Степан приніс її у вітальню і поставив на паркет. Пані почала її ласкавим голосом підкликати до себе. Муму, що зроду ще не була в таких пишних покоях, дуже злякалася і кинулась була до дверей, але прислужливий Степан відштовхнув її, вона затремтіла і притулилася до стіни.

— Муму, Муму, підійди ж бо до мене, підійди до пані, — говорила пані: — підійди, дуренька... не бійся...

— Підійди, підійди, Муму, до пані, — повторяли нахлібниці: — підійди.

Але Муму тоскно оглядалася кругом і не рушала з місця.

— Принесіть їй чогонебудь поїсти, — сказала пані. — Яка вона дурна! до пані не йде. Чого боїться?

— Вони не звикли ще, — вимовила боязким і солодким голосом одна нахлібниця.

Степан приніс блюдечко з молоком, поставив перед Муму, але Муму ані понюхала молока і весь час тремтіла та все озиралася.

— Ах, яка ж ти! — промовила пані, підходячи до неї, нахилилася і хотіла погладити її, але Муму судорожно повернула голову і вискалила зуби. Пані проворно відсмикнула руку...

На мить настала мовчанка. Муму стиха заскавуліла, ніби жалуючись і просячи вибачення... Пані відійшла і нахмурилась. Несподіваний рух собаки її злякав.

— Ах! — закричали разом усі нахлібниці: — чи не вкусила вона вас, часом, сохрвань боже! (Муму в житті своїм ніколи нікого не вкусила): — ах, ах!

— Однесіть її геть, — промовила зміненим голосом стара. — Погана собака! яка вона лиха!

І, поволі повернувшись, подалася вона в свій кабінет. Нахлібниці боязко переглянулися і пішли були за нею, але вона стала, непривітно подивилася на них, промовила: „Навіщо це? адже я вас не кличу“, і пішла.

Нахлібниці з усієї сили замахали руками на Степана; той підхопив Муму і викинув її швиденько за двері,

просто до ніг Гарасимові — а через півгодини в домі вже панувала глибока тиша, і стара пані сиділа на своєму дивані похмурніша від громової хмари.

Які дурниці, подумаєш, можуть інколи засмутити людину!

До самого вечора пані була невесела, ні з ким не розмовляла, не грала в карти і ніч погано перебула. Вигадала, що одекolon їй подали не той, який звичайно подавали, що подушка у неї пахне милом, і примусила кастеляншу всю білизну перенюхати, — одне слово, хвилювалася і „гарячилася“ дуже. Другого ранку звеліла покликати Гаврила на годину раніше, ніж звичайно.

— Скажи, будь ласка, — почала вона, тільки той, не без певного внутрішнього трепету, переступив поріг її кабінету: — що це за собака у нас на дворі цілу ніч гавкала? мені спати не дала!

— Собака... яка... може, німого собака, — вимовив він не зовсім твердим голосом.

— Не знаю, чи німого, чи кого іншого, тільки спати мені не дала. Та я й дивуюся, навіщо така сила собак? Бажаю знати! Аджеж є у нас на двірній собака?

— А якже, є. Вовчок.

— Ну, то чого ж, навіщо нам ще собака? Тільки безладдя заводити. Старшого нема в господі — он що. І навіщо німому собака? Хто йому дозволив собак у мене, на дворі держати? Учора я підійшла до вікна, а вона у палісаднику лежить, якусь гидоту притягла, гризе, — а в мене там троянди посаджені...

Пані помовчала.

— Щоб її сьогодні ж тут не було... чуєш?

— Слухаю.

— Сьогодні таки. А тепер іди. На звідомлення я тебе потім покличу.

Гаврило вийшов.

Проходячи через вітальню, ключник для порядку переставив дзвіночок з одного стола на другий, нищечком висякав у залі свій качиний ніс і вийшов у прихожу. В прихожій на ящику спав Степан, в позі убитого вояки на батальній картині, конвульсійно витягнувши оголені ноги спід сюртука,

що був йому замість ковдри. Ключник розторгав його і півголссом віддав йому якийсь наказ, на який Степан відповів напівпозіханням, напівреготом. Ключник вийшов, а Степан схопився, натяг на себе кафтан і чоботи, вийшов і став коло ганку. Не минуло й п'яти хвилин, як з'явився Гарасим з величезною в'язкою дров за спиною, в товаристві нерозлучної Муму. (Пані свою спальню і кабінет наказувала пропалювати навіть улітку). Гарасим став боком перед дверима, штовхнув їх плечем і увалився в хату з своєю ношею, а Муму, як звичайно, лишилась його дожидатися. Тоді Степан, вибравши зручну хвилинку, раптом кинувся на неї, як шуліка на курча, придушив її грудьми до землі, узяв на оберемок і, не надівши навіть картуза, вибіг з нею на двір, сів на першого візника, який йому трапився, і помчав в Охотний Ряд. Там він хутко знайшов покупця, якому віддав її за півкарбованця, з умовою, щоб він принаймні тиждень продержав її на припоні, і зараз вернувся; але, не доїжджаючи до дому, зліз з візника і, обійшовши двір кругом, з затильного заулку, через городи перескочив у двір; фірткою він побоявся йти, щоб часом не зустріти Гарасима.

А втім, він турбувався марно. Гарасима вже не було у дворі. Вийшовши з дому, він зараз кинувся шукати Муму; він ще не пам'ятав, щоб вона колинебудь не дочекалася його вороття, почав скрізь бігати, шукати її, кликати по - своєму ... метнувся в свою комірчину, на сінник, вихопився на вулицю, — туди - сюди ... Пропала! Він звернувся до людей, з повними розпачу знаками питав про неї, показуючи на піваршина від землі, малював її руками ... Інші справді не знали, куди поділася Муму, і тільки головами хитали, інші знали і сміялися йому на відповідь, а ключник прибрав надзвичайно величного вигляду і почав кричати на фурманів. Тоді Гарасим побіг з двора геть.

Уже смеркалося, коли він вернувся. По його стомленому вигляду, по непевній ході, по запорошеній одежі його можна було гадати, що він встиг оббігати пів Москви. Він став проти панських вікон, обвів поглядом ганок,

на якому збилося чоловік сім двораків, відвернувся і промукав ще раз: „Муму!“ Муму не озвалася. Він пішов геть. Всі подивилися йому вслід, але ніхто не усміхнувся, не сказав і слова... а цікавий фореитор Антипка розказував другого ранку в кухні, що нібито німий цілу ніч охкав.

Цілий наступний день Гарасим не показувався, і замість нього по воду повинен був поїхати фурман Потап, чим фурман Потап дуже був незадоволений. Пані спитала Гаврила, чи виконано її наказ. Гаврило відповів, що виконано. Другого дая Гарасим вийшов із своєї комірчини і взявся до роботи. На обід він прийшов, поїв і пішов знов, нікому не уклонившись. Його обличчя, і без того безживне, як у всіх глухонімих, тепер неначе скам'яніло. По обіді він знов ходив кудись, але не надовго, вернувся і зараз подався спати на сінник. Настала ніч, місячна, ясна. Тяжко зітхаючи і безперестанку повертаючись, лежав Гарасим, і раптом відчув, ніби його смикають за полу; він весь затремтів, проте не підвів голови, навіть зажмурився, але ось знов його сіпнули, ще дужче; він схопився... перед ним, з клаптем мотузки на шиї, вертілася Муму. Протяжний крик радощів вихопився з його безмовних грудей; він схопив Муму, стиснув її в своїх обіймах; вона в одну мить облизала йому ніс, очі, вуса і бороду... Він постояв, подумав, обережно зліз з сінника, озирнувся і, перевірившись, що ніхто його не побачить, щасливо пробрався в свою комірчину. Гарасим уже перше догадався, що собака пропала не сама, що її, мабуть, одвели з наказу пані; люди йому пояснили знаками, як його Муму на неї оскрилася, і він вирішив ужити своїх заходів. Спочатку він нагодував Муму хлібцем, поестив її, поклав спати, потім почав міркувати, та цілу ніч і міркував, як би краще її сховати. Нарешті, він придумав на цілий день замикати її в комірчині і лише зрідка до неї навідуватися, а вночі виводити. Отвір у дверях він щільно заткнув старим своїм сіряком, і тільки світало, вже був на дворі, ніби нічого не сталося, зберігаючи навіть (неповинні хитрощі!) сумовитість на обличчі.

Бідному глухому й на думку не могло спасти, що Муму себе скавулінням своїм зрадить: дійсно, всі незабаром довідалися, що собака німого вернулася і сидить у нього замкнена, але, з жалю до нього й до неї, а почасти, може, і з жаху перед ним, не давали йому зрозуміти, що знають його таємницю. Тільки ключник почухав потилицю та махнув рукою. „Ну, мовляв, бог з ним! Може, до пані не дійде!“ Зате ніколи так німий не старався, як того дня: вичистив і вистругав весь двір, виполов всі травинки до одної, власноручно повисмикував усі кілочки в огорожі палісадника, щоб перевіритися, чи досить вони міцні, і сам їх потім позабивав,— одне слово, морочився і клопотався так, що аж пані звернула увагу на його дбайливість. Протягом дня Гарасим зо два рази нишком заходив до своєї полонянки; коли ж настала ніч, він ліг спати разом з нею в комірчині, а не на сіннику, і аж о другій годині вийшов погуляти з нею на вільному повітрі. Походивши з нею досить довго по дворі, він уже збирався вернутися, коли раптом за огорожею, з боку заулка, зачувся шелест. Муму нашо-рошила вуха, загарчала, підійшла до огорожі, понюхала і зайшлася голосним і пронизливим гавканням. Якийсь п'яний чоловік здумав там угніздитися на ніч. В цей саме час пані шойно заспала після довгого „нервового хвилювання“: ці хвилювання у неї завжди траплялися після занадто ситої вечері. Несподіваний гавкіт її збудив; серце в неї забилося і замерло. „Дівки, дівки!— простогнала вона.— Дівки!“ Перелякані дівки вскочили до неї в спальню. „Ох, ох, помираю!“— промовила вона, тоскно розводячи руками.— „Знов, знов собака!.. Ох, пішлить по лікаря. Вони мене звести з світу хочуть... Собака, знов собака! Ох!“ і вона закинула голову назад, що мало означати непритомність. Кинулися по лікаря, тобто по домашнього лікаря Харитона. Цей лікар, якого вся наука полягала в тому, що він ходив у чоботях з м'якими підшвами, умів делікатно братися за пульс, спав чотирнадцять годин на добу, а решту часу зітхав, та безнастанно частував пані лавровишневими

краплями,— цей лікар зараз прибіг, покурив паленим пір'ям і, коли пані розплющила очі, негайно підніс їй на срібному підносику чарку з заповітними краплями. Пані прийняла їх, але зараз сльозливим голосом почала знов скаржитись на собаку, на Гаврила, на свою долю, на те, що її, бідну, стару жінку, всі покинули, що ніхто її не жаліє, що всі бажать їй смерті. Тим часом нещаслива Муму все гавкала, а Гарасим даремно старався відкликати її від огорожі. „От... от... знов...“ пробелькотіла пані і знов закотила очі під лоб. Лікар шепнув дівці, та кинулася в прихожу, розторгала Степана, той побіг будити Гаврила, Гаврило, з опалу, звелів побудити всіх.

Гарасим обернувся, побачив огні й тіні, що замигтіли у вікнах, і, відчувши серцем біду, схопив Муму під пахву, вбіг у комірчину і замкнувся. Через кілька хвилин п'ять чоловік ламалися в його двері, але, почувши опір засува, зупинилися. Гаврило прибіг у страшенному поспіху, наказав їм усім лишатися тут до ранку й чатувати, а сам потім метнувся в дівочу і через старшу компаньйонку Любов Любимівну, з якою разом крав чай, цукор і іншу бакалію, звелів доповісти пані, що собака, на лихо, знов звідкись прибігла, але що завтра вже вона не буде жити, і щоб пані була ласкава не гніватись і заспокоїтись. Пані, мабуть, не так то швидко заспокоїлася б, та лікар, спохвату, замість дванадцяти крапель, налив аж сорок; сила лавровишневого напою і подіяла— через чверть години пані вже спочивала міцно й спокійно; а Гарасим лежав, увесь блідий, на своєму ліжку і сильно стискав пашу Муму.

Другого ранку пані прокинулася пізенько. Гаврило чекав її збудження для того, щоб дати наказ до рішучого натиску на Гарасимове сховище, а сам готувався витримати велику грозу. Але грози не сталося. Лежачи в ліжку, пані звеліла покликати до себе старшу нахлібницю.

— Любов Любимівна,— почала вона тихим і немічним голосом: вона інколи любила прикинутися затурканою і сиротливою страдницею; нема чого

й говорити, що всім людям в домі робилося тоді дуже ніяково:— Любов Любимівна, ви бачите, яке моє становище; ідіть, серце, до Гаврила Андрійовича, поговоріть з ним: невже для нього якенебудь собаченя більше важить, ніж спокій, навіть життя його пані? Я б не хотіла цьому вірити,— додала вона, з виразом глибокого почуття:— ідіть, серце моє, будьте такі ласкаві, ідіть до Гаврила Андрійовича.

Любов Любимівна пішла в Гаврилову кімнату. Невідомо, про що відбувалася в них розмова, але через деякий час ціла юрба людей сунула через двір до комірчини Гарасима: попереду виступав Гаврило, притримуючи рукою картуз, хоч вітру не було; коло нього йшли лакеї та кухарі: з вікна дивився дядько Хвіст і наказував, тобто тільки так руками розводив; позад усіх стрибали і викривлялися хлопчики, з яких половина набігла чужих. На вузьких сходах, що вели до комірчини, сидів один вартівник; коло дверей стояли два інших з палицями. Почали виходити по сходах, зайняли їх на всю довжину. Гаврило підійшов до дверей, стукнув в них кулаком, крикнув:— Відчини.

Почувся здушений гавкіт; але відповіді не було.

— Кажуть, відчини!— повторив він.

— А леж, Гаврило Андрійовичу,— зауважив знизу Степан:— адже він глухий— не чує.

Всі засміялися.

— Що ж робити?— відказав зверху Гаврило.

— А в нього там дірка в дверях,— відповів Степан:— то ви ото палицею поворошіть.

Гаврило нагнувся.

— Він її сіряком якимось заткав, дірку оту.

— А ви сіряк пропхайте всередину. Тоді знов зачувся глухий гавкіт.

— Ач, ач, сама себе виявляє,— зауважили в юрбі і знов засміялися.

Гаврило почухав у себе за вухом.

— Ні, брат,— провадив він на решті,— сіряк ти пропхай сам, коли хочеш.

— А що ж, будь ласка!

І Степан видерся на гору, взяв па-

лицю, просунув усередину сіряк і почав махати в отворі палицею, примовляючи: „виходь, виходь!“ Він ще махав палицею, коли раптом двері комірчини швидко одчинилися,— вся челядь ту ж мить котком скотилася з сходів. Гаврило поперед усіх. Дядько Хвіст зачинив вікно.

— Ну, ну, ну, ну,— кричав Гаврило з двору:— гляди мені, гляди...

Гарасим непорушно стояв на порозі. Юрба зібралася під сходами. Гарасим дивився на всіх цих людей у німецьких кафтанах зверху, злегка вперши руки в боки; у своїй червоній, селянській сорочці він здавався якимось велетнем проти них. Гаврило зробив крок вперед.

— Гляди, брат,— промовив він:— у мене не пустуй.

І він почав йому пояснити на мигах, що пані, мовляв, зажадала, щоб ти неодмінно віддав свою собаку: давай, мовляв, її зараз, а то лихо тобі буде.

Гарасим подивився на нього, показав на собаку, зробив знак рукою коло своєї шиї, ніби затягаючи петлю, і з виразом запитання глянув на ключника.

— Так, так,— відказав той, киваючи головою:— так, неодмінно.

Гарасим спустив очі, потім раптом струснувся, знов показав на Муму, яка весь час стояла коло нього, неповинно помахуючи хвостом і цікаво наставивши вуха, повторив знак задушення над своєю шиєю і значущо ударив себе в груди, ніби заявляючи, що він сам береться знищити Муму.

— Та ти обманеш,— замахав йому на відповідь Гаврило.

Гарасим подивився на нього, зневажливо усміхнувся, знов ударив себе в груди і пристукнув двері.

Всі мовчки переглянулись.

— Що ж це таке значить?— почав Гаврило.— Він зачинився?

— Облиште його, Гаврило Андрійовичу,— промовив Степан:— він зробить, коли обіцяє. Він такий... Вже коли він що обіцяє, то це напевно. Він на це не те, що наш брат. Що правда, то правда. Еге ж.

— Еге ж,— повторили всі і кивнули головами.— Це так. Еге ж.

Дядько Хвіст одчинив вікно і теж сказав: „еге ж“.

— Ну, хай, подивимось,— відказав Гаврило:— а варті все ж не знімати. Гей ти, Єрошка!— додав він, звертаючись до якогось блідого чоловіка, у жовтому нанковому казакіні, якого мали за садівника:— що тобі робити? візьми палицю та сиди тут, і коли що, зараз до мене біжи!

Єрошка взяв палицю і сів на останню східку сходів. Юрба розійшлася, крім небагатьох цікавих і хлопчиків, а Гаврило вернувся додому і через Любов Любимівну звелів доповісти пані, що все зроблено, а сам, про всяк випадок, послав форейтора до хожалого¹. Пані зав'язала у носовій хустці вузлик, налила на нього одеколону, понюхала, потерла собі виски, напилася чаю і, будши ще під впливом лавровишневих крапель, заснула знову.

Через годину після всієї цієї тривоги двері комірчини одчинилися і показався Гарасим. На ньому був святочний кафтан; він вів Муму на мотузочку. Єрошка посторонився і дав йому пройти. Гарасим попрямував до воріт. Хлопчики і всі, хто був у дворі, провели його очима, мовчки. Він навіть не обернувся, шапку надів аж на вулиці. Гаврило послав услід за ним, за наглядача, того ж Єрошку. Єрошка побачив здаля, що він зайшов у трактир разом з собакою, і почав дожидати його виходу.

У трактирі знали Гарасима і розуміли його знаки. Він попросив собі щі з м'ясом і сів, спершись руками на стіл. Муму стояла коло його стільця, спокійно поглядаючи на нього своїми розумними очками. Шерсть на ній так і вилискувала: видко було, що її недавно вичесали. Принесли Гарасимові щі. Він накришив туди хліба, дрібно посік м'ясо і поставив тарілку на підлогу. Муму почала їсти з звичайною своєю делікатністю, ледве доторкаючись мордочкою до страви. Гарасим довго дивився на неї, дві тяжкі сльози викотилися раптом з його очей: одна упала на крутий лобик собачки, друга— в щі. Він затулив лице своєю рукою. Муму з'їла півтарілки і відійшла, оближуючись. Гарасим встав, заплатив за щі і пішов

геть; слуга провів його зачудованим поглядом. Єрошка, побачивши Гарасима, заскочив за ріг і, пропустивши його повз себе, знов подався услід за ним.

Гарасим ішов не поспішаючи і не спускав Муму з мотузочка. Дійшовши до рогу вулиці, він зупинився, ніби роздумуючи, і раптом швидкою ходою подався просто до Кримського Броду. На дорозі він зайшов у двір будинка, до якого прибудовували флігель, і виніс звідти дві цеглини під пахвою. Від Кримського Броду він повернув по березі, дійшов до одного місця, де стояло два човники з веслами, прив'язаними до кілочків (він нагледів їх ще перше), і скочив в один з них, разом з Муму. Якийсь кривий дідок вийшов зза куреня, поставленого в кутку города, і закричав на нього. Але Гарасим тільки закивав головою і так сильно почав гребти, хоч і проти води, що в одну мить умчав сажнів на сто. Старий постояв, постояв, почував собі спину спочатку лівою, потім правою рукою і вернувся, кульгаючи, в курінь.

А Гарасим весь час гріб та гріб. От уже Москва лишилася позаду. От уже потяглися по берегах луки, городи, поля, гаї, показалися хати. Повіяло селом. Він кинув весла, припав головою до Муму, що сиділа перед ним на сухій поперечці— дно було залите водою— і зостався непорушний, схрестивши могучі руки у неї на спині, тим часом як човен хвилею помаленьку несло назад до міста. Нарешті, Гарасим випростався, поспішно, з якоюсь болісною лютістю на обличчі, обкутав мотузкою взяті в дворі цеглини, приробив зашморг, надягнув його на шию Муму, підняв її над річкою, востаннє подивився на неї... Вона довірливо і без страху поглядала на нього і помахувала хвостиком. Він відвернувся, зажмурився і розвів руки... Гарасим нічого не чув, ні швидкого скавуління падаючої Муму, ні тяжкого сплеску води; для нього найгомініший день був безмовний і безгоміний, як жодна найтихша ніч не безгомінна для нас, і коли він знов розкрив очі, по-давньому бігли по річці, ніби ганяючись одна за одною, маленькі хвилі, по-давньому плескали

¹ Хожалий — поліцейський.

й стукали вони в боки човна, і тільки далеко позаду до берега розбігалися якісь широкі кола.

Ерошка, тільки но Гарасим пропав у нього з очей, вернувся додому і розказав усе, що бачив.

— А так, — зауважив Степан: — він її втопить. Про те можна не турбуватися. Коли він що обіцяв...

Протягом дня ніхто не бачив Гарасима. Він дома не обідав. Настав вечір; зібралися на вечерю всі, крім нього.

— Який чудний той Гарасим! — пропищала товста праля: — чи можна отак через собаку баритися!.. Йй-право!

— Та Гарасим був тут, — скрикнув раптом Степан, загрибаючи собі ложкою каші.

— Як? коли?

— Та годині зо дві тому. Авжеж. Я з ним у воротях зустрівся, він уже знов звідси йшов, з двора виходив. Я хотів його спитати про собаку, та він, видно, сердитий був. Ну, і штовхнув мене; мабуть, він так тільки відхилити мене хотів: мовляв, не докучай, — та такого незвичайного стусана мені в станову жилу дав, що ой-ой-ой! — І Степан, мимоволі усміхаючись, зшулився і потер собі потилицю. — Так, — додав він: — рука у нього, благодатна рука, що й казати.

Всі посміялися з Степана і, після вечері, розійшлися спати.

А тим часом, о тій самій порі, по Т... у шосе, завзято й безупинно йшов якийсь велетень, з мішком за плечима і з довгою палицею в руках. Це був Гарасим. Він поспішався, не оглядаючись, поспішався додому, до себе, в село, на батьківщину. Втопивши бідну Муму, він прибіг у свою комірчину, швидко спакував деякі манатки в стару попону, зв'язав її вузлом, завдав собі на плечі, та й подався. Дорогу він добре запам'ятав ще тоді, коли його везли в Москву; село, з якого пані його взяла, лежало всього за двадцять п'ять верст від шосе. Він йшов по ньому з якоюсь незламною відвагою, з одчайдушною і разом радісною зважливістю. Він йшов; широко розкрилися його груди; очі жадібно і просто дивилися вперед. Він поспішав, неначе стара мати ждала його на батьківщині, неначе вона кликала його до себе після довгого ман-

дрування на чужій стороні, серед чужих людей... Літня ніч була тиха й тепла; з одного боку, там, де сонце зайшло, край неба ще білів і злегка рум'янів останнім відблиском зниклого дня, — з другого боку уже здіймалася сinya, сива сутінь. Ніч ішла звідти. Перепелиці сотнями гриміли кругом, навперейми перекликалися деркачі... Гарасим не міг їх чути, не міг він чути також чужого нічного шушукання дерев, повз які його несли дужі його ноги; але він відчував знайомі пахощі достигаючого жита, якими так і віяло з темних полів, відчував, як вітер, що летів йому назустріч, — вітер з рідного краю — ласкаво вдаряв у його лице, бавився його волоссям і бородою; бачив перед собою білу дорогу, — дорогу додому, рівну, як стріла; бачив у небі незліченні зорі, що світили його шлях, і, як лев, виступав сильно й бадьоро; і коли сонце, зійшовши, освітіло молодця, який тількищо розходився, своїм вогко-червоним промінням, між Москвою і ним лягло вже тридцять п'ять верст...

Через два дні він був уже дома, у своїй хатинці, на велике здивування солдатки, яку туди оселили. Помолившись перед образами, зараз подався він до старости. Староста спочатку здивувався; але косовиця щойно починалася: Гарасимові, як чудовому робітникові, одразу дали косу в руки, — і пішов косити він по-давньому, косити так, що мужиків аж розбирало, дивлячись, як він вимахує та загрибає.

А в Москві, на другий день після втечі Гарасима, почали його шукати. Пішли в його комірчину, оглянули її, сказали Гаврилові. Той прийшов, подивився, здвигнув плечима і вирішив, що німий або втік, або втопився разом з своєю дурною собакою. Дали знати поліції, доповіли пані. Пані розгнівалася, розплакалася, звеліла знайти його, що б там не знати що, запевняла, що вона ніколи не наказувала знищити собаку, і, нарешті, дала такого прочухана Гаврилові, що той цілий день тільки похитував головою та примовляв: „Ну!“ поки Дядько Хвіст його не угамував, сказавши йому: „Ну-у!“ Нарешті, прийшла звістка з села, що туди прибув Гарасим. Пані

трохи заспокоїлася; спочатку наказала була негайно викликати його назад в Москву, але потім об'явила, що такої невдячної людини їй зовсім не треба. А втім, вона незабаром сама після того померла; а спадкоємцям її було не до Гарасима: вони і решту материних людей розпустили на оброк.

І живе досі Гарасим бурлакою у своїй самотній хаті; здоровий і дужий, як перше, і працює за чотирьох, як перше, і, як перше, величний і ста-

течний. Але сусіди спостерегли, що відколи він повернувся з Москви, відтоді зовсім перестав водитися з жінками, навіть не дивиться на них і жодного собаки у себе не держить.— „А втім,— кажуть мужики,— його щастя, що йому не тре баб; а собака — нащо йому собака! до нього в двір злодія арканом не затагнуєш!“ Такий ходить поголос про богатирську силу німого.

1852 р.

А С Я

I

Мені було тоді років двадцять п'ять, почав Н. Н.:—діла давно минулих днів, як бачите. Я тількищо видерся на волю і поїхав за кордон, не для того, щоб „закінчити мое виховання“, як говорилося тоді, а просто, мені захотілося подивитися на світ божий. Я був здоровий, молодий, веселий, гроші у мене не переводилися, турботи ще не встигли обсісти—я жив безжурно, робив, що хотів, процвітав, одне слово. Мені тоді й на думку не спадало, що людина не рослина, і процвітати їй довго не можна. Молодість їсть пряники позолочені, та й думає, що це і є хліб насущний; а прийде час, і хлібця напросишся. Але говорити про це нема чого.

Я мандрував без ніякої мети, без плану; зупинявся скрізь, де мені подобалось, і вирушав негайно далі, тільки не з'являлося бажання бачити нових людей — саме людей. Мене цікавили виключно самі люди; я ненавидів цікаві пам'ятники, уславлені зібрання, навіть бачити лон-лакея не міг я без почуття туги й злости; я мало не збожеволів у дрезденському „Грюне-Гевелбе“. Природа впливала на мене надзвичайно, але я не любив так званих її красот, незвичайних гір, круч, водоспадів; я не любив, щоб вона нав'язувалася мені, щоб вона мені заважала. Зате обличчя, живі, людські

обличчя — мову людей, їх рухи, сміх — от без чого я обійтися не міг. Серед натовпу мені було завжди найлегше і найвідрадніше; мені було весело йти, куди йшли інші, кричати, коли інші кричали, і разом я любив дивитися, як ці інші кричать. Мені було втішно спостерігати людей... та я навіть не спостерігав їх — я їх розглядав з якоюсь радісною і ненаситною цікавістю. Але я знов збиваюся на інше.

Отже, років з двадцять тому, я проживав у німецькому невеличкому місті З., на лівому березі Рейна. Я шукав самотності: мене тількищо вразила в серце одна молода вдова, з якою я познайомився на водах. Вона була дуже гарна з себе і розумна, кокетувала з усіма — і зо мною грішним,—спершу навіть заохочувала мене — а потім жорстоко мене вразила, пожертвувавши мною задля одного червоновидого баварського лейтенанта. Одверто сказати, рана мого серця не дуже була глибока: але я вважав, що повинен віддатися на деякий час смутку й самотності — чим молодість не бавиться! — і оселився в З.

Городок цей мені сподобався тим, що лежав під двома високими горами, сподобався своїми дряглими мурами й баштами, віковими липами, стрімким мостом над світлою річкою, що вливалася в Рейн — а головне, своїм добрим вином. По його вузьких

вулицях гуляли ввечері, зараз по заході сонця (діялося в червні), гарнесенькі біляві німкенечки і, зустрівшись з іноземцем, вимовляли приємним голосом „Guten Abend!“¹— а деякі з них залишалися навіть і тоді, коли місяць підіймався зза гострих покрівель стареньких домів, і дрібне каміння бруківки виразно малювалося в його непорушному промінні. Я любив блукати тоді по місту: місяць, здавалося, пильно дивився на нього з чистого неба; і місто відчувало цей погляд і стояло чуйно й мирно, все облите його світлом, цим безбурним і разом тихо душу хвилюючим світлом. Півень на високій готичній дзвіниці блищав блідим золотом; таким самим золотом струмував, переливаючись, чорний глянець річки; тоненькі свічки (німець ошадливий!) скромно світилися у вузьких вікнах, під грифлевими покрівлями; виноградні лози таємничо вистромляли свої закручені вусики зза кам'яних мурів; щось перебігало в затінку коло старовинного колодязя на трикутному майдані, несподівано розтинався сонливий свист нічного сторожа, добродушний пес гарчав півголосом, а повітря так і ластилося до обличчя, і липи пахли так солодко, що груди, мимохіть, чимраз глибше й глибше дихали, і слово „Грегхен“— не то поклик, не то запитання— так і просилося на уста.

Городок З. лежить за дві версти від Рейна. Я часто ходив дивитися на величну ріку і, не без певного напруження мріючи про зрадливу вдову, сидів цілими годинами на кам'яній лаві, під самотнім величезним ясенем. Маленька статуя мадонни з майже дитячим обличчям і червоним серцем на грудях, протятим мечами, сумно виглядала споміж його гілля. На протилежному березі був городок Л., трошки більший від того, в якому я оселився. Одного разу увечері сидів я на своїй улюбленій лаві і дивився то на річку, то на небо, то на виноградники. Передо мною білоголові хлопчентята дряпалися по боках човна, витягнутого на берег і перекинутого засмоленим черевом догори. Кораблики тихо бігли під

злегка надутими парусами; зеленасті хвилі упливали мимо, ледве-ледве спухаючи і ропчучи.

Раптом долинули до мене звуки музики: я прислухався. У місті Л. грали вальс; контрбас гув уривчасто; скрипка невиразно заливалася, флейта свистала бадьоро.

— Що це?— спитав я у старого чоловіка у плісовому жилеті, синіх панчохах і черевиках з пряжками, що підійшов до мене.

— Це,— відповів він мені, спочатку пересунувши мундштук своєї люльки з одного кутка губ у другий:— студенти приїхали з Б. на коммерш.

„А подивлюся я на цей коммерш,— подумав я:— до речі ж я в Л. не бував“. Я знайшов перевізника і подався на другий бік.

II

Може, не всякий знає, що таке коммерш. Це особливий урочистий бенкет, на який сходяться студенти одної землі або братства (Landsmannschaft). Майже всі учасники коммершу одягаються в здавна встановлений костюм німецьких студентів: венгерки, великі чоботи і маленькі шапочки з околичками певних кольорів. Збираються студенти звичайно перед обідом під головуванням сеніора, тобто старшини, і бенкетують до ранку, п'ють, співають пісень, Landesvater, Gaudeamus¹, курять, лають філістерів; інколи вони наймають оркестр.

Такий самий коммерш відбувався в місті Л. перед невеликим готелем під вівіскою Сонця, в садку, що виходив на вулицю. Над самим готелем і над садом маяли прапори; студенти сиділи за столом під обстриженими липками; величезний бульдог лежав під одним із столів; осторонь, в альтанці з плюща, містилися музиканти і завзято грали, раз-у-раз підживляючись пивом. На вулиці, перед низькою огорожею саду, зібралося багатенько народу: добрі громадяни міста Л. не хотіли випустити нагоди полупати очима на заїжджих гостей. Я теж вмівся у натовп глядачів. Мені було весело дивитися на обличчя студен-

¹ Добрийвечір.

¹ Гаудеамус — студентська пісня.

тів; їх обійми, поклики, неповинне кокетування молодості, палкі погляди, сміх без причини — найкращий сміх на світі, — все це радісне кипіння життя молодого, свіжого, цей порив вперед — куди б не було, аби вперед, — це добродушне привілля мене зворушувало й розпалювало. Чи не піти їй собі до них? питав я себе...

— Асю, досить з тебе? — раптом промовив за мною чоловічий голос по-російському.

— Підождімо ще, — відповів другий, жіночий голос тією ж мовою.

Я швидко озирнувся... Погляд мій упав на гарного юнака в кашкеті і широкій куртці; він держав попідр руку дівчину невисоку на зріст, в солом'яному капелюшку, що закривав усю верхню частину її обличчя.

— Ви росіяни? — зірвалося у мене мимохіть з язика.

Юнак усміхнувся й промовив:

— Так, росіяни.

— Я ніяк не сподівався... в такому глухому місці, — почав був я.

— І ми не сподівалися, — перебив він мене: — що ж? тим краще. Дозвольте відрекондуватися: мене звуть Гагіним, а от це моя... — він запнувся на мить: — моя сестра. А ваше ім'я як, дозвольте довідатись?

Я назвав себе, і ми розговорилися. Я дізнався, що Гагін, подорожуючи, так само як і я, для своєї приємності, тиждень тому заїхав у місто Л., — та й застряг у ньому. Правду сказати, я неохоче знайомився з росіянами за кордоном. Я їх пізнавав ще здалеку по їх ході, кроєві одежі, а головне, по виразу їх обличчя. Самозадоволений і зневажливий, часто владний, він раптом змінювався виразом обережності й несміливості... Людина несподівано нашорошувалася вся, око неспокійно бігало... „Батечку мій! чи не збрехав я, чи не сміються часом з мене?“ здавалося, говорив цей прискорений погляд... Минала мить, — і знов відновлювалася величність фізіономії, зрідка чергуючись з тупим зачудованням. Так, я уникав росіян, але Гагін мені сподобався одразу. Є на світі такі щасливі обличчя: дивитися на них кожному мило, наче вони гріють вас або гладять. У Гагіна було саме таке обличчя,

миле, ласкаве, з великими, лагідними очима і м'яким кучерявим волоссям. Говорив він так, що, навіть не бачачи його обличчя, ви, тільки по звуку його голосу, відчували, що він усміхається.

Дівчина, яку він назвав своєю сестрою, з першого погляду здалася мені дуже гарненькою. Було щось своє, особливе, в її смуглявому круглому обличчі, з невеликим тонким носом, майже дитячими щічками і чорними, ясними очима. Вона була граціозно збудована, але начебто не зовсім ще розвинена. Вона нітрохи не була схожа на свого брата.

— Хочете ви зайти до нас? — сказав мені Гагін: — здається, доволі ми надивилися на німців. Наші, правда, вікна повибивали б і поламали стільці, але ці вже занадто скромні. Як ти думаєш, Асю, піти нам додому?

Дівчина на знак згоди хитнула головою.

— Ми живемо за містом, — провадив далі Гагін: — у винограднику, в самотньому будиночку, високо. У нас славно, от побачите. Хазяйка обіцяла приготувати нам кислого молока. А тепер незабаром смеркнеться, і вам краще буде переїжджати Рейн при місяці.

Ми пішли. Через низькі ворота міста (старовинний мур з брукового каменю оточував його з усіх боків, навіть бійниці не всі ще обвалилися) ми вийшли в поле і, пройшовши зо сто кроків уздовж муру, зупинилися перед вузькою фірткою. Гагін одчинив її і повів нас угору стрімкою стежкою. З обох боків, на прискалках, ріс виноград; сонце тількищо зайшло, і червонясте тонке світло лежало на зелених лозах, на високих тичинках, на сухій землі, засіяній суспіль великим і дрібним плитняком, і на білій стіні невеликого будиночка, з навскісними чорними поперечками і чотирма світлими віконцями, що стояв на самому верху гори, по якій ми сходили.

— От і наше житло! — вигукнув Гагін, тільки но ми почали наближатися до будиночка: — а от і хазяйка несе молоко. Guten Abend, Madame! Ми зараз будемо їсти; але перше, — додав він: — огляньтесь: який краєвид?

Краєвид був, справді, чудовий. Рейн лежав перед нами, весь срібний, між зеленими берегами; в одному місті він горів багровим золотом заходу. Притулившись до берега, городок показував усі свої будинки й вулиці; широко розбігалися горби й поля. Внизу було добре, але нагорі ще краще: мене особливо вразила чистота й глибина неба, сяюча прозорість повітря. Свіже й легке, воно тихо коливалося і котилося хвилями, неначе і йому було дозвільніше на височині...

— Чудово ви вибрали квартиру,— промовив я.

— Це Ася її знайшла,— відповів Гагін:— ну бо, Асю,— провадив він:— розпоряджайся. Звели все сюди подати. Ми будемо вечеряти на повітрі. Тут музика чутиша. Чи помітили ви,— додав він, звернувшись до мене:— зблизька інший вальс нічого не варт,— гідкі, грубі звуки— а здалеку, чудо! так і будить у вас всі романтичні струни.

Ася (власне, ім'я її було Анна, але Гагін називав її Асею, і ви вже дозвольте мені її так називати)— Ася подалась у дім і незабаром вернулася разом з хазяйкою. Вони вдвох несли великий піднос з глечиком молока, тарілками, ложками, цукром, ягодами, хлібом. Ми посідали й почали вечеряти. Ася скинула капелюшок; її чорне волосся, острижене й зачісане, як у хлопчика, падало великими кучериками на шию й вуха. Спочатку вона соромилася мене, але Гагін сказав їй:

— Асю, годі шулитися! він не кусається.

Вона усміхнулася і, трохи згодом, уже сама заговорювала зо мною. Я ніколи не бачив такого непосидючого створіння. Жодної хвилини вона не сиділа тихо; вставала, бігла в дім і прибігала знов, наспівувала півголосом, часто сміялась і дуже чудним способом: здавалося, вона сміялась не з того, що чула, а з усяких думок, що спадали їй у голову. Її великі очі дивилися просто, ясно, сміливо, але інколи повіки її злегка мружилися, і тоді погляд її раптом робився глибокий і ніжний.

Ми пробалакали зо дві години.

День давно погас, і вечір, спочатку весь огнистий, потім ясний і червоний, потім блідий і невиразний, тихо танув і переливався в ніч, а розмова наша все тривала, мирна й лагідна, як повітря навколо нас. Гагін звелів принести пляшку рейнвейну; ми її випили, не поспішаючи. Музика, як і перше, долинала до нас; звуки її здавалися солодші й ніжніші; вогні світилися в місті й над річкою. Ася раптом похилила голову, аж кучері їй на очі впали, замовкла й зітхнула; а потім сказала нам, що хоче спати, і пішла в дім; проте, я бачив, як вона, не світлячи свічки, довго стояла за неодчиненим вікном. Нарешті, місяць зійшов і заграв по Рейні; все освітлювалося, потемнішало, змінилось, навіть вино у наших гранчастих склянках заблищало таємничим блиском. Вітер упав, неначе крила склав і завмер; нічним, запашним теплом війнуло від землі.

— Пора!— скрикнув я:— а то, чого доброго, перевізника не знайдеш.

— Пора,— повторив Гагін.

Ми пішли наниз стежкою. Каміння раптом посипалося за нами: то Ася нас доганяла.

— Ти хіба не спиш?— спитав її брат, але вона, не відповівши йому й слова, пробігла далі. Останні каганчики, освітлені студентами в саду коло готелю, вмираючи, освітлювали знизу листя дерев, що надавало їм святочного й фантастичного вигляду. Ми знайшли Асю коло берега: вона розмовляла з перевізником. Я плигнув у човен і попрощався з новими моїми друзями. Гагін обіцяв навідати мене другого дня; я стиснув його руку і простяг свою до Асі; але вона тільки подивилася на мене і похитала головою. Човен відчалив і помчав по бистрій ріці. Перевізник, бадьорий дід, з напругою зануряв весла в темну воду.

— Ви в місячний стовп в'їхали, ви його розбили,— закричала до мене Ася.

Я спустив очі; кругом човна, чорніючи, колихалися хвилі.

— Прощайте!— почувся знов її голос.

— До завтра,— промовив за нею Гагін.

Човен причалив. Я вийшов і оглянувся. Нікого вже не було видно на протилежному березі. Місячний стовп знов тягнувся золотим мостом через щілу річку. Немов на прощання долинули звуки старовинного ланнерівського вальсу. Гагін казав правду: я відчув, що всі струни серця мого затремтіли у відповідь на ті пестливі мотиви. Я подався додому через темні поля, поволі вдихаючи запашне повітря, і прийшов у свою кімнатку весь розніжений солодкою млостью невиразних і нескінченних сподівань. Я почував себе щасливим... Але чому я був щасливий? Я нічого не бажав, я ні про що не думав... Я був щасливий.

Мало не сміючись від надміру приємних і веселих почувань, я пірнув у постіль і вже закрив був очі, коли раптом мені спало на думку, що протягом вечора я ні разу не згадав про свою жорстоку вродливицю... „Що ж це значить?—спитав я самого себе:— хіба я не закоханий?“ Але, поставивши собі це запитання, я, здається, негайно заснув, як дитина в колиці.

III

Другого ранку (я вже прокинувся, але ще не вставав) палиця застукотіла у мене під вікном, і голос, у якому я вмить пізнав голос Гагіна, заспівав:

Заснув ти? Я грою
Тебе розбуджу ...

Я поспішився відчинити йому двері. — Здрастуйте,— сказав Гагін, заходячи:— я вас раненько потурбував, але подивіться, який ранок. Свіжість, роса, жайворонки співають...

Зі своїм кучерявим блискучим волоссям, відкритою шиєю й рожевими щсками він сам був свіжий, як ранок.

Я одягнувся; ми вийшли в садочок, сіли на лавочку, звеліли подати собі кофе і почали розмовляти. Гагін розповів мені свої плани на майбутнє: будучи людиною заможною і ні від кого не залежачи, він хотів присвятити себе малярству і тільки жалкував про те, що запізно прийшов до розуму і багато часу змарнував даремно; я теж сказав про свої наміри та, до речі, сповіряв йому таємницю свого

нешасного кохання. Він вислухав мене ласкаво, але, скільки я міг помітити, великого співчуття до своєї пристрасті я в ньому не збудив. Зітхнувши услід за мною кілька разів, з чемності, Гагін попросив мене піти до нього, подивитися на його етюди. Я одразу погодився.

Ми не застали Асі. Вона, сказала нам хазяйка, пішла на „руїну“. За дві версти від міста Л. були рештки феодального замку. Гагін розкрив мені усі свої картони. В його етюдах було багато життя і правди, щось вільне й широке; але жоден з них не був закінчений, і малюнок здався мені недбалим і неправильним. Я одверто висловив йому свою думку.

— Так, так,— підхопив він зітхнувши:— ваша правда; все це дуже погане й невикінчене, що робити! Не вчився я, як слід, та й проклята слов'янська розбещеність дається взнаки. Поки мрієш про роботу, то і ширяєш орлом: землю, здається, зсунує би з місця— а у виконанні одразу ослабнеш і стомлюєшся.

Я почав був додавати йому духу, але він махнув рукою і, зібравши картони в оберемок, кинув їх на диван.

— Коли вистачить терпіння, з мене вийде щонебудь,— промовив він кризь зуби:— не вистачить, залишуся недоуком з дворян. Ходімо краще Асю шукати.

Ми пішли.

IV

Дорога до руїни звивалася по схилу вузької, лісної долини; на дні її біг ручай і гомінливо стрибав через каміння, ніби поспішаючи зіллятися з великою рікою, що спокійно блищала за темною гранню стрімко посічених гірських хребтів. Гагін звернув мою увагу на деякі щасливо освітлені місця; в словах його відчувався коли не маляр, то вже напевне художник. Незабаром показалася руїна. На самій верховині голої скелі височіла чотирикутна башта, вся чорна, ще міцна, але неначе розрубана поздовжньою розколиною. Порослі мохом мури припиралися до башти; де-не-де тулився плющ; покривлені деревця нахилилися з сивих

бійниць і обвалених склепінь. Кам'яниста стежка вела до цілих ще воріт. Ми вже підходили до них, коли раптом попереду нас майнула жіноча постать, швидко перебігла по купі уламків і примістилася на виступі муру, просто над провалляям!

— А це ж Ася!— скрикнув Гагін:— от іще божевільна!

Ми увійшли у ворота і опинилися на невеликому дворикі, до половини зарослому дикими яблунями й кропивою. На виступі сиділа, справді, Ася. Вона повернулася до нас обличчям і засміялась, але не рушила з місця. Гагін посварився на неї пальцем, а я голосно почав докоряти її за необречивність.

— Годі,— сказав мені пошепки Гагін:— не дратуйте її; ви її не знаєте: вона, чого доброго, ще на башту видряпається. А от ви краще подивуйтеся на кмітливості тутешніх жителів.

Я оглянувся. В куточку, прихистившись у малесенькому дерев'яному балаганчику, стара жінка плела панчохи і скося поглядала на нас крізь окуляри. Вона продавала туристам пиво, пряники і зельтерську воду. Ми вмістилися на лавочці й почали пити з тяжких олив'яних кувалів досить холодне пиво. Ася все сиділа нерухомо, підігнувши під себе ноги і закутавши голову серпанком шарфа; струнка постать її виразно й гарно малювалася проти ясного неба; але я з неприємним почуттям поглядав на неї. Ще напередодні спостеріг я в ній щось силуване, не зовсім природне... „Вона хоче здивувати нас“, думав я: „навіщо це? Що за дитяча вигадка?“— Немов угадавши мої думки, вона раптом кинула на мене швидкий і гострий погляд, засміялася знов, двома стрибками скочила з муру і, підійшовши до старої, попросила у неї склянку води.

— Ти думаєш, я хочу пити?— промовила вона, звернувшись до брата:— ні; тут є квіти на стінах, які неодмінно полити треба.

Гагін нічого не відповів їй; а вона, з склянкою в руці, пустилася дряпатися по руїнах, зрідка зупиняючись, нахилившись і з кумедною величністю ронячи кілька крапель води, що яскраво блищали під сонцем. Її рухи

були дуже милі, але мене, як перше, брала досада на неї, хоч я мимоволі милувався її легкістю і спритністю. На одному небезпечному місці вона навмисне скрикнула і потім зареготала. Мені стало ще досадніше.

— Та вона, як коза, лазить,— пробурмотіла собі під ніс стара, покинувши на мить свою панчохо.

Нарешті, Ася спорожнила всю свою склянку і, пустотливо похитуючись, вернулася до нас. Чудна усмішка злегка сіпала її брови, відрі й губи; напівзухвало, напіввесело мружилися темні очі.

„Ви вважаєте, що моя поведінка непристойна,— здавалося, говорило її обличчя:— байдуже: я знаю, ви мною милуєтеся“.

— Майстерно, Асю, майстерно,— промовив Гагін півголосом.

Вона раптом ніби засоромилася, спустила свої довгі вії і скромно сіла коло нас, як винна. Я тут уперше гарненько розглянув її обличчя, наймилливіше обличчя, яке я тільки бачив. Через якусь мить воно вже все поблідло і набрало зосередженого, майже сумного виразу; навіть риси її мені здалися більшими, суворішими, простішими. Вона вся притихла. Ми обійшли руїну кругом (Ася йшла за нами слідом) і помилувалися краєвидами. Тим часом обідня година наближалася. Розплачуючись з старою, Гагін попросив ще куваль пива і, звернувшись до мене, вигукнув з лукавою міною:

— За здоров'я дами вашого серця!

— А хіба у нього,— хіба у вас є така дама?— спитала раптом Ася.

— Та в кого ж її нема?— відказав Гагін.

Ася задумалася на мить; її обличчя знов змінилося, знов з'явилася на ньому зачіплива, майже зухвала усмішка.

Вертаючи додому, вона ще гірше реготала й пустувала. Вона зламала довгу гілку, поклати її собі на плече, як рушницю, пов'язала собі голову шарфом. Пам'ятаю, ми зустріли численну сім'ю білявих і надутих англійців: всі вони, немов на команду, з холодним подивом провели Асю своїми скляними очима, а вона, неначе їм на злість, голосно заспівала. Вернувшись додому, вона зараз пішла до себе

в кімнату і вийшла аж перед самим обідом, одягнена в кращу свою сукню, старанно зачісана, перетягнена і в рукавичках. За столом вона поводитися дуже статечно, майже бундючно, ледве куштувала страви і пила воду з чарки. Їй видимо хотілося грати передо мною нову роль,— роль пристойної і добре вихованої панночки. Гагін не заважав їй; помітно було, що він звик потурати їй у всьому. Він тільки часами добродушно поглядав на мене і злегка здвигав плечем, ніби бажаючи сказати: „Вона дитина: будьте вибачливі“. Тільки по кінчився обід, Ася встала, зробила нам кніксен і, надягаючи капелюшок, спитала Гагіна: чи можна їй піти до фрау Луїзе?

— Чи давно ти почала питати дозволу!— відповів він з своєю незмінною, цього разу трохи зніяковолюю, усмішкою:— хіба тобі нудно з нами?

— Ні, але я вчора ще обіцяла фрау Луїзе побувати в неї; до того ж, я думала, вам буде краще вдвох, пан Н. (вона показала на мене) щонебудь ще тобі розкаже.

Вона пішла.

— Фрау Луїзе,— почав Гагін, намагаючись уникати мого погляду:— вдова колишнього тутешнього бургомистра, добра, а втім, пуста бабуся. Вона дуже полюбила Асю. Ася страх любить знайомитися з людьми кола нижчого; я помітив, причиною цьому завжди бувають гордощі. Вона у мене добре таки розпечена, як бачите,— додав він, помовчавши трохи:— та що скажете робити. Карати я нікого не вмію, а її й поготів. Я мушу вибачливо ставитися до неї.

Я промовчав. Гагін переіменив розмову. Що більше я пізнавав його, то сильніше я до нього прив'язувався. Я скоро його зрозумів. Це була широка душа, правдива, чесна, проста, але, на жаль, трохи млява, без пориву і внутрішнього жару. Молодість у ньому не кипіла в ключ; вона світилася тихим світлом. Він був дуже милий і розумний, але я не міг собі уявити, що з ним станеться, коли він змужніє. Бути художником... Без гіркої, постійної праці не буває художників... а працювати, думав я, дивлячись на його лагідні риси, слухаючи його неквапливу мову,— ні! працювати

ти не будеш, стиснути себе ти не зможеш. Але не полюбити його не було можливості: серце так і горнулося до нього. Години чотири перебули ми вдвох, то сидючи на дивані, то поволі походжаючи перед домом, і за тих чотирьох годин заприятелювали остаточно.

Сонце зайшло, і мені вже час був іти додому. Ася досі ще не верталась.

— Отака вона у мене свавільна!— промовив Гагін.— Хочете, я піду провожати вас? Ми по дорозі заглянемо до фрау Луїзе; я спитаю, чи там вона? Воно недалеко.

Ми зійшли в місто і, звернувши у вузький, кривий завулочок, зупинилися перед будинком на два вікна завширшки і заввишки на чотири поверхи. Другий поверх виступав на вулицю більше від першого, третій і четвертий ще більше від другого; цілий дім, своєю старою різьбою, двома товстими стовпами внизу, гострою черепичною покрівлею і простягненим у формі дзюба коловоротом на горіщі, здавався величезним, згорбленим птахом.

— Асю!— крикнув Гагін:— ти тут?

Освітлене вікно на третьому поверсі стукнуло й відчинилося, і ми побачили темну голівку Асі. Споза неї виглядало беззубе і присліпувате обличчя старої німкені.

— Я тут,— проговорила Ася, кокетливо спершись ліктями на підвіконня:— мені тут добре. На тобі, візьми,— додала вона, кидаючи Гагіну гілку герані:— уяви, що я дама твого серця.

Фрау Луїзе засміялась.

— Ні, іде додому,— відказав Гагін:— він хоче з тобою попрощатися.

— Невже?— промовила Ася:— в такому разі, дай йому мою гілку, а я зараз вернусь.

Вона пристукнула вікно і, здається, поцілувала фрау Луїзе. Гагін протягнув мені мовчки гілку. Я мовчки поклав її в кишеню, дійшов до перевозу і перебрався на другий бік.

Пам'ятаю, я йшов додому, ні про що не роздумуючи, але з чудним тягарем на серці, коли раптом мене вразив сильний, знайомий, але в Німеччині незвичний запах. Я зупинився і побачив коло дороги невелику грядку коноплі. Її степовий запах

вмить нагадав мені рідну країну і збудив в душі жагучу тугу по ній. Мені захотілося дихати російським повітрям, ходити по російській землі. „Що я тут роблю, навіщо тиняюся я в чужій стороні, між чужими?“ вигукнув я, і мертвенний тягар, який я відчував на серці, перейшов раптом у гірке й палюче хвилювання. Я прийшов додому зовсім в іншому настрої, ніж напередодні. Я відчув себе майже розгніваним і довго не міг заспокоїтися. Незрозуміла мені самому досада мене брала. Нарешті, я сів і, згадавши про свою зрадливу вдову (офіціальним спогадом про цю даму кінчався кожний мій день), дістав долучку з її записок. Але я навіть не розгорнув її; думки мої ту ж мить пішли в іншому напрямку. Я почав думати... думати про Асю. Мені згадалося, що Гагін, протягом розмови, натякнув мені на якісь утруднення, що перешкоджають йому повернутися в Росію... „Та чи справді вона сестра йому?“ вимовив я голосно.

Я роздягся, ліг і старався заснути; але через годину я знов сидів на постелі, спершись ліктем на подушку, і знов думав про цю „химерну дівчинку з силуваним сміхом“... „У неї постать маленької рафаєлівської Галатеї у Фарнезіні“, шептала я: „так; і вона йому не сестра...“

А записка вдови спокійнісінько лежала на підлозі, біліючи в промінні місяця.

V

Наступного ранку я знов пішов в Л. Я запевняв себе, що мені хочеться побачитися з Гагіним, але потай мене кортіло подивитися, що буде робити Ася, чи так само вона буде „химерувати“, як напередодні. Я застав обох у вітальні, і дивна річ!— може, тому, що я вночі і вранці багато думав про Росію— Ася здалася мені зовсім руською дівчиною, та простою дівчиною, мало не покоївкою. На ній було стареньке платтячко, волосся вона зачесала за вуха, і сиділа непорушно коло вікна, та шила в п'яльцях, сумирно, тихо, неначе вона вік свій нічого іншого не робила. Вона майже нічого не говорила, спокійно поглядала на свою роботу, і риси її набрали

такого звичайного, буденного виразу, що мені мимохіть пригадалися наші доморослі Каті й Маші. Для довершення подібності, вона почала співати півголосом „Матушку голубушку“. Я дивився на її жовтаве, погасле личко, згадував про вчорашні мрії, і жаль мені було чогось. Погода була чудова. Гагін об'явив нам, що піде сьогодні малювати етюд з натури; я спитав його, чи дозволить він мені провозити його, чи не заважатиму я йому?

— Навпаки,— відказав він:— ви мені можете добру пораду дати.

Він надягнув круглий капелюх à la Van Dusk¹, блузу, взяв картон під пахву і подався; я поплентався услід за ним. Ася лишилася дома. Гагін, ідучи, попросив її подбати про те, щоб суп був не надто рідкий; Ася обіцяла побувати на кухні. Гагін добрався до знайомої мені вже долини, присів на камінь і почав змальовувати старий дупластий дуб з розгільчастим суччям. Я ліг на траву і дістав книжку; але я і двох сторінок не прочитав, а він тільки папір перемазав: ми більше міркували і, скільки я розумію, досить розумно й тонко міркували про те, як саме треба працювати, чого слід уникати, чого держатися і яке, власне, значення художника за наших часів. Гагін, нарешті, вирішив, що він „сьогодні не в настрої“, ліг поруч мене, і тоді вже вільно потекли молоді наші речі, ті палкі, то задумливі, то захоплені, але майже завжди неясні речі, якими так охоче розливається росіянин. Набалакавшись доскоchu і сповнившись почуттям задоволення, немов ми щось зробили, досягли чогось, вернулись ми додому. Я найшов Асю такою самою, якою я її залишив; хоч як я старався стежити за нею— ні сліду кокетування, ні ознаки навмисно прибраної ролі я в ній не помітив; цього разу не було можливості закинути їй неприродність.

— А-га!— говорив Гагін:— піст і каяття на себе наклала.

Надвечір вона кілька разів неудавано позіхнула і рано пішла до себе. Я сам незабаром попрощався з Гагіним і, вернувшись додому, не мріяв уже ні про що: цей день минув у тве-

¹ Як на портретах Ван - Дейка.

резих відчуттях. Пам'ятаю, одначе, лягаючи спати, я мимоволі промовив уголос:

— Що за хамелеон ця дівчина!— і, подумавши трохи, додав:— а все ж вона йому не сестра.

VI

Минуло аж два тижні. Я щодня навідував Гагіних. Ася немов уникала мене, але вже не дозволяла собі нічого з тих пустошів, які так здивували мене в перші два дні нашого знайомства. Вона здавалася потай засмученою або збентеженою; вона і сміялася менше. Я з цікавістю придивлявся до неї.

Вона досить добре говорила по-французьки й по-німецьки; але по всьому було помітно, що вона з дитинства не була в жіночих руках і виховання здобула чудне, незвичайне, що не мало нічого спільного з вихованням самого Гагіна. Від нього, не зважаючи на його капелюх à la Van Dusk і блузу, так і тхнуло лагідним, напіврозпещеним, великоруським дворянином, а вона не була схожа на панночку; у всіх її рухах було щось неспокійне: ця дичка недавно була прищеплена, це вино ще шумувало. З природи соромлива і боязка, вона досадувала на свою несміливість і, з досади, силувала себе бути розв'язною і сміливою, що в неї не завжди виходило. Я кілька разів заговорював з нею про її життя в Росії, про її минуле: вона неохоче відповідала на мої запитання; проте я дізнався, що до від'їзду за кордон вона довго жила в селі. Я застав її раз за книжкою, саму-одну. Спершись головою на обидві руки і запустивши пальці глибоко в волосся, вона їла очима рядки.

— Браво!— сказав я, підійшовши до неї:— як ви стараєтесь.

Вона підвела голову, велично й суворо подивилася на мене.

— Ви думаєте, я тільки сміятися змю,— промовила вона і хотіла віддалитися...

Я глянув на заголовок книжки: то був якийсь французький роман.

— Одначе, я вашого вибору похвалити не можу,— зауважив я.

— Що ж читати!— вигукнула вона і, кинувши книжку на стіл, додала:—

то краще піду пустувати,— і побігла в сад.

Того ж дня, увечері, я читав Гагіну „Германа і Доротею“. Ася спочатку тільки сновигала мимо нас, потім раптом зупинилася, наставила вуха, тихенько сіла коло мене і прослухала читання до кінця. Наступного дня я знов не пізнав її, поки не догадався, що їй раптом спало в голову: бути господарною й статечною, як Доротея. Одне слово, вона здавалася мені напівзагадковою істотою. Самолюбна до крайньої міри, вона вабила мене, навіть коли я гнівався на неї. В одному тільки я більше й більше переконувався, а саме в тому, що вона не сестра Гагіна. Він поводився з нею не по-братерському: занадто ласкаво, занадто вибачливо і заразом трохи примушено.

Чудний випадок, здавалося, підтвердив мої підозріння.

Одного разу увечері, підходячи до виноградника, де жили Гагіни, я знайшов фіртку зачиненою. Недовго думавши, дістався я до одного обваленого місця в мурі, яке я помітив ще перше, і перескочив через нього. Недалеко від того місця, осторонь від доріжки, була невеличка альтанка з акацій; я порівчався з нею і вже пройшов був мимо... раптом мене вразив голос Асі, що палко і крізь сльози вимовляла такі слова:

— Ні, я нікого не хочу любити, крім тебе, ні, ні, тільки тебе я хочу любити— і назавжди.

— Годі, Асю, заспокойся,— говорив Гагін:— ти знаєш, я тобі вірю.

Голоси їх звучали в альтанці. Я побачив їх обох крізь негусту сітку гілля. Вони мене не помітили.

— Тебе, тільки тебе,— повторила вона, кинулася йому на ший і з конвульсійними риданнями почала цілувати його і пригортатися до його грудей.

— Годі, годі,— повторяв він, злегка проводячи рукою по її волоссі.

Кілька хвилин стояв я непорушно... Раптом я стрепенувся.— Підійти до них?.. Нізачо!— блиснуло у мене в голові. Швидкою ходою вернувся я до муру, перескочив через нього на дорогу і мало не бігцем пустився додому. Я усміхався, потирав руки,

дивувався на випадок, що несподівано підтвердив мої здогади (я ні на одну мить не сумнівався в їх справедливості), а тим часом на серці в мене було дуже гірко. Одначе, думав я, уміють же вони прикидатися! Але навіщо? Що за охота мене морочити? Не сподівався я цього від нього... І що це за ніжна розмова?

VII

Я спав погано і другого ранку встав рано, прив'язав похідну торбиночку за спину, і, сказавши своїй хазяйці, щоб вона не сподівалася мене до ночі, подався пішки в гори, проти пливу ріки, на якій лежить городок З. Ці гори, відноги хребта, що зветься Собачою спиною (Hundsrück), дуже цікаві з геологічного погляду; особливо прикметні вони правильністю і чистою базальтових шарів; але мені було не до геологічних спостережень. Я не усвідомлював, що в мені діялося; одне почуття було мені ясне: небажання бачитися з Гагініми. Я запевняв себе, що єдиною причиною моєї раптової неприхильності до них була досада на їх лукавство. Хто їх примушував видавати себе за родичів! А втім, я старався про них не думати; блукав, не поспішаючи, по горах і долинах, засиджувався у сільських шинках, мирно розмовляючи з хазяями й гістьми, або лягав на плоский, зігрітий камінь і дивився, як виливли хмари,—погода була дивна. Так перебув я три дні, і не без приємності,—хоча серце у мене щеміло часами. Настрій моїх думок приходився якраз під лад спокійній природі того краю.

Я віддав себе всього тихій грі випадковості, набігаючим вражінням: повагом змінюючись, перебігали вони по душі і залишили в ній нарешті одне загальне почуття, в якому злилося все, що я бачив, відчув, чув за ці три дні—все: тонкий запах смоли по лісах, крик і стукіт дятлів, невгавущий журкіт ясних струмочків з строкатими форелями на піщаному дні, не надто сміливі обриси гір, похмурі скелі, чистенькі селечка з поважними старими церквами і деревами, лелеки на луках, затишні млини з колесами, що швидко вертілись, привітні об-

личчя селян, їх сині камзоли і сірі панчохи, рипучі, повільні вози, запряжені ситими кіньми, а інколи коровами, молоді довговолосі мандрівці по чистих дорогах, обсаджених яблунями та грушами...

Навіть і тепер мені приємно згадати мої тогочасні вражіння. Привіт тобі, скромний куточку німецької землі, з твоїм немудрим достатком, з помітними скрізь слідами трудовитих рук, терплячої, хоча й повільної роботи... Привіт тобі й мир!

Я прийшов додому перед самим кінцем третього дня. Я забув сказати, що з досади на Гагіних я намагався воскресити в собі образ жорстокої вдови,—але мої намагання були марні. Пам'ятаю, коли я почав мріяти про неї, я побачив перед собою селянську дівчинку років п'яти, з круглим личком, з неповинно виряченими оченятами. Вона так по-дитячому просто-сердо дивилася на мене... Мені стало соромно її чистого погляду, я не хотів неправди в її присутності і ту ж мить остаточно і назавжди попрощався з своїм колишнім коханням.

Дома я знайшов записку від Гагіна. Він дивувався з несподіваності мого вирішення. Докоряв мені, чому я не взяв його з собою, і просив прийти до них, тільки но я вернуся. Я незадоволено прочитав цю записку, але другого ж дня подався в Л.

VIII

Гагін зустрів мене приязно, засипав мене ласкавими докорами; але Ася, наче навмисне, тільки побачила мене, зареготалася без ніякої причини і, за своєю звичкою, зараз вибігла. Гагін зніяковів, муркнув їй услід, що вона божевільна, попросив мене вибачити їй. Признаюся, мене взяла велика досада на Асю; вже й без того мені було не по собі, а тут знов цей неприродний сміх, ці чудні гримаси. Проте я удав, ніби нічого не помітив, і розповів Гагіну подробиці моєї невеликої мандрівки. Він розказав мені, що робив, поки мене не було. Але розмова наша не йшла; Ася входила в кімнату й вибігала знов; я словістив, нарешті, що в мене є негайна робота і що мені час вернутися до-

дому. Гагін спочатку мене затримував, потім, подивившись на мене пильно, захотівся проважати мене. У прихорій Ася раптом підійшла до мене і простягла мені руку; я злегка стиснув її пальці і ледве вклонився їй. Ми разом з Гагіним переправилися через Рейн і, проходячи коло улюбленого мого ясеня з статуєюкю Мадонни, сіли на лаву, щоб помилуватися краєвидом. Дуже цікава розмова сталася тут між нами.

Спочатку ми перекинулися небагатьма словами, потім замовкли, дивлячись на світлу ріку.

— Скажіть,—почав раптом Гагін, з своєю звичайною усмішкою:—якої ви думки про Асю? Правда, вона повинна здаватися вам трохи чудною?

— Так,—відповів я не без здивування. Я не сподівався, що він заговорить про неї.

— Її треба добре взнати, щоб про неї судити,—промовив він:—у неї серце дуже добре, але голова шалена. Трудно з нею ладнати. А втім, її не можна винуватити, і якби ви знали її історію...

— Її історію?—перебив я...—хіба вона не ваша...

Гагін глянув на мене.

— Чи не думаєте ви часом, що вона не сестра мені?.. Ні,—казав він далі, не звертаючи уваги на мое знякювіння:—вона дійсно мені сестра, вона дочка мого батька. Вислухайте мене. Я почуваю до вас довіру і розкажу вам усе.

— Батько мій був людина дуже добра, розумна, освічена—і нещаслива. Доля повелася з ним не гірше, ніж з багатьма іншими; але він і першого удару її не зніс. Він одружився рано, по любові; дружина його, моя мати, померла дуже скоро; я залишився після неї шестимісячною дитиною. Батько повіз мене в село і аж дванадцять років не виїжджав нікуди. Він сам займався моім вихованням і ніколи б зо мною не розлучився, якби брат його, мій рідний дядько, не заїхав до нас на село. Дядько цей жив завжди в Петербурзі і займав досить поважну посаду. Він умовив батька віддати мене йому на руки, бо батько нізащо не хотів покинути село. Дядько переконав його, що

хлопчиківі моїх років не добре жити в цілковитій самоті, що з таким завжди сумним і мовчазним учителем, яким був мій батько, я неодмінно відстану від своїх ровесників, та і вдача моя легко може зіпсуватися. Батько довго противився умовлянням свого брата, проте дав нарешті згоду. Я плакав, розлучаючись з батьком; я любив його, хоч ніколи не бачив усмішки на лиці його... але, потрапивши в Петербург, незабаром забув наше темне й невеселе гніздо. Я вступив в юнкерську школу, а з школи перейшов до гвардійського полку. Щороку приїздив я в село на кілька тижнів і рік-від-року знаходив мого батька чимраз сумнішим і сумнішим, в себе заглибленим, задуманим, аж ніби несміливим. Він щодня ходив до церкви і майже розучився говорити. В одно з моїх завітань (мені вже було понад двадцять років), я вперше побачив у нашому домі худенку, чорнооку дівчинку років десяти—Асю. Батько сказав, що вона сирота, і що він взяв її годувати—він саме так висловився. Я не звернув великої уваги на неї; вона була дика, моторна і мовчазна, як звірятко, і тільки тоя входив в улюблену кімнату мого батька, величезну й похмуру кімнату, де померла моя мати і де навіть удень світили свічки, вона зараз ховалася за вольтерівське крісло його або за шафу з книжками. Трапилось так, що протягом трьох-чотирьох наступних років службові обов'язки не дали мені побувати на селі. Я діставав від батька щомісячного короткого листа; про Асю він писав рідко, і то мимохідь. Йому було вже понад п'ятдесят років, але він здавався ще молодою людиною. Уявіть же мій жах: раптом я, що ні про що не догадувався, дістаю від прикажчика листа, в якому він сповіщає мене про смертельну хворобу мого батька і благає приїхати якомога швидше, коли я хочу попрощатися з ним. Я помчав стрімголов і застав батька ще живого, але вже на сконанні. Він зрадив мені надзвичайно, обняв мене своїми схудлими руками, довго дивився мені в очі якимось, не то допитливим, не то благаючим поглядом і, взявши з мене слово, що я виконаю

його останню просьбу, звелів своєму старому камердинерові привести Асю. Старий привів її: вона ледве держалася на ногах і тремтіла всім тілом.

— От, — сказав мені через силу батько:—заповідаю тобі мою дочку, твою сестру. Ти про все довідаєшся від Якова,— додав він, показавши на камердинера.

Ася заридала і впала лицем на ліжко... Через півгодини мій батько кінчився.

От що я взяв. Ася була дочка мого батька і колишньої покоївки моєї матері, Татяни. Добре пам'ятаю я цю Татяну, пам'ятаю її високу, струнку постать, її миле на вроду, суворе, розумне обличчя, з великими, темними очима. Вона мала славу дівчини гордовитої і неприступної. Скільки я міг зрозуміти з шанобливих недомовок Якова, батько мій зійшовся з нею через кілька років після смерті матері. Татяна вже не жила тоді в панському дворі, а в хаті у заміжньої сестри своєї, скотарки. Батько мій дуже до неї прив'язався і, після мого від'їзду з села, хотів навіть одружитися з нею, та вона сама не схотіла бути його дружиною, не зважаючи на його просьби.

— Покійниця Татяна Власівна,— так доповідав мені Яків, стоячи коло дверей з закинутими назад руками:— дуже були розсудливі і не захотіли татуса вашого скривдити. Яка, мовляв, я вам дружина? яка я пані? так вони говорити зволили, при мені говорили. Татяна навіть не хотіла перебраться до нас у господу і лишилася жити у своєї сестри, разом з Асею.— В дитинстві я бачив Татяну тільки святами, в церкві. Пов'язана темною хусткою, з жовтою шаллю на плечах, вона ставала в юрбі, коло вікна,—її суворий профіль виразно позначався проти прозорого скла,—і смиренно й велично молилась, кланяючись низько, по-старовинному. Коли дядько забрав мене, Асі було всього два роки, а на дев'ятому році вона позбулася матері.

Коли Татяна померла, батько зараз взяв Асю до себе в дім. Він і перше виявляв бажання мати її при собі, але Татяна йому і того відмовила.

Уявіть же собі, що повинно було статися в Асі, коли її взяли до пана. Вона досі не може забути тої хвилини, коли їй уперше надягли шовкову сукню й поцілували в неї ручку. Мати, поки була жива, держала її дуже суворо; у батька вона мала повну волю. Він був її учителем; крім нього, вона нікого не бачила. Він не пестив її, тобто, не няньчився з нею; але він любив її жагуче і ніколи нічого їй не боронив: він в душі вважав, що винен перед нею. Ася скоро зрозуміла, що вона головна особа в домі, вона знала, що пан — її батько; але вона так само скоро зрозуміла своє фальшиве становище; самолюбство розвинулося в ній сильно, недовірливість теж; погані звички вкорінялися, простота зникла. Вона хотіла (вона сама мені раз призналася в тому) примусити цілий світ забути її походження; вона й соромилася своєї матері, і пишалася нею. Ви бачите, що вона багато знала і знає, чого не повинно б знати в її літах... Та хіба вона винна? Молоді сили починали буяти в ній, кров кипіла, а поблизу жодної руки, яка б її напутила. Повна незалежність в усьому! та хіба легко її знести? Вона хотіла бути не гіршою від інших панночок; вона кинулася на книжки. Що тут могло вийти доброго? Неправильно почате життя складалося неправильно, але серце в ній не зіпсувалося, розум зацілів.

І от я, двадцятилітній юнак, опинився з тринадцятилітньою дівчинкою на руках! В перші дні після смерті батька на один звук мого голосу її била пропасниця, пестування моє наганяло на неї тугу, і тільки потрохи, спроквола, звикла вона до мене. Правда, потім, коли вона переконалася, що я справді визнаю її за сестру і полюбив її як сестру, вона палко до мене прив'язалася: у неї жодне почуття не буває наполовину.

Я привіз її в Петербург. Хоч як мені тяжко було з нею розлучитися,—жити з нею разом я ніяк не міг; я віддав її в один з найкращих пансіонів. Ася зрозуміла, що наша розлука неминуча; але почала з того, що занедужала і мало не вмерла. Потім вона призвичаїлась і вибула в пансіоні

чотири роки; але, всупереч моїм сподіванкам, лишилася майже такою самою, якою була перше. Начальниця пансіону часто скаржилася мені на неї: „І покарати її не можна,—казала вона мені:—і на ласку вона не подається“. Ася була надзвичайно кмітлива, вчилася чудово, краще за всіх; але ніяк не хотіла підійти під загальний рівень, була вперта, дивилася вовком... Я не міг занадто винуватити її: в її становищі їй треба було або прислужуватися, або сахатися усіх. З усіх своїх товаришок вона приязнилася тільки з одною, негарною, затурканою і бідною дівчиною. Решта панночок, з якими вона виховувалася, здебільшого із значних родів, не любили її, кепкували з неї і діяли, як тільки могли; Ася ані трохи не поступалася перед ними. Одного разу, на лекції закону божого, викладач заговорив про пороки. „Облесливисть і боязливисть—найгірші пороки“, голосно промовила Ася. Одне слово, вона йшла далі своєю дорогою; тільки манери її покращали; хоча і в цьому вона, здається, небагато досягла.

Нарешті, їй минуло сімнадцять років; залишатися їй далі в пансіоні було неможливо. Я був у досить прикрому становищі. Раптом мені спала щаслива думка: вийти у відставку, поїхати за кордон на рік або на два і взяти Асю з собою. Як задумав, так і зробив, і от ми з нею на берегах Рейна, де я стараюся малювати, а вона... пустує й химерує по-давньому. Але тепер я сподіваюсь, що ви не будете судити її надто строго; а вона, хоч і вдає, що їй про все байдуже,—думку кожного шанує, а вашу особливо.

І Гагін знов усміхнувся своєю тихою усмішкою. Я міцно стиснув йому руку.

— Все так,—заговорив знов Гагін:—але з нею мені біда. Вона справжній порох. Досі їй ніхто не подобався, але біда, якщо вона кого покохає! Я інколи не знаю, що з нею робити. Цими днями вона що здумала: почала раптом запевняти мене, що я до неї збайдужнів, і що вона тільки мене любить і до віку буде тільки мене любити... І при цьому так розплакалася...

— Так он що...—промовив був я і прикусив язик.

— А скажіть но мені,—спитав я Гагіна:—діло між нами пішло на одвертість,—невже, справді, їй досі ніхто не подобався? в Петербурзі бачила ж вона молодих людей?

— Ото ж вони їй і не подобалися зовсім. Ні, Асі потрібний герой, незвичайна людина—або мальовничий пастух десь у гірській ущелині. А втім, я забалакався з вами, затримав вас,—додав він, встаючи.

— Послухайте,—почав я:—ходімо до вас, мені додому не хочеться.

— А робота ваша?

Я нічого не відповів; Гагін добродушно усміхнувся і ми вернулися в Л. Побачивши знайомий виноградник і білий дімок наверху гори, я відчув якусь осолоду—саме осолоду на серці: неначе мені тихцем меду туди налили. Мені стало легко після Гагінського оповідання.

IX

Ася зустріла нас на самому порозі дому; я знов сподівався сміху; але вона вийшла до нас вся бліда, мовчазна, з понуреними очима.

— От він знов,—заговорив Гагін:—і, зауваж, сам захотів вернутися.

Ася допитливо подивилася на мене. Тоді я простяг їй руку і цього разу міцно стиснув її холодні пальчики. Мені стало дуже жаль її; тепер я багато розумів у ній, що перше збивало мене з пантелику: її внутрішній неспокій, невміння поводитися, бажання похизуватися—все мені стало зрозуміле. Я заглянув у цю душу: таємний гніт давив її безнастанно, тривожно плуталося й билосся недосвідчене самолюбство, але все ество її жадало правди. Я зрозумів, чому ця чудна дівчинка мене вабила; не самою тільки напівдиккою красою, розливою по всім її тонкім тілі, вабила вона мене: її душа мені подобалася.

Гагін почав порпатися в своїх малюнках; я попросив Асю погуляти зо мною по винограднику. Вона одразу погодилася, з веселою і майже покірною готовістю. Ми зійшли до половини гори і сіли на широку плиту.

— І вам не нудно було без нас?— почала Ася.

— А вам без мене було нудно?— спитав я.

Ася глянула на мене збоку.

— Так, — відповіла вона. — Добре в горах?— одразу повела вона далі:— вони високі? Вищі від хмар? Розкажіть мені, що ви бачили. Ви розказували братові, але я нічого не чула.

— Вільно ж вам було виходити, — зауважив я.

— Я виходила... бо... Я тепер от не піду, — додала вона з довірливою ласкою в голосі:— ви сьогодні були сердиті.

— Я?

— Ви.

— Чого ж, даруйте...

— Не знаю, але ви були сердиті й пішли сердиті. Мені було дуже прикро, що ви так пішли, і я така рада, що ви вернулися,

— І я радий, що вернувся, — промовив я.

Ася повела плечима, як це часто роблять діти, коли їм добре.

— О, я вмю відгадувати!— провадила вона:— бувало, я тільки по тому, як тато кашляв у другій кімнаті, пізнавала, чи задоволений він з мене, чи ні.

До того дня Ася ні разу не говорила мені про свого батька. Мене це вразило.

— Ви любили вашого батька?— промовив я, і раптом, на велику досаду собі, відчув, що червонію.

Вона нічого не відповіла і почервоніла теж. Ми обоє замовкли. Вдалині по Рейну біг і димував пароплав. Ми почали дивитися на нього.

— Чого ж ви не розказуєте?— прошепотіла Ася.

— Чого ви сьогодні засміялися, тільки побачили мене?— спитав я.

— Сама не знаю. Інколи мені хочеться плакати, а я сміюся. Ви не повинні судити мене... по тому, що я роблю. Ах, до речі, що це за казка про Лорелею! Адже це її скала видніється? Кажуть, вона перше всіх топила, а як покохала, сама кинулась у воду. Мені подобається ця казка. Фрау Луїзе мені всяких казок оповідає. У фрау Луїзе є чорний кіт з жовтими очима...

Ася підвела голову і струснула кучерями.

— Ах, мені добре, — промовила вона.

В цю мить долинули до нас уривчасті, одноманітні звуки. Сотні голосів одночасно і з мірними перепинками повторяли молитовний сп. в: юрба богомільців тяглася вниз по дорозі з хрестами і корогами...

— От би піти з ними, — сказала Ася, дослухаючись до вибухів голосів, що поволі затихали.

— Хіба ви такі побожні?

— Піти кудинебудь далеко, на молитву, на тяжкий подвиг, — провадила вона. — А то дні ідуть, життя спливе, а що ми зробили?

— Ви честолюбні, — зауважив я:— ви хочете прожити не дарма, слід по собі лишити...

— А хіба це неможливо?

„Неможливо“, мало не повторив я... Але я глянув в її ясні очі і тільки промовив:

— Спробуйте.

— Скажіть, — заговорила Ася, після недовгої мовчанки, що під час неї якісь тіні перебігли в неї по обличчі, яке вже встигло збліднути:— вам дуже подобалася та дама... Ви пам'ятаєте, брат пив за її здоров'я в руїні, на другий день нашого знайомства?

Я засміявся.

— Ваш брат жартував; мені жодна дама не подобалася; принаймні тепер жодна не подобається.

— А що вам подобається в жінках?— спитала Ася, закинувши голову з неповинною цікавістю.

— Яке чудне запитання! — скрикнув я.

Ася трохи зніяковіла.

— Я не повинна була ставити вам таке запитання, правда ж? Вибачте мені, я звикла балакати все, що мені в голову спаде. Тим то я й боюсь говорити.

— Говоріть, бога ради, не бійтесь, — підхопив я:— я такий радий, що ви, нарешті, перестаєте мене сахатися.

Ася спустила очі і засміялася, тихим і легким сміхом; я не знав у неї такого сміху.

— Ну, розкажіть ж, — провадила далі вона, розгладжуючи поли своєї сукні і укладаючи їх собі на ноги, неначе вона всідалася надовго:— роз-

кажуть або прочитайте щонебудь, як пам'ягаєте, ви нам читали з „Онегіна“.

Вона раптом задумалася...

Где нынче крест и тень ветвей
Над бедной матерью моей!

промовила вона півголосом.

— У Пушкіна не так,— зауважив я.

— А я хотіла б бути Татьяною,— провадила вона так само задумано.— Розповідайте,— підхопила вона жваво.

Але мені було не до оповідань. Я дивився на неї, всю облиту ясним сонячним променем, всю заспокоєну і сумирну. Все радісно сяяло довкола нас, внизу, над нами—небо, земля і води; навіть повітря, здавалося, було насичене блиском.

— Подивіться, як гарно!— сказав я, мимоволі знизивши голос.

— Так, гарно!— так само тихо відповіла вона, не дивлячись на мене.— Коли б ми з вами були птахи— як би ми знялися вгору, як би полинули... Так і потонули б у цій синяві... Але ми не птахи.

— А крила можуть у нас вирости,— відказав я.

— А то ж як?

— Поживіть— дізнаєтесь. Є почуття, які підіймають нас від землі. Не турбуйтеся, у вас будуть крила.

— А у вас були?

— Як вам сказати... здається, досі я ще не літав.

Ася знов задумалася. Я злегка нахилився до неї.

— Умієте ви вальсувати?— спитала вона раптом.

— Умію,— відповів я, трохи спантеличений.

— То ходімо, ходімо... Я попрошу брата заграти нам вальс... Ми уявимо, що ми літаємо, що у нас вирости крила.

Вона побігла до дому. Я побіг услід за нею—і, через кілька хвилин, ми кружляли в тісній кімнаті, під солодкі звуки Ланнера. Ася вальсувала пре-красно, з захопленням. Щось лагідне, жіноче проступило раптом крізь її по-дівочому строгу постать. Довго потім рука моя відчувала доторк її ніжного стану, довго вчувався мені її прискорений, близький подих, довго ввиджалися мені темні, непорушні, майже закриті очі на блідому, але

зворушеному обличчі, різко обвіяному кучерями.

X

Весь цей день минув якнайкраще. Ми веселилися, як діти. Ася була дуже мила й проста. Гагін радів, дивлячись на неї. Я пішов пізно. В'їхавши на середину Рейна, я попросив перевізника пустити човен за водою. Старий підняв весла—і велична ріка понесла нас. Дивлячись кругом, слухаючи, згадуючи, я раптом відчув таємний неспокій на серці... звів очі до неба—але й у небі не було спокою: ясно засипане зорями, воно все ворушилося, рухалося, здригалося; я нахилився до річки... але й там, і в цій темній, холодній глибині, теж коливалися, тремтіли зорі; тривожне зворушення мені вбачалося скрізь—і тривога зростала в мені самому. Я сперся ліктями на край човна... Шепіт вітру в моїх вухах, тихий журкіт води за кормою мене дратували, і свіжий подих хвилі не прохолоджував мене; соловей заспівав на березі і заразив мене солодкою отрутою своїх звуків. Сльози закипали в мене на очах, але то не були сльози безпредметного захвату. Що я відчував, було не те невиразне, ще недавно зазанане відчуття всеосяжних бажань, коли душа ширшає, звучить, коли їй здається, що вона все розуміє і все любить... Ні! в мені зайнялася жалоба щастя. Я ще не смів назвати його на ім'я,—але щастя, щастя до переситу,—от чого хотів я, от за чим томився... А човен усе нісся, і старий перевізник сидів і дрімав, нахилившись над веслами.

XI

Ідучи наступного дня до Гагіних, я не питав себе, чи закоханий я в Асю; але я багато думав про неї; її доля мене цікавила, я радів з нашого несподіваного зближення. Я відчував, що тільки від вчорашнього дня я пізнав її; доти вона цуралася мене. І от, коли вона розкрилася, нарешті, передо мною, яким чарівним світлом освітився її образ, який він був новий для мене, які таємні чари соромливо в ньому проступали...

Бадьоро йшов я знайомою дорогою, безнастанно поглядаючи на дімок, що білів здалеку; я не тільки про майбутнє—я про завтрашній день не думав; мені було дуже добре.

Ася почервоніла, коли я увійшов до кімнати; я помітив, що вона знов приодяглась, але вираз її обличчя не пасував до її наряду; він був сумний. А я прийшов такий веселий! Мені здалося навіть, що вона, своїм звичаєм, зібралася була тікати, але перемогла себе—і лишилася. Гагін був у тому особливому стані художницького запалу й лютості, який, як напад, несподівано знаходить на дилетантів, коли вони уявляють, що їм пощастило, як вони висловлюються, „піймати природу за хвіст“. Він стояв, весь розкуйовджений і вимазаний фарбами, перед натягненим полотном і, широко вимахуючи по ньому пензлем, майже люто кивнув мені головою, відсунувся, примружив очі і знов накинувся на свою картину. Я не хотів заважати йому і сів коло Асі. Повагом звернулися до мене її темні очі.

— Ви сьогодні не така, як учора,— зауважив я, після марних намагань викликати усмішку на її устах.

— Ні, не така,— відказала вона неквапливим і глухим голосом.— Але це пусте. Я не добре спала, цілу ніч думала.

— Про що?

— Ах, я про багато речей думала. Це в мене звичка з дитинства: ще з того часу, коли я жила з матінкою...

Вона через силу вимовила це слово і потім ще раз повторила:

— Коли я жила з матір'ю... я думала, чому це ніхто не може знати, що з ним буде; а інколи і бачиш біду—та врятуватися не можна; і чому ніколи не можна сказати усієї правди? Потім я думала, що я нічого не знаю, що мені треба вчитися. Мене перевиховати треба, я дуже погано вихована. Я не вмю грати на фортепіані, не вмю малювати, я навіть шию погано. У мене немає ніяких здібностей, зо мною, мабуть, дуже нудно.

— Ви несправедливі до себе,— відказав я.— Ви багато читали, ви освічені, і з вашим розумом...

— А я розумна?— спитала вона з такою наївною цікавістю, що я мимоволі засміявся, але вона навіть не усміхнулася.— Брате, я розумна?— спитала вона Гагіна.

Він нічого не відповів їй і продовжував працювати, безперестанку міняючи пензлі і високо підіймаючи руку.

— Я сама не знаю іноді, що в мене в голові,— провадила Ася з тим самим задуманим виглядом.— Я іноді самої себе боюся, їй-богу. Ах, я хотіла б... Чи правда, що жінкам не слід читати багато?

— Багато не треба, але...

— Скажіть мені, що я повинна читати? скажіть, що я повинна робити? Я все буду робити, що ви мені скажете,— додала вона, з невинною довірливістю звернувшись до мене.

Я не одразу знайшов, що сказати їй.

— Адже вам не буде нудно зо мною?

— Даруйте,— почав я.

— Ну, спасибі!— відказала Ася:— а я думала, що вам нудно буде.

І її маленька гаряча ручка міцно стиснула мою.

— Ні!— скрикнув в цю мить Гагін:— чи не темне це тло?

Я підійшов до нього. Ася встала і вийшла.

ХІІ

Вона вернулася через годину, зупинилася в дверях і підкликала мене рукою.

— Послухайте,— сказала вона:— коли б я вмерла, вам було б жаль мене?

— Що у вас за думки сьогодні!— скрикнув я.

— Я уявляю, що я хутко помру; мені іноді здається, що все навколо мене зо мною прощається. Померти краще, ніж жити так... Ах! не дивіться так на мене; я, їй-право, не прикидаюсь. А то я вас знов боюся буду.

— Хіба ви мене боялись?

— Якщо я така чудна, я, їй-право, не винна,— відказала вона.— Бачите, я вже й сміятися не можу...

Вона лишилася сумною й заклопотаною до самого вечора. Щось дія-

лося в ній, чого я не розумів. Її погляд часто зупинявся на мені; серце мое тихо стискалося під цим загадковим поглядом. Вона здавалася спокійною— а мені, дивлячись на неї, весь час хотілося сказати їй, щоб вона не хвилювалась. Я милувався нею, я знаходив зворушливу красу в її зблідлих рисах, в її нерішучих, уповільнених рухах— а їй чомусь уявлялось, що я не в настрої.

— Послухайте,— сказала вона мені незадовго до прощання:— мене мучить думка, що ви мене вважаєте за легковажну... Ви відтепер завжди вірте тому, що я вам говорити буду, тільки й ви будьте зо мною одверті; а я вам завжди буду говорити правду, даю вам слово честі.

Це „слово честі“ знов примусило мене засміятися.

— Ах, не смійтеся,— промовила вона жваво:— а то я вам скажу сьогодні те, що ви мені сказали вчора: „навіщо ви смієтесь?“— і, помовчавши трохи, вона додала:— Пам'ятаєте, ви вчора говорили про крила?.. Крила у мене вирости— та летіти нікуди.

— Даруйте,— промовив я:— перед вами всі шляхи стеляться...

Ася подивилася мені просто й пильно в очі.

— Ви сьогодні погані думки про мене,— сказала вона, нахмуривши брови.

— Я? погані думки? про вас!..

— Чого це ви якісь наче намоклі,— перебив мене Гагін:— хочете, я, як учора, заграю вам вальс?

— Ні, ні,— відказала Ася і стиснула руки:— сьогодні нізащо!

— Я тебе не силую, заспокойся...

— Нізащо,— повторила вона, бліднучи.

„Невже вона мене кохає?“— думав я, підходячи до Рейна, що швидко котив темні хвилі.

XIII

„Невже вона мене кохає?“ питав я себе другого дня, щойно прокинувшись. Я не хотів заглядати в самого себе. Я відчував, що її образ, образ „дівчини з силуваним сміхом“, втиснувся мені в душу і що я його не

скоро позбудуся. Я пішов в Л. і лишився там на цілий день; але Асю бачив тільки мигцем. Вона нездужала: їй голова боліла. Вона зійшла наниз, на хвилинку, з пов'язаним лобом, бліда, худенька, з майже заплющеними очима; немічно усміхнулася, сказала:— це мене, це пусте; все мене, правда?— і вийшла. Мені стало нудно і якось сумно-пусто; проте я довго не хотів іти додому і вернувся пізно, не побачивши її більше.

Наступний ранок минув у якомусь півсні свідомості. Я хотів узятися до роботи— не міг; хотів нічого не робити і не думати... і це не вийшло. Я блукав по місту; вертався додому; виходив знову.

— Чи не ви пан Н.?— зачувся раптом за мною дитячий голос. Я озирнувся; передо мною стояв хлопчик.— Це вам від фрейлейн Annette,— додав він, подаючи мені записку.

Я розгорнув її— і пізнав неправильний й швидкий почерк Асі.— „Мені неодмінно треба вас бачити,— писала мені вона:— приходьте сьогодні о четвертій годині до кам'яної каплиці на дорозі біля руїни. Я зробила сьогодні велику необережність. Прийдіть, бога ради, ви про все довідаєтесь... Скажіть посланому: згода“.

— Буде відповідь?— спитав мене хлопчик.

— Скажи, що згода,— відповів я. Хлопчик побіг.

XIV

Я прийшов до себе в кімнату, сів і задумався. Серце в мені сильно билосся. Кілька разів перечитав я Асину записку. Я подивився на годинник: і дванадцятої ще не було.

Двері одчинилися— увійшов Гагін. Обличчя його було похмурне. Він схопив мене за руку і міцно стиснув її. Він, здавалося, був дуже схвильований.

— Що з вами?— спитав я.

Гагін узяв стілець і сів проти мене.— Передпозавчора,— почав він з силуваною усмішкою і запинаючись:— я здивував вас своїм оповіданням; сьогодні здивую ще більше. З іншим я, напевно, не зважився б... так просто... Але ви благородна лю-

дина, ви мені друг, правда? Слухайте, моя сестра, Ася, в вас закохана.

Я ввесь здригнувся й підвівся.

— Ваша сестра, кажете ви ...

— Так, так,— перебив мене Гагін.— Я вам кажу, вона божевільна і мене з ума зведе. Але, на щастя, вона не вміє говорити неправди—і довіряє мені. Ах, що за душа в цієї дівчинки... але вона себе занепасть, неодмінно.

— Та ви помиляєтесь,— почав я.

— Ні, не помиляюся. Вчора, ви знаєте, вона майже цілий день пролежала, нічого не їла, а втім, не скаржилася... Вона ніколи не скаржиться. Я не турбувався, хоча надвечір у неї зробився невеликий жар. Сьогодні, о другій годині ночі, мене збудила наша хазяйка: ідіть, каже, до вашої сестри: їй якось недобре. Я побіг до Асі і знайшов її нероздягнутою, у пропастиці, в сльозах; голова в неї палада, зуби цокотіли. „Що тобі?—спитав я:—ти нездужаєш?“— Вона кинулася мені на ший і почала благати мене, щоб я з нею виїхав звідси якомога швидше, коли я хочу, щоб вона лишилася жива... Я нічого не розумію, намагаюся її заспокоїти... Вона починає ще дужче ридати... і раптом, крізь ті ридання, почув я... Ну, словом, я почув, що вона вас кохає. Запевняю вас, ми з вами, розсудливі люди, і уявити собі не можемо, як вона глибоко відчуває і з якою неймовірною силою виявляються в ній ці почування; це знаходить на неї так само несподівано і так само непереборно, як гроза.—Ви дуже мила людина,— провадив Гагін:—але чого вона вас так покохала—цього я, признаюсь, не розумію. Вона каже, що прив'язалася до вас з першого погляду. Тому вона і плакала кілька днів тому, коли запевняла мене, що крім мене нікого любити не хоче. Вона уявляє, що ви її зневажаєте, що ви, мабуть, знаєте, хто вона; вона питала мене, чи не розказав я вам її історію—я певна річ, сказав, що ні; але чуливість її—просто страшна. Вона бажає одного: виїхати, виїхати зараз. Я просидів з нею до ранку; вона взяла з мене слово, що нас завтра таки тут не буде—і аж тоді вона заснула. Я подумав, подумав, і зважився—

поговорити з вами. По-моєму, Ася добре каже: найкраще—виїхати нам обом звідси. І я сьогодні ж одвіз би її, коли б не спала мені на розум думка, яка мене зупинила. Може... хто знає?—вам сестра моя подобається? Коли так, з якої речі я буду її відвозити?—От я й зважився, відкинувши геть усякий сором... До того ж, я сам дещо помітив... Я зважився... довідатися від вас...—Бідний Гагін зникнув.—Вибачте мені, будь ласка,—додав він:—я не звик до таких прикрих пригод.

Я взяв його за руку.

— Ви хочете знати,—промовив я твердим голосом:—чи подобається мені ваша сестра?—Так, вона мені подобається...

Гагін глянув на мене.—Але,—промовив він, запинаючись:—адже ви не одружитесь з нею?

— Як ви хочете, щоб я відповів на таке запитання? Поміркуйте самі, чи можу я тепер...

— Знаю, знаю,—перебив мене Гагін,—я не маю ніякого права вимагати від вас відповіді, і запитання моє—верх непристойності... Але що скажете робити? З вогнем жартувати не можна. Ви не знаєте Асі; вона може занедужати, утекти, побачення вам призначити... Інша уміла б усе потаїти і виждати—але не вона. З нею це вперше,—от що зле! Коли б ви бачили, як вона сьогодні ридала в моїх ногах, ви б зрозуміли мої побоювання.

Я задумався. Слова Гагіна: „побачення вам призначити“ кольнули мене в серце. Мені здалося ганебним не відповідати одвертістю на його чесну одвертість.

— Так,—сказав я, нарешті:—ви правду кажете. Годину тому я дістав від вашої сестри записку. От вона.

Гагін взяв записку, швидко перебіг її і впустив руки на коліна. Вираз здивування на його обличчі був дуже смішний, але мені було не до сміху.

— Ви, повторю, благородна людина,—промовив він:—але що ж тепер робити? Як? вона сама хоче виїхати, і пише до вас, і дорікає собі за необережність... і коли це вона хоче від вас? Чого ж вона хоче від вас?

Я заспокоїв його, і ми почали роз-

мовляти спокійно, в міру можливості, про те, що нам слід було розпочати.

Ось на чому ми стали, нарешті: щоб запобігти лихові, я повинен був іти на побачення і чесно порозумітися з Асею; Гагін зобов'язався сидіти дома і знаку не подати, що він знає про її записку; а ввечері ми поклали зійтися знов.

— Я твердо надіюся на вас,— сказав Гагін і стиснув мені руку:— пожалуйте і її, і мене. А виїжджаємо ми, все ж таки, завтра,— додав він, встаючи:— бож ви з Асею не одружитесь.

— Дайте мені строку до вечора,— відказав я.

— Будь ласка, але ви не одружитесь.

Він пішов, а я кинувся на диван і закрив очі. Голова мені паморочилася: надто багато вражіннь в неї наринувло одразу. Досада мене брала на одвертість Гагіна, досада брала на Асею, її кохання мене і тішило і бентежило. Я не міг зрозуміти, що примусило її все розповісти братові; неминучість швидкого, майже моментального вирішення мучила мене...

„Одружитися з сімнадцятилітньою дівчинкою, з її владчею, як це можна!“— сказав я, встаючи.

XV

В умовленій годині переправився я через Рейн, і перший, хто зустрів мене на протилежному березі, був той самий хлопчик, що приходив до мене вранці. Він, як видно, ждав мене.

— Від фрейлейн Annette,— сказав він пошепки і подав мені другу записку.

Ася повідомляла мене про зміну місця нашого побачення. Я повинен був прийти через півтори години не до каплиці, а в дім фрау Луїзе, постукатися вниз і увійти на третій поверх.

— Знов: згода?— спитав мене хлопчик.

— Так,— повторив я, і пішов берегом Рейна. Вернутися додому було ніколи, я не хотів блукати по вулицях. За міським муром був маленький сад з покрівелькою для кеглів і столами для любителів пива. Я увійшов туди. Кілька уже літніх німців грали в кеглі;

з гуркотом котилися дерев'яні кулі, зрідка чути було ухвальні вигуки. Гарненька наймичка з заплаканими очима принесла мені кухоль пива; я глянув в її обличчя. Вона швидко відвернулася і відійшла геть.

— Так, так,— промовив товстий і червоновидий громадянин, що сидів поблизу:— Ганхен наша сьогодні дуже засмучена:— жених її пішов у солдати. Я подивився на неї: вона притислася в кугочок і підперла рукою щоку; сльози капали одна по одній по її пальцях. Хтось попросив пива; вона принесла йому кухоль і знов вернулася на своє місце. Її горе вплинуло на мене; я почав думати про майбутнє побачення, але мої думки були заклопотані, невеселі думки. Не з легким серцем ішов я на це побачення; не віддаватися розкошам взаємного кохання мав я; я мав дотримати даного слова, виконати трудний обов'язок. „З нею жартувати не можна“— ці слова Гагіна, як стріли, увір'ялися мені в душу. А ще передпозавчора в цьому човні, несеному хвилями, чи не томився я від жадоби щастя? Воно стало можливе— і я вагався, я відхилив, я мусів відхилити його геть... Його несподіваність мене бентежила. Сама Ася, з її огненною головою, з її минулим, з її вихованням, це привабливе, але чудне створіння— признаюся, вона мене лякала. Довго боролися в мені почуття. Визначена година наближалася.— „Я не можу з нею одружитися“, вирішив я нарешті: „вона не дізнається, що і я покохав її“.

Я встав,— і, поклавши талер в руку бідної Ганхен (вона навіть не подякувала мені), попрямував до дому фрау Луїзе. Вечірні тіні вже розливалися в повітрі, і вузька смуга неба, над темною вулицею, червоніла відблиском зорі. Я стиха стукнув у двері; вони ту ж мить одчинилися. Я переступив поріг і опинився в цілковитій темряві.

— Сюди,— почувся голос старої жінки.— Вас ждуть.

Я ступив разів зо два навпомацки, чиясь кошава рука взяла мою руку.

— Це ви, фрау Луїзе?— спитав я.

— Я,— відповів мені той самий голос:— я, мій прекрасний юначе.— Стара повела мене знов угору, стрім-

кими сходами, і зупинилася на площадці третього поверху. При слабкому світлі, що падало з малесенького віконця, я побачив поморщене обличчя вдови бургомістра. Солодкаво-лукава усмішка розтягала її запалі губи, мружила тьмяні очі. Вона показала мені на маленькі двері. Конвульсійним рухом руки відчинив я їх і пристукнув за собою.

XVI

У невеличкій кімнатці, куди я увійшов, було досить темно, і я не одразу побачив Асю. Закутана в довгу шаль, вона сиділа на стільці, біля вікна, відхиливши і майже сховавши голову, як наполохана пташка. Вона дихала швидко і вся тремтіла. Мені стало невимовно жалко її. Я підійшов до неї. Вона ще більше одвернула голову...

— Анно Миколаївно,— сказав я.

Вона раптом вся випросталась, хотіла глянути на мене — і не могла. Я схопив її руку, вона була холодна і лежала як мертва на моїй долоні.

— Я бажала...— почала Ася, намагаючись усміхнутися, але її бліді губи не слухали її—я хотіла... Ні, не могу,— промовила вона і змовкла. Справді, голос її переривався на кожному слові.

Я сів біля неї.

— Анно Миколаївно,— повторив я, і теж не міг нічого додати.

Настала мовчанка. Я все держав її руку і дивився на неї. Вона, як перше, вся кулилася, дихала через силу і тихенько покусювала нижню губу, щоб не заплакати, щоб утримати сльози, які набігали їй на очі... Я дивився на неї: було щось зворушливо-безпорадне в її боязкій непорушності: неначе вона з утоми ледве дісталася до стільця і так і впала на нього. Серце в мені розтало.

— Асю,— сказав я ледве чути...

Вона поводі звела на мене свої очі... О, погляд жінки, що покохала,— хто тебе опише? Вони благали, ці очі, вони довірялись, питали, віддавалися... Я не міг опиратися їх чарові. Тонкий вогонь перебіг по мені палючими голками; я нахилився і припав до її руки...

Почувся трепетний звук, схожий на уриване зігнання, і я відчув на моєму волоссі доторкання німічної руки, що тремтіла як лист. Я підвів голову і побачив її обличчя. Як воно раптом перемінилося! Вираз страху зник з нього, погляд одійшов кудись далеко і вавив мене за собою, уста злегка розкрилися, лоб зблід, як мармур, і кучері відсунулися назад, неначе вітер їх одкинув. Я забув усе, я потягнув її до себе—покірно слухалася її рука, все її тіло потяглося услід за рукою, шаль покотилася з пліч і голова її тихо лягла на мої груди, лягла під мої палкі уста...

— Ваша...— прошепотіла вона ледве чути.

Уже руки мої обвивалися круг її стану... Але раптом спогад про Гагіна, як блискавка, мене освітив.— Що ми робимо!— скрикнув я і конвульсійно відсунувся назад...— ваш брат... адже він все знає... Він знає, що я бачуся з вами.

Ася опустила на стілець.

— Так,— провадив я далі, встаючи й відходячи в другий куток кімнати.— Ваш брат все знає... Я повинен був йому все сказати...

— Повинні?— промовила вона невиразно. Вона, як видно, не могла ще опам'ятатися і погано мене розуміла.

— Так, так,— повторив я з якоюсь жорстокістю:— і в цьому тільки ви винні, тільки ви. Навіщо ви самі зрадили вашу таємницю? Хто примушував вас усе розповісти вашому братові? Він сьогодні був сам у мене і переказав мені вашу розмову з ним.— Я старався не дивитися на Асю і ходив великими кроками по кімнаті.— Тепер все пропало, все, все.

Ася підвелася була з стільця.

— Лишіться, — скрикнув я: — лишіться, прошу вас. Ви маєте діло з чесною людиною—так, з чесною людиною. Але, бога ради, що схвилювало вас? Хіба ви помітили в мені якусь переміну? А я не міг таїтися перед вашим братом, коли він прийшов сьогодні до мене.

„Що я таке кажу?“ думав я в собі, і думка, що я неморальний дурисвіт, що Гагін знає про наше побачення, що все спотворено, виявлено,— так і дзвеніла у мене в голові.

— Я не кликала брата,— почувся зляканий шепіт Асі:—він прийшов сам.

— Подивіться ж, що ви наробили,— провадив я.—Тепер ви хочете виїхати...

— Так, я повинна виїхати,— так само тихо промовила вона:—я й попросила вас сюди для того тільки, щоб попроситися з вами.

— І ви думаете,— відказав я:—мені буде легко з вами розлучитися?

— Але навіщо ж ви сказали братові?—зачудовано повторила Ася.

— Я вам кажу—я не міг зробити інакше. Якби ви самі не зрадили себе...

— Я зачинилася в своїй кімнаті,— відказала вона простодушно:—я не знала, що в моєї хазяйки був другий ключ.

Це неповинне вибачення в її устах, в таку хвилину—мене тоді мало не розсердило... а тепер я без зворушення не можу його згадати. Бідна, чесна, щира дитина!

— І от, тепер усьому край!—почав я знов.—Усьому. Тепер нам треба розлучитися.—Я крадькома глянув на Асю... обличчя її швидко червоніло. Йй, я це почував, і соромно робилося, і страшно. Я сам ходив і говорив як у пропасниці.—Ви не дали розвинутися почуттю, яке починало вистигати, ви самі розірвали наш зв'язок, ви не мали до мене довіри, ви сумнівалися в мені...

Поки я говорив, Ася чимраз більше й більше нахилилася вперед—і раптом упала на коліна, зронила голову на руки і заридала. Я підбіг до неї, пробував підняти її, але вона мені не давалася. Я не зношу жіночих сліз: коли бачу їх, я розгублююсь умиць.

— Анно Миколаївно, Асю,—повторяв я:—будь ласка, благаю вас, бога ради, перестаньте...—Я знов узяв її за руку...

Але, на величезний мій подив, вона раптом схопилася, швидко, як блискавка, кинулася до дверей і зникла...

Коли через кілька хвилин фрау Луїзе увійшла до кімнати—я все ще стояв на самій середині її, таки справді наче громом вражений. Я не розумів, як могло це побачення так швидко, так безглуздо скінчитися—скінчитися, коли я й сотої частини не

сказав того, що хотів, що мусів сказати, коли я ще сам не знав, чим воно могло кінчитися...

— Фрейлейн пішла?—спитала мене фрау Луїзе, підвівши свої жовті брови до самої накладки.

Я подивився на неї як дурний—і вийшов.

XVII

Я вибрався з міста і подався просто в поле. Досада, досада люта, мене гризла... Я засипав себе докорами. Як я міг не зрозуміти причини, що примусила Асю перемінити місце нашого побачення, як не оцінив, чого їй варто було прийти до цієї старої, як я не утримав її! Насамоті з нею, в тій глухій, ледве освітленій кімнаті, у мене вистачило сили, вистачило відваги—відштовхнути її від себе, навіть докоряти їй... А тепер її образ мене переслідував, я просив у неї пробачення; спогади про це бліде обличчя, про ці вогкі й боязкі очі, про розвите волосся на нахилений шиї, про легкий доторк її голови до моїх грудей—пекли мене. „Ваша“... чувся мені її шепіт. „Я зробив по совісті“—запевняв я себе... Неправда! Хіба я справді хотів такого кінця? Хіба я можу з нею розлучитися? Хіба я можу позбутися її? „Божевільний! божевільний!“ повторяв я люто...

Тим часом ніч надходила. Широкими кроками попрямував я до дому, де жила Ася.

XVIII

Гагін вийшов мені назустріч.

— Бачили ви сестру?—закричав він мені ще здалеку.

— Хіба її нема дома?—спитав я.

— Нема.

— Вона не верталася?

— Ні. Я винен,—казав далі Гагін:—не міг утерпіти: всупереч нашій умові ходив до каплиці; там її не було; отже, вона не приходила?

— Вона не була коло каплиці.

— І ви її не бачили?

Я мусів признатися, що я її бачив.

— Де?

— У фрау Луїзе.—Я розлучився з нею годину тому,—додав я:—я був певен, що вона додому вернулася.

— Підждемо,—сказав Гагін.

Ми увійшли в дім і сіли один коло одного. Ми мовчали. Нам дуже ніяково було обом. Ми безперестанку оглядалися, подивлялися на двері, прислухалися. Нарешті, Гагін встав.

— Це вже не знати що!—скрикнув він:— у мене серце не на місці. Вона мене з світу зведе, їй-богу... ходімо шукати її.

Ми вийшли. Надворі вже зовсім споночило.

— Про що ж ви з нею говорили?—спитав мене Гагін, насуваючи капелюх на очі.

— Я бачився з нею всього хвилин з п'ять,—відповів я:—я говорив з нею, як було умовлено.

— Знаєте що?—відказав він:—краще нам розійтися; так ми швидше на неї натрапити можемо. В кожному разі приходьте сюди через годину.

XIX

Я проворно зійшов з виноградника і кинувся в місто. Швидко обійшов я всі вулиці, заглянув скрізь, навіть у вікна фрау Луїзе, вернувся до Рейна і побіг по березі... Зрідка стрічались мені жіночі фігури; але Асі ніде не було видно. Уже не досада мене гризла,—таємний страх мучив мене, і не тільки страх я відчував... ні, я відчував каяття, жаль найпекучіший, любов—так! найвищу любов. Я ламав руки, я кликав Асю посеред нічної темряви, спочатку півголосно, потім чимраз голосніше й голосніше; я повторяв сто разів, що я її люблю, я клявся ні-оли з нею не розлучатися; я оддав би все на світі, щоб знов держати її холодну руку, знов чути її тихий голос, знов бачити її перед собою... Вона була така близька, вона прийшла до мене з цілковитою рішучістю, у цілковитій невинності серця й почувань, вона принесла мені свою нерушену молодість... і я не пригорнув її до своїх грудей, я позбавив себе щастя побачити, як її миле обличчя розцвіло б радістю і тишею захвату... Ця думка доводила мене до божевілля.

„Куди могла вона піти, що вона собі зробила?“ скрикував я в тузі безсило розпачу... Щось біле май-

нуло раптом на самому березі річки. Я знав те місце: там, над могилою людини, що втопилася років з сімдесят тому, стояв до половини врослий у землю кам'яний хрест з старовинним написом. Серце в мені завмерло... Я підбіг до хреста: біла постать зникла. Я крикнув: „Асю!“ Дикий голос злякав мене самого—але ніхто не озвався...

Я вирішив піти дізнатися, чи не знайшов її Гагін.

XX

Швидко беручись угору по стежці виноградника, я побачив світло в кімнаті Асі... Це мене трохи заспокоїло.

Я підійшов до дому; двері внизу були зачинені; я постукав. Неосвітлене віконце на першому поверсі обережно одчинилося, і показалася голова Гагіна.

— Знайшли?—спитав я його.

— Вона вернулася,—відповів він мені пошепки:—вона в своїй кімнаті і роздягається. Все гаразд.

— Слава богу!—скрикнув я з несказаним поривом радості:—слава богу! тепер усе чудово. Але ви знаєте, ми повинні ще переговорити.

— Іншим часом,—відказав він, тихо потягши до себе раму:—іншим часом, а тепер прощайте.

— До завтра,—промовив я:—завтра все буде вирішене.

— Прощайте,—повторив Гагін. Вікно зачинилося.

Я мало не постукав був у вікно. Я хотів тоді ж сказати Гагіну, що я прошу руки його сестри. Але таке сватання в таку пору... „До завтра,—подумав я:—завтра я буду щасливий“...

Завтра я буду щасливий! Щастя не має завтрашнього дня; воно не має і вчорашнього; воно не пам'ятає минулого, не думає про майбутнє; у нього є теперішнє,—і то не день—а мить.

Я не пам'ятаю, як дійшов я до З. Не ноги мене несли, не човен мене віз: мене підіймали якісь широкі, дужі крила. Я пройшов повз кущ, де співав соловей; я зупинився і довго слухав: мені здалося, він співав про мое кохання і мое щастя.

XXI

Коли, другого дня ранком, я почав підходити до знайомого будиночка, мене вразила одна обставина: всі вікна в ньому були одчинені, і двері теж були відчинені; якісь паперці валялися перед порогом; наймичка з мітлою показалася за дверима.

Я наблизився до неї...

— Виїхали!—бовкнула вона, перше ніж я встиг спитати її: чи дома Гагін?

— Виїхали?.. — повторив я... — Як виїхали? Куди?

— Виїхали сьогодні вранці, о шостій годині, і не сказали куди. Чекайте, адже ви, здається, пан Н.?

— Я Н.

— До вас є лист у хазяйки.— Наймичка пішла вгору і вернулася з листом.— От, будь ласка.

— Та не може бути... Як же це так?..— почав був я. Наймичка тупо подивилася на мене і заходилася замити.

Я розгорнув листа. До мене писав Гагін; від Асі не було й рядка. Він почав з того, що просив не гніватися на нього за несподіваний від'їзд; він був певний, що, добре обміркувавши, я схвалю його вирішення. Він не знаходив іншого виходу з становища, яке могло зробитися тяжким і небезпечним.— „Вчора ввечері,— писав він:—поки ми обидва мовчки дожидали Асю, я переконався остаточно, що розлука конче потрібна. Є забобони, які я поважаю; я розумію, що вам не можна одружитися з Асею. Вона мені все сказала; для її спокою я повинен був здатися на її повторені, невідступні просьби“. В кінці листа він висловлював жаль з приводу того, що наше знайомство так швидко припинилося, бажав мені щастя, приязно стискав мені руку і благав мене не старатися їх шукати.

„Які забобони?—скрикнув я, неначе він міг мене чути:—що за дурниці! Хто дав право відібрати її від мене“... Я схопив себе за голову...

Наймичка почала голосно кликати хазяйку: її переляк примусив мене опам'ятатися. Одна думка в мені зайнялася: знайти їх, знайти, хоч би там що. Прийняти цей удар, прими-

ритися з таким кінцем було неможливо. Я дізнався у хазяйки, що вони о шостій годині ранку сіли на пароплав і попливли наниз по Рейну. Я подався в контору: там мені сказали, що вони взяли білети до Кельна. Я пішов додому, щоб зараз спакуватися і попливти услід за ними. Мені довелося йти повз дім фрау Луїзе... Раптом я чую: мене кличе хтось. Я підвів голову і побачив у вікні тієї самої кімнати, де я напередодні бачився з Асею, вдову бургомистра. Вона усміхалася своєю огидною сумішкою і кликала мене. Я одвернувся і пройшов був мимо; але вона мені крикнула услід, що в неї є щось для мене. Ці слова мене зупинили, і я увійшов у її дім. Як переказати мої почуття, коли я побачив знову цю кімнатку...

— Власне,—почала стара, показуючи мені маленьку записку:—я повинна була б дати вам це тільки в тому разі, якби ви зайшли до мене самі, але ви такий прекрасний юнак. Візьміть.

Я взяв записку.

На малесенькому клаптику паперу стояли такі слова, поквапливо накреслені олівцем:

„Прощайте, ми не побачимося більше. Не з гордошів я виїжджаю—ні, мені не можна інакше. Вчора, коли я плакала перед вами, якби ви мені сказали одне слово, одне тільки слово, я б лишилася. Ви його не сказали. Видно, так краще... Прощайте назавжди!“

Одне слово... О, я божевільний! Це слово... я з слізьми повторяв його напередодні, я кидав його на вітер, я повторяв його серед пустих полів... але я не сказав його їй, я не сказав їй, що я люблю її... Та я і не міг вимовити тоді це слово. Коли я зустрівся з нею в тій фатальній кімнаті, в мені ще не було виразної свідомості мого кохання; вона не прокинулася навіть тоді, коли я сидів з братом Асі у безглуздому і тяжкому мовчанні... вона спалахнула з негломовною силою аж через кілька хвилин, коли, переляканий можливістю нещастя, я почав шукати і кликати її... але вже тоді було пізно. „Та це неможливо!“ скажуть мені; не знаю.

чи можливо це — знаю, що це правда. Ася б не поїхала, якби в ній була хоч тінь кокетства, і якби її становище не було фальшиве. Вона не могла знести того, що всяка інша знесла б: я цього не зрозумів. Недобрий мій теній зупинив визнання на устах моїх при останньому побаченні з Гагіним перед потемнілим вікном, і остання нитка, за яку я ще міг ухопитися, — випорснула з рук моїх.

Того ж дня вернувся я з спакованим чемоданом до міста Л. і поплив у Кельн. Пам'ятаю, пароплав уже відчаливав, і я в думці прощався з цими вулицями, з усіма цими місцями, що їх я вже ніколи не повинен був забути, — я побачив Ганхен. Вона сиділа коло берега, на лаві. Обличчя її було бліде, але не сумне; молодий, гарний хлопець стояв поруч неї і, сміючись, розказував їй щось; а на другому боці Рейна, маленька моя Мадонна так само сумно, як завжди, виглядала з темної зелені старого ясеня.

XXII

У Кельні я напав на слід Гагіних; я дізнався, що вони поїхали в Лондон, я пустився услід за ними; але в Лондоні всі мої розшуки були марні. Я довго не хотів угамуватися, довго упирався, але я мусів відмовитися, нарешті, від надії наздогнати їх.

І я не побачив їх більше — я не побачив Асі. Глухі чутки доходили до мене про нього, але вона назавжди для мене зникла. Я навіть не знаю, чи жива вона. Одного разу, через кілька років після того, я мигцем побачив за кордоном у вагоні залізниці жінку, обличчя якої яскраво нагадало мені незабутні риси... але

я, мабуть, був обдурений випадковою подібністю. Ася лишилася в моїй пам'яті тою самою дівчинкою, якою я знав її в найкращий час мого життя, якою я її бачив востаннє, нахиленою на спинку низького дерев'яного стільця.

А втім, я повинен признатися, що я не дуже довго сумував за нею: і я навіть гадаю, що доля добре розпорядилася, не з'єднавши мене з Асею; я потішав себе думкою, що я, напевне, не був би щасливий з такою дружиною. Я був тоді молодий — і майбутнє, це коротке, швидке майбутнє, здавалося мені нескінченним. Хіба не може повторитися те, що було, думав я, і ще ліпше, ще прекрасніше?.. Я знавав інших жінок, — але почуття, яке збудила в мені Ася, те жагуче, ніжне, глибоке почуття, уже не повторилося. Ні! жодні очі не заступили мені тих, колись з коханням звернених на мене очей, ні на чие серце, пригорнене до моїх грудей, не відповідало мое серце таким радісним і солодким завмиранням! Засуджений на самотність безродного бурлаки, доживаю я нудні роки; але я зберігаю, як святощі, її записочки і висохлу квітку герані, ту саму квітку, яку вона колись кинула мені з вікна. Вона досі ще злегка пахне, а рука, що дала мені її, та рука, яку мені тільки раз довелося притулити до уст моїх, може, давно вже тліє в могилі... І я сам — що сталося зо мною? Що лишилося від мене, від тих блаженних і тривожних днів, від тих крилатих надій і поривань? Так легкий випар вікчемної травки переживає всі радощі і всі болешчі людини — переживає саму людину.

СТЕПОВИЙ КОРОЛЬ ЛІР

Нас чоловіка шість зібралися одного зимового вечора у давнього університетського товариша. Розмова зайшла про Шекспіра, про його типи, про те, як вони глибоко й вірно вихоплені з самих надр людської „суті“. Ми найбільше дивувалися з їх життєвої правди, їх повсякденності; кожен з нас називав тих Гамлетів, тих Отелло, тих Фальстафів, навіть тих Річардів Третіх і Макбетів — (цих останніх, щоправда, тільки в можливості) — з якими йому довелося зустрічатися.

— А я, панове,— вигукнув наш хазяїн, людина вже літня:— знав колись одного короля Ліра.

— А то ж як?— спитали ми його.

— Та так. Хочете, я розкажу вам?

— Зробіть ласку.

І наш приятель негайно став оповідати.

I

„Усе моє дитинство,— почав він,— і першу молодість до п'ятнадцятилітнього віку—я перебув у селі, в маєтку моєї матері, багатій поміщиці...ої губернії. Чи не найяскравішим вражінням того уже далекого часу лишилася в мій пам'яті постать нашого найближчого сусіда, такого Мартина Петровича Харлова. Та й трудно було б стертися тому вражінню: нічого подібного до Харлова я ніколи в житті потім не зустрічав. Уявіть собі людину зросту велетенського!

На величезнову тулубі сиділа трохи скоса, без ніякої ознаки шиї, страховинна голова; ціла копиця поплутаного, жовто-сивого волосся підіймалася над нею, починаючись мало не від самих розкудовчених брів. На широкій площі сизого, ніби облупленого, обличчя стирчав здоровенний, шишкуватий ніс, гордовито витріщалися малесенькі голубі оченята, і розкривався рот, теж малесенький, але кривий, розтрісканий, одного кольору з усім обличчям. Голос з цього рота виходив хоч хрипкий, але надзвичайно дужий і гучний... Звук його нагадував брязкіт залізних штаб, везених на возі поганою бруківкою—і говорив Харлов, немов кричав до когось у сильний вітер через широкий яр. Трудно було сказати, що саме виявляло обличчя Харлова, таке воно було просторе... Одним поглядом його, бувало, і не обіймеш! Але неприємне воно не було—якось навіть величність помітна була в нім—тільки надто вже воно було дивне і незвичайне. І що в нього були за руки—просто подушки якісь! Що за пальці, що за ноги! Пам'ятаю, я без якогось шанобливого жаху не міг дивитися на двоаршинну спину Мартина Петровича, на його плечі, схожі на млинові жорна; але найбільше вражали мене його вуха! Достеменносінько калачі—з закрутками і вигинами, щоки так і піднімали їх з обох боків. Хо-

див Мартин Петрович — і взимку, і влітку — в козакині з зеленого сукна — підперезаному черкеським ремінцем, і в мазаних чоботях; галстуха я ніколи на ньому не бачив; та й кругом чого пов'язав би він галстух? Дихав він протяжливо й тяжко, наче той бик, але ходив тихо. Можна було подумати, що, потрапивши в кімнату, він завжди боявся все перебити й поперекидати, і тому пересувався з місця на місце обережно, здебільшого боком, немов скрадаючись. Силу він мав справді геркулесівську і в наслідок цього був дуже шанований в околиці: народ наш досі схиляється перед богатирями. Про нього навіть утворилися легенди: розповідали, що він одного разу зустрівся в лісі з ведмедем і мало не поборов його; що, заставши у себе на пасіці чужого мужика — злодія, він його разом з возом і конем перекинув через пліт, і таке йшло. Сам Харлов ніколи не вихвалявся своєю силою. „Коли правниця у мене благословенна, — говорив він, — то на те була воля божа!“ Він був гордий: тільки не силою своєю він пишався, а своїм станом, походженням, своїм розумом.

— Наш рід від вшеда (він так вимовляв слово швед); від вшеда Харлуса ведеться, — запевняв він; в князювання Івана Васильовича Темного (он коли!) приїхав у Росію; і не захотів той вшед Харлус бути чухонським графом — а захотів бути російським дворянином і в золоту книгу записався. От ми, Харлови, відкіля взялися.. І з тої причини ми всі, Харлови, урожаємося біляві, з ясними очима і чисті на обличчі! сказано: сніговики!

— Та, Мартине Петровичу, — спробував я раз не погодитися з ним: — Івана Васильовича Темного не було зовсім; а був Іван Васильович Грізний, Темним прозивався великий князь Василь Васильович.

— Ану ще що збреші! — спокійно відказав мені Харлов: — коли я кажу, значить, воно так!

Одного разу матінка здумала похвалити його в очі за його справді незвичайну некорисливість.

— Ех, Наталіє Миколаївно! — промовив він майже з досадою; найшли,

за що хвалити! Нам, панам, не можна інаково; щоб ніякий смерд, земець, підлегла людина і думати про нас поганого не насмів! Я — Харлов, рід свій он відкіля веду... (тут він показав пальцем кудись дуже високо над собою в стелю) та й честі щоб у мене не було? Та як це може бути?

Другим разом надумався заїжджий вельможа, що гостював у моєї матері, поглузувати з Мартина Петровича. Той знов заговорив про вшеда Харлуса, що виїхав у Росію...

— За царя Гороха? — перебив вельможа.

— Ні, не за царя Гороха — а за великого князя Івана Васильовича Темного.

— А я так гадаю, — провадив вельможа: — що рід ваш далеко стародавніший і починається, мабуть, за часів допотопних, коли водилися ще мастодонти і мегалотерії...

Ці вчені терміни були зовсім невідомі Мартинові Петровичу; але він зрозумів, що вельможа глузує з нього.

— Може бути, — бовкнув він: — наш рід, дійсно, дуже вже стародавній; за тих часів, як мій прашур у Москву прибув, кажуть, жив у ній дурень незгірший від вашого превосходительства; а такі дурні родяться тільки раз на тисячу років.

Вельможа оскаженів, а Харлов хитнув головою назад, виставив підборіддя, пирхнув, та й у двері. Через два дні він знов з'явився. Матінка почала докоряти йому.

— Наука йому, пані, — перебив Харлов: — не наскакуй навманя, спитай перше, з ким діло маєш. Молодий ще дуже, вчити його треба. — Вельможа був майже одного віку з Харловим; але цей велетенський звук усіх людей вважати за недоростків. Надто вже він на себе надіявся і нікогисінько не боявся. — Хіба мені можуть щось зробити? Де така людина на світі є? — питав він і раптом починав реготати коротким, але оглушливим реготом.

II

Матінка моя була дуже перебірлива на знайомства; але Харлова приймала особливо приязно і багато чого йому

спускала: він, років з двадцять п'ять тому, урятував її життя, утримавши її карету на краю глибокого яру, куди коні уже звалилися. Посторонки і шлеї подерлися, а Мартин Петрович так і не пустив з рук колеса, за яке ухопився,—хоч кров бризнула у нього спід нігтів. Матінка моя й одружилася його; вона віддала за нього сімнадцятилітню сироту, виховану у неї в домі; йому тоді минуло сорок років. Дружина Мартина Петровича була недолуга,—він, кажуть, на долоні вніс її до себе в дім,—і пожила вона з ним недовго; проте породила йому двох дочок. Мати моя і після її смерті опікувалася Мартином Петровичем; вона віддала старшу дочку його в губернський пансіон, потім звайшла їй чоловіка—і вже мала іншого на прикметі для другої. Харлов був хазяїн статечний, земельки в нього було десятин із триста, і побудувався він помаленько, а як селяни йому корилися,—про те й говорити нема чого! Гладкий Харлов майже нікуди не ходив пішки: земля його не держала. Він скрізь роз'їжджав на низеньких бігунцях і сам правив конякою, миршавою тридцятилітньою кобилою, з рубцем від рани на плечі: цю рану вона дістала в бородинському бою під вахмістром кавалергардського полку. Коняка ця завжди кульгала якось на всі чотири ноги заразом, іти ступою вона не могла, а тільки трюхала тюпки, вистрибом; іла вона чорнобиль і полинь по межах, чого я ні за якою іншою конякою не спостерігав. Пам'ятаю, я завжди чудувався, як могла ця напівжива шкапа возити такий страшний тягар. Я не смію повторити, скільки в нашому сусідові лічили пудів. За спиною Мартина Петровича сидав на бігунцях його чорнявий козачок Максимко. Притулившись усім тілом і обличчям до свого пана і впираючись босими ногами в задню вісь бігунців, він здавався листочком або червячком, випадково прилиплим до велетенської туші, що зносилася перед ним. Той самий козачок раз на тиждень голив Мартина Петровича. Щоб виконувати цю операцію, він, кажуть, ставав на стіл; деякі жартуни запевняли, що він мусів бігати кругом підборіддя

свого пана. Харлов не любив довго сидіти дома, і тому частенько можна було бачити, як він роз'їжджає у своєму незмінному повозі, з віжками в одній руці (другою він по-молодецькому, вивернувши лікоть, спирався на коліно), з малесеньким старим картузом на самім верху голови. Він бадьоро поглядав кругом себе своїми ведмежачими оченятами, озивався громким голосом усіх зустрічних мужиків, міщан, купців; попів, яких він дуже не любив, страхав крутими словами, і одного разу, порівнявшись зо мною (я вийшов проходитися з рушницею), так загулював, угледівши зайця, який лежав коло дороги, що брязкіт і стогін гули в мене у вухах аж до вечора.

III

Матінка моя, як я вже сказав, приязно приймала Мартина Петровича; вона знала, як глибоко шанував він її особу.—„Пані! владарка! Нашого поля ягідка!“—так казав він про неї. Він величав її своєю заступницею, а вона вбачала в ньому відданого їй велетня, який не повагався б піти за неї один на цілу ватагу мужиків; і хоча не передбачалося навіть можливості такої сутички, проте на думку матінки, не мавши чоловіка (вона рано повдовіла), таким оборонцем, як Мартин Петрович, нехтувати не слід було. До того ж людина він був щира, ні перед ким не запобігав; грошей не позичав, вина не пив—і дурний теж не був, хоч освіти не злобув ніякої. Мати довіряла Мартинові Петровичу. Коли їй спало на думку написати заповіт, вона покликала його за свідка, і він навмисно їздив додому по залізни круглі окуляри, без яких писати не міг; та й з окулярами на носі він ледве-ледве, за чверть години, чмихаючи й відсапуєчись, в тиг написати свій чин, ім'я, по-батькові й прізвище, при чому літери ставив величезні, чотирикутні, з титлами й хвостами; а завершивши свою роботу, заявив, що стомився, і що йому—що писати, що бліх ловити—однаково. Так, матінка його поважала... проте, далі як у ідальню його у нас не пускали. Надто вже сильний ішов від нього

дух: землю відгонило від нього, лісовим дромом, тванню болотяною. „Чистий лісовик!“ запевняла моя стара нянька. На обід Мартину Петровичу ставили в кутку окремих стіл — і він на те не ображався — він знав, що іншим незручно було сидіти поруч нього, — та і йому було вільніше їсти: а їв він так, як, я гадаю, не їв ніхто з часів Поліфема. Для нього завжди, на самому початку обіду, припасали, з обережності, горщик каші фунтів на шість: „а то ж ти мене об'їси!“ казала, було, матінка. — „Таки, пані, об'їм!“ відповідав, усміхаючись, Мартин Петрович.

Мати любила слухати його міркування про якунебудь господарську справу; але довго не могла витримувати його голосу.

— Що це таке, батеньку мій! — говорила вона: — ти б від цього хоч полікувався, або що! Зовсім заглушив мене. От іще труба!

— Наталіє Миколаївно! Милостилице моя! — скрикував звичайно Мартин Петрович. — Я над своєю гортанкою не властен. Та й які ж ліки мене проїняти можуть — самі подумайте, коли ласка ваша. Я от краще помовчу трошки.

Справді, я гадаю, ніякі ліки не могли б проїняти Мартина Петровича. Та він ніколи і хворий не бував.

Розказувати він не вмів і не любив. „Від довгих розмов задихка буває“, казав він з докором. Тільки коли його наводили на дванадцятий рік (він служив у ратному війську і дістав бронзову медаль, яку святами носив на володимирській стрічечці), коли його розпитували про французів, він розповідав деякі анекдоти, хоч завжди запевняв при тому, що ніякі французи, справжні, в Росію не приходили, а так, мародерчики з голоднечі набігли, і що він багато того дрантя по лісах побивав.

IV

А тим часом, і на цього неподоланного, самовпевненого велетня находили хвилини меланхолії й роздуму. Без ніякої видимої причини він раптом починав нудити світом; зачинався один до себе в кімнату, і гув —

справді гув, як цілий бджолиний рій; або кликав козачка Максимку і наказував йому читати в голос з єдиної книжки, що забрела до нього в дім — порізного тому Новіковського „Покоющегося Трудолюбца“, — або співати. І Максимка, що якимось чудним випадком умів читати по складах, починав, із звичайним перерубуванням слів і переставленням наголосів, викрикувати фрази на зразок такої: — „та лю-дина пристрасна виводить із цього пустого місця; кот-ре вона знаходить у тварях, зовсім протилежні висліди. Кожна тварина осібно, повідає вона, не має сили мене ушасливити!..“ і т. д.¹, або затягав тоне-ським голоском тужливої пісеньки, в якій тільки й можна було розібрати: „і... і... е... і... е... і... Ааа... ска!.. О... у... у... би... и... и... и... ла!“ А Мартин Петрович хитав головою, говорив про тлінність, про те, що все піде внівець, зів'яне, яко біліє; перейде — і не буде! Попався йому якось малюнок: горяща свічка, а в неї звідусіль, надимаючи щоки, дмуть вітри; внизу було підписано: „Таке життя людське!“ Дуже сподобався йому цей малюнок; він почепив його у себе в кабінеті; — але в звичайний, не меланхолійний час, перевертав його обличчям до стіни, щоб не наганяв смутку. Харлов, цей велетень, боявся смерті! А втім, до релігії, до молитви він і в нападі меланхолії вдавався рідко коли; він і тут більше надіявся на свій власний розум. Побожності в ньому особливої не було; його і в церкві не часто бачили; правда, він казав, що не ходить туди нібито з тієї причини, що боїться своїм великим тілом виперти усіх геть. Припадок звичайно кінчався тим, що Мартин Петрович почне висвистувати — і раптом гримким голосом скаже запрягти собі коні в бігунці і покотить кудинебудь по сусідству, голінно вимахуючи вільною рукою над козирком картуза, немов бажаючи сказати, що нам, мовляв, темер — море по коліна! Руський був чоловік.

¹ „Покоющийся Трудолюбец“, — періодичне видання і т. д. Москва, 1785. Частина 3. Стор. 23, рядок 11 зверху. (Прим. автора).

V

Такі силачі, як Мартин Петрович, бувають здебільшого вдачі флегматичної; він, всупереч тому, досить легко драгувався. Найбільше сердив його брат його покійної дружини — такий Бичков, що прихилився в нашому домі не то за блазня, не то за нахлібника; з малих літ його прозвали Сувеніром, і він так уже й залишився Сувеніром для всіх, навіть для слуг, які, правда, величали його Сувеніром Тимофійовичем. Справжнього свого імени він, здається, і сам не знав. Це був чоловік нікчемний, якого всі зневажали: дармоїд, одне слово. З одного боку рота в нього бракувало всіх зубів, через що його маленьке, поморщене обличчя здавалося викривленим. Він вічно метушився, вертівся: у дівочу забереться, або в контору, на слобідку до попів, а хоч до старости в хату; звідусіль його жнуть, а він тільки кулиться, та мружить свої косі оченята — та сміється поганенько, ріденько, наче пляшку полоще. Мені завжди здавалося, що якби в Сувеніра були гроші, то найпаскудніша людина з нього вийшла б, розпусна, лиха, навіть жорстока. Бідність мимоволі його приборкала. Пити дозволялося йому тільки на свята. Одягали його пристойно, з наказу матері, бо він вечорами грав з нею в пікет або бостон. Сувенір раз-у-раз повторяв: — „Я от, дозвольте, я чічас, чічас“.— „Та що чічас?“— з досадою питає його мати. Він моментально відкине руки назад, злякається і белькоче: — „Як ласка ваша!“— Під дверима послухати, поклепати язиком, а головне: „шпигати“, драгувати — іншого в нього клопоту не було — і „шпигав“ він так, начебто мав на те право, начебто мстився за щось. Мартина Петровича він називав братиком і набридав йому до живих печінок. — „Ви сестричку Маргариту Тимофіївну за що з світа звели?“— чіплявся він до нього, крутячись перед ним і хихочучи. Одного разу Мартин Петрович сидів у біліардній, прохолодній кімнаті, в якій ніхто ніколи жодної мухи не бачив і яку сусід наш — ворог спеки й сонця — за те

дуже любив. Сидів він між стіною і біліардом. Сувенір сновигав повз його „черевом“, дражнив його, кривився... Мартин Петрович хотів відштовхнути його — і сунув обома руками вперед. На щастя Сувеніра, він встиг відхилитися — долоні його братика влучили просто в край біліарду — і з усіх шести гвинтів злетів тяжкий сільський біліард... В який коржик обернувся б Сувенір, коли б попав під ці міцні руки!

VI

Я давно цікавий був подивитися, як опорядив своє житло Мартин Петрович, що в нього за дім? Одного разу я набрався охоти провести його верхи до Єськова (так звався його маєток). — „Ач який! хочеш подивитися на мою державу“, — промовив Мартин Петрович. — „Будь ласка! І сад покажу, і дім, і тік — і все. У мене всякого добра багато!“ — Ми вирушили. Від нашого села до Єськова було всього зо три версти. — „От вона, моя держава!“ — заgrimів раптом Мартин Петрович, силкуючись обернути свою непорушну голову й поводячи рукою праворуч і ліворуч. „Усе моє!“ — Садиба Харлова лежала на верховині положистого горба; внизу до невеличкого ставка тулилося кілька поганих мужичих хатинок. Коло ставка, на кладці, стара баба в картатій запасці біла праником скручену білизну.

— Аксінья! — гарикнув Мартин Петрович, та так, що гайвороння зграєю знялося з сусіднього вівсяного поля. — Чоловікові штани переш?

Баба відразу обернулася і вклонилася в пояс.

— Штани, батечку, — зачувся її слабкий голос.

— Ото ж бо! От подивися, — провадив Мартин Петрович, пробираючись підтюпцем уздовж напівзгнилого плота; — це мої коноплі — а он ті селянські; різницю бачиш? А оце мій сад; яблуні я понасаджував і верби — теж я. А то тут і дерева ніякого не було. Так бо то воно — вчись!

Ми завернули на двір, обгороджений тинном; просто воріт височів

старий - старий маленький флігель з солом'яною покрівлею і ганочком на стовпчиках; осторонь стояв другий, трохи новіший, і з малесеньким мезонином — але теж на курячих ніжках. — „От ти знов учиє“, — промовив Харлов: — „ач, батьки наші в якій хатинці жили; а тепер я он які палати собі спорудив“. Палати ці скидалися на картяну будівлю. П'ять або шість псів, один від другого кудлатіший і поганіший, привітали нас гавканням. — „Вівчарки!“ — зауважив Мартин Петрович. — „Справжні кримські! Цить, навіжені! От візьму — та й усіх перевишаю!“ На ганку нового флігеля показався юнак у довгому нанковому балахоні, чоловік старшої дочки Мартина Петровича. Проворно підскочивши до бігунців, він шанобливо підтримав під лікоть тестя, що злізав, — і навіть одною рукою удав, ніби підхоплює велетенську ногу, яку той, нахилившись вперед тулубом, перекидав з розмаху через сидіння; потім він допоміг мені злізти з коня.

— Анно! — скрикнув Харлов: — Наталії Миколаївни синок до нас завітав; почастувати його треба. А де ж Євламπίюшка? (Анною звали старшу дочку, Євлампією меншу).

— Дома нема! в поле по волошки пішла, — озвалася Анна, показавшись у віконці коло дверей.

— Сир є? — спитав Харлов.

— Є.

— І вершки є?

— Є.

— Ну, давай на стіл, а я їм поки кабінет свій покажу. — Заходьте, будь ласка, сюди, сюди, — додав він, звернувшись до мене і зазиваючи мене вказівним пальцем. У себе в господі він на мене не „тикав“: треба ж хазяїнові бути чемним. Він повів мене коридором. — От де я перебуваю, — промовив він, переступивши боком через поріг широких дверей: — а от і мій кабінет. Милості просимо!

Кабінет цей був великою кімнатою, не обтінкованою й майже порожньою; по стінах, на нерівно позабаваних гвіздках, висіло дві нагайки, трирогий поруділий капелюх, одноствольна рушниця, шабля, якийсь чудний хомут з бляхами і малюнок, на якому зображена була горяща

свічка під вітрами; в однім кутку стояв дерев'яний диван, вкритий строкатим килимом. Сотні мух густо гули під стелею; а втім, у кімнаті було прохолодно; тільки дуже сильно відгонило тим особливим лісовим запахом, який скрізь супроводив Мартина Петровича.

— Що ж, гарний кабінет? — спитав мене Харлов.

— Дуже гарний.

— Ти подивися, он у мене голландський хомут висить, — провадив Харлов, знов починаючи „тикати“. — Чудовий хомут! у єврея виміняв. Подивись но!

— Хомут добрий.

— Справжній господарський! Та ти понюхай... яка шкіра! — Я понюхав хомут. Від нього тхнуло прілим лоем — та й годі.

— Ну, сідайте — он там на стільчику, будьте гості, — промовив Харлов, а сам сів на диван і ніби задрімав, заплющивши очі, засопів навіть. Я мовчки дивився на нього й не міг надивуватися; гора — та й годі! Він раптом стрепенувся.

— Анно! — закричав він, і при тому його величезний живіт піднявся і спав, як хвиля на морі, — що ж ти там? Повертайся! Чи ти не чула?

— Усе готове, батечку, прошу, — почувся голос його дочки.

Я внутрішньо здивувався на те, як швидко виконувано накази Мартина Петровича, і пішов за ним у вітальню, де на столі, вкритому червоною скатеркою з білими візерунками, вже була приготована закуска: сир, вершки, пшеничний хліб, навіть потовчений цукор з імбером. Поки я управлявся з сиром, Мартин Петрович, ласкаво пробурчавши: — „Іж, друже мій, Іж, голубчику, не гребуй нашим сільським наїдком“, — знов сів у кутку і знов ніби задрімав. Передо мною, непорушно, спустивши очі, стояла Анна Мартинівна, а крізь вікно я міг бачити, як її чоловік водив по повір'ї мого клеппера, власними руками перетираючи ланцюжок трензеля.

VII

Матінка моя не полюбляла старшої дочки Харлова; вона називала її

тордівницею. Анна Мартинівна майже ніколи не з'являлася до нас пошану віддати і в присутності матінки поводилася велично й холодно, хоча з її ласки і в пансіоні вчилася, і заміж пішла, і в день весілля дістала від неї тисячу карбованців асигнаціями та жовту турецьку шаль, щоправда, трохи приношену. Це була жінка на зріст середня, сухорлява, дуже жвава й проворна в своїх руках, з руським густим волоссям, з гарним смуглявим обличчям, на якому трохи чудно, але приємно вирізнялися блідоголубі, вузькі очі; ніс вона мала рівний і тонкий, губи теж тонкі і підборіддя „шпилькою“. Всякий, глянувши на неї, напевно подумав би: „Ну, яка ж ти розумна — і злюка!“ І про все те в ній було щось привабливе; навіть темні плямінки, розсіпані „ластовинням“ по її обличчі, личили їй і збільшували почуття, яке вона будила. Підсунувши під косинку руки, вона крадькома — згори вниз (я сидів, вона стояла) — поглядала на мене; недобра усмішечка блукала по її губах, по щоках, у затінку довгих вій. „Ох, ти печене паненя!“ немов говорила ця усмішка. Щоразу, коли вона дихала, в неї ніздрі злегка ширшали — це теж було трохи чудно; та все ж мені здавалося, що коли б мене полюбила Анна Мартинівна, або тільки захотіла поцілувати мене своїми тонкими, жорсткими губами, — я б з радощів до стелі підскочив. Я знав, що вона була дуже сувора й вимоглива, що баби й дівки боялися її як вогню, та що з того! Анна Мартинівна потай хвилювала мою уяву... А втім, мені тоді щойно минуло п'ятнадцять років — а в такі літа!..

Мартин Петрович знов стрепенувся. — Анно! — крикнув: — ти б на фортепіанах добринькала... Молоді пани це люблять.

Я оглянувся: в кімнаті стояла якась жалюгідна подоба фортепіано.

— Слухаю, таточку, — відповіла Анна Мартинівна. — Тільки що ж я їм буду грати? Їм це не буде цікаво.

— То чого ж тебе навчали в пансіоні?

— Я все позабувала... та й струни полопали.

Голосок у Анни Мартинівни був дуже приємний: дзвінкий і немов жалібний... От як буває у хижих птахів.

— Ну, — промовив Мартин Петрович, і задумався. — Ну, — почав він знову: — то може хочете на тік подивитися, поцікавитися? Вас Володька проведе. — Гей, Володько! — крикнув він до свого зятя, який досі ще походжав по подвір'ї з моїм конем: — проведи от їх на тік... і взагалі... покажи мое господарство. А мені поспати треба! Так бо! Щасливо оставатись!

Він вийшов, і я за ним. Анна Мартинівна зразу почала проворно і ніби з досадою прибирати зо столу. На порозі дверей я обернувся і покловився їй; але вона немов не помітила мого поклону, тільки знов усміхнулася, та ще лютіше як перше.

Я взяв у Харловського зятя свою коняку і повів її на повіді. Ми разом з ним пішли на тік, — але як нічого в ньому особливо цікавого не знайшли, до того ж він не міг думати, щоб я, молодий хлопчик, дуже любляв хазяйство, — то ми й вернулися через сад на дорогу.

VIII

Я добре знав Харловського зятя: звали його Сльоткіним, Володимиром Васильовичем; він був сирота, син дрібного чиновника, повіреного моєї матері, і її вихованець. Спочатку віддали його до повітової школи, потім він вступив у „вотчинную контору“, потім записали його на службу в казенних крамницях і, нарешті, одружили з дочкою Мартина Петровича. Матінка називала його єврейчиком, і він, справді, своїм кучерявим волоссячком, своїми чорними й вічно мокрими, як варений чорнослив, очима, своїм яструб'ячим носом і широким червоним ротом нагадував єврейський тип, тільки шкіру він мав білу і був взагалі дуже непоганий з себе. Вдачі він був послужливою, аби тільки не зачіпали його особисті вигоди. Тоді він одразу губився від захланності, до сліз навіть доходив; за онучу ладен канючити цілий день, сто раз нагадає про дану обіцянку і ображається, і пищить, коли її не одразу

виконують. Він любив вештатися по полях з рушницею; і коли траплялося йому забити зайця або качку, з особливим почуттям клав свою здобич у ягдташ, примовляючи:—„Ну, тепер дзуськи, не втечеш! Тепер мені послужити!“

— Добрий коник у вас,—заговорив він своїм шепелявим голосом, допомагаючи мені сп'ястися на сідло:—от би мені такого коника! Та де там! Щастя мое не таке. Хоч би ви матінку вашу попросили... нагадали!

— А вона вам обіцяла?

— Якби ж то обіцяла! Ні; але я гадав, що з великої ласки своєї...

— Ви б до Мартина Петровича звернулися.

— До Мартина Петровича!— повторив протягло Сльоткін.— Для нього що я, що якийнебудь нікчемний козачок Максимка—однаково. У чорному тілі нас тримає, і ніякої від нього нагороди не видно за всі труда.

— Невже?

— Та їй-же-богу. Як скаже: „мое слово святе!“—ну, от наче сокирою відрубає. Проти, не проти—однаково. Та й Анна Мартинівна, дружина моя, такого авантажу перед ним не має, як Євлампія Мартинівна.

— Ах, господи боже мій, лишечко!— перебив він раптом самого себе і з розпачем сплеснув руками.— Подивіться: що це? Цілий півосьминник вівса, нашого вівса, якийсь шибеник викосив. Ач який! Та й живи як хоч! Розбишаки, розбишаки! От уже, дійсно, правду кажуть, що не вір Єськову, Бєськову, Єрїну, Белїну (так називалися чотири околичні села). Ах, ах! Що це! Карбованця, либонь, на півтора, а то й на два збитку!

У голосі Сльоткіна чулися мало не ридання. Я штовхнув коня під боки і поїхав від нього геть.

Вигуки Сльоткіна ще долітали до мого слуху, коли раптом, на повороті дороги, попалася мені та сама друга дочка Харлова, Євлампія, що, як казала Анна Мартинівна, пішла в поле по волошки. Густий вінок з цих квітів обвивав її голову. Ми мовчки поклонилися одне одному. Євлампія була теж дуже непогана з себе, не поганша від сестри, тільки в іншому роді. На зріст вона була

висока, огрядна; все в ній було велике: і голова, і ноги, і руки, і білі, як сніг, зуби, і особливо очі, пукаті, імлісті, темносині, як пацьорки; все в ній було навіть монументальне (не дарма вона була дочка Мартина Петровича), але гарне. Біляво-густу косу вона, очевидно, не знала куди подіти і разів зо три обмотувала її кругом тімени. Рот у неї був чудовий, свіжий, як рожа, малинового кольору, і коли вона говорила, середина верхньої губи дуже мило підіймалася. Але в погляді її великих очей було щось дике, майже суворе— „Воля, козача кров“—так говорив про неї Мартин Петрович. Я побоювався її... Мені ця поставна краля нагадувала свого батька.

Я відїхав ще трохи далі й почув, що вона заспівала рівним, сильним, трохи різким, щиро селянським голосом; потім вона раптом змовкла. Я оглянувся і з верховини горба побачив, що вона стоїть коло Харловського зятя перед скошеним осьминником вівса. Той вимахував і показував руками, а вона не ворушилася. Сонце освітлювало її високу постать, і яскраво голубів вінок з волошок на її голові.

ІХ

Я вже, здається, казав вам, панове, що і для цієї другої дочки Харлова матінка моя наглянула жениха. То був один з найбідніших наших сусідів, відставний армійський майор Житков, Гаврило Федулович, людина вже немолода і, як він сам висловлювався, щоправда, не без самовтіхи і немов рекомендуючи себе: „бита та ламана“. Він ледве умів грамоти і дуже був дурний, але потай надіявся потрапити до моєї матері в управителі, бо вважав себе за „виконавця“.— „Що, що, а зуби рахувати у мужичні—це я досконало вмію“,— казав він, мало не скрегочучи власними зубами:— „бо — звик“,— поясняв він,— „на колишній моїй, значить, посаді“.— Коли б Житков був не такий дурний, він би зрозумів, що саме в управителі до матінки потрапити не було йому жодних шансів, бо для того потрібно було звільнити дійсного управителя, на прізвище Квідїнського,

дуже характерного і діловитого поляка, якому мати цілком довіряла. Обличчя в Житкова було довге, коняче; воно все обросло порохняво-білявим волоссям, навіть щоки під очима всі заросли; в найдужчі морози воно було вкрите рясним потом, немов дрібною росюю. Побачивши матінку, він негайно витягався як струна, голова його починала дрижати від бажання прислужитися, величезні руки злегка ляскали по стегнах, і вся постать, здавалося, так і благала: „Звели!.. і я кивуся!“ Матінка не помилялася щодо його здібностей, та це не заважало їй клопотатися про його одружіння з Євлампією.

— Тільки чи ти даси собі раду з нею, голубе мій?—спитала вона його одного разу.

Житков самовдоволено всміхнувся.

— Даруйте, Наталіє Миколаївно! Цілу роту в порядку держав, по струнці ходили, а це що? Пусте діло.

— То рота, голубе мій, а то дівчина благородна, дружина,—зауважила мати незадоволено.

— Даруйте, Наталіє Миколаївно!—знов скрикнув Житков.—Це ми все легко зрозуміти можемо. Одне слово: панночка, особа ніжна!

— Ну!—вирішила, нарешті, мати:—Євлампія себе скривдити не дасть.

Х

Одного разу—діялося це в червні місяці і день хилився до вечора—слуга доповів, що приїхав Мартин Петрович. Мати здивувалася: ми його більше ніж з тиждень не бачили, але він ніколи так пізно не навідував нас.—Щонебудь сталося!—скрикнула вона півголосом. Обличчя Мартина Петровича, коли він увалився в кімнату і ту ж мить сів на стілець коло дверей, мало такий незвичайний вираз, воно таке було задумане й навіть бліде, що матінка моя мимохіть і голосно повторила свій вигук. Мартин Петрович втупив на неї свої маленькі очі, помовчав, зітхнув тяжко, помовчав знов і об'явив, нарешті, що приїхав в одній справі... яка... такого роду, що з причини...

Пробурмотівши ці незв'язані слова, він раптом підвівся й вийшов.

Матінка подзвонила, увійшов лакей, і вона звеліла йому негайно наздогнати й неодмінно вернути Мартина Петровича, але той уже встиг сісти на свої бігунці і забратися.

Наступного ранку матінка, яку чудний вчинок Мартина Петровича і незвичайний вираз його обличчя однаково здивували й навіть збентежили, збиралася вже послати до нього посланця, коли він сам знов з'явився перед нею. Цього разу він здавався спокійнішим.

— Кажі, батечку, кажі,—скрикнула мати, тільки побачила його:—що це з тобою сподялося? Я, їй-право, вчора подумала: господи!—подумала я:—чи не з'їхав часом наш старий з глузду свого?

— Не з'їхав я, пані, з глузду свого,—відповів Мартин Петрович:—не така з мене людина. Але мені треба з вами порадитися.

— Про віщо?

— Тільки сумніваюсь я, чи буде вам ця річ приємна...

— Говори, говори, батечку, та простіше.

Не хвилюй ти мене! До чоготут ця річ? Говори простіше. А чи знов меланхолія на тебе напала?

Харлов нахмурився.—Ні, не меланхолія—вона в мене під молодий місяць буває; а дозвольте вас спитати, пані, ви про смерть якої думки?

Матінка сполошилася.—Про що?

— Про смерть. Чи може смерть будлі-кого на цім світі помилувати?

— Це що ж ти собі здумав, батечку мій? Хто з нас невмирущий? От який ти велетень народився—а й тобі кінець буде.

— Буде! ой, буде!—підхопив Харлов і понурився.—Було мені сонне марення...—протягнув він нарешті.

— Що ти кажеш?—перебила його мати.

— Сонне марення,—повторив він.—Адже я сновидець!

— Ти?

— Я! А ви не знали?—Харлов зітхнув.—Ну, от... Ліг я ото собі, пані, може, тиждень тому, перед самим пущенням на Петрівку; ліг я по обіді спочити трошечки, ну, й заснув; і бачу, ніби в кімнату до мене вбігло вороне лошатко. І по-

чало те лошатко вигравати і зуби щирити. Як жук вороне лошатко.

Харлов замовк.

— Ну? — промовила матінка.

— Та як обернеться раптом те саме лошатко, та як брикне мене в лівий лікоть, акурат у саму жилку! Я прокинувся: коли руку одібрало і ногу ліву теж. Ну, думаю, параліч; одначе розворушився і знову вправився в рух: тільки мурахи довго по суглобах бігали, і тепер ще бігають. Аби розтулив долоню, то так і забігають.

— Та ти, Мартине Петровичу, якнебудь руку перележав.

— Ні, пані, не те ви кажете! Це мені застереження... Перед смертю моєю, значить.

— Ото ще! — почала була матінка.

— Застереження! Лагодься, мовляв, чоловіче! І тому я, пані, от що маю доповісти вам, не гаючи часу. Не бажаячи, — закричав раптом Харлов: — щоб та сама смерть мене, раба божого, розполохом захопила, поклав я так у думках собі: повинен я розділити тепер таки, за живота, маєток свій між двома своїми дочками, Анною і Євлампією, як мені господь бог на розум пошле. — Мартин Петрович зупинився, охнув і додав: — Не гаючи часу.

— Що ж? Це діло добре, — зауважила мати: — тільки, я думаю, ти даремно так поспішаєш.

— І як я бажаю в цій справі, — провадив далі, ще більше піднявши голос, Харлов: — належного порядку і законності додержати, то уклінно прохаю вашого синочка, Дмитра Семеновича, — вас я, пані, турбувати не наслідуюсь, — прошу того синочка, Дмитра Семеновича, а родичеві моему, Бичкову, за повинність ставлю, при виконанні формального акту і уводі у володіння моїх двох дочок, Анни заміжньої і Євлампії дівчини — присутніми бути; а той акт має набрати чинності післязавтра, о дванадцятій годині дня, у власному моему маєтку Єськові, воно ж Козюлькіне, з участю представників влади і чинів, які вже запрошені.

Мартин Петрович насилу кінчив цю видимо напам'ять вивчену і частими зітханнями переривану промову...

У нього немов повітря в грудях не вистачало: його зблідле обличчя знов почервоніло, і він кілька разів витер з нього піт.

— І ти вже склав роздільний акт? — спитала мати. — Коли ж ти встиг?

— Устиг... ох! Не пивши, не ївши...

— Сам писав?

— Володька... ох! помагав.

— І прохання подав?

— Подав, і палата затвердила, і повітовому судові наказано, і тимчасовому відділові земського суду... ох!.. прибути визначено.

Мати усміхнулася. — Ти, я бачу, Мартине Петровичу, уже зовсім, як слід, розпорядився, — і як швидко! Видно, грошей не жалував?

— Не жалував, пані!

— То ж бо! А кажеш, що зо мною порадитися бажаєш. Що ж, нехай Митрик іде; я й Сувеніра з ним пущу, і Квіцінському скажу... А Гаврила Федуловича ти не запрошував?

— Гаврило Федулович... пан Житков... від мене так само... повідомлений. Йому, як женихові, слід!

Мартин Петрович, вочевидь, вичерпав весь запас своєї красномовності. До того ж, мені завжди здавалося, що він начебто трохи не полюбляв жениха, якого знайшла моя матінка; може, він сподівався вигіднішої партії для своєї Євлампіюшки.

Він підвівся з стільця й човгнув ногою. — За згоду вдячний!

— Куди ж ти? — спитала матінка. — Посидь; я звелю закуску подати.

— Красно дякую, — відповів Харлов. — Але не можу... Ох! треба до дому.

Він позадкував і поліз був, своїм звичаєм, боком у двері:

— Стривай, стривай, — провадила мати: — та невже ти весь свій маєток без остачі дочкам оддаєш?

— Звісно, без остачі.

— Ну, а ти сам... де жити будеш?

Харлов аж руками замажав. — Як де? У себе дома, як жив дотеперечки... так і далі. Яка ж може бути зміна?

— І ти в дочках своїх і в зяті такий певний?

— Це ви про Володьку говорите? Про ганчірку оту? Та я його куди

хочу попхну, і туди і сюди... Яка його влада? А вони мене, дочки тобто, до смерті - віку годувати, поїти, одягати, зобувати... Змилуйтесь! найперший їх обов'язок! Я ж їм недовго очі муляти буду. Адже смерть ото не за горами, за плечима.

— В смерті господь бог властен,— зауважила матінка:— а обов'язок це справді їх. Тільки ти мені вибач, Мартиє Петровичу; старша в тебе, Анна, гордівниця відома, ну, та й друга вовком дивиться...

— Наталіє Миколаївно!— перебив Харлов:— та що вам?.. Та щоб вони... Мої дочки... Та щоб я... Мене не слухати? Та їм й уві сні... Противитися? Кому? Батькові?.. Насмілитися? А проклясти їх хіба я не можу? В страху та в покорі вік свій прожили— і враз!.. господи!

Харлов закашлявся, захрипів.

— Ну, добре, добре,— поспішила заспокоїти його матінка:— та проте я не розумію, навіщо ти тепер ділити їх надумав? Однаково, після тебе їм же таки діставеться. Я гадаю, що все це через твою меланхолію.

— Е, матінко!— не без досади відказав Харлов:— завели ви свою меланхолію! Тут, може, небесна сила діє, а ви: меланхолія! Тому, пані, надумав я цю річ, що я особисто, ще за живота, хочу вирішити, хто чим має володіти, і кого я чим нагороджу, той тим нехай і володіє, і подяку віддає, і виконує, і що батько й благодійник поклав, то за велику милість...

Голос Харлова знов перервався.

— Ну, годі, годі, батечку мій,— перебила його мати:— а то й справді вороне лошатко з'явиться.

— Ох, Наталіє Миколаївно, не кажіть мені про нього!— простогнав Харлов.— То смерть моя по мене приходила. Прощайте. А вас, паничу, на післязавтрашній день дождити матиму честь!

Мартин Петрович вийшов. Мати подивилася йому вслід і значущо похитала головою.— Не на добре йдеться,— прошепотіла вона:— не на добре. Ти помітив,— звернулася вона до мене:— він говорить, а сам наче від сонця весь час мружитьсь; знай: це ознака погана. У такої людини

тяжко на серці буває і лихо на неї чигає. Ідь післязавтра з Вікентієм Осиповичем і Сувеніром.

XI

У визначений день велика наша родинна карета на чотири чоловіка, запряжена шестернею карогнідих коней, з головним „лейб-кучером“, сивобородим і гладким Олексійовичем, на козлах, повагом підкотилася під гапок нашого дому. Велика вага акту, який збирався скласти Харлов, урочистість, з якою він запросив нас, вплинули на мою матінку. Вона сама сказала запрягти коней саме в цей екстраординарний повіз і звеліла Сувеніру й мені одягнутися по-святочному: вона, видимо, бажала вшанувати свого „протеже“. Квіцинський— той завжди ходив у фрак і білому галстуху. Цілу дорогу Сувенір торохтів, як вітряк, хихотів, міркував про те, чи дасть йому братусь шонебудь, і зараз таки узивав його бовдуром і дідьком. Квіцинський, людина понура, жовчна, не витримав нарешті.— „І охота вам“,— заговорив він з своїм польським, виразним акцентом:— „таке все недоладне базикати? І невже не можна сидіти тихо, без цих „нікому не потрібних“ (улюблене його слово) дурниць?“— „Ну чічас“,— пробурмотів Сувенір незадоволено і втупив свої косі очі у віконце. Чверть години не минуло, коні, що бігли рівно, ледве починали впрівати під тонким ремінням нових збруй,— коли показалася Харловська садиба. Кризь навстяж одчинені ворота вкотилася наша карета у двір; малесенький форейтор, що ледве досягав ногами до половини кінського корпусу, востанне з дитячим зойком підскочив на м'якому сідлі, лікті старого Олексійовича одночасно відтопірчилися й піднялися— почулося легке тпрукання, і ми зупинилися. Собаки не зустріли нас гавканням, дворові хлопчики у довгих, трохи на великих животах розхристаних сорочках— і ті кудись позникали. Зять Харлова дожидав нас на порозі дверей. Пам'ятаю— мене особливо вразили березки, натикані з обох боків ганку, неначе на зелені свята.

„Торжество із торжеств!“ — проспівав у ніс Сувенір, вилазячи перший з карети. І справді, урочистість було помітно у всьому. На Харловському зяті був плисовий галстух з атласним бантом і надзвичайно вузький чорний фрак; а в Максимки, що вискочив слова нього, волосся так було змочене квасом, що аж капало з нього. Ми увійшли у вітальню і побачили Мартина Петровича, що непорушно височився — справді височився — посеред кімнати. Не знаю, що подумали Сувенір і Квіцінський, побачивши його колосальну фігуру, але я відчув якусь побожну пошану. Мартин Петрович убрався в сірий, мабуть, ратницький, 12-го року, козакин з чорним стоячим коміром, бронзова медаль виднілася на його грудях, шабля висіла коло боку; ліву руку він поклав на ручку шаблі, правою спирався на стіл, вкритий червоним сукном. Два списаних аркуші паперу лежало на цьому столі. Харлов не ворухився, навіть не сопів; і яка величність виявлялася в його поставі, яка певність себе, своєї необмеженої й безсумнівної влади! Він ледве привітав нас, кивнувши головою, і, хрипко промовивши „прошу!“ — повів вказівним пальцем лівої руки до поставлених рядочком стільців. Коло правої стіни вітальні стояли обидві дочки Харлова, одягнені по-святочному: Анна в зелено-ліловій дволічневій сукні з жовтим шовковим поясом; Євлампія у рожевій з пунцовими стрічками. Коло них стирчав Житков в новому мундирі, з звичайним виразом тупого й жадібного доживання в очах і з більшою проти звичайної кількістю поту на волохатому обличчі. Коло лівої стіни вітальні сидів священник, у зношеній рясі тютюнового кольору, стара людина з цупким рудим волоссям. Це волосся й похмурі, тьмяні очі, і великі зашкарублі руки, які немов його самого обтяжували і лежали, як брили, на колінах, і мазані чоботи, що виглядали спід ряс, — все свідчило про трудове, нерадівне життя: парафія його була дуже бідна. Поруч нього сидів ісправник, гладенький, бліденький, неохайний панок, з пухлими короткими ручками й ніж-

ками, з чорними очима, чорними, підстриженими вусами, з поспійною, хоч і веселою, але паскудною усмішкою на обличчі: він мав славу великого хабарника і навіть тирана, як висловлювалися за тих часів, але не тільки поміщики, навіть селяни звикли до нього й любили його. Він дуже розв'язно й трохи глузливо поглядав кругом: видно було, що вся ця „процедура“ його тішила. Власне, його цікавило тільки те, що має бути закуска з горілочкою. Зате стряпчий, що сидів коло нього, сухорлява людина з довгим обличчям, вузькими бакенами від вуха до носа, як була мода за Олександра Першого, цілою душею брав участь у розпорядженнях Мартина Петровича і не спускав з нього своїх великих серйозних очей: від дуже пильної уваги й співчуття він весь час ворухив і поводив губами, не розтуляючи їх одначе. Сувенір примостився коло нього й пошепки заговорив з ним, заявивши мені спочатку, що це перший на губернію масон. Тимчасовий відділ земського суду складається, як відомо, з ісправника, стряпчого і станового; але станового або зовсім не було, або він так знітився, що я його не помітив; а втім, він у нас в повіті мав прозвище: „неіснуючий“, як бувають „непомнящі“. Я сів біля Сувеніра, Квіцінський біля мене. На обличчі практичного поляка відбивалася видима досада на „нікому непотрібну“ подорож, на даремне марнування часу... „Пані! панські російські фантазії!“ здавалося, шепотів він сам до себе... „От уже ті росіяни!“

XII

Коли ми всі посідали, Мартин Петрович підняв плечі, крехнув, обвів нас усіх своїми ведмежачими оченятами і, голосно зітхнувши, почав так: — Шановне панство! Я запросив вас з такого приводу. Старіюсь я, панове мої, немощі змагають... Уже й застереження мені було, а смертна година, яко тать вночі, наближається... Хіба не так, батюшко? — звернувся він до священника.

Батюшка стрепенується. — Тако, та-

ко,—прошамкотів він, трусячи борідкою.

— І тому,—провадив далі Мартин Петрович, несподівано піднявши голос:—не бажаючи, щоб та сама смерть мене розполохом захопила, поклав я в думках собі...—Мартин Петрович повторив слово за словом фразу, яку він два дні тому сказав у матінки.—В наслідок цього мого вирішення,—закричав він ще голосніше:—сей акт (він ударив рукою по паперах, що лежали на столі) складений мною, і зверхні власті за свідків запрошені, а в чому полягає тая моя воля, про те йдуть пункти. Попанував, буде з мене!

Мартин Петрович надягнув на ніс свої залізні круглі окуляри, взяв зі стола один із списаних аркушів і почав:

— Дільчий акт на маеток відставного штик-юнкера і стовпового дворянина Мартина Харлова, який він сам, при добром розумі і з власної доброї волі, склав і в якому докладно визначено, которі вжитки його двом дочкам, Анні, Євламπίї (кляняйтесь!—вони вклонилися) надано, і яким способом дворові люди і інше майно і живність між тими дочками поділено! Рукою власною!

— Це їхній папірець,—шепнув, з незмінною своєю усміщечкою, ісправник Квіцінському:—вони його для краси стилю прочитати бажають, а законний акт складено по формі, без ніяких цих викрутасів.

Сувенір почав хихикати...

— Згідно з моєю волею!—втрутився Харлов, до слуху якого долетіло зауваження ісправника.

— У всіх пунктах згідно,—покwapливо й весело відповів той:—тільки форму, ви знаєте, Мартине Петровичу, ніяк обійти не можна. І зайві подробиці усунено. Бо рябими коровами й турецькими качурами палата жодним способом цікавитися не може.

— Ходи но ти сюди!—гарикнув Харлов до зятя, який услід за ними увійшов до кімнати і з облесливим виглядом став біля дверей. Він негайно підскочив до свого тестя.

— На, бери, читай! Бо мені трудно. Тільки гляди, не торохти! Щоб усі панове присутні зрозуміти могли.

Сльоткін взяв аркуш обома руками й почав, трепетно, але виразно, смачно і з почуттям, читати дільчий акт. В ньому з надзвичайною акуратністю було зазначено, що саме припадало Анні, і що Євламπίї, і як їм слід було ділитися. Харлов, від часу до часу, переривав читання словами:—„Чуєш, це тобі, Анно, затвою щирісты!“—або:—„це я тобі, Євлампіюшко, дарую!“—і обидві сестри кляналися, Анна в пояс, Євлампія тільки головою. Харлов з понурою величністю поглядав на них. „Дім при садибі“ (новий флігель він віддав Євламπίї),—„яко молодший дочці, за одвічним звичаєм“. Голоситця задзвенів і затремтів, вимовляючи ці неприємні для нього слова, а Житков облизнувся. Євлампія скосяглянула на нього: коли б я був на місці Житкова, не сподобався б мені цей погляд. Зневажливий вираз обличчя, властивий Євламπίї, як кожній справжній руській красуні, цього разу мав особливий відтінок. Самому собі Мартин Петрович залишав право жити в тих кімнатах, які він займав, і застерігав собі, під назвою „опрічного“, повне утримання „натуральною провізією“—і десять карбованців асигнаціями на місяць—на взуття і одяжу. Останню фразу дільчого акту Харлов побажав прочитати сам. „І цю мою батьківську волю“, казала вона, „дочкам моїм чинити й додержувати свято й нерушимо, яко заповідь; бо я, після бога, їм батько і голова, і нікому відповіді давати не повинен і не давав; і як будуть вони волю мою чинити, то буде з ними мое батьківське благословенство; а не будуть волі моєї чинити, чого сохрany - боже, то впаде на них мій батьківський непоправний проквіт, нині і на віки вічні, аміны!“ Харлов підняв аркуш високо над головою. Анна ту ж мить проворно стала на коліна й ударила лобом до підлоги; за нею беркицьнув і чоловік її.—„Ну, а ти чого ж?“—звернувся Харлов до Євламπίї. Та вся почервоніла і теж поклонилася в землю; Житков нахилився вперед всім тулубом.

— Підпишіться!—скрикнув Харлов, показуючи пальцем на кінець аркуша.—Тут: Дякую й приймаю, Анна! Дякую й приймаю, Євлампія!

Обидві дочки встали й підписалися одна за другою. Сльоткін встав теж і простяг був руку до пера, але Харлов відіпхнув його, ткнувши його середнім пальцем у галстух, аж він йойкнув. Якусь хвилину усі мовчали. Раптом Мартин Петрович неначе схлипнув, і, пробурмотівши:— „Ну, тепер ... усе ваше!“— одсунувся вбік. Дочки й зять переглянулися, підійшли до нього й почали цілувати його вище ліктя. До плеча дстати вони не могли.

XIII

Ісправник прочитав справжній, формальний акт: дарчий запис, написаний Мартином Петровичем. Потім він разом із стряпчим вийшов на ганок і об'явив сусідам, що зібралися коло воріт, понятим, харловським селянам і кільком дворовим людям про подію, що сталася. Почався увід у володіння нових двох поміщиць, які також з'явилися на ганку і на яких ісправник показував рукою, коли, злегка наморщивши одну брову і вмить надавши своєму безтурботному обличчю вигляду грізного, він казав селянам про „слухняність“. Він м'г би обійтися і без цих напоумлянь: плохіших фізіономій, ніж у харловських селян, я гадаю, в природі не існує. Одягнені в драні сріжки і продерті кожухи, але дуже туго підперезані, як це завжди буває в урочистих випадках, вони стояли непорушно, наче кам'яні, і тільки ісправник вигукував щонебудь на зразок: „Чуєте, чорти! розумієте, дияволи!“ кланялися раптом усі разом, немов на команду; кожен з „чортів і дияволів“ міцно тримав свою шапку обома руками і не спускав очей з вікна, в якому виднілася постать Мартина Петровича. Трохи менше лякалися самі поняті.— Вам відомі якінебудь перешкоди,— крикнув на них ісправник,— до уводу у володіння цих єдиних і законних спадкоємиць і дочок Мартина Петровича Харлова?

Усі поняті одразу немов скулились.

— Відомі, чорти?— крикнув знов ісправник.

— Нічого, ваше благородіє, нам не відомо,— мужньо відповів один зачучверілий дідок, з обстриженою

бородою й вусами, відставний солдат.

— Ну, та й сміливий же Єремійович!— говорили, розходячись, про нього поняті.

Не вважаючи на просьби ісправника, Харлов не побажав вийти разом з дочками на ганок.— „Мої піддані й без того моїй волі скоряться!“— відповів він. На нього, по вчиненні акту, найшло щось подібне до смутку. Обличчя його знов зблідло. Цей новий, небувалий вираз смутку так мало пасував до просторих і дебелих рис Мартина Петровича, що я рішуче не знав, що подумати. Чи не меланхолія, часом, на нього находить?— Селяни, очевидно, з свого боку, теж чудувалися. І справді: „Пан живісінький— от він стоїть, та ще й який пан: Мартин Петрович! І раптом він ними володіти не буде... Чудасія!“ Не знаю, чи догадався Харлов про те, які думки блукали в головах його „підданих“, чи захотів він востаннє позадаватися, тільки він раптом прочинив кватирку, приклав до отвору голову й закричав громовим голосом: „слухатися!“ Потім він зачинив кватирку. Чудування селян від того, певна річ, не зникло й не зменшилося. Вони ще гірше скам'яніли і навіть ніби перестали дивитися. Група дворових (серед них були дві здоровенні дівки, в коротких ситцевих сукнях і з такими литками, що подібні до них можна бачити хіба на страшному Судищі Микель-Анжело, та ще один, уже зовсім старий, напівсліпий чоловік, що від старості аж мохом припав, у кошлатій фризівій шинелі— він, казали, був за Потьомкіна „валторщиком“— козачка Максимку Харлов собі залишив) група ця виявляла більше пожвавлення, ніж селяни; вона, принаймні, переступала на місці. Самі нові поміщиці держалися дуже велично, особливо Анна. Стиснувши свої сухі губи, вона вперто дивилася вниз... небагато доброго обцяла дворакам її строга постать. Євлампія теж не зводила очей; тільки раз вона обернулася, і, немов дивуючись, поволі обвела поглядом свого жениха, Житкова, який, услід за Сльоткіним, теж вийшов на ганок. „Ти тут яким правом?“ здавалося,

говорили ці гарні, вирлаті очі. Сльоткін— той змінився найбільше за всіх. В цілому естві його з'явилася покваліва бадьорість, немов апетит його проймав; рухи голови, ніг лишилися облесливі по- давньому, але як весело розправляв він руки, як клопітливо ворухив лопатками! Нарешті, мовляв, допався! Скінчивши „процедуру“ вводу у володіння, ісправник, у якого від наближення закуски аж вода текла під щоками, потер собі руки тим особливим способом, яким це роблять звичайно перед „вихиленням“ першої чарочки; але виявилось, що Мартин Петрович побажав спочатку відправити молебень з водосвяттям. Священик одягнувся в стару, ледве живу ризу; ледве живий дячок вийшов з кухні, насилу роздуваючи ладан у старому мідному кадилі. Молебень почався. Харлов раз-у-раз зітхав; бити земні поклони він не міг, бо був занадто гладкий, але, хрестячись правою рукою й нахилиючи голову, показував пальцем лівої руки на підлогу. Сльоткін так і саяв, і аж сльозу пустив; Житков благородно, по-військовому, ледве-ледве махав пальцями між третім і четвертим гудзиком мундира; Квіцінський, як католик, лишився в сусідній кімнаті; зате стряпчий так широко молився, так співчутливо зітхав услід за Мартином Петровичем і так побожно шепотів і жував губами, зводячи очі вгору, що, дивлячись на нього, я розчулився і почав теж палко молитися. По скінченні молебня й водосвяття, причому всі присутні, навіть сліпий Потьомкінський „валторщик“, навіть Квіцінський, помочили собі очі святою водою, Анна і Євлампія ще раз, з наказу Мартин Петровича, дякували йому земно; і аж тоді, нарешті, настав момент сніданку! Страв було багато, і всі дуже смачні; ми всі наїлися страшенно. З'явилася неминуча пляшка донського. Ісправник, як людина, найкраще з усіх нас обізнана з світськими звичаями, ну, та і як представник влади, перший виголосив тост за здоров'я „прекрасних власниць!“ Потім він таки запропонував нам випити за здоров'я найшановнішого і найвеликодушнішого Мартин Петровича! При слові:

„найвеликодушніший“, Сльоткін верескнув і кинувся цілувати свого благодійника... — „Ну, добре, добре, не треба“, — бурмотів Харлов ніби з досадою, відпихаючи його ліктем: але тут стався не зовсім приемний, як говориться, пасаж.

XIV

А саме: Сувенір, який з самого початку сніданку пив безперестанку, раптом підвівся, ввесь червоний, як буряк, з стільця і, показуючи пальцем на Мартин Петровича, зайшовся своїм дряглим, поганеньким сміхом.

— Великодушний! Великодушний! — заторохтів він: — от ми подивимось, чи до смаку йому самому прийдеться ця великодушність, коли його, раба божого, голою спиною... та на сніг!

— Що ти верзеш? дурень! — зневажливо промовив Харлов.

— Дурень! дурень! — повторив Сувенір. — Один всевишній бог знає, хто з нас обох дурень заплішений. А от ви, братусю, сестричку мою, дружину вашу, з світу звели — зате тепер і самих себе занастили... ха-ха-ха!

— Як ви смієте нашого шановного благодійника ображати? — запищав Сльоткін і, одірвавшись від Мартин Петровича, якого обіймав за плече, кинувся на Сувеніра. — Та знаєте ви, що коли наш благодійник того побажає, то ми й акт цю хвилину знищити можемо?

— А ви все ж таки його голою спиною — на сніг... — вкинув Сувенір, заховавшись за Квіцінського.

— Мовчи! — заgrimів Харлов. — Як ляпну по тобі, то тільки мокро стане на тому місці, де ти був. Та й ти мовчи, щеня! — звернувся він до Сльоткіна: — не сунься, куди не кличуть! Коли я, Мартин Петрович Харлов, постановив той дільчий акт учинити, то хто ж може його скасувати? на-супроти моєї волі піти? Та на світі влади такої нема...

— Мартине Петровичу! — заговорив раптом соковитим басом стряпчий; він теж випив багато, але йому тільки величності додало. — Ну, а як пан поміщик правду сказати зводив? Діло ви учинили велике;

ну, а як, сохрaнь боже, справді... замість належної вдячності, та вийде який афронт?

Я глянув крадькома на обох дочок Мартина Петровича. Анна так і увіп'ялася очима у стряпчого і, будьте певні, такого злісного, зміїного і навіть у злості гарного обличчя я ніколи не бачив! Євлампія відвернулася й руки склала хрестом; зневажлива усмішка більш ніж коли інше скрутила її повні, рожеві губи.

Харлов підвівся з стільця, роззявив рота, та, видно, мову одібрало йому... Він раптом ударив кулаком по столі так, що все в кімнаті підскочило й задеренчало.

— Батечку! — поквапливо промовила Анна: — вони нас не знають і тому так про нас думають; а ви собі, будь ласка, не зашкодьте. Даремно ви гніваєтесь; от у вас личко немов аж перекривилось.

Харлов подивився на Євламπίю; вона не ворушилася, хоча Житков, що сидів коло неї, і штовхав її під бік.

— Спасибі тобі, дочко моя Анно, — глухо заговорив Харлов: — ти у мене розумниця; я на тебе надіюся і на чоловіка твого теж. — Сльоткін знов верескнув; Житков випнув був груди і ногою стиха тупнув; але Харлов не помітив його старання. — Цей шелихвіст, — казав він далі, показавши підборіддям на Сувеніра: — радніший дратувати мене; але вам, ласкавий пане мій, — звернувся він до стряпчого, — вам про Мартина Харлова міркувати не доведеться, розумом ще не дійшли. І значна ви людина, а слова ваші зовсім безглузді. А втім, справа скінчена, вирішенню моему скасування не буде... Ну, і зоставайтеся щасливі! Я піду. Я тут більше не хазяїн, я гість. Анно, господарюй ти, як знаєш, а я до себе в кабінет піду. Годі!

Мартин Петрович повернувся до нас спиною і, не додавши більше ні слова, поволі вийшов з кімнати.

Несподіваний відхід господаря не міг не розладнати нашої компанії, тим більше, що і обидві хазяйки теж незабаром зникли. Сльоткін марно старався утримати нас. Ісправник не вдержався, щоб не покартати стряпчого за недоречну його одвертість. —

Не можна! — відповів той. — Совість озвалася!

— От і видно, що масон, — шепнув мені Сувенір.

— Совість! — відказав ісправник. — Знаємо ми вашу совість! Так само, либонь, і у вас в кишені сидить, як і у нас грішних!

Священик, тим часом, уже стоячи на ногах, але передчуваючи, що трапеза незабаром скінчиться, безперестанку клав у рот шматок за шматком.

— А у вас, я бачу, апетит великий, — гостро зауважив йому Сльоткін.

— Про запас, — відказав священик, смиренно вихиляючись; задавнений голод чувся в цій відповіді.

Застукотили екіпажі — і ми роз'їхалися.

Коли поверталися, ніхто не заважав Сувенірові викривлятися і базікати, бо Квіцінський заявив, що йому набридли всі ці „нікому не потрібні“ неподобства, і поперед нас подався додому пішки. На його місце до нас у карету сів Житков; відставний майор мав дуже незадоволений вигляд і раз-у-раз, наче тарган, поводив вусами.

— Що, ваше високоблагородіє, — белькотав Сувенір: — субординація, як видно, захитана? Заждіть, чи те ще буде! Дадуть перцю і вам! Ах ви, женишок, женишок, горе - женишок!

Сувеніра так і розбирало; а бідний Житков тільки ворушив вусами.

Вернувшись додому, я розказав усе, що бачив, матінці. Вона вислухала мене до кінця і кілька разів похитала головою. — Не на добре йдеться, — промовила вона: — не додаються мені всі ці новини!

XV

Наступного дня Мартин Петрович приїхав на обід. Матінка привітала його з щасливим закінченням справи, яку він задумав. — Ти тепер вільна людина, — сказала вона: — і повинен себе легше почувати.

— Легше то воно легше, пані, — відповів Мартин Петрович, ні трохи, одначе, не показуючи виразом свого обличчя, що йому справді легше стало. — Можна тепер і про душу

подумати, і до смертної години, як слід, приготуватися.

— А що? — спитала мати: — мурашки в тебе по руці досі бігають?

Харлов разів зо два стулив і розтулив долоню лівої руки.

— Бігають, пані; і що я вам ще скажу: як почну я засипати, кричить хтось мені в голові: „стерезись“, „стерезись!“

— Це... нерви,—зауважила матінка і заговорила про вчорашній день, натякнула на деякі обставини, що супроводили вчинення дільчого акту.

— Авжеж, авжеж,—перебив її Харлов: — було там дещо... неприємне. Тільки от що скажу вам,—давав він, відокремлюючи слово від слова.—Не збентежили мене вчора пусті Сувенірові слова—навіть сам пан стряпчий, хоч і статечна він людина—і той не збентежив мене; а збентежила мене...—Тут Харлов запнувся.

— Хто? — спитала мати.

Харлов скинув на неї очима.

— Євлампія!

— Євлампія? Дочка твоя? А то ж яким способом?

— Даруйте, пані,—наче кам'яна! бовдур бовдуrom! Невже ж вона не відчуває? Сестра її, Анна—ну, та все як слід. Та—делікатна! А Євлампія—адже я їй—віде правди діти!—часто перевагу давав! Невже їй не шкода мене? Очевидно, мені погано приходить, очевидно, чую я; що не жити мені на цій землі, коли все їм віддаю; і неначе кам'яна! хоч би гукнула! Кланятися—кланяється, а вдячності не видно!

— От зажди,—зауважила мати: — віддамо ми її за Гаврила Федуловича... вона в нього пом'якшає.

Мартин Петрович знов спід лоба глянув на матір.

— Ну, хіба що Гаврило Федулович! Ви, видно, пані, на нього надію маєте?

— Маю надію!

— Так; ну, вам видніше. А в Євламπίї, скажу я вам,—як у мене, як у неї: вдача однакова. Козацька кров—а серце, як жарина палюча!

— Та хіба у тебе таке серце, батечку мій?

Харлов не відповідав. Настала велика мовчанка.

— Що ж ти, Мартине Петровичу,—

почала матінка:—яким способом збираєшся тепер душу свою спасати? до Мітрофанія поїдеш, чи в Київ? чи, може, в Оптіну пустиню подасися, бо вона в сусідстві? Там, кажуть, такий святий проявився чернець... отцем Макарієм його звуть, ніхто такого й не пам'ятає! Всі гріхи наскрізь бачить.

— Якщо виявиться, що вона справді невдячна дочка,—промовив хрипким голосом Харлов:—то мені, здається, легше буде її з власних рук забити!

— Що тобі! Що тобі! Господь з тобою! Схаменися! — скрикнула мати.—Які це ти речі говориш! Ото ж бо й воно! послухався б мене тоді, як радитись приїздив! А тепер ти себе мучити будеш—замість того, щоб про душу гадати! Мучити ти себе будеш—а ліктя однаково не вкусиш! А так! Тепер ти скаржишся, боїшся...

Цей докір, здавалося, в саме серце кольнув Харлова. Всі колишні його гордощі так хвилею і прилягли до нього. Він струснувся і підборіддям мотнув вперед.

— Не така я людина, пані Наталіє Миколаївно, щоб скаржитися або боятися,—повуро заговорив він.—Я вам тільки, як благодійниці моєї і шанованій особі, почування мої вказати побажав. Але господь бог відає (на цьому слові він підніс руку над головою), що скоріше куля земна на порох розсиплеться, ніж мені від свого слова відступитися, або... (при цьому він аж пирхнув) або боятися, або каятися в тому, що я зробив! Значить, були причини! А дочки мої з покори не вийдуть, по вік вічний, амінь!

Матінка затулила вуха.—Що тобі, батечку, що ти як труба трубиш! Коли ти справді у сем'янах своїх такий певний, ну, то й слава тобі господи! Голову ти мені зовсім розчерепив!

Мартин Петрович попросив пробачення, зітхнув зо два рази і замовк. Мати знов заговорила про Київ, про Оптіну пустиню, про отця Макарія... Харлов притакував, казав, що „треба, треба... треба буде... про душу...“ та й годі. До самого від'їзду він не повеселішав; від часу до часу стуляв

і розтуляв руку, дивився собі на долоню, казав, що йому найстрашніше померти без каяття, від удару, і що він зарікся: не сердитися, бо від пересердя кров псується і до голови припливає... До того ж він тепер від усього відійшов; з якої речі він сердитися буде? Нехай інші тепер працюють і кров собі псують!

Прощаючись з матінкою, він чудно якось поглядав на неї: задумано й допитливо... і раптом, швидким рухом видобувши з кишені том „Покоющого Трудолобца“, ухнув його матері в руки.

— Що таке? — спитала вона.

— Прочитайте... от тут,— поквалливо промовив він:— де ріжок загнутий, про смерть. Здається мені, дуже добре сказано, а зрозуміти ніяк не можу. Чи не розтлумачите ви мені, добродійнице? Я от вернусь, а ви мені розтлумачите.

На цьому слові Мартин Петрович вийшов.

— Не добре! ех, не добре! — зауважила мати, тільки він зник за дверима — і взялася за „Трудолобца“. На сторінці, відзначеній Харловим, були такі слова:

„Смерть є важлива і велика робота природи. Вона не що інше, як те, що дух, понеже є легший, тонший і далеко проникливіший від тих стихій, що їм був відданий під владу, а й самої електричної сили, то він хемічним способом чиститься і поривається за свої межі доти, доки не відчує однаково духовного собі місця...“ і т. д.¹

Матінка прочитала цей пасажик разів кілька, скрикнула: тьфу! — та й одкинула книгу.

Днів через три вона дістала звістку, що чоловік її сестри помер, і, узявши мене з собою, поїхала до неї в село. Матінка гадала пробути у неї місяць, але лишилася до пізньої осені — і ми аж наприкінці вересня вернулися в наше село.

XVI

Перша звістка, якою зустрів мене мій камердинер Прокіп (його ж таки

вважали і панським егерем), була та, що вальдшнепів налетіла сила-силенна, і що особливо в березовому гаю коло Єськова (Харловського маєтку) їх так і кишить. До обіду лишилося ще зо три години; я ту ж мить схопив рушницю, ягдташ і разом з Прокопом і лягавим собакою побіг у Єськівський гай. Вальдшнепів у ньому ми найшли справді багато — і, випустивши з тридцять набоїв, забили штук п'ять. Поспішаючи із здобиччю додому, я псбачив мужика, що орав край дороги. Коняка його стала, і він, сльозливо і злісно лаючись, немилосердно смикав мотузаними віжками її набік загнуту голову. Я вдивився в нещасну шкапу, в якій ребра мало не продиралися наверх і обліті потом боки судорожно й нерівно здіймалися, як дрантиві ковальські міхи, — і одразу пізнав у ній стару миршаву кобилу з рубцем на плечі, що стільки років служила Мартинові Петровичу.

— Пан Харлов живий? — спитав я Прокопа. Полювання нас обох так захопило, що ми до того моменту ні про що інше не розмовляли.

— Живий. Або що?

— Адаже це його коняка? Хіба він продав її?

— Коняка, справді, їхня; тільки продавати вони її не продавали; а взяли її у них — та тому мужичкові й віддали.

— Як же ото взяли? І він дав згоду?

— Згоди їхньої не питали. Тут без вас порядки завелися, — промовив з легкою усмішкою Прокіп, відповідаючи на мій здивований погляд: — біда! Боже ти мій! Тепер у них Сльоткін пан усім орудує.

— А Мартин Петрович?

— А Мартин Петрович самою, що не є, останньою людиною став. На сухому сидить — куди далі? Скрутили його зовсім. От-от з господи виженуть.

Думка, що можна такого велетня вигнати — ніяк не містилася мені в голову. — А Житков за чим дивиться? — спитав я нарешті. — Адаже він одружився з другою дочкою?

— Одружився? — повторив Прокіп — і цього разу усміхнувся на весь

¹ Див. „Покоющийся Трудолобец“, 1785, П ч. Москва. (Прим. автора).

рот.— Та його й до хати не пускають. Не треба, мовляв; повертай, мовляв, голоблі назад. Сказано: Сльоткін усім заправляє.

— Ну, а наречена що?

— Євлампія Мартинівна б то? Ех, паничу, сказав би я вам... та молоді ви є—от що. Там таке діється, що і... і... і! Е! та Діанка, либонь, стоїть!

Справді, собака моя зупинилася, наче вкопана, перед широким дубовим кущем, яким кінчався вузький яр, що виповзав на дорогу. Ми з Прокопом підбігли до собаки; з куца знявся вальдшнеп. Ми обидва вистрелили й прокинули; вальдшнеп перелетів на інше місце; ми подалися за ним.

Суп уже був на столі, коли я вернувся. Матінка насварила мене.— „Що це таке?“—сказала вона незадоволено:— „першого ж дня та й так довго ждати тебе на обід доводиться“. Я подав їй убитих вальдшнепів: вона й не глянула на них. Крім неї, в кімнаті були Сувенір, Квіцінський і Житков. Відставний майор забився в куток,— точнісінько, як той провинний школяр; у виразі його обличчя збентеження мішалось з досадою; очі його почервоніли... Можна було навіть подумати, що він не за великий час перед тим поплакав трохи. Матінка все була в поганому настрої; мені не трудно було догадатися, що не моє запізнення було тому причиною. Під час обіду вона майже не розмовляла; майор зрідка зводив на неї жалісні погляди, проте їв справно; Сувенір тремтів; Квіцінський зберігав свою звичайну впевнену позу.

— Вікентію Осиповичу, — звернулася до нього мати:— прошу вас послати завтра по Мартина Петровича екіпаж, бо я мою звістку, що в нього свого не стало; і звеліть йому сказати, щоб він неодмінно приїхав, що я бажую його бачити.

Квіцінський хотів був щось відказати, та втримався.

— І Сльоткіну дайте знати,— провадила мати:— що я йому наказую до мене прибути... Чуєте? На... ка... зу! —

От уже справді... цього негідника слід...—почав півголосом Житков; але мати так зневажливо на

нього подивилася, що він одразу одвернувся і змовк.

— Чуєте? Я наказую!— повторила мати.

— Слухаю,— покійно, але згідністю промовив Квіцінський.

— Не приїде Мартин Петрович!— шепнув мені Сувенір, виходячи разом зо мною по обіді з їдальні.— Ви подивитесь, що з ним сталося! Річ просто незбагненна! Я гадаю—він і того, що кажуть йому—нічого не розуміє. Еге ж! Притиснули вужа вилами!

І Сувенір зайшовся своїм дряглим сміхом.

XVII

Предбачення Сувеніра було правдивим. Мартин Петрович не захотів поїхати до матінки. Вона тим не задовольнилася і послала до нього листа; він прислав їй чвертку паперу, на якій великими літерами були написані такі слова: „Й - же богу не можу. Згину з сорому. Хай так пропадаю. Спасибі. Не мучте. Харлов Мартинко“. Сльоткін приїхав, але не того дня, коли матінка „наказувала“ йому прибути, а на цілу добу пізніше. Матінка звеліла провести його до себе в кабінет. Бог відає, про що в них велася розмова, але тяглася вона недовго: може, чверть години, не більше. Сльоткін вийшов від матінки ввесь червоний і з таким уїдливо-злісним і зухвалим виразом обличчя, що, зустрівшись з ним у вітальні, я просто остовпів, а Сувенір, що тут таки крутився, не скінчив початого сміху. Матінка вийшла з кабінету теж уся червона на обличчі і заявила усім до слуху, щоб пана Сльоткіна ні в якому разі до неї більше не допускати; і коли Мартина Петровича дочки здумають приїхати—нахабства, мовляв, на те у них вистачить—ім також відмовляти. При обіді вона раптом скрикнула:— „Який паскудний! Я ж його за вуха з болота витягла, а ж його в люди вивела, він за все, за все має мені дякувати,— і він сміє мені казати, що я даремно в їх справи втручаюсь! Що Мартин Петрович комизиться—і що йому потурати неможливо! Потурати! он як? Ах, він, невдячне щеня! Мерзенний!“—Майор Житков, який теж був

при обіді, уявив собі, що тепер уже сам бог йому велів скористуватися нагодою і вкинути своє слово... але матінка одразу його збила.— „Ну, ти теж гарний, батечку мій!“— промовила вона.— „З дівкою не міг собі ради дати, а ще офіцер! Ротою командував! Уявляю, як вона тебе слухалася! В управителі націлявся! гарний був би управитель!“

Квіцинський, що сидів кінець столу, усміхнувся не без зловтіхи, а бідний Житков тільки вусами повів, та брови підняв і всім своїм волохатим обличчям уткнувся в салфетку.

По обіді він вийшов на ганок покурити своїм звичаєм люлечку—і таким він здався мені нещасним і сиротливим, що я, хоч його і не любляв, проте тут присусідився до нього:

— Як це у вас, Гаврило Федуловичу,—почав я, не заходячи здалеку:— з Євлампією Мартинівною діло не вийшло? Я гадав—ви давно одружились.

Відставний майор сумно глянув на мене.

— Гад потайний,—почав він, з болісною старанністю вимовляючи кожную літеру кожного складу:— жалом своїм мене вразив і всі мої надії в житті—нанівець обернув! І розказав би я вам, Дмитре Семеновичу, усі його ехидні вчинки, та матінку вашу боюсь прогнівити! („Молоді ви ще є“—майнув мені в голові вислів Прокопа). Уже і так...

Житков крекнув.

— Терпіти... терпіти... більше нічого не залишається! (Він ударив себе кулаком в груди). Терпи, старий служачо, терпи! Цареві служив вірно й чесно... бездоганно... еге ж! Не шкодував поту-крові, а тепер от до чого довертівся! Коли б це було в полку—і справа від мене залежала,—провадив він далі після недовгої мовчанки, конвульсійно смокчучи свій черешневий цибух:—я б його... я б його фухтелями трьома нападами... тобто, до вєсхочу...

Житков вийняв люльку з рота і втупив очі в просторинь, неначе внутрішньо милуючись уявленою картиною.

Сувенір підбіг і почав шпигати

майора. Я відійшов від них—і вирішив, хоч би там що, власними очима побачити Мартина Петровича... Дитяча моя цікавість була сильно збуджена.

XVIII

Другого дня я знов з рушницею й собакою, але без Прокопа, подався в Єськівський гай. День випав чудовий: я думаю, крім Росії, у вересні місяці ніде таких днів і не буває. Тиша була така, що можна було за сто кроків чути, як білка стрибала по сухому листю, як сучок, відірвавшись, спочатку легко чіплявся за інші гілки і падав, нарешті, в м'яку траву—падав назавжди: він уже не ворухнеться, поки не зотліє. Повітря, ні тепле, ні свіже, а тільки запашне і неначе кисленьке, ледве-ледве, приємно щипало очі й щоки; тонка, як шовковинка, з білим клубочком посередині, довга павутина повагом налітала і, прилипиши до ствола рушниці, просто витягалася в повітрі—ознака сталої, теплої погоди. Сонце світило, але так лагідно, наче той місяць. Вальдшнепи траплялися досить часто; але я не звертав на них великої уваги; я знав, що гай доходить майже до самої садиби Харлова, до самого тину його садка—і пробирався в той бік—хоч і не міг собі уявити, як я в саму садибу дістануся, і навіть сумнівався в тому, чи слід мені було старатися дістатися туди, бо матінка моя гнівалася на нових власників.

Живі людські звуки почувися мені на недалекій відстані. Я почав прислухатися... Хтось ішов лісом... просто на мене.

— Так би ти й сказав,—почувся жіночий голос.

— Розкажуй!—перебив інший голос—голос чоловіка.—Невже можна все разом?

Голоси були мені знайомі. Жіноча блакитна сукня майнула крізь порідлі куці ліщини; поруч неї показався темний кафтан. Ще мить—і на галівину, на п'ять кроків од мене—вийшли Сльоткін і Євлампія.

Вони раптом зникли. Євлампія одразу відступила назад в куці. Сльоткін подумав і наблизився до мене. На обличчі його вже не помітно було

й сліду того улесливого смиренства, з яким він, місяців чотири тому, походжаючи по подвір'ї Харловської господи, перетирив трензель мого коня; але й того зухвалого виклику я на ньому прочитати не міг, того виклику, яким це обличчя так вразило мене напередодні, на порозі кабінету матінки. Воно лишилося по-давньому білим і пригожим, але здавалося соднішим і ширшим.

— Що, багато вальдшнепів наплювали?—спитав він мене, піднявши шапку, усміхаючись і проводячи рукою по своїх чорних кучерях.—Ви в наших гаю полюєте... Будь ласка, просимо! Ми не боронимо... Навпаки!

— Сьогодні я нічого не забив,— промовив я, відповідаючи на перше його запитання:—а з гаю вашого я зараз вийду.

Сльоткін поквапливо надів шапку.—Даруйте, навіщо ж? Ми вас не виганяємо і навіть дуже раді... От і Євлампія Мартинівна те саме скаже. Євлампіє Мартинівно, ходіть, будь ласка, сюди! Куди ви забралась?

Голова Євламπίї показалася зза кущів—але вона не підійшла до нас. Вона ще покращала останніми часами—і немов ще виросла і розпалася.

— Мені, сказати по правді,— провадив Сльоткін:—навіть дуже приємно, що я стрівся з вами. Ви хоча ще молоді,—але розум уже маєте справжній. Матінка ваша вчора на мене прогнівалися—ніяких від мене резонів прийняти не хотіли, а я, як перед богом, так і перед вами скажу: ні в чому я не винен. З Мартином Петровичем інакше поводитися неможливо: зовсім він здитинився. Не можна ж нам коритися усім його забаганкам, даруйте. А пошану ми йому віддаємо як слід. Спитайте хоч Євламπίю Мартинівну.

Євлампія не ворушилася; звичайна зневажлива усмішка блукала по її губах—і неласкаво дивилися красиві очі.

— Та навіщо ж ви, Володимире Васильовичу, Мартин-Петровичевого коня продали? (Мені особливо не давав спокою цей кінь, що перейшов у власність мужика).

— Коня їхнього навіщо продали?

Та змилуйтеся—куди ж він був судний? Тільки сіно дурно їв. А в мужика він все таки орати може. А Мартинові Петровичу—коли заманеться куди виїхати—досить тільки у нас попросити. Ми екіпажа йому не відмовляємо. Коли день неробочий—з великою охотою!

— Володимире Васильовичу!—глухо проговорила Євлампія, наче відкликаючи його і ввесь час не сходячи з свого місця. Вона вертіла коло пальців кілька стеблинок подорожника і відтинала їм голівки, вдаряючи їх одна об одну.

— От ще щодо козачка Максимки,— провадив Сльоткін:—Мартин Петрович скаржиться, навіщо, мовляв, ми його в нього відібрали та в науку віддали. Але розміркуйте самі; ну, що б він робив у Мартина Петровича? Байдики бив би; більше нічого. Та й служити, як слід, він не може: через свої дурощі й молоді літа. А тепер ми його до лимаря в науку віддали. Вийде з нього майстер добрий—і собі на користь—і нам буде обрік платити. А в нашому маленькому господарстві це річ великої ваги! У нашому маленькому господарстві нічим нехтувати не слід!

„І ото таку людину Мартин Петрович називав ганчіркою!“ подумав я.—Але хто ж тепер Мартинові Петровичу читає?—спитав я.

— Та що ж ото читати? Була одна книжка—та й та десь поділася... Та й яке читання в його літах!

— А голить його хто?—знов спитав я.

Сльоткін засміявся ухвально, неначе відповідаючи на веселий жарт.—Та ніхто. Спочатку він собі бороду свічкою підпалював,—а тепер і зовсім запустив її. І дуже добре!

— Володимире Васильовичу!—наполегливо повторила Євлампія:—Володимире Васильовичу!

Сльоткін зробив їй знак рукою.

— Взутий, одягнений Мартин Петрович, їсть те саме, що й ми; чого ж йому ще треба? Сам же він запевняв, що більше нічого на цьому світі не бажає, тільки б душею своєю опікуватися. Нехай би він хоч те зміркував, що тепер все—як не як—а наше. Каже також, що утримання ми йому

не видаємо; та у нас самих гроші не завжди бувають; і навіщо вони йому, коли на всьому готовому живе? А ми з ним як з рідним поводимось: ширу правду вам кажу. Кімнати, наприклад, в яких він міститься,—он як нам потрібні! без них просто повернутися ніде; а ми—нічого!—терпимо. Навіть про те думаємо, як би йому розвагу учинити. От я на Петра й Павла чудові гачки в місті йому купив—справжні англійські: дорогі гачки! щоб рибу ловити. У нас у ставку карасі водяться. Сидів би—та й ловив! годинку там чи дві посидів—аж воно юшечка й готова. Для стареньких сама найкраща робота.

— Володимире Васильовичу!—втретє, рішучим тоном промовила Євлампія й відкинула далеко від себе геть трав'яні стебла, що вертіла в пальцях.—Я піду!—Її очі натрапили на мій погляд.—Я піду, Володимире Васильовичу!—повторила вона—і зникла за кущем.

— Я зараз, Євлампіє Мартинівно, зараз!—крикнув Сльоткін.— Сам Мартин Петрович тепер з нами згоден,—провадив він, знов звертаючись до мене.—Спочатку він ображався, справді, і навіть ремствував, поки, знаєте, не роздумався: чоловік він був, ви ж пам'ятаєте, гарячий, суворий—біда! ну, а тепер зовсім тихий став. Бо—користь собі побачив. Матінка ваша—ой, боже ж мій! як накинулася на мене... Звичайно: пані владою своєю дорожить теж, не згірше як, бувало, Мартин Петрович; ну, а ви зайдіть самі, подивіться—та при нагоді і закиньте добре слівце. Я Наталії Миколаївни добродійства дуже відчуваю; проте, треба ж жити й нам.

— А Житкову, як ото одмовлено було?—спитав я.

— Федуловичу б то? Галатинові отому?—Сльоткін плечима здвигнув.—Та змилуйтесь, навіщо ж він міг бути потрібний? Вік свій у солдатах звікував—а тоді господарювати надумався. Я, каже, могу з селянином розправу чинити. Бо я звук по морді бити. Нічого він не може. І по морді бити треба вмючи. А Євлампія Мартинівна сама йому відмовила. Зовсім непідходяща людина. Усе наше господарство за ним пропало б!

— Агов!—розлігся гучний голос Євлампії.

— Зараз! зараз!—озвався Сльоткін. Він простят мені руку; я, хоч і неохоче, а стиснув її.

— Прощавайте, Дмитре Семеновичу,—проговорив Сльоткін, показуючи всі свої білі зуби.—Полюйте собі вальдшнепів на здоров'я; птах зальотний, нікому не належить; ну, а коли зайчик трапиться—ви вже його пожалуйте: це здобич—наша. Та от іще! чи не буде у вас цуценятка від вашої сучки? Велику послугу зробили б!

— Агов!—розлігся знову голос Євлампії.

— Агов! агов!—озвався Сльоткін і кинувся в кущі.

XIX

Пам'ятаю, коли я лишився насамоті, мене цікавила думка: як це Харлов не стукнув Сльоткіна так, „щоб тільки мокро стало на тому місці, де він був“—і як це Сльоткін не страхався такої долі? Видно, Мартин Петрович справді „тихий“ зробився, подумав я—і ще дужче захотілося пробратися в Єськово і хоч одним оком подивитися на того велетня, що його я ніяк не міг уявити собі затурканим і плохим. Я дійшов уже до узлісся—коли раптом спід самих ніг мені, сильно залопотівши крильми, вихопився великий вальдшнеп і помчав у глибину гаю. Я прицілився; рушниця не вистрілила. Дуже мені стало прикро: птах був надто вже гарний, і я вирішив спробувати, чи не зніму я його знов? Я пішов в тому напрямку, куди він полетів—і, відійшовши кроків з двісті, побачив на невеликій галявині, під розгільчастою березою—не вальдшнепа—а того самого пана Сльоткіна. Він лежав на спині, заклавши обидві руки під голову, і з задоволеною усмішкою поглядав угору, в небо, злегка похитуючи лівою ногою, закинutoю на праве коліно. Він не помітив мого наближення. По галявинці, за кілька кроків від нього, поволі, спустивши очі, походжала Євлампія; здавалося, вона шукала чогось у траві—грибів, чи що—зрідка нахилялася, простягала руку—і виспівувала півголосом. Я зупинився

ту ж мить і почав прислухатися. Спочатку я не міг зрозуміти, що це вона таке співає, але потім я добре пізнав такі відомі вірші старовинної пісні:

Ты найди - ка, ты найди, туча грозная,
Ты убей - ка, ты убей тестя - батюшку.
Ты громи - ка, ты громи тещу - матушку,
А молодую - то жену я и сам убью!

Євлампія співала чимраз голосніше й голосніше; особливо сильно протягла вона останні слова. Сльоткін весь час лежав на спині та іноді сміявся, а вона все неначе кружляла коло нього.

— Ачі!— промовив він нарешті.— І чого їм тільки в голову не спаде!
— Або що?— спитала Євлампія.

Сльоткін злегка підняв голову.— Що? Які це ти речі вимовляєш?

— З пісні, Еолодю, ти сам знаєш, слова не викинеш,— відповіла Євлампія, обернулася— і побачила мене. Ми обое разом скрикнули, і обое кинулися в різні боки.

Я швидко вибрався з гаю і, перейшовши вузьеньку галявинку, опинився перед Харловським садом.

XX

Мені ніколи— та й ні до чого було роздумувати про те, що я побачив. Тільки згадалося мені слово: „присуха“, про яке я недавно перед тим вперше почув, і значення якого мене дуже здивувало. Я пішов уздовж садового тину і, через кілька хвилин, споза сріблястих тополь (вони ще не згубили жодного листка і пишно ширилися й блищали) побачив двір і флігелі Мартина Петровича. Вся садиба здалася мені підчищеною й підстриженою; скрізь помітно було сліди безнастанного й строгого догляду. Анна Мартинівна з'явилася на ганку і, примруживши свої блідоблакитні очі, довго дивилася в напрямку гаю.

— Пана бачив?— спитала вона мужика, що проходив по подвір'ї.

— Володимира Васильовича?— відповів той, схопивши з голови шапку.— Вони, либонь, у гай пішли.

— Знаю, що в гай. Не вернувся він? Не бачив його?

— Не бачив... ні.

Мужик усе стояв без шапки перед Анною Мартинівною.

— Ну, йди,— промовила вона.— Або ні... зажди... Мартин Петрович де? Знаєш?

— А Мартин ото Петрович,— відповів мужик співучим голосом, навпереміну підіймаючи то праву, то ліву руку, немов показуючи кудись:— сидить тамечки коло ставка, з вудкою. В очереті сидить і з вудкою. Рибу, чи що, ловить, бог його знає.

— Добре... Іди,— повторила Анна Мартинівна:— та підбери колесо, бач, валяється.

Мужик побіг виконувати її наказ, а вона постояла ще кілька хвилин на ганку і весь час дивилася в напрямку гаю. Потім вона звільна на-сварилася одною рукою й поволи вернулася додому.— Аксьотко!— розлігся її владний голос за дверима.

Анна Мартинівна мала вигляд роздратований і якось особливо міцно стуляла свої і без того тонкі губи. Одягнена вона була недбало, і пасмо розвитої коси спадало їй на плече. Але, не зважаючи ні на недбалість її одяжі, ні на її роздратування, вона як і перше здавалася мені привабливою, і я з великою охотою поцілував би її вузьку, теж неначе лиху руку, якою вона разів кілька з досадою відкинула те розвинене пасмо.

XXI

— Невже ж Мартин Петрович справді зробився рибалкою?— питав я сам себе, прямуючи до ставка, що був по той бік саду. Я вийшов на греблю, глянув туди, сюди... Ніде Мартина Петровича не було видно. Я подався вздовж одного з берегів ставка— і, нарешті, майже в самій вершині його, коло невеликої затоки, посеред плескатих і поламаних стебел поруділого очерету, побачив величезну сирувату брилу... Я придивився: це був Харлов. Без шапки, розкуйовджений, в продертому по швах полотняному кафтані, підігнувши під себе ноги, він сидів непорушно на голій землі; так непорушно сидів він, що куличок-пісочник, коли я наблизився, зірвався з висохлої твані

на два кроки від нього—і полетів, дригаючи крильцями і висвистуючи, над гладкою поверхнею води. Значить, уже давно ніхто коло нього не ворухився і не колошкав його. Вся постать Харлова така була незвичайна, що собака моя, тільки побачила його, раптом уперлася, підобгала хвоста і загарчала. Він ледве-ледве повернув голову і втупив на мене й на мою собаку свої здичавілі очі. Дуже його міняла борода, хоч коротка, але густа, кучерява, в білих вихорах, схожих на смушок. У правій руці його лежав кінець вудлища, другий кінець тихо колихався на воді. Серце в мене мимоволі тьохнуло; проте я набрався духу, підійшов до нього і привітався з ним. Він поволі закліпав, немов спросоння.

— Що це ви, Мартине Петровичу,—почав я,—рибу тут ловите?

— Еге ж... рибу,—відказав він хрипким голосом і смикнув угору вудлице, на кінці якого метлявся уривок нитки в аршин завдовжки—і без гачка.

— У вас вудочка порвалася,—зауважив я і побачив, що коло Мартини Петровича ні лійки не було, ні червяків... Та й яке могло бути ловіння у вересні?!

— Порвалася?—промовив він і провів рукою по обличчі.—Та це бай-дуже!

Він знову закинув свою вудку.

— Наталії Миколаївни синок?—спитав він мене, так через дві хвилини, протягом яких я не без таємного подиву його розглядав. Він, хоч і змарнів дуже, проте все ж здавався велетнем; але в яке він був одягнений руб'я і як занепав увесь!

— Так,—відповів я:—я син Наталії Миколаївни Б.

— Здорова?

— Матінка моя здорова. Її дуже засмутило те, що ви відмовилися приїхати,—додав я:—вона ніяк не сподівалася, що ви не захочете до неї приїхати.

Мартин Петрович нахмурився.—А був ти... там?—спитав він, хитнувши вбік головою.

— Де?

— Там... у садибі. Не був? Піді. Що ти тут маєш робити? Піді. Роз-

мовляти зо мною нема чого. Не люблю.

Він помовчав.

— Тобі б усе з рушницею бавитися! В молодих літах бувши, і я цією доріжкою бігав. Тільки батько в мене... а я його шанував он як! не те, що теперішні. Відшмагав батько мене гарапником—та й край! Годі бавитися! Тому я його шанував... У!.. Еге ж...

Харлов знов помовчав.

— А ти тут не залишайся,—почав він знову.—Ти на садибу піді. Там тепер господарство іде на славу. Володька...—Тут він на мить запнувся.—Володька у мене на всі руки. Молодець! ну, та й bestія ж!

Я не знав, що сказати; Мартин Петрович говорив дуже спокійно.

— І на дочок подивися. Ти, мабуть, пам'ятаєш, у мене були дочки. Вони теж хазяйки... добрі. А я старіюся, брат; відсторонився. На спокій, знаєш.

„Добрий спокій!“ подумав я, глянувши навколо.—Мартине Петровичу!—промовив я вголос.—Вам неодмінно треба до нас приїхати.

Харлов глянув на мене.—Забирайся, брат, геть; от що.

— Не засмучуйте матінку, приїжджайте.

— Іди, брат, іди,—повторяв Харлов.—Чого тобі зо мною розмовляти?

— Якщо у вас екіпажа нема, матінка вам свій пришле.

— Іди!

— Та й-право, Мартине Петровичу!

Харлов знову понурився—і мені здалося, що його потемнілі, неначе змлею присипані щоки злегка червоніли.

— Справді, приїжджайте,—казав я далі.—Чого вам тут сидіти? Себе мучити?

— Як ото мучити,—промовив він, відокремлюючи слово від слова.

— Та так—мучити!—повторив я.

Харлов замовк і неначе в думу заглибився.

Підбадьорений цією мовчанкою, я зважився бути одвертим, діяти без хитрощів, навпрямець. (Не забудьте—мені було всього п'ятнадцять років).

— Мартине Петровичу!—почав я, сідаючи коло нього.—Адже я все

знаю, чисто все! Я знаю, як ваш зять з вами поводитися — певна річ, за згодою ваших дочок. І тепер ви в такому становищі... Але навіщо журитися?

Харлов ввесь час мовчав і тільки вудку впустив; а як ото яким розумником, яким філософом я себе почував!

— Певна річ, — заговорив я знову: — ви зробили необережно, що все віддали вашим дочкам. Це було дуже великодушно з вашого боку — і я вам докоряти не буду. За наших часів це надто незвичайна риса! Та коли ваші дочки такі невдячні — то вам треба показати зневагу... саме зневагу... і не сумувати...

— Облиш! — прошепотів раптом Харлов, заскреготавши зубами, і очі його, втуплені в ставок, заблищали злісно... — Іди собі!

— Але, Мартине Петровичу...

— Іди, кажу... бо вб'ю!

Я зовсім був підсунувся до нього; але при цьому останньому слові мимоволі схопився на ноги. — Що ви таке сказали, Мартине Петровичу?

— Уб'ю, кажу тобі: іди геть! — Диким стогоном, ревінням вихопився голос з грудей Харлова, але він не обертав голови і люто дивився просто перед себе. — Візьму, та й кину тебе з усіма твоїми дурними порадами у воду — от ти будеш знати, як старих людей турбувати, жовтодзюбе! — „Він збожеволів!“ майнуло мені в голову.

Я глянув на нього пильніше й остовпів остаточно: Мартин Петрович плакав!!! Сльозинка за сльозинкою котилася з його вій по щоках... а обличчя набуло виразу зовсім лютого...

— Іди геть! — закричав він ще раз: — бо вб'ю тебе, їй-богу! щоб інших не кортіло!

Він дригнув усім тілом якось убик і вискалив зуби, наче кабан; я схопив рушницю й кинувся тікати. Собака, гавкаючи, пустилася вслід за мною. І вона теж злякалася.

Вернувшись додому, я, звичайно, матері жодним словом не прохопився про те, що бачив, але, зустрівшись з Сувеніром, я — чорт його знає навіщо — розказав йому все. Цей огидний чоловік так зрадив з мого опо-

відання, так верескливо реготав і навіть стрибав, що я мало не побив його.

— Ех! подивився б я, — повторяв він, заходячись од сміху: — як цей бовдур, „вшед“ Харлус, заліз у твань, та й сидить у ній...

— Підіть до нього на ставок, коли вам так цікаво.

— Еге; а як заб'є?

Дуже мені набрид Сувенір, і каюся я в своїй недоречній балакучості... Житков, якому він переказав моє оповідання, глянув на справу дещо інакше.

— Доведеться до поліції звернутися, — вирішив він: — а, може, і по військову команду треба буде послати.

Передчуття його щодо військової команди не справдилося — але сталося, справді, щось надзвичайне.

XXII

Усередині жовтня, тижнів через три після моєї зустрічі з Мартином Петровичем, я стояв коло вікна моєї кімнати, на другому поверсі нашого дому — і, ні про що не думаючи, сумно поглядав на двір і на дорогу, що слалася за ним. Погода уже п'ятий день була огидна; про полювання неможливо було й думати. Усе живе поховалося; навіть горобці притихли, а гайвороння давно пропало. Вітер то глухо заводив, то висвистував поривчасто; низьке, безніякого просвітку небо з неприємно-білого кольору переходило в олив'яний, ще зловісний колір — і дощ, що лив, лив безугаву і безперестанку, раптом робився ще буйніший, ще косіший — і з вереском розпливався по шибках. Деревя зовсім оббилися і якісь сірі стали: уже, здається, що було з них брати — а вітер нема-нема — та й знов почне торсати їх. Скрізь були засмічені мертвим листям калюжі; великі бульки, раз-у-раз лопаючи і виникаючи знову, здіймалися і пливли по них. Грязь по дорогах була невилазна; холюд проходив у кімнати, під одержу, аж у кістки; мимовільний дроз перебігав по тілу — і так то вже робилося погано на душі! Саме погано — не сумно. Здавалося, вже ніколи не буде на світі

ні сонця, ні блиску, ні фарб, а вічно буде ота сльота й слизота, і сіра мокрість, і вогкість кисла — і вітер буде вічно пищати і вити! От, стояв я так в задумі коло вікна — і пам'ятаю я: темрява набігла раптова, синя темрява — хоч годинник показував всього дванадцять. Несподівано мені почулося, що через наш двір — від воріт до ганку, промчав ведмідь! Правда, не на чотирьох — а такий, яким його малюють, коли він стає на задні лапи. Я очам не вірив. Коли й не ведмедя я побачив, то в кожному разі щось величезне, чорне, кошлате... Не встиг я ще зміркувати, що б це могло бути, коли раптом розітнувся внизу несамовитий стукіт. Здавалося, щось зовсім несподіване, щось страшне увігналося в наш дім. Знялася метушня, біганина...

Я швидко зійшов по сходах увиз, вскочив у ідальню...

У дверей вітальні, обличчям до мене, стояла, наче вросла, моя матінка; за нею виднілося кілька переляканих жіночих облич; ключник, два лакеї, козачок з роззявленими з подиву ротами — тиснулися коло дверей у прихожу; а посеред ідальні, вкрите грязю, розтріпане, розшарпане, мокре — таке мокре, що пара здіймалася кругом і вода струмками бігла по підлозі, стояло на колінах, тяжко колихаючись і ніби завмираючи, те саме страховище, яке в моїх очах промчало через двір! І хто ж був це страховище? Харлов! Я зайшов з боку і побачив — не обличчя його — а голову, яку він обхопив долонями по зліпленому грязю волоссю. Він дихав важко, конвульсійно; щось аж клекотіло в його грудях — і на всій тій забризканій темній масі тільки й можна було розрізнити виразно малесенькі білки очей, що дико блукали, розглядаючись по хаті. Він був жахний! Згадався мені вельможа, якому він колись збив пихи за порівнання з мастодонтом. Дійсно, такий вигляд мусіла мати допотопна тварина, щойно врятувавшись від іншого дужчого звіра, що напав на неї серед віковичного намулу первісних боліт.

— Мартине Петровичу! — скрикнула, нарешті, матінка й руками сплес-

нула. — Чи це ти? Господи, боже милостивий.

— Я... я... — почувся уриваний голос, ніби через силу і з болем випираючи кожен звук: — ох! Я!

— Але що це з тобою, господи?

— Наталіє Миколаїв... но... я до вас... просто з дому у... тік пішки...

— По такому болоті! Та на тобі людського образу нема. Встань, сядь принаймні... А ви, — звернулась вона до покоївок: — швидше біжіть по рушники. Та чи нема якої сухої одежі? — спитала вона ключника.

Ключник показав руками, що де ж, мовляв, на такий зріст?.. — А втім, ковдру можна принести, — доповів він: — а як ні — попона є нова.

— Та встань же, встань, Мартине Петровичу, сядь! — повторяла матінка.

— Вигнали мене, пані, — простогнав раптом Харлов і голову назад закинув, і руки простягнув вперед. — Вигнали, Наталіє Миколаївно! Рідні дочки з мого ж рідного попелища...

Матінка охнула.

— Що ти кажеш! Вигнали! Ой, гріх, гріх який! (Вона перехрестилася). Тільки встань ти, Мартине Петровичу, зроби ласку!

Дві покоївки увійшли з рушниками і зупинилися перед Харловим. Видно було, що вони і придумати не могли, як їм приступитися до такої купи грязі. — Вигнали, пані, вигнали, — повторяв тим часом Харлов. — Ключник вернувся з великою шерстяною ковдрою і теж зупинився недомисленно. Голівка Сувеніра вистромилася зза дверей і зникла.

— Мартине Петровичу! встань! сядь! і розкажи мені все до ладу, — рішучим тоном скомандувала матінка.

Харлов підвівся... Ключник хотів був йому допомогти, та тільки руку замазав і, стріпуючи пальцями, відступив до дверей. Перегойдуючись і хитаючись, Харлов добрався до стільця і сів. Покоївки знов наблизились до нього з рушниками, але він відсторонив їх рухом руки і від ковдри відмовився. А втім, мати сама не наполягала: обсушити Харлова, очевидно, не було змоги; тільки сліди його на підлозі нашвидку підтерли.

XXIII

— Як же це тебе вигнали?— спитала матінка Харлова, тільки він трохи „віддихався“.

— Пані! Наталіє Миколаївно!— почав він напруженим голосом— і знов вразила мене неспокійна біганина його білків:— буду правду говорити: найбільш за всіх винець я сам!

— Ото ж бо; не хотів ти мене тоді послухати,— промовила матінка, сідаючи на крісло і злегка махаючи перед носом напаханою хусточкою: надто вже тхнуло від Харлова... в лісовому болоті не так сильно пахне.

— Ох, не тим я завинив, пані, а гордістю. Гордість згубила мене, не згірше від царя Навуходоносора. Думав я: не пошкодував мені господь бог розуму; коли я що вирішив— значить, так і слід... а тут страх смерті підійшов... Зовсім я збився! Покажу, мовляв, я, наостанку, силу та владу свою! Нагороджу— а вони мусять до гробової дошки відчувати... (Харлов раптом весь сколихнувся...) Як пса паршивого стусаном вигнали з дому геть! От їх яка подяка!

— Але яким же чином,— знов почала була матінка...

— Козачка Максимку від мене взяли,— перебив її Харлов (очі його все бігали, обидві руки він держав коло підборіддя— пальці в пальці)— екіпаж відібрали, місячину врізали, утримання застереженого не платили— кругом, як є, обтяли,— я весь час мовчав, все терпів! І терпів я через... ох! знов же через свою гордість. Щоб не говорили вороги мої люті: от, мовляв, старий дурень, тепер кається; та й ви, пані, пам'ятаєте, мене остерігали: ліктя, мовляв, свого не вкусиш!— от, я й терпів... Коли сьогодні приходжу я до себе в кімнату— а її вже зайнято— і ліжечко моє в комірчину викинули! Можеш, мовляв, і там спати; тебе й так з ласки терплять; нам, мовляв, твоя кімната потрібна для господарства. І це мені каже— хто ж?! Володька Сльоткін, смерд, паскуда...

Голос Харлова урвався.

— Алеж дочки твої? Вони ж як?— спитала мати.

— А `я все терпів,— продовжував

Харлов своє оповідання:—гірко, гірко мені було он як, і соромно... Не дивився б на світ божий! Через те я й до вас, матінко, поїхати не схотів— через цей самий стид, через сором! Адже я, матінко моя, все перепробував: і просьбою, і гробзьбою, і усовіщав їх, і чого вже не робив! Кланявся... от так (Харлов показав, як він кланявся). І все даремно! І все ото я терпів! Спочатку ото, попервах, не такі в мене думки були: візьму, мовляв, переб'ю, перешпурляю всіх, щоб і на насіння не лишилося... Будуть знати! Ну, а потім— скорився! За кару, думаю, мені це послано; до смерті, значить, приготуватися треба. І раптом, сьогодні, як пса! І хто ж? Володька! А що ви про дочок питали, то хіба в них є яка своя воля? Володьчині рабині! Еге ж!

Матінка здивувалася.— Про Аню я ще це зрозуміти можу; вона— дружина... Але з якої речі друга ото твоя...

— Євлампія б то? Гірша від Анни! Вся, як є, зовсім у Володьчині руки віддалася. Через те вона й вашому солдатові отому відмовила. З його, з Володьчиного, наказу. Анні— видима річ— треба було б образитися, та вона й терпіти сестри не може— а скоряється! Зчарував, проклятий! Та їй же, Анні, бач, думати приємно, що от, мовляв, ти, Євлампія, яка завжди була горда, а тепер он що з тебе зробилося!.. О... ох, ох! Боже мій, боже!

Матінка занепокоєно подивилася на мене. Я відійшов трошки вбік, з обережності, щоб мене не вислали...

— Дуже жалю, Мартине Петровичу,— почала вона:— що мій колишній вихованець завдав тобі стільки горя і що він така погана людина; алеж і я в ньому помилилася... Хто ж міг цього сподіватися від нього!

— Пані,— простогнав Харлов і ударив себе в груди.— Не можу я стерпіти невдячності своїх дочок! Не можу, пані! Адже я їм усе, усе оддав! І до того ж, совість мене замучила. Багато... ох! багато передумав я, коло ставка сидячи та рибу на вудку ловлячи! „Хоч би ти користь кому зробив коли! думав я так:— бідних нагороджав, селян на волю пу-

стив, абощо, за те, що вік їх заїдав! Адже ти перед богом за них відповідаєш! От коли ти відпокутуєш за їх сльози!“ І яка тепер їх доля: була яма глибока і за мене — ніде правди діти — а тепер і дна не видно! Ці всі гріхи я на душу взяв, совістю для дітей пожертвував, а мені за це дуля! З хати мене стусаном, як пса!

— Годі про це думати, Мартине Петровичу, — зауважила матінка.

— І як він мені сказав, ваш Володька отой, — з новою силою підхопив Харлов: — як сказав він мені, що мені в моїй світличці більше не жити, а я в самій тій світличці кожну колодочку власними руками клав — як сказав він мені це — то бог знає, що зо мною сталося! У головоньці запаморочилося, по серцю мов ножем... Ну! або його зарізати, або з дому геть!.. Ото я й побіг до вас, добродійнице моя, Наталіє Миколаївно... і де ж мені було прихилитися? А тут дощ, сльота... Я, може, разів з двадцять упав! І тепер... в такому неподобному вигляді...

Харлов обвів себе поглядом і засовався на стільці, неначе встати збирався.

— Годі тобі, годі, Мартине Петровичу, — поквапливо проговорила матінка: — яка в тому біда? Що ти ото підлогу замазав? Ова! А я от що хочу тобі запропонувати. Слухай! Відведуть тебе тепер в окрему кімнату, постіль дадуть чисту — ти роздягнися, умийся, та ляж та й засни...

— Матінко, Наталіє Миколаївно! Не заснути мені! — сумно промовив Харлов. — У голові наче молотками стукає! Адже мене, як тварину погану...

— Ляж, засни, — наполегливо повторила матінка. — А потім ми тебе чаєм напоїмо — ну, і поговоримо з тобою. Не сумуй, приятелю давній! Коли тебе з твоєї господи вигнали, у моїй господі ти завжди знайдеш собі притулок... Адже я не забула, що ти мені життя врятував.

— Добродійнице! — протронував Харлов і затулив обличчя руками. — Урятуйте ви мене тепер!

Це волення зворушило мою матінку майже до сліз. — Охоче готова тобі допомогти, Мартине Петровичу, усім,

чим тільки можу; але ти повинен обіцяти мені, що будеш відтепер мене слухати і всякі недобрі думки геть від себе відженеш.

Харлов прийняв руки від обличчя. — Коли треба, — промовив він: — я ж бо й простити можу!

Матінка ухвално кивнула головою. — Дуже мені приємно бачити тебе в такому широко-християнському душевному настрої, Мартине Петровичу; але про це мова буде пізніше. Покищо причепурись, а головне засни. Відведи ти Мартина Петровича в зелений кабінет pokojного пана, — звернулася мати до ключника, — і чого він тільки побажає, щоб ту ж мить було! Одежу його звели висушити й вичистити — а білизну, яка потрібна буде, спитай у кастелянші — чуєш?

— Слухаю, — відповів ключник.

— А як він прокинеться, мірку з нього звели зняти кравцеві; та бороду треба буде поголити. Не тепер, а після.

— Слухаю, — повторив ключник. — Мартине Петровичу, — ходім, будь ласка. — Харлов підвівся, подивився, на матінку, хотів був підійти до неї, та зупинився, уклонився з пояс, перехрестився тричі до образу і пішов за ключником. Услід за ним і я вислизнув з кімнати.

XXIV

Ключник привів Харлова в зелений кабінет і ту ж мить побіг до кастелянші, бо білизни на ліжку не було. Сувенір, що зустрів нас у прихожій і разом з нами вскочив у кабінет, негайно почав, з кривлянням і реготом, вертїтиса коло Харлова, який, злегка розставивши руки й ноги, задумано зупинився серед кімнати. Вода ще досі текла з нього.

— Вшед! Вшед! Харлус! — пищав Сувенір, перекинувшись надвоє і держачи себе за боки. — Великий основоположник славетного роду Харлових, споглянь на свого нащадка! Який він є? Можеш його пізнати? Ха-ха-ха! Ваше сіятельство, дайте ручку поцілувати! чого це на вас чорні рукавички?

Я хотів був угамувати, присоромити Сувеніра... та де там!

— Нахлібником мене величав, дармоїдом! „Нема, мовляв, у тебе свого притулку!“ А тепер, не бійсь, таким самим нахлібником зробився, як і аз грішний! Що Мартин Харлов, що Сувенір пройдисвіт—тепер однаково! Прощеним хлібом теж жити буде! Візьмуть шкуринку хліба завалашу, що собака нюхав, та одійшов геть... На, мовляв, їж! Ха-ха-ха!

Харлов і далі стояв непорушно, уткнувши голову, розставивши ноги й руки.

— Мартин Харлов! стовповий дворянин!—не переставав пицати Сувенір.—Величність яку на себе напустив, куди там! Не підходь, мовляв, заб'ю! А як маєток свій з великого розуму почав віддавати та ділити—там то розкудкудакався! „Вдячність!—кричить,—вдячність!“ А мене ж за що скривдив? Не нагородив? Я, може, краще б відчув! І, значить, правду я казав, що посадять його голою спиною...

— Сувенір!—закричав я; але Сувенір не гамувався. Харлов все не рухався; здавалося, він аж тепер почав відчувати, до якої міри все на ньому було мокро, і ждав, коли це з нього все скинуть. Але ключник не вертався.

— А ще вояка!—почав знов Сувенір.—Дванадцятого року батьківщину рятував! хоробрість свою показував! Ото ж бо й воно: з мерзлих мародерів штани стягнути, це наша справа; а як дівка на нас ногою тупне, у нас у самих душа в штани...

— Сувенір!—закричав я вдруге. Харлов скося подивився на Сувеніра; він, до того моменту, неначе і присутності його не помічав, і тільки вигук мій привернув його увагу.

— Гляди, брат,—пробурчав він глухо:—не доскачися до біди!

Сувенір так і зайшовся сміхом.—Ох, як ви мене злякали, братику мій вельмишановний! які ж бо ви страшні, їй-право! Хоч би волоссячко собі причесали, а то, сохрять боже, засохне, не відмиєш його потім; доведеться скосити косою.—Сувенір раптом розходився.—Ще й задається! Торботряс, а задається! Де ваш притулок тепер, ви краще мені скажіть, ви завжди ним хвалилися! У мене, мовляв, притулок є, а ти безхатній!

У спадщину, мовляв, дістався мені притулок! (Далось ж Сувенірові це слово!)

— Пане Бичков,—промовив я.—Що ви робите! скаменіться!

Але він не переставав торохтіти і все сновигав та стрибав коло самого Харлова... А ключник з кастеляншею ніяк не йшли!

Мені моторошно робилося. Я починав помічати, що Харлов, який протягом розмови з моєю матінкою поволі втихомирювався, і навіть під кінець, здавалося, погодився з своєю долею, знов почав дратуватися: він задихав швидше, під вухами у нього раптом неначе підпнуло, пальці заворушилися, очі знов почали бігати серед темної маски забризканого обличчя...

— Сувенір! Сувенір!—скрикнув я.—Перестаньте, я матінці скажу!

Але в Сувеніра неначе вселився біс.

— Так, так, вельмишановний!—заторохтів він знов:—от ми з вами тепер в яких субтильних обставинах! А дочки ваші з зятком вашим, Володимиром Васильовичем, під вашою покрівлею з вас собі сміх роблять, скільки хочуть! І хоч би ви їх, як обіцяли, прокляли! І на це ви не спромоглися! Та й куди вам до Володимира Васильовича братися? А ще Володькою його називали! який він для вас Володька! Він—Володимир Васильович, пан Сльоткін, поміщик, а ти—хто такий?

Несамовитий крик заглушив мову Сувеніра... Харлов оскаженів. Кулаки його стиснулися й піднялися, обличчя посиніло, піна показалася на потрісканих губах, він затремтів з люті.—Покрівля!—кажеш ти,—загримів він своїм залізним голосом:—проклін!—кажеш ти...—Ні! я їх не прокляну... То їм байдужісінько! А притулок... притулок я їх зруйную, і не буде у них притулку, так само як у мене! Будуть вони знати Мартина Харлова! Не пропала ще моя сила! Будуть знати, як з мене збиткуватися!.. Не буде в них притулку!

Я обімлів; я зроду не бував свідком такого безмірного гніву. Не людина,—дикий звір метався передо мною! Я обімлів... а Сувенір,—той із страху під стіл забився.

— Не буде!— закричав Харлов востаннє і, мало не збивши з ніг кастеляншу й ключника, що входили в кімнату, кинувся геть з дому... Котком прокотився він по підвір'ї і зник за ворітьми.

XXV

Матінка страшно розгнівалася, коли ключник прийшов з збентеженим виглядом доповіді про нову й несподівану відлуку Мартина Петровича. Він не насмілювався затаїти причину цієї відлуки; я мусів ствердити його слова.—То це все ти!—закричала матінка на Сувеніра, що був забіг зайцем вперед і навіть до ручки підійшов:—твій капосний язик у всьому винен!—„Змилюйтеся, я чічас, чічас...“ забелькотав, закаючись і зкидаючи лікті за спину, Сувенір.—„Чічас... чічас... Знаю я твоє: чічас!“—повторила матінка з докором і вислала його геть. Потім вона подзвонила, звеліла покликати Квіцінського і віддала йому наказ: негайно поїхати з екіпажем у Єськово, хоч би там що відшукати Мартина Петровича й привезти його.—Без нього не з'являйтесь!—кінчила вона. Похмурий поляк мовчки нахилив голову і вийшов.

Я вернувся до себе в кімнату, знов сів коло вікна і, пам'ятаю, довго думав про те, що на моїх очах сподіялося. Я чудувався; я ніяк не міг зрозуміти, чому Харлов, що майже без ремства терпів образи від своїх домашніх, не міг перемогти себе і не стерпів глузування й кпин такого нікчемного створіння, яким був Сувенір. Я не знав ще тоді, яким нестерпно гірким може бути інколи пустий докір, навіть коли він виходить з нікчемних уст... Ненавидне ім'я Сльоткіна, вимовлене Сувеніром, впало іскрою в порох; наболіле місце не витримало цього останнього докору.

Минуло близько години. Коляска наша в'їхала в двір; але в ній сидів наш управитель один. А мати йому сказала: „без нього не з'являйтесь!“ Квіцінський покvapливо вискочив з екіпажа—і вибіг на ганок. Обличчя його мало вигляд схвильований—чого з ним майже ніколи не бувало. Я ту ж мить зійшов наниз і слідом за ним увійшов до вітальні.

— Ну? привезли його?—спитала мати.

— Не привіз, — відказав Квіцінський:—і не міг привезти.

— А то чому? Ви його бачили?

— Бачив.

— З ним що сталося? Удар?

— Ні; нічого не сталося.

— Чому ж ви не привезли його?

— А він дім свій руйнує.

— Як?

— Стоїть на покрівлі нового флігеля—і руйнує її. Дощок, мабуть, із сорок або більше вже злетіло; кроков теж штук п'ять. („Притулку у них не буде!“ згадалися мені слова Харлова).

Матінка втупила очі на Квіцінського.—Один... на покрівлі стоїть і покрівлю руйнує?

— Дійсно так. Ходить по горищі і направо, та наліво ламає. Сила у нього, ви знаєте, нелюдська! Ну, і покрівля, ніде правди діти, ледача: виведена врозкид,—шальовками вкрита, цвяхи—гонталі¹.

Матінка подивилася на мене, неначе бажаючи перевіритися, чи добре вона почула.—Шальовками врозкид,—повторила вона, видимо не розуміючи значення жодного з цих слів...

— Ну, то що ж ви?—промовила вона, нарешті.

— Приїхав по інструкції. Без людей нічого не вдієш. Тамтешні селяни всі з жаху поховалися.

— А дочки ж його—що?

— І дочки—нічого. Бігають, здра... голосять... Яке пуття?

— І Сльоткін там?

— Теж там. Найгірше за всіх репетує—але вдіяти нічого не може.

— І Мартин Петрович на покрівлі стоїть?

— На покрівлі; тобто, на горищі—і покрівлю руйнує.

— Так, так,—промовила матінка:—шальовками...

Казус, очевидно, мав бути надзвичайний.

Що було розпочати? Послати в місто,

¹ Покрівля виводиться „врозкид“ або „врозбіг“, коли між кожними двома дошками залишають пусту просторинь, яку закривають зверху іншою дошкою; така покрівля дешевша, але не така міцна. Шальовкою називається найтонша дошка в $\frac{1}{2}$ вершка; звичайна дошка—в $\frac{3}{4}$ вершка. (Прим. автора).

по ісправника, зібрати селян? Матінка зовсім розгубилася.

Житков, що приїхав перед обідом, теж розгубився. Правда, він заговорив знов про військову команду, а втім, ніякої поради не дав і тільки дивився підлегло їй віддано. Квіцінський, бачачи, що ніяких інструкцій йому не добитися, доповів — з властивою йому зневажливою шанобливістю — моїй матінці, що коли вона дозволить йому взяти кілька стаєнних, садівників і інших двораків, то він спробує...

— Так, так, — перебила його мати: — спробуйте, шановний Вікентію Осиповичу! Тільки швидше, будь ласка, а я все беру на свою відповідальність.

Квіцінський холодно усміхнувся. — Одне наперед дозвольте сказати вам, пані: за результат неможливо ручитися, бо сила в пана Харлова велика і одвага теж; надто вже він ображений себе вважає!

— Так, так, — підхопила матінка: — і у всьому винен цей гидкий Сувенір! Ніколи я цього йому не прошу! Ідьте, візьміть людей, ідьте, Вікентію Осиповичу!

— Ви, пане управителю, мотузок якомога більше візьміть — та пожежних гаків, — промовив басом Житков: — і коли сітка є — то і її теж взяти непогано. У нас так само одного разу в полку...

— Будь ласка, не вчіть мене, шановний пане, — перебив з досадою Квіцінський: — я й без вас знаю, що треба.

Житков образився й об'явив, що оскільки він думав, що і його покличуть...

— Ні, ні! — втрутилась матінка. — Ти вже краще лишайся... Нехай Вікентій Осипович сам-один діє... Ідьте, Вікентію Осиповичу!

Житков ще гірше образився, а Квіцінський уклонився і вийшов.

Я кинувся в стайню, сам нашвидку осідлав свого верхового коня і пустився галопом по дорозі до Єськова.

XXVI

Дощик перестав, але вітер дув з подвійною силою — просто мені назустріч. На півдорозі сідло підо мною мало не перевернулося: попруга

ослабла; я зліз і почав зубами натягати реміння. — Раптом чую: хтось кличе мене на ймення... Сувенір біг до мене по врунах. — Що, батечку, — кричав він мені ще здалеку: — цікавість розібрала? Та й не можна... От, і я туди ж, навпростець, по Харловському сідлу... Адже такої штуки помреш — не побачиш!

— На діло рук своїх хочете помилуватися, — промовив я з обуренням, скочив на коня і знов погнав його галопом; та невгамовний Сувенір не відставав від мене, і навіть на бігу реготав і викривлявся. От, нарешті, і Єськово — от і гребля, а там довгий пліт і рокитник садиби... Я під'їхав до воріт, зліз, прив'язав коня і зупинився зачудований.

Від передньої третини покрівлі на новому флігельку, від мезоніну, залишалася сама снасть, дрань і дошки лежали безладними купами з обох боків флігеля на землі. Правда, покрівля була, за висловом Квіцінського, ледача; але, все ж, діло було неймовірне! По мостині горища, здіймаючи пил і сміття, незграбно - проворно рухалася зчорна - сіра маса і то вихитувала ще цілий, з цегли мурований комин (другий уже повалився), то віддирала дошку і кидала її вниз, то хапалася за крокви. То був Харлов. Чистим ведмедем показався він мені й тут: і голова, і спина, і плечі — ведмежі, і ставив він ноги широко, не розгинаючи ступні — теж по-ведмежому. Гострий вітер обдував його звідусіль, підіймаючи його скуйовджене волосся; страшно було бачити, як подекуди червоніло його голе тіло крізь роздерту одягу; страшно було чути його дике, хрипке бурмотіння. На дворі було людно; баби, хлопчики, двірські дівки тулилися попід тином; кілька селян збілося оддалік в окрему купу. Знайомий мені старий піп стояв без шапки на ганку другого флігеля і, схопивши мідний хрест обома руками, час-од-часу мовчки і безнадійно підіймав і ніби показував його Харлову. Коло попа стояла Євлампія і, прихилившись спиною до стіни, не порушно дивилася на батька; Анна — то висувала голову з віконця, то зникала, то вибігала у двір, то верталася до хати; Сльоткін — весь блідий,

жовтій, у старому шлафроці, в ярмулці, з одноствольною рушницею в руках, перебігав дрібними кроками з місця на місце. Він зовсім, як говорить, нетямився: задихався, нахвлявся, трусився, націлявся в Харлова, потім закидав рушницю на плече, — націлявся знову, кричав, плакав... Побачивши мене з Сувеніром, він так і кинувся до нас.

— Подивіться, подивіться, що тут діється! — заверещав він, — подивіться! Він збожеволів, знесамовитів... і от що робить! Я вже по поліцію послав — та ніхто не іде! Ніхто не іде! От коли я в нього вистрелю, мене закон покарати не може, бо кожна людина має право боронити свою власність! А я вистрелю!.. Йй-богу, вистрелю.

Він підскочив до дому.

— Мартині Петровичу, стережіться! Якщо ви не зійдете, — я вистрелю!

— Стріляй! — розітнувся з покрівлі хрипкий голос. — Стріляй! А от тобі тим часом — гостинець!

Довга дошка полетіла згори — і перевернувшись разів кілька на повітрі, хрюпнула на землю коло самих ніг Сльоткіна. Той так і звився, а Харлов зареготав.

— Господи Ісусе! — пролетіла тхось за мою спиною. Я оглянувся: Сувенір. „А!“ подумав я: „перестав тепер сміятися!“

Сльоткін схопив мужика, що стояв поблизу нього, за комір.

— Та ти лізь, лізь, лізьте, чорти, — релегував він, трясучи ним з усієї сили, — рятуйте мое майно!

Мужик ступнув зо два рази, закинув голову, помахав руками, закричав: — Гей! ви! паве! — потовкся на місці і верть назад.

— Драбину! драбину несіть! — звернувся Сльоткін до решти селян.

— А де її взяти? — почувось йому на відповідь.

— І хоч би драбина була, — промовив, не поспішаючи, один голос: — кому ж охота лізти? Найшли дурнів! Він тобі в'язи скрутить — вмить!

— Зараз убієть, — промовив один молодий білявий парубок з придуркуватим обличчям.

— Абож хіба ні? — підхопили решта. Мені здалося, що коли б навіть не було видимої небезпеки, мужики все

таки неохоче виконали б наказ свого нового поміщика. Мало чи не схвалювали вони те, що робив Харлов — хоч і дивував він їх.

— Ах ви розбишаки! — застогнав Сльоткін: — от я вас усіх...

Але тут з важким гуркотом бухнув останній комин — і серед хмари жовтого пилу, що моментально знялася вгору, Харлов, пронизливо скрикнувши і високо піднявши скривавлені руки, повернувся до нас обличчям. Сльоткін знов на нього націлювався.

Євлампія смикнула його за лікоть.

— Не заважай! — люто шарпнувся він до неї.

— А ти — не смій! — промовила вона — і сині її очі грізно блиснули спід насуплених брів. — Батько свій дім руйнує. Його добро.

— Брешеш: наше!

— Ти кажеш: наше; — а я кажу: його.

Сльоткін зашипів від злості; Євлампія так і вперлася йому в обличчя очима.

— А, здорова була! здорова була, дочко любя! — гримнув згори Харлов. — Здорова була, Євлампіє Мартинівно! Як ся маєш, як живеш із своїм приятелем! Чи добро цілуєтесь, милуєтесь?

— Батьку! — почувся гучний голос Євлампії.

— Чого, дочко? — відповів Харлов і підсунувся до самого краю стіни. На обличчі його, скільк я міг розібрати, з'явилася чудна усмішка, — світла, весела, — і саме тому особливо страшна, недобра усмішка... Через багато років я бачив таку саму усмішку на обличчі одного засудженого на смерть.

— Перестань, батьку; зійди (Євлампія не казала йому: „батечку“). Ми винні; все тобі повернемо. Зійди.

— А ти чого за нас розпоряджаєшся? — втрутився Сльоткін. Євлампія тільки гірше брови нахмурила.

— Я свою частину тобі поверну — все віддам. Перестань, зійди, батьку! Прости нас; прости мене.

Харлов все не переставав усміхатися. — Запізно, голубочко, — заговорив він, і кожне його слово дзвеніло, як мідь. — Запізно зворухнулася кам'яна

твоя душа! З гори покотилося—тепер не втримаєш! І не дивися ти на мене тепер! Я—пропаща людина! Ти подивися краще на свого Володьку: ач, який красунчик удався! Та на свою єхидну сестру подивись: он, її лисячий ніс з віконця вистромляється, он вона чоловіченька намовляє! Ні, голуб'ята! Захотіли ви мене захистку позбавити—то не залишу ж я вам і колоди на колоді! Своїми руками клав, своїми руками і зруйную—самими тільки руками! Бачите, і сокири не взяв.

Він хукнув собі на обидві долоні і знов ухопився за крокви.

— Годі, батьку,—говорила тим часом Євлампія, і голос її став якийсь чудно ласкавий:—не згадуй минулого. Ну, повір же мені; ти завжди мені вірив. Ну, зійди; прийди до мене в світлицю, на мою постіль м'яку. Я обсушу тебе, та зігрію; рани твої перев'яжу, ач, ти руки собі пообдирав. Будеш ти жити в мене, як у Христа за пазухою, їсти солодко—а спати ще солодше. Ну, були винні! ну, загорділи, прогрішили; ну, прости!

Харлов похитав головою.—Розкажуй! Так я вам і повірю! Убили ви в мені віру тую! Все вбили! Був я орлом—і червяком для вас зробився... а ви—і червяка душити? Годі! Я тебе любив, сама знаєш,—а тільки тепер ти мені не дочка—і я тобі не батько... Я пропаща людина! Не заважай! А ти стріляй же, страхополох, багатир нещасний!—гарикнув раптом Харлов на Сльоткіна.—Чого весь час тільки націляєшся? Чи закон згадав: коля той, хто прийняв дар, зробить замах на життя дародавця,—заговорив Харлов, відбиваючи слово від слова:—то дародавець має право все назад зажадати? Ха-ха, не бійся, законнику! Я не жадаю—я сам усе покінчу... Катай!

— Батьку! — востанне заблагала Євлампія.

— Мовчи!

— Мартине Петровичу! братику, простіть великодушно!—пробелькотав Сувенір.

— Батьку голубчику!

— Мовчи, суко!—крикнув Харлов. На Сувеніра він і не подивився—і тільки плюнув у той бік.

XXVII

В цю мить Квіцінський з усім своїм почетом—на трьох возах—з'явився коло воріт. Стомлені коні пирхали, люди один по одному зіскакували в болото.

— Ege!—закричав на все горло Харлов.—Армія... от вона, армія! Цілу армію проти мене ставлять. Добре ж! Тільки попереджаю, хто до мене сюди на покрівлю поткнеться—і того я догори ногами вниз скину! Я господар строгий, не в час гостей не люблю! Так бо!

Він учепився обома руками за передню пару кроков, за так звані ноги „фронтону“—і почав з усієї сили їх розхитувати. Звісившись з краю мостиння, він ніби тягнув їх за собою, мірво наспівуючи по-бурлацькому: „Іще разок! іще раз! ух!“

Сльоткін підбіг до Квіцінського й почав був скаржитися і пхинькати... Той попросив його „не заважати“ і заходився виконувати задуманий ним план. Сам він став попереду дому й почав, задля диверсії, пояснити Харлову, що не дворянське він розпочав діло...

— Іще разок! іще раз!—виспівував Харлов.

... Що Наталія Миколаївна дуже незадоволена його вчинками і що не того від нього сподівалася...

— Іще разок! іще раз! ух!—наспівував Харлов...—а тим часом Квіцінський послав чотирьох найдужчих і найсміливіших стайничих на протилежащий бік дома, для того, щоб вони ззаду видерлися на покрівлю. Проте, від Харлова не укрився план атаки; він раптом кинув крокви й проворно побіг до задньої частини мезоніну. Вигляд його такий був страшний, що два стайничих, які встигли вже видертися на горище, вмить зсунулись назад на землю по ринві, на велику втіху і навіть регіт дворових хлопчаків. Харлов помахав їм услід кулаком і, вернувшись до передньої частини дома, знов ухопився за крокви і почав їх знов розхитувати, знов наспівуючи по-бурлацькому.

Він раптом зупинився, видивився...

— Максимку, друже! приятелю!—скрикнув він:—невже це ти?

Я оглянувся... Від юрби селян дійсно відокремився козачок Максимка і, усміхаючись і скалячи зуби, вийшов наперед. Його хазяїн, лимар, мабуть, пустив його додому на побування.

— Лізь до мене, Максимку, слуго мій вірний,— провадив далі Харлов:— будемо разом відбиватися від лихих татарських людей, від злодіїв литовських!

Максимка, весь час усміхаючись, негайно поліз на покрівлю... Але його схопили й відтягли— бог знає чого— хіба щоб настрахати інших; у великій пригоді він Мартинович Петровичу не став би.

— Ну, гаразд! Добре ж!— промовив Харлов загрозливим голосом і знов узявся за крокви.

— Вікентію Осиповичу! дозволяйте я вистрелю,— звернувся Сльоткін до Квіцінського:— адже я більше для страху, рушниця у мене набита дрібним шротом, на бекасів.

Та не встиг ще відповісти йому Квіцінський, як передня пара кроков, сказано розхитана залізними руками Харлова, нахилилася, затріщала й повалилася на двір— і разом з нею, не маючи сили втриматися, повалився сам Харлов і тяжко бахнувся об землю. Всі здригнулися, охнули... Харлов лежав непорушно на грудях, а в спину йому вперся поздовжній верхній брус покрівлі, гребінь, що упав слідом за фронтоном.

XXVIII

До Харлова підскочили, звалили геть з нього брус, обернули його горілиць; обличчя його здавалося неживим, коло рота показалася кров, він не дихав. „Памороки забило“— пробурмотіли мужики, що підійшли до нього. Побігли по воду до колодязя, привнесли ціле відро, обілляли Харлову голову; бруд і пил зійшли з обличчя, але мертвий вигляд залишався. Притягли лавку, поставили її коло самого флігеля і, насилу піднявши величезне тіло Мартина Петровича, посадили його, прихиливши голову до стіни. Козачок Максимка наблизився, став на одне коліно і, далеко відставивши другу ногу, якось театральньо підтримував руку колиш-

нього свого пана. Євлампія, бліда, як сама смерть, стала просто перед батьком, непорушно втупивши в нього свої величезні очі. Анна з Сльоткіним не підходили близько. Всі мовчали, всі ждали чогось. Нарешті, почувлися уривані, хлюпаючі звуки в горлі Харлова— неначе він захлинався... Потім він стиха повів одною— правою рукою (Максимка підтримував ліву), розплющив одне— праве око і, поволі провівши коло себе поглядом, неначе якимось страшним пияцтвом п'яний, охнув— і промовив, гаркавлячи:— роз... бився...— і, наче подумавши трохи, додав:— от воно, воро... не лоша... тко!— Кров раптом густо ринула в нього з рота— все тіло затремтіло...

„Кінець!“ подумав я... Але Харлов розплющив ще— знов те саме праве око (ліва повіка не ворушилася, як у мерця)— і, втупивши його в Євлампію, вимовив ледве чуто:— Ну, доч... ко... Тебе я не про...— Квіцінський раптовим рухом руки підкликав попа, який досі ще стояв на ганку флігеля... Старий наблизився, плугаючись немічними колінами в тісній рясі. Але раптом ноги Харлова якось потворно скорчило і живіт теж; по обличчі, низу вгору, перейшла нервова судорога— так самісенько перекинулося й затремтіло обличчя Євламπίї. Максимка почав хреститися... Мені стало моторошно, я побіг до воріт і, не оглядаючись, припав до них грудьми. Через хвилину щось тихо прогуло по всіх устах позад мене— і я зрозумів, що Мартина Петровича не стало.

Йому брусом потилицю проломало, і груди він собі розтרוщив, як виявилось при розтині трупу.

XXIX

Що він хотів сказати їй, умираючи? питав я самого себе, вертаючись додому на своєму клеппері: „Я тебе не про... клинаю? чи не про... щая?“ Дощик знов полив, але я їхав ступою. Мені хотілось якомога довше лишитися насамоті, хотілося незаборонно віддатися своїм думкам. Сувенір поїхав на одному з возів, що прибули з Квіцінським. Хоч який я був моло-

дий і легковажний в той час, але раптово, загальна (не часткова тільки) зміна, яку завжди викликає в усіх серцях несподівана або сподівана (однаково!) поява смерті, її урочистість, величність і правдивість — не могли не вразити мене. Я і був вражений... але проте мій збентежений, дитячий погляд помітив одразу багато чого: він помітив, як Сльоткін, швидко й боязко, неначе крадену річ, шпурнув набік рушницю, як він і жінка його обоє вмиль стали об'єктом хоча безмовного, але загального відчуження, як зробилося пусто навколо них... На Євламπίю, хоч вина її була, мабуть, не менша від сестриної, це відчуження не ширлося. Вона навіть якийсь жаль до себе збудила, коли повалилася в ноги помершому батькові. Але що й вона була винна, — це все таки відчували всі. — „Скривдили старого“, — промовив один сивастий, головатий селянин, спираючись, ніби якийсь деревний судія, обома руками й бородою на довгу палицю: — „на вашій душі гріх! Скривдили!“ — Це слово „скривдили!“ зараз усі прийняли як безоглядний вирок. Правосуддя народне виявилось, я зрозумів це негайно. Я спостеріг також, що попервах Сльоткін не смів розпоряджатися. Без нього підняли й понесли тіло в дім; не спитавшись його, священник пішов по потрібні речі до церкви, а староста побіг на село виправляти підводу до міста. Сама Анна Мартинівна не зважилася звичайним начальницьким тоном наказати поставити самовар, „щоб тепла вода була обмити покійника“. Її наказ скидався на просьбу — і відповідали їй грубо...

Мене все ж цікавило питання: що він власне хотів сказати своїй дочці? Простити він її хотів, чи проклясти! Я вирішив, нарешті, що — простити.

Днів через три відбувалися похорони Мартина Петровича, коштом матінки, яка дуже засмучена була його смертю і наказала не шкодувати витрат. Сама вона не поїхала до церкви — бо не хотіла, як вона висловлювалась, бачити тих двох мерзенниць і того поганця; але послала Квіцінського, мене і Житкова, якого, правда, з того часу інакше вже не

величала, як бабою! Сувеніра вона на очі до себе не пускала і довго потім ще гнівалася на нього, називаючи його убійником свого друга. Цю неласку він відчував дуже гостро: завжди ходив навшпиньки по кімнаті, сусідній з тою, де була матінка, віддавався якійсь тривожній і підлій меланхолії, здригався й шепотів: чічас!

У церкві і під час процесії Сльоткін, як мені здалося, знов попав „у свою тарілку“. Він розпоряджався і метушився по-давньому і жадібно наглядав за тим, щоб не витрачалось зайвої копійки, хоча діло не зачіпало, власне, його кишені. Максимка, в новому, теж моєю матінкою подарованому козакині, виводив на крилосі такі тенорові ноти, що в щирості його любові до покійника, певна річ, уже ніхто сумніватися не міг! Обидві сестри були, як слід, у жалобних сукнях — але здавалися більше збентеженими, ніж засмученими — особливо Євлампія. Анна напустила на себе смиренний і пісний вигляд, а втім, не намагалася плакати і весь час тільки проводила своєю гарною, сухою рукою по волоссі й щоці. Євлампія весь час задумувалася. Те загальне, безповоротне відчуження, осуд, який я помітив в день смерті Харлова, ввижалися мені й тепер на всіх обличчях людей, що були в церкві, у всіх їх рухах, у їх поглядах — але тепер вони здавалися ще поважнішими і неначе байдужнішими. Здавалося, всі ці люди знали, що гріх, в який впала Харловська сім'я, той великий гріх має тепер судити єдиний праведний судія, і що, значить, їм уже ні для чого було турбуватися і обурюватися. Вони щиро молилися за душу покійника, якого за життя особливо не любили, навіть боялися. Надто вже нагло настала смерть.

— І хоч би пив, братику ти мій, — говорив на паперті один мужик другому.

— І не пивши та захмелієш, — відповів той. — Який slučaj випаде.

— Скривдили, — повторив перший мужик вирішальне слово.

— Скривдили, — промовили за ним інші.

— Алеж покійний сам вас утискав?—спитав я одного мужика, в якому я пізнав Харловського селянина.

— Пан був, звісно,—відповів мужик;—а проте... скривдили його!

— Скривдили...—знов почулося в юрбі.

Коло могили Євлампія стояла теж немов розгублена. Задума її обіймала... тяжка задума. Я помітив, що з Сльоткіним, який кілька разів з нею заговорював, вона поводитися, як було з Житковим—і ще гірше.

Через кілька днів у нашій околиці поширилася чутка, що Євлампія Мартинівна Харлова назавжди покинула батьківський дім, залишивши сестрі і своякові все майно, що дісталось їй,—і взявши лише кілька сот карбованців...—Відкупилася, видно, Анна!—зауважила моя матінка; тільки у нас з тобою,—додала вона, звернувшись до Житкова, з яким грала в пікет—він заступив їй Сувеніра:—руки невмілі!—Житков сумно глянув на свої дужі долоні... „Такі руки, та й невмілі!“ здавалося, думав він.

Незабаром після того ми з матінкою переїхали на проживання в Москву—і багато минуло років перше ніж мені довелося побачити обох дочок Мартина Петровича.

XXX

Але я побачив їх. З Анною Мартинівною я зустрівся дуже звичайним способом. Навідавши, після смерті матері, наше село, в яке я не заїздив більше як п'ятнадцять років, я дістав від посередника запрошення—(тоді по всій Росії, з незабутою досі повільністю, відбувалося розмежування черезполосиці)—запрошення побути, для наради з іншими власниками нашої дачі, в маєток поміщиці вдови Анни Сльоткіної. Звістка про те, що на цім світі не існує більше мамин „єврейчик“ з оченятами як чорнослив, ні трохи, признаюся, мене не засмутила, але мені було цікаво глянути на його вдову. Вона мала у нас славу чудової хазяйки. І справді: її маєток і садиба, і навіть дім—(я мимоволі глянув на покрівлю, вона була залізна)—все було чудово опоря-

джене, все було акуратне, чисте, прибране, де треба—пофарбоване, що не соромно й німкені. Сама Анна Мартинівна, певна річ, постарілася; але та особлива, суха і ніби лиха краса, яка колись так мене хвилювала—не зовсім її покинула. Одягнена вона була по-сільському, але гарно. Вона прийняла нас не гостинно—це слово до неї не пасувало—але чемно, і, побачивши мене, свідка тієї страшної події, навіть бровою не повела. Ні про мою матінку, ні про свого батька, ні про сестру, ні про чоловіка вона навіть не заїкнулася, наче води в рот набрала.

Були в неї дві дочки, обидві гарнесенькі, стрункі, з милими личками, з веселим і ласкавим виразом у чорних оченятах; був і син, що трошки скидався на батька, але теж хлопчик хоч куди! Під час суперечок між власниками Анна Мартинівна поводитися спокійно, з повагою, не виказуючи ні особливої упертості, ні особливої користолюбства. Але ніхто краще за неї не розумів своїх вигід і не умів з більшою переконливістю підносити й боронити свої права; всі „відповідні“ закони, навіть міністерські циркуляри були їй добре відомі; говорила вона небагато й тихим голосом, але кожне слово влучало в ціль. Кінчилося тим, що ми на всі її вимоги дали згоду і таких понаробляли поступок, що аж дивно було. Вертаючи додому, деякі панове поміщики аж самі себе лаяли; всі кречтали й похитували головами.

— От яка баба розумна!—казав один.

— Промітна шельма!—втрутився другий, не такий делікатний землевласник:—м'яко стеле, та твердо спати!

— Та й скнара ж!—додав третій!—чарка горілки й шматочок ікри на брата—що ж це таке?

— Чого від неї сподіватися?—бокнув раптом один, перед тим безмовний поміщик:—хто ж не знає, що вона чоловіка свого струїла?

На мое здивування, ніхто не вважав за потрібне спростувати таке жажне, напевно цілком безпідставне обвинувачення! Це тим більш мене здивувало, що, не вважаючи на наве-

дені мною лайливі вислови, пошану до Анни Мартинівни відчували всі, не виключаючи неделикатного землевласника. Посередник,— той аж у пафос вдався.

— Зведи її на трон,— вигукнув він:— чиста Семіраміда або Катерина Друга! Послух серед селян—зразковий... Виховання дітей—зразкове! Голова! Мізки!

Семіраміді й Катерині даймо спокій—та не було сумніву в тому, що Анна Мартинівна проживала дуже щасливо. Достатком і внутрішнім задоволенням, приємною тишею душевного й тілесного здоров'я так і віяло від неї самої, від її родини, від усього її побуту. Якою мірою вона була варта цього щастя... це інше питання. А втім, такі питання ставляться тільки замолоду. Все на світі, і гарне, і погане—дається людині не по її заслугах, а в наслідок якихось іще невідомих, але логічних законів, на які я навіть вказати не беруся, хоч інколи мені здається, що я вевиразно відчуваю їх.

XXXI

Я спитався в посередника про Євламπίю Мартинівну—і дізнався, що вона, як пішла з дому, так і пропала без вісті—і „мабуть, тепер уже давно відійшла в надземний край“.

Так висловився наш посередник... але я переконаний, що бачив Євламπίю, що я зустрівся з нею. Саме от як.

Років через чотири після моєї зустрічі з Анною Мартинівною, я оселився на літо в Мурині, невеличкому селечку коло Петербурга, добре відомому дачникам середнього достатку. Полювання коло Мурина було тоді непогане—і я ходив з рушницею мало не щодня. Був у мене товариш, на прізвище Вікулов, з міщан—дуже розумний і славний хлопець—але, як він сам про себе висловлювався, зовсім „пропащої“ поведінки. Де тільки не був цей чоловік, і чим він не був! Ніщо його здивувати не могло, все він знав—але любив він тільки полювання—та вино. От одного разу верталися ми з ним до Мурина, і довелося нам минати одинокий дім, що стояв коло перехрестя двох доріг

і був обгороджений високим і тісним частоколом. Не вперше бачив я цей дім, і кожного разу він будив у мені цікавість: в ньому було щось таємниче, замкнене, похмурно-німе, щось таке, що нагадує в'язницю або лікарню. З дороги тільки й можна було бачити, що його стрімку, темною фарбою пофарбовану покрівлю. На всю огорожу були тільки одні ворота; та й ті здавалися наглухо зачиненими; ніякого звуку не чулося ніколи за ними. Проте ви відчували, що в цьому домі неодмінно хто-небудь живе: він зовсім не мав вигляду занехаяного житла. Навпаки, все в ньому було так міцне і дебеле і дуже, що хоч облогу витримуй!

— Що за фортеця така?—спитав я свого товариша.—Не знаєте?

Вікулов лукаво примружився.— Чудна будівля, правда? Багато з неї тутешньому ісправникові доходу!

— А то ж як?

— Та так. Про хлистів-розкольників—отих, що без попів живуть—мабуть, чували?

— Чував.

— Ну, от тут їх головна матка перебуває.

— Жінка?

— Еге ж—матка; богородиця по-їхньому.

— Що ви?

— Я ж вам кажу. Сувора, кажуть, така... Командирша! Тисячами орудує! Взяв би я, та всіх цих богородиць... Та що балакати!

Він покликав свого Пегашку, дивного собаку, з чудовим чуттям, але без ніякого розуміння, що таке стійка. Вікулов мусів підв'язувати йому задню лапу, щоб він не так несамовито бігав.

Слова його влучили мені в пам'ять. Я, бувало, навмисне звертав убік, щоб пройти коло таємничого дому. От, одного разу, порівнявся я з ним, коли раптом—о, чудо! засув гуркнув за ворітьми, ключ заскреготав у замку—потім і ворота поволі одчинилися—показалася могутча кінська голова з заплетеною гривною під мальованою другою—і, не поспішаючи, викотився на дорогу невеличкий візок, подібний до тих, що в них їздять баришники та їздиці з купців. На шкі-

ряній подушці візка, ближче до мене, сидів чоловік років тридцяти, напрочуд гарної і приємної вроди, в охайному чорному арм'яку і низько на лоб надягнутому чорному картузі; він статечно правував відгодованим, як піч, широким конем; а обік чоловіка, по той бік візка, сиділа жінка висока на зріст, рівна, як стріла. Голову її вкривала дорога чорна шаль; одягнена вона була в короткий оксамитовий шушун оливного кольору і темносиню мериносову спідницю; білі руки, статечно складені біля грудей, підтримували одна одну. Візок завернув по дорозі наліво—і жінка опинилася на два кроки від мене; вона злегка повела головою—і я пізнав Євлампію Харлову. Я пізнав її негайно, я ні на мить не завагався, та й не можна було вагатися; таких очей, як у неї—і особливо такого складу губ—гордовитого і похитливого—ні в кого не бачив. Обличчя її зробилося довше й сухіше, шкіра потемнішала, де-не-де виднілися зморшки; але найбільше змінився вираз цього обличчя! Трудно переказати словами, до якої міри воно стало самовпевнене, суворе, гордовите! Не простим спокоем влади—пересиченням влади дихала кожна риса; в недбалому погляді, який вона на мене

кинула—виявлялася давня, застаріла звичка бачити скрізь тільки побожну, безвідмовну покору. Ця жінка—очевидно—жила, оточена не поклонниками—а рабами; вона, очевидно, навіть забула той час, коли якийнебудь її наказ або бажання не були негайно виконані! Я голосно назвав її на імення й по-батькові; вона ледве-ледве здригнулася, вдруге подивилася на мене—не з переляком, а з зневажливим гнівом, хто, мовляв, сміє мене турбувати?—і, ледве розкривши губи, промовила владне слово. Чоловік, що сидів поруч неї, стрепенувся, з розмаху ударив віжками по коневі—той рушив вперед швидкою й великою риссю—і віз зник.

З того часу я не зустрічав більше Євлампії. Яким чином дочка Мартина Петровича потрапила в хлистовські богородиці—я й уявити собі не можу; але хто знає, може вона заснувала секту, яка назветься—або вже тепер називається, за її іменем—Євлампіївщиною? Все буває, все трапляється.

І от, що я мав сказати вам про свого степового короля Ліра, про сім'ю його і вчинки його“.

Оповідач замовк—а ми поговорили трохи, та й розійшлися кожен до себе.

Веймар, 1870 р.

ВЕСНЯНІ ВОДИ

Веселі літа,
Щасливі сні,
Як води весняні
Промчали вони!

З старовинного романсу.

... Годині о другій ночі він вернувся до свого кабінету. Він вислав слугу, що посвітив свічки—і, кинувшись у крісло коло каміна, затулив обличчя обома руками.

Ніколи ще він не відчував такої втоми—тілесної й душевної. Цілий вечір він перебув з приємними дамами, з освіченими чоловіками; деякі з дам були вродливі, майже всі чоловіки відзначалися розумом і талантами—сам він розмовляв вельми успішно і навіть блискуче... і, поруч із тим, ніколи ще те „*taedium vitae*“¹, про яке говорили вже римляни, та „огида до життя“—з такою неподоланною силою не налягала на нього, не душила його. Коли б він був трохи молодший—він заплакав би з туги, з нудьги, з роздратування: гіркота їдка й пекуча, як гіркота полиню, сповняла всю його душу. Щось невідчепно-осоружне, відворотно-тяжке з усіх боків обступило його, як осіння, темна ніч;—і він не знав, як позбутися цієї темряви, цієї гіркоти. На сон не було чого надіятися: він знав, що він не засне.

Він почав роздумувати... поволі, мляво і злісно.

Він роздумував про марність, непотрібність, про підлу фальш всього людського. Дитинство, молодість, мужність поволі проходили перед

його мисленними очима—(йому самому недавно минув 52-й рік)—і жодна пора життя не знаходила пощади перед ним. Скрізь те саме вічне тупцяння на одному місці, те саме товчіння води в ступі, та сама, напівсумлінна, напівсвідома самоомана,—хай дитина бавиться чим хоче, аби не плакала,—а тоді раптом, справді наче сніг на голову, налетить старість—і разом з нею той страх перед смертю, страх, що безнастанно зростає, що все роз'їдає й точить... та й бух у безодню! Добре ще, коли так розгорнеться життя! А то, чого доброго, перед кінцем, підуть, як іржа по залізу, немощі, страждання... Не бурхливими хвилями вкритим, як описують поети, убачалося йому життєве море; ні; він уявляв собі це море незбурено-гладким, неперушним і прозорим аж до темного дна; сам він сидить у маленькому, хибкому човні—а там, на цьому темному, намулистому дні, ніби величезні риби, ледве видно потворні страховища: всі життєві недуги, хвороби, гіркоти, безумство, бідність, сліпота... Він дивиться: і от одно страховище вирізняється з мороку, підіймається вище й вище, стає чимраз виразніше, чимраз огидно-виразніше... Ще хвилина—і перевернеться підпертий ним човен! Але от воно знов начебто тьмяніє, воно віддаляється, спускається на дно—і лежить воно там, ледве-ледве ворущачи пле-

¹ Пересичення життям.

сом... Але день визначений прийде — і переверне воно човна.

Він струснув головою, схопився з крісла, зо два рази пройшовся по кімнаті, присів до писемного стола і, висуваючи одну шуфляду по другій, почав порпатися у своїх паперах, удавніх, здебільшого жіночих, листах. Він сам не знав, навіщо він це робив, він нічого не шукав—він просто хотів якимнебудь зовнішнім заняттям позбутися думок, що його мучили. Розгорнувши навмання декілька листів—(в одному з них була засохла квітка, перев'язана полинялою стрічкою)—він тільки плечима здвигнув, і, глянувши на камінь, відкинув їх набік, напевне, збираючись спалити весь цей непотрібний мотлох. Поквапливо засуваючи руки то в одну, то в другу шуфляду, він раптом широко розплющив очі і, поволі витягнувши невелику восьмикутню коробку старовинної побудови, поволі підняв її кришку. В коробці, під подвійним шаром пожовклої бавовни, був маленький гранатовий хрестик.

Кілька хвилин здивовано розглядав він цей хрестик—і раптом стиха скрикнув... Не то жаль, не то радощі позначилися на його обличчі. Такий вираз буває в людини, коли їй доводиться зненацька зустрітися з іншою людиною, яку він давно втратив з очей, яку ніжно любив колись і яка несподівано виникає тепер перед його поглядом, вся та сама—ї уся змінена роками.

Він встав—і, вернувшись до каміна, сів знов у крісло—і знов затулив руками лице... „Чому сьогодні? саме сьогодні?“ думалося йому,—і згадав він багато з давно минулого.

От що згадав він...

Але треба спершу сказати його ім'я й прізвище. Його звали Саніним, Дмитром Павловичем.

От що він згадав:

I

Діялося влітку 1840 року. Саніну минув 22-й рік, і він перебував у Франкфурті, повертаючись з Італії до Росії. Чоловік він був з невеликим достатком, але незалежний, майже безсімейний. У нього, після смерті

далекого родича, зібралось кілька тисяч карбованців—і він зважився прожити їх за кордоном, перед вступом на службу, перед тим як остаточно накласти на себе казенний хомут, без якого забезпечене існування стало для нього неможливим. Санін точно виконав свій намір, і так добре розпорядився, що в день прибуття до Франкфурта в нього лишалось саме стільки грошей, скільки треба було, щоб дістатися до Петербурга. 1840 року залізниця існувало дуже мало; панове туристи їздили в диліжансах. Санін узяв місце в „бейвагені“, але диліжанс відходив аж об одинадцятій годині вечора. Часу залишалось багато. На щастя, погода була чудова—і Санін, пообідавши у славнозвісному тодішньому готелі „Білого Лебеда“, подався блукати по місті. Зайшов подивитися Данекерову Аріадну, яка йому сподобалась не дуже, побував у домі Гете, з творів якого він, щоправда, прочитав тільки „Вертера“—та й то у французькому перекладі; погуляв по березі Майна, понудьгував, як слід порядному мандрівникові; нарешті, о шостій годині вечора, стомлений, з запорошеними ногами, опинився на одній із зовсім незначних вулиць Франкфурта. Цієї вулиці він довго потім забути не міг. На одному з нечисленних її будинків він побачив вивіску: „Італійська кондиторська Джіованні Розеллі“ оповіщала про себе прохожих. Санін зайшов у неї, щоб випити склянку лимонаду, але в першій кімнаті, де, за скромним прилавком, на полицях фарбованої шафи, нагадуючи аптеку, стояло кілька пляшок з золотими наліпками і стільки ж скляних слоївків з сухарями, шоколадками й цукерками—в цій кімнаті не було ні душі; тільки сірий кіт мружився й муркав, перебираючи лапками на високому плетені стільці коло вікна,—і яскраво жевріючи у скісному промені вечірнього сонця, великий клубок червоної вовни лежав на підлозі, біля перекинутого кошика з різьбленого дерева. Невиразний гомін чувся в сусідній кімнаті. Санін постояв і, давши дзвіночкові на дверях продзвеніти до кінця, промовив голосніше: „Нікого тут нема?“ Ту ж мить двері сусідньої

кімнати одчинились—і Саніну мимо-волі довелося здивуватися.

II

До кондиторської з розсипаними по оголених плечах темними кучерями, з простягненими вперед оголеними руками, поривчасто вбігла дівчина років дев'ятнадцяти і, побачивши Саніна, зараз кинулася до нього, схопила його за руку й потягла за собою, примовляючи задиханим голосом: „швидше, швидше, сюди, врятуйте!“ Не з небажання коритися, а просто з надмірного здивування, Санін не одразу пішов за дівчиною—і наче вперся на місці: він у житті не бачив такої вродливиці. Вона обернулася до нього—і з таким одчаєм у голосі, у погляді, в русі стисненої руки, судорожно піднесеної до блідої щоки, вимовила: „та йдіть же, ідіть!“—що він ту ж мить кинувся за нею в одчинені двері.

В кімнаті, куди він вбіг услід за дівчиною, на старомодному дивані з кінського волосся, лежав, весь білий-білий з жовтавими відтінками, як віск або як старовинний мармур,—хлопчик років чотирнадцяти, надзвичайно подібний до дівчини, очевидно, її брат. Очі його були закриті, тінь від чорного, густого волосся падала плямою на немов скам'яніле чоло, на нерухомі тонкі брови; спід посинілих губ виднілися стиснені зуби. Здавалося, він не дихав;—одна рука спустилася на підлогу, другу він закинув за голову. Хлопчик був одягнений і застебнутий; тісний галстук стискав його шию.

Дівчина, зойкнувши, кинулась до нього. „Він помер, він помер!—скрикнула вона:—щойно він тут сидів, говорив зо мною—і раптом упав і зробився нерухомий... Боже мій! Невжеж не можна допомогти? І мами нема! Панталеоне, Панталеоне, де ж лікар?—додала вона раптом італійською мовою:—ти ходив по лікаря?“

— Сивьйора, я не ходив, я послав Луїзу,—зачувся хрипкий голос за дверима—і до кімнати, кульгаючи на кривих ніжках, увійшов маленький дідок у ліловому фракку з чорними гудзиками, високим білим галстухом,

у нанкових коротких панталонах і синіх вовняних панчохах. Його малесеньке личко зовсім зникало під цілою скиртою сивого, залізного кольору волосся. З усіх боків стрімко підносячись угору і падаючи назад розтріпаними косицями, вони надавали постаті дідка схожості з чубатою куркою—схожості, яка тим більше вражала, що під їх темносирою масою тільки й можна було розгледіти загострений ніс та круглі жовті очі.

— Луїза швидше побіжить, а я не можу бігати, — провадив дідок по-італійському, по черзі підіймаючи-плоскі, подагричні ноги, взуті у високі черевики з бантиками:—а я от води приніс.

Своїми сухими, корявими пальцями він стискав довгу шийку пляшки.

— А леж Еміль тим часом помре!— вигукнула дівчина й простягла руки до Саніна.— О, мій пане, о, mein Herr!— Невже ви не можете допомогти?

— Треба йому кров пустити—це удар,—зауважив дідок, що мав ім'я Панталеоне.

Хоч Санін нічогосінько не тямив у медицині, проте одне він знав напевно: з чотирнадцятилітніми хлопчиками ударів не буває.

— Це неприйнятно, а не удар,— промовив він, звернувшись до Панталеоне.— Є у вас щітки?

Дідок підвів своє личко.— Що?

— Щітки, щітки,—повторив Санін по-німецькому і по-французькому.— Щітки,— додав він, показуючи руками, що чистить собі одержу.

Дідок, нарешті, його зрозумів.

— А, щітки! Spazzette! щоб не було щіток!

— Давайте їх сюди; ми скинемо з нього сюртук—і почнем розтирати його.

— Добре... Bene! А воду на голову не треба вилляти?

— Ні... потім; ідіть тепер швидше по щітки.

Панталеоне поставив пляшку на підлогу, вибіг і ту ж мить вернувся з двома щітками, одною головною і одною одержною. Кучерявий пудель супроводив його і, щосили крутячи хвостом, з цікавістю оглядав старого, дівчину і навіть Саніна—ніби бажаючи знати, що означала вся ця тривога?

Санін проворно скинув сюртук з хлопчика, що лежав на дивані, розстебнув комір, закачав рукава його сорочки — і, озброївшись щіткою, почав з усієї сили терти йому груди й руки. Панталеоне так само заподливно тер другою — головною щіткою — по його чоботях і панталонах. Дівчина кинулася на коліна коло дивана і, охопивши обома руками голову, не кліпаючи жодною повікою, так і вп'ялася в обличчя своєму братові.

Санін сам тер, — а сам скоса поглядав на неї. Боже мій! яка ж це була вродливиця!

III

Ніс був у неї трохи великий, але гарного, орлиного складу, верхню губу ледве-ледве відтіняв пушок; зате колір обличчя, рівний і матовий, зовсім як слонова кість або молочний янтар; хвилястий полиск волосся, як у Аллорієвої Юдіфі в Палаціо-Пітті — і особливо очі, темносрі, з чорною обвідкою довкола зіниць, чудові, тріумфуючі очі, — навіть тепер — коли переляк і горе тьмарили їх блиск... Саніну мимоволі згадався чудовий край, звідки він вертався... Та він і в Італії не зустрічав нічого подібного! Дівчина дихала рідко й нерівно; здавалося, вона щоразу ждала, чи не почне брат її дихати?

Санін далі розтирав його; але він дивився не тільки на дівчину. Оригінальна постать Панталеоне теж привертала його увагу. Старий зовсім ослаб і задихався; при кожному ударі щіткою підстрибував і верескливо кречтав, а величезні патли волосся, змочені потом, тяжко гоїдалися з боку в бік, немов коріння великої рослини, підмите водою.

— Скиньте, приваймні, з нього чоботи, — хотів сказати йому Санін...

Пудель, мабуть, схвилюваний незвичайністю всього, що діялося, раптом припав на передні лапи — і заходився гавкати.

— Tartaglia — canaglia¹ — засичав на нього старий...

Але в цю мить обличчя дівчини перетворилося. Її брови підвелися,

очі ще побільшали і засяяли радістю...

Санін оглянувся... На обличчі юнака виступив рум'янець; повіки ворухнулися... ніздрі здригнулися. Він потягнув повітря крізь затиснені ще зуби, зітхнув...

— Еміль! — крикнула дівчина. — Еміліо міо!

Поволі розкрилися великі чорні очі. Вони дивилися ще тупо, але вже усміхалися — немічно; така ж немічна усмішка спустилася на бліді губи. Потім він рушив повислою рукою — і з розмаху поклав її собі на груди.

— Еміліо! — повторила дівчина й підвелася. Вираз її обличчя був такий сильний і яскравий, що здавалося, от зараз або сльози у неї бризнуть, або вихопиться речі.

— Еміль! Що таке? Еміль! — почувлося за дверима — і в кімнату проворною ходою увійшла охайно одягнена дама з сріблясто-сивим волоссям і смуглявим обличчям. Чоловік літнього віку виступав за нею слідом; голова наймички майнула в нього за плечима.

Дівчина побігла до них назустріч.

— Він врятований, мамо, він живий! — вигукнула вона, судорожно, обіймаючи даму, що ввійшла.

— Та що таке? — повторила вона. — Я вертаюсь... і раптом зустрічаю пана лікаря і Луїзу...

Дівчина почала розказувати, що сталося, а лікар підійшов до хворого, який чимраз більше й більше приходив до пам'яті — і все усміхався: він немов починав соромитися, що наробив такої тривоги.

— Ви, я бачу, його розтирали щітками, — звернувся лікар до Саніна і Панталеоне: — і чудово зробили... Дуже гарна думка... а от ми тепер подивимося, які ще засоби...

Він помацав у юнака пульс. — Гм! Покажіть но язик!

Дама турботливо нахилилася до нього. Він ще одвертіше усміхнувся, звів на неї очі — і почервонів...

Саніну спало на думку, що він уже зайвий; він вийшов у кондиторську. Ти не встиг він ще взятися за ручку надвірних дверей, як дівчина знов з'явилася перед ним і зупинила його.

— Ви йдете, — почала вона, ласкаво

¹ Тарталія — каналія!

заглядаючи йому в обличчя: — я вас не затримую, але ви повинні неодмінно прийти до нас сьогодні ввечері: ми вам такі вдячні — ви, може, врятували брата — ми хочемо дякувати вам — мама хоче. Ви повинні сказати нам — хто ви, ви повинні порадіти разом з нами ...

— Але я їду сьогодні в Берлін, — заікнувся був Санін.

— Ви ще встигнете, — жваво відказала дівчина. — Прийдіть до нас через годину на чашку шоколаду. Ви обіцяєте? А мені треба знов до нього! Ви прийдете?

Що мав робити Санін?

— Прийду, — відказав він.

Вродливиця швидко стиснула йому руку, випурхнула пріч — і він опинився на вулиці.

IV

Коли Санін, години через півтори, вернувся в кондиторську Розеллі, його там прийняли як рідного. Еміліо сидів на тому самому дивані, на якому його розтирали; лікар призначив йому ліки й рекомендував „велику обережність у дізнанні відчуттів“, — бо суб'єкт темпераменту нервового і з нахилом до хвороб серця. Він і перше іноді непритомнів; але ніколи припадок не бував такий довгочасний і сильний. А втім, лікар сказав, що небезпека зовсім минула. Еміль одягнений був, як годиться тому, хто видужує, у просторий шлагфрок; мати намотала йому блакитну вовняну косинку кругом шиї; але вигляд він мав веселий, майже святочний; та і все навколо мало святочний вигляд. Перед диваном, на круглomu столі, вкритому чистою скатеркою, височів повний запашного шоколаду, обставлений чашками, графінами з сиропом, бісквітами й булками, навіть квітами — величезний порцеляновий кофейник; шість тонких воскових свічок горіло в двох старовинних срібних шандалах; з одного боку дивана вольтерівське крісло розкривало свої м'які обійми — і Саніна посадили саме в це крісло. Всі мешканці кондиторської, з якими йому прийшлося познайомитись того дня, були присутні, не виключаючи пуделя

Тарталья і kota; всі здавалися невимовно щасливими; пудель аж чхав від задоволення; тільки кіт, як перше, все маніжився і мружився. Саніна примусили розказати, хто він родом, і звідки, і як його зовуть; коли він сказав, що він росіянин — обидві дами трохи здивувались і навіть ахнули, — і одразу, в один голос, заявили, що він чудово вимовляє по-німецькому; але що коли йому зручніше висловлюватися по-французькому, то він може уживати і цієї мови — бо вони обидві добре її розуміють і висловлюються нею. Санін негайно скористався з цієї пропозиції: „Санін? Санін!“ Дами ніяк не сподівалися, що російське прізвище можна так легко вимовити. Ім'я його: „Димитрій“ теж дуже сподобалося. Старша дама зауважила, що вона замолоду чула прекрасну оперу „Demetrio e Polibio“ — але що „Dimitri“ далеко краще, ніж „Demetrio“. Таким чином Санін розмовляв близько години. З свого боку, дами розповіли йому усі подробиці власного життя. Говорила більше мати, дама з сивим волоссям. Санін довідався від неї, що ім'я її — Леонора Розеллі: що вона лишилася вдовою після чоловіка свого, Джіованні Баттіста Розеллі, який двадцять п'ять років тому оселився у Франкфурті як кондитор; що Джіованні Баттіста був родом з Віченци і дуже хороша, хоч трохи гнівлива й зарозуміла людина, ще й до того республіканець! При цих словах пані Розеллі показала на його портрет, мальований олійними фарбами, що висів над диваном. Мабуть, художник — „теж республіканець!“ як, зітхнувши, зауважила пані Розеллі — не зовсім умів віддавати подібність, бо на портреті покійний Джіованні Баттіста здався якимось похмурим і суворим бригантом — на зразок Рінальдо Рінальдіні! Сама пані Розеллі була родом з „старовинного й прекрасного міста Парми, де знаходиться такий чудовий купол, розмальований безсмертним Корреджіо!“ Але віддавна перебуваючи в Німеччині, вона майже зовсім понімечилася. Потім вона додала, сумно похитавши головою, що в неї тільки й лишилося, що ось ця дочка, та цей син (вона

показала на них по черзі пальцем);— що дочку зовуть—Джеммою, а сина— Емілієм; що обоє вони дуже хороші й слухняні діти — особливо Емілію ... („Я не слухняна?“ втрутилася тут дочка; — „ох, ти теж республіканка!“ відповіла мати);— що діла, певна річ, ідуть тепер гірше, ніж при чоловікові, який у кондиторській справі був великий майстер ... („Un grand'чото“¹ з суворим виглядом підхопив Панталеоне); та що, проте, слава богу, жити ще можна!

V

Джемма слухала матір — і то посміювалася, то зітхала, то гладила її по плечі, то сварилася на неї пальцем, то поглядала на Саніна; нарешті, вона встала, обійняла й поцілувала матір у шию — в „душку“, через що та дуже сміялася і навіть пищала. Панталеоне теж відреккомендували Саніну. Виявилось, що він був колись оперним співаком, для баритонових партій, але вже давно облишив свою театральну роботу і був у родині Розеллі чимось середнім між другом дому і слугою. Не вважаючи на те, що він уже дуже довгий час перебував у Німеччині, він німецької мови вивчився погано і тільки вмів лаятися нею, немилосердно калічачи навіть і лайливі слова. „Феррофлукто спіччеубіо!“ обзивав він мало не кожного німця. Зате італійську мову вимовляв досконалим — бо був родом з Сінігальї, де чується „lingua toscana in bocca romana“² Емілію, видимо, ніжився і віддавався приємним відчужанням людини, яка щойно збулася небезпеки або видужує; та й крім того, по всьому можна було помітити, що в сім'ї його пестили. Він соромливо подякував Саніну, а втім, більше налягав на сироп і на цукерки. Санін мусів випити дві великих чашки чудового шоколаду і з'їсти надзвичайну кількість бісквітів: він тільки проковтне один, а Джемма вже подає йому другий — і відмовитися нема йому можливості! Він незабаром відчув себе як дома: час летів з неймовірною швидкістю.

Йому довелося багато розказувати — про Росію взагалі, про російський клімат, про російське громадянство, про російського мужика — і особливо про козаків; про війну дванадцятого року, про Петра Великого, про Кремль і про російські пісні й про дзвони. Обидві дами мали дуже невразне уявлення про нашу простору й далеку батьківщину; пані Розеллі, або, як її частіше звали, фрау Леноре, навіть здивувала Саніна запитанням: чи існує ще славетний, побудований в минулому столітті, крижаний дім у Петербурзі, про який вона недавно прочитала таку цікаву статтю в одній з книжок її покійного чоловіка: *Bellezze delle arti*?¹—А у відповідь на вигук Саніна, „та невже ж ви гадаєте, що в Росії ніколи не буває літа?“ фрау Леноре відказала, що вона досі так собі уявляла Росію: вічний сніг, всі ходять у шубах і всі військові — але гостинність надзвичайна, і всі селяни дуже слухняні! Санін постарався подати їй і її дочці відомості певніші. Коли мова зайшла про російську музику, його зараз попросили проспівати якунебудь російську арію і показали на малесеньке фортепіано, з чорними клавшами замість білих і білими замість чорних, що стояло в кімнаті. Він послухався без будь-яких церемоній і, акомпаніюючи собі двома пальцями правої і трьома (великим, середнім і мізинцем) лівої — проспівав, тоненьким носовим тенорком, спочатку: „Сарафан“, — потім: „По улице мостовой“. Дами похвалили його голос і музику, але більше захоплювались м'якістю й милозвучністю російської мови і попросили переказати текст. Санін виконав їх бажання — але як слова „Сарафана“ і особливо: „По улице мостовой“ (*sur une rue ravée une jeune fille allait à l'eau*² — він так переказав зміст оригіналу) — не могли утворити в його слухачках високої думки про російську поезію, то він спочатку продекламував, потім переказав, потім проспівав Пушкінське: „Я помню чудное мгновенье“, покладене на музику Глінкою, мінорні куплети якого він

¹ Велика людина.

² Тосканська мова в римських устах.

¹ Гарні твори мистецтва.

² Брукваною вулицею молода дівчина йшла по воду.

злегка перебрехав. Тут дами впали у захват — фрау Леноре навіть відкрила в російській мові дивну подібність до італійської. „Мгновеньє“ — o, vienì¹ — „со мною“ — *siam poi*² — і т. ін. Нівить імена: Пушкін (вона вимовляла: Пуссекін) — і Глінка звучали їй чимось рідним. Савін і собі попросив дам щонебудь заспівати: вони теж не маніжились. Фрау Леноре сіла за фортепіано і разом з Джеммою проспівала кілька дуеттіно і „сторнелло“. У матері був колись гарний контральт; голос дочки був трохи слабкий, але приемний.

VI

Та не голосом Джемми — нею самою милувався Санін. Він сидів трохи позаду й збоку, і думав, що ніяка пальма — навіть у віршах Бенедіктова, тогочасного модного поета — не може рівнятися з красою стрункого її стану. А коли вона, на чулих нотках, зводила вгору очі — йому здавалося, що нема такого неба, щоб воно не розкрилося перед таким поглядом. Навіть старий Панталеоне, який, прихилившись плечем до одвірка і уткнувши підборіддя й рот у просторий галстух, слухав поважно, з виглядом зваяця — навіть той милувався обличчям прекрасної дівчини і дивувався на нього — а, здається, повинен був він до нього звикнути! Скінчивши свої дуеттіно з дочкою, фрау Леноре зауважила, що в Еміліо голос чудовий, справжнє срібло — але що він тепер у таких літах, коли голос міняється — (він, дійсно, говорив якимось чудним басом, що безперестанку ламався) — і що йому через те заборонено співати; а що от Панталеоне міг би, на честь гостя, згадати давнину! Панталеоне одразу прибрав незадоволеного вигляду, насупився, розкудовчив волосся й заявив, що він уже давно все це покинув, хоч справді міг замолоду обстояти себе — та й взагалі належав до тої великої епохи, коли існували справжні, класичні співаки — не рівня теперішнім пискунам! і справжня школа співу; що йому, Панталеоне Чинпатола з Варезе, піднесли одного разу в Модені лавровий вінок,

і навіть з цього приводу випустили в театрі кілька білих голубів; що, між іншим, один російський князь Тарбуський — „il principe Tarbusski“ — з яким він був у великій приязні, завжди за вечерею кликав його в Росію, обіцяв йому гори золота, гори!.. але що він не хотів розлучитися з Італією, з країною Данта — *il paese del Dante!* — Потім, звичайно, сталися... нещасливі події, він сам був необережний... Тут старий перепинив самого себе, зітхнув глибоко два рази, похнюпився — і знов заговорив про класичну епоху співу, про знаменитий тенор Гарсія, до якого відчував поборжну, безмежну пошану. „От був чоловік!“ вигукнув він. Ніколи великий Гарсія — „il gran Garcia“ — не принижався до того, щоб співати, як теперішні тенорці — *tenoracci* — фальцетом: завжди грудьми, грудьми, *voce di petto, si!*¹ Старий міцно постукав маленьким засохлим кулачком по власному жабо! Який актор! Вулкан, *signori miei, vulkan, un Vesuvio!*² Я мав честь і щастя співати разом з ним в опері *del'illustrissimo maestro*³ Россіні — в Отелло! Гарсія був Отелло — я був Яго — і коли він вимовляв цю фразу...

Тут Панталеоне став у позитуру і заспівав тремтючим і хрипким, але досі ще патетичним голосом:

L'i... ra daver... so never... so il fato
Io più no... no... non temerò!⁴

— „Театр тремтів, *signori miei!* Але й я не відставав; і я теж за ним:

L'i... ra daver... so daver... so il fato
Temèr più non dovrò!

— „І раптом він — як блискавка, як тигр. *Morro!.. ma vendicato...*

— „Або от ще, коли він співав... коли він співав цю славетну арію з „*Matrimonio segreto*“⁵ *Pria che sprinti...* Тут він, *il gran Garcia*, після слів: *I cavalli di galoppo* — робив на словах: *Senza posa caccierà* — послухайте, як це чудово, *com'è stupendo!* Тут він робив...“ Старий почав був якусь незвичайну фіоритуру — і на десятій

¹ Грудний голос, авжеж.

² Панове мої, Везувій!

³ Славетний маєстро.

⁴ Гніву долі я не повинен боятися.

⁵ Таємний шлюб.

¹ Приходь.

² Це ми.

ноті запнувся, закашлявся і, махнувши рукою, відвернувся і пробурмотів:— „Навіщо ви мене мучите?“ Джемма зараз схопилася з стільця і, голосно плещучи в долоні, з криком: браво!.. браво!.. підбігла до бідного відставного Яго і обома руками ласкаво поплескала його по плечах. Тільки Еміль без жалю сміявся. *Cet âge est sans pitié*—цей вік не знає жалощів,— сказав ще Лафонтен.

Санін спробував потішити старого співака і заговорив з ним італійською мовою—(він трохи її набрався під час своєї останньої подорожі), заговорив про „paese del Dante, dove il si suona“¹. Ця фраза, разом з „Lasciate ogni speranza“²— становила весь поетичний італійський багаж молодого туриста; але Панталеоне не піддався на його запобігання. Глибше ніж будьколи устроївши підборіддя в галстух і похмуро витріщаючи очі, він знову став подібний до птаха, та ще й сердитого,— вarono або що, чи шуліки. Тоді Еміль, моментально й легко червоніючи, як це звичайно трапляється з пещеними дітьми,— звернувся до сестри і сказав їй, що коли вона бажає розважити гостя, то нічого вона не може придумати кращого, як прочитати йому одну з комедійок Мальца,— вона їх так добре читає! Джемма засміялася, вдарила брата по руці, вигукнула, що він „завжди таке придумав!“ Одначе, зараз пішла в свою кімнату і, вернувшись звідти з невеликою книжкою в руках, сіла за столом перед лампою, оглянулася, підняла палець— „мовчіть, мовляві!“— суто італійський жест— і почала читати.

VII

Мальц був франкфуртський літератор 30-х років, який у своїх коротеньких і легко начеркнених комедійках, писаних місцевим наріччям, виводив, з веселим і бистрим, хоча й не глибоким юмором, місцеві, франкфуртські типи. виявилось, що Джемма читала справді чудово— зовсім як акторка. Вона відтіняла кожную особу

і дуже добре витримувала її характер, пускаючи в діло свою міміку, успадковану нею разом з італійською кров'ю; не жаліючи ні свого ніжного голосу, ні свого прекрасного обличчя, вона, коли треба було вдати або стару жінку, що зійшла на дитячий розум, або дурного бургомистра— кривила найсмійливіші гримаси, мружила очі, морщила ніс, гаркавила, пищала... Сама, під час читання, вона не сміялася; але коли слухачі (за винятком, щоправда, Панталеоне: він одразу з обуренням вийшов, тільки не зайшла мова про *quel ferrogliusto Tedesco*¹), коли слухачі перепиняли її вибухом одностайного реготу— вона, поклавши книжку на коліна, дзвінко реготала сама, закинувши голову назад— і чорні її кучері стрибали м'якими завиточками по шиї і по розколиканих плечах. Регіт припинявся— вона зараз підіймала книжку і, знов надавши рисам своїм належного складу, серйозно бралася до читання. Санін не міг надивуватися на неї; його особливо вражало те: яким чудом таке ідеально-прекрасне обличчя набирало враз такого комічного, інколи майже тривіального виразу? Не так задовільно читала Джемма ролі молодих дівчат—так званих „jeunes premières“², особливо любовні сцени не виходили в неї; вона сама це відчувала і тому надавала їм легкого відтінку глузливості— немов вона не вірила всім цим захопленим клятвам і високим речам, від яких, щоправда, сам автор утримувався— в міру можливості.

Санін не зчувся, як перебіг вечір— і аж тоді згадав про наступну подорож, коли годинник пробив десяту годину. Він схопився з стільця, як ужалений.

— Що вам? — спитала фрау Леноре.

— Та я мав сьогодні виїхати в Берлін— і вже місце взяв у диліжансі!

— А коли йде диліжанс?

— О пів на одинадцятую!

— Ну, то ви вже не встигнете,— зауважила Джемма:— залишайтеся... я ще почитаю.

— Ви всі гроші заплатили чи тільки

¹ Країну Данте, де вона звучить.

² „Покиньте надію назавжди“ (з Данте).

¹ За проклятого німця.

² Перших кохувачів.

завдаток дали?—поцікавилася фрау Леноре.

— Есі!—з сумною міною скрикнув Санін.

Джемма подивилася на нього, прирмуживши очі—і засміялася, а мати її посварила.— Юнак надаремно гроші витратив, а ти смієшся!

— Пусте,—відповіла Джемма:—він від цього не збідніє, а ми постаріємось його втішити. Хочете лимонаду?

Санін випив склянку лимонаду, Джемма знов увзялася за Мальца—і все знов пішло як по маслу.

Годинник пробив дванадцять. Санін почав прощатися.

— Ви тепер кілька днів повинні залишитися у Франкфурті,—сказала йому Джемма:—куди вам поспішати? Веселіше в іншому місті не буде.—Вона помовчала.—Йй-право, не буде,—додала вона й усміхнулась. Санін нічого не відповів і подумав, що тепер, коли в його гаманці пусто, йому мимоволі доведеться лишитися у Франкфурті, поки прийде відповідь від одного берлінського приятеля, до якого він збирався звернутися по гроші.

— Залишайтеся, залишайтеся,—промовила і фрау Леноре.—Ми познайомимо вас з женихом Джемми, паном Карлом Клюббером. Він сьогодні не міг прийти, бо він дуже зайнятий у себе в крамниці... ви напевно бачили на Цейлі найбільшу крамницю сукна і шовкових матерії? Ну, то він там головний. Але він дуже буде радий вам відрекомендуватися.

Саніна ця звістка—бог знає чому—трохи приголомшила. „Щасливий цей жених!“ промайнула в нього думка. Він подивився на Джемму—і йому здалося, що він помітив глузливий вираз у її очах. Він почав прощатися.

— До завтра? Правда, до завтра?—спитала фрау Леноре.

— До завтра!—промовила Джемма тоном не запитання, а ствердження, так начебто інакше й бути не могло.

— До завтра!—озвався Санін.

Еміль, Панталеоне і пудель Тарталья провели його до рогу вулиці. Панталеоне не втерпів, щоб не висловити свого незадоволення з приводу Джемминого читання.

— Як їй не соромно! Викривляється,

пищить—*una caricatura!*¹ Їй би Меропу грати або Клітемнестру—щось велике, трагічне, а вона перекирвує якусь погану німкеню! Огак і я можу... Мерц, керц, смерц,—додав він хрипким голосом, уткнувши лице вперед і розчепіривши пальці. Тарталья загавкав на нього, а Еміль зареготався. Старий круто повернув назад.

Санін вернувся в готель „Білого Лебедя“—(він лишив там свої речі в загальній залі)—в досить невиразному настрої. Всі ці німецько-французько-італійські розмови так і брили в нього у вухах.

— Наречена!—шепотів він, уже лежачи в постелі, у своєму скромному номері.—Та й красуня ж! Але навіщо я залишився?

Проте другого дня він послав листа до берлінського приятеля.

VIII

Він не встиг ще одягнутися, коли кельнер доповів йому, що прийшло двоє панів. Один з них був Еміль; другий, показний і рослий молодий мужчина, з найблагообразнішим обличчям, був герр Карл Клуббер, жених прекрасної Джемми.

Мабуть, на той час, в цілому Франкфурті, в жодній крамниці не існувало такого ввічливого, пристойного, поважного, чемного головного коммі, яким був пан Клуббер. Бездоганність його туалету стояла на одному рівні з достойністю його постави, з елегантністю—трохи, щоправда, бундючною і стриманою, на англійський лад (він перебув два роки в Англії)—та проте чарівною елегантністю його манер! З першого погляду ставало очевидно, що цей вродливий, трохи суворий, досконало вихований і чудово вимитий юнак звик скорятися старшим і наказувати підлеглим і що за прилавком своєї крамниці він неминуче мусив будити пошану навіть у покупців! У надприродній його чесності не могло бути жодного сумніву: варто тільки було глянути на його туго накрохмалені комірці! І голос у нього, виявилось, був такий, якого слід було сподіватися:

¹ Карикатура.

густий і самовпевнено-соковитий, але не надто гучний, з певною навіть ласкавістю в тембрі. Таким голосом дуже зручно давати накази підлеглим коммі: „покажіть, мовляв, ту штуку пунсового ліонського оксамиту!“— або: „подайте стілець цій дамі!“

Пан Клюбер почав з того, що відрекомендувався, при чому так благородно нахилив стан, так приємно зсунув ноги і так чемно торкнувся каблуком до каблука, що всякий неодмінно мусів відчуті: „у цієї людини і близьна, і душевні якості— першого сорту!“ Оздоблення оголеної правої руки— (у лівій, одягненій в шведську рукавичку, він держав до блиску виглянсувану шляпу, на дні якої лежала друга рукавичка), оздоблення цієї правої руки, яку він скромно, але твердо простягнув Савіну— перевершало все імовірне: кожен кітоть був у своєму роді досконалість! Потім він повідомив, щонайдобрішою німецькою мовою, що бажав засвідчити свою пошану і свою вдячність панові іноземцеві, який зробив таку важливу послугу майбутньому його родичеві, братові його нареченої; при тім він повів лівою рукою, що держала капелюх, в напрямку Еміля, який немов засоромився і, відвернувшись до вікна, поклав пальця в рот. Пан Клюбер додав, що вважатиме себе за щасливого, якщо й він зможе зробити щонебудь приємне панові іноземцеві. Санін відповів, з деяким зусиллям, теж по-німецькому, що він дуже радий... що послуга його була малозначна... і попросив своїх гостей сісти. Герр Клюбер подякував—і, вмить розкинувши фалди фрака, сів на стілець—але сів так легко і держався на ньому так нетвердо, що не можна було не зрозуміти: „людина ця сіла з чемності— і зараз знов спурхне!“ І справді, він негайно спурхнув і, соромливо переступивши дві рази ногами, неначе танцюючи, заявив, що, на жаль, не може далі залишатися, бо поспішає в свою крамницю—справи насамперед!—але як завтра неділя—то він, з дозволу фрау Леноре і фрейлейн Джемми, улаштував веселу прогулянку в Соден, на яку честь має запросити пана іноземця—і тішить себе

надією, що він не відмовиться прикрасити її своєю присутністю. Санін не відмовився її прикрасити—і герр Клюбер відрекомендувався вдруге й пішов, приємно мелькаючи панталонами надзвичайно ніжного горохового кольору і так само приємно порипуючи підощвами новісіньких чобіт.

ІХ

Еміль, який і далі стояв обличчям до вікна, навіть після запрошення Савіна: „присісти“,— повернувся ліворуч навкруг, скоро майбутній його родич вийшов—і, кривлячись по-дитячому та червоніючи, спитав Савіна, чи може він ще трохи у нього лишитися? „Мені сьогодні далеко краще—додав він,—але лікар заборонив мені працювати“.

— Залишайтеся! Ви мені зовсім не заважаєте,—с криком негайно Санін, що, як кожний справжній росіянин, радий був ухопитися за перший-ліпший привід, аби тільки не треба було самому щонебудь робити.

Еміль подякував йому—і за дуже малий час зовсім освійчився і з ним, і з його квартирою; розглядав його речі, розпитував мало не про кожну з них: де він її купив і яка її цінність? допоміг йому поголитися, при чому зауважив, що він даремно не запускає собі вусів; розповів йому, нарешті, багато подробиць про свою матір, про сестру, про Панталеоне, навіть про пуделя Тарталья, про все їхнє життя-буття. Все подібне до неспіливості зникло в Емілі; він раптом відчув, що його надзвичайно тягне до Савіна—і зовсім не тому, що той напередодні врятував його життя, а тому, що людина він був така симпатична! Він не забарився звірити Савіну усі свої таємниці. З найбільшим запалом наполягав він на тому, що мати його неодмінно хоче зробити з нього купця—а він знає, знає напевно, що народився художником, музикантом, співаком; що театр—його справжнє покликання; що навіть Панталеоне його захочує, але що пан Клюбер підтримує маму, на яку має великий вплив; що й сама думка зробити з нього крамаря належить власне панові Клуберу, на

погляд якого ніщо в світі не може зрівнятися із званням купця! Продавати сукно й оксамит — і дурити публіку — брати з неї „Narren oder Russen Preise“ (дурні — або російські ціни) — от його ідеал!¹

— Ну, що ж! тепер треба йти до нас! — вигукнув він, тільки по Санін кінчив свій туалет і написав листа в Берлін.

— Тепер ще рано, — зауважив Санін.

— Це нічого не значить, — промовив Еміль, пригортаючись до нього. — Ходімо! Ми завернемо на пошту, а звідти до нас. Джемма вам така рада буде! Ви у нас поспідаєте... Ви можете сказати щонебудь мамі про мене, про мою кар'єру...

— Ну, ходімо, — сказав Санін, — і воли пішли.

Х

Джемма йому, дійсно, зраділа, і фрау Леноре його дуже приязно привітала: видно було, що він напередодні справив на обох вражіння гарне. Еміль побіг розпорядитися про сніданок, наперед шепнувши Саніну на вухо: „не забудьте!“

— Не забуду, — відповів Санін.

Фрау Леноре трохи нездужала: її мучила мігрень — і вона, напівлежачи в кріслі, старалася не ворухитись. На Джеммі була широка жовта блуза, переп'ята чорним шкіряним поясом; вона теж здавалася стомленою й злегка поблідла; темнуваті круги відтіняли її очі, але блиск їх не поменшав від того, а блідість надавала чогось таємничого й милого класично правильним рисам її обличчя. Саніна того дня особливо вразила виняткова краса її рук; коли вона поправляла і підтримувала ними свої темні лискучі кучері — погляд його не міг відірватися від її пальців, гнучких і довгих, відділених один від одного, як у Рафаелевої Форнаріни.

Надворі була спека; після сніданку Санін хотів був піти, але йому зауважили, що в такий день найкраще не

рухатися з місця — і він погодився; він лишився. В затильній кімнаті, у якій він сидів з своїми хазяйками, панувала прохолода; вікна виходили в невеличкий садок, зарослий акаціями. Сила бджіл, ос і чмелів дружно й жадібно гули поміж їх густими вітами, осипаними золотими квітками; крізь напівзачинені віконниці і спущені штори пробивався в кімнату цей неугавний звук: він говорив про спеку, розілляну в зовнішньому повітрі — і від того ще солодшою робилася прохолода закритого й затишного житла.

Санін розмовляв багато, по-вчорашньому, але не про Росію й не про російське життя. Бажаючи догодити своєму молодому другові, якого зараз після сніданку послали до пана Клюбера — практикуватися в бухгалтерії — він справив розмову на вигоди та невигоди мистецтва супроти комерції. Він не здивувався з того, що фрау Леноре обстоювала комерцію — він цього сподівався; але і Джемма поділяла її думку.

— Коли ти художник — і особливо співак, — запевняла вона, роблячи енергійний рух рукою згори донизу: — будь неодмінно на першому місці! Друге вже нікуди не годиться; а хто знає, чи можеш ти досягти першого місця?

Панталеоне, який теж брав участь у розмові — (йому, як давньому слугі й старій людині, дозволялося навіть сидіти на стільці при господарях; італійці взагалі не строго додержують етикету) — Панталеоне, певна річ, був цілою душею за мистецтво. Правду сказати, докази його були слабенькі: він більше розводився про те, що треба насамперед мати *d'un certo estro d'ispirazione* — певний порив натхнення! Фрау Леноре зауважила йому, що й він, звичайно, мав це „estro“ — а тим часом... — Я мав ворогів, — похмуро зауважив Панталеоне. — Та звідки ж ти знаєш — (італійці, як відомо, легко „тикаються“) — що в Емілі ворогів не буде, коли навіть і виявиться в нім це „estro“? — Ну, то робить з нього крамаря, — з досадою промовив Панталеоне: — а Джіован'Баттіста так не учинив би, хоч сам був кондитором! — „Джіован'Бат-

¹ За колишніх часів — та, мабуть, і тепер це не перевелось — коли, починаючи з травня місяця, багато росіян з'являлося у Франкфурті — у всіх крамницях ціни зростали і діставали назву *Russen*, або, як це не сумно, *Narren Preise*. (Прим. автора).

тіста, чоловік мій, був людина розважлива — і коли він замолоду захоплювався...“ Але вже старий нічого слухати не хотів — і вийшов, ще раз проговоривши з докором: А! Джіованн Баттіста!.. Джемма вигукнула, що коли б Еміль почував себе патріотом і бажав присвятити всі сили свої визволенню Італії — то, звичайно, для такої високої і святої справи можна пожертвувати забезпеченим майбутнім — але не для театру! Тут фрау Леноре захвилювалася і почала благати свою дочку не збивати з пантелику, принаймні, брата — і задовольнитися тим, що вона сама така запекла республіканка! Вимовивши ці слова, фрау Леноре заохкала й почала скаржитися на голову, яка в неї була „готова розскочитися“. Фрау Леноре, з пошани до гостя, говорила з дочкою по-французькому.

Джемма зараз почала ходити коло неї, тихенько дула їй на лоб, намочивши його спершу одеколоном, тихенько цілувала її щоки, укладала їй голову в подушки, забороняла їй говорити — і знов її цілувала. Потім, звернувшись до Саніна, вона почала розказувати йому, напівжартівливим, напівзворушеним тоном — яка у неї чудова мати, і яка вона була вродлива! „Що я кажу: була! вона й тепер — диво. Подивіться, подивіться, які в неї очі!“

Джемма вмить дістала з кишені білу хустку, затулила нею обличчя матері — і поволі спускаючи лямівку згори вниз — відкрила ступнево лоб, брови й очі фрау Леноре; підждала й попросила розплющити їх. Та послухалась, Джемма скрикнула від захоплення (очі у фрау Леноре були справді дуже гарні) — і, швидко здерши хустку з нижньої, не такої правильної частини обличчя свої матері, знову кинулись її цілувати. Фрау Леноре сміялась і злегка відверталася та з удаваним зусиллям відхиляла свою дочку. Та теж удавала, що бореться з матір'ю, і горнулася до неї, але не покотячому, не на французький лад, а з тою італійською грацією, в якій завжди відчувається наявність сили.

Нарешті фрау Леноре оголосила, що стомилася. Тоді Джемма негайно порадила їй заснути трошки тут таки,

на кріслі, — а ми з паном росіянином — „avec le monsieur russe“ — будемо такі тихі, такі тихі... як маленькі миші... „comme des petites souris“. Фрау Леноре усміхнулася їй на відповідь, закрила очі і, позітхавши трохи, задрімала. Джемма проворно сіла на ослінчик коло неї, і вже не ворухнулася більше, тільки зрідка підносила палець однієї руки до губ — другою вона підтримувала подушку за головою матері — і стиха шикала, скося поглядаючи на Саніна, коли той дозволяв собі хоч найменший рух. Кінчилося тим, що й він немов завмер — і сидів непорушно, як зачарований, і всіма силами душі своєї милувався картинною, яку являли йому і ця напівтемна кімната, де яскравими точками червоніли подекуди вставлені в зелені, старовинні склянки свіжі, пишні троянди — і ця заснула жінка з скромно підібраними руками і добрим, стомленим обличчям, облямованим сніжною білістю подушки, і це молоде, чуйно насторожене і теж добре, розумне, чисте й невимовно прекрасне створіння з такими чорними, глибокими, залитими тінню очима, які все ж світилися... Що це? Сон? Казка? І яким чином він тут?

XI

Дзвінок бренькнув над надвірними дверима. Молодий селянський хлопець у хутряній шапці й червоному жилеті увійшов з вулиці до кондиторської. З самого ранку жоден покупець не заглядав до неї... От так бо ми торгуємо! — зауважила, зітхнувши, під час сніданку, фрау Леноре Саніну. Вона ще і далі дрімала; Джемма боялася прийняти руку від подушки й шепнула Саніну: „Ідіть, поторгуйте ви за мене!“ Санін зараз навшпиньки вийшов у кондиторську. Хлопцеві треба було чверть фунта м'ягких цукерок. — Скільки з нього? — пошепки спитав Санін через двері у Джемми. — „Шість крейцерів!“ — так само пошепки відповідала вона. Санін відважив чверть фунта, знайшов папірець, зробив з нього ріжок, загорнув цукерки, розсипав їх, загорнув знов, знов розсипав, віддав їх нарешті, одержав гроші...

Хлопець дивився на нього зачудовано, мнуци свою шапку на животі, а в сусідній кімнаті Джемма, затуливши рот, заходилася від сміху. Не встиг цей покупець вийти, як з'явився другий, потім третій... „А видно рука в мене легка!“ подумав Санін. Другий зажадав склянку оршаду, третій—півфунта цукерок. Санін задовольнив їх, завзято стукаючи ложечками, пересуваючи мисочки і хвацько запускаючи пальці в ящики і слоїки. При розрахунку виявилось, що оршад він продешевив, а за цукерки взяв два крейцери зайвих. Джемма не переставала сміятися нишком, та й сам Санін відчував веселість надзвичайну, якийсь особливо щасливий настрій. Здавалося, до віку стояв би він так за прилавком та торгував би цукерками і оршадом, тим часом як те миле створіння дивиться на нього зза дверей приязно-насмішкуватими очима—а літне сонце, пробиваючись крізь рясне листя ростучих перед вікнами каштанів, сповняє цілу кімнату зеленастим золотом південного проміння, південних тіней, і серце пеститься в солодкій млості лінощів, безтурботності і молодості, молодості першої.

Четвертий відвідач попросив чашку кофе; довелось звернутись до Панталеоне (Еміль ще досі не вертався з крамниці пана Клюбера). Санін знов сів коло Джемми. Фрау Леноре і далі дрімала, на велике задоволення її дочки.— У мами під час сну мігрень минає,—зауважила вона. Санін заговорив—певна річ, як перше, пошепки,—про свою „торгівлю“; дуже серйозно питався про ціни всяких „кондиторських“ товарів; Джемма так само серйозно називала йому ці ціни і, тим часом, обоє в душі дружно сміялися, ніби усвідомлюючи, що грають веселу комедію. Раптом, на вулиці, шарманка заграла арію з „Фрейшюца“: „Durch die Felder, durch die Auen“...¹ Плаксиві звуки занили, тремтяти й посвистуючи, в непорушному повітрі. Джемма здригнулася... „Він розбудить маму!“ Санін негайно вискочив на вулицю, ткнув шарманщиків кілька крейцерів у руку—

і примусив його замовчати й віддалитися. Коли він вернувся, Джемма подякувала йому, легко кивнувши головою, і, задумано усміхнувшись, сама почала ледве чутно співати гарну веберівську мелодію, якою Макс виявляє всі таємниці першого кохання. Потім вона спитала Саніна, чи знає він „Фрейшюца“, чи любить Вебера, і додала, що хоч вона сама й італійка, але таку музику любить найбільше в світі. З Вебера розмова спорснула на поезію й романтизм, на Гофмана, якого тоді ще всі читали...

А фрау Леноре все дрімала і навіть стиха хропла, та сонячне проміння, що вузькими смужками продиралось крізь віконниці, непомітно, але безнастанно пересувалося й мандрувало по підлозі, по меблях, по сукні Джемми, по листі й пелюстках квітів.

XII

Виявилось, що Джемма не дуже любила Гофмана і що він навіть здавався їй... нудним! Фантастично-туманний, північний елемент його оповідань був мало приступний її південній, світлій вдачі. „Це все казки, все це для дітей писане!“ запевняла вона, не без зневаги. Відсутність поезії в Гофмані теж невиразно відчувала вона. Але була одна в нього повість, заголовок якої вона, правда, забула і яка їй дуже подобалася; власне кажучи, їй подобався тільки початок цієї повісті: кінець вона або не прочитала, або теж забула. Мова йшла про одного юнака, який десь, мало не в кондиторській, зустрічає дівчину надзвичайної краси, грекню; її супроводить таємничий і чудний, злий дід. Юнак з першого погляду закохується в дівчину; вона дивиться на нього так жалісно, немов благає його визволити її... Він віддаляється на мить—і, вернувшись у кондиторську, вже не знаходить ні дівчини, ні старого; кидається її шукати, безнастанно натрапляє на зовсім свіжі їх сліди, ганяється за ними—і ніяким способом, ніде, ніколи не може їх наздогнати. Вродлива дівчина на вік-вічний зникає для нього—і не має він сили забути її благальний погляд, і мучить його думка, що, може, все

¹ По полях, по луках...

щастя його життя випорснуло з його рук...

Гофман навряд чи таким способом кінчає свою повість; але такою вона склалася, такою залишилася в пам'яті Джемми.

— Мені здається, — промовила вона: — подібні зустрічі й подібні розлуки трапляються на світі частіше, ніж ми думаємо.

Санін промовчав... І, трохи згодом, заговорив... про пана Клюбера. Він вперше спом'янув його; він ні разу не згадав про нього до того моменту.

Джемма промовчала в свою чергу і задумалася, злегка кусаючи ніготь вказівного пальця і дивлячись убік. Потім вона похвалила свого жениха, згадала про влаштовану ним на завтрашній день прогулянку і, швидко глянувши на Саніна, замовчала знов.

Санін не знав, про що почати мову. Еміль галасливо вбіг і збудив Фрау Леноре... Санін зрадів його появі.

Фрау Леноре встала з крісла. З'явився Панталеоне і об'явив, що обід готовий. Друг родини, екс-співак і слуга виконував також обов'язки кухаря.

XIII

Санін zostався й по обіді. Його не пускали все з тієї ж самої причини жажливої спеки — а коли спека впала, йому запропонували піти в сад, пити кофе в холодку акацій. Санін погодився. Йому було дуже добре. В одному з тихому й рівному пливі життя криються великі чари — і він віддавав їм з насолодою, не жадаючи нічого особливого від нинішнього дня, але й не думаючи про завтрашній, не згадуючи про вчорашній. Чого варта була сама тільки близькість такої дівчини, якою була Джемма? Він незабаром розстанеться з нею і, мабуть, назавжди; але поки один човен, як в Уландовому романсі, несе їх по приборканих хвилях життя — радій, насолоджуйся, мандрівче! І все здавалося приемним і милим щасливому мандрівникові. Фрау Леноре запропонувала йому позмагатися з нею і з Панталеоне в „тресетте“, вивчила його цієї нескладної італійської гри в карти — виграла у нього кілька крейцерів — і він був дуже за-

доволений; Панталеоне, на просьбу Еміля, заставив пуделя Тарталья проробити всі свої штуки — і Тарталья стрибав через палицю, „говорив“, тобто гавкав, чхав, зачиняв двері носом, притягнув стоптану туфлю свого хазяїна — і нарешті, з старим ківером на голові, удавав маршала Бернадотта, що вислухує жорстокі докори імператора Наполеона за зраду. Наполеона удавав, певна річ, Панталеоне — і удавав дуже подібно: склав хрестом руки на грудях, насунув трирогий капелюх на очі — і говорив грубо й різко, французькою, але, боже! якою французькою мовою! Тарталья сидів перед своїм владарем, весь скорчений, підобгавши хвоста і засоромлено кліпаючи й мружачись під козирком навскіс насуненого ківера; від часу до часу, коли Наполеон підіймав голос, Бернадотт ставав на задні лапи. — „Fuori, traditore!“¹ — закричав нарешті Наполеон, забувши, в надмірному роздратуванні, що йому слід було до краю додержати своєї французької вдачі — і Бернадотт прожогом кинувся під диван, але ту ж мить вискочив звідти з радісним гавканням, неначе даючи тим знати, що вистава скінчилася. Всі глядачі дуже сміялись — і Санін найбільше за всіх.

У Джемми був особливо милий, безнастанний, тихий сміх з коротеньким, дуже втішним вищанням... Саніна так і розбирало від того сміху — розцілував би він її за те вищання!

Ніч настала нарешті. Треба ж було й звичайності додержати! Попрощавшись кілька разів з усіма, сказавши всім по кілька разів: до завтра! (з Емілем він навіть поцілувався), Санін пішов додому і поніс з собою образ молодої дівчини, яка то сміялась, то задумувалась, то була спокійна і навіть байдужа — але завжди була приваблива! Її очі, то широко розплющені й ясні, і радісні, як день, то напівзатулені віями і глибокі, і темні, як ніч, так і стояли перед його очима, чудно й солодко проймаючи всі інші образи й уявлення.

Про пана Клюбера, про причини, які примусили його залишитися у

† Геть, зраднику!

Франкфурті — одне слово, про все те, що хвилювало його напередодні — він не подумав ні разу.

XIV

Треба ж, одначе, сказати кілька слів про самого Саніна.

Поперше, він був дуже і дуже непоганий з себе. Ставний, стрункий зріст, приємні, трохи розпливчасті риси, ласкаві голубі оченята, золотаве волосся, біле й рум'яне тіло — а головне: той простосердо-веселий, довірливий, одвертий, попервах трохи дурнуватий вираз, по якому за минулих часів одразу можна було пізнати дитей стачечних дворянських родин, „отецьких“ синів, хороших паничів, що народилися й вигодувалися в наших дозвільних напівстепових краях; хода з зупинкою, голос трошки шепелявий, усміх як у дитини, тільки не глянеш на неї... нарешті, свіжість, здоров'я — і лагідність, лагідність, лагідність, — от вам весь Санін. А подруге, він і дурний не був, і набрався дечого. Свіжим він лишився, не вважаючи на подорож за кордон: тривожні почуття, що збурювали найкращу частину тогочасної молоді, були йому мало відомі.

Останнього часу, в нашій літературі, після марного шукання „нових людей“, почали виводити юнаків, що зважилися, хоч би що, бути свіжими... свіжими, як фленсбурзькі устриці, що їх привозять до С.-Петербурга... Санін не був схожий на них. Коли вже порівнювати, то він більше скидався на молоду кучеряву, недавно прищеплену яблуню в наших чорноземних садах, — або, ще краще: випеченого, гладкого, товстоногого, ніжного трилітка колишніх „панських“ кінських заводів, якого шойно почали підгонити на корді... Ті, хто стикався з Саніним пізніше, коли життя добре таки його пошарпало, і молодий, нагуляний жирок давно з нього спав — бачили в ньому вже зовсім іншу людину.

* *

Наступного дня Санін лежав ще в ліжку, а вже Еміль, у святочному вбранні, з паличкою в руці і сильно напوماджений, увігнався до нього

в кімнату і сповістив, що герр Клубер зараз прибуде з каретою, що погода заповідається дивна, що в них уже все готове, але що мама не поїде, бо в неї знов розболілася голова. Він почав квапити Саніна, запевняючи його, що не можна гаятися ні хвилини... І дійсно: п. Клубер застав Саніна ще за туалетом. Постукався в двері, увійшов, поклонився, зігнув стан, висловив готовість ждати, скільки завгодно — і сів, елегантно спираючись капелюхом на коліно. Благообразний коммі прибрався і напахощився напропале: кожний рух його супроводився густим напливом щонайтоншого аромату. Він прибув у просторій відкритій кареті, так званому ландо, запряженому двома дужими й рослими, хоч і не гарними кіньми. За чверть години, Санін, Клубер і Еміль в цій самій кареті урочисто підкотили до ганку кондиторської. Пані Розеллі рішуче відмовилася брати участь у прогулянці; Джемма хотіла залишитися з матір'ю; але та її, як говориться, прогнала.

— Мені нікого не треба, — запевняла вона: — я буду спати; я б і Панталеоне з вами вирядила — та нікому буде торгувати.

— Можна взяти Тарталью? — спитав Еміль.

— Звичайно, можна.

Тарталья негайно, з радісними зусиллями, видряпався на козла і сів, облизуючись: видно, діло йому було звичне. Джемма надягла великий солом'яний капелюх з коричневими стрічками; капелюх цей спереду пригинався донизу, заслоняючи майже все обличчя від сонця. Риса тіні уривалася над самими губами: вони червоніли незаймано й ніжно, як пелюстки столистої троянди, і зуби блищали крадькома — теж неповинно, як у дітей. Джемма сіла на задньому місці, поруч з Саніним; Клубер і Еміль сіли навпроти. Бліда постать фрау Леноре показала край вікна, Джемма махнула їй хусткою — і коні рушили.

XV

Соден — невеличке місто на півгодинній віддалі від Франкфурта. Воно лежить у гарній місцевості, на від-

ногах Таунуса, і відоме у нас в Росії своїми водами, вібито корисними для людей з хворими грудьми. Франкфуртці їздять туди більше для розваги, бо Соден має прекрасний парк і всякі „віртшафти“¹, де можна пити пиво й кофе в затінку високих лип і кленів. Дорога від Франкфурта до Содена йде правим берегом Майна і вся обсаджена овочевими деревами. Поки карета поволі котилася чудовим шосе, Санін крадькома стежив за тим, як Джемма поводитися з своїм женихом: він уперше бачив їх обох разом. Вона держалася спокійно і просто — але трохи стриманіше й серйозніше ніж звичайно; він мав вигляд вибачливого вихователя, що дозволив самому собі і своїм підлеглим скромну і ввічливу втіху. Особливого залицяння до Джемми, того, що французи називають „empressement“², Санін у ньому не помітив. Видно було, що п. Клюбер вважав це діло за скінчене, а тому й не мав причини турбуватися або хвилюватися. Але вибачливість не покидала його ні на одну мить! Навіть під час великої передобідньої прогулянки по лісистих горах і долинах за Соденом, навіть милуючись красою природи, він ставився до неї, до цієї природи, з тою ж вибачливістю, кризь яку зрідка прохоплювалася звичайна начальницька суворість. Так, приміром, він зауважив про один ручай, що він занадто рівно протікає по улоговині, замість того, щоб зробити кілька мальовничих закрутів: не похвалив також поведінки одного птаха — зяблика, що надавав замало різноманітності своєму співу! Джемма не нудьгувала і навіть, здавалося, відчувала задоволення; але Джемми такої, якою вона була перше, — Санін в ній не пізнавав: не те, щоб тінь на неї набігла — ніколи її краса не була така промениста — але душа її поринула в себе, всередину. Розпустивши зонтик і не розстебнувши рукавичок, вона гуляла статечно, не поспішаючи — як гуляють освічені панночки — й говорила мало. Еміль теж почував ніяковість, а Санін і поготів. Його, між іншим, трохи ковфузило те, що

розмова весь час велася німецькою мовою. Тільки Тарталья не журився! Шалено гавкаючи, ганяв він за дроздами, що попадалися йому, перестрибував ярки, пні, ковбані, кидався з розбігу у воду і поквалливо хлестав її, обтрушувався, вищав — і знову мчав стрілою, закинувши червоний язик аж на плече! Пан Клюбер, з свого боку, зробив усе, що вважав за потрібне, щоб розвеселити компанію; попросив її сісти в холодку під гіллястим дубом — і, доставши з бічної кишені невеличку книжечку, під заголовком: „Knallerbsten — oder du sollst und wirst lachen!“ (Петарди — або ти повинен і будеш сміятися!) почав читати діймаючі анекдоти, якими ця книжечка була сповнена. Прочитав їх штук дванадцять; проте, веселощів додав мало: тільки Санін, з чемності, скалив зуби, та сам він, п. Клюбер, після кожного анекдоту, виробляв короткий, діловий — і все ж вибачливий сміх. На дванадцятю годину вся компанія вернулася в Соден, в найкращий тамтешній трактир.

Треба було розпорядитися про обід. Пан Клюбер запропонував був відбути цей обід у закритій з усіх боків альтанці — „im Gartensalon“; але тут Джемма раптом збунтувалася і заявила, що не буде інакше обідати, тільки на повітрі, в саду, за одним із маленьких столів, поставлених перед трактиром; що їй надокучило бути весь час з одними особами і що вона хоче бачити інших. За деякими столиками вже сиділи групи новоприбулих гостей.

Поки п. Клюбер, вибачливо скорившись „капризові своєї нареченої“, ходив радитися з обер-кельнером, Джемма стояла непорушно, спустивши очі і зціпивши губи; вона відчувала, що Санін невідступно і наче з запитанням дивився на неї — це, здавалося, її гнівило. Нарешті, п. Клюбер вернувся, оповістив, що через півгодини обід буде готовий, і запропонував до того часу пограти в скраклі, додавши, що це дуже добре для апетиту, хе-хе-хе! У скраклі він грав майстерно; кидаючи кулю, ставав у напрочуд молодецькі пози, чепурно вигравав мускулами, елегантно махав і трусив ногою. В своєму роді він

¹ Wirtschaft — ферма.

² Запопадливість, услужність.

був атлет—і побудований чудово! І руки у нього були такі білі й гарні, і витирав він їх таким розкішним, золотаво-строкатим, індійським фуляром!

Настав момент обіду—і все товариство сіло до столу.

XVI

Кому не відомо, що таке німецький обід? Відявий суп з шишкуватими галушками і корицею, варене м'ясо, сухе як корок, з прирослим білим салом, ослизлю картоплю, пухкими буряками і жованим хроном, поспіний вугор з капорцями і оцтом, печеня з варенням і немінуча „Mehlspeise“, щось на зразок пудинга, з кислуватою червоною підлевою; зате вино й пиво чудове! Точнісінько таким обідом почастивав соденський трактирник своїх гостей. А втім, самий обід минув щасливо. Особливого похвалення, щоправда, непомітно було; воно не з'явилося навіть тоді, коли п. Клюбер проголосив тост за „те, що ми любимо!“ (Was wir lieben!) Надто вже все було пристойне й порядне. Після обіду подали кофе, рідке, рудувате, справді німецьке кофе. П-н Клюбер, як щирий кавалер, попросив у Джемми дозволу закурити сигарку... Але тут, раптом, сталося щось непередбачене, і таки справді неприємне—і навіть непристойне!

За одним із сусідніх столиків помістилося кілька офіцерів майнцської залози. По їх поглядах і перешіптуванні можна було легко догадатися, що краса Джемми вразила їх; один з них, що, мабуть, уже встиг побувати у Франкфурті, раз-у-раз поглядав на неї, як на фігуру, йому добре знайому: він, очевидно, знав, хто вона така. Він раптом підвівся і з склянкою в руці,—панове офіцери дуже підпили і вся скатерка перед ними була заставлена пляшками,—наблизився до того стола, за яким сиділа Джемма. Це був дуже молодий, білявий юнак, з досить приємними і навіть симпатичними рисами обличчя; але випите ним вино спотворило їх: його щоки сіпалися, запалені очі блукали і набрали виразу зухвало.

Товариші спочатку намагалися втримати його, а потім пустили: будь-що-будь—що, мовляв, з того вийде?

Злегка похитуючись на ногах, офіцер зупинився перед Джеммою і силувано-крикливим голосом, в якому, всупереч його волі, все таки виявлялася боротьба з самим собою, промовив: „П'ю за здоров'я найвродливішої кофейниці на цілий Франкфурт, на цілий світ (він одразу „хильнув“ склянку)—і в нагороду беру цю квітку, зірвану її божественними пальчиками!“ Він узяв зі столу троянду, що лежала перед тарілкою Джемми. Спочатку вона здивувалася, злякалася і зблідла страшно... потім переляк у ній змінився обуренням, вона раптом почервоніла вся, аж до волосся—і її очі, просто втуплені в напасника, в один і той самий час потемніли і спалахнули, сповнилися мороком, зайнялися вогнем непогамовного гніву. Офіцера, мабуть, збентежив цей погляд; він пробурмотів щось невиразне, уклонився—і пішов назад до своїх. Вони зустріли його сміхом і легкими оплесками.

П-н Клюбер несподівано підвівся з стільця і, витягшись на весь свій зріст і надягнувши капелюх, з повагою, але не надто голосно, вимовив: „Це нечувана річ! Нечуване зухвальство!“ (Unerhört! Unerhörte Frechheit!) і ту ж мить, суворим голосом підкликавши до себе кельнера, зажадав негайного розрахунку... ба й більше: наказав запрягти в карету коні, при чому додав, що до них порядним людям їздити не можна, бо вони знають образ! При цих словах Джемма, яка все сиділа на своєму місці, не ворушачись,—її груди бурхливо й високо здіймалися—Джемма перевела очі свої на п. Клубера... і так само пильно, таким точнісінько поглядом подивилася на нього, як і на офіцера. Еміль просто тремтів з люті.

— Встаньте, мейн фрейлейн,—промовив так само суворо п. Клюбер:—тут вам не годиться залишатись. Ми розташуємося там, у трактирі!

Джемма підвелась мовчки: він наставив їй руку калачиком, вона подала йому свою—й він попрямував до трактира величною ходою, яка, так само як і постава його, набирала

то більше величності й гордовитості, що далі він відходив від місця, де відбувався обід. Бідний Еміль полпентався услід за ними.

Але поки п. Клубер розплачувався з кельнером, якому він, за кару, не дав на горілку жодного крейцера, Санін швидкою ходою підійшов до стола, за яким сиділи офіцери—і, звернувшись до напасника Джемми (він у цей момент давав своїм товаришам по черзі нюхати її троянду)—вимовив виразно, по-французькому: „Те, що ви оце зараз зробили, ласкавий пане, негідне чесної людини, негідне мундира, в якому ви ходите,— і я прийшов вам сказати, що ви погано вихований нахаба!..“—Юнак схопився на ноги, але другий офіцер, трохи старший, зупинив його рухом руки, примусив сісти—і, повернувшись до Саніна, спитав його теж французькою мовою: „Що, він родич, брат чи жених тої дівчини?“

— Я їй зовсім чужа людина,— скрикнув Санін:—я росіянин,—але я не можу спокійно бачити таке зухвальство; а втім, ось моя карточка і моя адреса: п. офіцер може відшукати мене.

Сказавши ці слова, Санін кинув на стіл свою візитну карточку і одночасно проворно схопив Джеммину троянду, яку один з офіцерів, що сиділи за столом, упустив собі на тарілку. Юнак знов хотів схопитися з стільця, але товариш знов зупинив його, промовивши: „Донгоф, тихо!“ (Dönhof, sei still). Потім сам підвівся—і, приклавши до козирка руку, не без певного відтінку пошани в горлосі й манерах, сказав Саніну, що завтра вранці один офіцер їхнього полку буде мати честь з'явитись до нього на квартиру. Санін відповів коротким поклоном—і швидко вернувся до своїх приятелів.

* * *

П-н Клубер удав, що зовсім не помітив ні відсутності Саніна, ні його розмови з панамі офіцерами; він підганяв фурмана, що запрягав коні, і дуже гнівався на його повільність. Джемма теж нічого не сказала Саніну, навіть не глянула на нього: по зсу-

нених її бровах, по губах, зблідлих і стиснених, навіть по її непорушності можна було зрозуміти, що в неї не добре на душі. Тільки Еміль вочевидь бажав заговорити з Саніним, бажав розпитати його: він бачив, як Санін підійшов до офіцерів, бачив, як він подав їм щось біле,—клаптик паперу, записку, карточку... Серце билось в бідного хлопця, щоки палали, він ладен був кинутися на шию Саніну, ладен був заплакати або йти зараз, разом з ним, побити в пень усіх цих огидних офіцерів! Проте він стримався і задовольнився тим, що уважно стежив за кожним рухом свого благородного російського друга.

Фурман, нарешті, запряг коней: все товариство сіло в карету. Еміль, услід за Тартальєю, виліз на козла; йому там було вільніше, та й Клубер, якого він бачити не міг спокійно, не стривчав перед ним.

* * *

Цілу дорогу герр Клубер розбалакував... і розбалакував сам-один; ніхто, ніхто не сперечався з ним, та ніхто й не годився з ним. Він особливо наполягав на тому, як даремно не послухалися його, коли він радив обідати в закритій альтанці. Ніяких неприємностей не сталося б! Потім він висловив кілька гострих, навіть ліберальних міркувань про те, як уряд непрощенто потурає офіцерам, не пильнує їх дисципліни і недосить шанує цивільний елемент громадянства—(das bürgerliche Element in der Societät)—і як від того згодом виникає незадоволення, від якого вже недалеко до революції, чому сумним прикладом (тут він зітхнув співчутливо, але суворо)—сумним прикладом є Франція! Однак нехай ж додав, що особисто глибоко шанує владу і ніколи... ніколи!.. революціонером не буде—але не може не висловити свого... осуду, бачачи таку розбещеність! Потім додав ще кілька загальних зауважень про моральність і неморальність, про пристойність і почуття гідності!

Протягом усіх тих розбалакувань Джемма, яка ще під час дообідньої прогулянки не зовсім здавалася задо-

воленою з п. Клюбера — тому вона і держалася трохи осторонь від Саніна і наче ніяковіла від його присутності — Джемма видимо почала соромитися свого жениха! Під кінець прогулянки вона зовсім страждала, і хоча, як перше, не заговорювала з Саніним, але раптом кинула на нього благальний погляд... Щодо нього, то він відчував далеко більше жалю до неї, ніж обурення проти п. Клюбера; він навіть потай, напівсвідомо радів з усього, що сталося протягом того дня, хоча й міг сподіватися виклику на другий ранок.

Тяжка ця *partie de plaisir*¹ кінчилася нарешті. Допомагаючи перед кондиторською Джеммі вийти з карети, Санін, ні слова не мовлячи, поклав їй у руку повернену ним троянду. Вона вся спалахнула, стиснула йому руку і моментально сховала троянду. Він не хотів увійти в дім, хоч вечір щойно починався. Вона сама його не запросила. До того ж, Панталеоне, вийшовши на ганок, оповістив, що фрау Леноре спочиває. Емілію несміливо попрощався з Саніним; він немов уникав його: надто вже він йому дивувався. Клюбер відвіз Саніна на його квартиру і гоноровито вклонився йому. Добре упорядкованому німцеві, попри всю його самовпевненість, було ніяково. Та й усім було ніяково.

А втім, у Саніна це почуття — почуття ніяковості — незабаром розвіялось. Його заступив невиразний, але приємний, навіть захоплений настрій. Він походжав по кімнаті, ні про що не хотів думати, посвистував — і був дуже задоволений собою.

XVII

„Буду чекати пана офіцера для пояснень до десятої години ранку“, роздумував він другого ранку, зайнятий своїм туалетом, „а тоді нехай він мене шукає!“ Але німецькі люди встають рано: дев'ятої години ще не пробило, а вже кельнер доповів Саніну, що п. підпоручик (*der Herr Seconde Lieutenant*) фон-Ріхтер бажає його бачити. Санін проворно накинув

сюртук і звелів „просити“. П-н Ріхтер, чого не сподівався Санін, був вельми молодою людиною, майже хлопчиком. Він старався надати поваги виразові свого безбородого обличчя, — але це в нього не виходило зовсім: він навіть не міг приховати свого збентеження — і, сідаючи на стілець, мало не впав, зачепившись за шаблю. Запинаючись і заїкуючись, він заявив Саніну, погансю французькою мовою, що приїхав з дорученням від свого приятеля барона фон-Донгофа; що доручення це полягало в тому, щоб зажадати від п. фон-Санін вибачення за ужиті ним напередодні образливі вислови; і що в разі п. фон-Санін відмовиться — барон фон-Донгоф бажає сатисфакції. Санін відповів, що перепрошувати він не має наміру, а сатисфакцію дати готовий. Тоді п. фон-Ріхтер, так само запинаючись, спитав, з ким, у якій годині і в якому місці доведеться йому провадити потрібні переговори? Санін відповів, що він може прийти до нього години через дві і що до того часу він, Санін, постарается знайти секунданта. („Кого я, в чорта, візьму за секунданта?“ думав він собі тим часом). П-н фон-Ріхтер встав і почав прощатися... але на порозі дверей зупинився, ніби відчувши докори сумління, — і, повернувшись до Саніна, промовив, що його приятель, барон фон-Донгоф, не криє від самого себе... певної міри... власної провини у вчорашній події — і тому задовольнився б легким вибаченням — „*des ekghizes léchères*“. На це Санін відповів, що ніякого вибачення, ні тяжкого, ні легкого, він робити не має наміру, бо за винного себе не ввчає. — „В такому разі, — відказав п. фон-Ріхтер і почервонів ще більше. — треба буде помінятися приязними пострілами — *des coups de bisdolet à l'amiaple!*“

— Цього я вже зовсім не розумію, — зауважив Санін: — на повітря нам стріляти, чи що?

— О, не те, не так, — забелькотав зовсім зніяковілий підпоручик: — але я гадав, що як діло діється між порядними людьми... Я поговорю з вашим секундантом, — перепинив він самого себе — і віддалився.

Санін опустився на стілець, тільки но

¹ Весела прогулянка.

той вийшов, і вступився в підлогу.— „Що, мовляв, це таке? Як це раптом так закрутилося життя? Все минуло, все майбутнє раптом стерлось, пропало—і лишилося тільки те, що я у Франкфурті за кимось за щось стріляю“. Згадалася йому одна його божевільна тітонька, яка, бувало, ввесь час пританцьовувала і виспівувала:

„Підпоручику!
Мій амурчику!
Потанцюй зо мною, голубчику!“

І він зареготався і проспівав, як вона: „Підпоручику! потанцюй зо мною, голубчику!“—Одначе, треба діяти, не марнувати часу,—скрикнув він голосно, схопився і побачив перед собою Панталеоне з записочкою в руці.

— Я кілька разів стукав, але ви не відповідали; я подумав, що вас дома нема,—промовив старий і подав йому записку.—Від синьйорини Джемми.

Санін взяв записку—як говорить, машинально—розпечатав і прочитав її. Джемма писала йому, що вона дуже турбується з приводу відомого йому діла і бажала б побачитися з ним той час.

— Синьйорина турбується,—почав Панталеоне, якому, очевидно, був відомий зміст записки:—вона звелла мені подивитися, що ви робите, і привести вас до неї.

Санін глянув на старого італійця—і задумався. Несподівана думка блиснула в його голові. В першу мить вона здалась йому чудною, просто неможливою.

„Одначе... чому ж би ні?“ спитав він самого себе.

— Пане Панталеоне!—промовив він голосно.

Старий стрепенувся, увіткнув підборіддя в галстух і вступив очі в Саніна.

— Ви знаєте,—провадив Санін:—що сталося вчора?

Панталеоне пожував губами і струснув своїм величезним чубом.—Знаю.

(Еміль, тільки но вернувся, розповів йому все.)

— А! знаєте! Ну, то от що—зараз від мене вийшов офіцер. Той нахаба викликає мене на поєдинок. Я прийняв його виклик. Але в мене нема

секунданта. Хочете ви бути моїм секундантом?

Панталеоне здригнувся і так високо підняв брови, що вони сховалися в нього під навислим волоссям.

— Ви неодмінно повинні стрілятися?—проговорив він, нарешті, італійською мовою; до того моменту він розмовляв французькою.

— Неодмінно. Інакше учинити—означало б знеславити себе назавжди.

— Гм. Коли я не дам згоди піти до вас секундантом—то ви будете шукати іншого?

— Буду... неодмінно.

Панталеоне понурився.—Але дозвольте вас спитати, синьйор де-Цаніні, чи не кине ваш поєдинок негарну тінь на репутацію одної персони?

— Не думаю; але, як би воно не було,—нічого не поробиш.

— Гм.—Панталеоне зовсім пірнув у свій галстух.—Ну, а той феррофлукто Клуберіо,—що ж він?—вигукнув він раптом і підняв лице вгору.

— Він? нічого.

— Ke! (Che!)¹—Панталеоне зневажливо здвигнув плечима.—Я повинен, в кожному разі, дякувати вам,—промовив він, нарешті, непевним голосом:—що ви і в теперішньому моему занепаді вміли пізнати в мені порядну людину—un galant'uomo; поводяться таким способом, ви самі показали себе справжнім galant'uomo. Але я мушу обміркувати вашу пропозицію.

— Час не жде, любий пане Чі... чіппа...

— Тола,—підказав старий.—Я прошу тільки одну годину на роздум. Тут уплутана дочка моїх благодійників... і тому я повинен, я зобов'язаний—подумати!! Через годину... через три чверті години—ви довідаєтесь, як я вирішив.

— Добре; я почекаю.

— А тепер... яку ж я дам відповідь синьйорині Джеммі?

Санін взяв аркушик паперу, написав на ньому: „Будьте спокійні, моя люба приятелько, години через три я прийду до вас—і все з'ясується.

¹ Неперекладаний італійський вигук, подібний до нашого: Ну! (Прим. автора).

Сердечно вам дякую за співчуття“— і віддав цей аркушик Панталеоне.

Той обережно поклав його в бічну кишеню—і ще раз повторивши: через годину!—попрямував був до дверей; але круто повернув назад, підбіг до Саніна, схопив його руку—і, притиснувши її до свого жабо, підвівши очі до нього, вигукнув: „Благородний юначе! Велике серце! (Nobil giovapotto! Gran cuore!)—дозвольте слабому старикові (a un vecchiotto!) стиснути вашу мужню правицю! (la vostra valerosa destra!) Потім відскочив трохи назад, махнув обома руками—і вийшов.

Санін подивився йому вслід... взяв газету й почав читати. Але очі його даремно бігали по рядках: він не розумів нічого.

XVIII

Через годину кельнер знов зайшов до Саніна і подав йому стару, забруднену візитну картку, на якій були написані такі слова: Панталеоне Чіппатола, з Варезе, двірський співак (cantate di camera) його королевської високості герцога Моденського;— а слідом за кельнером з'явився й сам Панталеоне. Він передягнувся з ніг до голови. На ньому був поруділий чорний фрак і білий пікеновий жилет, по якому химерно звивався томпаковий ланцюжок; тяжка сердолікова печатка спускалася низько на вузькі чорні панталони з гульфіком. У правій руці він держав чорний капелюх з заячого пуху, в лівій дві товсті, замшеві рукавички; галстух він пов'язав ще ширше й вище ніж звичайно—і в накрохмалене жабо увіткнув шпильку з каменем, що називається „котячим оком“ (oeil de chat). На вказівному пальці правої руки красувався перстень, що зображав дві складені длані, а між ними палаюче серце. Залежалим духом камфори і мускусу тхнуло від усієї особи старого; заклопотана урочистість його постави вразила б навіть зовсім байдужого глядача! Санін встав йому назустріч.

— Я ваш секундант, — промовив Панталеоне французькою мовою — і нахилився всім корпусом вперед,

носки поставивши нарізно, як це роблять танцюристи.—Я прийшов по інструкції. Ви хочете стрілятися без пощади?

— Навіщо ж без пощади, дорогий мій пане Чіппатола! Я нізащо в світі не відмовлюся від моїх вчорашніх слів—але я не кровопивець!.. Та от заждіть, зараз прийде секундант мого супротивника. Я піду в сусідню кімнату—а ви з ним і умовитесь. Повірте, я повік не забуду вашої послуги і дякую вам від щирого серця.

— Честь насамперед! — відповів Панталеоне і опустився в крісло, не дождаючи, поки Санін попросить його сісти.—Якщо цей феррофлюкто спічубуббію,—заговорив він, мішаючи французьку мову з італійською:—якщо цей крамар Клуберіо не зрозумів свого безпосереднього обов'язку або злякався,—тим гірше для нього!.. Копійчана душа—та й годі!.. Щождо умов поединку—я ваш секундант, і ваші інтереси для мене святі!.. Коли я жив у Падуї, там стояв полк білих драгунів—і я з багатьма офіцерами був дуже близько знайомий! Весь їхній кодекс мені дуже добре відомий. Ну, і з вашим принціпе Тарбуски я часто розмовляв про ці питання... Той секундант хутко має прийти?

— Я чекаю його щохвилини—та от він сам іде,—додав Санін, глянувши на вулицю.

Панталеоне встав, подивився на годинник, поправив свій кок і швидко засунув у черевик поворозку, що теліпалася спід панталон. Молодий підпоручик увійшов, такий самий червоний і зніяковілий.

Санін познайомив секундантів.—M-r Richter, souslieutenant—M-r Zippatola, artiste!¹ Підпоручик злегка здивувався, побачивши старого... О, що б він сказав, коли б хто шепнув йому в цю мить, що відрекомендований йому „артист“ є разом з тим і кухар!.. Але Панталеоне прибрав такого вигляду, неначе брати участь у влаштуванні поединків було для нього звичайнісінькою справою; мабуть, йому в даному разі допомагали спогади

¹ Пан Ріхтер — підпоручик! — Пан Чіппатола — артист!

його театральної кар'єри — і він грав роль секунданта, саме як роль. І він, і підпоручик, обидва помовчали трохи.

— Що ж? Починаймо? — перший промовив Панталеоне, бавлячись сердоливою печаткою.

— Починаймо, — відповів підпоручик: — але ... присутність одного з супротивників ...

— Я вас негайно залишу, панове, — сказав Санін, уклонився, вийшов у спальню — і зачинив за собою двері.

Він кинувся на ліжку — і почав думати про Джемму... але розмова секундантів доходила до нього крізь зачинені двері. Вона велася французькою мовою; обидва калічили її немилосердно, кожен по-своєму. Панталеоне знов заговорив про драгунів у Падуї, про принціпе Тарбуска — підпоручик про „exghizes l'échères“ і про „gours à l'amiable“. Але старий і слухати не хотів ні про які exghizes! На жак Санінові він раптом почав розповідати своєму співрозмовникові про якусь молоду неповинну дівчину, один мізинець якої вартий більше, ніж усі офіцери світу... (oune zeune damigella innoocenta, qu'a ella sola dans soum péti doa vale piu que toutt le zouffissié del mondo!) і кілька разів з запалом повторив: Це сором! це сором! (E ouna onta, ouna onta!) Поручик спочатку не сперечався з ним, а потім у голосі юнака почувся гнівний дроз, і він зауважив, що прийшов не для того, щоб вислухувати моральні сентенції...

— У ваших літах завжди корисно вислухувати справедливі речі! — скрикнув Панталеоне.

Суперечка між панами секундантами кілька разів набирала бурхливого характеру: вона тяглася більш як годину і кінчилася, нарешті, такими умовами: „стрілятися баронові фон-Донгофу і панові де-Саніну завтра, о десятій годині ранку, в невеликому лісі коло Ганау, на віддалі двадцяти кроків; кожен має право стріляти два рази на знак, даний секундантами; пістолети без шнеллера і не нарізні“. П-н фон-Ріхтер пішов, а Панталеоне урочисто відчинив двері до спальні і, повідомивши про наслідок наради, знов скрикнув: „Bravo Russo!

Bravo giovanotto!¹ Ти будеш переможцем!“

Через кілька хвилин вони обидва пішли в кондиторську Розеллі. Санін наперед взяв з Панталеоне слово держати діло про дуель у найглибшій таємниці. На відповідь старий тільки палець догори підняв і, прищуривши око, прошепотів два рази поряд: Segredezza! (Таємничість!) Він видимо помолодшав і навіть виступав вільніше. Всі ці незвичайні, хоч і неприємні події живо нагадували йому той час, коли він сам і приймав і посилав виклики — щоправда, на сцені. Баритони, як відомо, дуже бундуються в своїх ролях.

XIX

Еміль вибіг назустріч Саніну — він понад годину чатував на нього — і похопливо шепнув йому на вухо, що мати нічого не знає про вчорашню неприємність і що навіть ватякати на неї не варт, а що його знов послають у крамницю!! але що він туди не піде, а сховається денебудь — розповівши все це за кілька секунд, він раптом припав до плеча Саніна, поривчасто поцілував його й кинувся вниз по вулиці. У кондиторській Джемма зустріла Саніна; хотіла щось сказати — і не могла. Її губи злегка тремтіли, а очі мружилися і бігали. Він поспішився заспокоїти її запевненням, що ціла справа кінчилася... чистими дурницями.

— У вас нікого не було сьогодні? — спитала вона.

— Була у мене одна особа — ми з нею поговорили — і ми... ми прийшли до найкращого наслідку.

Джемма вернулася за прилавок.

„Не повірила вона мені!“ подумав він... однак пішов до сусідньої кімнати і застав там фрау Леноре.

У неї мігрень пройшла, але вона була в настрої меланхолійному. Вона привітно усміхнулася до нього, але одночасно попередила його, що йому буде сьогодні з нею нудно, бо вона не спроможна його розважити. Він сів коло неї й помітив, що її повіки почервоніли і спухли.

¹ Bravo, росіянине! Bravo, юначе!

— Що вам, фрау Леноре? Невже ви плакали?

— Тсссс...—прошепотіла вона і показала головою на кімнату, де була її дочка.— Не кажіть цього... голосно.

— Та чого ж ви плакали?

— Ах, мосьє Санін, сама не знаю чого!

— Вас ніхто не засмутив?

— О, ні!.. Мені дуже нудно раптом зробилося. Згадала я Джіован'Баттіста... свою молодість... Потім, як це все швидко минулося. Старіюся я, друже мій,—і не можу я ніяк з цим погодитися. Здається, сама я така ж, як і перше... а старість—от вона... от вона!—На очах фрау Леноре показали сльозинки.—Ви, я бачу, дивитеся на мене, та дивуетесь... Але ви теж постарієтеся, друже мій, і дізнаєтеся, як це гірко!

Санін почав потішати її, згадав про її дітей, в яких воскресала її власна молодість, спробував навіть покепкувати з неї, запевняючи, що вона набивається на компліменти... але вона, не жартуючи, попросила його „перестати“, і він тут уперше міг переконатися, що такий смуток, смуток усвідомленої старості, нічим розрадити й розвіяти не можна; треба підждати, поки він мине сам собою. Він запропонував їй заграти з ним у трессете—і нічого кращого він не міг придумати. Вона одразу погодилася і наче повеселішала.

Санін грав з нею до обіду і після обіду. Панталеоне також взяв участь у грі. Ніколи його чуб не падав так низько на лоб, ніколи підборіддя не ховалося так глибоко в галстух! Кожен рух його дихав такою зосередженою величністю, що, дивлячись на нього, мимоволі виникала думка: яку це таємницю так твердо ховає ця людина?

Але—segredezza! segredezza!

Він, протягом всього того дня, всяким способом старався виказувати найглибшу пошану до Саніна; за столом, урочисто й рішуче, минаючи дам, подавав страви йому першому; під час гри в карти віддавав йому прикуп, не смів його ремізити; заявляв, ні з того ні з сього, що росіяни—найвеликодушніший, найхоробріший і найважливіший народ на світі!

„Ах, ти, старий лицедію!“ думав Санін.

І не стільки дивувався він з несподіваного настрою пані Розеллі, скільки з того, як її дочка з ним поводитися. Вона не те, що уникала його... навпаки, вона раз-у-раз сідала на великій від нього віддалі, прислухалася до його мови, дивилася на нього; але вона ніяк не хотіла заходити з ним у розмову, і тільки то він заговорював з нею—тихенько підводилася з місця і поволі виходила на якусь мить. Потім вона з'являлася знов, і знов сідала денебудь у куточку—і сиділа непорушно, неначе роздумуючи і дивуючись... дивуючись найбільше. Сама фрау Леноре помітила, нарешті, незвичайність її поведінки і зо два рази її спитала, що з нею?

— Нічого,—відказала Джемма:—ти знаєш, я буваю інколи така.

— Це правда,—погоджувалася з нею мати.

Так минув весь цей довгий день, ні жваво, ні мляво—ні весело, ні нудно. Коли б Джемма поводитися інакше.—Санін... хто знає? не перемиг би спокуси трохи похизуватися—або просто піддався б смуткові перед можливою, може, вічною розлукою... Але як йому ні разу не довелось навіть поговорити з Джеммою, то він мусів задовольнитися тим, що протягом чверті години, перед вечірнім кофе, брав мінорні акорди на фортепіано.

Еміль вернувся пізно і, щоб уникнути розпитувань про п. Клюбера, зник дуже швидко. Прийшла черга йти і Саніну.

Він почав прощатися з Джеммою. Згадалося йому чомусь розставання Ленського з Ольгою в „Онегіні“. Він міцно стиснув їй руку—і спробував заглянути їй в обличчя—але вона злегка відвернулася і випручала свої пальці.

XX

Уже зовсім „визоріло“, коли він вийшов на ганок. І скільки ж їх висипало, тих зірок, великих, малих, жовтих, червоних, синіх, білих. Всі вони так і жевріли, так і роїлися, навперейми виграючи промінням. Місяця не було на небі, але й без нього

кожна річ виразно виднілася в півсвітлому, позбавленому тіней присмерку. Санін пройшов вулицю до кінця... Не хотілося йому одразу вертатися додому; він відчував потребу поблукати на вільному повітрі. Він вернувся назад—і не встиг ще порівнятися з будинком, у якому містилася кондиторська Розеллі, як одно з вікон, що виходили на вулицю, раптом стукнуло і відчинилося—на чорному його чотирикутнику (в кімнаті не було світла) з'явилася жіноча постать—і він почув, що його кличуть:

— „Monsieur Dimitri!“¹

Він ту ж мить кинувся до вікна... Джемма!

Вона сперлася ліктями на підвіконня й нахилилася вперед.

— Monsieur Dimitri,—почала вона обережним голосом:—я протягом цілого сьогоднішнього дня хотіла дати вам одну річ... та не зважилася; і от, тепер, несподівано побачивши вас знову, подумала, що, видно, так судилося...

Джемма мимоволі спинилася на цьому слові. Вона не могла говорити далі: щось надзвичайне сталося в цю саму мить.

Раптом, серед глибокої тиші, призовсім безхмарному небу, наливув такий порив вітру, що сама земля, здавалось, затрусилася під ногами, тонке зоряне світло затремтіло й заструмилося, навіть повітря закрутилося клубком. Вихор, не холодний, а теплий, майже гарячий, ударив по деревах, по покрівлі будинку, по його стінах, по вулиці; він вмиль здер капелюх з голови Саніна, звів і розтріпав чорні кучері Джемми. Голова Саніна приходилася врівні з підвіконням; він мимоволі притулився до нього—і Джемма ухопилася обома руками за його плечі, припала грудьми до його голови. Шелест, дзенькіт і гуркіт тяглися може хвилину... Як зграя величезних птахів, помчав геть розбуйнований вихор... Настала знову глибока тиша.

Санін підвівся й побачив над собою таке дивне, перелякане, схвильоване обличчя, такі величезні, страшні, чу-

дові очі—таку красуню побачив він, аж серце в ньому завмерло, він припав губами до тонкого пасма волосся, що впало йому на груди—і тільки міг проговорити: О, Джемма!

— Що це було таке? Блискавка?—спитала вона, широко поводючи очима і не приймаючи з його пліч своїх оголених рук.

— Джемма!—повторив Санін.

Вона зітхнула, оглянулася назад, у кімнату,—і швидким рухом, дівачи зза корсажа вже зів'ялу троянду, кинула її Саніну.

— Я хотіла дати вам цю квітку...

Він пізнав троянду, яку він відвоював напередодні...

Але вже віконце зачинилося, і за темним склом нічого не виднілося й не біліло.

Санін прийшов додому без капелюха... Він і не помітив, що він його загубив.

XXI

Він заснув аж над ранок. І не дивно! Під ударом того літнього, моментального вихора, він майже так само моментально відчув—не те, що Джемма вродлива, не те, що вона йому подобалась—це він знав і перше... а те, що він навряд чи... не покохав її! Моментально, як той вихор, налетіло на нього кохання. А тут ця дурна дуель! Скорботні передчуття почали його мучити. Ну, припустімо, не вб'ють його... Що ж може вийти з його кохання до цієї дівчини, до нареченої іншого? Припустімо навіть, що цей „інший“ йому не страшний, що сама Джемма покохає або вже покохала його... Що ж із того? Як щод? Така красуня...

Він ходив по кімнаті, сідав за стіл, брав аркуш паперу, писав на ньому кілька рядків—і зараз же їх викреслював... Згадував дивну постать Джемми, в темному вікні, під промінням зір, всю розвіяну теплим вихором; згадував її мармурові руки, подібні до рук олімпійських богинь, почував їх живу вагу на плечах своїх... Потім він брав кинуту йому троянду—і здавалось йому, що від її напівзів'ялих пелюсток віяло іншим, ще тоншим запахом, ніж звичайний запах троянд...

¹ Пане Дмитро!

— І раптом його уб'ють, або покалічать?

Він не лягав у постіль—і заснув одягнений на дивані.

* * *

Хтось поплескав його по плечах... Він розплющив очі—і побачив Панталеоне.

— Спить, як Олександр Македонський напередодні вавилонського бою!— вигукнув старий.

— Та котра година?— спитав Санін.

— За чверть сьома; до Ганау— дві години їзди, а ми повинні бути перші на місці. Росіяни завжди випереджають ворогів! Я взяв найкращу карету у Франкфурті!

Санін почав умиватися.— А пістолети де?

— Пістолети привезе той феррофлюкто Тедеско. І лікаря він теж привезе.

Панталеоне видимо бадьорився, по-вчорашньому; але коли він сів у карету з Саніним, коли фурман заляскав батогом і коні з місця пустилися чвалом,—з колишнім співаком і приятелем падуїських драгунів сталася раптова зміна. Він збентежився, навіть острахнувся. У ньому неначе щось обвалилося, як погано зведена стінка.

— Одначе, що це ми робимо, боже мій, *santissima Madonna!*¹—скрикнув він несподівано-пискливим голосом і схопив себе за волосся.—Що я роблю, я, старий дурень, божевільний, *frenetico*?

Санін здивувався й засміявся і, злегка обнявши Панталеоне за талію, нагадав йому французьку приповідку: „*Le vin est tiré—il faut le boire*“² (по російському: „взявшись за гуж, не говори, що не дуж“).

— Так, так,—відповів старий:—цей келих ми вип'ємо з вами,—а все ж я божевільний! Я—божевільний! Все було так тихо, добре... і раптом: та-та-та, тра-та-та!

— Неначе *tutti* в оркестрі,— зауважив Санін з силуваною усмішкою.— Але винні не ви.

— Я знаю, що не я! Ще б пак!

А проте, це... свавільний такий учинок. *Diavolo! Diavolo!*¹—повторяв Панталеоне, трусячи чубом і зітхаючи.

А карета все котилася та й котилася.

* * *

Ранок був чудовий. Вулиці Франкфурта, що ледве починали оживати, здавалися такими чистими й затишними; вікна домів блищали мінливо, як фольга; а тільки карета виїхала за заставу—зверху, з блакитного, ще не яскравого неба, так і посипалися голосисті трелі жайворонків. Зненацька, на повороті шосе, зза високої тополі показалася знайома постать, ступила кілька кроків і зупинилася. Санін придивився... Боже мій! Еміль!

— Та хіба він знає щонебудь?— звернувся він до Панталеоне.

— Я ж вам кажу, що я божевільний,—розпачливо, мало не з криком заволав бідний італієць:—цей бідолашний хлопчик цілу ніч мені не давав спокою—і я йому сьогодні вранці, нарешті, все відкрив!

„От тобі й *segredezza!*“ подумав Санін.

Карета порівнялася з Емілем; Санін звелів фурманові спинити коні і покликав до себе „бідолашного хлопчика“. Нерішучою ходою наблизився Еміль, блідий, блідий, як у день нападу своєї хвороби. Він ледве держався на ногах.

— Що ви тут робите?— суворо спитав його Санін:—чому ви не дома?

— Дозвольте... дозвольте мені їхати з вами,—пролететав Еміль тремтливим голосом—і склав руки. Зуби йому цокотіли, немов у пропасниці.—Я вам не буду заважати—тільки візьміть, візьміть мене!

— Коли ви відчуваєте хоч на волосинку прихильність або пошану до мене,—промовив Санін:—ви зараз вернетесь додому або в крамницю до п. Клюбера і нікому не скажете жодного слова, і будете ждати мого повернення!

— Вашого повернення,—простогнав Еміль—а голос його задзвенів і урвався:—а якщо вас...

— Еміль!—перебив його Санін і по-

¹ Пресвята Мадонна!

² Вино налийте—треба його випити.

¹ Діавол! Діавол!

казав очима на фурмава:—схаме-вiться! Емiль, будь ласка, iдiть додому! Послухайте мене, друже мiй! Ви запевняєте, що любите мене. Ну, я вас прошу!

Вiн простягнув йому руку. Емiль похитнувся вперед, схлипнув, притиснув її до своїх уст—i, скочивши з дороги, побiг назад до Франкфурта, через поле.

— Теж благородне серце,—пробурмотiв Панталеоне, але Санiн похмуро глянув на нього... Старий уткнувся в куток карети. Вiн був свiдомий своєї провини, та крiм того, вiн з кожною миттю чимраз бiльше дивувався: невже це вiн на правду зробився секундantom, i коней вiн дiстав, i всiм розпорядився, i мирну свою домiвку покинув о шостiй годинi ранку? До того ж ноги його розболiлися й занурили.

Санiн вирiшив, що треба пiдбадьорити його—i попав в жилку, знайшов справжнє слово.

— Де ж ваш колишнiй дух, шановний синьйор Чiппатола? Де—il antico valor?¹—Синьйор Чiппатола випростався й нахмурився.

— Il antico valor?—проголосив вiн басом.—Non e ancora spento—(вiн ще не весь утрачений) il antico valor!!

Вiн прибрав молодецької постава, заговорив про свою кар'єру, про оперу, про великого тенора Гарсія—i приїхав у Ганау—молодцем. Як подумаєш: нема нiчого в свiтi дужчого... i безсилшого, нiж слово!

XXII

Лiсок, у якому мало вiдбуватися побойовище, знаходився на чверть милi вiд Ганау. Санiн з Панталеоне приїхали першi, як вiн прорiкав; звелили каретi лишитися на узлiссi й поринули в тiнь досить густих i частих дерев. Їм довелося дождати з годину.

Дождання не здалося дуже тяжким Санiну; вiн ходив туди й сюди по дорiжцi, прислухався, як спiвали пташки, стежив за пролiтаючими бабками, i, як бiльшiсть росiян у подiбних обставинах, старався не думати. Раз тiльки на нього найшов роздум: вiн

натрапив на молоду липу, зламану, як видно, вчорашнiм шквалом. Вона зовсiм умирала... все листя на нiй умирало. „Що це? призьвить?“ майнуло у нього в голови; але вiн зараз же засвистав, перескочив через ту саму липу, заходив по дорiжцi. Панталеоне—той бурчав, лаяв нiмцiв, крєктав, чухав то спину то колiна. Вiн аж позiхав вiд хвилювання, що надавало дуже смiшного виразу його маленькому, зiбганому личковi. Санiн мало не зареготався, дивлячись на нього.

Почулося, нарештi, торкотання колiс по м'якiй дорозi.—Вони!—промовив Панталеоне i нашорошився й випростався, не без моментального нервового дрожу, який, одначе, поспiшився замаскувати вигуком: брррр! i зауваженням, що сьогodнiшнiй ранок досить прохолодний. Рясна роса затопляла трави й листя, але спека проходила вже i в лiс.

Обидва офiцери незабаром показали пiд його вiтами; з ними йшов невеликий огрядненький чоловiчок з флегматичним, майже заспанним, обличчям—вiйськовий лiкар. Вiн нiс в однiй руцi глиняний глєчик з водою—про всякий випадок; сумка з хiрургiчними iнструментами й бинтами метлялася на його лiвому плєчi. Видко було, що вiн до таких екскурсiй звик так, що далi нiкуди; вони становили одне з джерел його прибуткiв: кожна дуель давала йому вiсiм червiнцiв—по чотири з кожноi воюючої сторони. Пан фон-Рiхтер нiс ящик з пiстолєтами, п. фон-Донгоф крутив у руцi—мабуть для „шику“—невеличкий хлєстик.

— Панталеоне!—шепнув Санiн до старого:—якщо... якщо мене уб'ють—все може статися—дiстаньте з моєї боковоi кишени папiрець—в ньому загорнена квiтка—i вiддайте цей папiрець синьйоринi Джеммi. Чуєте? Ви обiцяєте?

Старий сумно глянув на нього—i кивнув на знак згоди головою... Та бог знає, чи зрозумiв вiн, про що просив його Санiн.

Супротивники й секунданти обмiнялися, як заведено, поклонами; тiльки лiкар навiть бровою не ворухнув—i сiв, позiхаючи, на траву: „Менi, мовляв, не до виявiв рицарської чєм-

¹ Колишня одвага.

ності". П-н фон-Ріхтер запропонував панові „Тшібадола“ вибрати місце; пан „Тшібадола“ відповів, мляво повертаючи язиком — („стінка“ в ньому знов обвалилася) — що „дійте, мовляв, ви, шановний добродію; я буду спостерігати“...

І пан фон-Ріхтер почав діяти. Відшукав, тут таки, в лісі, гарнесеньку, всю помережану квітами, галявину; відміряв кроки, позначив два крайні пункти обструганими на швидку руч паличками, дістав з ящика пістолети і, присівши напочепки, забив кулі; одно слово, трудився й клопотався з усієї сили, безнастанно витираючи своє спітніле обличчя білою хусточкою. Панталеоне, що супроводив його, скидався більше на перемерзлу людину. Під час усіх цих приготувань обидва супротивники стояли віддалік, нагадуючи собою двох покараних школярів, які гніваються на своїх гувернерів.

Настала рішуча мить...

„Кожен взяв свій пістолет“ ..

Але тут пан фон-Ріхтер зауважив Панталеоне, що йому, як старшому секундантові, слід, згідно з правилами дуелі, перше ніж проголосити фатальне: „раз! два! три!“ звернутися до супротивників з останньою порадою й пропозицією: помиритися; що хоча ця пропозиція не має ніколи ніяких наслідків і, взагалі, є не що, як пуста формальність, проте виконанням цієї формальності пан Чіпатола відхиляє від себе якусь частину відповідальності; що, правда, подібна аллокуція є безпосередній обов'язок так званого „безстороннього свідка“ — (unparteiischer Zeuge) — але як у них такого немає — то він, пан фон-Ріхтер, охоче віддає цей привілей своєму шановному товаришеві; Панталеоне, який встиг уже затушуватися за кущ так, щоб не бачити зовсім офіцера-напасника, спочатку нічого не зрозумів з усієї промови пана фон-Ріхтера — тим більше, що вона була виголошена в ніс; — але раптом стрепенувся, проворно виступив вперед і, судорожно стукаючи руками в груди, хрипким голосом заволав своєю мішаною говіркою: „A la la la... Che bestialità! Deux zeun'ommes comme ça que si

battono - perchè? Che diavolo? Andate a casa!¹

— Я не згоден на замирення, — поквапно проговорив Санін.

— І я теж не згоден, — повторив за ним його супротивник.

— Ну, то кричть: раз, два, три! — звернувся фон-Ріхтер до розгубленого Панталеоне.

Той негайно знов пірнув у кущ — і вже звідти прокричав, весь скоцюрбившись, зажмуривши очі й відвернувши голову, але на весь голос: Упа... due... e tre!

Перший вистрелив Санін — і не влучив. Куля його брязнула об дерево. Барон Д'онгоф вистрелив зараз після нього — умисне вбік, на повітря.

Настала напружена мовчанка... Ніхто не рухався з місця. Панталеоне стиха ойкнув.

— Накажете продовжувати? — промовив Д'онгоф.

— Навіщо ви вистрелили на повітря? — спитав Санін.

— Це не ваше діло.

— Ви і вдруге будете стріляти на повітря? — спитав знову Санін.

— Може; не знаю.

— Дозвольте, дозвольте, панове... — почав фон-Ріхтер: — дуелянти не мають права розмовляти проміж себе. Це не порядок.

— Я відмовляюся від свого пострілу, — промовив Санін і кинув пістолет на землю.

— І я теж не маю наміру продовжувати дуель, — вигукнув Д'онгоф і теж кинув свій пістолет. — Та, крім того, я тепер готовий признатися, що я був винен — позавчора.

Він пом'явся на місці — й нерішуче простяг руку вперед. Санін швидко наблизився до нього — і стиснув її. Обидва юнаки з усмішкою подивилися один на одного — і обличчя в обох вкрилися рум'янцем.

— Bravi! bravi! — раптом, як божевільний, загорлав Панталеоне — і, плещучи в долоні, турманом вибіг зза куща; а лікар, що сів осторонь, на зрубаному дереві, негайно встав, вилляв воду з глечика — і пішов, лїниво перехитуючись, до узлісся.

¹ Яке звірство! Два юнаки стріляються — за віщо? Якого чорта! Ідть додому!

— Честь дістала задоволення—і дувель кінчилася! — проголосив фон-Ріхтер.

— Fuori! (фора!) — згадавши старовину, ще раз гримнув Панталеоне.

* * *

Обмінюючись поклонами з панами офіцерами й сідаючи в карету, Санін, щоправда, відчував у цілому естві своєму якщо не задоволення, то якусь легкість, як після витриманої операції; але й інше почуття ворухнулося в ньому, почуття, схоже на сором... Облудую, задалегідь умовленою казенщиною, звичайною офіцерською, студентською штукою здався йому поєдинок, у якому він щойно відіграв свою роль. Згадав він флегматичного лікаря, згадав, як він усміхнувся— тобто, зморщив ніс, коли побачив його, що виходив з лісу мало не попід руку з бароном Дьонгофом. А потім, коли Панталеоне платив тому ж лікареві належні йому чотири червінці... Ех! негарзд якось!

Так; Саніну було трошки совісно й соромно... хоча, з другого боку, щоді він мав робити? Не залишати ж без кари зухвальство молодого офіцера, не уподібнитися ж панові Ключберу? Він заступився за Джемму, він захистив її... Воно так, а проте, у нього муляло на душі, і було йому совісно, і навіть соромно.

Зате Панталеоне — просто тріумфував! Його несподівано пойняли гордоці. Переможний генерал, вертаючись з поля виграного ним бою, не оглядався б з більшим самовдоволенням. Поведінка Саніна під час поєдинку переймала його захватом. Він величав його героєм — і чути не хотів його умовлянь і навіть просьб. Він порівнював його з монументом із мармуру або бронзи — з статуєю командора в Дон-Жуані! Про самого себе він признавався, що відчув деяке збен-теження; „алеж бо я артист, — зауважив він: — у мене натура нервова, а ви — син снігів і скель гранітних“.

Санін рішуче не знав, як йому угамувати завзятого артиста.

* * *

Майже на тому самому місці дороги, де години дві тому вони настигли

Еміля — він знову вискочив слова дєрева, і з радісним криком на губах, вимахаючи картузом над головою і підстрибуючи, кинувся просто до карети, мало не попав під колесо, і, не доходяючи, щоб коні стали, видряпався через зачинені дверцята — і так і увіп'явся в Саніна.

— Ви живі, ви не ранені! — повторяв він. — Простіть мене, я не послухався вас, я не вернувся у Франкфурт... Я не міг! Я дожидав вас тут. Розкажіть мені, як це було? — Ви... вбили його?

Санін насилу заспокоїв і посадив Еміля.

Велемовно, з видимим задоволенням розповів йому Панталеоне всі подробиці поєдинку, і певна річ, не втерпів, щоб знов не згадати про монумент з бронзи, про статую командора! Він аж устав з свого місця, і, розчепіривши ноги, щоб додержати рівноваги, склавши на грудях руки хрестом і зневажливо дивлячись скоса через плече — навіть удавав командора — Саніна! Еміль слухав побожно, зрідка перепиняючи оповідь вигуком або швидко підводячись і так само швидко цілюючи свого героїчного друга.

Колеса карети загуркотили по бруківці Франкфурта — і зупинились, на решті, перед готелем, у якому жив Санін.

В супроводі своїх двох супутників брався він по сходах на другий поверх — коли раптом з темного коридорчика швидкою ходою вийшла жінка: обличчя її було вкрите вуаллю; вона зупинилася перед Саніним, злегка похитнулася, зітхнула трепетно, ту ж мить побігла вниз на вулицю — і зникла, на великий подив кельнера, який об'явив, що „ця дама понад годину дожидала повернення пана іноземця“. Хоч її поява була моментальна, Санін встиг пізнати в ній Джемму. Він пізнав її очі під густим шовком коричневої вуалі.

— Хіба фрейлейн Джеммі було відомо... — протягнув він незадоволеним голосом, німецькою мовою, звернувшись до Еміля й Панталеоне, які йшли за ним слідком.

Еміль почервонів і зніяковів.

— Я змушений був їй усе сказати, — пролепетав він: — вона догадувалась —

і я ніяк не міг... Алез. тепер це нічого не значить,— підхопив він жваво:— все так прекрасно кінчилося, і вона вас бачила здорового й не-ушкодженого!

Санін одвернувся.

— Але які ж бо ви балакуни обидва!— промовив він з досадою, увійшов до себе в кімнату і сів на стілець.

— Не сердьтесь, будь ласка,— почав благати Еміль.

— Добре, я не буду сердитися. (Санін справді не сердився— та й, зрештою, навряд чи міг би він бажати, щоб Джемма ні про що не дізналася). Добре... годі обійматися. Ідїть тепер. Я хочу лишитися насамоті. Я ляжу спати. Я стомився.

— Чудова думка!— скрикнув Панталеоне.— Вам потрібний спочивок! Ви його цілком заслужили, благородний синійор! Ходім, Еміліо! Навшпиньки! Навшпиньки! Шшшш!

Сказавши, що він хоче спати, Санін бажав тільки спекатися своїх товаришів; але, лишившись насамоті, він справді відчув чималу втому в усьому тілі: цілу попередню ніч він майже не стуляв очей і, кинувшись на постіль, негайно заснув глибоким сном.

XXIII

Кілька годин поряд він спав непробудно. Потім йому почало снитися, що він знов б'ється на дуелі, що перед ним, як супротивник, стоїть пан Клюббер, а на ялинці сидить папуга, і цей папуга Панталеоне, і повторяє він, ляскаючи носом: раз-раз-раз! раз-раз-раз!

„Раз... раз... раз!“ почулося йому вже занадто виразно: він розплющив очі, підвів голову... хтось стукав до нього в двері.

— Увійдїть!— крикнув Санін.

З'явився кельнер і доповів, що одній дамї дуже треба його бачити.

„Джемма!“ майнуло у нього в голові... Але виявилось, що дама— її мати, фрау Леноре.

Вона, тільки но увійшла, зараз сіла на стілець і почала плакати.

— Що з вами, моя добра, мила пані Розеллі?— почав Санін, сівши коло неї і з тихою ласкою доторкаючись

до її руки.— Що сталося?— заспокойтесь, прошу вас.

— Ах, Herr Dimitri, я дуже... дуже нещасна!

— Ви нещасні?

— Ах, дуже! Та й чи могла я сподіватися? Раптом, як той грім серед ясного неба...

Вона насилу переводила подих.

— Але, що таке? З'ясуйте! Хочете склянку води?

— Ні, дякую.— Фрау Леноре втерла хусткою очі і ще гірше заплакала.— Адже я все знаю. Все!

— Тобто, як же: все?

— Все, що сталося сьогодні! І причина... мені теж відома! Ви учинили як благородна людина; але який нещасливий збіг обставин! Нє дарма мені не подобалась ця прогулянка у Соден... не дарма! (Фрау Леноре нічого подібного не говорила в день прогулянки, але тепер їй здавалося, що ще тоді вона „все“ передчувала).— Я й прийшла до вас, як до благородної людини, як до друга, хоч я побачила вас уперше п'ять день тому... Алез я удова! одинока... Моя дочка...

Сльози заглушили голос фрау Леноре.

Санін не знав, що подумати.— Ваша дочка?— повторив він.

— Моя дочка, Джемма,— вихопилось майже з стогоном у фрау Леноре спід змоченої сльозами хустки:— заявила мені сьогодні, що не хоче йти заміж за пана Клюббера і що я повинна відмовити йому!

Санін аж відсунувся злегка: він цього не сподівався.

— Я вже не кажу про те,— провадила далі фрау Леноре:— що це ганьба, що цього ніколи на світі не бувало, щоб наречена одмовила женихові; але це ж для нас розор. Herr Dimitri!— Фрау Леноре старанно й туго згорнула хустку в маленький-маленький клубочок, неначе вона хотїла вмістити в нього все своє горе.— Жити на прибутки з нашої крамниці ми більше не можемо, Herr Dimitri! а пан Клюббер дуже багатий і буде ще багатший. І за що ж йому відмовити? За те, що він не оступився за свою наречену? Нехай це не зовсім гарно з його боку, алез він цивільна людина, в універ-

ситеті не виховувався, і, як поважний торговець, повинен був зневажити легковажні пустощі невідомого офіцерчика. І яка ж це образа, Herr Dimitri?

— Дозвольте, фрау Леноре, ви не наче засуджуєте мене...

— Ні трохи я не засуджую вашого вчинку, ні трохи! Ви зовсім інша річ; ви, як усі росіяни, військовий...

— Дозвольте, я зовсім не...

— Ви іноземець, проїжджий, я вам вдячна,—провадила далі фрау Леноре, не слухаючи Саніна. Вона задихалася, розводила руками, знов розгортала хустку й сякалася. Тільки по тому, як виявлялося її горе, можна було бачити, що вона народилася не під північним небом.

— І як же буде пан Клубер торгувати в крамниці, коли він буде битися з покупцями? Це зовсім безглуздя! І тепер я повинна йому відмовити! Але з чого ж ми будемо жити? Перше тільки ми робили дівочу шкіру і нуга з фісташками—і до нас ходили покупці, а тепер всі роблять дівочу шкіру! Ви подумайте: уже й без того в місті будуть говорити про вашу дуель... хіба це можна потаїти? І раптом, весілля розладнується! Адже це шкандал, шкандал! Джемма—прекрасна дівчина; вона дуже любить мене; але вона вперта республіканка, зневажає думку інших. І тільки ви можете її умовити!

Санін здивувався ще більше.—Я, фрау Леноре?

— Так, тільки ви... Тільки ви. Я по те й прийшла до вас; я нічого іншого придумати не вміла! Ви така бчена, така хороша людина! Ви ж за неї заступились. Вам вона повірить! Вона повинна вам повірити—адже ви життям своїм ризикували! Ви їй доведете—а я вже більше нічого не можу!—ви їй доведете, що вона й себе, і всіх нас занапастить. Ви врятували мого сина—врятуйте й дочку! Вас сам бог послав сюди... Я готова навколішках просити вас...

І фрау Леноре наполовину підвелася з стільця, наче збираючись упасти Саніну в ноги... Він утримав її.

— Фрау Леноре! Бога ради! Що це вам?

Вона судорожно схопила його за руки.—Ви обіцяєте?

— Фрау Леноре, подумайте, з якої речі я...

— Ви обіцяєте? Ви не хочете, щоб я тут таки, зараз, умерла перед вами?

Санін розгубився. Йому вперше на житті доводилося мати діло з палашкою італійською кров'ю.

— Я зроблю все, що ви хочете!—вигукнув він.—Я поговорю з фрейлейн Джеммою...

Фрау Леноре скрикнула з радощів.

— Тільки я, їй-право, не знаю, який може вийти наслідок...

— Ах, не відмовляйтесь, не відмовляйтесь!—промовила фрау Леноре благаючим голосом:—ви вже погодились! Наслідок, напевно, вийде чудовий. В кожному разі, я вже більше нічого не можу! Мене вона не послухає!

— Вона так рішуче висловила вам своє небажання піти за пана Клубера?—спитав Санін, після невеликої мовчанки.

— Мов ножем відтяла! Вона вдалася в батька, в Джіован'Баттіста! Завзята!

— Завзята! вона?..—протяжно повторив Санін.

— Так... так... але вона також ангел. Вона вас послухає. Ви прийдете, прийдете хутко? О, мій любий російський друг!—фрау Леноре поривчасто встала з стільця і так само поривчасто обвела руками голову Саніна, що сидів перед нею.—Прийміть благословенство матері—і дайте мені води!

Санін приніс пані Розеллі склянку води, дав їй слово честі, що прийде негайно, провів її по сходах до вулиці—і, вернувшись у свою кімнату, аж руками сплеснув і очі вирячив.

„От“, подумав він „от, тепер закрутилося життя! Та й так закрутилося, що голова обертом пішла“. Він і не спробував глянути в себе самого, зрозуміти, що там діється: сум'яття—та й годі! „От випав день!“ мимоволі шепотіли його губи. „Завзята... каже її мати... І я повинен їй радити—їй?! І що радити?!“

Голова, справді, паморочилась у Саніна—і над усім цим вихором різноманітних відчувань, вражіннь, недока-

заних думок безнастанно витав образ Джемми, той образ, який так незгладимо вривався у його пам'ять тої теплої, електрично-збуреної ночі, в тому темному вікні, під промінням зоряних роїв!

XXIV

Нерішучою холою підходив Санін до дому пані Розеллі. Серце його сильно билось; він виразно відчував і навіть чув, як воно стукало в ребра. Що він скаже Джеммі, як заговорить з нею? Він увійшов у дім не через кондиторську, а через затильний ганок. У невеличкій передній кімнаті він зустрів фрау Леноре. Вона і зраділа йому, і злякалася.

— Я ждала, ждала вас, — промовила вона пошепки, навпереміну обома руками стискаючи його руку. — Ідіть у сад; вона там. Глядіть же: я на вас надіюся!

Санін пішов у сад.

Джемма сиділа на лаві, коло доріжки, і з великого кошика, повного вишень, вибирала найстиглиші на тарілку. Сонце стояло низько — була вже сьома година вечора — і в широкому наскісному промінні, яким воно заливало весь маленький садок пані Розеллі, було більше багрянцю, ніж золота. Зрідка, ледве чутно і наче не поспішаючи, перешіптувалося листя, та уривчасто брумчали, перелітаючи з квітки на сусідню квітку, запізнілі бджоли, та десь воркувала горличка — одноманітно і невтомно.

На Джеммі був той самий круглий капелюшок, в якому вона їздила в Соден. Вона глянула на Саніна спід його вигнутого краю і знов нахилилася до кошика.

Санін наблизився до Джемми, мимохіть укорочаючи кожен крок, і... і... І нічого іншого не придумав сказати їй, крім того, що спитати: навіщо це вона вибирає вишні?

Джемма, не поспішаючи, відповіла йому:

— Ці — стигліші, — промовила вона, нарешті: — підуть на варення, а ті на начинку до пирогів. Знаєте, ми продаємо такі круглі пироги з цукром.

Сказавши ці слова, Джемма ще нижче нахилила голову, і права її рука, з двома вишнями в пальцях,

зупинилася на повітрі між кошиком і тарілкою.

— Можна сісти коло вас? — спитав Санін.

— Можна. — Джемма злегка посунулася на лавці. Санін умістився коло неї. „Як почати?“ думалося йому. Але Джемма вивела його з скрути.

— Ви билися сьогодні на дуелі, — заговорила вона жваво і обернулася до нього всім своїм прекрасним обличчям, що соромливо спалахнуло, — а якою глибокою вдячністю світилися її очі! — І ви такі спокійні? Отже, для вас не існує небезпеки?

— Даруйте! Ніякої небезпеки для мене не було. Все обійшлося дуже щасливо й мирно.

Джемма повела пальцем праворуч і ліворуч перед очима... Теж італійський жест. — Ні! ні! не кажіть цього! Ви мене не обманете! Мені Панталеоне все сказав!

— Знайшли кому врити! Порівнював він мене з статуєю командора?

— Вислови його можуть бути смішні, але ві почуття його не смішне, ні те, що ви зробили сьогодні. І все це через мене... для мене... Я цього ніколи не забуду.

— Запевняю вас, фрейлейн Джемма...

— Я цього не забуду, — відокремлюючи слово від слова, повторила вона, ще раз пильно подивилася на нього — і одвернулася.

Він міг тепер бачити її тонкий, чистий профіль, і йому здавалося, що він ніколи не бачив нічого подібного — і не зазнавав нічого подібного до того, що він відчував у цю мить. Душа його розгорялася.

„А моя обіцянка!“ майнуло у нього в думці.

— Фрейлейн Джемма... — почав він після хвилинного вагання.

— Що?

Вона не повернулася до нього, вона і далі перебирала вишні, обережно бралася кінчиками пальців за їх хвостики, дбайливо піднімала листочки... Але якою довірливою ласкою пробриніло це одне слово: „що“!

— Вам ваша маїнка нічого не повідомляла... про...

— Про...?

— Про мене?

Джемма раптом кинула назад у кошик взяті нею вишні.

— Вона говорила з вами?—спитала вона й собі.

— Так.

— Що ж вона вам таке сказала?

— Вона сказала мені, що ви... що ви раптом вирішили перемінити... свої попередні наміри.

Голова Джемми знову нахилилася. Вона вся зникла під капелюшком; виднілася тільки шия, гнучка й ніжна, як стебло великої квітки.

— Які наміри?

— Ваші наміри... щодо... майбутнього улаштування вашого життя.

— Тобто... Ви це говорите... про пана Клюбера?

— Так.

— Вам мама сказала, що я не бажую бути дружиною пана Клюбера?

— Так.

Джемма посунулася на лаві. Кошик перехилився, упав... кілька вишень покотилося на доріжку. Минула хвилина... друга...

— Навіщо вона вам це сказала?—почувся її голос. Санін як перше бачив тільки шию Джемми. Груди її піднімались й опускалися швидше ніж досі.

— Навіщо? Ваша матінка подумала, що як ми з вами за короткий час, можна сказати, заприятимися, і ви маєте певну довіру до мене, то я можу подати вам корисну раду і ви мене послухаєте.

Руки Джемми поволі зсунулися на коліна... Вона почала перебирати складки своєї сукні.

— Яку ж ви мені раду дасте, monsieur Dimitri?—спитала вона, перегодивши трохи.

Санін побачив, що пальці Джемми тремтіли на її колінах... Вона і складки сукні перебирала тільки для того, щоб приховати це тремтіння. Він тихенько поклав свою руку на ці бліді, трепетні пальці.

— Джемма,— промовив він:— чому ви не дивитесь на мене?

Вона вмить відкинула назад через плече свій капелюшок—і звела на нього очі, довірливі й вдячні як перше. Вона сподівалася, що він заговорить... Але її обличчя, коли він його побачив, збентежило й неначе

засліпило його. Теплий блиск вечірнього сонця освітлював її молоду голову—і вираз цієї голови був світліший і яскравіший навіть від цього блиску.

— Я вас послухаю, monsieur Dimitri,— почала вона, ледве помітно усміхаючись і ледве-ледве піднімаючи брови:—але яку ж раду дасте ви мені?

— Яку раду?—повторив Санін.—От бачите, ваша матінка думає, що відмовити пану Клуберу тільки тому, що він позавчора не виказав особливої уваги...

— Тільки тому? — проговорила Джемма, нахилилася, підняла кошик і поставила його коло себе на лавку.

— Що... взагалі... відмовити йому, з вашого боку—нерозсудливо; що це—такий крок, всі наслідки якого треба гаразд зважити; що, нарешті, сам стан ваших справ накладає певні обов'язки на кожного члена вашої родини...

— Це все—думка мами,— перебила Джемма:—це—її слова. Це я знаю; але ваша яка думка?

— Моя?—Санін помовчав. Він відчував, щось підійшло йому до горла і перехоплювало подих.—Я теж гадаю,—почав він через силу...

Джемма випросталась.—Теж? Ви—теж?

— Так... тобто...—Санін не міг, ніяк не міг додати жодного слова.

— Добре,— сказала Джемма.—Якщо ви, як друг, радите мені змінити моє вирішення... тобто, не міняти мого попереднього вирішення,—я подумаю.—Вона, сама не помічаючи, що робить, почала перекладати вишні назад з тарілки в кошик...—Мама надіється, що я вас послухаю... Що ж? Я, може, справді, послухаю вас...

— Але дозвольте, фрейлен Джемма, я спочатку хотів би довідатись, які причини спонукали вас...

— Я вас послухаю,— повторила Джемма, а в самої брови все насувалися, щоки блідли; вона покусювала нижню губу.—Ви так багато для мене зробили, що й я повинна зробити, що ви хочете; повинна уволити вашу волю. Я скажу мамі... я подумаю. От вона, до речі, іде сюди.

Дійсно, фрау Леноре показалася

на порозі дверей, що вели з дому в сад. Нетерпіння її діймало: вона не могла всидіти на місці. За її розрахунками, Санін давним-давно мусів кінчити свою розмову з Джеммою, хоч його розмова з нею не тяглася і чверть години.

— Ні, ні, ні, бога ради, не кажіть їй, поки, нічого,— похопліво, майже з переляком вимовив Санін.— Підождіть... я вам скажу, я вам напишу... а ви доти не вирішайте нічого... підождіть!

Він стиснув руку Джемми, схопився з лави,— і, на велике здивування фрау Леноре, прошмигнув повз неї, піднявши капелюх, пробурчав щось невиразне— і зник.

Вона підійшла до дочки.

— Скажи мені, будь ласка, Джемма...

Та раптом підвелася й обняла її.— Мила мамо, можете ви подождати трошки, крихітку... до завтрашнього дня? Можете? Але так, щоб уже до завтра ні слова?.. Ах!..

Вона обілялася раптовими світлим, для неї самої несподіваними слізьми. Це тим більше здивувало фрау Леноре, що вираз Джемминого обличчя був далеко не сумний, швидше радісний.

— Що тобі?— спитала вона.— Ти в мене ніколи не плачеш— і раптом...

— Нічого, мамо, нічого! тільки ви подождіть! Нам обом треба подождати. Не питайте нічого до завтра— і давайте перебирати вишні, поки сонце не зайшло.

— Але ти будеш розсудлива?

— О, я дуже розсудлива!— Джемма значущо похитала головою. Вона почала зв'язувати невеличкі жмутки вишень, держачи їх високо перед червоніючим обличчям. Сліз своїх вона не втирала: вони висохли самі.

XXV

Мало не бігом вернувся Санін у свою квартиру. Він відчував, він був свідомий, що тільки там, тільки насамоті з самим собою, йому з'ясується, нарешті, що з ним, що з ним таке? І справді: не встиг він увійти в свою кімнату, не встиг сісти перед писемним столом, як, спершись обома ліктями на цей самий стіл і притиснувши обидві долоні до обличчя— він

болізно й глухо скрикнув: „Я її люблю, люблю божевільно!“— і ввесь внутрішньо запалав, як вугіль, з якого раптом здмухнули нарослий шар мертвого попелу. Мить... і йому вже несила була зрозуміти, як міг він сидіти поруч неї... з нею!— і розмовляти з нею, і не відчувати, що він любить навіть край її одежі, що він ладен, як висловлюються молоді люди,— „вмерти біля її ніг“. Останнє побачення в саду все вирішило. Тепер, коли він думав про неї,— вона вже не уявлялася йому з розвіяними кучерями, у сяєві зірниць:— він бачив її на лаві, бачив, як вона раптом скидає з себе капелюшок— і дивиться на нього так довірливо... і тремтіння, і жадоба кохання перебігали по всіх його жилах. Він згадав про троянду, яку от уже третій день носив у себе в кишені: він вихопив її— і з такою гарячковою силою притиснув її до своїх уст, що мимохіть поморщився з болю. Тепер уже він ні про що не міркував, нічого не розумів, не розраховував і не передбачав; він відокремився від усього минулого, він скочив уперед: з сумного берега свого одинокого, холостого життя шубовснув він у той веселий, кипучий, могутній потік— і байдуже йому, і знати він не хоче, куди він його внесе, і чи не розіб'є він його об скелю! Це вже не ті тихі струмки Уландівського романсу, які недавно його колисали... Це сильні, невтримані хвилі! Вони летять і скачуть наперед— і він летить з ними!

Він узяв аркуш паперу— і без покреслень, майже з одного розмаху пера, написав таке:

„Мила Джемма!

„Ви знаєте, яку раду я взявся дати вам, ви знаєте, чого бажає ваша матінка і про що вона мене просила,— але чого ви не знаєте і що я повинен вам тепер сказати,— це те, що я люблю вас, люблю з усією пристрастю серця, що покохало вперше! Цей вогонь спалахнув у мені раптово, але з такою силою, що я не знаходжу слів!! Коли ваша матінка прийшла до мене й просила мене— він ще тільки тлів у мені— а то я, як чесна людина, напевно б зрікся ви-

конати її доручення... Саме зізнання, яке я вам тепер роблю, є зізнання чесною людиною. Ви повинні знати, з ким маєте діло,—між нами не повинно існувати непорозуміння. Ви бачите, що я не можу давати вам ніяких рад... Я вас люблю, люблю, люблю—і більше нема у мене нічого—ні в розумі, ні в серці!!

Дм. Санін“.

Склавши й запечатавши цю записку Санін хотів був подзвонити до кельнера й послати її з ним... „Ні! так незручно... Через Еміля? Але йти в крамницю, шукати його там між іншими коммі—незручно теж. До того ж уже ніч надворі—і він, мабуть, уже пішов з крамниці“. Роздумуючи таким способом, Санін, проте, надягнув капелюх і вийшов на вулицю; повернув за ріг, за другий—і, на неописану свою радість, побачив перед собою Еміля. З сумкою під пахвою, з сувертком паперу в руці, молодий ентузіаст поспішав додому.

„Не дарма кажуть, що в кожного закоханого є зоря“,—подумав Санін і покликав Еміля.

Той обернувся і одразу кинувся до нього.

Санін не дав йому захоплюватися, віддав йому записку, пояснив йому, кому й як її передати... Еміль слухав уважно.

— Щоб ніхто не бачив?—спитав він, надавши своєму обличчю виразу знаменного й таємничого: „ми, мовляв, розуміємо, в чому вся суть!“

— Так, мій дружочку,—промовив Санін і трошки зніяковів, проте поплескав Еміля по щоці...—і якщо відповідь буде... Ви мені принесете відповідь, правда? Я буду сидіти дома.

— Про це вже не турбуйтеся!—весело шепнув Еміль, побіг—і набігу ще раз кивнув йому.

Санін вернувся додому—і, не світячи свічки, кинувся на диван, закинув руки за голову і віддався тим відчуттям шойно усвідомленого кохання, які й описувати нема чого: хто їх зазнав, той знає їх томління й солодощі; хто їх не зазнав—тому їх не розтлумачиш.

Двері одчинилися—показалась голова Еміля.

— Привіт,—сказав він пошепки:—от вона, відповідь тая!

Він показав і підняв над головою згорнений папірчик.

Санін схопився з дивана і вихопив його з рук Еміля. Пристрассть у ньому надто сильно розбуїнувалася: не до потаємності йому було тепер, не до додержання звичайності—навіть перед цим хлопчиком, її братом. Він посоромився б його, він примусив би себе—якби міг!

Він підійшов до вікна—і, при світлі вуличного ліхтаря, що стояв перед самим будинком,—прочитав такі рядки:

„Я вас прошу, я благаю вас—цілий завтрашній день не приходити до нас, не показуватися. Мені це потрібно, неодмінно потрібно,—а там все буде вирішено. Я знаю, ви мені не відмовите, бо ...

Джемма“.

Санін двічі прочитав цю записку—о, яким зворушливо-милим і гарним показався йому її почерк—подумав трохи і, звернувшись до Еміля, що, бажачучи показати, який він скромний хлопець, стояв обличчям до стіни і колупав у ній нігтем,—голосно покликав його на ім'я.

Еміль ту ж мить підбіг до Саніна.— Що звелите?

— Слухайте, дружочку...

— М-г Дмитро,—перебив його Еміль жалібним голосом:—чому ви не кажете мені: ти?

Санін засміявся.—Ну, добре. Слухай, дружочку—(Еміль злегка підстрибнув від задоволення)—слухай: там, ти розумієш, там ти скажеш, що все буде виконане, точно—(Еміль стиснув губи і поважно хитнув головою)—а сам... Що ти робиш завтра?

— Я? Що я роблю? Що ви хочете, щоб я робив?

— Коли тобі можна, приходь до мене вранці, якомога раніше, і ми, до вечора, будемо гуляти по околицях Франкфурта... Хочеш?

Еміль знов підскочив.—Даруйте, що може бути на світі крашого? Гу-

ляти з вами—та це, просто, чудо!
Прийду неодмінно!

— А якщо тебе не пустять?

— Пустять!

— Слухай... Не кажи там, що я тебе кликав на цілий день.

— Навіщо казати? Та я так піду!
От велике діло!

Еміль міцно поцілував Саніна і вибіг.

А Санін довго ходив по кімнаті і пізно ліг спати. Він віддавався тим самим моторошним і солодким відчуттям, тому самому радісному завмиранню перед новим життям. Санін був дуже задоволений з того, що йому спало на думку запросити на завтрашній день Еміля; він скидався обличчям на сестру. „Буде нагадувати її“, думалося Саніну.

Але найбільше дивувався він на те: як міг він учора бути інакшим, ніж сьогодні? Йому здавалося, що він „вічно“ любив Джемму—і саме так точнісінько її любив, як він любив її сьогодні.

XXVI

Другого дня, о восьмій годині ранку, Еміль, з Тартальєю на поводку, з'явився до Саніна. Коли б він народився від німецьких батьків, він не міг би виказати більшої акуратності. Дома він збрехав: сказав, що погуляє з Саніним до сніданку, а потім піде в крамницю. Поки Санін одягався, Еміль заговорив був з ним, правда, досить нерішуче, про Джемму, про її нелад з паном Клюбєром; але Санін суворо промовчав йому на відповідь, а Еміль, удавши, що розуміє, чому не слід злегка торкатися цього важливого пункту, уже не повертався до нього,—і тільки зрідка прибирав зосередженого і навіть строгого виразу.

Напившись кофе, обидва приятелі подалися—пішки, певна річ,—в Гаузен, невеличке сільце, що лежить на недалекій відстані від Франкфурта, оточене лісами. Все пасмо гір Таунуса видно звідти, як на долоні. Погода була чудова; сонце сяяло й гріло, але не пекло, свіжий вітер бадьоро шумів у зеленому листі; по землі, невеличкими плямами, плавко й швид-

ко бігли тіні високих, круглих хмаринок. Молоді люди швидко вибралися з міста і бадьоро й весело пішли по гладко виметеній дорозі. Зайшли в ліс—і довго там проплутали; потім дуже ситно поснідали в сільському трактирі; потім лазили на гори, милувалися краєвидами, пускали згори каміння і плескали в долоні, дивлячись, як це каміння смішно й чудно стрибає, ніби кролики, поки невидна їм людина, що проходила вниз, не висварила їх дзвінким і сильним голосом; потім лежали, розкинувшись, на короткому, сухому моху жовто-фіалкового кольору; потім пили пиво в іншому трактирі, потім бігали наввипередки, стрибали, закладаючись, хто далі? Знайшли місце, де віддавала луна, і розмовляли з нею, співали, перегукувались, боролись, ламали суччя, прикрашали свої капелюхи гілками папороті—і навіть танцювали. Тарталья, скільки міг і умів, брав участь у всіх тих заняттях: каміння він, шоправда, не кидав, але сам клубком котився за ним; скавулів, коли молоді люди співали,—і навіть пиво пив, хоча з видимою огидою: цього мистецтва його вивчив студент, якому він колись належав. А втім, Еміля він слухався погано—не те, що свого хазяїна Панталеоне—і коли Еміль наказував йому „говорити“ або „чхати“,—тільки хвостиком метляв і вистромляв язик трубочкою.

Молоді люди також розмовляли між собою. На початку прогулянки, Санін, як старший і тому розсудливіший, завів був мову про те, що таке фатум, або визначення долі, і що означає і в чому полягає покликання людини; але розмова незабаром набрала характеру не такого серйозного. Еміль почав розпитувати свого друга й патрона про Росію, про те, як там б'ються на дуелі, і чи гарні там жінки і чи скоро можна навчитися російської мови, і що він відчув, коли офіцер націлювся на нього? А Санін і собі розпитував Еміля про його батька, про матір, взагалі про їх родинні справи, всяко стараючись не згадувати ім'я Джемми,—і думаючи тільки про неї. Власне кажучи, він навіть про неї не думав—а про завтрашній день, про той таємничий

завтрашній день, який принесе йому невідоме, небувале щастя! Неначе завіса, тонка, легка завіса висить, стиха коливаючись, перед його мисленим поглядом,—і за тою завісою він відчуває... відчуває присутність молодого, непорушного, божественного лица з ласкавою усмішкою на устах і строго, удавано- строго спущеними віями. І це лице — не лице Джемми, це лице самого щастя! І от настала, нарешті, його година, завіса відгорнулася, розкриваються уста, вії підіймаються — побачило його божество — і тут уже світло, як від сонця, і радість і захват нескінченний! Він думає про цей завтрашній день — і душа його знов радісно завмирає у млосній тузі дождання, що безнастанно відроджується!

І ні в чому не заважає це дождання, ця туга. Вона супроводить кожний його рух — і ні в чому не заважає. Не заважає вона йому чудово пообідати в третьому трактірі з Емілем — і тільки зрідка, як коротка блискавка, спалахує в ньому думка, що — коли б хтонебудь на світі знав??!! Не заважає йому ця туга грати по обіді з Емілем у довгої лози. На привільній зеленій галявинці відбувається ця гра... і яке здивування, який конфуз Саніна, коли під лютий гавкіт Тартальї, спритно розчепіривши ноги і перелітаючи птахом через зігненого Еміля — він раптом бачить перед собою, на самому краєчку зеленої галявинки, — двох офіцерів, у яких він негайно пізнає свого вчорашнього супротивника і його секунданта, пп. фон-Донгофа і фон-Ріхтера! Кожен з них вставив по скельцю в око і дивиться на нього й усміхається... Санін падає на ноги, відвертається, хапливо надягає скинуте пальто, каже уривчасте слово Емілю, той теж надягає куртку — і обидва негайно віддаляються.

Пізно вернулися вони у Франкфурт. — Будуть мене сварити, — говорив Саніну Еміль, прощаючись з ним: — ну, та однаково! Зате я такий чудовий, чудовий день перебув!

Вернувшись до себе в готель, Санін знайшов записку від Джемми. Вона призначала йому побачення — на другий день, о сьомій годині ранку,

в одному з громадських садів, що звідусіль оточують Франкфурт.

Як здригнулося його серце! Який радіє він був тому, що так безвідмовно їй скорився! І, боже мій, що обіцяв... чого не обіцяв цей небувалий, єдиний, неможливий — і безсумнівний завтрашній день!

Він увіп'явся очима в записку Джемми. Довгий, витворний хвостик літери G, першої літери її імени, що стояла на кінці листа, — нагадав йому її гарні пальці, її руку... Він подумав, що ні разу не доторкнувся до цієї руки губами... „Італійки, — думав він, — всупереч поголоскам про них, соромливі й строгі... А вже Джемма й поготів! Цариця... богиня... мрамур незайманий і чистий“ ...

„Та прийде час — і недалеко він“ ...

Був тої ночі у Франкфурті один щасливий чоловік... Він спав; але він міг сказати про себе словами поета:

„Я сплю... та чуйне серце все не спить“ ...

Воно й билосся так легко, як б'є крильми метелик, коли припадає до квітки, облитий літнім сонцем.

XXVII

О п'ятій годині Санін прокинувся, о шостій уже був одягнений, о пів на сьому походжав по громадському саду, перед невеличкою альтанкою, про яку Джемма згадала в своїй записці.

Ранок був тихий, теплий, сірий. Інколи здавалось, що от-от піде дощ; але протягнена рука нічого не відчувала, і тільки, дивлячись на рукав одержі, можна було помітити сліди малесеньких, як найдрібніший бісер, крапель; але й ті незабаром припинилися. Вітру — неначе на світі ніколи не бувало. Кожен звук не летів, а розливавсь кругом; вдалені ледве помітно густішала біляста пара, в повітрі пахло резедою і квітами білих акацій.

На вулицях ще не відчинялися крамниці, але вже показалися пішоходці; зрідка гуркотіла одинока карета... в саду ніхто ще не гуляв. Садівник стругав, не поспішаючи, доріжку заступом, та дрягла старень-

ка жінка в чорному сукняному плащі прокульгала через алею. Ні на одну мить не міг Санін взяти це убоге створіння за Джемму—і, проте, серце в ньому тьохнуло, і він уважно стежив очима, як віддаляється чорна пляма.

Сім! прогув годинник на башті.

Санін зупинився.— Невже вона не прийде? Тремтіння холоду раптом перебігло по його членах. Те саме тремтіння повторилося в ньому, через мить,—але вже від іншої причини. Санін почув за собою легку ходу, легкий шелест жіночої одежі... Він обернувся: вона!

Джемма йшла позад нього, по доріжці, на ній була сіренька мантилья і невеличкий темний капелюшок. Вона глянула на Саніна, повернула голову вбік—і, порівнявшись з ним, швидко пройшла мимо.

— Джемма,—промовив він ледве чутно.

Вона злегка кивнула йому—і продовжувала йти вперед. Він пішов слідом за нею.

Він дихав уривчасто. Ноги погано його слухались.

Джемма минула зльтанку, звернула праворуч, минула невеликий плоский басейн, у якому заклопотано плескався горобець—і, зайшовши за клумбу високих бузків, сіла на лаву. Місце було затишне й укрите. Санін сів коло неї.

Минула хвилинка—і ні він, ні вона—слова не промовили; вона навіть не дивилася на нього—і він дивився йї не в обличчя, а на складені руки, в яких вона держала маленький зонтик. Що було говорити? Що було сказати такого, що б, значенням своїм, могло дорівнюватися самій ії присутності тут, разом, насамоті, так рано, так близько одне від одного?

— Ви.., на мене не гніваєтесь?—промовив, нарешті, Санін.

Трудно було Саніну сказати щонебудь дурніше від цих слів... він сам це розумів... Але принаймні мовчанка була порушена.

— Я?—відповіла вона.— За що? Ні.

— І ви вірите мені?—казав далі він.

— Тому, що ви написали?

— Так.

Джемма похилила голову й нічого не промовила. Зонтик випорснув з її рук. Вона поспішно піймала його, не давши йому впасти на доріжку.

— Ах, вірте мені, вірте тому, що я писав вам,—скрикнув Санін; вся несміливість його раптом зникла—він заговорив з запалом:—якщо є на землі правда, свята, безсумнівна правда,—то це тє, що я люблю вас, люблю вас жагуче, Джемма!

Вона кинула на нього скося моментальний погляд—і знов мало не впустила зонтик.

— Вірте мені, вірте мені,—повторяв він. Він благав її, простягав до неї руки—і не смів доторкнутися до неї.—Що ви хочете, щоб я зробив... щоб переконати вас?

Вона знов глянула на нього.

— Скажіть, monsieur Dimitri,—почала вона,—позавчора, коли ви прийшли мене умовляти,—ви, значить, ще не знали... не відчували...

— Я відчував,—підхопив Санін:—але не знав. Я полюбив вас з самого того моменту, як я вас побачив,—але не одразу зрозумів, чим ви стали для мене! До того ж я почув, що ви заручена наречена... Щождо доручення вашої матівки,—то, поперше, як би я міг відмовитися? а подруге,—я, здається, так переказав вам це доручення, що ви могли догадатися...

Почулася важка хода, і досить огрядний пан, з саквоюжем через плече, очевидно, іноземець, висунувся споза клумби—і, з безцеремонністю заїжджого мандрівця обвівши поглядом парочку, що сиділа на лавці, голосно кашлянув—і пішов далі.

— Ваша матінка,—заговорив Санін, скоро гукання тяжких ніг затихло:—сказала мені, що ваше відмовлення зробить скандал (Джемма трохи нахмурилась); що я почати сам подав привід до негарних поговорів і що... значить... на мені—до певної міри—лежав обов'язок умовити вас не відмовляти вашому женихові, п. Клуберу...

— Monsieur Dimitri,—промовила Джемма і провела рукою по волоссі з боку, оберненого до Саніна:—не називайте, будь ласка, пана Клубера

моїм женихом. Я не буду його дружиною ніколи. Я йому відмовила.

— Ви йому відмовили? Коли?

— Учора.

— Йому самому?

— Йому самому. У нас дома. Він приходив до нас.

— Джемма! Значить, ви любите мене?

Вона обернулася до нього.

— Якби ні... хіба я прийшла б сюди?—шепнула вона, і обидві її руки впали на лаву.

Санін схопив ці безсилі, долонями догори обернені руки,— і притулив їх до своїх очей, до своїх губ... От коли відгорнулася та завеса, яка ввижалася йому напередодні! От воно, щастя, от його променисте обличчя!

Він підвів голову і подивився на Джемму — просто, сміливо. Вона теж дивилася на нього — трохи згоривши вниз. Погляд її півзатулених очей ледве мерехтів, залитий легкими, блаженними слізьми. А обличчя не усміхалось... Ні! воно сміялося, теж блаженним, хоч і нечутним сміхом.

Він хотів пригорнути її до своїх грудей, але вона відхилилася і, не перестаючи сміятись таким самим нечутним сміхом, заперечливо похитала головою. „Підожди“, здавалося, говорили її щасливі очі.

— О, Джемма! — скрикнув Санін: — чи міг я думати, що ти — (серце в ньому затремтіло, як струна, коли його губи вперше вимовили це „ти“) — що ти мене покохаєш!

— Я сама не сподівалася цього, — тихо промовила Джемма.

— Чи міг я думати, — казав далі Санін: — чи міг я думати, підїжджаючи до Франкфурта, де я гадав залишитися всього на кілька годин, що я тут знайду щастя цілого свого життя?

— Цілого життя? Справді? — спитала Джемма...

— Цілого життя, повік і назавжди! — скрикнув Санін з новим поривом.

Заступ садівника раптом заскреготав на два кроки від лави, на якій вони сиділи.

— Ходім додому, — шепнула Джемма: — ходім разом — хочеш?

Коли б вона сказала йому в цю

мить: „Кинься в море — хочеш?“ — вона не договорила б останнього слова, як уже він летів би стрімголов у безодню.

Вони разом вийшли з саду і пішли додому, не міськими вулицями, а передмістям.

XXVIII

Санін ішов то поряд з Джеммою, то трохи позад неї, не спускав з неї очей і не переставав усміхатися. А вона наче поспішала... наче зупинялася. Правду сказати, обоє вони, він весь блідий, вона вся рожева від хвилювання, посувалися вперед як затуманені. Те, що вони зробили вдвох, кілька хвилин тому, — це віддання своєї душі другій душі — було таке сильне, і нове, і моторошне; так несподівано усе в їх житті переставилось і переминилось, що вони обоє не могли опам'ятатися і тільки усвідомлювали, що їх підкопив вихор, подібний до того нічного вихора, який мало-мало не кинув їх в обійми одне одному. Санін ішов і відчував, що він навіть інакше дивиться на Джемму: він вмить помітив кілька особливостей у її ході, у її рухах, — і, боже мій! які вони були йому без краю дорогі й милі! І вона відчувала, що він так на неї дивиться.

Санін і вона — покохали вперше; всі чуда першого кохання відбувалися з ними. Перше кохання — те саме, що й революція: одноманітно-правильний лад усталеного життя розбитий і зруйнований в одну мить, молодість стоїть на барикаді, високо має її яскравий прапор — і що б там попереду її не ждало — смерть чи нове життя — всьому вона посилає своє захоплене привітання.

— Що? це часом не наш старий? — проговорив Санін, показуючи пальцем на закутану постать, яка швидко пробиралася боком, ніби стараючись, щоб її не помітили. Серед надміру щастя він відчував потребу говорити з Джеммою не про кохання — то була справа вирішена, свята, — а про щонебудь інше.

— Так, це Панталеоне, — весело і щасливо відказала Джемма. — Він напевно вийшов з дому слідком за мною; він ще вчора цілий день сте-

жив за кожним моїм кроком... Він догадується!

— Він догадується! — захоплено повторив Санін. Що б таке могла сказати Джемма, щоб він не захопився?

Потім він попросив її розказати докладно все, що саме сталося напередодні.

І вона негайно почала розказувати, поспішаючи, плутаючись, усміхаючись, зітхаючи уриваними зітханнями і міняючись з Саніним короткими світлими поглядами. Вона розказала йому, як, після позавчорашньої розмови, мама ввесь час хотіла домогтися від неї, Джемми, чогонебудь певного; як вона спекалася фрау Леноре обіцянкою сказати своє вирішення протягом доби; як вона випросила собі цей час — і як це було трудно; як цілком несподівано з'явився пан Клюбер, більш бундючний і накрохмалений, ніж коли інше; як він висловив своє обурення з приводу хлоп'ячої, непростенної і для нього, Клубера, глибоко образливої (саме так він висловився) вихватки російського незнайомця — він мав на увазі твою дуель, — і як він зажадав, щоб тобі негайно відмовили від дому. „Тому“, додав він, — і тут Джемма злегка передражнила його голос і манеру, — „що це кидає тінь на мою честь; начебто я не зміг би заступитися за свою наречену, коли б уважав, що це потрібно або корисно! Цілий Франкфурт завтра довідається, що чужий стрілявся з офіцером за мою наречену — що це таке? Це плямує мою честь!“ Мама з ним погодилася — уяви! — але тут я йому раптом заявила, що він даремно турбується про свою честь і про свою персону, даремно ображається поговорами про свою наречену — бо я більше йому не наречена і ніколи його дружиною не буду! Признатись, я хотіла була спочатку поговорити з вами... з тобою, перед тим як відмовити йому остаточно; але він прийшов... і я не могла утриматися. Мама аж закричала з переляку, а я вийшла в другу кімнату і принесла йому його перстень — ти не помітив, я ще два дні тому зняла цей перстень — і віддала йому. Він стра-

шенно образився; але він страшенно самолюбний і чваньковитий, тому довго не розмовляв — і пішов. Певна річ, мені довелося багато витерпіти від мами, і дуже жалко мені було бачити, як вона сумувала — і думала я, що я трошки поквапилася; алеж у мене була твоя записка — і я без того вже знала...

— Що я тебе люблю, — підхопив Санін.

— Так... що ти полюбив мене.

Так говорила Джемма, плутаючись і усміхаючись, і понижаючи кожен раз голос, або зовсім замовкаючи, коли хтонебудь ішов їй назустріч або проходив повз них. А Санін слухав захоплено, милуючись самим звуком її голосу, як напередодні він милувався її почерком.

— Мама надзвичайно засмучена, — почала знов Джемма — і слова її швидко-швидко бігли одне за другим: — вона ніяк не хоче взяти до уваги те, що пан Клюбер міг мені остогиднути, що я йшла за нього не з кохання — а в наслідок її невідступних просьб... Вона підозрює... вас... тебе; тобто, просто кажучи, вона певна, що я тебе покохала, — і це їй тим прикріше, що ще позавчора їй нічого подібного на думку не спадало, і вона навіть доручала тобі мене умовляти... А чудне це було доручення — правда? Тепер вона тебе... вас величає хитруном, лукавою людиною, каже, що ви обманули її, і прорікає мені, що мене ви обманете...

— Але, Джемма, — скрикнув Санін: — хіба ти їй не сказала...

— Я нічого не сказала! Яке я мала право, не переговоривши з вами?

Санін сплеснув руками. — Джемма, я надіюся, що тепер, принаймні, ти їй у всьому признаєшся, ти приведеш мене до неї... Я хочу довести твоєї матері, що я не дурисвіт!

Груди Саніна так і підіймалися від припливу великодушних і палких почувань.

Джемма уважно глянула на нього. — Ви, справді, хочете йти тепер до мами зо мною? до мами, яка запевняє, що... що все це між нами неможливе — і ніколи здійснитися не може? — Було одне слово, якого

Джемма не зміла вимовити... Воно пекло їй губи; але тим з більшою охотою вимовив його Санін.

— Взяти з тобою шлюб, Джемма, бути твоїм чоловіком—я більшого щастя не знаю!

Ні коханню своєму, ні своїй великодушності, ні зважливості своїй він уже не знав ніяких меж.

Почувши ці слова, Джемма, яка зупинилась була на мить, пішла ще швидше... Вона неначе хотіла утекти від цього, занадто великого і несподіваного щастя!

Але, раптом, у неї ноги підтінулися. За рогу провулка, на кілька кроків від неї, в новому капелюсі й новій бекеші, рівний, як стріла, закучерявлений, як пудель, з'явився пан Клюбер. Він побачив Джемму, побачив Саніна—і, якимось внутрішньо пирхнувши і перегнувши назад свій гнучкий стан, фертом пішов їм назустріч. Саніна пересмикнуло; але глянувши на Клюберовське обличчя, якому обладар його, скільки в ньому вистачало уміння, силкувався надати виразу зневажливого здивування і навіть співчуття,—глянувши на це рум'яне, дурне обличчя, він раптом відчув, як гнів появив його—і ступнув вперед.

Джемма схопила його руку і, з спокійною зважливістю подавши йому свою, подивилася просто в лице своєму колишньому женихові... Той прищулювався, скулився, вильнував убік—і, пробурмотівши крізь зуби: „звичайний кінець пісеньки!“—(Das alte Ende vom Liede)—віддалився такою ж фертуватою, злегка підскочистою ходю.

— Що він сказав, поганець?—спитав Санін, і хотів був кинутися слідом за Клюбером; але Джемма його утримала й пішла з ним далі, уже не приймаючи руки, просуненої в його руку.

Кондиторська Розеллі показалася попереду. Джемма ще раз зупинилася.

— Dimitri, monsieur Dimitri,—сказала вона:—ми ще не увійшли туди, ми ще не бачили мами... Якщо ви ще хочете подумати, якщо... ви ще вільні, Дмитрій.

На відповідь їй Санін міцно-міцно

притиснув її руку до своїх грудей—і потяг її вперед.

— Мамо,—сказала Джемма, увіходячи з Саніним до кімнати, де сиділа фрау Леноре:—я привела справжнього!

XXIX

Коли б Джемма об'явила, що привела з собою холеру або навіть смерть, фрау Леноре, мабуть, не могла б з більшим розпачем прийняти цю звістку. Вона негайно сіла в куток, обличчям до стіни,—і залилася слізьми, майже заголюючи, точнісінько як російська селянка над труною чоловіка або сина. Попервах Джемма так зніяковіла, що навіть не підійшла до матері—і зупинилася, як статуя, посеред кімнати; а Санін зовсім розгубився—хоч самому ударитися в сльози! Цілу годину тривав цей невтішний плач: цілу годину! Панталеоне розміркував, що краще зачинити надвірні двері з кондиторської, щоб хто чужий не увійшов—час був ранній. Старий сам чудувався—і в кожному разі не похвалював поспіху, який виявили і Джемма і Санін, а втім, засуджувати їх не зважився і готовий був опікуватися ними—в разі потреби—надто вже не любив він Клюбера! Еміль вважав себе за посередника між своїм другом і сестрою—і мало не пишався тим, що як це все чудово вдалося! Він ніяк не міг зрозуміти, чого фрау Леноре так побивається, і в серці своєму він тут таки вирішив, що жінкам, навіть найкращим, бракує здібності міркувати! Саніну доводилося найгірше за всіх. Фрау Леноре починала зойкати й відмахувалася руками, тільки во він наближався до неї—і даремно він спробував, стоячи оддалік, кілька разів голосно скрикнути: „Прошу руки вашої дочки!“ Фрау Леноре особливо гнівалася на себе за те, що: „як могла вона бути до такої міри сліпою,—і нічого не бачити!“ „Якби був мій Джіован'Баттіста живий“, повторяла вона крізь сльози: „нічого б цього не сталося!“—„Господи, що ж це таке?“ думав Санін: „адже це безглуздо, нарешті!“ Ні сам він не смів глянути на Джемму, ні вона не наважува-

лася звести на нього очі. Вона обмежувалася тим, що терпляче ходила коло матері, яка спочатку і її відштовхувала...

Нарешті, поволі, буря вщухла. Фрау Леноре перестала плакати, дозволила Джеммі вивести її з кутка, куди вона забилася, посадити її в крісло коло вікна й дати їй напитися води з фльорд'оранжем; дозволила Саніну — не наблизитися... о, ні! — але, принаймні, залишитися в кімнаті (перше вона весь час вимагала, щоб він вийшов) і не перепиняла його, коли він говорив. Санін негайно скористався з того, що штиль настав — і виказав красномовність дивовижну: навряд чи спромігся б він з таким запалом і з такою переконливістю виповісти свої наміри і свої почування навіть перед Джеммою. Ці почування були найщиріші, ці наміри — найчистіші, як у Альмавіви в „Севільському цирюльнику“. Він не таїв ні від фрау Леноре, ні від самого себе невігдної сторони цих намірів; але ці невігоди були тільки удавані! Правда: він іноземець, з ним недавно познайомилися, не знають нічого певного ні про його особу, ні про його матеріальне становище; але він готовий подати всі потрібні докази на те, що він людина порядна й не бідна; він пошлеться на найбезсумнівніші свідчення своїх земляків! Він надіється, що Джемма буде щаслива з ним, і що він зможе усолодити її розлуку з рідними!.. Згадка про розлуку — саме це слово: „розлука“ — мало не зіпсувала всієї справи... Фрау Леноре так і затремтіла вся і заметалася... Санін поспішився зауважити, що розлука буде тільки тимчасова — і що, нарешті, може, — її не буде зовсім!

Красномовність Саніна не пропала дарма. Фрау Леноре почала поглядати на нього, хоча й тепер ще з болем і докором, але вже не з такою огидою й гнівом: потім вона дозволила йому підійти і навіть сісти коло неї (Джемма сиділа по другий бік); потім вона почала докоряти йому — не самими поглядами, але словами, що вже свідчило про певне пом'якшення її серця; вона почала скаржитись, і скарги її робилися чимраз тихіші й лагідніші; вони чергувалися з за-

питаннями, зверненими то до дочки, то до Саніна; потім вона дозволила йому взяти її за руку і не одразу відняла її... потім вона заплакала знов — але вже зовсім іншими слізьми... Потім вона сумно усміхнулася і пожалкувала, що немає Джіован'Баттіста, але вже в іншому розумінні, ніж перше... Минула ще мить — і обоє злочинці — Санін і Джемма — уже лежали на колінах в ногах у неї, і вона клала їм по черзі свої руки на голови; — минула друга мить — і вони вже обіймали й цілували її, і Еміль, з осяяним радістю обличчям, вбіг до кімнати й теж кинувся до тісно з'єднаної групи.

Панталеоне глянув у кімнату, усміхнувся й нахмурився в один і той самий час — і, пішовши в кондиторську, відчинив надвірні двері!

XXX

Перехід від розпачу до смутку, а від нього до „тихої резиньяції“ відбувся досить швидко у фрау Леноре; — але й ця тиха резиньяція незабаром перетворилася в таємне задоволення, яке, однак, всяко укривалося і стримувалося заради пристойності. Санін з першого дня знайомства припав до сподоби фрау Леноре; звикши до думки, що він буде її зятем, вона вже на знаходила в ньому нічого занадто неприємного, хоча й вважала, що мусить зберігати на обличчі своїм дещо ображений... швидше заклопотаний вираз. До того ж, усе, що сталося останніми днями, було таке незвичайне... Одне до одного! Як жінка практична і як мати, фрау Леноре вирішила також, що вона повинна поставити Саніну різноманітні запитання: і Санін, який, ідучи вранці на побачення з Джеммою, і в думці не мав, що він одружиться з нею, — правда, він ні про що тоді не думав, а тільки віддавався пориву своєї пристрасті, — Санін з цілковитою готовістю і, можна сказати, з азартом увійшов у свою роль, роль жениха, і на всі запитання відповідав докладно, широко, охоче. Пересвідчившись, що він справжній, природний дворянин, і навіть трохи здивувавшись, що він не князь, фрау

Леноре прибрала серйозного вигляду і—„попередила його заздалегідь“—що буде з ним зовсім безцеремонно одверта—бо до того примушує її святий обов'язок матері!—на що Санін відповідав, що він від неї іншого не сподівався, і сам її дуже просить—не жалувати його!

Тоді фрау Леноре зауважила йому, що пан Клубер (вимовивши це ім'я, вона злегка зітхнула й стулила губи й запнулася)—пан Клубер, колишній жених Джемми, уже тепер має вісім тисяч гульденів доходу—і рік-рік ця сума буде швидко зростати—а його, пана Саніна, який дохід?

— Вісім тисяч гульденів,—повторив протяжно Санін...—Це на наші гроші—близько п'ятнадцяти тисяч карбованців асигнаціями... Мій дохід значно менший. У мене є невеликий маєток в Тульській губернії... При добре впорядкованому господарюванні він може дати—і навіть неодмінно мусить дати тисяч п'ять або шість... Та, якщо я стану на службу—я легко можу одержати тисячі зо дві утримання.

— На службу в Росії?—скрикнула фрау Леноре.—Я, виходить, повинна розлучитися з Джеммою!

— Можна буде влаштуватися в дипломатичному відомстві,—підхопив Санін:—у мене є деякі зв'язки... Тоді служба проходить за кордоном. Або от ще що можна буде зробити—і це далеко краще за все: продати маєток й ужити капітал від продажу на яке-небудь вигідне підприємство, наприклад, на удосконалення вашої кондиторської. Санін і відчував, що говорить щось недоладне, але на нього найшла незрозуміла відвага! Він гляне на Джемму, яка, відколи почалася „практична“ розмова, раз-у-раз вставала, ходила по кімнаті, сідала знов—гляне він на неї—і нема для нього перешкод, і готовий він улаштувати все, зараз, найкращим способом—аби тільки вона не турбувалася!

— Пан Клубер теж хотів дати мені невелику суму на опорядження кондиторської,—промовила, повагавшись трохи, фрау Леноре.

— Матусю! бога ради! матусюю!—скрикнула Джемма по-італійськи.

— Про ці речі треба говорити за-

здалегідь, доню моя,—відповіла їй фрау Леноре тією ж мовою.

Вона знов звернулася до Саніна й почала його розпитувати про те, які закони існують в Росії щодо шлюбів і чи нема перешкод для одруження з католичками—як у Пруссії?—(В той час, у сороковому році, ціла Німеччина ще пам'ятала сварку пруського уряду з кельнським архієпископом за мішані шлюби). А коли фрау Леноре почула, що, одружившись з російським дворянином, її дочка сама стане дворянкою—вона виказала деяке задоволення.—Алеж ви повинні перше поїхати в Росію?

— Навіщо?

— А як же? Дістати дозвіл від вашого царя?

Санін пояснив їй, що це зовсім непотрібно... але що, може, йому, справді, доведеться перед весіллям поїхати на зовсім невеличкий час у Росію—(він сказав ці слова—і серце в ньому болісно стиснулось, Джемма, яка дивилася на нього, зрозуміла, що воно стиснулось—і почервоніла й задумалась)—і що він постарається скористатися своїм перебуванням на батьківщині, щоб продати маєток... в кожному разі, він вивезе звідти потрібні гроші.

— Я б також попросила вас привезти мені звідти астраханських добрих смушків на мантилю,—промовила фрау Леноре.—Я чула, що вони там надиво гарні і надиво дешеві!

— Неодмінно, з великою охотою привезу і вам—і Джеммі!—скрикнув Санін.

— А мені гаптовану сріблом саф'янову шапочку,—втрутився Еміль, виткнувши голову із сусідньої кімнати.

— Добре—привезу й тобі... і Панталеоне туфлі.

— Ну, навіщо це? навіщо?—зауважила фрау Леноре.—Ми говоримо тепер про серйозні речі. Але от ще що,—додала практична дама.—Ви кажете: продати маєток. Але як же ви це зробите? Ви, значить, і селян теж продасте?

Саніна неначе що в бік кольнуло. Він згадав, що, розмовляючи з пані Розеллі й її дочкою—про кріпаччину, яка, як він казав, глибоко його обурювала, він не раз запевняв їх, що

ніколи і нізащо своїх селян продавати не буде, бо вважає такий продаж за неморальну річ.

— Я постараюся продати мій маєток людині, яку буду знати як людину добру,—промовив він, трохи запинаячись:—або, може, самі селяни захочуть відкупитися.

— Це найкраще,—погодились і фрау Леноре.—А то, продавати живих людей... — Вагварі!¹ — пробурчав Панталеоне, який услід за Емілем показався був коло дверей, трухнув чубом—і зник.

„Погано!“ подумав Санін—і нишком поглянув на Джемму. Вона, здавалося, не чула його останніх слів. „Ну, нічого!“ подумав він знову.

Таким способом тривала далі практична розмова майже до самого обіду. Фрау Леноре зовсім угамувалася під кінець—і називала вже Саніна—Дмитрієм, ласкаво кивала на нього пальцем і обіцяла помститися за його підступність. Багато й докладно розпитувала вона про його родину, бо—„це теж дуже важливо“; зажадала також, щоб він описав їй церемонію шлюбу, як він відбувається за обрядом російської церкви,—і наперед захоплювалася Джеммою в білій сукні, з золотом короною на голові.

— Адже вона в мене вродлива, як королева,—промовила вона з материнською гордістю:—та й королевських на світі нема!

— Другої Джемми на світі нема!—підхопив Санін.

— Так; тому то вона і—Джемма! (Відомо, що італійською мовою Джемма значить: дорогий камінь).

Джемма кинулася цілувати свою матір... Здавалося, аж тепер вона зітхнула вільно—і тягар, що гнітив її, спав з її душі.

А Санін раптом почув себе таким щасливим, такою дитячою веселістю сповнилося його серце на думку, що от, справдилися таки, ствердилися ті мрії, яким він недавно віддавався в цих самих кімнатах; все ество його перейнялося такою радістю, що він негайно пішов у кондиторську; він побажав неодмінно, хоч би що, поторгувати за прилавком, як кілька

днів тому... „Я, мовляв, маю повне на це право! Адже я тепер своя людина!“

І він справді став за прилавок, і справді поторгував, тобто продав двом дівчаткам, що зайшли до крамниці, фунт цукерок, замість якого він відважив їм аж два, взявши з них тільки півціни.

При обіді він офіційно, як жених, сидів поруч з Джеммою. Фрау Леноре провадила далі свої практичні міркування. Еміль раз-у-раз сміявся і чіплявся до Саніна, щоб той його взяв з собою в Росію. Було вирішено, що Санін поїде через два тижні. Тільки Панталеоне мав трохи похмурий вигляд, аж фрау Леноре поремствувала на нього. „А ще секундантом був!“—Панталеоне глянув спід лоба.

Джемма мовчала майже весь час, але ніколи її обличчя не було таким прекрасним і світлим. По обіді вона відкликала Саніна на хвилину в сад і, зупинившись коло тієї самої лави, де вона позавчора перебирала вишні, сказала йому:—Дмитрій, не сердься на мене; але я ще раз хочу нагадати тобі, щоб ти не думав, що ти вже зв'язаний...

Він не дав їй договорити...

Джемма відхилила своє обличчя.—А щодо того, про що мама заговорила—пам'ятаєш?—що в нас неоднакова віра, то от!..

Вона схопила гранатовий хрестик, що висів у неї на шиї на тонкому шнурочку, сильно шарпнула й обірвала шнурочок—і подала йому хрестик.

— Коли я твоя, то й віра твоя—моя віра!

Очі Саніна були ще вогкі, коли він разом з Джеммою вернувся додому.

Надвечір все увійшло в звичайну колію. Навіть у тресете пограли.

XXXI

Санін прокинувся дуже рано на другий день. Він був на найвищому шаблі людського щастя; але не це заважало йому спати, питання, життєве, фатальне питання: яким способом він продасть свій маєток якомога швидше й якомога вигідніше—турбувало його спокій. У голові його

¹ Варвари.

перехрещувалися всякі плани, але нічого поки ще не з'ясувалося. Він вийшов з дому, щоб провітритися, відсвіжитися. З готовим проектом—не інакше—хотів він стати перед Джеммою.

Що це за постать, досить важка й товстонога, а втім, пристойно одягнена, йде перед ним, злегка перехилившись і кульгаючи? Де бачив він це тім'я, поросле білявими кудлами, цю голову, неначе настромлену просто на плечі, цю м'яку, гладку спину, ці пухлі, обвислі руки? Невже це—Полозов, його давній пансіонський товариш, якого він уже років п'ять як втратив з очей? Санін перегнав постать, що йшла перед ним, обернувся... Широке, жовтаве обличчя, маленькі свинячі оченята з білими віями й бровами, короткий, плоский ніс, великі, неначе склеєні губи, кругле, безволосе підборіддя—і цей вираз усього обличчя кислий, ледачий і недовірливий—так, справді: це він, це Іпполіт Полозов.

„Чи не знов це моя зоря діє?“ майнуло в думках Саніна.

— Полозові Іпполіте Сидоровичу! Це ти?

Постать зупинилася, звела свої малесенькі очі, підождала трохи—і, розліпивши, нарешті, свої губи, проговорила хрипуватою фістурою:

— Дмитро Санін?

— Він самий!—скрикнув Санін і стиснув одну з рук Полозова: одягнені в тісні лайкові рукавички сіро-попелястого кольору, вони по-давньому безвладно висіли здовж його опухлих стегон.—Чи давно ти тут? Звідки приїхав, де зупинився?

— Я приїхав учора з Вісбадена,—відповів не поспішаючи Полозов:—робити покупки для дружини—і сьогодні таки вертаюсь у Вісбаден.

— Ах, так! Адже ти одружився—і, кажуть, з такою красунею!

Полозов повів вбік очима.—Так, кажуть.

Санін засміявся.—Я бачу, ти такий самий... флегматик, яким ти був у пансіоні.

— Навіщо мені мінятися?

— І кажуть,—додав Санін з особли-

вим наголосом на слово: „кажуть“—що твоя дружина дуже багата.

— Кажуть і це.

— А тобі самому, Іпполіте Сидоровичу, хіба це невідомо?

— Я, брат, Дмитре... Павловичу?—так, Павловичу: у жінчині справи не втручаюсь.

— Не втручаєшся? Ні в які справи? Полозов знов повів очима.—Ні в які, брат. Вона—собі окремо... ну, і я—собі окремо.

— Куди ж ти тепер ідеш?—спитав Санін.

— Тепер я нікуди не йду; стою на вулиці—і з тобою розмовляю; а от, як ми з тобою кінчимо, піду до себе в готель—і буду снідати.

— Мене за товариша—хочеш?

— Тобто—це ти про сніданок?

— Так.

— Будь ласка, їсти вдвох далеко веселіше. Адже ти не торохтіть?

— Не думаю.

— Ну й гаразд.

Полозов рушив вперед, Санін пішов з ним поряд. І думалося Саніну,—губи Полозова знов склеїлися, він сопів і перехилився на ході мовчки—думалося Саніну: яким способом пощастило цьому бовдурові підчепити вродливу і багату дружину? Сам він ні багатий, ні знатного роду, ні розумний; в пансіоні мав славу млявого і дурнуватога хлопчика, сонька й ненажери—і прозивали його „слиньком“. Чудасія!

„Та коли дружина його дуже багата—кажуть, вона дочка якогось відкупщика—то чи не купить вона мого маєтку? Хоч він і каже, що в ніякі жінчині справи не втручається, алеж цьому пойняти віри не можна! До того ж і ціну я визначу помірну, вигідну ціну! Чому не спробувати? Може, це все моя зоря діє... Справа вирішена! Спробую!“

Полозов привів Саніна в один з найкращих готелів Франкфурта, в якому займав, певна річ, найкращий номер. На столах і стільцях купами були наставлені картони, ящики, сувертки... „Все, брат, покупки для Марії Миколаївни!“ (так звали дружину Іпполіта Сидоровича). Полозов сів у крісло, простогнав: „Ото спека!“ і розв'язав галстух. Потім подзвонив

до обер-кельнера і старанно замовив йому розкішний сніданок. „А о першій годині щоб карета була готова! Чуєте, рівно о першій!“

Обер-кельнер принижено вклонився—і зник як раб.

Полозов розстебнув жилет. Навіть по тому, як він підіймав брови, відсапувався й морщив ніс, можна було бачити, що говорити буде для нього дуже тяжко, і що він не без деякої тривоги дожидав, чи примусить його Санін обертати язиком, чи сам візьме на себе клопіт провадити розмову?

Санін зрозумів настрій свого приятеля, і тому не захотів обтяжати його запитаннями; обмежився тільки найнеобхіднішим; дізнався, що він два роки служив (уланом! там то, мабуть, гарний був у коротенькому мундирчику!), три роки тому одружився—і от уже другий рік перебуває за кордоном з дружиною „яка тепер від чогось лікується у Вісбадені“,—а тоді поїде в Париж. Санін теж мало розводився про своє минуле життя, про свої плани; він просто перейшов до головного, тобто заговорив про свій намір продати маєток.

Полозов слухав його мовчки, тільки зрідка поглядаючи на двері, звідки мав з'явитися сніданок. Сніданок з'явився, нарешті. Обер-кельнер, з двома іншими слугами, привів кілька блюд під срібними накривками.

— Це в Тульській губернії маєток?—промовив Полозов, сідаючи за стіл і затикаючи серветку за комір сорочки.

— У Тульській.

— Єфремівського повіту... Знаю.

— Ти мою Олексіївку знаєш?—спитав Санін, теж сідаючи за стіл.

— Знаю, якже.—Полозов запхав собі в рот шматок яєшні з трюфлями.—У Марії Миколаїзни—дружини моєї—в сусідстві є маєток... Відіткніть цю пляшку, кельнер! Земля вічогенька—тільки мужики в тебе ліс вирубали. Ти навіщо ж продаєш?

— Гроші потрібні, брат. Я б дешево продав. От би тобі купити... До речі.

Полозов проковтнув склянку вина, втерся серветкою і знов почав жувати—поволі й дуже голосно.

— Та-ак,—промовив він, нарешті...—Я маєтків не купую: капіталів

нема. Присунь во масло. От хіба дружина купить. Ти з нею поговори. Якщо дорого не заправиш—вона тим не гребує... Які ж, одначе, ці німці—телепні! Не вмють риби зварити. Здається, що може бути простішого? А ще базикають: „фатерланд, мовляв, об'єднати треба“. Кельнер, прийміть цю гидоту!

— Невже ж твоя жінка сама порядкує... господарством?—спитав Санін.

— Сама. От котлети—добрі. Рекомендую. Я сказав тобі, Дмитре Павловичу, що ні в які жінчині справи я не заглиблююся—і тепер тобі те саме повторюю.

Полозов продовжував плямкати.

— Гм... Але як я з нею переговарити можу, Іпполіте Сидоровичу?

— А дуже просто, Дмитре Павловичу. Ідь у Вісбаден. Звідси недалечко. Кельнер, чи нема у вас, часом, англійської гірчиці? Ні? Падлюки! Тільки часу не марнуй. Ми післязавтра виїжджаємо. Дозволь, я тобі валлю чарку: з букетом вино—не кислятина.

Обличчя Полозова повеселішало й почервоніло; воно й веселішало тільки тоді, коли він їв... або пив.

— Їй-право... я не знаю, як це зробити?—пробурмотів Санін.

— Та чого ж тебе так раптом припекло?

— Ото ж бо й то, що припекло, брат.

— І велика сума потрібна?

— Велика. Я... як би це тобі сказати? я задумав... женитись.

Полозов поставив на стіл чарку, яку підніс був до рота.

— Женитися!—промовив він хрипким, від здивування хрипким голосом, і склав свої пухкі руки на животі.—Так несподівано?

— Так... скоро.

— Наречена—в Росії, певна річ?

— Ні, не в Росії.

— Де ж?

— Тут, у Франкфурті.

— І хто вона?

— Німкеня; тобто, ні—італійка. Тутешня жителька.

— З капіталом?

— Без капіталу.

— Виходить, кохання надто вже велике?

— Який ти кумедний! Авжеж велике.

— І для цього тобі гроші потрібні?

— Авжеж... авжеж.

Полозов проковтнув вино, виполоскав собі рот і руки вимив, старанно витер їх серветкою, дістав і закурив сигару. Санін мовчки дивився на нього.

— Один спосіб,—промукав, нарешті, Подсзов, закидаючи назад голову й пускаючи дим тонким струмком.— Іди до жінки. Вона, як захоче, всю біду твою руками розведе.

— Та як я її побачу, жінку твою? кажеш, ви післязавтра виїжджаєте?

Полозов закрив очі.

— Знаєш, що я тобі скажу,—промовив він, нарешті, крутячи губами сигару й зітхаючи.— Іди но ти додому, зрядися якомога проворніше— та й приходь сюди. О першій я виїжджаю, карета в мене простора— я тебе з собою візьму. Так найкраще. А тепер я посплю. Я, брат, як поїм, неодмінно поспати мушу. Натура потребує— і я не противлюся. І ти не заважай мені.

Санін подумав, подумав— і раптом підвів голову: він зважився!

— Ну, добре, згоден— і дякую тобі. О пів на першу я тут— і ми поїдемо разом у Вісбаден. Я надіюся, дружина твоя не розсердиться...

Але Полозов уже сопів. Пробелькотав: не заважай! погойдав ногами і заснув, як немовля.

Санін ще раз обвів поглядом його тяжкотілу постать, його голову, шию, його високо піднесене, кругле, як яблуко, підборіддя— і, вийшовши з готелю, проворною ходою подався до кондиторської Розеллі. Треба було попередити Джемму.

XXXII

Він застав її в кондиторській кімнаті, разом з матір'ю. Фрау Леноре, перегнувши спину, виміряла невеликим складним футом проміжок між вікнами. Побачивши Саніна, вона випросталася й весело привітала його, трошки, правда, зніяковівши.

— У мене, з ваших вчорашніх слів,— почала вона:— весь час у голові кру-

тяться думки, як би нам поліпшити нашу крамницю. От тут, я гадаю, дві шафочки з дзеркальними полицками поставити. Тепер, знаєте, це в моді. І потім ще...

— Чудово, чудово,— перебив її Санін:— про все це треба буде поміркувати... Але ходіть но сюди, я вам щось скажу,— він взяв фрау Леноре і Джемму попід руки і повів їх до другої кімнати. Фрау Леноре стурбувалася й мірку з рук упустила. Джемма стурбувалася була теж, але глянула пильно на Саніна й заспокоїлась. Обличчя його, щоправда, заклопотане, виказувало одночасно веселу бадьорість і зважливість.

Він попросив обох жінок сісти, а сам став перед ними— і, вимахуючи руками та куйовдячи волосся, розповів їм усе: зустріч з Полозовим, майбутню подорож у Вісбаден, можливість продажу маєтку.— Уявіть мое щастя,— вигукнув він, нарешті:— справа так обернулася, що мені навіть, може, не буде чого їхати в Росію! І весілля ми можемо справити далеко швидше, ніж я гадав!

— Коли ви маєте їхати?— спитала Джемма.

— Сьогодні ж— через годину; мій приятель найняв карету— він мене доведе.

— Ви нам напишете?

— Негайно! тільки переговорю з тією дамою— зараз і напишу.

— Ця дама, ви кажете— дуже багата?— спитала практична фрау Леноре.

— Надзвичайно! її батько був мільйонер— і все їй лишив.

— Усе— їй самій? Ну— це ваше щастя. Тільки, глядіть, не продешевіть вашого маєтку! Будьте розважливі і тверді. Не захоплюйтесь! Я розумію ваше бажання бути якомога швидше чоловіком Джемми... але обережність насамперед! Не забудьте: що ви дорожче продасте маєток, то більше залишиться вам обом— і вашим дітям.

Джемма відвернулася, і Санін знов замахав руками.— У моєї обережності ви можете бути певні, фрау Леноре! Та я й торгуватися не буду. Скажу їй справжню ціну: дасть— добре; не дасть— бог з нею.

— Ви з нею знайомі... з цією дамою?—спитала Джемма.

— Я її ніколи в очі не бачив.

— І коли ж ви вернетесь?

— Якщо нічим не кінчиться наше діло — післязавтра; а якщо воно піде на лад — може, доведеться пробути зайвий день або два. В кожному разі — хвилини не загаюся. Адже я душу свою залишаю тут! Одначе, я з вами заговорився, а мені треба перед від'їздом ще додому побігти... Дайте мені руку на щастя, фрау Леноре — у нас в Росії завжди так робиться.

— Праву чи ліву?

— Ліву — ближче до серця. Приїду післязавтра — зо щитом або на щиті! Мені щось каже: я вернуся переможцем! Прощайте, мої добрі, мої милі...

Він обняв і поцілував фрау Леноре, а Джемму попросив піти за ним у її кімнату — на хвилинку — бо йому треба сказати їй — щось дуже важливе... Йому просто хотілося попрощатися з нею насамоті. Фрау Леноре це зрозуміла — і не поцікавилася дізнатися, яка то була така важлива річ...

Санін ніколи ще не бував у кімнаті Джемми. Весь чар кохання, весь його вогонь, і захват, і солодкий жах — так і спалахнули в нього, так і ринули в його душу, тільки він переступив заповітний поріг... Він кинув кругом себе розчудлений погляд, упав до ніг милої дівчини й притиснув обличчя своє до її стану...

— Ти мій? — шепнула вона: — ти вернешся хутко?

— Я твій... я вернусь, — запевняв він, задихаючись.

— Я буду ждати тебе, мій милий!

Через кілька хвилин Санін уже біг по вулиці до себе на квартиру. Він і не помітив того, що слідом за ним, з дверей кондиторської, ввесь розтріпаний, вискочив Панталеоне — і щось кричав йому і стрясав і неначе грозився високо піднесеною рукою.

* * *

Рівно о першій без чверті Санін з'явився до Полозова. Коло воріт його готелю вже стояла карета, запряжена чотирма кіньми. Побачивши Саніна, Полозов тільки промовив: „А! зважився?“ і, надягнувши капе-

люх, шинель і калоші, позатикавши собі бавовною вуха, хоч було літо, вийшов на ганок. Кельнери, за його вказівкою, порозкладали всередині карети всі численні його покупки, пообкладали місце його сидіння шовковими подушечками, торбиночками, клучочками, поставили в ноги коробку з харчами і прив'язали до козел чемодан. Полозов розплатився щедрою рукою — і, хоча ззаду, але шанобливо підтримуваний прислужливим придверником, поліз, крякучи, в карету, сів, обім'яв гарненько все кругом себе, вибрав і закупив сигару — і аж тоді кивнув пальцем до Саніна: „лізь, мовляв, і ти!“ Санін примістився поруч нього, Полозов наказав через придверника поштареві їхати справно — коли бажає дістати на горілку; підніжки заgrimіли, дверцята гупнули, карета покотилася.

XXXIII

Від Франкфурта до Вісбадена тепер залізницею і години не їхати; в той час екстра-пошта поспівала годин за три. Коней міняли з п'ять разів. Полозов не то дрімав, не то так похитувався, держачи сигару в зубах, і говорив дуже мало; у віконце не виглянув ні разу: мальовничими краєвидами він не цікавився і навіть заявив, що — „природа — смерть його!“ Санін теж мовчав і теж не милувався краєвидами: йому було не до того. Він весь віддався роздумам, спогадам. На станціях Полозов акуратно розплачувався, визначав час за годинником і нагороджував поштарів — мало або багато, зважаючи на їх старання. На півдорозі він дістав з коробки з харчами два апельсини і, вибравши кращий, запропонував Саніну другий. Санін пильно подивився на свого супутника — і раптом засміявся.

— Чого ти? — слитав той, старанно віддираючи своїми короткими білими нігтями шкірку з апельсина.

— Чого? — повторив Санін. — Та з нашої подорожі.

— Або що? — перепитав Полозов, кладучи в рот одну з тих подовжніх скибочок, на які ділиться м'якуш апельсина.

— Надто воно вже чудно. Вчора

я, признатися, так само мало думав про тебе, як про китайського імператора,—а сьогодні я їду з тобою продавати свій маєток твоїй дружині, про яку теж не маю найменшої уяви.

— Усяко буває,— відповів Полозов.— Ти тільки поживи довше—всього надивишся. Наприклад, можеш ти собі уявити мене під'їжджаючим на ординарці? А я під'їжджав; а великий князь Михайл Павлсвич скочив: „риссю, риссю, цього товстого корнета! Додай рисі!“

Санін почухав у себе за вухом.

— Скажи мені, будь ласка, Іпполіте Сидоровичу, яка твоя дружина? Вдача у неї яка? Мені ж бо це треба знати.

— Йому добре командувати: „риссю!“—з раптовим запалом підхопив Полозов:— а мені ж... мені ж ото як? Я й подумав: візьміть ви собі ваші чини та еполети—хай їх бог бере! Так... ти про дружину питав? Що—дружина? Людина, як усі. Пальця їй у рот не стромляй—вона того не любить. Головне—говори якомога більше... щоб посміятися було з чого. Про кохання своє розкажи, або що... та щоб утішніше, знаєш.

— Як утішніше?

— Та так. Адже ти мені казав, що закоханий, женитися хочеш. Ну, от, ти це й опиши.

Санін образився.—Що ж ти в цьому бачиш смішного?

Полозов тільки очима повів. Сік від апельсина тік по його підборідді.

— Це твоя дружина тебе у Франкфурт по покупки посилала?—спитав Санін, трохи перегодивши.

— Авжеж вона.

— Які ж то покупки?

— Звісно: іграшки.

— Іграшки? хіба в тебе є діти?

Полозов аж відсунувся від Саніна.—Оттакої! З якої речі в мене будуть діти? Жіночі коліфіше... Убрання. Туалет.

— Ти хіба на цьому розумієшся?

— Розуміюсь.

— Чого ж ти мені казав, що ні до чого жінчиного не втручаєшся?

— До іншого не втручаюсь. А це... нічого. З нудьги—можна. Та й жінка на смак мій звіряється. Я ж і торгуюся здорово.

Полозов починав говорити уривчасто; він уже стомився.

— І дуже дружина твоя багата?

— Та воно багата. Тільки більше для себе.

— Проте, здається, і ти поскаржитись не можеш?

— На те я чоловік. Ще б пак мені не користуватися! І корисна ж я їй людина! Їй зо мною—лахва! Я—зручний!

Полозов витер обличчя фуляром і тяжко фукнув: „змилюся, мовляв; не примушуй ще вимовляти слова. Бачиш, як це мені трудно“.

Санін дав йому спокій і знов поринув у свої думки.

* * *

Готель у Вісбадені, перед яким зупинилася карета—просто таки скидався на палац. Дзвінки негайно зазвонили в його надрах, знялася метушня й біганина; гарні на вигляд люди в чорних фраках застрибали коло головного входу; залитий золотом швейцар з розмаху одчинив дверцята карети.

Наче який триумфатор вийшов Полозов і почав сходити по застелених килимами й пахущих сходах. До нього підлетів чоловік, теж дуже гарно одягнений, але з російським обличчям—його камердинер. Полозов зауважив йому, що відтепер буде завжди брати його з собою,—бо, напередодні, у Франкфурт, його, Полозова, залишили на ніч без теплої води! Камердинер удав жах на обличчі—і, проворно нахилившись, скинув з пана калоші.

— Марія Миколаївна дома?—спитав Полозов.

— Дома. Звольте одягатися. У графині Ласунської звольте обідати.

— А! в цієї!.. Стривай. Там речі в кареті, все вийми сам і повнось. А ти, Дмитре Павловичу,—додав Полозов:—візьми собі кімнату, та через три чверті години і приходь. Пообідаємо разом.

Полозов поплив далі, а Санін замовив собі номер з простіших—і, упорядкувавши свій туалет та відпочивши трошки,—пішов у величезний апартамент, зайнятий його світлістю

(Durchlaucht) князем фон-Полозбф. Він застав цього „князя“ сидячого на розкішному оксамитному кріслі серед пишного салону. Флегматичний приятель Саніна встиг уже ванну взяти і прибратися в багатенний атласний шлафрок; на голову він надягнув малинову феску. Санін наблизвся до нього і якийсь час разглядав його. Полозов сидів непорушно, як ідол; навіть обличчя до нього не повернув, навіть бровою не повів, звуку не видав. Видовище було, істинно, величне! Помилувавшись ним зо дві хвилини, Санін хотів був заговорити, порушити цю священну тишу — коли раптом двері до сусідньої кімнати одчинилися, і на порозі з'явилася молода, вродлива дама в білій шовковій сукні, з чорним мережевом, в бриліантах на руках і на шиї — сама Марія Миколаївна Полозова. Її густе, русяве волосся падало з обох боків голови — заплетеними, але не підібраними косами.

XXXIV

— Ах, вибачте! — проговорила вона з напівзбентеженою, напівглузливою усмішкою, вмить прихопивши рукою кінець однієї коси і втупивши в Саніна свої великі, сірі, світлі очі. — Я не думала, що ви вже прийшли.

— Санін, Дмитро Павлович, приятель мій з дитинства, — промовив Полозов, так само не обертаючись до нього і не встаючи, але показуючи на нього пальцем.

— Так ... знаю ... Ти мені вже казав. Дуже рада познайомитися. Але я хотіла попросити тебе, Іпполіте Сидоровичу ... Моя покоївка сьогодні якась нетямуща ...

— Зачіску тобі зробити?

— Так, так, будь ласка. Вибачте, — повторила Марія Миколаївна з такою ж усмішкою, кивнула головою до Саніна і, швидко повернувшись, зникла за дверима, лишивши за собою хвилинне, але гармонійне враження прегарної шиї, дивних пліч, дивного стану.

Полозов підвівся — і, важко перехиливаючись на ході, вийшов у ті самі двері.

Санін жодної секунди не сумнівався

в тому, що хазяйка чудово знала про його присутність у салоні „князя Полозова“; весь форс полягав у тому, щоб показати своє волосся, яке було справді гарне. Санін внутрішньо навіть зрадив з цієї витівки пані Полозової: коли, мовляв, захотіли мене вразити, покрасуватися передо мною — може, хто знає? і щодо ціни на маєток будуть згідливіші. Його душа так була сповнена Джеммою, що всі інші жінки уже не мали для нього ніякої ваги: він ледве помічав їх; і цього разу він обмежився тільки тим, що подумав: „так, правду казали мені: ця пані хоч куди!“

А коли б він був не в такому винятковому душевному стані, він, певно, інакше висловився б: Марія Миколаївна Полозова, в дівочтві Колишкіна, була дуже визначна особа. І не те, щоб вона була надприродна вродливиця: в ній навіть досить виразно позначалися сліди її плебейського походження. Лоб у неї був низький, ніс дещо м'ясистий і кирпатий; ні тонкістю шкіри, ні красою рук і ніг вона похвалитися не могла — але яку це все мало вагу? Не перед „святощами краси“, кажучи словами Пушкіна, зупинився б усякий, хто б зустрівся з нею, але перед чаром дужого, не то руського, не то циганського, квітучого жіночого тіла ... і не мимоволі зупинився б він!

Але образ Джемми охороняв Саніна, як та постійна броня, про яку співають віршописці.

Хвилини через десять Марія Миколаївна з'явилася знов, у товаристві свого чоловіка. Вона підійшла до Саніна ... а хода в неї була така, що деякі диваки за тих, на жаль уже далеких часів — від самої цієї ходи божеволіли. „Ця жінка, коли йде до тебе, неначе все щастя твого життя тобі назустріч несе“, говорив один з них. Вона підійшла до Саніна — і, простягнувши йому руку, промовила своїм ласкавим і немов стриманим голосом по-російськи: „Ви мене дочекаєтесь, правда? Я вернуся хутко“.

Санін нахилився шанобливо, а Марія Миколаївна уже зникла за портьерою вихідних дверей — і, зникаючи, знов повернула голову назад через плече — і знов усміхнулась, і знов

залишила за собою таке ж, як перше, гармонійне вражіння.

Коли вона усміхалася—не одна й не дві, а аж три ямочки позначалися на кожній щоці—і її очі усміхалися більше ніж губи, ніж її червоні, довгі, смачні губи, з двома малесенькими родимками на лівому їх боці.

Полозов увалився в кімнату—і знов примістився на кріслі. Німував він як перше; але чудна усмішка з часу до часу надимала його безбарвні й уже зморщені щоки.

Він був старкуватий, хоча всього на три роки старший від Саніна.

Обід, яким він почастував свого гостя, певна річ, задовольнив би найвибагливішого гастронома, але Саніну він здався нескінченним, нестерпним! Полозов їв поволі, „з смаком, до пуття, з перепочинками“, уважно нахиляючись над тарілкою, нюхаючи мало не кожний шматок; спочатку пополоще собі рот вином, потім уже проковтне й губами поплямкає... А за печенюю він раптом розговорився—але про що? Про мериносів, яких збирався виписати цілу отару,—та так докладно, з такою ніжністю, вживаючи весь час зменшених імен. Випивши чашку гарячого, як окріп, кофе,—(він кілька разів, сльозливо-роздратованим голосом, нагадав кельнеру, що напередодні йому подали кофе—холодне, холодне, як лід!)—і прикусивши гаванську сигару своїми жовтими, кривими зубами—він, за звичаєм своїм, задрімав, на велику втіху Саніна, який почав ходити сюди й туди нечутними кроками, по м'якому килиму—і мріяти про те, як він буде жити з Джеммою і з якою звісткою вернеться до неї. Одначе, Полозов прокинувся, як він сам зауважив, раніше ніж звичайно,—він послав всього півтори години, і, випивши склянку зельтерської води з льодом, та проковтнувши ложок з вісім варення, російського варення, яке приніс йому камердинер у темно-зеленому, справжньому „київському“ слоїку і без якого він, за власним визнанням, жити не міг—він уп'явся припухлими очима в Саніна й спитав його, чи не хоче він пограти з ним в дурні? Санін охоче погодився, він боявся, щоб Полозов знов не заго-

ворив про баранців, та про ягничок, та про курдючки з сальцем. Хазяїн і гість—обидва перейшли у вітальню, кельнер приніс карти—і почалася гра, певна річ, не на гроші.

За цією безвинною розвагою застала їх Марія Миколаївна, вернувшись від графині Ласунської.

Вона голосно засміялася, тільки по увійшла до кімнати і побачила карти й розкритий ломберний стіл. Санін скочив з місця, але вона вигукнула: „Сидіть, грайте. Я зараз переодягнуся й до вас вернусь“,—і знову зникла, прошелестівши сукнею і стягаючи рукавички на ході.

Вона, справді, вернулася дуже хутко. Свою розкішну сукню вона замінила на шовкову широку блузу лілового кольору з розкритими вислими рукавами; товстий кручений шнурок охоплював її талію. Вона підсіла до чоловіка—і діждавшись, що він лишився в дурнях, сказала йому: „Ну, пампушка, доволі! (при слові: „пампушка“ Санін із здивуванням глянув на неї—а вона весело усміхнулась, відповідаючи поглядом на його погляд і виказуючи усі свої ямочки на щоках)—доволі; я бачу, ти спати хочеш; цілуй ручку та й іди; а ми з паном Саніним поговоримо вдвох“.

— Спати я не хочу,—промовив Полозов, тяжко встаючи з крісла:—а піти—піду, і ручку поцілую.—Вона підставила йому свою долоню, не перестаючи усміхатися й дивитися на Саніна.

Полозов теж глянув на нього—і пішов, не попрощавшись.

— Ну, розкажіть, розкажіть,—жваво проговорила Марія Миколаївна, разом кладучи обидва оголених лікті на стіл і нетерпляче постукуючи нігтями однієї руки до нігтів другої.—Правда, ви, кажуть, женитесь?

Сказавши ці слова, Марія Миколаївна аж голову трошки на бік нахилила, щоб пильніше й гостріше заглянути Саніну в очі.

XXXV

Вільне поводження пані Полозової м: бути першого часу збентежило б Саніна—хоч він новаком не був і вже

потерся між людьми—коли б у самій цій вільності й фамільярності він знов же не побачив гарної ознаки для своєї справи. „Будем потурати капризам цієї багатой пані“, вирішив він собі—і так само непримушено, як вона його питала, відповів їй:—Так, я женюсь.

— З ким? З іноземкою?

— Так.

— Ви недавно з нею познайомилися? У Франкфурті?

— Точно так.

— І хто вона така? Можна дізнатися?

— Можна. Вона дочка кондитора.

Марія Миколаївна широко розплющила очі й підвела брови.

— Та це ж чудово,— промовила вона повільним голосом:— це диво! Я вже гадала, що таких юнаків, як ви, на світі більше не водиться. Дочка кондитора!

— Вас це, я бачу, дивує,— зауважив, не без почуття гідності, Санін:— але, поперше, у мене зовсім немає тих забобонів...

— По перше, це мене ні трохи не дивує,— перебила Марія Миколаївна:— забобонів і в мене нема. Я сама дочка мужика. Ага? маєте? Мене дивує й тішить те, що от людина не боїться любити. Адже ви її любите?

— Так.

— Вона дуже гарна з себе?

Саніну стало трохи прикро від цього останнього запитання... Проте відступати вже не приходилося.

— Ви знаєте, Маріє Миколаївно,— почав він:— кожній людині обличчя її коханої здається найкращим від усіх інших, але моя наречена — дійсно красуня.

— Справді? В якому роді? італійському? античному?

— Так; у неї дуже правильні риси.

— У вас нема при собі її портрета?

— Нема. (В той час про фотографії ще й згадки не було. Дагеротипи ледве почали ширитися.)

— Як її звуть?

— Її ім'я — Джемма.

— А ваше — як?

— Дмитро.

— По-батькові?

— Павлович.

— Знаєте що,— промовила Марія Миколаївна все тим самим повільним голосом:— ви мені дуже подобається, Дмитре Павловичу. Ви, мабуть, хороша людина. Дайте но мені вашу руку. Будьмо приятелі.

Вона міцно стиснула його руку своїми гарними, білими, сильними пальцями. Її рука була не набагато менша від його руки,—але далеко тепліша й гладша і м'якша і живіша.

— Тільки, знаєте що мені спадає на думку?

— Що?

— Ви не розсердитесь? Ні? Вона, ви кажете, ваша наречена. Але хіба... хіба це неодмінно було потрібно?

Санін нахмурився.— Я вас не розумію, Маріє Миколаївно.

Марія Миколаївна засміялася тихесенько—і, струснувши головою, відкинула назад волосся, що падало їй на щоки.— Та він справді чудовий,— промовила вона не то задумано, не то не уважно.— Рицар! Отжеж вірте після цього людям, які кажуть, що ідеалісти всі перевелися!

Марія Миколаївна ввесь час говорила по-російськи дивно чистою, простою московською мовою—народного, не дворянського штибу.

— Ви, певно, дома виховувалися, в старосвітському, богобоязливому сімействі?—спитала вона.— Ви якої губернії?

— Тульської.

— Ну, то ми земляки. Мій батько... Адже вам відомо, хто був мій батько?

— Так, відомо.

— Він у Тулі народився. Туляк був. Ну, гаразд... (Це „гаразд“ Марія Миколаївна вимовила зовсім по-міщанському—ось так: „гаразз“). Ну, тепер до діла берімося.

— Тобто... як же це так, до діла братися? Що ви хочете цим сказати?

Марія Миколаївна примружилася.— Та ви чого сюди приїхали? (Коли вона мружила очі, вираз їх робився дуже ласкавий і трохи глузливий; коли ж вона розкривала їх на всю величність—у їх ясному, майже холодному блиску проступало щось недобре... щось загрозливе. Особливої краси надавали їй очам—її брови, густі, трохи насуплені, справжні сободеві).— Ви хочете, щоб я у вас ку-

пила маєток? Вам потрібні гроші на ваше одруження? Чи так?

— Так, потрібні.

— І багато вам їх потрібно?

— На перший час я б задовольнився кількома тисячами франків. Ваш чоловік мій маєток знає. Ви можете порадитися з ним—а я б узяв ціну недорогоу.

Марія Миколаївна повела головою направо й наліво.— По перше,— почала вона, відокремлюючи слово від слова і вдаряючи кінцями пальців по вилосі Санінського сюртука:— я не маю звички радитися з чоловіком, крім що про туалет—він на це в мене молодець; а подруге, навіщо ви кажете, що ви ціну визначите недорогоу? Я не хочу скористатися з того, що ви тепер дуже закохані й готові на всякі жертви... Я ніяких жертв од вас не прийму. Як? Замість захочувати в вас... ну, як би це сказати краще?... благородні почуття, чи що? я з вас шкуру здиратиму? Я до цього не звикла. Коли трапиться, я людей не милую—тільки не таким способом.

Санін ніяк не міг зрозуміти, що вона— сміється з нього, чи говорить серйозно? а тільки думав: „о, та з тобою треба берегти вуха!“

Слуга увійшов з російським самоваром, чайним приладдям, вершками, сухарями і т. ін., на великому підносі, порозставляв усе це добро на столі між Саніним і пані Полозовою— і вийшов.

Вона налила йому чашку чаю.— Ви не гидуєте?— спитала вона, кидаючи йому цукор у чашку пальцями... а щипчики лежали тут таки.

— Даруйте!.. Від такої прекрасної руки...

Він не закінчив фрази і мало не захлинувся, ковтаючи чай, а вона уважно й ясно дивилася на нього.

— Я тому згадав про недорогоу ціну мого маєтку,— казав він далі:— що ви тепер перебуваєте за кордоном, отже я не можу думати, що у вас багато вільних грошей, нарешті, я сам почуваю, що продаж... або купівля маєтку, в таких умовах—є щось ненормальне, і я повинен взяти це до уваги.

Санін плутався й збивався, а Марія

Миколаївна поволі відхилилася на спинку крісла, склала руки хрестом і дивилася на нього все тим самим уважним і ясним поглядом. Він нарешті замовк.

— Нічого, говоріть, говоріть,— промовила вона, неначе щоб допомогти йому:— я вас слухаю— мені приємно вас слухати; говоріть.

Санін почав описувати свій маєток, скільки в ньому десятин, і де він розташований, і які в ньому господарські угіддя, і які можна з нього мати прибутки... згадав навіть про мальовничу місцевість, де побудовано садибу; а Марія Миколаївна весь час дивилася та дивилася на нього— чимраз ясніше й пильніше, і губи її ледве-ледве ворушилися, без усміху: вона покусувала їх. Йому стало ніяково, нарешті; він замовк удруге.

— Дмитре Павловичу,— почала Марія Миколаївна— і задумалась...— Дмитре Павловичу,— повторила вона...— Знаєте що: я певна, що купівля вашого маєтку— дуже вигідна для мене афера і що ми зйдемося; але ви повинні мені дати... два дні— так, два дні строку. Адже ви можете на два дні розлучитися з вашою нареченою? Довше я вас не держатиму проти вашої волі— даю вам слово честі. Та коли вам потрібні негайно п'ять, шість тисяч франків, я з великою охотою готова запропонувати вам їх— а тоді порахуємося.

Санін підвівся.— Я мушу дякувати вам, Маріє Миколаївно, за вашу щирі і приятну готовість зробити послугу людині, майже зовсім вам незнайомій... Та коли вже вам неодмінно так хочеться, то я волю діждатися вашого вирішення про мій маєток— лишуся тут на два дні.

— Так; мені так хочеться, Дмитре Павловичу. А вам буде дуже тяжко? Дуже? Скажіть.

— Я люблю свою наречену, Маріє Миколаївно— і розлука з нею мені не легка.

— Ах, ви золота людина!— зітхнувши промовила Марія Миколаївна.— Обіцяю не дуже мучити вас. Ви йдеті?

— Уже пізно,— зауважив Санін.

— А вам треба відпочити від дороги— і від гри в дурні з моїм чоловіком. Скажіть— ви Іполіту Сидо-

ровичу, моему чоловікові, великий приятель?

— Ми виховувалися в одному пансіоні.

— І він уже тоді був такий?

— Який „такий“?—спитав Санін.

Марія Миколаївна раптом засміялася, засміялася так, що все лице її почервоніло, піднесла хустку до губ, встала з крісла—і, похитуючись, як стомлена, підійшла до Саніна і простягла йому руку.

Він уклонився—і попрямував до дверей.

— Будь ласка, завтра якомога раніше приходьте—чуєте?—крикнула вона йому вслід. Він глянув назад, виходячи з кімнати—і побачив, що вона знов сіла в крісло і закинула обидві руки за голову. Широкі рукави блузи скотилися майже до самих пліч—і не можна було не признатися, що поза цих рук, що вся ця постать була чарівно-прекрасна.

XXXVI

Довго ще після півночі горіла лампа в кімнаті Саніна. Він сидів за столом і писав до „своєї Джемми“. Розповів їй усе; описав їй Полозових—чоловіка й жінку—а втім, більше роздивився про власні почуття—і кінчив тим, що призначив їй побачення через три дні!!! (з трьома знаками оклику). Вранці рано він відвіс цього листа на пошту і пішов прогулятися по саду Кургауза, де вже грала музика. Народу було ще мало; він постояв перед альтанкою, в якій містився оркестр, прослухав попури з „Роберта-Діавола“—і, напившись кофе, пішов у бокову, самотню алею, сів на лаву—і задумався.

Ручка зонтика проворно—і досить міцно—постукала його по плечах. Він стрепенувся... Перед ним, у легкій, сіро-зеленій барежевій сукні, в білому тюлевому капелюшку, у шведських рукавичках, свіжа й рожева, як літній ранок, але з незниклою ще розкішшю безтурботного сну в рухах і в поглядах, стояла Марія Миколаївна.

— Здрастуйте,—промовила вона.— Я сьогодні посидала по вас, та ви

вже пішли. Я щойно випила свою другу склянку—мене, ви знаєте, примушують тут воду пити—бог відає, навіщо... чи то ж я нездорова? І от я повинна гуляти цілу годину. Хочете ви бути моїм супутником? А тоді ми кофе нап'ємося.

— Я вже пив,—промовив Санін, встаючи:—але я дуже радий гуляти з вами.

— Ну, то дайте ж мені вашу руку... Не бійтесь: вашої нареченої тут нема—вона вас не побачить.

Санін силувано усміхнувся. Він зазнавав неприємного відчуття щоразу, коли Марія Миколаївна згадувала про Джемму. Проте він поспішно й слухняно нахилився... Рука Марії Миколаївни поволі і м'яко лягла на його руку—і ковзнулася по ній, і наче пригорнулася до неї.

— Ходімо от сюди,—сказала вона йому, закинувши розкритий зонтик на плече.— Я в тутешньому парку як дома: поведу вас по гарних місцях. І знаєте що: (вона часто вживала цих двох слів)—ми з вами не будемо говорити про цю купівлю; ми про неї після сніданку гарненько побалакаємо; а ви повинні мені тепер розказати про себе... щоб я знала, з ким я маю діло. А після, коли хочете, я вам про себе розкажу. Згода?

— Але, Маріє Миколаївно, що може бути для вас цікавого...

— Стривайте, стривайте. Ви мене не так зрозуміли. Я з вами не кокетувати хочу.— Марія Миколаївна здвинула плечима.— У нього наречена, як стародавня статуя, а я буду з ним кокетувати?! Але у вас товар—а я купець. Я й хочу знати, який у вас товар. Ану, покажіть—який він? Я хочу знати не тільки щоб я купую, але й у кого я купую. Це було правило мого батенька. Ну, починайте... Ну, хоч не з дитинства—ну, от—чи давно ви за кордоном? І де ви були досі? Тільки йдіть повільніше—нам нема куди поспішатися.

— Я сюди прибув з Італії, де я перебував кілька місяців.

— А у вас, видно, особливий потяг до всього італійського? Чудно, що ви не там знайшли свій предмет. Ви любите мистецтва? картини? чи більше—музику?

— Я люблю мистецтво... Я все прекрасне люблю.

— І музику?

— І музику теж.

— А я її зовсім не люблю. Подобаються мені тільки російські пісні—і то в селі, і то весно—з танцями, знаєте... Червона китайка, піднизі¹, на вигоні молоденька травка, димком трохи пахне... чудово! Та не про мене річ. Говоріть же, розкажіть.

Марія Миколаївна сама йшла, а сама раз-у-раз поглядала на Саніна. Вона була висока на зріст—її обличчя приходилося майже врівні з його обличчям.

Він почав розказувати—спочатку неохоче, невміло—а потім розговорився, розбалакався навіть. Марія Миколаївна дуже розумно слухала; до того ж вона сама здавалася такою одвертою, що мимоволі нахилила й інших до одвертості. Вона мала той великий хист непримушеного поводження—*le terrible don de la familiarité*², про який згадує кардинал Ретц. Санін говорив про свої подорожі, про життя в Петербурзі, про свою молодість... Коли б Марія Миколаївна була світською дамою, з витонченими манерами—він ніколи б так не розпустився; але вона сама називала себе добрим чолов'ягою, що не терпить ніяких церемоній; вона саме так відрекомендувала себе Саніну. І разом з цим цей „добрий чолов'яга“ ішов поряд нього котячою ходою, злегка прихилиючись до нього, і заглядав йому в обличчя;—і ішов він в образі молодої жіночої істоти, від якої так і віяло тієї діймаючої й гнітючої, тихою й палючою спокусою, якою уміють діяти нашого брата-грішника, хисткого мужчину, одні тільки—і то деякі, і то не чисті, а з належною домішкою—слов'янські натурі!

Прогулянка Саніна з Марією Миколаївною, розмова Саніна з Марією Миколаївною тривала понад годину. І ні разу вони не зупинялися—весь час ішли та й ішли по нескінченних алеях парку, то підіймаючись угору і на ході милуючись краєвидом, то

сходячи в долину і ховаючись у непроникливу тінь—і весь час рука з рукою. Часом Саніну навіть прикро робилося: він з Джеммою, з своєю милою Джеммою, ніколи так довго не гуляв... а тут ця пані завлала ним—та й квіт!—Ви не стомилися?—питав він її не один раз.—Я ніколи не стомлююся,—відповідала вона. Зрідка їм траплялися погуляльники; майже всі їй кланялися—дехто шанобливо, інші навіть облесливо. Одному з них, дуже гарному, елегантно вдягненому брюнетові вона крикнула здаля, з найкращим паризьким акцентом: „Comte, vous savez, il ne faut pas venir me voir—ni aujourd'hui, ni demain“¹. Той скинув, мовчки, капелюх і низько вклонився.

— Хто це?—спитав Санін, за погоною звичкою—„цікавитися“, властивою всім росіянам.

— Це? Один французик—їх тут багато крутиться... До мене залицяється—теж. Однак пора кофе пити. Ходімо додому; ви, либонь, уже встигли зголодніти. Мій старий, мабуть, тепер очі продер.

„Старий! Очі продер!“ повторив собі Санін... „І говорить так чудово по-французькому... Ну й дивачка!“

* * *

Марія Миколаївна не помилилася. Коли вона разом з Саніним вернулася до готелю—„старий“, або „пампушка“, сидів уже, з незмінною фескою на голові, перед накритим столом.

— А я тебе прождав!—вигукнув він, скрививши кислу міну.—Хотів уже кофе без тебе пити.

— Нічого, нічого,—весело відказала Марія Миколаївна.—Ти сердився? Це тобі здорово: а то ти зовсім застигнеш. Я, от, гостя привела. Дзвони швидше! Будем пити кофе, кофе—найкраще кофе—в саксонських чашках, на білій як сніг скатерці!

Вона скинула капелюшок, рукавички—і заплескала в долоні.

Полозов глянув на неї спід лоба.

— Чого це ви сьогодні так розска-

¹ Підвизь (подвизь)—прикраса на голові дівчини.

² Странний дар фамільярності.

¹ Граф, ви знаєте, не приходьте до мене ні сьогодні, ні завтра.

калися, Маріє Миколаївно?—промовив він півголосом.

— А не ваше діло, Іпполіте Сидоровичу! Дзвони! Дмитре Павловичу, сідайте—і пийте кофе вдруге! Ах, як весело наказувати! Іншої приємності на світі нема!

— Коли слухаються,—пробурчав знов чоловік.

— От саме, коли слухаються! Тим то мені й весело. Особливо з тобою. Правда, пампушка? А от і кофе.

На величезному підносі, з яким з'явився кельнер, лежала також і театральна афішка. Марія Миколаївна одразу ухопилася за неї.

— Драма!—промовила вона з обуренням:—німецька драма. Все одно: краще, ніж німецька комедія. Звеліть мені взяти ложу—бенуар—або ні... краще Fremden-Loge¹—звернулася вона до кельнера. Чуєте: неодмінно Fremden-Loge!

— А якщо Fremden-Loge уже взяв його ексцеленція пан директор міста—(seine Excellenz der Herr Stadt-Director),—насмівся доповісти кельнер.

— Дайте його ексцеленції десять талерів—а щоб ложка в мене була! Чуєте!

Кельнер покійно й сумно нахилив голову.

— Дмитре Павловичу, ви поїдете зо мною в театр? Німецькі актори жакні—але ви поїдете... Так? Так! Який ви чемний! Пампушка, а ти не підеш.

— Як скажеш,—проговорив Полозов у чашку, яку підніс до рота.

— Знаєш що: лишайся. Ти в театрі весь час спиш—та й по-німецькому ти розумієш погано. Ти краще от що зроби: напиши відповідь управителеві—пам'ятаєш, про наш млин... про селянське млино. Скажи йому, що я не хочу, не хочу і не хочу! От тобі й робота на цілий вечір...

— Слухаю,—зауважив Полозов.

— Ну, от і добре. Ти у мене розумний. А тепер, панове, коли ми вже заговорили про управителя, будемо розмовляти про головну нашу справу. От, тільки кельнер прибере зі столу, ви нам усе розкажете, Дмитре Павловичу, про свій маєток—як, що, за

яку ціну продає, скільки хочете завдатку вперед,—словом, усе! (Нарешті,—подумав Санін,—слава богу!) Ви вже мені дещо повідомили, сад свій, пам'ятаю, чудово описали—та „пампушки“ при тому не було... Нехай він послухає—все щонебудь буркне! Мені дуже приємно думати, що я можу допомогти вам одружитися—та я ж обіцяла вам, що після сніданку поговорю з вами: а я завжди додержую своїх обіцянок;—правда, Іпполіте Сидоровичу?

Полозов потер собі обличчя долонею.—Що правда, то правда, ви нікого не обманюєте.

— Ніколи! і ніколи нікого не обману. Ну, Дмитре Павловичу,—викладіть діло, як ми висловлюємось у сенаті.

XXXVII

Санін заходився „викладати діло“—тобто знову, вдруге, описувати свій маєток, але вже не торкаючись краси природи—і від часу до часу посиляючись на Полозова, для ствердження наведених „фактів і цифр“. Але Полозов тільки хмикав і головою похитував—на знак згоди, чи незгоди—цього, здається, сам чорт не розібрав би. А втім, Марія Миколаївна й не потребувала його участі. Вона виявила такі комерційні й адміністративні здібності, що залишалося тільки дивуватися! Всі таємниці господарства були їй чудово відомі; вона про все акуратно розпитувала, всього докопувалася; кожне її слово влучало в ціль, ставило точку просто над і. Санін не сподівався подібного іспиту: він не приготувався. І тривав цей іспит аж півтори години. Санін зазнавав усіх відчужень підсудного, що сидить на вузенькій лавочці перед суворим і проникливим суддею. „Та це ж допит!“ тоскно шепотів він у собі. Марія Миколаївна весь час посміхалася, неначе жартувала: але від того Саніну не було легше; а коли протягом „допиту“ виявилось, що він не зовсім виразно розумів значення слів: „переділ“ і „рілля“—то його аж піт пройняв...

— Ну, гаразд!—вирішила нарешті Марія Миколаївна.—Ваш маєток я тепер знаю... не гірше від вас. Яку ж

¹ Ложка для іноземців.

ціну ви визначите за душу? (В той час ціни маєткам, як відомо, визначалися по душах).

— Та... я гадаю... менше як п'ятсот карбованців взяти не можна,—насилу проговорив Санін: (О, Панталеоне, Панталеоне, де ти? Ось коли б тобі довелося знов скрикнути: *Varvari!*)

Марія Миколаївна звела очі до неба, ніби міркуючи.

— Що ж? — промовила вона на-решті.— Ця ціна мені здається підходяща. Але я виговорила собі два дні часу — і ви повинні подождати до завтра. Я гадаю, що ми договори-мось — і тоді ви скажете, скільки вам треба буде завдатку. А тепер *basta cosi!*¹ — підхопила вона, помітивши, що Санін хотів щось відказати.— Досить ми віддали часу святим отцям карбованцям... *à demain les affaires!*² Знаєте що: я тепер звільняю вас... (вона глянула на емальний годинник, застромлений у неї за поясом)... до третьої години... Треба ж дати вам відпочити. Ідіть, пограйте в рулетку.

— Я ніколи в азартні гри не граю,— зауважив Санін.

— Справді? Та ви просто бездоганні. А втім, і я не граю. Безглузда кидати гроші на вітер — напевне. Але підіть у гральну залу, подивіться на фізіономії. Трапляються дуже кумедні. Стара є там одна, з фероньєркою і з вусами — чудо! Наш князь там один — теж гарний. Постає велична, ніс наче в орла, а поставить талер — та й хреститься крадькома під жилеткою. Читайте журнали, гуляйте, одне слово, робіть що хочете... А о третій годині я вас дожидаю... *du pied ferme.*³ Треба буде якомога рясніше пообідати. Театр у цих смішних німців починається о пів на сьому.— Вона простягла руку.— *Sans gaucipe, n'est-ce pas?*⁴

— Даруйте, Маріє Миколаївно, за що я буду на вас ремствувати?

— А за те, що я вас мучила. Заждіть, я вас ще не так,— додала вона, примруживши очі, і всі її ямочки

разом виступили на зашарілих щоках.— До побачення!

Санін вклонився і вийшов. Веселий сміх розітнувся услід за ним — і в люстрі, мимо якого він проходив у цю мить, відбилася така сцена: Марія Миколаївна насунула своєму чоловікові його феску на очі, а він безсило борсався обома руками.

XXXVIII

О! як глибоко й радісно зітхнулося Саніну, тільки він опинився у себе в кімнаті! Дійсно: Марія Миколаївна правду сказала — йому треба було відпочити, відпочити від усіх цих нових знайомств, стикань, розмов, від цього чаду, що поймав йому голову, душу, — від цього негаданого, непроханого зближення з жінкою, такою чужою йому! І коли ж усе це діється? Мало не на другий день після того, як він довідався, що Джемма його кохає, як він став її женихом! Та це ж блюзнірство! Тисячу разів просив він в думці пробачення у своєї чистої, непорочної голубки — хоч він власне ні в чому обвинуватити себе не міг; тисячу разів цілував хрестик, що вона дала. Коли б він не мав надії скоро й щасливо скінчити справу, в якій приїхав у Вісбаден — прожогом кинувся б він звідти назад — у милий Франкфурт, у той дорогий, тепер уже рідний йому дім, до неї, до коханих її ніг... Та нічого не вдієш! Треба випити фіал до дна, треба одягтися, іти обідати — а звідти в театр... Коли б хоч завтра вона його швидше пустила!

Ще одно його бентежило, його сердило: він з коханням, з розчуленням, з вдячним захватом думав про Джемму, про життя з нею удвох, про щастя, яке його дожидало в майбутньому — і, тим часом, ця чудна жінка, ця пані Полозова невідступно витала... Ні! не витала — стирчала... саме так, з особливою зловтіхою висловився Санін — стирчала перед його очима — і не міг він спекатися її образу, не міг не чути її голосу, не згадувати її розмов — не міг не відчувати навіть того особливого запаху, тонкого, свіжого й гострого, як запах жовтих лілей, яким віяло від її одягу. Ця пані

¹ Доволі.

² Справи на завтра!

³ З остаточним вирішенням.

⁴ Не дам'ятати лиха — правда?

вочевидь морочить його, і так і сяк до нього під'їздить... Навіщо це? Чого їй треба? Невже ж це тільки примха розпешеної, багатої — і мабуть таки неморальної жінки? І цей чоловік? Що це за людина? Які його взаємини з нею? І навіщо лізуть ці запитання в голову йому — Саніну, якому власне нема ніякого діла ні до пана Полозова, ні до його дружини? Чому не може він прогнати цей невідчепний образ, навіть тоді, коли звертається цілою душею до іншого, світлого й ясного, як божий день? Як сміють — кризь ті, майже божественні риси — прозираєти ці? І вони не тільки прозирають — вони всміхаються зухвало. Ці сірі, хижі очі, ці ямочки на щоках, ці зміясті коси — та невіщо ж це все немов прилипло до нього, і він струснути, відкинути геть усе це не здолає, не може!

Дурниця! дурниця! завтра ж усе це зникне без сліду... Та чи пустить вона його завтра?

Так... Усі ці запитання він собі ставив — а почав час посуватися до трьох годин — і надягнув він чорний фрак, та, погулявши трохи по парку, подався до Полозових.

* * *

Він застав в них у вітальні секретаря посольства з німців, довгого-довгого, білявого, з конячим профілем і проділем ззаду — (тоді це була ще новина) — і... о, чудо! кого ще? Фон-Донгофа, того самого офіцера, з яким бився кілька днів тому! Він ніяк не сподівався зустріти його саме тут — і мимоволі зняковів, проте привітався з ним.

— Ви знайомі? — спитала Марія Миколаївна, від якої не укрилося зняковівня Саніна.

— Так... я мав уже честь, — промовив Донгоф — і, нахилившись злегка до Марії Миколаївни, додав півголосом, усміхаючись: — Той самий... Ваш земляк... росіянин...

— Не може бути! — скрикнула вона також півголосом, насварилася на нього пальцем — і одразу почала прощатися — і з ним, і з довгим секретарем, який, по всьому було видно, був смертельно в неї закоханий — бо

аж рота роззявляв кожного разу, коли на неї поглядав. Донгоф вийшов негайно, з чемною покірністю, як друг дома, який з півслова розуміє, чого від нього вимагають; секретар затявся був, але Марія Миколаївна впровадила його без ніяких церемоній.

— Ідіть до вашої можновладної особи, — сказала вона йому (тоді у Вієбадені проживала якась принципесса ді Монако, що дивно скидалася на погану лоретку): — чого вам сидіти у такої плебейки, як я?

— Даруйте, пані, — запевняв бідолашний секретар: — всі принципесси в світі...

Але Марія Миколаївна не мала жалю — і секретар пішов разом з своїм проділем.

Марія Миколаївна того дня прибралася дуже до свого „авантажу“, як говорили наші бабусі. На ній була шовкова рожева сукня глясе з рукавами à la Fontanges, і по великому діамантові в кожному вусі. Очі її блищали не згірше від тих діамантів: вона здавалася в доброму настрої і в ударі.

Вона посадила Саніна коло себе і почала говорити йому про Париж, куди збиралася їхати через кілька днів, про те, що німці їй набридли, що вони дурні, коли вдають розумних, і не до речі розумні, коли дуріють; та раптом, як говориться, в упор — à brule point — спитала його, чи правда, що він з оцим самим офіцером, який щойно тут сидів, кілька днів тому стрілявся через одну даму?

— Ви це як знаєте? — пробурмотів здивований Санін.

— Хороша чутка далеко чутна, Дмитре Павловичу; а втім, я знаю, що правда була на вашому боці, тисячу раз на вашому — і поводитися ви як рицар. Скажіть — ця дама — була ваша наречена?

Санін злегка наморщив брови...

— Ну, не буду, не буду, — поспішно проговорила Марія Миколаївна. — Вам це неприємно, простіть мені, не буду! не сердьтесь! — Полозов вийшов з сусідньої кімнати з аркушем газети в руках. — Чого тобі? чи обід готовий!

— Обід зараз подають, а ти поди-

вися но, що я в „Северной Пчеле“ вичитав... Князь Громобой помер.

Марія Миколаївна підвела голову.

— А! царство йому небесне! Він мені щороку,—звернулася вона до Саніна:—в лютому, в день мого народження всі кімнати уквітчував камеліями. Але для цього ще не варт жити в Петербурзі взимку. Що йому, мабуть, понад сімдесят років було?—спитала вона чоловіка.

— Було. Похорови його в газеті описують. Весь двір був присутній. От і вірші князя Ковріжкіна з цього приводу.

— Ну й чудово.

— Хочеш, прочитаю? Князь його називає радним мужем.

— Ні, не хочу. Який він був радний муж! Він просто був муж Тат'яни Юрївни. Ходімо обідати. Живий живе гадає. Дмитре Павловичу, вашу руку.

* * *

Обід був, по-вчорашньому, дивний, і минув дуже жваво. Марія Миколаївна уміла розповідати... незвичайний хист у жінки, та ще в росіянки! Вона не церемонилася у висловах; надто діставалося від неї землячкам. Саніну не раз довелось зареготатися від іншого гострого й влучного слівця. Найбільше Марія Миколаївна не терпіла удаваної побожності, фрази й брехні... Вона знаходила її майже скрізь. Вона неначе хизувалася й вихвалялася тим низьким оточенням, в якому почалося її життя; розповідала досить чудні анекдоти про своїх рідних з часів свого дитинства; називала себе личаківницею, не згірше від Наталії Кирилівни Нарішкіної. Саніну стало очевидно, що вона завзала на своєму віку далеко більше, ніж сила-силенна її перевесниць.

А Полозов їв обмірковано, пив уважно і тільки зрідка скидав то на дружину, то на Саніна своїми білястими, на вигляд сліпими, по суті дуже видючими очима.—Який ти в мене розумний!—вигукнула Марія Миколаївна, звернувшись до нього:—як ти всі мої доручення у Франкфурті виконав! Поцілувала б я тебе в лобик—та ти в мене за тим не ганяєшся.

— Не ганяюся,—відповів Полозов і розкрояв ананас срібним ножом.

Марія Миколаївна подивилася на нього і постукала пальцями по столу.

— То будемо битися в заклад?—промовила вона значущо.

— Будемо.

— Гаразд. Ти програєш.

Полозов вистромив підборіддя вперед.—Ну, цього разу, хоч ти як на себе надійся, Маріє Миколаївно, а я гадаю, що програєш ти.

— Про що заклад? Можна дізнатися?—спитав Санів.

— Ні... не можна тепер,—відказала Марія Миколаївна і засміялася.

Пробило сьому годину. Кельнер доповів, що карета готова. Полозов провів дружину і одразу поплентався назад до свого крісла.

— Гляди ж! Не забудь листа до управителя!—крикнула йому Марія Миколаївна з прихожої.

— Навишу, не турбуйся, я людина акуратна.

XXXIX

1840 року театр у Вісбадені був і на зовнішній вигляд поганий, а трупа його, з її фразистою й мізерною пересічністю, з її старанною й гидкою рутинною, ні на волосок не підіймалася над тим рівнем, який досі можна вважати за нормальний для всіх німецьких театрів і найвищий зразок якого останніми часами являла трупа в Карлсруе, під „славетним“ керуванням пана Девріента. Позаду ложі, взятої для „її світлості пані фон-Полозів“ (бог відає, як примудрився кельнер її дістати—не підплатив же він справді штадт-директора!)—позаду цієї ложі була невеличка кімнатка, обставлена диванчиками; перше ніж увійти до неї, Марія Миколаївна попросила Саніна підняти ширмочки, що відділяли ложу від театру.

— Я не хочу, щоб мене бачили,—сказала вона:—а то ж зараз полізуть. Вона і його посадила коло себе, спиною до зали, так, щоб ложа здавалася порожньою.

Оркестр програв увертюру з „Весілля Фігаро“... Завіса піднеслася: п'єса почалася.

То був один із численних хатнього виробу творів, у яких начитані, але

нездарні автори добірною, але мертвою мовою, старанно, але незграбно проводили якунебудь „глибоку“ або „животрепетну“ ідею, показували так званий трагічний конфлікт і наганяли нудьгу... азіатську, як буває азіатська холера. Марія Миколаївна терпляче вислухала половину дії, але коли перший любовник, довідавшись про зраду своєї коханки (одягнений він був у коричневий сюртук з „буфами“ і плисовим коміром, смугасту жилетку з перламутровими гудзиками, зелені панталони з штрипками з лакованої шкіри і білі замшеві рукавички), коли цей любовник, вперши обидва кулаки в груди і відтопирчивши лікті вперед, під гострим кутом, заскавулів уже просто по-собачому — Марія Миколаївна не витримала.

— Останній французький актор, в останньому провінціальному містечку, природніше й краще грає, ніж перша німецька славетність,— з обуренням вигукнула вона — і пересіла в задню кімнатку.— Ходіть сюди,— сказала вона Саніну, постукуючи рукою коло себе по дивані.— Будемо балакати.

Санін послухався.

Марія Миколаївна глянула на нього.— А ви, я бачу, шовковий! Вашій дружині буде з вами легко. Цей блазень,— провадила вона, показуючи кінцем віяла на актора, що скавулів (він виконував роль домашнього вчителя):— нагадав мені мою молодість: я теж була закохана в учителя. Це була моя перша... ні, моя друга пасія. Першого разу я закохалася в службу Донського монастиря. Мені було дванадцять років. Я бачила його тільки неділями. Він ходив у оксамитному підряснику, напахувався оделаваном, пробираючись у натовпі з кадилом, говорив дамам французькою мовою: „пардон, екс-кюзє“¹— і ніколи не зводив очей, а вії у нього були — он які! — Марія Миколаївна відділила нігтем великого пальця аж половину свого мізинця і показала Саніну.— Учителя мого звали — monsieur Gaston! Треба вам сказати, що він був страшенно вчена

і дуже строга людина, швейцарець — і з таким енергійним обличчям! Баки чорні, як смола, грецький профіль — і губи немов із заліза вилиті! Я його боялась. Я за все мое життя тільки одну цю людину й боялася! Він був гувернером мого брата, який потім помер... втопився. Одна циганка й мені прорекла поневільну смерть — але це дурниця. Я цьому не вірю. Уявіть ви собі Іпполіта Сидоровича з кинджалом?!

— Можна вмерти і не від кинджала,— зауважив Санін.

— Все це дурниці! Ви забобонні? Я — ні трохи. А що має бути, того не минути. Monsieur Gaston жив у нас дома над моєю головою. Бувало, я прокинувся вночі і чую його ходу — він дуже пізно лягав — і серце завмирає від побожної пошани... чи від іншого почуття. Мій батько сам ледве умів грамоти, але виховав нас добре. Чи ви знаєте, що я латинську мову розумію?

— Ви? латинську?

— Так — я. Мене monsieur Gaston вивчив. Я з ним Енеїду прочитала. Нудна річ — але є місця гарні. Пам'ятаєте, коли Дідона з Енеем у лісі...

— Так, так, пам'ятаю,— покvapливо промовив Санін. Сам він давним-давно всю свою латину забув і про Енеїду уявлення мав невиразне.

Марія Миколаївна глянула на нього, за своєю звичкою, трошки вбік і спіднизу.— Проте ви не думайте, що я дуже вчена. Ах, боже мій, ні — я не вчена, і ніяких талантів у мене нема. Писати ледве вмію... їй-право; читати голосно не можу; ні на фортепіано, ні малювати, ні шити,— нічого! От я яка — вся тут!

Вона розставила руки.— Я вам усе це розкажучу,— провадила вона: поперше, для того, щоб не слухати цих дурнів (вона показала на сцену, де в цю мить, замість актора, заводила акторка, теж наставивши лікті вперед), а подруге, для того, щоб віддячити вам: ви вчора мені про себе розповідали.

— Ваше бажання було спитати мене,— зауважив Санін.

Марія Миколаївна раптом повернулася до нього.— А у вас нема бажання знати, що власне я за жінка?

¹. Пробачте.

А втім, я не дивуюся,— додала вона, знов прихилившись до подушок дивана.— Людина збирається женитися, та ще по любові, та після дуелі... Де їй думати про щонебудь інше?

Марія Миколаївна задумалася і почала кусати ручку віяла своїми великими, але рівними і як молоко білими зубами.

А Саніну здавалося, що йому в голову знов почав підійматися той чад, від якого він не міг відкараскатися — от уже другий день.

Розмова між ним і Марією Миколаївною відбувалася півголосом, майже пошепки — і це ще більше його дратувало і хвилювало його...

Коли ж усе це кінчиться?

Хисткі люди ніколи самі не кінчають — завжди ждуть кінця.

На сцені хтось чхав; — чхання це впровадив автор у свою п'єсу як „комічний момент“ або „елемент“; іншого комічного елемента в ній, певна річ, не було: і глядачі задовольнялися з цього моменту, сміялися.

Цей сміх також дратував Саніна.

Були хвилини, коли він зовсім не знав: що він — злостує чи радіє, нудиться чи веселиться? О, якби Джемма його бачила!

* * *

— Це справді чудно,— заговорила раптом Марія Миколаївна.— Людина заявляє вам, і таким спокійним голосом: „я, мовляв, маю намір одружитися“; а ніхто вам не скаже спокійно: „Я маю намір у воду кинутися“. А тим часом — яка різниця? Чудно, їй-право.

Досада взяла Саніна.— Різниця велика, Маріє Миколаївно! Іншому кинутися у воду зовсім не страшно: він плавати вміє; а крім того... якщо дружитися чудно... коли вже на те пішло...

Він раптом замовк і прикусив язик. Марія Миколаївна вдарила себе віялом по долоні.

— Докажіть, Дмитре Павловичу, покажіть; я знаю, що ви хотіли сказати. „Коли вже на те пішлося, шановна пані, Маріє Миколаївно Полозова“, хотіли ви сказати, „чуднішого від вашого шлюбу нічого

не можна собі уявити... адже я вашого чоловіка знаю добре, з дитинства!“ От що ви хотіли сказати, ви, що вмієте плавати!

— Дозвольте,— почав був Санін...

— Хіба це не правда? Хіба не правда? — наполегливо вимовила Марія Миколаївна.— Ну, подивіться мені в обличчя й скажіть, що я не правду сказала!

Санін не знав, куди подіти свої очі.— Ну, будь ласка: правда, коли ви вже цього неодмінно вимагаєте,— промовив він нарешті.

Марія Миколаївна похитала головою.— Так... так. Ну — і не питаєте ви себе, ви, що вмієте плавати, яка може бути причина такого чудного... вчинку з боку жінки, що не бідна... і не дурна... і не погана? Вас це не цікавить, можливо; та однаково. Я вам скажу причину не тепер, а пізніше, коли скінчиться антракт. Я весь час турбуюся, щоб хтонебудь не зайшов...

Не встигла Марія Миколаївна вимовити це останнє слово, як зовнішні двері справді одчинилися наполовину — і в ложу всунулася голова червона, маслясто-пінна, ще молода, але вже беззуба, з плоским довгим волоссям, обвислим носом, величезними вухами, як у кажана, з золотими окулярами на цікавих і дурнуватих оченятах, і з ріпсе-pez¹ на окулярах. Голова розгледілася, побачила Марію Миколаївну, поганенько оскадилася, закивала... Жилава шия витяглася услід за нею...

Марія Миколаївна замахала на неї хусткою.— Мене дома нема! Ich bin nicht zu Hause, Herr P...! Ich bin nicht zu Hause...² Киш, киш!

Голова здивувалася, силувано засміялася, проговорила неначе склипуючи, наслідуючи Ліста, в ногах якого колись плазувала: Sehr gut! sehr gut!³ — і зникла.

— Це що за суб'єкт? — спитав Санін.

— Це? Критик вісбаденський. „Літерат“, або дон-лакей, як бажає. Його найняв тутешній відкупник, і

¹ Пенсне.

² Мене нема дома, пане П...! мене нема дома...

³ Дуже добре! дуже добре!

тому він повинен усе хвалити і всім захоплюватися, а сам весь налитий огидною жовчю, якої навіть випускати не сміє. Я боюсь: він плетун страшений: зараз побіжить розказувати, що я в театрі. Ну, однаково.

Оркестр програв вальс, завіса піднеслася знову... Почалося знов на сцені кривляння та пхикання.

— Ну,— почала Марія Миколаївна, знову сідаючи на диван:— ви попалися й повинні сидіти зо мною, замість втішатися близькістю вашої нареченої... не поводьте очима і не гнівайтесь— я вас розумію і вже обіцяла вам, що лушу вас на всі чотири вітри— а тепер слухайте мою сповідь. Хочете знати, що я найбільше люблю?

— Свободу,— підказав Санін.

Марія Миколаївна поклала руку на його руку.

— Так, Дмитре Павловичу,— промовила вона, і голос її прозвучав чимось особливим, якоюсь безперечною щирістю і повагою:— свободу, найбільше і насамперед. І не думайте, що я цим хвалюся— в цьому нема нічого похвального— тільки воно так, і завжди було і буде так для мене, до самої смерті моєї. Я в дитинстві, мабуть, надто вже багато надивилася рабства і натерпілась від нього. Ну, і monsieur Gaston, мій учитель, очі мені відкрив. Тепер ви, може, розумієте, чому я вийшла за Іпполіта Сидоровича: з ним я вільна, зовсім вільна, як повітря, як вітер... І це я знала перед весіллям, я знала, що з ним я буду вільний козак!

Марія Миколаївна помовчала— і кинула віяло набік.

— Скажу вам ще одно: я не від того, щоб поміркувати... воно весело, та й розум нам на те дано, але про наслідки того, що я сама роблю— я ніколи не роздумую, і коли доведеться, не жалую себе— ані на от стільки: не варто. У мене є прислів'я: „*cela ne tire pas à conséquence*“¹ не знаю, як це сказати по-російському. Та й справді: що *tire à conséquence*?— Адже від мене відповіді не зажадають тут— на цій землі; а там— (вона піднесла палець угору) ну, там— нехай розпоряджаються, як

знають. Коли мене будуть там судити, то я не я буду! Ви слухаєте мене? Вам не нудно?

Санін сидів нахилившись. Він підвів голову.— Мені зовсім не нудно, Маріє Миколаївно, і слухаю я вас з цікавістю. Тільки я... признаюся... я питаю себе, навіщо ви це все говорите мені?

Марія Миколаївна злегка посунулася на дивані.— Ви себе питаєте... Ви такий недогадливий? Чи такий скромний?

Санін підвів голову ще вище.

— Я вам усе це кажу,— провадила далі Марія Миколаївна спокійним тоном, який, одначе, не зовсім відповідав виразові її обличчя:— тому, що ви мені дуже подобається; так, не дивуйсь, я не жартую; тому, що після зустрічі з вами мені було б неприємно думати, що у вас залишиться про мене спогад поганий... або навіть не поганий, це мені бай-дуже, а невірний. Тому то я й залучила вас сюди, і залишаюся з вами насамоті, і говорю з вами так одверто... Так, так, одверто. Я кажу правду. І зауважте, Дмитре Павловичу, я знаю, що ви закохані в іншу, що ви збираєтесь одружитися з нею... Визнайте ж мою некорисливість! А втім, от вам нагода сказати, в свою чергу: *cela ne tire pas à conséquence!*

Вона засміялась, але сміх її раптом урвався, і вона лишилася непорушною, неначе її власні слова її саму вразили, а в очах її, в звичайний час таких веселих і сміливих, промайнуло щось схоже на несміливість, схоже навіть на смуток.

„Змія, ах, вона змія!“ думав, тим часом, Санін: „але яка гарна змія!“

— Дайте мені мою лорнетку,— промовила раптом Марія Миколаївна.— Мені хочеться подивитися: невже ця *jeune première*¹ справді така погана з себе? Йї-право, можна подумати, що її призначив уряд з моральною метою, щоб юнаки не надто захоплювались.

Санін подав їй лорнетку, а вона, приймаючи її від нього, швидко, але ледве чутно, обхопила обома руками його руку.

¹ Ніщо не має ваги.

¹ Перша коханка.

— Будь ласка, не вдавайте серйозного,— шепнула вона з усмішкою.— Знаєте що: на мене кайданів накласти не можна, алеж і я не накладою кайданів. Я люблю свободу й не визнаю обов'язків— не до себе тільки. А тепер постороніться трошки, і послухаймо п'єсу.

Марія Миколаївна навела лорнетку на сцену— і Санін почав дивитися туди ж, сидючи поруч неї, у півтемряві ложі, і вдихаючи, мимоволі вдихаючи тепло й пахощі її розкішного тіла і так само мимоволі перебираючи в голові своїй усе, що вона йому сказала протягом вечора— особливо протягом останніх хвилин...

XL

П'єса тяглася ще з годину, але Марія Миколаївна і Санін незабаром перестали дивитися на сцену. У них знову зав'язалася розмова, і пробиралася вона, розмова ця, тою самою доріжкою, що й перше; тільки цього разу Санін менше мовчав. В душі він і на себе гнівався, і на Марію Миколаївну; він старався довести їй всю безпідставність її „теорії“, начебто її цікавили теорії! Він почав з нею сперечатися, з чого вона по-тай дуже зраділа; коли сперечається, значить, піддається або піддається. На принаду пішов, скоряється, сахатися перестав! Вона перечила, сміялася, погоджувалася, задумувалася, нападала... а тим часом його обличчя і її обличчя зближались, його очі уже не відверталися від її очей... Ці очі немов блукали, немов кружляли по його рисах, і він усміхався їй на відповідь— чемно, але усміхався. Їй на руку було вже й те, що він пускався в абстракції, міркував про чесність взаємних стосунків, про обов'язок, про святість кохання й шлюбу... Відома річ: ці абстракції дуже й дуже придатні як початок, як вихідний пункт...

Люди, які добре знали Марію Миколаївну, запевняли, що коли в усьому її сильному й міцному естві раптом прозиало щось ніжне й скромне, щось майже по-дівоному соромливе— хоч, подумавш, звідки воно бралось?..

тоді... так, тоді справа набирала характеру небезпечного.

Вона, як видно, набувала цього характеру і для Саніна... Зневагу він відчув би до себе, коли б йому вдалося хоч на мить зосередитися; але він не встигав ні зосередитися, ні зневажати себе.

А вона не марнувала часу. І причина всьому була та, що він був дуже непоганий з себе!.. Мимоволі доведеться сказати: „як знати, де знайдеш, де загубиш?“

* * *

П'єса кінчилася, Марія Миколаївна попросила Саніна накинути на неї шаль, і не ворушилася, поки він обкутував м'якою тканиною її, справді царські, плечі. Потім вона взяла його попід руку, вийшла в коридор— і мало не скрикнула: біля самих дверей ложі, ніби якийсь привид, стирчав Дьонгоф, а зза його спини виглядала паскудна постать вісбаденського критика. Масне обличчя „літтерата“ так і сяяло зловтіхою.

— Чи не скажете, пані, я вам відшукаю вашу карету?— звернувся до Марії Миколаївни молодий офіцер з тремтінням погано стриманої люті в голосі.

— Ні, дякую,— відповіла вона:— мій лакей її знайде.— Залишіться!— додала вона владним шепотом— і швидко віддалилася, ведучи за собою Саніна.

— Ідїть к бісу! Чого ви до мене причепилися?— гарикнув раптом Дьонгоф на літтерата. Треба було йому на комунебудь зігнати свою злість!

— Sehr gut! sehr gut!— пробурмотів літтерат— і зник.

Лакей Марії Миколаївни, що дожидав її в сінях, вмить знайшов її карету— вона проворно сіла в неї, за нею вскочив Санін. Дверцята зачинились— і Марія Миколаївна вибухла сміхом.

— Чого ви смієтесь?— поцікавився Санін.

— Ах, вибачте мені, будь ласка... але мені спало на думку: а що як Дьонгоф з вами знов буде стрілятися... через мене... Чи не чудасія це?

— А ви з ним дуже близько знайомі?— спитав Санін.

— З ним? З цим хлопчиком? Він у мене на побігеньких. Ви не турбуйтеся!

— Та я й не турбуюся зовсім.

Марія Миколаївна зітхнула.— Ах, я знаю, що ви не турбуєтесь. Але слухайте—знаєте що: ви такий милий, ви не повинні відмовити мені однієї останньої просьби. Не забудьте: через три дні я їду в Париж, а ви вертаєтесь у Франкфурт... Коли ми зустрінемося!

— Яка це просьба?

— Ви верхи, певна річ, умієте їздити?

— Умію.

— Ну, от що. Завтра, вранці, я вас візьму з собою—і ми поїдемо разом за місто. У нас будуть чудові коні. Потім ми вернемося, справу кінчимо—і амінь! Не дивуйтесь, не кажіть мені, що це забаганка, що я божевільна—все це може бути—а скажіть тільки: я згоден!

Марія Миколаївна обернула до нього своє обличчя. В кареті було темно, але очі її блиснули навіть у цій темряві.

— Будь ласка, я згоден,— промовив Санін, зітхнувши.

— Ах! Ви зітхнули!— передражнила його Марія Миколаївна.— От що значить: коли взявся за гуж—не кажи, що не дуж. Але ні, ні... Ви—чудо, ви хороший—а обіцянки своєї я додержу. От вам моя рука—без рукавички, права, ділова. Візьміть її—і вірте її стисканню. Що я за жінка, я не знаю; але людина я чесна—і справи мати зо мною можна.

Санін, сам як слід не усвідомлюючи, що робить, підніс цю руку до своїх губ. Марія Миколаївна тихенько її прийняла—і раптом змовкла—і мовчала, поки карета зупинилася.

Вона почала виходити... Що це? чи то здалося Саніну, чи він справді відчув на лиці своєму якийсь швидкий і палючий дотик?

„До завтра!“ шепнула Марія Миколаївна йому на сходах, вся освітлена чотирма свічками канделябра, ухопленого, коли вона з'явилася, золотобрізним придверником. Вона мала очі спущені.— „До завтра!“

Вернувшись до себе в кімнату, Санін знайшов на столі лист від

Джемми. Він умить... злякався—і тужить зрадів, щоб якомога швидше замаскувати перед самим собою свій переляк. Лист складався з кількох рядків. Вона тішилася щасливим „початком справи“, радила йому бути терплячим і додавала, що всі дома здорові і задалегідь радіють його поворотові. Саніну лист цей здався не дуже ласкавим—проте він узяв перо, папір... і все кинув.— „Що писати!? Завтра сам вернуся... пора, пора!“

Він негайно ліг у постіль і постарався якомога швидше заснути. Коли б він зостався на ногах і не спав, він напевно почав би думати про Джемму—а йому було чомусь... соромно думати про неї. Совість ворушилася в ньому, але він заспокоював себе тим, що завтра все назавжди скінчиться, і він назавжди розстанеться з цією шаленою панєю і забуде всі ці дурниці!..

Хисткі люди, говорячи самі з собою, охоче оживають енергійних висловів.

Et puis... cela ne tire pas à conséquence!¹

XLI

От що думав Санін, лягаючи спати; але щб він подумав другого дня, коли Марія Миколаївна нетерпляче постукала коралевою ручкою хлистика в його двері, коли він побачив її на порозі своєї кімнати—з шлейфом темносиньої амазонки на руці, з маленьким чоловічим капелюшком на буйно заплетених кучерях, з відкинутим на плече вуалем, з зухвалою усмішкою на губах, в очах, на всім обличчі—що він подумав тоді—про це мовчить історія.

— Ну? готові?—пролунав веселий голос.

Санін застібнув сюртук і мовчки взяв капелюх. Марія Миколаївна кинула на нього світлий погляд, кивнула головою й швидко побігла вниз по сходах. І він побіг услід за нею.

Коні стояли уже на вулиці перед ганком. Їх було троє: золотистгород, чистокровна кобила, з сухою, оскиристою мордою, чорними вирлагими

¹ А потім... ніщо не має ваги!

очима, з оленячими ногами, трохи сухорлява, але гарна і гаряча, як вогонь — для Марії Миколаївни; — могучий, широкий, трохи тяжкотілий кінь, вороний без плямин — для Саніна; третій кінь призначався для грума. Марія Миколаївна спритно вискочила на свою кобилу... Та затупотіла ногами й закрутилася, відставляючи хвіст і підбираючи круп, але Марія Миколаївна (чудова їздця!) втримала її на місці: треба було попроситися з Полозовим, який, у незмінній своїй фесці і в шлафроку нарозхрист, з'явився на балконі і махав звідти батистовою хусточкою, ні трохи, проте, не усміхаючись, а більше хмураючись. Видряпався і Санін на свого коня; Марія Миколаївна відсалютувала панові Полозову хлистиком, потім ударила ним свою коняку по вигнутій і плоскій шії; та стала дибки, плігнула вперед і пішла дрібною, приборканою ходою, здригаючись усіма жилками, збираючись на мундштуку, кусаючи повітря і поривчасто пирхаючи. Санін їхав позаду і дивився на Марію Миколаївну: самовпевнено, гарно й струнко похитувався її тонкий і гвучкий стан, тісно і вільно охоплений корсетом. Вона обернула голову назад і підкликала його самими очима. Він порівнявся з нею.

— Ну, от бачите, як добре, — сказала вона. — Я вам кажу наостанку, перед розлукою: ви чудо — і каються не будете.

Вимовивши ці останні слова, вона кілька разів повела головою згоривши, неначе бажаючи ствердити їх і дати йому відчуття їх значення.

Вона здавалася такою щасливою, що Санін просто дивувався; у неї на обличчі з'явився навіть той статечний вираз, що буває у дітей, коли вони дуже... дуже задоволені.

Ступою доїхали вони до недалекої застави, а там пустилися клусом по шосе. Погода була славна, просто літня; вітер струмився їм назустріч і приємно шумів і свистав їм у вухах. Їм було добре: свідомість молодого, здорового життя, вільного, бурхливого руху вперед охоплювала їх збох; вона зростала кожну мить.

Марія Миколаївна подала свою

кобилу назад і знов поїхала ступою; Санін зробив те саме.

— От, — почала вона з глибоким, блаженним зітханням: — от, для цього тільки й варт жити. Пошастило тобі зробити, чого тобі хотілося, що здавалося неможливим — ну, і користайся, душе, по самий край! — Вона провела рукою собі по горлу поперек. — І якою доброю людиною тоді себе почувала! От, тепер я... яка добра! Здається, цілий світ обняла б. Тобто, ні, не цілий світ!.. От цього я б не обняла. — Вона показала хлистиком на старика, що пробирався стороною, одягненого як жебрак, — але ушасливити його я готова. Нате, візьміть, — гукнула вона голосно по-німецьки — і кинула йому під ноги гаманець. Заважний мішечок (тоді ще про портмоне й згадки не було) стукнув об дорогу. Прохожий здивувався, зупинився, а Марія Миколаївна зареготалася і пустила коня учвал.

— Вам так весело верхи їздити? — спитав Санін, наздогнавши її.

Марія Миколаївна знову враз подала назад свого коня: вона інакше його не зупиняла. — Я хотіла тільки утекти від подяки. Хто мені дякує — втіху мені псує. Адже я не для нього це зробила, а для себе. Як же він сміє мені дякувати? Я не дочула, про що ви мене питали.

— Я питав... я хотів знати, чого ви сьогодні такі веселі?

— Знаєте що, — промовила Марія Миколаївна: вона або знов не дочула, що сказав Санін, або не вважала за потрібне відповідати на його запитання. — Мені страшенно набрид цей грум, який стирчить за нами і який, мабуть, тільки й думає про те, коли, мовляв, пани додому поїдуть? Як би його спекатися? — Вона проворно дістала з кишені записну книжечку. — Послати його з листом у місто? Ні... не годиться. А! от які! Це що таке попереду? Трактир?

Санін глянув, куди вона показувала.

— Так, здається, трактир.

— Ну й чудово. Я звелю йому лишитися в цьому трактирі — і пити пиво, поки ми вернемося.

— Та що він подумає?

— А нам яке діло! Та він і думати

не буде; буде пити пиво — та й годі. Ну, Санін (вона вперше назвала його тільки на прізвисьце) — вперед, ристю!

Порівнявшись з трактиром, Марія Миколаївна підкликала грума і сказала йому, чого вона від нього жадала. Грум, людина англійського походження й англійського темпераменту, — мовчки підвів руку до козирка свого кашкета, скочив з коня і взяв його за удила.

— Ну, тепер ми — вільні птахи! — вигукнула Марія Миколаївна. — Куди вам їхати — на північ, на південь, на схід, на захід? Дивіться — я наче угорський король на коронації (вона показала кінцем хлистика на всі чотири сторони світу). Все наше! Ні, знаєте що: бачите, які там славні гори — і який ліс! Ідьмо туди, в гори, в гори!

In die Berge, wo die Freiheit thront!¹

Вона звернула з шосе і помчала вузькою, невторованою доріжкою, яка, дійсно, ніби вела в гори. Санін помчав за нею.

XLII

Доріжка ця незабаром перетворилася в стежку і нарешті зовсім зникла, перетята канавою. Санін порадив вернутися, але Марія Миколаївна сказала: „Ні! я хочу в гори! Поїдем прямо, як літають птахи“ — і примусила свого коня перескочити канаву. Санін теж перескочив. За канавою починалася лука, спочатку суха, потім вока, потім уже зовсім болотяна: вода просмоктувалася скрізь, стояла калюжками. Марія Миколаївна пускала коня умисне по цих калюжках, реготала й повторяла: „Нумо пустувати!“

— Ви знаєте, — спитала вона Саніна: — що значить: полювати по таловині?

— Знаю, — відказав Санін.

— У мене дядько любив полювати з собаками, — провадила вона. — Я з ним їздила часом — навесні. Чудово! От і ми тепер з вами — наче по таловині. А тільки я бачу: ви росіянин, а хочете одружитися з італійкою. Ну,

та це — ваша журба. Це що? Знов канави? Гоп!

Кінь перескочив — але капелюшок упав з голови Марії Миколаївни, і кучері її розсипалися по плечах. Санін хотів був злізти з коня й підняти капелюшок, але вона крикнула йому: „Не руште, я сама дістану“, нагнулася низько з сідла, зачепила ручкою хлистика за вуаль і справді: дістала капелюшок, наділа його на голову, але волосся не підбрала і знов помчала, навіть зикнула. Санін мчав поряд з нею, поряд з нею перескакував рови, огорожі, струмки, провалювався і видряпувався, гнався з гори, гнався під гору і весь час дивився їй в обличчя. Що за обличчя! Все воно немов розкрите: розкриті очі, неситі, світлі, дикі; губи, ніздрі розкриті теж і дихають жадібно; дивиться вона прямо, просто перед собою і, здається, усім, що вона бачить, землею, небом, сонцем і навіть повітрям хоче завладати ця душа, і за одним тільки вона жалує: небезпек мало — усіх би їх перемогла! „Санін!“ кричить вона: „адже це як у Бюргеровій Ленорі! Тільки ви не мертвий — га?.. Не мертвий?.. Я жива!“ Розбуйнувалися молодецькі сили. Це вже не амазонка пускає коня учвал — це мчить молодий жіночий кентавр — півзвір і півбог — і дивується статечна і добре вихована країна, плюндрована її буйним погулянням!

Марія Миколаївна зупинила, нарешті, свого спіненого, забризканого коня: він хитався під нею, а у могутнього, але тяжкого санінського жеребця переймався подих.

— Що? любо? — спитала Марія Миколаївна якимось чудним шепотом.

— Любо! — захоплено озвався Санін. І в ньому кров розбуйнувалася.

— Стривайте, чи те ще буде! — вона простягла руку. Рукавичка на ній була розірвана.

— Я сказала, що приведу вас до лісу, до гір... Ось вони, гори! — Справді: укриті високим лісом, зачинилися гори кроків на двісті від того місця, куди вилетіли браві вершники. — Дивіться: от і дорога. Спочиньмо — і вперед. Тільки ступою. Треба дати коням перепочити.

Вони поїхали. Одним сильним помахом руки Марія Миколаївна відки-

¹ У гори, де панує свобода!

нула назад своє волосся. Подивилася потім на свої рукавички — скинула їх. — Руки будуть шкірою пахнути, — сказала вона: — але це ж вам нічого? Га?.. — Марія Миколаївна усміхалася, і Санін усміхався теж. Ця шалена гонитва їх неначе остаточно зблизила і заприятлила.

— Скільки вам років? — спитала вона раптом.

— Двадцять два.

— Не може бути? Мені двадцять два теж. Роки хороші. Склади їх разом, і то до старості далеко. Алеж бо й спека! Що, я розчервонілася?

— Як маків цвіт!

Марія Миколаївна втерла обличчя хусткою.

— Аби до лісу добратися, а там буде холодок. Такий старий ліс — наче давній друг. Є у вас друзі?

Санін подумав трохи. — Є... тільки мало. Справжніх нема.

— А в мене є, справжні — тільки не давні. От теж друг — кінь. Як він тебе обережно несе! Ах, та тут чудово! Невже я післязавтра в Париж іду?

— Справді... не вже? — підхопив Санін.

— А ви у Франкфурт?

— Я неодмінно у Франкфурт.

— Ну, що ж — з богом! Зате сьогоднішній день наш... наш... наш!

* * *

Коні добралися до узлісся і увійшли в нього. Тінь лісу накрила їх широко й м'яко, і з усіх боків.

— О, та тут рай! — скрикнула Марія Миколаївна. — Глибше, далі в цю тінь, Санін!

Коні тихо йшли „глибше в тінь“, злегка похитуючись і подеколи хропучи. Доріжка, якою вони виступали, раптом повернула вбік і вдалася в досить тісну ущелину. Запах вереску, папороті, смоли соснової, притхлого, торішнього листа так і сперся в нім — густо і дрімливо. З розколин бурого великого каміння било міцною свіжістю. Обабіч доріжки височіли круглі горби, порослі зеленим мохом.

— Стійте! — скрикнула Марія Миколаївна. — Я хочу сісти і відпочити на цьому оксамиті. Поможіть мені зійти.

Санін зіскочив з коня і підбіг до неї. Вона сперлась на його плечі, моментально сплигнула на землю і сіла на одному з моховитих горбків. Він став перед нею, держачи в руках поводі обох коней.

Вона звела на нього очі... — Санін, ви вмієте забувати?

Саніну згадалося вчорашнє... в кареті: — Що це — запитання... чи докір?

— Я зроду нікому й нічим не докоряла. А в чари ви вірите?

— Як?

— У чари — знаєте, про що в нас у піснях співають. У простонародних російських піснях?

— А! Ви от про що говорите... — протягнув Санін.

— Так, про це. Я вірю... і ви повірите.

— Чари... чаклування... — повторив Санін. — Все на світі можливе. Перше я не вірив — тепер вірю. Я себе не пізнаю.

Марія Миколаївна подумала й оглянулася. — А мені здається, це місце мені неначе по знаку. Подивіться но, Санін, за тим широким дубом — стоїть дерев'яний, червоний хрест? чи ні?

Санін зробив кілька кроків убік. — Стоїть.

Марія Миколаївна усміхнулася. — А, добре! Я знаю, де ми. Поки ще не зблукали. Це що стукає? Дроворуб?

Санін подивився в гушавину. — Так... там якийсь чоловік гілля рубає.

— Треба волосся поправити, — промовила Марія Миколаївна. — Бо побачить — осудить. — Вона скинула капелюшок і почала заплітати свої довгі коси — мовчки і поважно. Санін стояв перед нею... її стрункі члени виразно рисувалися під темними складками сукна, до якого де-не-де приставали волокна моху.

Один кінь раптом струснувся за спиною Саніна: він сам затремтів мимоволі, з ніг до голови. Все в ньому було переплутане — нерви натяглися, як струни. Не дарма він сказав, що сам себе не пізнає. Він, справді, був зачарований. Все ество його було повне одним... одним помислом, одним бажанням. Марія Миколаївна кинула на нього проникливий погляд.

— Ну, от тепер все як слід, — про-

мовила вона, накладаючи капелюшок.—Ви не сідаєте? Ось тут! Ні, заждіть... не сідайте! Що це таке?

По верховинах дерев, по повітрі лісовому прокотився глухий струс.

— Невже це грім?

— Здається, справді, грім,—відказав Санін.

— Ах, та це свято! просто свято! Тільки цього бракувало! — Глухий гомін розлігся вдруге, піднявся—і упав рзотрусом.—Браво! Віс! Пам'ятаєте, я вам говорила вчора про Енеїду? Адже їх теж у лісі спобігла гроза. Одначе, треба забиратися.—Вона швидко схопилася на ноги.—Підведіть мені коня... Підставте мені руку. От так. Я не тяжка.

Вона птахом злетіла на сідло. Санін теж сів на коня.

— Ви—додому? — спитав він непевним голосом.

— Додому?? — відказала вона повільно і підбрала поводи.—Ідьте за мною,—наказала вона майже грубо.

Вона виїхала на дорогу, і, минаючи червоний хрест, з'їхала в лощовину, дісталася до перехрестя, повернула праворуч, знов угору... Вона, очевидно, знала, куди верстала шлях—і йшов цей шлях весь час у глибину, та в глибину ліса. Вона нічого не говорила, не оглядалася; вона владно рухалася вперед—і він слухняно й покійно їхав услід за нею, без іскри волі в серці, що так і завмирало. Дощик почав накрапати. Вона прискорила ходу свого коня—і Санін не відставав від неї. Нарешті, крізь темну зелень ялинових кущів, спід виступу сірої скелі, глянула на нього убога сторожівня, з низькими дверима у плетеній стіні... Марія Миколаївна примусила коня продертися крізь кущі, скочила з нього—і, опинившись раптом біля входу до сторожівні, обернулася до Саніна і шепнула: Еней?

Через чотири години, Марія Миколаївна і Санін, в супроводі грума, що дрмав на сідлі, вернулися у Вісбаден, до готелю. Пан Полозов зустрів свою дружину, держачи в руках листа до управителя. Придивившись до неї пильніше, він, одначе, показав на обличчі своєму деяке незалово-

лення і навіть пробурмотів:—Невже програв парі?

Марія Миколаївна тільки плечима здвинула.

А того самого дня, через дві години, Санін, у своїй кімнаті, стояв перед нею, як пропащий, як загблий...

— Куди ж ти їдеш?—питала вона його.—У Париж—чи у Франкфурт?

— Я їду туди, де будеш ти—і буду з тобою, поки ти мене не проженеш,—відповів він з розпачем і припав до рук своєї владарки. Вона випручала їх, поклала їх йому на голову—і всіма десятима пальцями схопила його волосся. Вона поволі перебирала і крутила це покійне волосся, сама вся випросталась, на губах зміївся триумф—а очі, широкі і світлі, аж білі, виявляли тільки немилосердну тупість і ситість перемоги. У шуліки, коли він роздирає кігтями спійманого птаха, такі бувають очі.

XLIII

От що пригадав Дмитро Санін, коли в тиші кабінета, перебираючи свої давні папери, він знайшов між ними гранатовий хрестик. Розказані нами події виразно й послідовно виникали перед його мисленими очима... Але дійшовши до тої хвилини, коли він з таким принижаючим благанням звернувся до пані Полозової, коли він віддався їй під ноги, коли почалося його рабство—він відвернувся від образів, які збудив у своїй пам'яті, він не захотів більше згадувати. І не тому, що пам'ять зрадила його—о, ні! він знав, він надто добре знав, що настало за тою хвилиною, але сором душив його—навіть і тепер, через стільки років; він страхався того почуття неподоланної зневаги до самого себе, яке, він в цьому не міг сумніватися, неодмінно наринє на нього і затопить, наче хвилею, всі інші відчуття, якщо він не звелить своїй пам'яті замовчати. Та хоч як він одвертався від спогадів, що виникали, цілком затамувати він їх не міг. Він згадав гидкого, сльозливого, брехливого, нікчемного листа, що він послав Джеммі, листа, який залишився

без відповіді... З'явиться до неї, вернутися до неї,—після такого обману, такої зради—ні! ні! настільки совісті й чесності лишилося ще в ньому. До того ж він зовсім зневірився в собі, зовсім позбувся пошани до себе: він уже ні за що не смів ручатися. Санін згадав також, як він потім—о, ганьба!—послав полозовського лакея по свої речі у Франкфурт, як він боявся, як він думав лише про одне: якомога швидше виїхати в Париж, в Париж; як він, з наказу Марії Миколаївни, підобрювався і приподоблявся до Іпполіта Сидоровича—і примілявся до Дюгофа, на пальці якого він помітив точнісінько такий самий залізний перстень, який дала йому Марія Миколаївна!! Потім пішли спогоди ще гірші, ще ганебніші... Кельнер подає йому візитну картку—і написане на ній ім'я Панталеоне Чіппатола, двірського співака й. к. в. герцога Моденського! Він ховається від старого, але не може уникнути зустрічі з ним у коридорі—і стає перед ним роздратоване обличчя під збитим угору сивим чубом; палають, як вугілля, старечі очі—і чути грізні поклики і прокльони: *Maledizione!* чути навіть страшні слова: *Codardo! Infame traditore!* Санін мружить очі, струшує головою, відвертається знов і знов—і проте бачить себе, як він сидить у дорожньому дормезі на вузькому передньому місці... На задніх, вигідних місцях сидять Марія Миколаївна і Іпполіт Сидорович—четвертя коней мчить дружньою ристю по бруківці Вісбадена—в Париж! в Париж! Іпполіт Сидорович їсть грушку, яку він, Санін, йому обібрав, а Марія Миколаївна дивиться на нього—і усміхається тою, йому, покріпаченій людині, уже знайомою усмішкою—усмішкою власника, володаря...

Але, боже мій! он там, на розі вулиці¹, недалеко від виїзду з міста—чи не Панталеоне стоїть знов—і хто з ним? Невже Еміліо? Так, це він, той захоплений, відданий хлопчик! Чи давно його юне серце схилялося перед своїм героєм, ідеалом—а тепер його бліде, вродливе—таке в одне обличчя, що Марія Миколаївна

його помітила і вихилилася у віконце карети—це благородне обличчя паляхотить злобою й зневагою; очі,—такі схожі на ті очі!—впиваються в Саніна, і губи стуляються... і розкриваються раптом для образи...

А Панталеоне протягає руку і показує на Саніна—кому? Тартальї, що стоїть коло нього, і Тарталья гавкає на Саніна—і навіть гавкіт чесного пса звучить нестерпною образою... Неподобна річ!

А тоді—життя в Парижі—і всі приниження, всі гідкі муки раба, якому не дозволяється ні ревнувати, ні скаржитись, і якого кидають, на решті, як зношену одіж..

Потім—повернення на батьківщину, отруєне, спустошене життя, дрібна шамотня, дрібні клопоти, каяття гірке й марне—і таке ж марне й гірке забуття—кара не явна, але щохвилинна і постійна, як несильний, але невигойний біль, виплата по копійці боргу, якого і полічити не можна...

Чаша переповнилася—доволі!

* * *

Яким чином зацілів хрестик, що подарувала Саніну Джемма, чому не вернув він його, як сталося, що доти він ні разу на нього не натрапив? Довго, довго сидів він у роздумі—і вже навчений досвідом, через стільки років—все ніяк не міг зрозуміти, як міг він покинути Джемму, яку так ніжно й жагуче кохав—для жінки, якої він і не кохав зовсім?.. Наступного дня він здивувався усіх своїх приятелів і знайомих: він об'явив їм, що виїжджає за кордон.

Все товариство було вражене. Санін покидав Петербург, серед білої зими, щойно найнявши і умеблювавши чудову квартиру, навіть абонувавшись на вистави італійської опери, в якій брала участь сама пані Патті—сама, сама, сама пані Патті! Приятелі й знайомі чудувалися; але людям взагалі не властиво довго цікавитися чужими справами, і коли Санін вирядився за кордон—його на станцію залізниці приїхав проводити один француз кравець—і то в надії ді-

¹ Страхополох! Гидкий зрадник!

стати гроші за невиплаченим рахунком — „pour un saute-enbarque en velours noir, tout à fait chic“¹.

XLIV

Санін сказав своїм приятелям, що виїжджає за кордон — але не сказав, куди саме: читачі легко догадаються, що він мчав просто у Франкфурт. Дякуючи всюди поширеним залізницям, він на четвертий день після виїзду з Петербурга був уже там. Він ні разу не завітав туди після 1840 року. Готель „Білого Лебедя“ стояв на давньому місці і процвітав, хоча уже не мав слави першорядного; Цейль, головна вулиця Франкфурта, мало змінилася, але не тільки від дома пані Розеллі — навіть від вулиці, де була її кондиторська — не лишилося й сліду. Санін блукав, як очманілий, по місцях, колись таких знайомих — і нічого не пізнавав: попередні будівлі зникли; їх заступили нові вулиці, поспіль обставлені величезними будинками, гарними віллами; навіть громадський сад, де відбувалася його остання розмова з Джеммою — розрісся і перемінився так, що Санін себе питає — невже це справді той сад? Що мав він робити? Як і де брати довідки? Тридцять років минуло з того часу... Легко сказати! До кого він не звертався — ніхто навіть імені Розеллі не чував; хазяїн гстелю радив йому довідатися в публічній бібліотеці: там він, мовляв, знайде всі старі газети, але яку він з того матиме користь — хазяїн сам з'ясувати не вмів. Санін, з розпачу, спитав про пана Клюбера. Це ім'я було добре відоме хазяїнові — але й тут не пощастило. Елегантний коммі, прогрімівши і піднявшись до становища капіталіста — проторгувався, збанкрутував — і помер у тюрмі... Ця звістка, правда, не завадала Саніну ані трохи прикрасі. Його подорож уже почала здаватися йому дещо необдуманю... Та ось, одного разу, перегортаючи франкфуртський адрес-календар, він натрапив на ім'я фон-Донгофа, від-

ставного майора (Major a. D.). Він негайно взяв карету і поїхав до нього — хоча чому цей Донгоф мусів неодмінно бути тим Донгофом, і чому навіть той Донгоф міг подати йому якінебудь відомості про родину Розеллі? Все одно: тонучий і за соломинку хапається.

Санін застав відставного майора фон-Донгофа дома — і в посивілому панові, що прийняв його, негайно впізнав свого колишнього супротивника. І той його впізнав, і навіть зрадив з його появи: вона нагадала йому молодість — і молоді пустощі. Санін почув від нього, що родина Розеллі давним-давно переселилася в Америку, в Нью-Йорк; що Джемма вийшла заміж за негоціанта; що, проте, у нього, Донгофа, є знайомий, теж негоціант, якому, напевно, відома адреса її чоловіка, бо в нього багато справ з Америкою. Санін упросив Донгофа піти до цього знайомого — і — о, радість! — Донгоф приніс йому адресу Джемминого чоловіка, пана Ієремії Слокома — Mr J. Slocum, New-York, Broadway, № 501. — Тільки адреса ця була давня — 1863 року.

— Будемо сподіватися, — скрикнув Донгоф: — що наша колишня франкфуртська красуня ще жива й не покинула Нью-Йорка! До речі, — додав він, знизивши голос: — а як та російська дама, що, пам'ятаєте, гостювала тоді у Вісбадені — пані фон-Бо... фон-Бозолф — ще жива?

— Ні, — відказав Санін: — вона давно померла.

Донгоф звів очі — але, помітивши, що Санін відвернувся й нахмурився, — не додав ні слова — і віддалився.

* * *

Того самого дня Санін послав листа до пані Джемми Слоком, у Нью-Йорк. У цьому листі він говорив їй, що пише до неї з Франкфурта, куди приїхав виключно для того, щоб відшукати її сліди; що він дуже добре розуміє, до якої міри він позбувся найменшого права на те, щоб вона до нього озвалася; що він нічим не заслужив її прощення — і надіється тільки на те, що вона, серед щасли-

¹ За морську куртку з чорного оксамиту, наймовірно шикарну.

вих обставин, в яких перебуває, давно забула навіть про його існування. Він додавав, що зважився нагадати їй про себе в наслідок випадкової події, яка дуже яскраво збудила в ньому образи минулого; розповів їй своє життя, одиноке, безродинне, безрадісне; заклинав її зрозуміти причини, що спонукали його звернутися до неї, не дати йому укрити з собою в могилі гірку свідомість своєї вини—давно вистражданої, але не прощеної—і потішити його хоч коротенькою вісточкою про те, як їй живеться в тому новому світі, куди вона віддалилася. „Написавши мені хоч одно слово,—так кінчав Санін свого листа,—ви зробите добре діло, гідне вашої прекрасної душі,—і я буду дякувати вам до останнього мого подиху. Я зупинився тут, у готелі Білого Лебедя (ці слова він підкреслив), і буду ждати, ждати до весни—вашої відповіді“.

Він послав цього листа—і почав ждати. Аж шість тижнів прожив він у готелі, майже не виходячи з кімнати—і зовсім нікого не бачачи. Ніхто не міг йому написати з Росії, нізвідки, і це було йому до мислі; коли б надійшов на його ім'я лист—він уже знає, що він той й, якого він жде. Він читав з ранку до вечора,—і не журнали, а серйозні книжки, історичні твори. Це безнастанне читання, ця тиша, це укрите життя, подібне до життя равлика—все це прийшлося якраз під лад до його душевного настрою: уже за це за одне спасибі Джеммі! Та чи жива вона? Чи відповідь вона?

Нарешті, надійшов лист—з американською поштовою маркою—з Нью-Йорка на його ім'я. Адреса на обгортці була написана англійською мовою... Він не пізнав почерка, і серце в ньому стиснулося. Не одразу зважився він надламати пакет. Він глянув на підпис: Джемма! Сльози так і бризнули з його очей: одне те, що вона підписалася своїм ім'ям, без прізвища—було для нього запорукою примирення, прощення! Він розгорнув товкий аркуш синього поштового паперу—фотографія випорснула звідти. Він поспішно її підняв—і так і обімлів: Джемма,

жива Джемма, молода, якою він її знав, тридцять років тому! Ті самі очі, ті самі губи, той самий тип усього обличчя. На зворотному боці фотографії було написано: „дочка моя, Маріанна“. Весь лист був дуже ласкавий і простий. Джемма дякувала Саніну за те, що він не повагався звернутися до неї, що він мав до неї довіру; не приховала від нього і того, що вона, справді, після його утечі пережила тяжкі хвилини, але до цього додавала, що все ж вважає—і завжди вважала—свою зустріч з ним за щастя,—бо ця зустріч не дала їй стати дружиною пана Клюбера—і таким чином, хоч посередньо, але була причиною її одруження з теперішнім її чоловіком, з яким вона живе от уже двадцять восьмий рік зовсім щасливо, задоволена і в достатках: дім їх відомий цілому Нью-Йорку. Джемма повідомляла Саніна, що в неї п'ятеро дітей—чотири сини і одна вісімнадцятилітня дочка, відданиця, фотографію якої вона йому посилає—бо вона, на загальну думку, дуже схожа на свою матір. Сумні звістки Джемма залишила на кінець листа. Фрау Леноре померла в Нью-Йорку, куди вона поїхала услід за дочкою і зятем—однакже встигла натішитися щастям своїх дітей, поняньчити внуків; Панталеоне теж збирався в Америку, але помер перед самим від'їздом з Франкфурта. „А Емілію, наш милий, незрівняний Емілію—загинув славною смертю за свободу батьківщини в Сіцилії, куди він подався, в числі тих „Тисячі“, яких очолював великий Гарібальді; ми всі ревно оплакали смерть нашого безцінного брата—але, і проливаючи сльози, ми пишалися ним—і вічно будемо ним пишатися і свято шанувати його пам'ять! Його висока некорислива душа була гідна мученицького вінця!“ Потім Джемма висловлювала свій жаль про те, що життя Саніна, як видно,—так погано склалося, бажала йому насамперед заспокоєння й душевної тиші, і казала, що була б рада побачитися з ним—хоча й розуміє, як мало можливе таке побачення...

Не беремось описувати почування.

яких зазнав Санін, читаючи цього листа. Таким почуванням нема задовільного виразу; вони глибші й дужчі — і їх неможливо визначити ніяким словом. Тільки музика могла б їх віддати.

Санін відписав негайно — і на подарунок відданиці послав „Маріанні Слоком від невідомого друга“ — гранатовий хрестик, вправлений у чудове, перлове намисто. Подарунок

цей, хоч дуже цінний, не збіднив його: за тридцять років, що минули від часу його першого перебування у Франкфурті, він встиг нажити чималу маєтність. У перших числах травня він вернувся до Петербурга — та навряд чи надовго. Чути, що він продає всі свої маєтки — і збирається в Америку.

Баден - Баден. — 1871.

ПУНІН І БАБУРІН

ОПОВІДАННЯ ПЕТРА ПЕТРОВИЧА Б.

... Я тепер і старий, і слабий — і найчастіше роздумую про смерть, день від дня ближчу; рідко коли думаю про минуле, рідко коли звертаю назад свій духовний погляд. Лише інколи — взимку, сидячи непорушно перед палаючим камином; влітку, походжаючи поволі по тінявій алеї, — пригадую я минулі роки, події, постаті; але не на дійшлій порі мого життя і не на молодості зупиняються тоді мої думки. Вони переносять мене або в раннє дитинство, або в перші хлоп'ячі часи. От і тепер: я бачу себе в селі у своєї суворої й гнівливої бабусі — мені всього дванадцять років — і виникають у моїй уяві дві істоти ...

Але почну розповідати за порядком і в зв'язку.

I

(1830)

Старий лакей Филипич увійшов, як звичайно, навшпиньки, з пов'язаним розеткою галстухом, з тісно стуленими — „щоб не тхнуло духом“ — губами, з сивеньким чубком на самій середині лоба; увійшов, поклонився і подав на залізному підносі моїй бабусі великого листа з гербовою печаткою. Бабуся наділа окуляри, прочитала листа ...

— Сам він тут? — спитала вона.

— Що паці кажуть? — боязко проговорив Филипич.

— Безглуздий! Той, хто привіз листа — тут?

— Тутечки, тутечки... У конторі сидить.

Бабуся погриміла своїми явтарними чотками... — Звели йому, щоб прийшов... А ти, пане, — звернулася вона до мене: — сиди тихо.

Я й так не ворушився в своєму куточку, на привласненому мені табуреті.

Бабуся держала мене в руках!

* * *

Хвилину через п'ять увійшов до кімнати чоловік років тридцяти п'яти, чорнявий, смуглявий, з широкими вилицями на рябому обличчі, карлючкуватим носом і густими бровами, спід яких спокійно й сумно виглядали невеликі сірі очі. Колір цих очей і вираз їх не відповідали східному складові решти обличчя. Одягнений був цей чоловік у статечний, довгополий сюртук. Він зупинився коло самих дверей і уклонився — тільки головою.

— Твоє прізвище Бабурін? — спитала бабуся і додала сама до себе: „Il a l'air d'un armenien“.¹

— Так точно, — відказав той глухим

¹ Він схожий на вірмена.

і рівним голосом. При першому слові бабусі: „Твое“—брови його злегка здригнулися. Чи не думав він, часом, що вона буде до нього „викати“, говорити йому: ви?

— Ти росіянин? православний?

— Так точно.

Бабуся звяла окуляри і обвела Бабуріна повільним поглядом з голови до ніг. Він не спустив очей і тільки руки за спину заклав. Власне мене найбільше цікавила його борода: вона була дуже гладко виголена, але таких синіх щік і підборіддя я зроду не бачив!

— Яків Петрович,—почала бабуся:—у листі своєму дуже тебе рекомендує, як людину „тверезу“ і працьовиту; однак, чого ж ти від нього відійшов?

— Ім, пані, у їх господарстві іншої вдачі люди потрібні.

— Іншої... вдачі? Цього я щось не розумію.—Бабуся знов погриміла чотками.—Яків Петрович до мене пише, що в тебе є дві химери. Які ж то такі химери?

Бабурін легенько здвигнув плечима.

— Не можу знати, що їм завгодно було назвати химерами. Хіба от, що я... кари на тілі не допускаю.

Бабуся здивувалася.—Невже ж Яків Петрович тебе карати хотів?

Темне обличчя Бабуріна почервоніло до самого волосся.

— Не так ви зрозуміли мене, пані. У мене правило не уживати кари на тілі... супроти селян.

Бабуся здивувалася ще більше, аж руки підняла.

— А! — промовила вона нарешті і, нахиливши голову трохи на бік, ще раз пильно оглянула Бабуріна.—Це твоє правило? Ну, про це мені байдужісінько; я тебе не за прикажчика беру, а за конторщика, за писаря. Почерк у тебе який?

— Пишу я добре, без помилок орфографічних.

— І це мені однаково. Мені—головне, щоб виразно було, та без отих великих нових літер з хвостами, яких я не люблю. А яка твоя друга химера?

Бабурін пом'явся на місці, кашлянув...

— Може... пан поміщик натякає на те, що я не сам.

— Ти жонатий?

— Ні... але...

Бабуся нахмурилась.

— Зо мною живе одна особа... чоловічої статі... товариш, убога людина, з якою я не розлучаюся... от уже, либонь, десятий рік.

— Він тобі родич?

— Ні, не родич—товариш. Невигод від нього ніяких в господарстві вийти не може,—поспішився додати Бабурін, ніби попереджаючи заперечення.—Живе він на моїх харчах, міститься в одній зо мною кімнаті; може навіть корисним бути, бо грамоти він навчений, без перебільшення сказати, досконало, і моральність має зразкову.

Бабуся вислухала Бабуріна, пожовуючи губами і мружачись.

— Він на твоїм утриманні живе?

— На моїм.

— Ти його з ласки утримуєш?

— По справедливості... бо бідної людини обов'язок є—допомагати іншому бідному.

— От як! Вперше чую. Я досі гадала, що це більше обов'язок багатих людей.

— Для багатих, смію сказати, це заняття... а для нашого брата...

— Ну, доволі, доволі, добре,—перебила бабуся і, подумавши трохи, промовила в ніс, що завжди було поганою ознакою:—А якого він віку, твій нахлібник?

— Мого віку.

— Твого?—Я гадала він твій вихованець.

— Ні; він мій товариш—і до того ж...

— Доволі,—вдруге перебила бабуся.—Ти, значить, філантроп. Яків Петрович правду сказав: у твоєму становищі—це химера велика. А тепер поговорімо про діло. Я тобі з'ясую, яка буде твоя робота. Та от ще про утримання...—*Que faites vous ici?*—додала раптом бабуся, обернувши до мене своє сухе й жовте обличчя.—*Allez étudier votre devoire de mythologie.*¹

Я схопився, підійшов до бабусиної ручки і подався—не вивчати міфологію, а просто в садок.

¹ Що ви тут робите? Ідїть готуйте лекції з міфології.

* * *

Сад у бабусиному маєтку був дуже старий і великий і кінчався з одного боку текучим ставком, в якому не тільки водилися карасі і коблики, але навіть слизки попадалися, знамениті слизки, що тепер майже скрізь зникали. У вершині цього ставка засів густий верболіз; далі вгору, по обох боках косогуру, тяглися суцільні кущі ліщини, бузини, жимолості, терену, пророслі знизу вересом і любистком. Лише де-не-де поміж кущами траплялися малесенькі галявинки з смарагдово-зеленою, шовковистою, тонкою травою, серед якої, втішно рясуючи своїми рожевими, ліловими, блідо-жовтими шапочками, виглядали приземкуваті сиріжки і ясними плямами займалися золоті кульки курячої сліпоти. Тут навесні співали солов'ї, свистали дрозди, кували созулі; тут і в літню спеку стояла прохолода,—і я любив зашиватися в цю глушину і гущавину, де в мене були фаворитні, потаєнні місечка, відомі,—так принаймні я уявляв!—тільки мені самому. Вийшовши з бабусиною кабінету, я подався просто в одно з цих місечок, прозване мною „Швейцарією“. Але яке ж було мое здивування, коли, ще не діставшись до „Швейцарії“, я крізь густу сітку напівзасохлого пруття й зеленого гілля побачив, що хтось відкрив її крім мене! Якась довга-довга постать, у жовтому фризівому балахоні і високому картузі, стояла на найулюбленішому моему місечку! Я підкрався ближче і розглянув обличчя, зовсім мені незнайоме, теж довгенне, м'яке, безбороде, з невеликими червонястими оченятами і дуже смішним носом: витягнений, як стручок, він неначе повис над пухлими губками; і ці губки, зрідка здригаючись і округляючись, видавали тонкий свист, тим часом як довгі пальці кощавих рух, поставлені один проти одного на рівні грудей, проворно рухалися круговоротним рухом. Від часу до часу рух рук завмирав, губи переставали свистати й здригатися, голова нахилялася вперед, неначе прислухаючись. Я підсунувся ще ближче, вдивився ще уважніше... Незнайомець держав у кожній руці

по невеликій плоскій чашечці, на зразок тих, якими дражнять і примушують співати канарок. Сук хруснув у мене під ногою; незнайомець здригнувся, втупився своїми сліпими очками в гущавину і позадкував був... та наткнувся на дерево, охнув і зупинився.

Я вийшов на галявинку. Незнайомий усміхнувся.

— Здрастуйте,—промовив я.

— Здрастуйте, паничу!

Мені не сподобалося, що він назвав мене паничем. Що за фамільярність!

— Що ви тут робите?—спитав я строго.

— А от бачите,—відказав він, не перестаючи усміхатися.—Пташок на спів викликаю. Він показав мені свої чашечки.—Зяблики чудово відповідають! Вам, за молодістю віку вашого, спів пернатих мусить давати насолоду беззастережно! Ось, будь ласка, послухайте: я почну щebetати—а вони за мною зараз—як приємно!

Він почав терти свої чашечки. Дійсно, зяблик озвався на найближчій рябині. Незнайомий засміявся беззвучно і підморгнув мені оком.

Сміх цей і це підморгування—кожен рух незнайомого, його шепелявий, слабкий голос, вигнуті коліна, худорляві руки, навіть його картуз, його довгий балахон—все в ньому дихало добродушністю, чимось неповинним і втішним.

— Ви давно сюди приїхали?—спитав я.

— А сьогодні.

— Та ви, часом, не той, про якого ...

— Пан Бабурін з панею говорив? Той самий, той самий.

— Вашого товариша Бабуріним зовуть, а вас?

— А мене—Пуніним. Пунін мое прізвище; Пунін. Він Бабурін, а я Пунін.—Він знов забрумчав чашечками.—Чуєте, чуєте, зяблика... Як заливається!

Мені цей дивак раптом „страшенно“ сподобався. Як майже всі хлопчики, я з чужими або був несміливий, або величався, а з цим я немов вік був знайомий.

— Ходімо зо мною,—сказав я йому:—я знаю куточок ще кращий

від цього; там є лава: ми сісти можемо, і греблю звідти видно.

— Будь ласка, ходімо,—відповів з протягом мій новий приятель. Я пропустив його вперед. На ході він перехитався, човгав ногами і потилицю назад закидав.

Я помітив, що в нього ззаду на балахоні, під коміром, гойдалася невеличка китичка.

— Що це у вас таке висить?—спитав я.

— Де?—перепитав він і помацав комір рукою.—А! Ця китичка? Нехай собі! Значить, про красу пришита. Не заважає.

Я привів його до лави, сів; він помістився поруч.—Тут добре!—промовив він і зігнув глибоко, глибоко.—Ох, гарнесенько! Чудовий у вас садок! Ох, ох-хо!

Я подивився на нього збоку.—Який у вас картуз!—мимохить скрикнув я.—Покажіть мені!

— Будь ласка, паничу, будь ласка.—Він скинув картуз; я протягнув був руку, але звів очі і—так і пирхнув. Пунін був зовсім лисий; жодного волоска не можна було побачити на загостреному його черепі, вкритому гладкою й білою шкірою.

Він провів по ньому долонею і засміявся теж. Коли він сміявся, він немов захлинався, розкривав широко рота, закривав очі—а по лобі перебігали зморшки знизу вгору, трьома рядами, як хвилі.—Що?—сказав він, нарешті.—Правда, чисте яйце?

— Чисте, чисте яйце!—підхопив я захоплено.—І давно ви такі?

— Давно; а яке було волосся! Золоте руно, подібне до того, задля якого аргонавти перепливали морські безодні.

Хоча мені всього було дванадцять років, проте я, дякуючи своїм міфологічним заняттям, знав, хто були аргонавти; тим більше здивувався я, почувши це слово з уст людини, одягненої мало не в руб'я.

— Ви, виходить, училися міфології?—спитав я, перевертаючи в руках картуз; він був на ваті з хутряною облізлою околичкою і картонним надламаним козирком.

— Вивчав і цей предмет, паниченьку мій миленький; на віку моему

всього було доволі! А тепер верніть по мені покришку, якою захищається нагота глави моєї.

Він насунув картуз і, перекосивши свої білясті брови, спитав мене: хто я власне такий і хто мої батьки?

— Я внук тутешньої поміщиці,—відповів я.—Я в неї один. Папа й мама померли.

Пунін перехрестився.—Царство їм небесне! Значить: сирота; ну, і спадкоємець. А дворянську ото кров зараз видно; так в оченятах і бігає, так і грає... ж... ж... ж...—Він показав пальцями, як грає кров.—Ну—а чи не знаєте, ваше благородіє, дійшов згоди мій товариш з бабусею вашою, дістав посаду, яку йому обіцяли?

— Цього я не знаю.

Пунін кркнув.—Ех! коли б тут пристроїтися! бодай на час! А то мандруєш, мандруєш, притулку не обритається, тривоги життєві не припиняються, душа смутиться, ще й печалиться...

— Скажіть,—перебив я його:—ви—з духовного звання?

Пунін обернувся до мене і примружився.—А яка цьому питанню причина, отроче мій коханий?

— Та ви так говорите—от, як у церкві читають.

— Що я ото слов'янських речень уживаю? Але це не повинно вас дивувати. Правда, в звичайній розмові такі речення не завжди на місці; але тільки злинеш духом угору—ту ж мить і стиль з'являється високий. Невже ж ваш учитель—викладач словесності російської—аджеж вам її викладають?—невже ж він вам цього не пояснює?

— Ні, не пояснює,—відказав я.—Коли ми в селі живемо—у мене й учителя нема. У Москві в мене багато вчителів.

— А чи довго ви в селі проживаєте?

— Місяців два, не більше; бабуся каже, що я в селі пустую. Гувернантка зо мною є і тут.

— Французенка?

— Француженка.

Пунін почухав у себе за вухом.—Сиріч, мамзель?

— Так; її зовуть мадмуазель Фріке.—Мені раптом здалося ганебною

річчю, що в мене, дванадцятилітнього хлопчика, не гувернер, а гувернантка, наче в дівчинки!—Та я її не слухаю,—додав я зневажливо.—Мені що!

Пунін похитав головою.—Ох, дворянчики, пустодомчики! Полюбилися вам чужосторончики! Від російського ви відхилилися,—до чужого прихилилися, до чужоземців прибилися...

—Що це? Ви віршами говорите?—спитав я.

—А ви що думаєте? Я можу завсідги, скільки завгодно; бо це мені природно...

Але в цю саму мить розітнувся в саду, за нами, сильний і прикрий свист. Співрозмовник мій проворно підвівся з лавки.—Вибачте, паничу; це товариш мене кличе, шукає мене... Що то він мені скаже? вибачте, не гнівайтесь...

Він гулькнув у кущі і зник; а я сидів ще на ослоні. Мене обняло зачудовання і якесь іще інше, досить приємне почуття... я ніколи ще не зустрічався і не говорив з такою людиною. Поволі я вдався в мрії... але згадав міфологію—і побрів до дому.

* * *

Дома я довідався, що бабуня дійшла згоди з Бабуріним: йому дали невелику кімнатку в наймитській хаті на кінному дворі. Він зараз оселився в ній з своїм товаришем.

Другого дня ранком, я, напившись чаю і не спитавши дозволу в мадмуазель Фріке, подався в наймитську хату. Мені хотілося знов побалакати з учорашнім диваком. Не постукавши в двері—цього звичаю у нас і в заводі не було—я просто увійшов до кімнати. Я застав у ній не того, кого я шукав, не Пуніна, а опікуна його—філантропа Бабуріна. Він стояв перед вікном, без верхньої одежі, широко розчепіривши ноги, і старанно витирив собі голову й шию довгим рушником.

—Ви чого хотіли?—промовив він, не опускаючи рук і насупивши брови.

—Пуніна нема дома?—спитав я вельми розв'язно і не скидаючи шапки.

—Пана Пуніна, Нікандра Вавило-

вича, в цій хвилині дійсно нема дома,—відповів, не поспішаючи, Бабурін:—але дозвольте вам зауважити, юначе: хіба пристойно—так, не спитавшись, входити в чужу кімнату?

Я!.. юнак!.. як він сміє!.. Я спалахнув гнівом.

—Ви, мабуть, мене не знаєте,—промовив я уже не розв'язно, а згорда:—я тутешньої пані внук.

—Це мені однаково,—відказав Бабурін, знов беручись за рушник.—Ви хоч і панський внук—а не маєте права входити в чужу кімнату.

—Яка ж вона чужа? Що вам?!

Я тут—скрізь—дома.

—Ні, вибачте, тут дома—я; бо ця кімната призначена мені за умовою—за мою роботу.

—Не вчіть мене, будь ласка,—перебив я його:—я краще від вас знаю, що...

—Вас треба вчити,—перебив і він мене:—бо ви в таких літах перебуваєте... Я знаю свої обов'язки, але й права свої знаю теж дуже добре, і коли ви будете далі таким способом зо мною розмовляти—то мені доведеться попросити вас звідси вийти...

Невідомо, чим кінчилася б наша суперечка, коли б у цій хвилині, човгаючи й вихитуючись, не увійшов Пунін. Він, мабуть, догадався, по вразу наших облич, що між нами сталося щось недобре, і ту ж мить звернувся до мене з найприязнішими освідченнями радості.

—А, панич! панич!—вигукнув він, безладно вимахуючи руками і заливаючись своїм беззвучним сміхом:—миленький! мене навідати прийшов! прийшов миленький! (Що це? подумав я: невже ж він мені—„ти“ каже?) Ну, ходім, ходім зо мною в сад. Я там щось таке знайшов... Чого ми маємо в задусі сидіти ото! ходім.

Я пішов услід за Пуніним, одначе на порозі дверей обернувся і кинув зухвалий погляд на Бабуріна. Я, мовляв, тебе не боюсь!

Він відповів мені тим самим і навіть фукнув у рушник—напевне для того, щоб гарненько показати мені, до якої міри він мене зневажає!

— Який нахаба ваш приятель! — сказав я Пуніну, тільки двері зачинилися за мною.

Пунін мало не з переляком обернув до мене своє пухле обличчя.

— Це ви про кого так висловлюєтесь? — спитав він, вирячивши очі.

— Та, звичайно, про нього... як ви його називаєте? про цього... Бабурина.

— Про Парамона Семеновича?

— Еге ж; от про цього... чорнопикого.

— Е... е... е...! — промовив з ласкавим докором Пунін. — Як це ви можете так говорити, паничу, паничу! — Парамон Семенович людина вельми поважна, дуже строгих принципів; таких мало! Ну, звичайно, — себе він скривдити не дасть, бо — ціну собі знає. Дуже великі знання має цей чоловік — і не таке б йому займати місце! З ним, мій миленький, треба поводитися ввічливенько, адже він... тут Пунін нахилився до самого мого вуха — республіканець!

Я вліпив очі на Пуніна. Цього я ніяк не сподівався. З підручника Кайданова і інших історичних творів я вичитав, що існували колись за стародавніх часів республіканці, греки й римляни, і навіть чомусь уявляв їх усіх у шоломах, з круглими щитами на руках і голими великими ногами; але щоб у дійсності, за теперішніх часів, надто в Росії, в...ій губернії, могли бути республіканці — це перекидало всі мої поняття, зовсім плутало їх.

— Так, мій миленький, так; Парамон Семенович республіканець, — повторив Пунін: — от ви й знайте, як про такого чоловіка говорити! — А тепер ходімо в сад. Уявіть, що я там знайшов! Зозуляче яйце в гнізді у трясихвістки! чудасія!

Я подався в сад разом з Пуніним; але в думці все повторяв: республіканець! рес... пу... бліканець!

„То ж бо, — вирішив я нарешті, — у нього така синя борода!“

* * *

Мої стосунки до цих двох осіб — Пуніна й Бабурина — визначилися остаточно з того самого дня. Ба-

бурін будив в мені почуття вороже, до якого, одначе, незабаром примішалось щось схоже на пошану. І боявся ж я його! Я не перестав боятися його навіть тоді, коли в його поводженні з мною зникла колишня гостра строгість. Нема чого й говорити, що я Пуніна не боявся; я навіть не поважав його, я вважав його — кажучи навропростець — за блазня; але полюбив я його з цілої душі! Проводити цілі години в його товаристві, бути з ним насамоті, слухати його оповідань — стало для мене справді насолодою. Бабусі дуже не подобалася ця „intimité“ з людиною з „простих“ — „du commun“; але я, тільки мені щастило вирватись, раз біг до свого смішного, дорогого, чудного друга. Зустрічі наші стали особливо часті після звільнення мадмуазель Фріке, яку бабуся відіслала назад до Москви, щоб покарати її за те, що вона здумала поскаржитися заїжджому армійському штабс-капітанові на нудьгу, що нібито панувала в нашому домі. І Пунін, з свого боку, не тяжився довгими розмовами з дванадцятирічним хлопчиком; він неначе сам шукав їх. Скільки переслухав я його оповідань, сидячи з ним у пахучому затінку, на сухій і гладкій траві, під наметом сріблястих тополь, або в очеретах над ставком, на буйному і вогкуватому піску обваленого берега, з якого, чудно сплітаючись, як великі чорні жили, як змії, як виходні підземного царства, стирчали вузлуваті корені! Пунін докладно розповів мені своє життя, всі свої шасливі й нещасливі пригоди, яким я завжди так широко співчував! Його батько був діакonom; — „чудовий був чоловік — одначе напідпитку строгий до нестями“.

Сам Пунін учився в семінарії; але, не витримавши „поронцій“ і не відчуваючи в собі потягу до духовного звання, зробився мирянином, в наслідок чого пройшов усі митарства і став, нарешті, волоцюгою. — „І коли б я не стріся з милостивцем моїм Парамonom Семеновичем“, додавав звичайно Пунін — (він інакше не величав Бабурина) — „погруз би я в безодні бидування, неподобства й пороку!“ Пунін любив високомовні ви-

слови — і коли не до брехні, то до вигадок і перебільшення охоту мав велику; з усього він дивувався, усім захоплювався... І я, наслідуючи його, теж перебільшував і захоплювався.— „Та ти якийсь біснуватий став — перехрестися, що тобі таке“,— казала мені було стара няня. Оповідання Пуніна цікавили мене надзвичайно; але ще більше, ніж його оповідання, любив я читання, які він проводив зо мною. Неможливо описати почуття, яке я переживав, коли, вибравши зручну хвилинку, він раптом, немов казковий пинкельник або добрий дух, з'являвся передо мною з тяжкою книжкою під пахвою, і, крадькома киваючи довгим кривим пальцем і таємничо підморгуючи, показував головою, бровами, плечима, всім тілом на глибину і гущавину садка, куди ніхто не міг пробратися за нами і де неможливо було нас одшукати! І от, пощастило нам вийти непомітно; от, ми щасливо досягли одного з наших таємних куточків; от, ми сидимо вже рядочком, от уже й книжка поволі розгортається, гостро, але для мене тоді невимовно приємно пахнучи пліснявою і старизною! З яким трепетом, з яким хвилюванням німого дожидання дивлюся я в обличчя, в губи Пуніна, в ці губи, з яких от-от полетять солодка мова! Розтинаються нарешті перші звуки читання! Все навколо зникає... ні, не зникає, а робиться далеким, обгортається димком, залишаючи за собою одне тільки враження чогось прихильного й приятного! Ці дерева, це зелене листя, ці високі трави заслоняють, укривають нас від усієї решти світу; ніхто не знає, де ми, що ми — а з нами поезія, ми проймаємося, ми упиваємося нею, у нас відбувається важливе, велике, таємне діло... Пунін переважно дотримувався віршів — дзвінких, великошумних віршів; душу свою він готовий був віддати за них! Він не читав, він викрикував їх урочисто, заливаючись, заходячись, в ніс, як сп'янілий, як несамовитий, як Піфія! Іще от яку він мав звичку: спочатку прогуде вірш тихо, півголосом, ніби бурмочучи... Це він називав читати начорно; потім уже гримне той самий

вірш начисто, і раптом схопиться, підійме руки — не то молитивно, не то владно... Таким способом ми пройшли з ним не тільки Ломоносова, Сумарокова і Кантеміра (чим давніше були вірші, тим більше вони припадали Пуніну до смаку) — а й навіть „Россіаду“ Хераскова! І, правду кажучи, саме вона, ота „Россіада“, мене найбільше захоплювала. Там, між іншим, діє одна мужня татарка, вельетка-героїня; тепер я навіть ім'я її забув, а тоді в мене й руки і ноги холонули, тільки воно згадувалося! — „Так“, казав бувало Пунін, значучо киваючи головою: „Херасков — той спуску не дає. Іншим разом такий устругне віршик — просто памороки заб'є... Тільки держись!.. Ти його збагнути бажаєш, а вже він — онде! і трубить, трубить аки кімвалон! — Зате ж і ім'я йому дано! одне слово: Херрасков!“ Ломоносову Пунін закидав надто простий і вільний стиль, а до Державіна ставився майже вороже, кажучи, що він більше вельможа, ніж піта. В нашому домі не тільки не звертали ніякої уваги на літературу, на поезію, але навіть вважали вірші, особливо російські вірші, за щось зовсім непристойне і паскудне; бабуся їх навіть не називала віршами, а „кантами“; кожен автор кантів був, на її думку, або п'яниця гіркий, або круглий дурень. Вихований в таких поняттях, я неминуче мусів або з огидою відсахнутися від Пуніна — він до того ж був неохайний і нечепурний, що теж ображало мої панські звички, — або, захоплений і переможений ним, піти за його прикладом, заразитися його шаленою любов'ю до віршів... Воно так і сталося. Я теж почав читати вірші, або, як висловлювалась бабуся, виспівувати канти... навіть спробував сам дещо скомпонувати, а саме опис шарманки, в якому були два такі віршики:

Вот вертится толстый вал
И зубцами защелкал...

Пунін похвалив у цьому описові певне звуконаслідування, але сюжет засудив, як низький і негідний лірного бряжчання.

Та ба! всі ці спроби, і хвилювання, і захвати, наші читання насамоті, на-

ше життя вдвох, нзша поезія— все скінчилося одразу. Як громовий удар, на нас раптово впала біда.

* * *

Бабуся в усьому любила чистоту і порядок, точнісінько як тогочасні генерали, справні щодо своїх службових обов'язків; в чистоті і порядку хотіла вона утримувати і сад наш. А тому від часу до часу в нього „наганяли“ безкінних мужичків - нетяг, заштатних, або тих, що були в панській неласці дворових — і примушували їх чистити стежки, полоти грядки, просівати й розпушувати землю під клумби і т. ін. От одного разу, у самому розпалі саме такого пригону, бабуся пішла в сад і мене з собою взяла. Всюди, поміж деревами, по галявинах, мигтіли білі, червоні, сизі сорочки; всюди чути були скрегіт і брязкання заступів, глухий стукіт земляних грудок об навскіс поставлені сита. Проходячи біля робітників, бабуся своїм орлиним оком одразу помітила, що один з них і старався менше від інших і шапку скинув неначе знехотя. Це був дуже ще молодий парубок з висмоктаним обличчям і залалими тьмяними очима. Нанковий кафтан, весь продертий і залатаний, ледве держався на вузьких його плечах.

— Хто це?— спитала бабуся у Филипча, що навшпиньки виступав за нею слідом.

— Про ... кого ... пані кажуть?..— забелькотав був Филипич.

— О, дурень! я про цього кажу, що вовком на мене подивився. Онде стоїть — не працює.

— Цей! Еге ж ... Це ... це ... це Єрмило, Павла Афанасьєва покійного синок.

Цей Павло Афанасьєв був років десять тому за мажордома у бабусі і вона дуже його любила; але гесподівано побзувшись її ласки, так само несподівано потрапив у скотарі, та й у скотарях не вдержався, покотився далі, котком, опинився, нарешті, в чорній хаті заочного села на пуді борошна на місяць і помер від параліча, покинувши сім'ю у великих злиднях.

— Ага!— промовила бабуся:—яблуко, видно, недалеко від яблуні падає. Ну, доведеться розпорядитися й з цим. Мені таких, що спід лоба дивляться,— не потрібно.

Бабуся вернулась додому,— і розпорядилася. Години через три, Єрмило, цілком „зряженого“, привели під вікно її кабінету. Нещасний хлопчик виряджався на заслання; за огорожею, за кілька кроків від нього, видно було селянський візочок, навантажений його бідним скарбом. Такі були тоді часи! Єрмило стояв без шапки, понуривши голову, босий, закинувши за спину зв'язані мотузочком чоботи; на обличчі його, зверненому до панського дому, не можна було прочитати ні розпачу, ні журби, ні навіть здивування; тупа усмішка застигла на безбарвних губах; очі, сухі й зморщені, дивилися вперто у землю. Бабусі доповіли про нього. Вона встала з дивана, підійшла, ледве зашелестівши шовковою сукнею, до вікна кабінету і, приклавши до перенісся золотий подвійний лорнет, подивилася на нового засланця. У кабінеті, крім неї, були в ту хвилину чотири чоловіка: ключник, Бабурін, днювальний козачок і я.

Бабуся хитнула головою згори донизу.

— Пані,— розітнувся раптом хрипкий, майже здушений голос. Я оглянувся. Обличчя у Бабуріна почервоніло ... почервоніло аж потемніло; під нахмуреними бровами з'явилися маленькі, ясні, гострі точки ... Не було сумніву: це він, це Бабурін вимовив слово: „Пані!“

Бабуся теж оглянулася й перевела свій лорнет з Єрмила на Бабуріна.

— Хто тут ... говорить?— вимовила вона поволі ... в ніс. Бабурін злегка виступив вперед.

— Пані,— почав він:— це я ... зважився.— Я гадав ... Я смію доповісти вам, що ви даремно учиняєте так ... як ви щойно учинили.

— Тобто?— повторила бабуся тим самим голосом і не відводячи лорнета.

— Я маю честь ...— провадив далі Бабурін виразно, хоч з очевидним зусиллям вимовляючи кожне слово:— я кажу про цього парубка, якого ви

всилаєте на заслання... без ніякої з його боку провини. Такі розпорядження, смію доповісти, викликають тільки незадоволення... і інші погані,— чого сохрानь боже!—наслідки—і є не що інше, як перевищення даної панам поміщикам влади.

— Ти... де вчився?—спитала бабуня, помовчавши трохи, і опустила лорнет.

Бабурін здивувався.— Що зволите сказати?—пробурмотів він.

— Я питаю тебе: де ти вчився? Ти таких мудрих слів вживаєш.

— Я... виховання моє...—почав був Бабурін.

Бабуся зневажливо здвинула плечем.— Отже,—перебила вона:—тобі мої розпорядження не подобаються. Це мені зовсім однаково—над моїми підданими влада належить мені, і я нікому за них не відповідаю,—тільки я не звика, щоб у мойй присутності розбалакували і не в своє діло втручалися. Мені учені філантропи з різночинців не потрібні; мені слуги потрібні безвідмовні. Так я до тебе жила, і після тебе я так жити буду. Ти мені не годишся: ти звільнений. Микола Антонов,—звернулася бабуся до ключника: розрахуй цього чоловіка; щоб сьогодні ж до обіду його тут не було. Чуєш? Не доведи мене до гніву. Та й другого того... дурня—нахлібника з ним вирядити.—Чого ж Ермилка дожидає?—додала вона, знов глянувши у вікно.—Я його оглянула. Ну, чого ще?—Бабуся махнула хусткою до вікна, неначе проганяючи уїдливу муху. Потім вона сіла на крісло і, обернувшись до нас, промовила понуро:—ідіть усі люди геть!

Всі ми вийшли—всі, крім козачка-днювального, до якого слова бабусі не стосувалися, бо він не був „людиною“.

Наказ бабусі був виконаний точно. До обіду і Бабурін, і друг мій Пунін виїхали з садиби. Не берусь описати мое горе, мій щирий, просто дитячий розпач. Він був такий великий, що заглушав навіть те почуття побожного здивування, яке збудив у мені сміливий виступ республіканця Бабуріна. Після розмови з бабусею він негайно подався до себе в кімнату й почав

складатися. На мене він зовсім не зважав: ні слова, ні погляду, хоч я весь час крутився коло нього, тобто, по суті—коло Пуніна. Цей зовсім розгубився—і теж нічого не говорив, зате безперестанку поглядав на мене, і в очах його стояли сльози... все одні і ті самі сльози: вони не проливалися і не висихали. Він не смів осуджати свого „милостивця“. Парамон Семенович не міг ні в чому помилитися, але дуже йому було тяжко й сумно. Ми з Пуніним спробували були прочитати на прощання дещо з „Россиади“; ми навіть замкнулися для того в комірчину—нічого було й думати йти в садок—але на першому ж вірші запнулися обидва, і я розревівся, як теля, не вважаючи на мої дванадцять років і претензії бути великим. Уже сидячи в тарантасі, Бабурін звернувся, нарешті, до мене і, надавши трохи ласкавішого виразу своєму звичайно суворому обличчю, промовив: „Наука вам, молодий пане; пам'ятайте нинішню подію і, коли виростете, постарайтесь припинити такі несправедливі вчинки. Серце у вас добре, вдача поки ще не зіпсована... Глядіть, стережіться: аджеж так не можна!“ Крізь сльози, що ясно бігли по моему носі, по губах, по підборідді, я пробелькотав, що буду... буду пам'ятати, що обіцяю... зроблю... неодмінно... неодмінно...

Але тут на Пуніна, з яким ми перед тим разів з двадцять обнялися—(мої щоки палали від доторку його неголеної бороди, і весь я пропахався його запахом)—тут на Пуніна найшов раптовий екстаз! Він вискочив на сидіння тарантасу, підняв обидві руки вгору й почав громовим голосом (звідки він у нього взявся!) декламувати відомий переклад Давидового псалма Державніним, пітою на цей раз—а не чередворцем:

Востань, всесильный бог! Да судит
Земных богов во сонме их!..
Доколь вам, рек, доколь вам будет
Щадить неправедных и злых?
Ваш долг есть сохранять законы ...

— Сядь!—сказав йому Бабурін.
Пунін сів, але продовжував:

Ваш долг — спасать от бед невинных,
Несчастливым подать покров,
От сильных защищать бессильных ...

Пунін при слові „сильних“ — показав пальцем на панський дім, а потім ткнув ним у спину кучера, що сидів на козлах:

Исторгнуть бедных из оков!
Не внемлют! Видят и не знают...

Микола Антонов, прибігши з панського дому, закричав на все горло до кучера: „Поганяй! ворона! поганяй, не лови гав!“ і тарантас покотився. Тільки здаля ще чулося:

Воскресни, боже, боже правый!
Приди, суди, карай лукавых —
И будь один царем земли!

— От блазень! — зауважив Микола Антонов.

— Мало шмагали різками в молодім віку, — доповів діакон, що з'явився на ганочку. Він прийшов дізнатися, о котрій годині пані призначили все-нощну.

* * *

Того ж дня, довідавшись, що Єрмило перебуває ще в селі і аж другого ранку ранесенько відряджається до міста, для виконання певних законних формальностей, які, маючи на меті обмежити свавілля поміщиків, становили тільки джерело додаткових прибутків для представників влади, — того ж дня я відшукав його і, не маючи власних грошей, дав йому клунок, в який зав'язав дві носових хусточки, пару стоптаних черевиків, гребінчик, стару нічну сорочку і зовсім новенький шовковий галстух. Єрмило, якого мені довелося розбудити — він лежав на задвірку, коло воза, на оберемку соломи — Єрмило досить байдуже, не без певного навіть вагання, прийняв мій подарунок, не подякував мені, при мені ж уткнув голову в солому і знов заснув. Я відійшов від нього дещо розчарований. Я уявляв, що він здивується й зрадіє з мого завітання, побачить у ньому доказ моїх майбутніх великодушних намірів — і замість того...

„Ці люди — що не кажи — нечулі“, думав я, вертаючись додому.

Бабуся, яка чомусь не турбувала мене протягом всього цього пам'ятного мені дня, підозріливо оглянула

мене, коли я почав, по вечері, з нею прощатися.

— У вас очі червоні, — сказала вона мені по-французькому: — і від вас хатою пахне. Не буду розбирати ваших почувань і ваших занять — я не бажала б бути примушеною покарати вас — але надіюся, що ви облишите всі ваші дурощі і будете знов поводити себе, як належить благородному хлопчикові. А втім, ми тепер незабаром вернемося в Москву, і я візьму для вас гувернера — бо я бачу, щоб справитися з вами, потрібна чоловіча рука. Ідіть.

Ми дійсно незабаром вернулися в Москву.

II

(1837)

Минуло сім літ. Ми все жили в Москві — але я був уже студентом другого курсу — і влада бабусі, яка помітно одрягла останніми роками, не тяжіла надо мною. З усіх моїх товаришів я найближче заприятелював з таким собі Тарховим, веселим і добродушним хлопцем. Наші звички, наші уподобання були однакові. Тархов був дуже охочий до поезії і сам пописував віршики, в мені теж не пропало насіння, посіяне Пуніним. Ми, як це буває між юнаками-приятелями, не мали таємниць один перед одним. Аж ось протягом кількох днів я почав помічати в Тархові якесь хвилювання й тривогу... Він пропадав годинами — і я не знав, де він пропадає, чого перше ніколи не траплялося! Я вже збирався зажадати від нього, в ім'я приятні, повної сповіді... Він сам попередив мене.

Одного разу я сидів у нього в кімнаті... — Петю, — заговорив він раптом, весело червоніючи і дивлячись мені просто в обличчя: — я повинен познайомити тебе з моєю Музою.

— З твоєю музою! як ти чудно висловлюєшся! Наче класик! (Романтизм був тоді, 1837 року, в повному розпалі). Хіба я з нею давно незнайомий — з твоєю музою! Новий вірш ти написав, чи як?

— Ти мене не розумієш, — відказав Тархов, все сміючись і червоніючи. — Я познайомлю тебе з живою Музою.

— А! он як! Але чому ж вона — твоя?

— Та тому ж... От, чекай, здається, це вона йде сюди.

Почувся легенький стукіт проворних каблучків, двері одчинилися — і на порозі показала дівчина років вісімнадцяти, в рябенькому ситцевому платтячку, з чорною сукняною мантилею на плечах, з чорним солом'яним капелюшком на білявому, трохи скуйовдженому волоссі. Побачивши мене, вона злякалась, і засоромилась і подалася назад... але Тархов ту ж мить схопився їй назустріч.

— Будь ласка, будь ласка, Музо Павлівно, увійдіть: це мій нерозлучний приятель, дуже славний чоловік — і сумирний-сумирний. Його вам нема чого боятися. Петю, — звернувся він до мене: — рекомендую тобі мою Музу — Музу Павлівну Виноградову, добру мою знайому.

Я уклонився.

— Як же так... Музу? — почав був я.

Тархов засміявся. — А ти не знаєш, що в святцях існує таке ім'я? І я, брат, не знав, поки от не зустрівся з цією милою панночкою. Муза! таке ім'я чудове! І як їй пасує!

Я вдруге уклонився гарній знайомій мого приятеля. Вона відділилася від дверей, ступнула зо два рази й зупинилася. Дуже вона була милої вроди, але з думкою Тархова я погодитися не міг і навіть сказав собі в думці: „Ну яка вона муза!“

Риси її круглястого, рожевого обличчя були тонкі й дрібні; свіжою, бадьорою молодістю віяло від усієї її мініатюрної, стрункої постаті; але музу, уособлення музи, я тоді — та й не тільки я — всі ми, юнаки — уявляли собі зовсім інакше! Насамперед, муза неодмінно повинна бути чорнява й бліда! Зневажливо-гордий вираз, глузлива усмішка, натхненний погляд — і те „щось“, таємниче, демонічне, фатальне, — от без чого ми не могли уявити музу, музу Байрона, тогочасного владаря людських дум. Нічого подібного не помітно було на обличчі цієї дівчини. Коли б я був тоді трохи старший та більш досвідчений — я б, мабуть, звернув більше уваги на її очі, маленькі, заглиблені,

з припухлими повіками, але чорні, як агат, живі й ясні — що рідко буває в білявих. Не поетичні нахили виявив би я в їх швидкому, неначе летючому погляді, а ознаки пристрасної, до самозабуття пристрасної душі... Але я був тоді ще дуже юний.

Я протягнув Музі Павлівні руку — вона не подала мені своєї, — вона не помітила мого руху; сіла на стілець, що подсунув Тархов, але капелюшка і мантилі не скинула.

Їй, видимо, було ніяково; моя присутність її зв'язувала. Вона дихала нерівно і з протягом, неначе повітря в себе набирала.

— Я до вас на хвилиночку, Володимире Миколайовичу, — почала вона, — голос у неї був дуже тихий і грудний; в її червоних, майже дитячих устах він здавався трохи чудним: — але наша мадам ніяк не хотіла пустити мене більше, як на півгодини. Позавчора ви нездужали... то от я подумала...

Вона запнула, нахилила голову. Отінені густими, низькими бровами, невловимо бігали — туди-сюди — її темні оченята. Гарячим літом, поміж билинками висохлих трав, трапляються такі ж темні, моторні й блискучі жучки.

— Які ж ви милі, Музо, Музочко! — вигукнув Тархов. — Але посидьте, посидьте трошки... Ось ми самовар наставимо.

— Ах, ні, Володимире Миколайовичу! як можна! Я цю мить повинна йти.

— Відпочиньте хоч трішечки. Ви задихалися... Ви стомилися.

— Я не стомилася. Я... не тому... Тільки от... дайте мені іншу книжку: цю я прочитала. — Вона дістала з кишені пошарпаний сірий томик московського видання.

— Будь ласка, будь ласка. А що? сподобалась вона вам? — Рославлев, — додав Тархов, звернувшись до мене.

— Так. Тільки Юрій Мілославський, мені здається, далеко кращий. Наша мадам дуже строга щодо книжок. Каже, вони працювати заважають. Тому, на її думку...

— Але ж і Юрій Мілославський не зрівняється з Циганами Пушкіна? Га? Музо Павлівно? — перебив усміхаючись Тархов.

— Ще б пак! Цигани...— протягла вона поволі.— Ага, ще ось що, Володимире Миколайовичу: завтра не приходьте... куди знаєте.

— Чому ж?

— Не можна.

— Та чому?

Дівчина здвигнула плечима і раптом неначе щось її штовхнуло з стільця.

— Куди ж ви, Музо, Музочко,— жалібно скрикнув Тархов.— Посидьте же!

— Ні, ні, не можна.— Вона швидко підійшла до дверей, взялася за ручку...

— Ну, хоч книжку візьміть!

— Іншим разом.

Тархов кинувся до дівчини, але та моментально гулькнула геть з кімнати. Він мало не стукнувся носом до дверей.— От яка! чиста ящірка!— промовив він не без досади, а потім задумався.

Я залишився в Тархова. Треба ж було довідатися, що все це значило. Тархов ні з чим не таївся. Він розказав мені, що ця дівчина—міщаночка-швачка; що тижнів зо три тому він вперше побачив її в модній крамниці, куди він зайшов замовити капелюшок з доручення сестри, яка проживає в провінції; що він з першого погляду в неї закохався і що йому другого ж дня пощастило заговорити з нею на вулиці; що вона сама, здається, його сподобала.

— Тільки ти, будь ласка, не думай,— додав він з запалом:— не уявляй чогонебудь поганого про неї. Принаймні досі ще нічого не сталося між нами такого...

— Поганого,— підхопив я:— не сумніваюся; не сумніваюся також і в тому, що тобі це дуже неприємно, друже! Потерпи— все уладнається.

— Сподіваюсь,— промовив Тархов, сміючись, хоч і крізь зуби.— Але, їй-право, брат, ця дівчина... Я тобі скажу—це тип, знаєш, з нових. Ти не встиг розглянути її гаразд. Вона дика; о! яка дика! І норувиста! Та ще яка! А втім, навіть ця дикість мені в ній подобається. Ознака самостійності! Я, брат, просто по вуха в неї втопився!

Тархов почав говорити про свій

„предмет“ і прочитав мені навіть початок вірша, названого „Моя Муза“. Його сердечні звернення мені не припали до смаку. Я потай заздрило йому. Я незабаром пішов від нього.

* * *

Через кілька днів мені випало проходити по одному з рядів Гостиного двора. День був суботній; покупців набралось сила; звідусіль, посеред тисняви і штовханини, чути було зазивні крики крамарів. Купивши чого мені було треба, я думав тільки про те, як би швидше спекатися їх набридливого приставання—коли раптом зупинився... мимоволі: в одній овочевій крамниці я побачив знайому мого приятеля—Музу, Музу Павлівну! Вона стояла до мене боком—і, здавалося, чогось дожидала. Трохи повагавшись, я зважився підійти й заговорити з нею. Та не встиг я переступити через поріг крамниці і зняти картуз—як вона з жахом відсахнулася і, моторно обернувшись до дідка у фризівій шинелі, якому крамар важив фунт ізюму,—схопила його за руку, ніби шукаючи у нього захисту. Той теж обернувся до неї обличчям—і уявіть моє здивування! Кого я пізнаю в ньому? Пуніна!

Так, це був він; це були його запалені оченята, його пухлі губи, його звислий, м'який ніс. Він навіть мало змінився за ці сім років; хіба що обрешкнув трохи.

— Никандре Вавиловичу!—скрикнув я.—Ви мене не пізнаєте?—Пунін стрепенувся, роззявив рота, подивився на мене...

— Не маю честі,—почав був він, і раптом запищав:—троїцький панич! (маєток моєї бабусі називався Троїцьким). Невже троїцький панич?—Фунт ізюму випав з його рук.

— Авжеж так,—відповів я і, піднявши з підлоги покупку Пуніна, почоломкався з ним.

Він задихався з радощів, з хвилювання; він мало не заплакав, скинув шапку,—при чому я міг переконатися, що останні сліди волоссячка зникли з його „яйця“,—дістав з її дна хустку, висякався, запхнув шапку за пазуху разом з ізюмом, надяг її

знову, знов упустив ізюм... Не знаю, як поводитися Муза за весь цей час; я старався на неї не дивитись. Я не думаю, щоб причиною хвилювання Пуніна було надмірне прив'язання до мене: просто його натура не витримувала ніякого несподіваного поштовху.— Нервовість бідняків!

— Ходімо до нас, до нас, голубчику,— забелькотав він нарешті,— адже ви не погидуете навідати наше затишне гніздечко? Ви, я бачу, студент...

— Даруйте, я, навпаки, буду дуже радий.

— Ви тепер вільні?

— Цілком вільний.

— І дуже добре! То ж бо Парамон Семенович буде радий! Сьогодні він раніш ніж звичайно додому вертається; і от її мадам пускає щосуботи. Та, заждіть, вибачте, я зовсім з пантелику збився. Адже ви з племінницею нашою незнайомі?

Я поспішився вкинути, що не мав ще приємності...

— Ну, звичайно! де ж ви могли з нею зустрітись! Музочко... Зауважте, ласкавий пане, цю дівчину звать Музою — і це не прозвище, а справжнє її ім'я... Яка доля? Музочко, рекомендую тебе панові... панові...

— Б...у,— підказав я.

— Б...у,— повторив він.— Музочко! Слухай! Пречудового, премилого юнака бачиш ти перед собою. Мене з ними доля звела, коли вони ще зовсім у молодих роках були! Прощу любити та жалувати!

Я віддав низький поклін. Муза, червона, як маків цвіт, скинула слід лоба очима і одразу понурилась.

„А!— подумав я:— ти з тих, що в тяжких пригодах не бліднуть, а червоніють: це на увагу взяти слід“.

— Не гнівайтесь, вона в нас не модниця,— зауважив Пунін і вийшов з крамниці на вулицю; ми з Музою пішли услід за ним.

* * *

Дім, у якому жив Пунін, був на досить великій віддалі від Гостиного двора, а саме на Садовій вулиці. Дорогою мій колишній учитель на полі поезії встиг розповісти мені чимало

подробниць про своє життя-буття. З часу нашої розлуки, і він, і Бабурін, доволі мандрували по святій Русі і тільки недавно, півтора року тому, знайшли постійний притулок у Москві. Бабуріну пощастило стати за головного діловода у контору багатого купця-фабриканта. — Посада не оплатна,— зауважив, зітхнувши, Пунін:— роботи багато, користі мало... та що ти вдієш? І то— слава богу! Я теж стараюся придбати дещо переписуванням та лекціями; тільки старання мої й досі марні. Почерк у мене, ви, може, пам'ятаєте, старозавітний, для теперішніх смаків непривітний; а щодо лекцій— багато мені шкодить те, що нема в мене пристойної одежі; до того ж я боюся, що і в справі викладання— викладання російської словесності— я теж на нинішні смаки чоловік не відповідний; тим то я і бідний. (Пунін засміявся своїм хрипким, глухим сміхом. Він зберіг колишній, трохи піднесений склад мови і колишню звичку римувати). Всі до нового, до нового звернулися! Мабуть, і ви старих богів уже не поважаєте, до нових припадаєте?

— А ви, Нікандре Вавиловичу, неже досі ще поважаєте Хераскова?

Пунін зупинився і одночасно махнув обома руками.

— Надзвичайно шаную, пане! Над... зви... най... но!

— І Пушкіна не читаете? Пушкін вам не подобається?

Пунін знов підняв руки вище голови.

— Пушкін? Пушкін є змія, укрито в зелених вітах сидяща, якій дано глас соловиний!

Поки ми таким чином розмовляли з Пуніним, обережно йдучи по нерівно складених цегляних тротуарах „білокам'яної“ Москви, тої самої Москви, в якій нема жодного каменя і яка зовсім не біла, Муза поволі йшла з нами поруч, по той бік від мене. Кажучи про неї, я назвав її: ваша племінниця. Пунін помовчав трохи, почув потилицю і сказав мені півголосом, що він називає її цим ім'ям... тільки так; що вона йому зовсім не рідня: що вона сирота, яку знайшов і прихистив Бабурін у місті Воронежі;

але що він, Пунін, міг би величати її дочкою, бо любить її не менше, як справжню дочку. Я не сумнівався в тому, що хоч Пунін навмисне притишував голос, Муза дуже добре чула все, що він говорив: і сердилася вона, і ніяковіла, і соромилася; тіні і фарби перебігали у неї по обличчі, і все на ньому злегка рухалося: повіки і брови, і губи, і вузькі ніздрі. Дуже все це було миле, втішне і чудне.

* * *

Та ось ми досягли, нарешті, „затишного гвіздечка“. І справді: дуже воно було затишне, це гвіздечко. Воно складалося з невеликого, мало не в землю врослого, одноповерхового дімка з покривленим тесовим дахом і чотирма тьмяними віконечками на передньому фасі. Убрання кімнат було дуже бідне; не зовсім навіть охайне. Між вікнами і по стінах висіло коло десятка малесеньких дерев'яних кліток з жайворонками, канарками, щигликами, чижками. „Мої піддані!“ — урочисто промовив Пунін, показуючи на них пальцем. Не встигли ми ввійти й оглянутися, не встиг Пунін відрядити Музу по самовар, як з'явився і сам Бабурін. Мені здалося, що він постарівся далеко більше від Пуніна, хоч хода його лишилася твердою і загальний вираз обличчя зберігся; але він схуд, згорбився, щоки позападали, і його чорну густу щетину — „сиве волосся розвилло“. Мене він не пізнав — і ніякої особливої радості не виказав, коли Пунін назвав мене; він навіть очима не усміхнувся, ледве головою кивнув, спитав — вельми недбало й сухо — чи жива моя бабушка — та й годі. „Мене, мовляв, дворянським завітанням не здивуєш, і зовсім воно мене не тішить“. Республіканець лишився республіканцем. Муза вернулася; дрягла бабусенька внесла за нею погано вичищений самовар. Пунін заметушився, почав мене частувати; Бабурін сів за стіл, підпер голову обома руками і повів кругом себе стомленим поглядом. За чаєм він, одначе, розговорився. Становищем своїм він був незадоволений. „Жмикрут, не людина“, так гово-

рив він про свого хазяїна: „підлеглі люди для нього — сміття нікчемне; а сам чи давно сіряк тягав? Жорстокість скрізь та захланність. Гірше від коронної служби! Та й уся тутешня торгівля на самому дурисвітстві стоїть і ним тільки держиться!“ Слухаючи такі невеселі речі, Пунін зітхав журливо, притакував, похитував головою то згори вниз, то з боку на бік; Муза вперто мовчала... Її, очевидно, мучила думка: що я таке, скромна людина чи базікало. І коли я удаю скромного, то чи не з яким намислом? Її чорні, швидкі, неспокоїні очі так і бігали під напівспущеними повіками. Тільки раз глянула вона на мене, та так допитливо, гостро, майже злісно... Я аж здригнувся. Бабурін з нею майже не заговорював; але щоразу, коли він звертався до неї, в його голосі чулася понура, не батьківська ласка.

Пунін, навпаки, раз - у - раз загравав з Музою; одначе, вона і йому неохоче відповідала. Він називав її снігуркою, сніжинкою.

— Чому ви Музі Павлівні такі імена даєте? — спитав я.

Пунін засміявся. — А тому, що дуже вона у нас холодна.

— Розсудлива, — підхопив Бабурін: — як слід бути молодій дівчині.

— Ми можемо її і хазяечкою величати, — скрикнув Пунін. — Га? Парамоне Семеновичу? — Бабурін нахмурився; Муза одвернулася... Я тоді не зрозумів цього натяку.

Так минуло години дві... не дуже весело, хоча Пунін всяко старався „розважити чесну компанію“. Він, між іншим, присів перед кліткою одної із своїх канарок, одхилив дверцята і скомандував: „на кум пол! Катай концерт!“ Канарка ту ж мить випурхнула, сіла на кум пол, тобто на голі тім'я Пуніна і, повертаючись з одного боку на другий і трусячи крильцями, зашебетала з усієї сили. Весь час, поки тягся концерт, Пунін не ворухився і тільки пальцем злегка диригував та очі шулив. Я не міг не зареготати... але ні Бабурін, ні Муза не сміялися.

Перед самим відходом моїм Бабурін здивував мене несподіваним запитанням. Він побажав дізнатися від мене,

як від людини, яка вчиться в університеті, хто такий був Зенон і якої я про нього думки?

— Який Зенон?— спитав я не без подиву.

— Зенон, стародавній мудрець. Невже він вам невідомий?

Я невиразно пам'ятав ім'я Зенона, як основоположника стоїчної школи; а втім, абсолютно нічого більше про нього не знав.

— Так, він був філософ,— проговорив я нарешті.

— Зенон,— провадив повільно Бабурін:— той самий є мудрець, який пояснив, що страждання не є лихо, бо терпіння все перемагає, а добро є на всім світі одне: справедливість; та й сама добродійність є не що інше як справедливість.

Пунін шанобливо припав вухом.

— Сказав мені це речення один тутешній обиватель, у якого багато є старовинних книжок,— казав далі Бабурін:— дуже воно мені сподобалося. Але ви, я бачу, такого роду предметів не вивчаєте.

Бабурін сказав правду. Таких предметів я не вивчав— дійсно. Відколи я вступив в університет, я зробився республіканцем не згірше від самого Бабуріна. Про Мірабо і Робесп'єра я говорив би з насолодою. Та що Робесп'єр!.. У мене над писемним столом висіли літографовані портрети Фукіє-Тенвілля і Шаліє! Але Зенон?! Звідки принесло Зенона?

Прощаючись зо мною, Пунін дуже наполягав на тому, щоб я навідав їх наступного дня, в неділю; Бабурін не запрошував мене зовсім і навіть зауважив крізь зуби, що розмова з людьми простими, різночинцями, не може дати мені великої втіхи і що, мабуть, мій бабці буде неприємно.. На цьому слові я, одначе, перебив його мову і дав йому зрозуміти, що бабуся більше мені не може наказувати.

— А володіння маєтками перейняли?— спитав Бабурін.

— Ні, не перейняв,— відповів я.

— Ну, і виходить...— Бабурін не докінчив початої фрази; але я її докінчив за нього: „виходить, я хлопчик“.— Прощайте,— сказав я голосно і вийшов.

Я вже виходив з двору на вулицю... Муза раптом вибігла з дому і, пхнувши мені в руку зібраний папірчик, ту ж мить зникла. Коло першого ліхтарного стовпа я розгорнув цей папірчик. То була записка. Насилу розібрав я бліді, олівцем написані рядки.— „Бога ради,— писала мені Муза,— приходьте завтра після обідні в Олександрівський сад коло башти Кутаф'ї я буду ждати вас не відмовте мені не зробіть мене нещасливою мені неодмінно треба вас бачити“. Орфографічних помилок в цій записці не було, але не було також розділових знаків. Я вернувся додому, нічого не розуміючи.

* * *

Коли, за чверть години до призначеного часу, став я, другого дня, підходити до башти Кутаф'ї (діло було на початку квітня, дерева брунилися, травка зеленіла, і горобці гомінко цвірінькали і билися в оголених кущах бузка), я, на велике мое здивування, побачив остеронь, недалеко від огорожі, Музу. Вона випередила мене. Я попрямував був до неї; але вона сама пішла мені назустріч.

— Ходімо до кремлівського муру,— шепнула вона прискореним голосом, бігаючи по землі спущеними очима:— бо тут люди.

Ми зійшли доріжкою на гору.

— Музо Павлівно,— почав був я... Але вона зараз мене перебила.

— Будь ласка,— заговорила вона тим самим поривчастим і тихим голосом:— не судіть мене, не думайте чого поганого. Я вам листа написала, побачення призначила,— бо... я боялася... Мені вчора здалося— ви немов весь час посміхалися.— Слухайте,— додала вона з раптовим зусиллям, і зупинилася, і повернулася до мене:— слухайте: якщо ви скажете, з ким... якщо ви назвете, у кого ми зустрілися, я кинуся в воду, я утоплюся, я смерть собі заподію!

Вона тут уперше глянула на мене тим, уже знайомим мені, допитливим і гострим поглядом.

„А вона ж бо, мабуть, і справді... чого доброго?“ подумав я.

— Змилуйтесь, Музо Павлівно,— поквапливо промовив я:— як ви можете про мене так погано думати? Невже я здібний зрадити приятеля й пошкодити вам? Та й, нарешті, у ваших стосунках, скільки я знаю, нема нічого гідного осуду... Бога ради, заспокойтесь.

Муза вислухала мене, не рухаючись з місця і не дивлячись на мене більше.

— Я вам от що повинна ще сказати,— почала вона, знов ідучи вперед по доріжці:— а то ви можете подумати: та вона божевільна! Я вам повинна сказати: зо мною цей старий одружитися хоче!

— Який старий? Лисий? Пунін?

— Ні— не той; другий... Парамон Семенович.

— Бабурін?

— Еге ж.

— Невже? Він вам освідчувався?

— Освідчувався.

— Але ви, певна річ, не погодились?

— Ні, погодилась... бо я тоді нічого не розуміла. Тепер—інша річ.

Я руками сплеснув.— Бабурін—і ви! Аджеж йому незабаром п'ятдесят років.

— Він каже: сорок три. Та це однаково. Нехай йому буде двадцять п'ять років—я за нього таки не піду. Що за радість! цілий тиждень мине,— він і не усміхнеться ні разу! Парамон Семенович мій благодійник, дуже я йому вдячна, він мене прихистив, виховав, я пропала б без нього, я повинна шанувати його, як батька... Але дружиною йому бути! Краще смерть! Краще просто в домовину.

— Що ви все про смерть згадуєте, Музо Павлівно?..

Муза знов зупинилася.

— Та нібито вже жити так гарно? Я й знайомого ото вашого, Володимира Миколайовича, можна сказати, з туги та журби покохала,—а тут Парамон Семенович із своїм освідченням... Пунін, той хоч віршами надокучає, та не лякає принаймні; не примушує Карамзіна читати вечорами, коли в мене від утоми ноги підтинаються! І навіщо мені ці старі? Ще й холодною мене величають. З ними—та гарячою бути? Почнуть примушувати—утечу. Адже сам Парамон

Семенович весь час каже: свобода! свобода! Ну, от і я захотіла свободи. А то—що ж це таке? Усім воля, а мене у в'язниці держати? Я йому сама скажу. А коли ви на мене викажете або хоч натякнете—пам'ятайте: тільки мене й бачили!

Муза стала поперек дороги.

— Тільки мене й бачили!— повторила вона гостро. Вона й цього разу очей не підвела; вона ніби знала, що неодмінно зрадить себе, покаже, що у неї на душі, коли хто їй просто в очі подивиться... І саме через те вона, не інакше, як спересердя або з досади підіймала погляд—і тоді вже просто придивлялася на людину, з якою говорила... Але її невелике, рожеве, миле на вроду обличчя дихало безповоротною рішучістю.

„Ну,—майнуло у моїй голові:— Тархов правду каже. Ця дівчина—новий тип“.

— Мене вам нема чого боятися,— промовив я нарешті.

— Справді? Навіть, коли... От ви щось таке сказали про наші стосунки... То навіть у такому разі...— Бона замовкла.

— І в цьому разі вам боятися нема чого, Музо Павлівно. Я вам не суддя. А таємниця ваша похована—отут.— Я показав собі на груди.— Повірте, я умію цінувати...

— Лист мій при вас?— раптом спитала Муза.

— При мені.

— Де?

— В кишені.

— Віддайте мені... швидше, швидше!

Я дістав вчорашній папірчик. Муза схопила його своєю шорсткою ручкою, постояла трохи передо мною, ніби збираючись подякувати мені; але раптом здригнулася, оглянулася і, навіть не уклонившись, швидко зійшла з гори.

Я подивився в той бік, куди вона подалася. Недалеко від башти, загорнена в альмавіву—(альмавіви були тоді в великій моді)—виділася постать, в якій я одразу пізнав Тархова.

„А, брат,—подумав я:— тебе, значить, сповістили, коли ти її виглядаєш“...

І посвистуючи собі під ніс, я подався додому.

* * *

Другого ранку, тільки я встиг напитися чаю, з'явився до мене Пунін. Увійшов він до кімнати, маючи до-ить збентежений вигляд, почав поклони віддавати, оглядатися, перепрошати мене за свою нібито нескромність. Я похопився його заспокоїти. Грішна людина, я подумав, що Пунін прийшов з наміром позичити грошенят. Але він обмежився тим, що попросив склянку чаю з ромцем, — самовар, до речі, не прийняли ще зі столу. — „Не без сердечного трепету й замирання зважився я на це завітання, — заговорив він, відкусуючи грудочку цукру. — Вас я не боюся: але страхаюся вашої шановної бабусі! Упокоряє мене також моя одежа, як уже я вам доповідав“. — Пунін провів пальцем по краєві свого старого сюртука. — „Дома ще нічого, і на вулиці теж не біда, але як потрапиш у золочені палати, — бідність твоя тобі в очі гляне — і ніяково тобі стане!“ — Я займав дві невеличкі кімнати в антресолі, і, певна річ, нікому не спало б на думку назвати їх палатами, та ще й золоченими; але Пунін, напевне, говорив про весь бабусин дім, який, що правда, теж не визначався розкішшю. Він поремствував на мене, чому я не навідав їх напередодні: Парамон, мовляв, Семенович вас дожидав, хоч і запевняв, що ви нізащо не прийдете. І Музочка теж дожидала вас.

— Як? і Муза Павлівна? — спитав я.

— І вона. А правда, гарненька у вас проявилася дівчина? скажіть?

— Гарнеська, — potwierдив я.

Пунін з надзвичайною швидкістю потер свою оголену голову. — „Вродливиця, пане мій, перлина або навіть браліант — щирю правду вам кажу“. — Він нахилився до самого мого вуха. — „Теж дворянська кров“, шепнув він мені: „тільки — ви розумієте — з лівого боку; забороненого овочу спожито було. Ну, батьки померли, родичі відцуралися і покинули напризволяще! значить: розпач, голодна смерть! Але тоді приходить Парамон Семенович, відомий, стародавній визволитель! Узяв, одягнув, пригрів — вивів пташенятко; і розцвіла наша

радість! Я вам кажу: незвичайної вартості людина!“

Пунін відхилився на спинку крісла, підкинув руки вгору і, знов нахилившись наперед, знов почав шепотіти, але ще потайніше: „адже і сам Парамон Семенович... Ви не знаєте? він теж походження високого — і теж з лівого боку. Кажуть — його батько був можновладний грузинський князь з племені царя Давида... Як ви це розумієте? Небагато слів — а скільки сказано! Кров царя Давида! Нічого собі? А за іншими відомостями, родоначальником Парамона Семеновича був якийсь індійський шах Бабур Біла Кість! Адже добре й це? Га?“

— Що ж, — спитав я: — і його, Бабуріна, теж покинули напризволяще?

Пунін знов потер собі тім'я. — Неодмінно! І навіть з більшою жорстокістю, ніж нашу кралечку! З малого мальства — тільки боротьба! Я навіть, признаюся, з цієї нагоди, натхнувшись Рубаном, вірш на чотири рядки на портрет Парамона Семеновича склав. Заждіть... як пак? Ага!

З маленства долі гнів Бабуріна говив
 Нещадно — і на край безодні лих привів!
 Але огонь у млі, день на гнилиці сяє,
 І ось — звитязкий лавр чоло його вінчає!

Пунін вимовив ці вірші розміреним, співучим голосом, і на о, як і слід читати вірші.

— То от чому він республіканець! — скрикнув я.

— Ні, не тому, — простодушно відповів Пунін. — Він батькові давно пристив; але несправедливість перетерпіти ніяким способом не може; чужа журба його тривожить!

Я збирався спрямувати розмову на те, про що я довідався напередодні від Музи, а саме, на сватання Бабуріна, — та не знав, як почати. Пунін сам полегшив мені труднощі.

— Ви нічого не помітили? — спитав він мене раптом, лукаво примруживши очевята. — Коли в нас були? нічого особливого?

— Та хіба було що помічати? — спитав я і собі.

Пунін оглянувся через плече, ніби бажаючи перевіритися, що нас ніхто не підслухує. — Наша красунечка Му-

зочка незабаром стане заміжною дамою!

— Як?

— Пані Бабуріною, — напружено вимовив Пунін, і кілька разів ударивши себе долонями по колінах, закивав головою, як фарфоровий китаець.

— Не може бути! — скрикнув я з удаваним подивом.

Голова Пуніна негайно зупинилася, і руки його завмерли. — А чому ж не може бути? дозвольте поцікавитися?

— Тому, що Парамон Семенович міг би бути батьком вашій панночці; тому що при такій різниці в літах зовсім неймовірно, щоб наречена кохала жениха.

— Неймовірно! — з запалом підхопив Пунін. — А вдячність? А чистота сердечна? А ніжність почуття? Неможливо! Ви б хоч те ласкаві були зміркувати: правда, Муза прекрасна дівчина; але заслужити прихильність Парамона Семеновича, бути його утіхою, підпорою — дружиною нарешті! хіба це не є найвище щастя навіть для такої дівчини? І вона це розуміє! Ви подивіться, киньте уважний погляд! Музочка поєдана Парамоном Семеновичем вся пошана безкрайна, вся трепет і захват!

— От то ж бо й біда, Нікандре Вавиловичу, що вона, як ви кажете, вся трепет. Кого любиш, перед тим трепету не відчуваєш.

— І з цим я не згоден! От я, наприклад; уже більше від мене, здається, неможливо любити Парамона Семеновича, а я... я трепечу перед ними.

— Та ви — інша річ.

— Чому інша річ? чому? чому? — жеребив Пунін. Я просто не пізнавав його: він розпалився, говорив серйозно, мало не сердився — і не римував. — Ні, — повторяв він: — я помічаю: у вас око не гостре! Ні! Ви не знавце людського серця! — Я перестав йому суперечити; і що б дати інший напрямок розмові, запропонував, за давньою звичкою, почитати.

Пунін помовчав.

— З колишніх? З теперішніх? — смітав він нарешті.

— Ні; з нових.

— З нових? — повторив недовірливо Пунін.

— З Пушкіна, — відповів я. Мені раптом спали на думку „Цигани“, про яких згадав недавно Тархов. Там, до речі, пісенька співається про старого мужа. Пунін побурчав трохи, але я посадив його на диван, щоб йому було зручніше слухати, і почав читати Пушкінську поему. От дійшло діло до „старого мужа, грізного мужа“ — Пунін вислухав пісеньку до кінця — і раптом поривчасто підвівся.

— Не можу, — промовив він з глибоким хвилюванням, що й мене вразило: — вибачте мені; не можу я слухати більше цього письменника. Він безпутний пашквілянт; він брехун... він мене баламутить. Не можу! Дозвольте припинити моє сьогоднішнє завітання.

Я почав умовляти Пуніна лишитися; але він наполягав на своєму з якоюсь тупою і переляканою упертістю; повторив кілька разів, що він збентежений і бажає відсвіжитися на повітрі — і при тому його губи злегка тремтіли, і очі його уникали моїх очей — неначе я образив його. Так він і пішов.

А трохи перегодовивши, і я вийшов з дому і подався до Тархова.

* * *

Ні в кого не спитавши дозволу, з студентською звичною безцеремонністю, я просто пробрався до нього на квартиру. У першій кімнаті нікого не було. Я гукнув Тархова на ім'я і, не діставши відповіді, хотів уже йти; коли двері до сусідньої кімнати одчинилися — і з'явився мій приятель. Він якось чудно поглянув на мене і мовчки стиснув мені руку. Я прийшов до нього для того, щоб переказати все, про що я довідався від Пуніна; і хоч я одразу відчув, що навідав Тархова не в час, проте, поговоривши трохи про речі сторонні, кінчив таки тим, що розповів йому про намір Бабуріна щодо Музи. Ця звістка, видимо, не дуже його здивувала; він поволі сів коло столу і, уважно втупивши в мене очі, і, як перше, не мовлячи й слова, надав рисам своїм виразу... такого виразу.

неначе він бажав сказати: „ну, що ти ще скажеш? Ну, викладай свої думки“. Я пильно подивився йому в лице... Воно мені здалося веселим, трохи глузливым, трохи навіть нахабним. Але це не перешкодило мені „викласти свої думки“. Навпаки. „Ти форс свій показуєш“, подумалось мені: „то і я ж тебе милувати не буду!“ І ту ж мить, негайно почав розводити міркування про шкоду від несподіваного закохання, про обов'язок кожної людини шанувати свободу і особу іншої людини,— одне слово, почав давати корисні й путящі поради. Просторікуючи таким способом, я, для більшої легкості, походжав туди й сюди по кімнаті. Тархов не перебивав мене і не ворухився на своєму стільці: тільки пальцями перебирав по підборідді.

— Я знаю,— казав я... (Що власне поривало мене говорити—я сам добре не розумів, найпевніше— заздрощі;— не турбота ж про моральність, справді!). Я знаю,— говорив я:— що це діло не легке, що це не жарт; я певен, що ти любиш Музу і що Муза тебе любить, що це в тебе не раптова забаганка... Але от, скажімо! (При цім слові я склав хрестом руки на грудях)... Скажімо: ти задовольнив свою пристрасть, а далі що? Адже ти не оженився з нею? І, тим часом, ти руйнуєш щастя хорошої чесної людини, її благодійника—і—хто знає? (тут на моєму обличчі відбилися одночасно і проникливість, і смуток)— може, і її власне щастя...

І т. д. і т. д. і т. д.!!!

З чверть години лилася моя мова. Тархов увесь час мовчав. Мене починало бентежити це мовчання. Я зрідка поглядав на нього, не так для того, щоб перевіритися, яке вражіння справляли мої слова, як для того, щоб зрозуміти, чому він не заперечує і не згоджується, а сидить наче глухонімий? Мені, нарешті, показалося, одначе, що в обличчі його відбувається... так, дійсно, відбувається зміна. Воно почало виражати неспокій, тривогу, тоскню тривогу... Але чудна річ! те веселе, світле, сміюче щось, те, що вразило мене з самого першого погляду на Тархова, все ж не покидало цього стурбованого, цього тоск-

ного обличчя! Я ще не знав, чи вітати мені самого себе з успіхом своєї проповіді, коли раптом Тархов підвівся і, стиснувши мені обидві руки, промовив скоромовкою: „Дякую, дякую. Звичайно, твоя правда... хоча, з другого боку, можна було б зауважити... Адже що таке, власне, твій хвалений Бабурін? Чесний тупак—і більше нічого! ти його республіканцем величаєш—а він просто—відлюдько! У! От він що! Весь його республіканізм полягає в тому, що він ніде не вживеться“.

— А! ти так гадаєш! Відлюдько! не вживеться!!—та чи знаєш ти,— провадив я з раптовим запалом:— чи знаєш ти, ласкавий Володимире Миколайовичу, що за наших часів не вживатися ніде—це ознака хорошої, благородної вдачі? Тільки пусті люди—погані люди—скрізь уживаються і примиряються з усім!—Ти кажеш: Бабурін—чесний тупак!!! Що ж, потвоєму—краще бути безчесним дотепником?

— Ти перекручуєш мої слова!— скрикнув Тархов.—Я хотів тільки пояснити тобі, як я розумію цього пана. Ти думаєш—він такий незвичайний екземпляр? Аж ніяк. Подібних людей я теж зустрічав на своєму віку. Сидить людина з таким величким виглядом, затнеться, мовчить, задається... Ого-го-го! Видно, у неї всередині, там—багато! А всередині нічого у неї нема, жодної думки нема в її голові—саме тільки почуття власної гідності.

— Уже й це одне—поважна річ,— перебив я.—Але дозволь спитати, де ти встиг так вивчити його? Адже ти його не знаєш? Чи ти його розписуєш... з оповідань Музи?

Тархов здвигнув плечем.—Ми з Музою... не про нього розмовляємо.— Слухай,— додав він з нетерплячим рухом всього тіла:—слухай: коли Бабурін така благородна й чесна натура—як же це він не бачить, що Муза—йому не пара?—Одне з двох: або він розуміє, що чинить над нею щось подібне до насильства, в ім'я вдячності, там, або що... і тоді, куди дівається його чесність? Або він того не розуміє... і тоді—як же не назвати його тупаком?

Я хотів був заперечувати, але Тархов знов схопив мене за руки і знов заговорив покvapливим голосом — „А втім... звичайно... я признаюся, твоя правда, тисячу раз твоя правда... Ти мені справжній друг... але тепер лиши мене, будь ласка“.

Я здивувався.— Тебе лишити?

— Так. Бачиш, я повинен подумати гарненько про все, що ти щойно сказав... Я не сумніваюся в тому, що ти правду кажеш... але тепер лиши мене!

— Ти такий схвильований...— почав я.

— Схвильований? я? — Тархов засміявся, але зараз схаменувся.— Так; звичайно. Як же інакше? ти сам кажеш: це не жарт. Так; про це треба подумати... насамоті.— Він весь час стискав мені руки.— Прощай, брат, прощай.

— Прощай, — повторив я. — Прощай, брат! — Виходячи, я кинув останній погляд на Тархова. Він здавалося, був задоволений. Чим? Чи тим, що я, як вірний друг і товариш, показав йому небезпечність шляху, на який він готовий був стати, — чи тим, що я йшов додому? Найрізноманітніші думки крутилися в мене у голові цілий день до самого вечора — аж до тої хвилини, коли я увійшов в дім, де жили Пунін і Бабурін, бо я пішов до них того ж дня. Я повинен признатися, що деякі вислови Тархова запали мені в душу... бриніли в мене у вухах... І справді, невже Бабурін... невже він не бачить, що вона йому не пара?

Але як же так можна: Бабурін, самовідданий Бабурін, — чесний тупак!!

Пунін казав мені, під час свого завітання, що мене в них дожидали напередодні. Може бути; але того дня зовсім ніхто не сподівався мене... Я застав усіх дома, і всі здивувалися з моєї появи. Бабурін і Пунін — обидва нездужали; у Пуніна голова боліла, і він лежав калачиком на лежанці, пов'язавши голову строкатою хусткою і приклавши по розкраяному огіркові до кожного виска. У Бабуріна було розлиття жовчі: весь жовтий, майже бурий, з синцями попід очима, з на-

морщеним лобом і неголеною бородою — він мало скидався на жениха! Я хотів іти... Одначе, мене не пустили і навіть напоїли чаєм. Невеселий я перебув вечірок. У Музи, правда, нічого не боліло, вона навіть сахалася мене менше ніж звичайно, але видимо досадувала, злостилась... Нарешті, вона не витерпіла — і, подаючи мені чашку чаю, швидко прошепотіла: „Ви там що хочете кажіть, як хочете старайтеся, а нічого ви не вдієте... Так бо!“ Я із здивуванням подивився на неї і, виждавши зручну хвилинку, спитав її, теж півголосом: — „Що означають ваші слова?“ — „А те означають“, відповіла вона, і чорні її очі, злісно блиснувши спід насуплених брів, уперлися мені в обличчя і ту ж мить відхилилися вбік: „те означають, що я все чула, що ви сьогодні там говорили, і спасибі вам сказати нема за що, а буде таки не по-вашому“.— Ви були там? — мимохіть вихопилося у мене... Але на цім слові Бабурін насторожився і подивився в наш бік. Муза відійшла від мене геть.

Хвилини через десять їй знову вдалося наблизитися до мене. Їй наче було приємно говорити мені сміливі й небезпечні речі, і говорити їх в присутності свого заступника під його наглядом, саме настільки криючись, наскільки те було потрібне, щоб не збудити його підозрливості. Відома річ: ходити понад самим краєм провалля — улюблене жіноче діло.— „Так, я була там“, шепотіла Муза, не міняючись в обличчі; тільки віздрі її злегка тремтіли і губи криво сіпалися.— „Так, і коли Парамон Семенович мене питає, про віщо я з вами тепер перешіптуюся, я зараз йому скажу. Мені що!“

— Та будьте ж обережніші, — умовляв я її: — їй - право, здається, вони помічають...

— Я ж вам кажу, що я готова все сказати. Та й хто помічає? Один з лежанки шию витягає, неначе хворе каченя, та й не чує нічого; а другий про філософію роздумує. Ви не бійтеся! — Голос Музи злегка підносився, і щоки її поволі червоніли якоюсь зловтішною, тьмяною барвою; і чудово це личило їй, і ніколи вона не була така вродлива. Приймаючи зі

столу, розставляючи на свої місця чашки, мисочки, вона швидко ходила по кімнаті; було щось зачіпливе у її вільній, легкій ході.— „Судить, мовляв, мене, як знаєте, а я сама собі пані, і вас не боюся“.

Не можу потаїти, що Муза мені здавалася чарівною саме того вечора. Так, думалось мені,— ця злюка — це новий тип... Це — чудо. Ці руки, мабуть, ударити можуть... Що ж! Не біда!

— Парамоне Семеновичу,— скрикнула вона раптом:— республіка — це така держава, де всякий робить, що йому заманеться?

— Республіка не є держава,— відповів Бабурін, піднявши голову й нахмуривши брови:— вона є такий... лад, в якому все засновано на законі і справедливості.

— Виходить,— вела далі Муза:— у республіці ніхто не може силувати іншого!

— Ніхто не може.

— І всяк сам собі робить як хоче?

— Як хоче.

— А! тільки це я й хотіла знати.

— Це тобі — на що ж?

— А так; треба. Мені треба було, щоб *ви* це сказали.

— Допитлива у нас панночка,— зауважив з лежанки Пунін.

Коли я вийшов у прихожу, Муза провела мене, звичайно, не з чемності, а все з тої ж зловтіхи. Я спитав її на прощання:— Невже ви так сильно його любите?

— Люблю, чи не люблю, про те я знаю,— відповіла вона:— а тільки що має бути, того не минути.

— Глядіть, не бавтеся вогнем... щоб не згоріти.

— Краще згоріти, ніж замерзнути. А ви... з вашими порадами! І звідки ви знаєте, що він не одружиться зо мною? Звідки ви знаєте, що я неодмінно хочу вийти заміж? Ну, я пропаду... А вам ото яке діло?

Вона гупнула за мною дверима.

Пам'ятаю, коли я вертався додому, мені було досить приємно думати, що моему другові, Володимирі Тархову, може прийтися — ой, ой, ой, як гірко від „нового типу“... Повинен же він хоч чимнебудь заплатити за своє щастя!

У тому, що він буде щасливий, я, на жаль, не міг сумніватися.

* * *

Минуло днів три. Я сидів у себе в кімнаті перед писемним столом і не так працював, як збирався сидати... почув шерех, підвів голову і остовпів. Передо мною — непорушний, страшний, білий, як крейда, стояв привид... стояв Пунін. Поволі моргаючи, дивилися на мене його зщулені оченята, безглуздий, заячий переляк виявляли вони, і руки висіли безвладно.

— Нікандре Вавиловичу! Що таке вам? Як ви сюди потрапили? Ніхто не бачив вас? Що сталося? Та кажіть же!

— Утекла,— вимовив Пунін ледве чутним, хрипким шепотом.

— Що ви кажете?

— Утекла,— повторив він.

— Хто?

— Муза. Утекла вночі і записку лишила.

— Записку?

— Так. Дякую, мовляв, але вже більше не вернуся. Не шукайте. Ми туди — сюди; питаємо кухарку: та нічого не знає. Я не можу голосно говорити, вибачте. Голос зривався.

— Муза Павлівна вас покинула! — скрикнув я. — Скажіть! Пан Бабурін, мабуть, у розпачі. Що ж він збирається тепер зробити?

— Нічого він не збирається зробити. Я хотів бігти до генерал-губернатора: заборонив. Я хотів подати в поліцію об'яву: заборонив і навіть розгнівався. Каже: її воля. Каже: утискати не бажую. Навіть на службу в свою контору пішов. Тільки, звичайно, образу людського вже на ньому немає. Дуже любив він її... Ох, ох, дуже ми обидва її любили!

Тут Пунін вперше показав, що він не істукан, а жива людина: підняв обидва кулаки вгору і спустив їх собі на тім'я, що вилискувало як слонова кість.

— Невдячна! — простогнав він: — хто тебе годував, поїв, врятував, взув, виховав; хто дбав про тебе, хто все життя, всю душу... А ти все забула? Мене кинути, звичайно, не шту-

ка, але Парамона Семеновича, Парамона...

Я попросив його сісти, відпочити...

Пунін заперечливо похитав головою.— Ні, не треба. Я ото й прийшов до вас... не знаю навіщо. Я, мов очманілий; лишитися дома самому — моторошно, куди подітися? Стану посеред кімнати, затулю очі та й кличу: Музо! Музочко! Так збожеволіти можна. Та ні, що я плету? Я знаю, чого я до вас прийшов. Ви якось мені, цими днями, ту прокляту пісеньку прочитали... пам'ятаєте, де мова про старого мужа? Навіщо ви це зробили? Чи ви вже що знали тоді... або догадувались?— Пунін [глянув на мене.— Голубчику, Петре Петровичу,— скрикнув він раптом і затремтів весь:— ви, може, знаєте, де вона пробуває? Голубчику, до кого вона втекла?

Я зняюків і мимоволі спустив очі...

— Хіба вона в своєму листі сказала вам,— почав я...

— Вона сказала, що йде від нас, бо покохала іншого! Батечку, голубчику, ви напевно знаєте, де вона! Врятуйте її, ходім до неї; ми її умовимо. Змилюйтеся, поміркуюте самі! кого вона занастала?— Пунін раптом почервонів, вся кров вдарила йому в голову, він тяжко хрюпнувся на коліна.— Врятуйте, батечку, ходімо до неї.

Слуга мій з'явився на порозі і став зачудований.

Нелегко було мені підвести Пуніна знов на ноги, розтлумачити йому, що коли я навіть про щонебудь і догадуюсь, то все ж не можна діяти так, зопалу, надто вдвох; що цим тільки все діло зіпсуєш, що я готовий спробувати, але ні за що не ручуся. Пунін не сперечався зо мною, але й не слухав мене і лише зрідка повторяв своїм надламним голоском:— Врятуйте, врятуйте її і Парамона Семеновича.— Він, нарешті, заплакав.— Скажіть, принаймні, одне,— спитав він:— що... він гарний з себе, молодий?

— Молодий,— відповів я.

— Молодий,— повторив Пунін, розмазуючи по щоках сльози.— І вона молода... От то ж бо й біда!

Ця рима вийшла випадково: бідно-

му Пуніну було не до поезії. Я б дорого дав, щоб знов почути від нього кучеряві речі, або хоч його майже нечутний сміх... Та ба! ті речі зникли назавжди,—я не чув більше його сміху.

Я обіцяв навідати його, тільки дізнаюся про щонебудь напевно... Проте, Тархова я не назвав.— Пунін раптом знеможив весь.— „Добре, добре, спасибі“, зауважив він з убогою гримаскою і уживаючи зменшені форми слів, чого він перше ніколи не робив: „тільки, знаєте, Парамону Семеновичу не кажіть нічого... а то він розсердиться!—Одне слово: заборонив! Прощайте, пане!“

Виходячи і повернувшись до мене спиною, Пунін здався мені таким мізерним, що я аж здивувався: і кульгав він на обидві ноги, і присідав на кожному кроці...

„Погане діло! Finis¹, як говориться“,— подумав я.

Хоч я обіцяв Пуніну зібрати відомості про Музу, проте, ідучи того самого дня до Тархова, я зовсім не надіявся про щонебудь довідатися, бо був певний, що я або не застану його дома, або він мене не прийме. Отже, так гадаючи, я помилився: я застав Тархова дома, він мене прийняв, і я навіть дізнався про все, про що хотів дізнатися, але користі з того не вийшло ніякої. Тархов, тільки я переступив поріг його дверей, підійшов до мене рішуче, швидко, і з осяйними, гарячими очима на похорошлomu і просвітленому обличчі, твердо і шпарко промовив:— Слухай, брат Петя! Я догадуюся, чого ти прийшов і про віщо ти збираєшся говорити зо мною; але попереджаю тебе, що коли ти хоч одним словом згадаєш про неї, або про її вчинок, або про те, що, по-твоему, мені велить чинити розсудливість,— ми більше не друзі, ми навіть не знайомі, і я буду просити тебе, щоб ти був зо мною як чужий.

Я подивився на Тархова: він весь внутрішньо тремтів, як натягнена струна, він весь бринів, він ледве стримував пориви розбуйшованої мо-

¹ Кінець.

лодої крові, сильне, радісне щастя ринуло йому в душу і завладало ним — і він ним завладав.

— Це твоє незмінне вирішення? — промовив я сумно.

— Так, брат Петя, незмінне.

— В такому разі, мені лишається сказати тобі: прощай!

Тархов злегка примружився... Надто вже йому було добре.

— Прощай, брат Петя, — промовив він трохи в ніс, з одвертою усмішкою, весело блиснувши всіма своїми білими зубами.

Що я мав робити? Я лишив його з його „щастям“.

Коли я пристукнув за собою двері, другі двері в кімнаті, я це чув, гупнули теж.

* * *

Не легко мені було на серці і другого дня, коли я поплентався до своїх бідолашних знайомих. Я потай надіявся — така природа людська! — що не застану їх дома, і знов помилився. Обидва були дома. Переміна, що сталася з ними за останніх три дні, вразила б кожного. Пунін весь побілів і обрешкнув. Куди поділася його балакучість? Він говорив мляво, немічно, все тим самим хрипким голосом, і вигляд мав здивований і розгублений. Бабурін, навпаки, скорчився і почорнів; неговіркий і перше, він тепер ледве вимовляв уривчасті звуки; вираз скам'янілої строгості так і замер в його рисах.

Я почував, що мовчати було неможливо, але щд я мав сказати? Я обмежився тим, щд шепнув Пуніну: „Нічого я не дізнався, і моя рада вам: облиште всяку надію“. Пунін глянув на мене своїми напухлими червоними оченятами — тільки й лишилося в нього червоного на всім обличчі, — пробурмотів щось невиразне і відкульгав убік. Бабурін, мабуть, догадався, про що йшла мова між мною і Пуніним, і, розтуливши свої стиснені, немов зліплені губи, промовив повільним голосом: — „Ласкавий пане! від часу вашого останнього завітання у нас сталася неприємна пригода: вихованка наша, Муза Павлівна Виногорода, не вподобавши собі жити з нами, вирішила нас по-

кинути, про що лишила нам писану заяву. Вважаючи, що ми не маємо права їй перешкоджати, ми залишили їй повну волю чинити, як вона сама хоче. Бажаємо, щдб їй було добре, — додав він не без зусилля: — а вас ласкаво просимо про це не говорити, бо такі речі марні і навіть прикрі“.

„От і цей, як і Тархов, забороняє мені говорити про Музу“, подумалось мені, і не міг я внутрішньо не дивуватися. Не дарма ж він так глибоко шанував Зенона. Я хотів сказати йому щонебудь про цього мудреця, але язик у мене не повернувся, і добре зробив.

Я незабаром пішов додому. Розлучаючись зо мною, ні Пунін, ні Бабурін не сказали мені: до побачення! — обидва в один голос промовили: „прощайте!“ Пунін навіть вернув мені книжку „Телеграфа“, яку я приніс йому: тепер, мовляв, мені цього більше вже не треба.

* * *

Через тиждень зо мною сталася чудна зустріч. Весна настала рання, раптова, опівдні спека доходила до вісімнадцяти градусів. Усе зеленіло й лізло з розпушеної, вогкої землі. Я найняв у манежі верхового коня і подався за місто, на Воробйові гори. По дорозі мені трапився візок, запряжений парою баских, по самі вуха забризканих, в'яток, з заплетеними хвостами, з червоними стрічками в чубках і гривах. Збруя на конях була мисливська, з мідними бляхами й китичками, — і правував ними молодий чепурун-візник у синій чумарці без рукавів і жовтій канаусовій сорочці, у низькому поярковому капелюсі з павиним пером кругом тульї. Поруч з ним сиділа дівчина міщанського або купецького стану, у строкатій парчевій кацавайці, з великою голубою хусткою на голові — і так і заходилася від сміху. Візник усміхався теж. Я повернув свого коня вбік, а втім, не звернув великої уваги на веселу пару, що швидко промайнула повз мене, — коли раптом хлопець гукнув на коней... Та це голос Тархова! Я озирнувся. Справді: він; без сумніву він, переодягнений за

візника, а коло нього — чи не Муза часом?

Але в цю мить в'ятки підхопили, і тільки я їх і бачив. Я був пустив мого коня учвал слідом за ними, але то був старий манежний драбант, з так званим генеральським алюром: учвал він ішов ще повільніше, ніж ристю.

— Гуляйте, любі! — пробурчав я крізь зуби. Треба сказати, що Тархова я не бачив протягом цілого тижня, хоч разів зо три заходив до нього. Його ніколи не було дома. Бабурина й Пуніна я теж не бачив... Я їх не навідував.

Я застудився на своїй прогулянці: хоч і була велика спека, але вітер дув пронизливий. Я небезпечно занедужав — і коли я очунав, ми з бабусею подалися в село — „на пашу“ — за порадою лікаря. До Москви я вже більше не вернувся; на осінь я переїшов у Петербурзький університет.

III

(1849)

Минуло вже не сім, а аж дванадцять років, і мені стукнув тридцять другий рік. Бабуся давно померла; я жив у Петербурзі чиновником міністерства внутрішніх справ. Тархова я втратив з очей: пішов він у війсьсько і пробував майже весь час у провінції. Ми з ним зустрілися зо два рази приязно, привітно; але розмови наші не торкалися минулого. Під час другої нашої зустрічі, він, скільки я пам'ятаю, був уже одружений. Одного разу, гарячого літнього дня, я, кленучи і службові обов'язки, що затримували мене в Петербурзі, і міську задуху, сморід і кураву, пробирався по Гороховій вулиці. Погребна процесія перетяла мені дорогу. Вся вона складалася з єдиної колісниць, тобто, власне кажучи, з дряглих дрог, на яких, підскакуючи від грубих поштовхів вибоїстої бруківки, колихалася убога дерев'яна труна, до половини прикрита витертим чорним сукном. Старий чоловік, з білою головою, виступав сам-один за дрогами.

Я вдивився в нього... Обличчя зна-

йоме... Він теж повів на мене очима... Боже мій! та це ж Бабурін!

Я скинув шапку, підійшов до нього, назвав себе — і пішов з ним поряд.

— Кого ви ховаєте? — спитав я.

— Нікандра Вавиловича Пуніна, — відповів він.

Я передчував, я зарані знав, що він назве це ім'я, і проте, серце здригнулося в мені. Смутно стало мені, і радий я був, що випадок дав мені змогу віддати останню пошану моему учителеві...

— Можу я йти з вами, Парамоне Семеновичу?

— Можете... Я один провожав його; тепер нас буде двоє.

Понад годину тривав наш похід. Супутник мій ішов, не зводячи очей, не розтуляючи губ. Він остаточно постарівся, відколи я його бачив востаннє; порите зморшками, мідного кольору обличчя прикро відрізнялося від білого волосся. Відбиток трудового, терпкого життя, безнастанної боротьби позначився на всім естві Бабуріна: виссали його злидні та бідність. Коли все скінчилося, коли те, що було Пуніним, навіки сховалося в сирій... справді сирій землі Смоленського кладовища, Бабурін, постоявши зо дві хвилини з похиленою, невкритою головою перед нововирослим горбиком піщаної глини, звернув до мене своє виснажене, наче запекле обличчя, свої сухі, позападали очі, понуро подякував мені і хотів віддалитися, але я утримав його.

— Де ви живете, Парамоне Семеновичу? Дозвольте вас навідати. Я не знав зовсім, що ви проживаєте в Петербурзі. Ми б давне згадали, порозмовляли б про покійного нашого друга.

Бабурін не одразу відповів мені.

— Я третій рік як у Петербурзі пробуваю, — промовив він нарешті; — квартиру маю я аж на самому краю міста. А втім, коли ви, справді, бажаєте мене навідати, приходьте. — Він дав мені свою адресу. — Приходьте ввечері; ввечері ми завжди дома... ми обоє.

— Ви... обоє?

— Я одружений. Моя дружина сьогодні не зовсім здорова; тому вона не провожала покійника. А втім,

досить і одній людині виконати цю пусту формальність, цей обряд. Хто ж в усе це вірить?

Я трохи був здивований останніми словами Бабуріна, проте нічого не сказав, узяв візника і запропонував Бабуріну довести його до дому, але він відмовився.

* * *

Того ж дня ввечері я пішов до нього. По дорозі я ввесь час думав про Пуніна. Мені згадалося, як я вперше з ним зустрівся і який він був тоді запальний і кумедний; потім у Москві, як він притих—надто в останнє наше побачення; а от і зовсім поквитувався з життям: не жартує, як видно, воно! Квартиру мав Бабурін на Виборзькій стороні, в будиночку, що нагадував мені його московське кубелечко: петербурзьке, либонь, було ще бідніше. Коли я увійшов до нього в кімнату, він сидів в кутку на стільці, випустивши обидві руки на коліна; нагоріла лойова свічка тьмяно освітлювала його похилену білу голову. Він почув мою ходу, стрепенувся і привітав мене гостинніше, ніж я сподівався. Через кілька хвилин з'явилася його дружина: я в ній одразу пізнав Музу—і аж тоді зрозумів, навіщо Бабурін мене запросив до себе: він хотів показати мені, що він таки домігся свого.

Змінилася Муза дуже—в обличчі, в голосі і в руках; але найбільше переіналися її очі. Бувало, вони бігали, як живчики, ці злі, ці гарні очі; вони блищали крадькома, але яскраво; погляд їх колов, як швицька... Тепер вони дивилися прямо, спокійно, пильно; чорні зіниці потьмяніли. „Я надламана, я сумирна, я добра“,—здавалося, говорив її тихий і тупий погляд. Те саме говорила її постійна, покірлива усмішка. І сукня на ній була смиренна: коричнева, з маленькими крапочками. Вона перша підійшла до мене, спитала, чи пізнаю я її? Вона, очевидно, не конфузилася, і не тому, що вона втратила сором або пам'ять, а просто тому, що суєта від неї відійшла. Муза багато говорила про покійного Пуніна, говорила рівним, теж остиглим голосом. Я дізнався, що він останніми роками зо-

всім став кволий, майже здитинився, і аж нудився без іграшок; правда, його запевняли, що він шие їх із шматинок на продаж... він сам бавився ними. Проте велика любов його до віршів не згасла, і пам'ять збереглася на самі тільки вірші: за кілька днів до смерті він ще декламував з „Россиади“; зате Пушкіна боявся, як діти бояться вови. Прив'язання його до Бабуріна теж не зменшилося: він по-давньому схилився перед ним, і вже огорнений мороком і холодом смерті, ще лепетав дубіючим язиком „милостивець“! Я дізнався також від Музи, що незабаром після московської події Бабуріну знов довелося помандрувати по Росії, перекочуючи з одної приватної посади на другу; що й у Петербург він прибув знов таки на приватну службу, яку, правда, мусів залишити кілька днів тому, через неприємність з хазяїном! Бабурін здамав заступитися за робітників... Постійна усмішка Музи, що супроводила її мову, наводила на мене думки сумні; вона довершала вражіння, яке справляв на мене зовнішній вигляд її чоловіка. Трудно діставався їм обом насущний хліб—в тому не було сумніву. Сам він мало втручався до нашої розмови: він здавався ще більш заклопотаним, ніж засмученим... Щось гризло його.

— Парамоне Семеновичу, ходіть сюди, будь ласка,—промовила кухарка, раптом з'явившись на порозі дверей.

— Що таке? Чого треба?—тривожно спитав він.

— Ходіть сюди, будь ласка,—значущо й наполегливо повторила кухарка. Бабурін застєбнувся і вийшов.

* * *

Коли ми лишилися самі з Музою, вона подивилася на мене трохи зміненим поглядом і промовила голосом теж зміненим і вже без усмішки:— Не знаю, Петре Петровичу, що ви тепер про мене думаете, але гадаю, що ви пам'ятаєте, яка я була... Самовпевнена була я, весела... і недобра; хотіла для своєї втіхи пожити. А я вам от що скажу тепер: коли

мене кинули і я була як сама не своя, і тільки чекала, що або бог мене прибере, або в самої стане сили заповіяти собі смерть,—я знов, як у Воронежі, зустрілася з Парамоном Семеновичем—і він знов врятував мене... Слова прикрого я від нього не почула, жодного докору не почула, нічого він від мене не зажадав—не вартя я була того; але він мене любив... і я стала його дружиною. Що ж я мала діяти? Умерти—не вдалося;—жити теж не довелось, як хотілося... Куди ж я мала подітися! І те—ласка. Ото й усе.

Вона замовкла, відвернулася на мить... покірлива усмішка знов з'явилась на її губах. „Чи легко мені жити, не питайте“,—читав я, здавалося, тепер у цій усмішці.

Розмова перейшла на речі звичайні. Муза розказала мені, що після Пуніна лишилася кішка, яку він дуже любив, але що вона від самої його смерті втекла на горище і там сидить і ввесь час нявкає, неначе кличе когось... сусіди дуже лякаються і думають, що то душа Пуніна перейшла в кішку.

— Парамон Семенович чимось стурбований,—проговорив я, нарешті.

— А ви це помітили?—Муза зітнула.—Йому не можна не турбуватися. Вам нема чого казати, що Парамон Семенович не зрадив своїх переконань... Нинішній порядок речей міг тільки зміцнити їх. (Муза висловлювалась зовсім інакше, ніж бувало, в Москві: мова її набрала літературного, начитаного відтінку). А втім, я не знаю, чи можу я на вас звіритися і як ви приймете...

— Чому ж ви гадаєте, що на мене звіритися не можна?

— Аджеж ви на службі, ви чиновник.

— Ну, то що ж?

— Ви, значить, вірні урядові.

Я внутрішньо здивувався... на молодість Музи.—Про мое ставлення до уряду, який про мое існування і гадки не має, я широко говорити не буду,—промовив я:—але ви можете бути безпечні. Вашої довіри я на зло не вживу. Переконанням вашого чоловіка я співчуваю... більше, ніж ви гадаєте.

Муза похитала головою.

— Так; це все так,—почала вона не без вагання:—алеж річ от у чому. Переконанням Парамона Семеновича, можливо, незабаром доведеться виявитись на ділі. Вони не можуть далі залишатися в таємниці. Є товариші, від яких тепер неможливо відстати...

Муза раптом замовкла, немов язика собі прикусила. Її останні слова мене здивували і трошки злякали. Мабуть, обличчя мое відбило те, що я відчув—і Муза це помітила.

Я уже сказав, що зустріч наша відбулася 1849 року. Багато людей ще пам'ятає, який це був бурхливий і тяжкий час, і якими подіями позначився він у С.-Петербурзі. Мене самого вразило дещо чудне в поведженні Бабурина, в усім його поступуванні. Кілька разів він так гостро і гірко, з такою зневажистію, з такою огидою висловився в урядові розпорядження, про високопоставлених осіб, що я був зачудований...

— А що?—спитав він мене раптом:—звільнили ви своїх селян?

Я змушений був признатися, що ні.

— А тим часом бабуся, либонь, померла?

І в цьому я повинен був признатися.

— То ж бо, ви, панове дворяни,—пробурчав крізь зуби Бабурін...—Чужими руками... жар загірбати... це ви любите.

У його кімнаті, на найвиднішому місці, висіла відома літографія—портрет Белінського; на столі лежав томик давньої, бестужевської „Полярной Звезды“.

Бабурін довго не вертався після того, як кухарка його викликала. Муза кілька разів занепокоєно глянула на двері, в які він вийшов. Нарешті, вона не витерпіла, встала, попросила пробачення і теж вийшла в ті самі двері. Через чверть години вона вернулася назад з своїм чоловіком; обличчя обох, так принаймні мені здалося, були збентежені. Аж ось, раптом, обличчя Бабурина набрало іншого, запеклого, майже несамотитого виразу.

— Який же цьому буде кінець?—раптом заговорив він, захлинаючись уривчастим, йому зовсім невластивим,

голосом і поводячи кругом, блукаючи здичавілими очима.— Живеш, живеш, надієшся, а може, краще буде, легше буде дихати, а воно, навпаки, робиться все гірше та гірше! Зовсім уже до стіни притиснули! Замолоду я всього натерпівся: мене... може... навіть били... так,—додав він, круто повернувшись на закаблуках і немов накинувшись на мене:—я, вже повнолітнім бувши, зазнавав катування тілесного... так;—про інші несправедливості я вже не кажу... Але невже ж ми до тих, колишніх часів... маємо вернутися? Що тепер роблять з молоддю! Та це ж, нарешті, який хочете терпець урветься... Урветься! А так! Заждіть!

Я ніколи не бачив Бабурина в такому стані. Муза аж поблідла вся... Баурин раптом закашлявся і сів на ослін. Не бажаючи заважати ні йому, ні Музі своєю присутністю, я вирішив іти; і вже прощався з ними, коли раптом ті самі двері до сусідньої кімнати одчинилися, і показалася голова... Але не голова кухарки, а скуповджена, перелякана голова юнака.

— Біда, Баурин, біда! — пролепетав він поквалливо, але негайно зник, побачивши незнайому мою фігуру.

Баурин кинувся вслід за юнаком. Я міцно стиснув руку Музи — і пішов, з поганими передчуваннями на серці.

— Приходьте завтра, — шепнула вона тривожно.

— Прийду неодмінно, — відповів я.

* * *

Я другого дня ще лежав у ліжку, коли мій слуга подав мені лист від Музи.

„Ласкавий пане, Петре Петровичу! — писала вона: — Парамона Семеновича сьогодні вночі арештували жандарми — і відвезли в фортецю, або не знаю куди: вони не сказали. Всі наші папери переворучили, багато чого запечатали, з собою взяли. Також книжки і листи. Кажуть, у місті силу народу арештовано. Ви можете собі уявити, що я почуваю. Добре, що Нікандр Вавилович до цього не дожив! Вчасно він забрався. Порадьте,

що мені зробити. За себе я не боюсь — з голоду я не помру — але думка про Парамона Семеновича не дає мені спокою. Приходьте, будь ласка, якщо тільки ви не боїтеся навідувати людей в нашому становищі!

„Готова до послуг Муза Бабурина“.

Через півгодини я був у Музи. Побачивши мене, вона простягла мені руку, і хоч не сказала ні слова, але вираз влячності промайнув на її обличчі. На ній була вчорашня сукня: по всьому було видно, що вона не лягала й не спала цілу ніч. Очі в неї були червоні — але від безсоння, не від сліз. Вона не плакала. Їй було не до того. Вона хотіла діяти, хотіла боротися з нещастям, що впало на неї: колишня, енергійна, свавільна Муза воскресла в ній. Навіть обурюватися їй було ніколи, хоча обурення її душило. Як допомогти Баурину, до кого вдатися, щоб полегшити його долю — ні про що інше вона не думала. Вона хотіла негайно йти... просити... вимагати... Але куди йти? кого просити? чого вимагати? от що вона бажала почути від мене, от про що бажала порадитися зо мною.

Я почав з того, що порадив їй... терпіння. Попервах нічого іншого не залишалось робити, тільки вижидати і, в міру можливості, довідуватися про становище Бабурина. Розпочати щонебудь рішуче тепер, коли справа ледве почалась, ледве загорілася, — було просто неможливо, безглуздо. Надіятися на успіх було безглуздо, навіть якби я мав далеко більше ваги і впливу... але що міг вдіяти я, маленький чиновник? У неї самої не було ніякої протекції...

Не легко було розтлумачити їй усе це... проте вона, нарешті, зрозуміла мої докази; зрозуміла також, що не егоїстичне почуття владало мною, коли я доводив марність будь-яких спроб.

— Та скажіть, Музо Павлівно, — почав я, коли вона нарешті сіла на стілець — (доки вона весь час стояла на ногах, ніби готуючись зараз піти на поміч Баурину): — яким чином Парамон Семенович — в його літах — попався в такій історії? Тут, я певен, тільки молоді люди замішані, от як

той, що вчора ввечері приходив попередити вас...

— Ці молоді люди—наші друзі!— скрикнула Муза, і очі її заблищали й забігали по-давньому. Щось сильне, непогамоване, здавалося, так і піднялося з дна її душі... а мені раптом згадалася назва „нового типу“, що дав їй колись Тархов.— Літа не мають ваги, коли йдеться про політичні переконання!—Муза особливо натиснула на ці два останні слова. Можна було подумати, що, при всьому її горі, їй не було неприємно показати себе передо мною в цьому новому, несподіваному світлі—в світлі жінки освіченої і дозрілої, гідної дружини ре-спубліканця!—Деякі старі люди молодші від деяких молодих,—првадила вона:—здібніші на жертви... Та не в тому річ.

— Мені здається, Музо Павлівно,— зауважив я:—ви трохи перебільшуєте. Знаючи вдачу Парамона Семеновича, я був задалегідь певний, що він буде співчувати всяким... чесним пориванням; але, з другого боку, я завжди мав його за людину розсудливу... Невже він не розуміє цілковитої неможливості, цілковитого безглуздя змов у нас, в Росії! В його становищі, в його званні...

— Певна річ,—з гірким почуттям уголосі перебила Муза:—він міщанин; а в Росії учиняти змови дозволено тільки дворянам, от, приміром, чотирнадцятого грудня... адже це ви хотіли сказати.

„В такому разі навіщо ви скаржитесь?“ мало не зірвалося у мене з язика... проте я утримався.—Невже ви думаете, що наслідок чотирнадцятого грудня такий, що може захочувати інших?—вимовив я голосно.

Муза нахмурилася.—„З тобою нема чого говорити про це“, прочитав я на її похиленому обличчі.

— Парамон Семенович дуже скомпромітований?—наважився спитати я нарешті. Муза нічого не відповіла... Голодне, дике нявчання зачулося з горища.

Муза здригнулася.—Ах, добре, що Нікандр Вавилович всього цього не бачив!—майже з розпачем простогнала вона.—Не бачив він, як уночі

силоміць схопили його добродійника, нашого добродійника, може, найкращу й найчеснішу людину на світі,—не бачив він, як поводитися з поважним старим чоловіком, як говорили йому: „ти“... як загрожували йому—і чим йому загрожували!.. тому тільки, що він міщанин! Цей офіцер молодий теж, мабуть, з числа таких безсовісних бездушників, яких і мені на моєму житті...

Голос Музи урвався. Вона вся тремтіла, як лист.

Довго стримуване обурення проходилося, нарешті; розворушені, викликані наповерх загальною душевною тривоною, сколихнулися старі спогади... Але власне я переконався в цю мить, що „новий тип“ лишився таким самим, тією самою пристрасною, готовою захоплюватися, натурою... Тільки захоплювалася Муза уже не тим, чим, бувало, замолоду. Те, що в перше мое завітання я взяв за безнадію, за втихомиреність, і що справді було тим—цей тихий, тупий погляд, цей холодний голос, ця рівність і простота—все це стосувалося лише до минулого, неповоротного...

Аж ось заговорило теперішнє.

Я постарався заспокоїти Музу, постарався спрямувати нашу розмову на більш практичний ґрунт. Треба було вжити деяких негайних заходів: довідатися, де власне перебував Бабурін; а потім добути і йому, і Музі засоби до існування. Все це становило труднощі чималі; доводилося шукати не просто грошей, а роботу що, як відомо, далеко складніше завдання...

Я пішов від Музи з цілим роєм міркувань у голові.

Я незабаром дізнався, що Бабурін сидить у фортеці.

Справа почалася... затяглася. Я щотижня по кілька разів бачився з Музою. Вона теж мала кілька побачень з чоловіком. Але в самий момент закінчення усїєї цієї сумної історії мене в Петербурзі не було. Непередбачені справи примусили мене поїхати на південь Росії. Під час моєї відлукки я довідався, що суд виправдав Бабуріна: виявилось, що вся вина його полягала тільки в тому, що в нього, як у людини, яка не могла

збудити підозри, збиралась інколи молодь—і він був присутній при розмовах; проте адміністративним порядком заслали його на проживання в одну із західних губернь Сибіру. Муза піхала з ним.

„...Парамон Семенович цього не бажав,— писала вона мені:— бо, на його думку, ніхто не має права жертвувати собою для іншої людини— не для справи; але я йому відповіла, що тут ніякої жертви нема. Коли я сказала йому в Москві, що буду його дружиною, то я подумала про себе: повік і нерушимо! Так нерушимо мусить воно стояти до кінця днів...“

IV

(1861)

Ще дванадцять років минуло... Всі в Росії знають і вічно пам'ятати будуть, що сталося між 49 і 61 роком. І в моєму особистому житті відбулося багато змін, про які, правда, багато говорити нема чого. З'явилися в ньому нові інтереси, нові турботи... Подружжя Бабуріних спочатку відійшло на другий план, потім зовсім стерлося.

Проте я продовжував листуватися з Музою— дуже, правда, зрідка; інколи проминало більше року без ніяких відомостей про неї і про її чоловіка. Я дізнався, що незабаром після 55 року йому було дозволено вернутися в Росію; але що він сам побажав лишитися в тому невеликому сибірському місті, куди закинула його доля і де він, як видко, звив собі гніздо, знайшов притулок, круг діяльності...

І от, наприкінці березня місяця 1861 року, дістаю такого листа від Музи:

„Я так давно вам не писала, вельмишановний П. П., що навіть не знаю, чи ви живі; а коли й живі, то чи не забули про наше існування? Та однаково; не можу я не писати вам сьогодні. У нас досі все велося по-давньому; ми з Парамоном Семеновичем були зайняті нашими школами, які розвиваються помаленьку; крім того, Парамон Семенович був зайнятий чи-

танням і листуванням, та звичайними своїми суперечками з старовірцями, духовними особами і поляками-засланцями; здоров'я його було не погане... Моє теж. Аж ось учора до нас надійшов маніфест 19-го лютого! Давно ми його сподівалися, давно ходили поголоски про те, що діється у вас в Петербурзі... та все ж не можу я вам описати, що це було! Ви знаєте добре мого чоловіка; нещастя ні трохи його не змінило, а навпаки, він став ще міцніший і енергійніший (не можу погати, що Муза написала: енергійніший). Сила волі в ньому залізна, але тут він не витримав! Руки трусилися в нього, коли він читав; потім він обняв мене тричі і тричі зо мною поцілувався, хотів щось сказати,—та ні! не міг! і кінчив тим, що заплакав, що дуже дивно було бачити, і раптом закричав: „Ура, ура! Боже, царя храни!“— Так, Петре Петровичу, ці самі слова! Потім він додав: „Нині отпущаєши!“ і ще: „це перший крок, за ним повинні бути інші“; і, як був, без шапки, побіг розповісти велику цю новину нашим приятелям. Мороз був сильний, і навіть пурга починалася, я його не пускала, та він не послухався. А коли прийшов додому, весь був запорошений снігом, волосся, обличчя і борода— у нього тепер борода по самі груди— і навіть сльози на щоках застигли! Але дуже він був жвавий і веселий і казав мені пляшку, цимлянського відкупорити, і разом з нашими приятелями, яких він з собою привів, пив за здоров'я царя і Росії і всіх руських вільних людей; і, взявши келих і спустивши очі додолу, сказав: „Нікандре, Нікандре, чи ти чуєш? Немає на Русі більше рабів! Радій і в домовині, старий товаришу!“ І багато ще такого говорив, що „справдилися, мовляв, мої сподівання!“ Говорив також і про те, що тепер уже повернути назад неможливо; що це— свого роду запорука або обіцянка... Всього я не пам'ятаю, але давно я його такого щасливого не бачила. І от я вирішила вам написати, щоб і ви дізналися, як ми раділи й тішилися в далеких сибірських пустинях, щоб і ви раділи разом з нами...“

Цього листа я дістав наприкінці березня; а на початку травня надійшов другий, дуже коротенький лист від тої ж Музи. Вона сповіщала мене, що її чоловік, Парамон Семенович Бабурін, застудившись саме того дня, коли прибув маніфест, помер 12-го квітня від запалення в легенях, 67 років. Вона додала, що має намір ли-

шитися там, де спочиває його тіло, і провадити далі заповідану ним роботу, бо така була остання воля Парамона Семеновича,— а в неї іншого закону нема.

Відтоді я вже більше не чув про Музу.

Париж, 1874 р.

З М І С Т

	Стор.
<i>М. Клеман. І. С. Тургенєв</i>	5

ЗАПИСКИ МИСЛИРЦЯ

Хорь і Калінич (переклав А. Новоселецький)	25
Єрмолай і мельничиха (переклав А. Новоселецький)	32
Малинова вода (переклав А. Новоселецький)	38
Одноворець Овсяніков (переклав А. Новоселецький)	44
Льгов (переклав А. Новоселецький)	54
Бежін луг (переклав А. Новоселецький)	60
Касян з Красивої Мечі (переклав С. Буда)	71
Бурмістр (переклав С. Буда)	81
Ковтора (переклав С. Буда)	89
Бірюк (переклав С. Буда)	98
Два поміщики (переклав С. Буда)	103
Співці (переклав С. Буда)	108
Петро Петрович Каратаєв (переклав С. Буда)	118

РОМАНИ

Рудін (переклав В. Давиденко)	129
Дворянське гніздо (переклав В. Свідзінський)	194
Напередодні (переклав В. Свідзінський)	278
Батьки і діти (переклад за редакцією А. Хуторяна)	356

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

Три портрети (переклав В. Свідзінський)	459
Муму (переклав В. Свідзінський)	474
Ася (переклав В. Свідзінський)	489
Степовий король Лір (переклав В. Свідзінський)	513
Весняні води (переклав В. Свідзінський)	551
Пуяні і Бабурін (переклав В. Свідзінський)	622

РЕДАКТОР
Н. ВІЛЬХОВИЙ

ХУДОЖНИК
П. ДЕЙНЕКА

ТЕХКЕРІВНИК
Я. БРОНШТЕЙН

КОРЕКТОР
В. ПОТІЄНКО

*Ціна 8 крб. 50 коп.
Оправа 1 крб. 50 коп.*

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,
вул. Фрунзе, № 4. Уповноваж. Голово-
літу № 3536. Зам. 581. Тираж 20.000.
41 друк. арк.

Видання № 644. Пап. ф. 72 x 117—53 кг.
20 з пап. арк. В 1 пап арк. 1±1.000 літ.
Здано в роботу 25-IX-88 р. Підписано
до друку 28-X-88 р.